

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher:-Fandurang Jawaji, } at the 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26 28, Kolhat Lane, Bombay

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीता

कारिकावली

न्यायसुक्तावलीसंवलिता ।

दिनकरीव्याख्या-रामद्वीव्याख्याभ्यां

च सनाधीकृता ।

इयं

तत्त्वज्ञानमन्दिरे न्यायवेदान्ताध्यापकेन जेरे इत्युपाह-

नारायणसूनुना आत्मारामशर्मणा

टिप्पणादिभिः परिष्कृत्य संशोधिता ।

(तृतीयं संस्करणम् ।)

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिभिः

सीमे निर्णयसागरालयमुद्रणयंत्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

शके १८५४, सन १९३३.

मूल्यं ३ रूप्यकत्रयम् ।

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher:-Pandurang Jawaji, } at the 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीता

कारिकावली

न्यायमुक्तावलीसंवलिता ।

दिनकरीव्याख्या-रामरुद्रीव्याख्याभ्यां
च सनाधीकृता ।

इयं

तत्त्वज्ञानमन्दिरे न्यायवेदान्ताध्यापकेन जेरे इत्युपाह-
नारायणसूनुना आत्मारामशर्मणा
टिप्पणादिभिः परिष्कृत्य संशोधिता ।

(तृतीयं संस्करणम् ।)

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागरालयमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

शके १८५४, सन १९२२.

मूल्यं ३ रुप्यकत्रयम् ।

भूमिकेयम्—

श्रीदत्तो विजयते ।

अवि महाशयाः ! विदितमेवैतच्छ्रीमताम् यत्सकलप्राणिसमभिलपितायामात्यन्तिकदुःखनिवृत्तावात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्यैव साधनभावं प्रतिपादयन्ति “आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य” इत्यादयः सकलप्रमाणमौलिभूताः श्रुतय इति । तत्र च दर्शनमनूय विहितेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेष्वसंभावनादिसकलपीदोषनिरासकलकं मननमेवाभ्यर्हिततमम् । मननं चेदं सपरिकरैर्हेतुभिरनुमानमेव । तद्येदमनुमानं यथा चिरन्तनैः ऋणादगीतमादिभिर्मूर्च्छिर्भिर्नञ्चैश्च गङ्गेशोषाध्यायप्रभृतिभिः कुशाप्रधिपणैर्भ्युत्पादितं नैवमन्यैः केचिदपि तत्रकारैरित्यग्रान्तरङ्गमेव विदुषां प्रमाणमिति न तदुपन्यासे प्रयोजनं किंचिदपि । अथमेव हि न्यायशास्त्रस्यास्य शास्त्रान्तरेभ्यो विशेषो यत्तल्लु सर्वविचारमूलभूतत्वानुमानयायात्यस्य प्रकाशकत्वं नाग । नहि तादृशमिह जगति किमपि धर्मं नाम यदुवाचिगतन्गायशास्त्रार्थयायात्यः स्वश्रीयथैव प्रज्ञया समालोचयितुं न शक्नुयात् । अतएवोक्तम्—“आगादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारक”मित्यनुभवसिद्धार्थोपकं वचनं केचित् । तत्र पाणिनीयं शास्त्रं पदज्ञानद्वारा यथा सर्वशास्त्रप्रविविधमुपकरोति तथा आगादपदेन विवक्षितं न्यायशास्त्रमपि पदार्थवाक्यार्थातुमानवचनप्रशोषणद्वारा तदुपकरोतीति । तत्रान्यभर्हिदत्तस्य न्यायशास्त्रस्य श्रेष्ठत्वं तदाच कृत्वागादपदस्य प्रथमं प्रवेशः । तद्येदं सर्वशास्त्रोपकारकं न्यायशास्त्रमनेष्टमन्तरविचारप्रतिपादकप्रमथसंकुलं महासागराय-

माणमालोक्य तत्र प्रविविक्षुणां स्थूलबुद्धीनां प्रवेशाय न्यायवै-
 शेषिकशास्त्रपदार्थप्रतिपादनद्वारा प्रवेशयोग्यतापादकबुद्धिसौक्ष्म्य-
 तामाघातुं राजीवतत्सदृशास्मदादिवशंवदः श्रीमान् विश्वनाथन्याय-
 पञ्चाननभट्टाचार्यः संक्षेपतोऽनेकार्थाभिधायिनी भाषापरिच्छेदाप-
 रामिधानां कारिकावलीं प्रणिनाय । अस्याश्च बह्वर्थसूचकात्पपद-
 युततया सूत्ररूपतामनन्यसाधारणतां चाकलय्य तत एव स्वाभिमत-
 सकलार्थप्रकाशनाय तद्भाष्यकल्पां मुक्तावलयभिधानां तट्टीकामपि
 स्वयमेव निर्माय कारिकावल्याख्यसूत्रसहितां तां मुक्तावली
 'यत्करोषी'त्यादिभगवद्गीतावचनानुसारेण विष्णोर्वक्षसि समर्प्य
 शुभाशुभफलं कर्मबन्धं विमुच्य च स कृतकृत्यो बभूव । मुक्तावली
 चैवं तत्त्वचिन्तामण्यादृतया तथीनया विचारमैत्या पदार्थान्प्रतिपा-
 दयन्ती व्याख्यानमन्वरेण नैव मन्दमतीनामन्तेवासिनां तादृगुप-
 कारायेति विचार्य भारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रो बालकृष्णभट्टात्मजः
 श्रीमान् महादेवभट्टस्तां व्याख्यातुमारेभे । परंतु नानेन सा
 संपूर्णतया व्याख्याता । किंतु शब्दखण्डान्तमेवेति तावत्पर्यन्तमेवो-
 पलब्धया रामरुद्रा वाराणस्यां प्रचलितया तादृश्या किंचदन्त्या
 चावगम्यते । मनोनिरूपणभारभ्याऽऽसमाप्तिं पुनरस्या व्याख्यानं
 महादेवभट्टात्मजो दिनकरभट्ट एव स्वपित्राज्ञानुसारेण चकारेति
 "भानुं प्रणम्य परिभाष्य च शास्त्रसारं मुक्तावलीकिरण एष
 पितृप्रदिष्टः । सच्चक्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं नीतः प्रकाश-
 पदवीं सुधिर्वा मुदेऽस्तु" इति ग्रथान्ते परिदृश्यमानश्लोकात्
 "इति श्रीमहादेवभट्टतनूजदिनकरभट्टविरचिते" इतिवाक्याच्चाव-
 गम्यते । अतो "दिनकरभट्टो दिनकरीं प्रणिनाय । अस्य पिता
 बालकृष्णभट्ट" इति केषांचिद्वाक्यमाद्यन्तश्लोकानालोचनमूलक-
 भ्रान्तिजन्यमेवेति प्रतिभाति । अस्याश्च मुक्तावलीप्रकाशापरामि-
 धानाया दिनकर्या अतिगूढार्थायाः काठिन्यमवलोक्य महापण्डितेन
 रामरुद्रभट्टेन रामरुद्रीति स्वनामाङ्किता व्याख्या निरमायि । सा चैवं
 कारिकावली मुक्तावली-दिनकरी-रामरुद्रीसहिता पूर्वं निर्णयसागर-

यत्रालये मुद्रिताऽपि शब्दखण्डीयरामरुद्रीरहिता शोधकाद्यनवधाना-
दिनाऽशुद्धिबहुला विद्यार्थिनामध्ययनाय नालं बभूवेति तामिमां
शुद्धिं परिजिहीर्षुभिः शुद्धपुस्तकनिर्माणे बद्धपरिकरैः सकलमुद्रायत्रा-
दर्शभूतनिर्णयसागरयत्रालयाधिपतिभिर्वेदशास्त्रसंपन्नानां स्वकीयप्र-
धानपण्डितानां पणशीकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिणामनुमत्या शुद्धपुस्तक-
निर्माणरूपेऽस्मिन्कार्ये नियुक्तोऽहम् । मया च वालमनोरमामुद्राक्षर-
शालायां मुद्रितमेकं चौखम्बासंस्कृतसीरीजयन्त्रे मुद्रितमपरं चेति
पुस्तकद्वयं संगृह्य यावदुद्धिबलोदयं च सावधानतया समालोच्य
शब्दखण्डीयरामरुद्रीं चात्र निवेद्य प्रमादिटीकातः काश्चनात्या-
वश्यकीभूताष्टिपणिकाश्चात्र संयोज्यानुपयुक्ता भ्रामिकाश्च पूर्व-
पुस्तकस्थास्ता निष्कास्य महता परिश्रमेण यथेदं पुस्तकं शुद्धं विद्यार्थि-
नामुपयोगि च स्यात्तथा प्रयतितम् । एवं कृतेऽप्यत्र मेऽनवधानतः
सीसकाक्षरयोजकदोषेण वा मन्मतिमान्द्याद्वा यदि किञ्चिदशुद्धम-
वशिष्टं समुपलभ्येत तदा तत्क्षन्तुमर्हन्त्येव गुणैकपक्षपातिनः
सुधिय इति शिवम् ।

भवदीयः

महामहोपाध्यायन्यायाचार्य—

श्रीमद्रामाचरणभट्टाचार्यचरणान्तेवासी—

जेरेकुललब्धजनुर्नारायणश्रुतुः

आत्मारामशर्मा ।

विषयानुक्रमणिका.

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
१ प्रत्यक्षखण्डम् १-२८३		कालनिरूपणम् १९५	
मङ्गलवादः १		दिङ्निरूपणम् २०३	
उद्देशग्रन्थः ४०		आत्मनिरूपणम् २०४	
मीमांसकमतेः शक्तिसाहस्यपूर्वपक्षः ४८		प्रासङ्गिकदुद्दिनिरूपणम् ... २३२	
शक्तिखण्डनम् ५२		अनुभूतिविभागनिरूपणम् ... २३३	
साहस्यखण्डनम् ५५		प्रत्यक्षनिरूपणम् २४०	
द्रव्यविभागः ६१		अलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणम् ... २४२	
तमोदिपदकपूर्वपक्षः ६७		२ अनुमानखण्डम् २८४-३५०	
तम.खण्डनम् ६९		अनुमितिरूपणम् २८४	
गुणविभागः ७२		परामर्शनिरूपणम् २८७	
कर्मविभागः ७३		पूर्वपक्षव्याप्तिनिरूपणम् ... २९५	
सामान्यनिरूपणम् ७४		सिद्धान्तव्याप्तिनिरूपणम् ... २९७	
विशेषपदार्थनिरूपणम् ८०		पक्षतानिरूपणम् ३०८	
समवायनिरूपणम् ८५		हेत्वाभासनिरूपणम् ३१८	
अभावविभाग. ९१		३ उपमानखण्डम् ३५१-३५५	
साधर्म्यनिरूपणम् १०१		उपमितिस्युपादानम् ३५१	
कारणत्वनिरूपणम् १०७		४ शब्दखण्डम् ३५६-४३०	
अन्यथासिद्धिनिरूपणम् ... ११७		शक्तिविचारः ३५६	
वैषम्यनिरूपणम् १२९		लक्षणांनिरूपणम् ३६६	
द्रव्येदुपुचिब्वादिप्रत्यक्षवृत्तिगुणाना		भासितिनिरूपणम् ४०९	
परिगणनम् १४०		योग्यतानिरूपणम् ४१९	
वृत्तिविधिनिरूपणम् १४२		आकाङ्क्षाकारपर्यनिरूपणम् ... ४२२	
जलनिरूपणम् १६४		५ स्मृतिनिरूपणम् ४३१-४३२	
तेजोनिरूपणम् १७३		६ मनोनिरूपणम् ४३३-४३४	
वायुनिरूपणम् १८३		७ गुणनिरूपणम् ४३५-५३९	
आकाशनिरूपणम् १८९		मूर्तवृत्तिवादिभेदननिरूपणम् ... ४३७	

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
रूपनिरूपणम्	... ४३९	अनुमानविभाग	... ४९८
रसनिरूपणम्	... ४४५	व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणम्	... ५०१
गन्धनिरूपणम्	... ४४९	अर्थपर्यायीनामतिरिक्तप्रमाणता-	
स्पर्शननिरूपणम्	... ४४९	निरास. ...	... ५०१
संज्ञानिरूपणम्	... ४५०	सुखनिरूपणम्	... ५०२
परिमाणनिरूपणम्	... ४६६	दुःखनिरूपणम्	... ५०२
पृथक्त्वनिरूपणम्	... ४६८	इच्छानिरूपणम्	... ५०३
संयोगनिरूपणम्	... ४७०	द्वेषनिरूपणम्	... ५०६
विभागनिरूपणम्	... ४७१	प्रयत्ननिरूपणम्	... ५०६
परत्वापरत्वनिरूपणम्	... ४७४	शुद्धत्वनिरूपणम्	... ५२७
बुद्धिनिरूपणम्	... ४७५	द्रव्यनिरूपणम्	... ५२७
प्रामाण्यविचारनिरूपणम्	... ४८०	स्नेहनिरूपणम्	... ५२९
व्याप्तिप्रहोपायनिरूपणम्	... ४९२	संस्कारनिरूपणम्	... ५२९
व्याधिबिचारः	... ४९४	धर्माधर्मनिरूपणम्	... ५३१
वैशेषिकमतखण्डनम्	... ४९६	शब्दनिरूपणम्	... ५३७

समाप्ता चेयं विषयानुक्रमणिका ।

श्रीः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

दिनकरी-रामरुद्रीभ्यां संवलिता ।

प्रत्यक्षखण्डम् ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ।

भयो भवतु भव्याय लीलाताण्डनपण्डितः ॥ १ ॥

दिनकरी ।

लक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितर श्रीबालकृष्णाभिधं ।

भारद्वाजकुलान्मुधौ विधुनिव श्रीगौरवास्वाम्बुजात् ।

ज्ञात्वाऽशेषमत मितेन धवसा सिद्धान्तमुक्तावली-

गूढार्थास्तनुते यथामति महादेवः परेषा कृते ॥ १ ॥

तत्र तावद्भाषापरिच्छेदव्याख्यानं चिकीर्षुर्विश्वनाथपञ्चाननो
निर्भिन्नपरिसमाप्तये कृतस्येश्वरनिर्देशरूपमङ्गलस्य शिष्या अप्येवं
कुर्युरिति शिष्यशिक्षायै निरन्धन कुर्षन्नीश्वर प्रार्थयते—चूडामणी-

रामरुद्री ।

तावस्य तर्कसरणीसूक्ताननेषु रामेश्वरस्य तरणेश्वरणे प्रणम्य ।

श्रीरामरुद्रमुकती कृतिना हिताय त्वलावशाकिमपि कौतुकमातनोति ॥ १ ॥

जाने कदाचिदपि नैव शिवस्वरूपातातात्सुन परमदेवतमन्यदन ।

तस्मादिमा कृतिमिहाय तरङ्गिणीत्वापायाय तत्करणयो परिकल्पयामि ॥ २ ॥

तरङ्गिणीय सञ्छेदिकाया मुदे सुषाना तरसा विदे च ।

भूवात्मदार निखिलाण्डमाण्डनीतिप्रभागतविभूषितानाम् ॥ ३ ॥

सिद्धान्तमुक्तावली व्याख्या चिकीर्षुमहादेव प्रारिभितप्रन्यविप्रविघाताय कृत
सातनमहेश्वररूपमङ्गल शिष्यशिक्षायमाशौ निबध्नाति लक्ष्मीति । गूढार्थास्तनुते
विस्तारप्रतीकप्र । अर्थस्य विस्तारो नास नाताउतस्रवन्त्र । अत्र उपर्युक्त
प्रकृते स्वविषयकज्ञानैवत्वमेवेति भाव । तत्र तापदिवि निपातो वास्वालद्वारे ।
शिष्या अप्येव कुर्युरिति । अत्रेतिशब्दस्य उच्चारकामिश्रयाऽय ।

१ अभूत्तद्भाषे चि । २ भवति जगदन्ता ३ तयाच गूढार्थविषयकज्ञान-
जनकस्याशास्त्रानिर्घर्ष ।

दिनष्टी ।

कृतेति । लीलेति । इदं च विशेष्यं नातः समाप्तपुनरात्तत्यदोषः । परतुतानु विधोः किमिति गूढामगीकरणं किमर्थं वा धामुष्टेपंडपीकरणमित्याहाहायां निराकाहुप्रतिपत्तिर्न संभवतीति लीलेत्यादिविशेषणानुष्ठी विवक्षितान्वययोधाभायाप्रायमत्र दोषः । उत्याप्याका-
रामरुप्री ।

इतिशब्दस्याव्ययतया सूत्रीवान्तायेन सिष्या अध्येरं बुधुरित्वाकारश्चाभिप्रायेणे-
रर्थं पर्यवसित । एतेन सिष्या अध्येरं बुधुरित्वाकारश्चनेष्टाशब्दानां
शिष्यशिष्यानात्मकत्वात् बुधुरिति शिष्यशिष्याये इति प्रत्याशङ्कति- अर्हन्त्येन
ज्ञानमेव शिक्षाशब्दार्थवादिषि निरुक्तम् । समाप्तपुनरात्तत्येति । शिष्या-
न्वयेन शान्ताकाहुस्य विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तसंन्ययार्थं पुनरनुसंधानं
समाप्तपुनरात्तत्वं काव्यदोषः । प्रकृतं इति 'गूढामगीरुन्निपुरंरुन्नीरुवागुष्टि ।
मन्वो भवतु भव्याय लीलातण्डपरिगृह' इत्यत्र मन्वो भव्याय भवविश्वेष्टा-
वतान्वययोधेनेव भाष्यदस्य शान्ताकाहुतया उक्तत्र प्रिष्टमान 'लीलातण्डप-
परिगृह' इति विशेष्यस्यावयार्थं स भव पुन कीदृश इत्याकाहुत्वात्पदनाय भवपदेन
भवस्मरणस्य वदरुचया भवति समाप्तपुनरात्तत्वं दोष इति भावः । ननु जाति-
द्विसंप्रतिनिमित्तकशब्दानां जातिप्रतिनिमित्तकमेव विशेष्यवाचकमिति नियमः ।
अव्यया नीलोत्पलमित्यादिषु पलनीलमित्यादेरपि प्रयोगस्य प्रसङ्गार्थः । तथाहि
समाप्तविधायकग्रन्थे याप्रथमान्तपदनिर्दिष्ट तात्मभागे पूर्वं निरुद्धतीति नियमः ।
'विशेषण विशेष्येने'ति कर्मधारयविधायकग्रन्थे विशेष्यवाचकपदस्य प्रथमान्तपद-
निर्दिष्ट परतुरनिपातनियमः । नीलोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यभावे नियामकाभावे ।
उत्पलस्य विशेष्यत्वविपर्यया उत्पलनीलमिति प्रयोगः स्यादेव, तस्माज्जातिप्रतिनि-
मित्तकवाटुत्पलपदस्य विशेष्यवाचकत्वमेवेत्यवश्यमङ्गीकरणीयम्, तथाच शिष्य-
शरीरप्रतिजातिविशेषप्रतिनिमित्तकस्य भवशब्दस्य विशेषणपरत्वानुपपत्तिः । नच
मत्र सर्वं जानातीति प्रतीत्यनुपपत्तिः अत्रच्छेदकतासंबन्धेन ज्ञानवत्त्वरोधकत्वस्ये-
थरज्ञानस्य किंचिदवच्छिद्यत्वेन स्वीकृतुंमशक्यत्वादिति वाच्यम् । स्वाध्याय-
च्छिद्यत्वसंबन्धेन तादृशवैशाल्यविशिष्टत्वेतन्संबन्धेन भवपदार्थत्वोपगमान् । स्वाध्या-
यावच्छिद्यत्वं च ऐतिह्यकर्मासाधारणकारणयत्नवत्त्वसंबन्धेन स्वाध्यायविशिष्टत्व-
मिति बोध्यम् । नैवेकव्यक्तिकवाद्भवत्वं न जातिरिति वाच्यम् । कल्पमेदेन शिष्य-
शरीरस्यापि भिन्नत्वात् । नच भवत्वन्मात्रगदिति व्युत्पत्त्या जगत्कारणत्वमेव
भवपदप्रतिनिमित्तं ननु जातिविशेष इति वाच्यम् । 'योगाद्देवनीयस्त्वादि-
त्यनिधुषेकत्वा शीघ्रोपस्थितिकरुज्यर्पमादाय शान्ताकाहान्वययोधोपपत्तौ वि-
श्वोपस्थितिक्वयोगाधमादायान्वययोधातुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वंदोषस्यावश्यक-
त्वादित्यत आह—चस्तुतस्त्विति । इत्याकाहायामिति । सत्वामिति
शेषः । निराकाहुप्रतिपत्तिर्न संभवतीति । स्रोतगतुत्पन्नाकाहाकृत्वात्-
बोधो न भवतीत्यर्थः । विवक्षितान्वययोधेति । विशेष्यवाचकपदेन

निजनिमित्तकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः ।

विशदीकरवाणि कौतुकात्रनु राजीवदयावशंबदः ॥ २ ॥

दिनकरी ।

ह्यया विशेषणान्वय एव तत्प्रसरादिति । लीलया ताण्ड्यं नृत्यं तत्र
पण्डितोऽभिज्ञ इत्यर्थः । अनेन च नृत्यविशिष्टतया स्मृतिविषय-
त्वात्प्रार्थिता अर्था भवन्त्येवेति सूचितम् । ननु आभूषणरहितस्य
कथं नृत्यं वज्राह—चूडामणीकृतेति । अचूडामणिः चूडामणिव-
त्संपद्यमान इति चूडामणीकृतः चूडामणीकृतो विधुर्येन स तथेत्यर्थः ।
चलयीकृतेति । अवलयं वलयं संपद्यते इति वलयीकृतः वलयी-
कृतो वासुकिर्येन स तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—निजनिमित्तेति । निजेन स्वैव-

रामहृदी ।

निरुक्तनिराकाङ्क्षान्वयबोधजननोत्तरं विशेषणान्तरान्वयार्थं विशेष्यवाचकपदस्य पुन-
रनुसंधानं समाप्तपुनरास्तत्वमिति समाप्तपुनरास्तत्वलक्षणघटकत्वेन विवक्षितो यो
निराकाङ्क्षान्वयबोधस्तदभावादित्यर्थः । लीलेत्यादिविशेषणानुष्ठापित्वेन तादृशवि-
शेषणोच्ये तादृशविशेषणसहितेतरवाक्यजन्यान्वयबोध एव विवक्षितान्वयबोधो
भवेतीति सूचितम् । नन्वेवं समाप्तपुनरास्त वं कापि दोषो न स्यात् । ह्यान्दबोधमात्रे
आकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वेन विशेषणान्तरान्वयार्थं स कीदृश इत्यादि यदिकिंचिदाका-
ङ्क्षायाः कल्पनीयतया कापि निराकाङ्क्षप्रतिपत्तेरसंभवादित्यत आह—उत्याप्या-
काङ्क्षयेति । अनियताकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियाकारकपदानां परस्पराकाङ्क्षा निवृत्ता
पुत्रादिपदानामपि प्रतियोग्याकाङ्क्षा नियता एवं प्रयोजनाकाङ्क्षापि नियतैव प्रयोज-
नभावे वाक्यार्थस्यैवास्तित्तिप्रसङ्गात् । भवः कीदृश इत्याद्याकाङ्क्षा तु न नियता ।
तथान नियताकाङ्क्षारहितान्वयबोधोत्तरं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानमेव
समाप्तपुनरास्तत्वमिति विवक्षितत्वात् स कीदृश इत्याद्युत्थाप्याकाङ्क्षया विशेषणा-
न्तरान्वयस्थल एव समाप्तपुनरास्त वदोप इति भावः । अचूडामणिरिति ।
'चिवः स्यादभूततद्भावे' इत्यनेन विहितचित्तप्रत्ययान्तचूडामणिसन्दर्पिताहुक्त-
वाक्यवाक्यमयो लभ्यत इति भावः ॥ ५ ॥

शिष्यावधानायेति । शिष्याणामवधानं शुश्रूषा, तस्यै इत्यर्थः । यद्यप्यार्थस्य
विशिष्याज्ञाने तत्प्रतिपत्तेरिष्टज्ञानत्वाग्रहेण शिष्याणां वाक्यार्थवर्णनेच्छा न संभवति
प्रतिज्ञया स्वकारिकावलीव्याख्यानस्य कर्तव्यत्वज्ञाने कारिकावलयार्थज्ञानरूपेऽसाध-

१ १५४ कां करवाणि, १ कौतुकात् काताहाय, २ नृत्यमिशिष्टत्वप्रकारकस्मृति-
विषयत्वादित्यर्थः.

सद्रव्या गुणगुम्फिता मुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका
 सत्सामान्यविशेषनित्यमिलितामात्ररूपोऽवला ।
 दिनकरी ।

निर्मिता रचिता या कारिकावली ता अति अत्यन्तं संक्षेपः शब्द-
 सक्षेपो यासु ताः अतिसक्षिप्तास्त्रादृश्यञ्च ताश्चिरन्तनाना कणादप्र-
 भृतीना या उक्तयो वचासि वचःप्रतिपाद्या युक्त्यस्ताभिरहं विशदी-
 करवाणि प्रकटीकरोमात्यर्थः । ननु लीलावत्यादिप्राचीननिबन्धाध्य-
 यनेनेत्रं कारिकावलीप्रतिपादितोऽर्थो बोद्धव्य इति किमनेन भवत्क-
 तविशदनिबन्वेनेत्यत आह—अतिसंक्षिप्तेति । तथाच लीलावे-
 त्यादिप्राचीननिबन्धेषु ग्रन्थनादृत्येन बहुतरदुःखहेतुप्रतिपत्तिरतया
 न बालाना प्रवृत्तिरिति भावः । स्वोत्प्रेक्षामूलकताप्रयुक्तानादरणी-
 यतां निरसितुं चिरन्तनेत्युक्तम् । नन्वित्यवधारणे । तथाच कौतु-
 कादेवेत्यर्थः । एतेन स्वस्य ग्रन्थकरणे क्लेशभावः सूचितः । स्वस्य
 ग्रन्थकरणे प्रवृत्तौ निमित्तमाह—राजीवेति । राजीवे शिष्ये वा
 देया कृपा तथा वशमदस्तदधीन इत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु ग्रन्थादौ श्रोतृप्रवृत्तये प्रयोजनादि वक्तव्य भवति तस्य
 चेद्दानुक्तत्वादुपेक्षणीयतैतद्ग्रन्थस्य स्यादित्याशङ्क्य विषयप्रयोजनसं-
 न्धाधिकारिणः सूचयन्नतिसंक्षिप्तत्वादेतद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थाप्रतिपा-
 दकतया कथं बालव्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य चैतद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थाप्रति-
 पादकत्वप्रदर्शनेन परिहरन् “यत्करोपि यद्भासि यज्जुहोपि ददासि
 यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पण”मिति भगवदुक्तेर्मुक्ता-
 रामरद्री ।

नवस्य प्रयत्नज्ञानेषु सुप्रहतेन भवत्येव तच्छब्दवनेत्येति भावः । शब्दसंक्षेप
 इति । संक्षेपो द्विविधः शब्दसंक्षेपोऽथसंक्षेपश्च । तत्राथसंक्षेपेण ग्रन्थस्य
 सकलार्थाप्रतिपादकत्वे बालव्युत्पत्तिजनकता न स्यादित्याशङ्क्य संक्षेपपदस्य
 प्रकृते शब्दसंक्षेपमात्रपरत्वमुपदाशतमिति पद्यम्यासिच्छक्षितपदस्य प्रयोजन प्रकट-
 यथाह—नन्वित्यादि । स्वोत्प्रेक्षेति । स्वस्यैकपदनामूलकत्वव्यर्थः ।
 एतेन अवधारणेन ॥ २ ॥

१ सत्कर्मकरवनाकर्मभूतेत्यर्थः । २ निमित्तज्ञानजनकशब्दानुसृत्यतिमानित्यर्थः ।
 ३ प्रदर्शनप्रयोज्यपरिहारकर्ता ।

विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली

विन्यस्ता मनमो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेर्पा चिरम् ॥ ३ ॥

दिनकरी ।

पलीसमं स्वकीयग्रन्थं भगवति चार्पयन् स्वकीयैर्नुवृत्तये ग्रन्थस्य
स्वस्य च नाम निवध्नाति—सद्रव्येति । द्रव्यैः सहिता युक्ता
प्रतिपादकतया, गुणैरपि गुम्फिता युक्ता । सवामुत्क्षेपगादीना पश्चानां
ऋमणा ज्ञापिका बोधिका । सत् जातिरूपं सामान्यं, विशेषाः, नित्यः
नमदायसैर्मिलिता, यद्वा सन्ति सामान्यविशेषनित्यमिलितानि
यत्नां सा, नित्यमिलितं नित्यसंयन्धः । अभाप्रकर्षः प्रागभावादिभे-
देन वैलक्षण्यं तस्य उज्ज्वला प्रकाशिका । एषा बुद्धिस्था । सिद्धान्ता-
एव मुक्तासासां आवली पङ्क्तिः विष्णोर्नारायणस्य वक्षसि वक्षस्यले,
विन्यस्ता विशेषतोर्पिता, सुकृतिनां पण्डिताना मनसः मुदं संतोषं
चिर बहुकालं वितनुतां विस्तारयत्वित्यर्थः । ननु युक्तीनामत्रास-
त्वात्कथं विदुषा सतोपसृजाद्—सद्युक्तिरिति । सत्यः युक्तयो
यस्या सा तथा । मुक्तावलीसादृश्य ग्रन्थे द्रव्यादिपदार्थघत्तया,
यथाहि मुक्तावली सद्रव्या साध्यतया द्रव्यवती द्रव्यसाध्येति
यावत् । नानाविधद्रव्यवदित्वा वा । गुणेन सूत्रेण गुम्फिता निर्मिता ।
सुकृतिना पुण्यवता यानि सन्ति समीचीनानि भगवद्भजनादिरू-
पाणि कर्माणि तेषां बोधिका । सत्सामान्य समीचीना जातिः विशेषो
महत्त्वनिर्मलत्वादिस्ताभ्या नित्यमनन्तरं मिलिता संबद्धा । अभावे
तेजोभावेऽन्धकारे सति प्रकर्षेणोज्ज्वला अर्थप्रकाशिकेति यावत् ।
यथा मुक्तावली द्रव्यादिसकलपदार्थवती तथायं ग्रन्थोऽपीति ।

रामरुद्री ।

सत् जातिरूपमिति । सामान्यमनुगतघर्गमानं, सच क्वचिदुपाधिभ्य बन्धि-
जातिरूप, प्रकृतग्रन्थं जातिरूपसामान्यस्यैव लक्षणयोग्येति जातिरूपसामान्यसा-
माय सत्सामान्यैः युक्तमिति भावः । ननु सदिस्यस्य सत्ताविशिष्टापकारेण सत्प-
दस्य जातिरूपार्थकत्वं लक्षणयैव वाच्यम् । सामान्यपदमपि शास्त्रकृतपरिभाषया
जातिरूपसामान्य एव ह्यप्रतिद्वम् । अन्यथा सामान्य सविशेषकमिति गूलेऽपि

१ पण्डितेन. २ आदिना सकर्मोनुष्ठानम् ३ इदं समानाना भावः सामा-
न्यमिति स्यादिति भावेण ।

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।
विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निरघ्नाति-नूतनेति ।
दिनकरी ।

अत्रच मुक्तावलीत्वोक्त्या निर्दोषत्वं सूचितम् । अत्र द्रव्यादिपदार्थ-
प्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन द्रव्यादयो विषया, उक्ताः । पदार्थतत्त्वाव-
धारणं च प्रयोजनं सूचितम् । संबन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः ।
पदार्थतत्त्वावधारणकामोऽधिकारीति ॥ ३ ॥

ग्रन्थारम्भसमये कृतस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धस्य च वैयर्थ्यमा-
शङ्क्य फलं दर्शयति—विघ्नविघातायेति । प्रारब्धुमिष्टस्य ग्रन्थ-
स्येति शेषः । यद्यप्यत्र घातपदस्योत्पत्तिमदभावपरतया विपदम-
नर्थकमिति प्रतिभाति तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथ-
ग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतायाः 'स कीचकैर्मा-
रुतपूर्णरन्ध्रै'रित्यत्र 'कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्यनन्त्यनिलोद्धता' इति
कोशान्मारुतपूर्णरन्ध्रत्वविशिष्टवेणुजोधककीचकपदे दृष्टत्वाद्घातपद-
रामरुद्री ।

जालतिरिक्तसामान्यव्यावर्तकविशेषणानुक्त्या मूलकारस्य न्यूनतापत्ते सदिख-
नर्थक चेत्यत आह—यद्वेति ॥ ३ ॥

विपदमनर्थकमितीति । इदं चोपसर्गाणां वाचकत्वमताभिप्रायेण, अन्यथा
तेषां द्योतकत्वपक्षे किञ्चिदर्थावाचकतया उपसर्गाणां शक्यत्वहपदत्वासम्भवेन
विपदमित्यसङ्गतमेव स्यात् । अतएव समाधानेऽपि विशिष्टवाचकानां पदानां
सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वमिति न्यायेन विपद-
संनिहितघातपदस्य अभावमात्रपरताप्रदर्शनमपि सगच्छते । अन्यथा विप-
दस्य किञ्चिदर्थावाचकत्वेन विशेषणवाचकत्वासम्भवात् विघातपदस्योक्त्याय-
विषयता न स्यादिति ध्येयम् । विशिष्टवाचकपदस्यापि विशेषणबोधकत्वरूप-
विशेषणवाचकत्वस्याप्यक्षततया तेषां कापि विशिष्टवाचकता न स्यादि-
त्यत पृथगित्युक्तम् । विशिष्टवाचकपदातिरिक्तमित्यर्थः । ननु विघ्नविघाताय
कृतं मङ्गलमिति मूलेन मङ्गले विघ्नध्वंसजनकत्वस्यैव सूचितत्वेन तदुपरि
नन्वित्यादिमूलेन विघ्नध्वंस प्रति मङ्गलं न कारणमित्याशङ्का यद्यपि युज्यते तथापि
नवा समीतिं प्रति कारणमित्युक्तिरसंगतेत्यतस्त्रग्रन्थमभिप्रायान्तरेणावतार-

१ गोपानां वधूत्य शिष्यः तासां दुःखानां शीघ्रवापदर्थे. २ विशिष्टवाचकानां
पदानामिति न्यायविषयता. ३ तदोपकचतुर्थीविहितत्वादिति भावः .

ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं-प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं
विनापि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शना-
दिनकरी ।

मभावमात्रपरं द्रष्टव्यम् ॥ ननु निष्फलत्वान्मङ्गलाचरणमयुक्तम्,
नच निष्फलत्वमेवासिद्धं तस्य फलविशेषशून्यत्वहेतुना साधना-
दित्यभिप्रायेणाशङ्कते—नन्विति । मङ्गलस्य कारणत्वाभावे व्यति-
रेकव्यभिचाररूपहेतुमाह—विनापीति । निर्विघ्नपरिसमाप्तीति ।
विघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तीत्यर्थः । नच तत्र जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनात्र
व्यभिचार इति वाच्यम्, भोगादिनापि नास्तिकात्मनि विघ्ननाश-
सामरुद्रा ।

यदि—ननु निष्फलत्वादिति । फलविशेषशून्यत्वहेतुनेति । यद्यपि
ज्योतिशेमादावपि पुत्रादिरूपफलविशेषशून्यत्वेन फलविशेषशून्यत्वं न निष्फलत्व-
व्याप्यं तथापि तत्पदेन यावत्फलविशेषशून्यत्वस्य विनाशितावात् यावद्विशेषाभा-
वस्य च सामान्यामावव्याप्यत्वालोचनमिति भावः । नचैवं निष्फलत्व-
सिद्धये यावत्फलविशेषशून्यत्वमेव साधनीयम् । मूले तु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न
वा समाप्तिं प्रति कारणमित्यनेन फलद्वयशून्यत्वमेव साम्यते तेन च न यावत्फल-
विशेषशून्यत्वरूपहेतुमिदिरिति कथं प्रकृतोपयोग इति वाच्यम् । पशुपुत्रादिफल-
शून्यत्वस्य मङ्गले सर्वसमतत्वेन तस्य साधनानहंतया प्राचीनगर्भजाभ्यां समाप्ति-
विघ्नध्वंसयोरेव फलत्वान्नोकारेण तदुभयफलशून्यत्वरसाधने यावत्फलविशेषशून्य-
त्वरूपहेतुविद्वेषावश्यकारादिति भावः । नचैवमपि प्राचीनैः मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति
विघ्नध्वंसद्वारैव कारणत्वाप्रीकारात् मङ्गलस्य विघ्नध्वंसं प्रत्यक्षारणत्वे समाप्तिं प्रत्यपि
विघ्नध्वंसद्वारा कारणत्वमसंभवदुचिद्धमेवेति पृथग्प्रमातिकारणत्वनिषेधो व्यर्थ
एवेति वाच्यम् । यतो हि विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य प्राचीनैः सर्वत्र
कारणत्वोपगमे विघ्नध्वंसो मङ्गलफलमिति वादिनो नवीनस्य मते, नचैवं स्वतःसिद्ध-
विघ्नपरिहृता वृत्तस्येत्यादिना विप्राख्यन्ताभावेवता हृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वा-
पत्तिः प्राचीनैः कर्तुमशक्या, समवेक्ष्य तत्र विघ्नध्वंसरूपद्वाराभावेन मङ्गले
निष्फलत्वसंवाप्तीकरणीयत्वात्, तथाच प्राचीनानामपूर्वद्वारैव मङ्गलस्य समाप्ति-
हेतुत्वं संभवेति न कश्चिदेष इति भावः । नचैवं विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमिति
प्राचीनोपनिषेधो इति वाच्यम् । द्वारत्वं हि तत्रान्यत्वे यति तत्रान्यजनकत्वं,
तथापूर्वद्वारा मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वेऽपि मङ्गलजन्यसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसस्य
प्रतिबन्धव्यर्थगर्भाभाविपया कारणत्वेन, विघ्नध्वंसस्य मङ्गलजन्यत्वेन च
संभवत्वेनेति, मङ्गलस्वार्थद्वारा समाप्तिकारणत्वेऽपि विघ्नध्वंसस्य द्वारतासंभ-

१ व्यतिरेकव्यभिचारसामरुद्राभ्यां—नन्विति. २ हेतुत्वात्. ३ कार्यत्वनिष्ठत्वं
नी प्रतिबन्धव्यर्थगर्भाभावः कारणमिति भावः.

दिनकी ।

संभवेन जन्मान्तरीयमङ्गलसदेहेन व्यभिचारसशयसंभवात् । अत्र कादम्बर्यादिग्रन्थे मङ्गलसत्त्वेऽपि समाप्तेरदर्शनेनान्वयव्यभिचारोऽपि दोषो बोध्यः । व्यभिचारसंदेहस्य ग्राह्यसशयरूपतया कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वं नत्वनुमितौ तत्र तस्यानुकूलत्वादित्यभिप्रायवान् मङ्गल समाप्तिफलक समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादिति परिशेषानुमानेन मङ्गलस्य समाप्तिफलकता व्यवस्थापयिष्यन् प्रथमरङ्गी ।

वात् । नचैवमपि अनुरस्य द्वारतामते स्वजन्यापूर्वसवन्धेनैव मङ्गलस्य हेतुताया वक्तव्यतया स्वजन्यविग्रहसवत्त्वसवन्धेन मङ्गलस्य कारणताप्रतिपादन मुक्तावली व्याख्यानदृतामसगतमेवति वाच्यम् । यत्र मङ्गलजन्यविग्रहसो वर्तते तत्रानन्तस्थलेषु नानापूर्वव्यक्तीनां कल्पने गौरवात् तादृशस्थले स्वजन्यविग्रहसवत्त्वसवन्धेनैव मङ्गलस्य समाप्तिहेतुता युक्त्यभिप्रायकतया तदुक्तिमङ्गते । नचैवमपि समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य क्वचित्स्वजन्यविग्रहसवन्धेन हेतुता क्वचि स्वजन्यापूर्वसवन्धेनलायात्, तथाच पृथक्समाप्तिकारणवनिषेधस्यावश्यकत्वेऽपि यत्र स्वजन्यापूर्वसवन्धेन मङ्गल न तत्र स्वजन्यविग्रहसवन्धेन, यत्र च स्वजन्यविग्रहसवन्धेन मङ्गल न तत्र स्वजन्यापूर्वसवन्धेनेति समाप्तौ मङ्गलस्य सवन्धरूपे नापि व्यतिरेकव्यभिचारात्कारणत्वमेवासंभवदुक्तिकमिति वाच्यम् । तत्त सवन्धेन मङ्गलव्यतिरेकत्वोत्तरत्वापि कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया व्यभिचारामावादिति हृदयम् । ननु व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुना समाप्त्य कारणत्वाभावस्य मङ्गले घूरपक्षिणा साधनान् समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वहेतुना मङ्गले समाप्तिकारणत्वानुमाने सिद्धान्तनामसङ्गत, समाप्तिकारणत्वामावसाधके हेतौ हेत्वाभासमनुद्गाव्य समाप्तिकारणत्वानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वापत्तेरित्यत सिद्धान्तग्रन्थस्य भावमाह—व्यभिचारसंदेहस्येति । मङ्गलवधार्मिकसमाप्तिमन्त्रिष्टामाप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंदेहस्येति । ग्राह्यसशयरूपतयेति । अनुमित्या प्राग् हि मङ्गले समाप्तिकारणत्व तत्र समाप्तिमन्त्रिष्टामावप्रतियोगितानवच्छेदकमङ्गलत्ववत्त्वं, तथाच साध्यसदृश्यवत्त्वस्य व्यभिचारसंदेहस्य नानुमितौ प्रतिबन्धकत्वमिति भाव । कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वमिति । विज्ञापदर्शनाभावविच्छिन्नत्वसशय प्रत्यक्षनिश्चयप्रतिबन्धक इति मताभिप्राये णोचम् । वस्तुतस्तु सशयमानम्या एव निश्चयप्रतिबन्धकत्वम्, अतएव विज्ञापदर्शनदर्शनामककोटिमानप्रतिबन्धेन सशयमानम्यभावाविशय इति मन्तव्यम् । तत्र तस्येति । अनुमितौ साध्यसशयस्येति । अनुकूलत्वादिति । सिध्यभावरूपपक्षतात्पदादकत्वादिति भाव । परिशेषानुमानेनेति । तदितरविग्रहामाव-

१ सवन्धानुगताने दधे सिद्धवृत्तिरूपफलमात्राव अतिव्याप्ति विशेषानुपदाने निष्कन्धरत्वात्तदनेत्याप्ति । २ मङ्गल सङ्गत्वेनानुमित्या ।

दिति चेन्न । अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र फलजिज्ञासार्था संभवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्प-
दिनकरी ।

मतो विशेष्यासिद्धिनिरासाय फलवत्तां साधयति—अविगीतेति ।
विषयत्वं च हानविषयसुरोऽतिप्रसक्तमतः—आचारेति । आचा-
रश्चात्र यद्यपि क्रियैव तथापि विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षिता
तद्विषयत्वं च विधेयतया बोध्यम् । तेन फले न व्यभिचारः तस्योद्दे-
श्यतया कृतिविषयत्वात् । विधेयतया कृतिविषयत्वं चैतावन्नादा-
वप्यस्यतः—शिष्टेति । शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितत्वं
तत्र वेदप्रामाण्याभ्युपगन्वृत्तं, तेन व्युत्क्रमेण कृते दर्शादौ निष्फल-
त्वेऽपि न व्यभिचारः । शिष्टाचारविषयत्वं श्येनयागादावप्यस्यतोऽ-
विगीतेति । अविगीतत्वं च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वं, तेन श्ये-
नादौ प्रवृत्त्युपयुक्तबलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावेऽपि
न व्यभिचारः । सिद्धे अनुमिते । तत्र मङ्गले । फलजिज्ञासार्थां
विशेषतः फलजिज्ञासायाम् । ननु कथं तर्हि गङ्गास्नानादीनामदृष्टार्थ-
कतेत्यत आह—संभवतीति । तथाच तत्र दृष्टासंभवेनादृष्टकल्पनेति
रामरुदी ।

चत्वे सति सामान्यवत्त्वस्मो हेतुः परिशेषानुमानम् । आचारश्चात्रेति । अत्रे-
तिशब्दश्रोतरान्वयी, तथाच आचारो यद्यपि क्रियैव तथाप्यत्र विषयत्वश्रुते कृति-
रेव विवक्षितार्थः । ननु श्येनयागस्यापि शत्रुबधरूपेष्टाघनत्वात्सफलत्वमङ्गतमे-
धातस्मिन् हेतुसत्त्वेपि न व्यभिचार इति हेतावविगीतत्वविशेषणं व्यभेमिल्यादर्शं
निराकर्तुमविगीतपदाभावे व्यभिचारमुपपादयन्नाह—तेनेत्यादि । प्रवृत्त्युपयु-
क्तेति । मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिनिर्वाहाय बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसफल-
त्वमेवानुमेयं तस्य श्येने नास्त्ववेति हेतावविगीतपदाभावे भवत्येव व्यभिचार
इति भावः । अनिष्टे बलवत्त्वं च दृष्टोत्पत्तिनान्तरीयकभिल्लम् । अनिष्टे
बलवत्त्वविशेषणाय बहुविधव्ययायाससाध्यायागादौ न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
यद्यपि बलवत्त्वनादिरपि 'न कुर्यान्निष्फलं कर्म'त्यादिना निमित्ततया तद-
नुबन्धित्वेपि नरकरूपबलवदनिष्ठजनकतयाऽविगीताचारविषयत्वं सफलकमे-
ष्येवेति शिष्टपदमनर्कं तथापि पश्चादिदृष्टवृत्त्यावेष्टाया व्यभिचारवारकतया
शिष्टपदमार्थेभ्यमेव विधितिवेद्योर्नराधिकारिकत्वेन तदीयवृत्त्यावेष्टाया निषेधा-

नाया अन्याय्यत्वात् उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते ।
इत्थंच यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते,
दिनर्क्षी ।

भावः । ननु तर्हि विश्वजिन्यायात्स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामत आह—
उपस्थितत्वादिति । आरब्धं कर्म मे निर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति
ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वेन परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्यो-
पस्थितत्वादित्यर्थः । कल्प्यते अनुमीयते । अनेन च मङ्गलस्य समा-
प्तिहेतुत्वेऽनुमानमेव प्रमाणं न तु शिष्टाचारानुमिता श्रुतिरिदानीमा-
नुपूर्वाविशेषनिर्णयामावेन तस्या अनोधकत्वादिति सूचितम् । व्यापक-
त्वघटितकारणताप्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरति
—इत्थंचेति । मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वे सिद्धे चेत्यर्थः । तत्रापि,
नास्तिकादिग्रन्थेऽपि । तत्, मङ्गलं । कल्प्यते अनुमीयते, कार्यरूप-
रामट्टी ।

विषयत्वेन बलवदनिश्चयजनकत्वादिति भावः । ननु तर्ह्येति । अदृष्टफलकल्पनायाः
अन्याय्यत्वे हीत्यर्थः । विश्वजिन्यायादिति । काम्यप्रकरणे विश्वजिता यजे-
तेति विधि श्रूयते काम्यप्रकरणपठितत्वेन तस्य निश्चयत्वाभावात् प्रत्यवायपरि-
हारफलस्वाप्यभावात् प्रवृत्त्यर्थं किञ्चित्फल कल्पनीयं धृतौ फलाश्रवणादिति 'स
स्वर्गं सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वा दिति जैमिनिना सूत्रं प्रणीतम् । स विश्वजिता साध्य-
स्वर्गो भवितुमर्हति स्वर्गस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्सर्वेषामिच्छाविषयत्वादिति यावत् ।
तथाच विश्वजिज्ञासस्य पुत्रादिफलकत्वेऽपुत्रार्थिना तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् स्वर्गफल-
कत्वे तु तस्य सर्वेषामिच्छाविषयतया सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिः समवतीति स्वर्ग एव फल-
त्वेन कल्पयितुमुचितो नान्य इति तु न्यायपर्यवसितार्थः । तन्न्यायादत्रापि स्वर्ग एवेष्ट
कल्प्यतामित्यर्थः । उपस्थितत्वादित्यनेन कस्योपस्थितं चमुकमित्याकाङ्क्षायामाह—
परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्येति । समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वहेतु-
क्षानुमान इति तदर्थः । ननु समाप्तित्वेन समाप्तेरुपस्थितिः किञ्चित्करी व्याप्तिघटक-
भावादीनामप्युपस्थितत्वाविशेषादित्यत आह—ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामना-
विषयत्वेनेति । तथाच तादृशकामनाविषयत्वप्रकारक्षोपस्थितिविषयत्व नान्ये-
षामिति भावः । ग्रन्थादौ प्रवृत्तिसमये ग्रन्थसमाप्तावदच्छाया औत्सर्गिकत्वात्तयात्व
चोप्यम् । व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरतीति । यंसपि व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चये
सति कारणताया बाधितत्वेन समाप्तेर्मङ्गलकार्यत्वात्तिस्या समाप्तिरूपस्येण मङ्गल-

यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विघ्नो
विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यम् । प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तरविघ्ननिवारणे
दिनकरी ।

समाप्तेति शेषः । ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नस्य पूर्वोक्तव्यभिचारसंशयस्य
कारणतानुमितावप्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचारनिर्णयस्य चाभावादिति
भावः । नन्वेवमप्यन्वयव्यभिचारज्ञानं कारणताग्रहविरोधि भवि-
ष्यत्वेत्याशङ्क्यान्वयव्यभिचारं निरस्यति—यत्र चेति । तत्र
कादम्बर्यादी । बलवत्तरत्वं वैजात्यम् । नन्वेवमपि कादम्बर्यादी
कृतो न विघ्नध्वंस इत्यत आह—प्रचुरस्येति । प्रचुरस्यैव मङ्गलस्ये-
त्यर्थः । बलवत्तरविघ्ननिवारणे बलवत्तरादिविघ्ननिवारणे । तेन प्रचु-
रविघ्नस्यापि संग्रहः । तथाच मङ्गलस्य विघ्नसमसंख्याकमङ्गलत्वेन
नाशकतया न तत्र विघ्ननाश इति भावः । अत्र च विघ्नसमसंख्या-
कमङ्गलत्वेन हेतुत्वेऽधिकसंख्याकमङ्गलात् न्यूनसंख्याकविघ्ननाशो
न स्यादतः प्राचुर्यं वेत्यत्र वाकारोऽनास्थायां बोध्यः । ननु तथापि
कादम्बर्यादी विघ्नध्वंसो मा जायतां समाप्तिः परं जायतां मङ्गलरूप-
रामरुद्री ।

नुमितिरेव न सम्भवति, यदि तु जन्मान्तरीयमङ्गलसंदेहात् व्यतिरेकव्यभिचार-
निश्चयोऽपि तु संदेह एव, स च न कारणत्वानुमिती प्रतिबन्धक इति समाप्त्या
मङ्गलानुमानं सम्भवत्येवमुच्यते, तदा ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नतादशान्यभिचारसंदेह-
स्वाकिंचित्करत्वेन तादृशव्यभिचारोद्धारो विफल एव । तथापि कारणत्वानु-
मितावपि नास्तिकस्य जन्मान्तरीयमङ्गलसंदेहेन बाधितविषयकत्वसंदेहाद्भवत्य-
प्रामाण्यसंदेह, अशामाण्यसंदेहात्कृन्दिताकारणतानिश्चयो न स्वकार्याय क्षम
इति तद्दुद्धार आवश्यक इति भावः । व्यतिरेकव्यभिचारेण समाप्ते वार्यत्वादिज्ञा
कथं समाप्तिकार्येण मङ्गलानुमानमिलासद्वा निरस्यति—ग्राह्यसंदेहेत्यादिना ।
ननु प्रचुरविघ्नस्यैव यत्किंचिन्मङ्गलेन यत्किंचिद्विघ्नध्वंसस्यावश्यकतया सन्नन्य-
विघ्नध्वंससंबन्धेन मङ्गलस्य सरवात्कथमेतत्पक्षे समाप्त्यभाव इत्याशङ्क्य निरस्यति—
तथाचेत्यादिना । विघ्नसमसंख्याकेति । तत्संख्येयविघ्नैतरावृत्तियकल-
विघ्नवृत्तियां संख्या तत्संख्येयत्वात् तत्संख्येयगदलेतरावृत्तितत्तादृशावृत्तियकल-
संख्या तादृशावृत्त्यावन्मङ्गलत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा विघ्नप्राचुर्येऽपि यत्किंचि-
द्विघ्नवृत्तिसंख्यामादाय, मङ्गलस्य न्यूनतायामपि मङ्गलान्यवृत्तिसंख्यामादाय
वा समसंख्यत्वोपपादनसंभवात् । अधिकसंख्याकमङ्गलादिति । एत-

दिनकरी ।

हेतोः सत्त्वादित्याशङ्क्याह—विघ्नध्वंसस्त्विति । तथाच स्वजन्यविघ्नध्वंसवत्त्वसंबन्धेन मङ्गलभावात् समाप्तिरिति भावः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्विघ्नं तु विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य हेतुत्वं न संभवति नास्तिकग्रन्थसमाप्तिं व्यभिचारात् । नच स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसंबन्धेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वाद्वा जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनया न व्यभिचार इति वाच्यम्, तथासति जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य जन्मान्तरीयमङ्गल-
रामरुद्री ।

आपातत । निरकविघ्ननिष्ठसंख्यामजातीयतत्स्थलीयमङ्गलेतरावृत्तिसंख्यावन्मङ्गलत्वेन कारण वे अर्धिकसंख्याकमङ्गलादपि खरपविघ्ननाशसंभवात् । वस्तुतस्तु प्रतिबन्धकसुसर्गाभावविषया सकलविघ्नाभावस्यापि समाप्तिहेतुत्वेन विघ्नध्वंससंबन्धेन मङ्गलसत्त्वेऽपि मङ्गलेतरयावत्कारणान्तर्गतयावत्प्रतिबन्धकाभावस्यासत्त्वादेव नान्वयव्यभिचार इत्यनेन मूलनात्पर्यात् समसंख्याकमङ्गलत्वेन कारणतावर्णनमयुक्तमेव । परन्तु बलवत्तरत्वत्पक्षेऽप्यत्रात्यल्पं गौरवप्रसूतिसिद्धिनिप्रायेणैव मूले द्वितीयपक्षावलम्बनमिति ध्येयम् । नच स्वजनकविघ्नेति । अत्र स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य हेतुत्वात् समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसंबन्धेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात् द्वैलम्बनेन कार्यकारणभावत्रयलाभः तत्राद्यद्वय शरीरनिष्ठत्वात् सत्त्वात्, तृतीयस्त्वात्मनिष्ठत्वात् सत्त्वात्, प्रथमकल्पे कारणतावच्छेदकसंबन्धः, द्वितीयकरपे कार्यतावच्छेदकसंबन्धश्च केवलावच्छेदकतैव स च सुगमत्वाद्ग्रन्थकृता नोक्त इति बोध्यम् । एतेन कार्यतावच्छेदकसंबन्धस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धस्य चातिशुभभूतस्यादरुणं प्रयोजनाभावाद्ग्रन्थकृतानुचितमिति केषांचिदाक्षेपो निरवकाशः । अत एवोत्पत्तिपदमपि सार्येणम् । अन्वया स्वजनकविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन नास्तिकशरीरेऽपि समाप्त्युत्त्वात् तत्रावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलविरहेऽपि स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलसत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्तया तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् । जन्मान्तरीयसमाप्तिमिति । नचेत्यपत्तिः, तथा शिष्टानामाधाराननुभवादिति भावः । अत्रेदमवधेयम् । मङ्गलचरणस्य बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्वविरहेण

१ स् समाप्तिः. २ स् मङ्गलम्. ३ स् समाप्तिः. ४ अवच्छेदकतासंबन्धेन. ५ समाप्तेन.

कारणत्वं विभध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः । नव्या-
दिनकरी ।

करणापत्तेरतः स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं
प्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासंबन्धेन मङ्गलहेतुत्नस्य वाच्यतया
नास्तिकशरीरे व्यभिचारस्य दुर्घारत्वात् । नच पुत्रकामाधिकरण-
विरोधः सहकार्यन्तरासम्बन्धानेनैहिकपुत्राभावेप्यामुष्मिकपुत्ररूपफ-
लस्य तत्र सिद्धान्तितत्वादिति वाच्यम्, तत्र पुत्रमात्रकामनाश्रवणा-
दिह तु विशिष्टशिष्टाचारानुमितधृत्या ऐहिकसमाप्तेरेव मङ्गलफल-
रामरुद्री ।

ग्रन्थारम्भसमयेऽपि कर्तुं शक्यतया जन्मान्तरे ग्रन्थकर्तृत्वसामर्थ्यविरहदशाया-
नेतदुपैषणसम्भवेन नैयमापत्तिं सम्भवति । नहि कश्चिद्वाविराज्यसम्भावनाया
स्वस्ववित्तसाध्य श्वेतच्छत्रमावश्यकमर्जयति । ग्रन्थकरणसामर्थ्यसत्त्वे ग्रन्थसमा-
प्तिमुद्दिश्य मदनमाचरतो ग्रन्थकरणप्रवृत्तिरावश्यकी भावश्यक्री च तत्समाप्तिरिति ।
यदि च कदाचिद्विग्रहपुस्तकादिना न समाप्तिस्तथापि न तत्र जन्मान्तरीयसमा-
प्तेरहेत्यता, भ्रान्त्या ऐहिकसमाप्तेर्योद्देश्यतासम्भवादिति । अतः स्वप्रतियो-
गीति । न चावच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रतीत्येव यत्तत्त्वं किं स्वप्रतियोगि-
चरमवर्णावच्छेदकतापर्यन्तानुधावननेति वाच्यम् । यत्र वर्णोत्पत्तिद्वितीयक्षणे
शरीरकिञ्चया शरीरस्थैतद्देशादिनाम तेन च पूर्वसंयोगनाश तत्र तच्छरीरावच्छे-
देन न वर्णनाश किंतु शरीराधिकरणवृत्तिप्रभायवच्छेदेनैवेति नावच्छेदकताया
कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वमग्नीश्रुतम् । स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतेति ।
मङ्गलावच्छेदकशरीर एव समाप्तिरिति न नियम अवयवोपचयादिना समाप्ति-
समये मङ्गलावच्छेदकशरीरजातात् । अतो जातीयतापर्यन्तानुधावनम् । जातिश्च
एकक्षणवृत्तिपरत्वार्यद्दयावृत्तित्वेन विशेषणीया तेन जन्मान्तरीयशरीरस्यापि पृथिवी-
त्वादिना मङ्गलावच्छेदकशरीरसजातीयत्वेऽपि न क्षति । सादृशी च जाति तत्तत्पु-
श्रीयतत्तजन्मीयभावच्छरीरवृत्तिवैधत्वादिजातिरेवेति नोक्तक्षति । यद्यपि स्वाय-
च्छेदकजातीयतेऽनुवाच्यपि न दोष इत्युत्पत्तिप्रवेशवैयर्थ्यं तथापि विभध्वंसस्याप्य-
नैवैव संबन्धेन हेतुत्वमिति लाभायैवानोत्पत्तिप्रवेश मङ्गलस्थानेन संबन्धेन हेतुत्वे
विग्रहसंस्थाप्यतेन संबन्धेन हेतुत्वमिति लानसंभवात् । विभध्वंसस्य तु कारणताव-
च्छेदकसंबन्धे उत्पत्तिप्रवेश आवश्यक । अन्यथा जन्मान्तरीयसमाप्तेरपि विग्रह-
सफलत्वापत्तेरिति मन्तव्यम् । यद्वा लुतिरूपमङ्गलस्य भीमासकमते निव्यतया तद्व-
च्छेदकत्व शरीरस्य न सम्भवति किं तु प्राकट्यरूपतदुत्पत्तेरेवेति गीमासवसतसप्रहा-
यैवोत्पत्तिपर्यन्तनिवेशनम् । पुत्रकामाधिकरणेति । पुत्रकाम पुत्रेण यजेतेति

दिनकरी ।

त्वात् । नच स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तर-
क्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन मङ्गलजन्यविग्रहस्यसविशिष्टसमाप्ति-
त्वस्य मङ्गलकार्यतावच्छेदकत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्,

रामरुद्री ।

विधौ पुत्रकामपदमधिकृत्य यो विचारस्तद्विरोध इत्यर्थः । स्वावच्छेदकावच्छि-
न्नेति । आस्तिकनास्तिकाभ्यां युगपद्यत्र प्रत्यक्षमाप्ति कृता तत्र नास्तिकीयस-
माप्तेरपि आस्तिकीयमङ्गलजन्यविग्रहस्यस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेन तत्पूर्वमु-
क्तसम्बन्धेन कार्याधिकरणे मङ्गलविरहाद्यभिव्यक्ति इत्यतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगिकत्वनिवेशः । नास्तिकसमाप्तिव्यभिचारवारणाय द्वितीयसम्बन्धप्रवेशः ।
स्योत्तरत्वं साधिकरणक्षणस्यसाधिकरणत्वमेव । तादृशक्षणोत्पत्तिकत्वं च नास्तिक-
समाप्तिसाधारणमेवेत्यव्यवधाननिवेशेनेव नास्तिकसमाप्तिव्यावर्तनीया । तत्राव्य-
वधानं यदि साधिकरणक्षणस्यसाधिकरणत्वमानविकरणत्वं तदा नास्तिकीयसमाप्ते-
रप्यसंग्रहः, साधिकरणीभूतमिग्रहस्योत्तरस्यसाधिकरणक्षणस्यसाधिकरणतद्वितीयक्ष-
णस्यसाधारणत्वस्य समाप्त्युत्पत्तिक्षणे वाच्यसम्भवात् । यदि च स्वस्यसाधिकरण-
क्षणस्यसाधारणत्वस्य तदित्युच्यते, तदापि स्वस्य स्वसाप्रतिज्ञा तादृशोभयस्य
न्येन स्वस्यविशिष्टाप्रतिज्ञैरेव । यत्तु साधिकरणतक्षणस्यसाधिकरणक्षणस्यसाधारण-
त्वमेवेत्याव्यवहितत्वं, तच्च सर्वत्र तक्षणपदेन समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणव्यक्तिमा-
दाय समाप्तिक्षणे सृज्यादमेव, नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणं तु स्वावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वदलेनैवेति कैश्चित् प्रलपितं तदस्त्वन्तमसत् । आत्मन्युत्पत्तस्य
विग्रहस्य स्वसामायेन तदीयभोगयतनजन्मान्तरशरीरावच्छेदेनापि तदा-
त्मनि सत्त्वम्यव्यवहृत्वात् प्रथमदलेन नास्तिकसमाप्तिवारणासम्भवात्, अन्यथा
जन्मान्तराजितपुण्यापादेरपि जन्मान्तरशरीरावच्छेदेनाऽऽसत्त्वापत्त्या तद-
वच्छेदेन भोगजनकता न स्यात् । नच स्वावच्छेदकेत्यस्य स्योत्तरवच्छेदकार्यक-
त्वभेदोप इति वाच्यम् । तथासति आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्योत्तरवच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वामात्रेणासंग्रहप्रसङ्गान् । नच स्योत्तरवच्छेदकजातीयाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्व एव तात्पर्यमिति न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । एवमपि निर-
व्यवधाननिवेशे प्रयोजनविरहेण तदीयस्य दुरद्धरादिति चेतस्यम्, स्योत्तर-
जन्मानुपारम्भे प्रवृत्ते अव्यवहितत्वं । जन्म च आद्यशरीरप्राणसंयोगः । शरीरे
कायान्न च मद्यशरीरशरीरस्यसाधारणत्वम् । अत्रिय पूर्वोक्तेः प्रकृत्याऽपि नात्र-
मिति । एवञ्च नास्तिकीयसमाप्तेर्विग्रहस्योत्तरस्य स्योत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेनाव्यवधान-
निवेशप्रकारस्यव्यावृत्तमेव । नच आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्योत्तरपुनरन्तरशरीरजन्मो-
त्तरक्षणोत्पत्तिकत्वयाऽसंग्रहो दुर्कार एवेति वाच्यम् । माध्यमशरीरावच्छिन्नभोग-
प्रत्यक्षप्रतिज्ञैरेव भोगयपदितयमानाधिकरणस्यसम्बन्धेन विग्रहस्यविशिष्टत्वेन

१ आस्तिकव्यभिचारः. २ मङ्गलजन्यविग्रहस्यः. ३ सत् जन्म एवमेवसम्बन्धेना-
स्तिकीयस्यैवविशिष्टत्वात् विग्रहस्योत्पत्ति एव इति सत्य विग्रहस्यविशिष्टत्वम्.

दिनकरी ।

कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमात् । अथएव काशी-
मरणान्मुक्तिरिति श्रुत्यन्तर्गतपञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं
प्रत्यकृतां संगच्छते । अन्यथा तत्रापि काशीमरणविशिष्टमुक्ति-
प्रति काशीमरणहेतुत्वस्य निर्दुष्टतया तथोपवर्णनमसंगतं स्यात् ।
अथ 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति
श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यं प्रति द्येयत्वं प्रतिपादितं तच्च
काशीमरणस्य मुक्तिहेतुत्वे न संभवति काशीमरणजन्यमुक्तौ तत्त्व-
ज्ञानस्य व्यभिचारप्रसङ्गादतः काशीमरणस्य न मुक्तिजनकत्वमपि
तु तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमेवेति प्रत्यकृतां तत्रत्यपञ्चम्याः
प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं, न तु कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्तथो-
पवर्णनमिति चेदस्तु कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वमस्तु च पूर्वोक्त-
रीत्या मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन
नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणम् । एवमपि भोगादिनाशयविघ्नध्वंस-
पूर्वकसमाप्तौ कृतनियतपूर्ववृत्तितार्केन ध्वंसेनैव मङ्गलस्य लीयसमा-
रामरुद्री ।

जन्मनो विशेषणीयत्वात् । नचैवमपि यादृशप्रत्यसमाप्त्यनन्तरं प्रत्यकर्तुमुक्तिता-
दृशसंमतिरसमद् एव सौत्तरस्वसमानाधिकरणजन्माप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । सौत्तर-
चरमशरीरानुत्तरेत्वस्यैवाव्यवधानपदार्थत्वेनाद्गीकरणियत्वात् । चरमत्वं च स्वस-
जातीयशरीरप्रभृत्भावानधिकरणत्वं इत्यं च समाप्त्यन्तरं मुक्तिस्थेऽपि सौत्तरचर-
मशरीरप्रतिष्ठा नासंप्रदहः । उत्तरत्वनिवेशनं च यत्र नास्तिकेन मङ्गलचरणं
विनैव प्रत्यान्तरसमाप्तिः कृता तदनन्तरं तच्छरीरेणैवास्तिको भूत्वा तदनन्तर-
जातविघ्नं नङ्गलाचरणेन नाशयित्वा प्रत्यान्तरसमाप्तिः कृता तत्रत्यपूर्वसमाप्तौ
व्यभिचारवारणायैवेति दिक् ॥ कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे प्राचां संमतिमाह-
अतएवेति । कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशाद्गीचारेपि काशीमरणा-
न्मुक्तिरित्यत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वार्थकत्वोपवर्णनमावश्यकं तथा च कारणस्य
कार्यतानवच्छेदकत्वे न प्राचां संमतिरित्याशयेन घड्यते—अथेति । कारणस्य
कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशसंभवेपि समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य न हेतुतासंभवः
अन्यथासिद्धत्वादित्याशयेन समाधत्ते—एवमपीति । विघ्नध्वंसस्य कार्य-
त्वावश्यकतयेति । तथा च प्राचीनमते समाप्तौ मिघ्नध्वंसे च मङ्गलकार्यत्वं कल्प-
नीयमिति भौरवमिति भावः । विघ्नो मे निवर्ततामिति कामनयेति । सावधार-

स्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिमादि-
कारणकलापात् । न चैनं स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य
दिनकरी ।

स्युपपत्तेर्मङ्गलस्यान्यथासिद्धत्वं दुर्वारमेव । नच व्यापारेण व्यापा-
रिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यं, यत्र व्यापारिणः प्रमाणबोधित-
कारणतानिर्वाहाय व्यापारस्य कारणत्वं कल्प्यते यथा यागस्य
स्वर्गहेतुतानिर्वाहार्यमपूर्वं तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथा-
सिद्धिः । अतएव काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानेन मुक्तावन्यथासिद्ध-
त्वात् प्रयोजकत्वपरतया श्रुतिसमर्थनं सगच्छते । प्रकृते च प्रति-
बन्धकामावस्य कार्यमात्रे हेतुताया मङ्गलकारणता विनापि क्लृप्त-
तया मङ्गलस्य अन्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवेति विघ्नध्वंसस्य द्वार-
त्वमिच्छतां प्राचां मतेऽपि विघ्नध्वंसस्य कार्यत्वावश्यकतया विघ्नो मे-
नियततामिति कामनया मङ्गलाचरणेन च विघ्नध्वंस एव फल-
मिति वदता चिन्तामणिकृतां मतमाह—नव्यास्त्विति । विघ्नध्वंस
एवेत्येवकारेण समाप्तिव्यवच्छेदः । फलं प्रवृत्त्युद्देश्यम् । ननु समाप्ति-
सहास्रमिती स्यादत आह—समाप्तिस्त्विति । बुद्धिर्ज्ञानम्,
प्रतिमा तद्विशेषः स्फूर्त्याख्यः, प्रतिभादीत्यादिना विघ्नससर्गाभाव-
परिग्रहः । अनयैव रीत्या कारीरीष्टिस्यलेऽप्यवग्रहनिवृत्तिरेव फलं
रामरदी ।

शेषे निर्देश, अन्यथा विघ्नध्वंसद्वारेण समाप्तेर्मङ्गलफलतया समाप्तिरामनापीनवि-
घ्नध्वंसकामनाया अपि मङ्गलाचरणप्रयोजकतया विघ्नध्वंसकामनया मङ्गलाचरणस्य
प्रवृत्तानुपयोगप्रसंगात् । अथवा, ननु मयोर्मङ्गलकार्यत्वे गौरवेऽपि विघ्नध्वंसत्वं मङ्ग-
लफलं विघ्नध्वंसकामनया मङ्गलानुष्ठानात् संभवति, यस्य यत्फलत्वं तत्कामनया
तदनुष्ठाननियमादित्याद्यहं निराशुर्वते—विघ्नो मे नियततामित्यादिना ।
ननु विघ्नध्वंस एव मङ्गलफलमिति सूत्रेणैव फलपदस्य अन्यार्थकतया मङ्गल-
ध्वंसस्यापि मङ्गलजन्यतया एवकारासंगतेरित्याद्यहं निराशुर्वन्तपद व्याचष्टे—
फलमिति । आहस्मितीति । यदि चिन्तारणानियम्येत्तर्ष । न-येव कारीरी-
यागस्यापि वृष्टि फलन स्यात् यागेनारवग्रहनिवृत्तौ स्वकारणादेव वृष्टिसंभवदित्याद्य-
हं निराशुर्वन्तपद परिहरति—अनयैवेति । अथग्रहो वृष्टिप्रतिबन्धको दुरितविधाय ।

मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, विघ्नशङ्कया
तदाचरणात् । तथैव शिष्टाचारात् । नच तस्य निष्फलत्वे
तद्बोधकवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । सति विघ्ने तन्ना-
दिनकरी ।

वृष्टिस्तु स्वकारणादेवेति बोध्यम् । एवं मङ्गलस्य विघ्नध्वंसं प्रति
जनकत्वे । सतःसिद्धविघ्नविरहवतेति । विघ्नान्ताभाववते-
त्यर्थः । ननु निष्फले प्रवृत्तिरेव कथमत आह—विघ्नशङ्कयेति ।
संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रवर्तकमिति भावः । तदाचरणान्,
मङ्गलाचरणात् । ननु विघ्नसंशये मङ्गलाचरणमेवासिद्धमित्यत्राह—
तथैवेति । शिष्टाचारादिति । विषयतासंबन्धेन मङ्गल इति शेषः ।
ननु निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमङ्गलस्थलेऽन्यथ्यभिचारेण विघ्नध्वंसं
प्रति मङ्गलस्य कारणता वाधिता तथाच वाधितार्थबोधकत्वाद्देहेत्या-
प्रामाण्यमिति, ध्रुतेः कारणताबोधकत्वमङ्गीकर्तुमैते शङ्कां निरस्यति
—नचेति । तस्य, निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमङ्गलस्य । तद्बोधकेति ।
मङ्गलविघ्नध्वंसयोः कार्यकारणभावबोधकेत्यर्थः । सति विघ्न इति ।
तथाचोपदेशितस्थले प्रतियोगिरूपकारणाभावेन विघ्नध्वंसरूपकार्यो-
नुदयोपपत्तौ कारणतायाः अवाधितत्वेन न कारणताबोधकवेदा-
प्रामाण्यमिति भावः । अथएव, नाशं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वा-
देव । तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति । प्रायश्चित्तस्य पापनाश-
रामरुद्री ।

ध्रुतेः कारणताबोधकत्वमिति । विध्यर्थः केषांनिन्मते शास्त्रीभावना,
केवाचिदपूर्वं, न्यायमते त्विष्टसाधनत्वं, तथाच मङ्गले विघ्नध्वंसकारणताया
वाधितत्वेन शिष्टाचारानुमितायाः विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमानरेदिति ध्रुतेर-
प्रामाण्यापत्तिः, न्यायमते तत्र विधिना मङ्गले विघ्नध्वंसकारणताया एव
प्रत्येतन्वत्वादिति भावः । ननु सति विघ्ने तन्नाशसंबन्धे वेदबोधितत्वादिति
मूलमसगतं स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवादिप्रध्वंसकामो मङ्गलमाचरेदित्यादावपि
विघ्नध्वंसकारणत्वमेव विध्यर्थो वाच्यः ननु सतिविघ्न इत्यपि तद्बोधकरदा-
नावात् अतस्त्वमूलव्याख्येमाह—तथाचेति । सति विघ्ने इति मूले मङ्गला-
दिति शेषः । तथाच केवलदण्डाद्दण्डालुपतावपि दण्डो पटकारणमिति वाच्यस्य

१ तद्बोधको मङ्गलकर्तृत्वत्वबोधकः, २ मङ्गलवृत्ति प्रतीतियेषः, ३ विघ्नध्वंसकामो
मङ्गलमाचरेदिति वेदस्य, ४ सतःसिद्धविघ्नविरहवते, ५ गीमासकमते, ६ विघ्नध्वंस-
संबन्धेत्वादिति भावः.

शसैव वेदयोधितत्वात् । अतएव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम् । मङ्गलं च विप्रध्वंसविशेषे कारणम् । विप्रध्वंसविशेषे च विनायकस्तन-
दिनकरी ।

कत्वबोधकवेदाप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु मङ्गलं न विप्रध्वंसे कारणं विनायकस्तनपाठादिजन्यविप्रध्वंसे व्यभिचारात् विनायकस्तवस्य मङ्गलत्वेऽपि तदनुकूलकण्ठाभिघातरूपस्य तत्पाठस्य मङ्गलत्वामा-
यात् । नच पाठकतासंबन्धेन विनायकस्तव एव विप्रनाशकः स च मङ्गलमेवेति न व्यभिचार इति वाच्यं, “सर्वे विनाः शमं यान्ति” इत्यादिना तत्पाठस्यापि विप्रनाशकत्वबोधनात् । प्रायश्चित्तजन्यविप्रध्वंसे व्यभिचाराद्येतत् आह—मङ्गलं चेति । स्तवपाठादिरित्यादिना प्रायश्चित्तपरिग्रहः । तथाच मङ्गलस्य स्वसामानाधिकरण्यत्वाव्यव-
हितोत्तरशृणोत्पत्तिकत्वसंबन्धेन मङ्गलविशिष्टविप्रध्वंसत्व विजातीय-
विप्रध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकम् । एवं विनायकस्तनपाठादेर्हृषद्-
शितसंबन्धेन विनायकस्तवपाठादिविशिष्टविप्रध्वंसत्वं विजातीय-
विप्रध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचार इति भावः । ननु विप्रध्वंस एव यदि मङ्गलस्य फलं तदा समाप्तिकामस्य मङ्गले प्रवृत्तिर्न
स्यादत्र । समाप्तिसाधनविप्रध्वंससाधनत्वान्मङ्गले प्रवृत्तिर्वाच्या तत्र न
रामद्वी ।

नाप्रामाण्यं सर्वदा दण्डे घटाध्यवहितपूर्वत्वस्य तापर्याविषयत्वात् किंतु दण्डेतर-
भावद्वयकारणमत्वे दण्डे घटाध्यवहितपूर्वत्वमेव तापर्याविषयस्तद्व्यवृत्तेऽपीति
मूलाशयः । शमं यान्तीत्यादिनेति । भादिना गणेशस्तवपाठत इत्यस्य समग्रं ।
स्तवपाठस्य विप्रध्वंसकारणतायाभ्यादशवाक्यबोधितत्वेपि पाठजन्यविप्रध्वंसे मङ्ग-
लस्य व्यभिचारे दुष्टं एव नृतिरूपमङ्गलस्य पाठकतासंबन्धेन कार्याधिकरणे
तृतेरेत्यत्र स्वान्तरे व्यभिचारं दर्शयति—प्रायश्चित्तजन्येति । विशेषपर-
र्धनव प्रवृत्तयश्च—तथाचेति । तापसादाह—विजातीयेति । प्रवृत्तिर्न
स्यादिति । यदि यस्य फलं मङ्गलं तत्रकाममैव तत्र प्रवृत्तिनियमादिति भावः ।
प्रवृत्तिर्वाच्येति । नृतिकामस्य नृतिसाधनोदनसाधने पाठे प्रवृत्तिरिवेति

१ मङ्गलानुष्ठान २ स्तव मङ्गलम् ३ स्वस्त्यङ्गजगदीश्वरकण्ठस्तवपाठस्य
स्तवपाठकतासंबन्धेन ४ व्यभिचारेऽव्यभिचारः ५ सर्वे विना शमं यान्तीति-
६ व्यभिचारव्यभिचारः—

पाठादि, क्वचिच्च विघ्नात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं प्रति-
बन्धकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात् । इत्थं च नास्तिका-

दित्येति ।

संभवति स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले व्यभिचारेण विघ्नध्वंसस्य समाप्ति-
साधनत्वाभावादिति शङ्कां निरस्यति—क्वचिदिति । नन्वेवमनुगमो-
ऽनुगतेन रूपेण कारणत्वे बीजमाह—प्रतिबन्धकेति । संसर्गाभावस्य
संसर्गाभावेन संसर्गाभावस्य । तथाच विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतु-
त्वात् पूर्वोक्तव्यभिचार इति भावः । अत्र च तत्तद्विघ्नाभावत्वेन हेतुता
नतु विघ्नाभावकूटत्वेन विघ्नप्रागभावादीनामेकत्रासंभवेन समाप्तिर्न
स्यादिति बोध्यम् । यत्र च मङ्गलं विनापि समाप्तिस्तत्र विघ्नध्वंसा-
भाववति समाप्तेर्दर्शनात् व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति ।
इत्थं चेति । दुरितध्वंसकल्पने तज्जनकीभूतमङ्गलकल्पने च गौरवा-

रामट्टी ।

शेषः । व्यभिचारेणेति । व्यतिरेकव्यभिचारेणेत्यर्थः । संसर्गाभावत्वेन
संसर्गाभावस्येति । संसर्गाभावत्वावच्छिन्नमेति पर्यवसितार्थः । इदं च
विषयं संसर्गाभावस्य ध्वंसत्वादिना कारणत्वेऽपि न व्यभिचारनिवृत्त
इति । यथाशुतगुलवाचयस्त्रोक्तश्रया अनिराद्यकत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु
तत्तद्विघ्नाभावानां यदि विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा यन्निविद्धिप्रत्यये विघ्नप्र-
तियोगिकसंसर्गाभावस्य सत्त्वेन समाप्त्यापत्तेः यदि विघ्नान्वापरिच्छन्नप्रतियोगिताक-
संसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा ध्वंसप्राप्तभावयोर्न हेतुता तयोः सामान्यधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वान्नीकरात्, यदि च विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावकूटत्वेन हेतुता
तदा हापि समाप्तिर्न स्यात् ध्वंसप्राप्तभावादीनामेकत्र एवकारण-
त्वस्य कदाप्यसंभवादिसाक्षाद् परिहर्तुमाह—अत्र चेति । तत्तद्विघ्नाभा-
वत्वेनेति । तत्तद्विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः । तेन भेदमादाय न विघ्न-
सत्त्वेपि समाप्त्यापत्तेः । नचैवमपि विघ्नसत्त्वे समाप्त्यापत्तिर्दुर्गता तत्तद्विघ्नसत्त्वेऽपि
द्वित्वादिनाऽत्यन्ताभावरूपसंसर्गाभावसत्त्वारिति शक्यम् । तत्तद्विघ्नत्वेऽपर्य-
नवच्छिन्नतत्तद्विघ्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थेऽपि विशेषोक्तशेषप्रतीकारसं-
भवात्, ध्वंसप्राप्तभावयोऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्कारे तु तत्त-
द्विघ्नभावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थेऽपि न सतिरेति मन्तव्यम् ।
विघ्नध्वंसामायवतीति । विघ्नध्वंसभावसामान्याभाववतीत्यर्थः । अन्याया
यथाशुते विघ्नध्वंसामायवत्यपि विघ्नान्ताभावसंभवेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे

दिनकरी ।

दाह-स्यतःसिद्धेति । यत्र च मङ्गले सत्यपि न समाप्तिस्तत्र मङ्ग-
लाद्विग्रध्वंसो भवत्येष समाप्त्यभावस्तु विग्रभूयस्त्वात्तन्मङ्गलानन्त-
रोत्पन्नाद्विग्रहाद्वैत्यवधेयम् । अथ समाप्तिविग्रध्वंसयोराकाशात्मनिष्ठयोः
कथं कार्यकारणभाव इति चेदुच्यते । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्व-
संशयेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति विशेषणतासंबन्धेन
विग्रसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वमिति । यस्तुतस्तु आहुरित्यनेन सूचिता-
मन्यथासिद्धिं प्रकटयति-^{प्रकारान्तरैर्गोप्यते} कचिच्चेति । विग्रान्यन्ताभाव एवेत्येव-
कारेण विग्रध्वंसस्य तद्धारकमङ्गलस्य च व्यवच्छेदः । समाप्तिसा-
धनं । समाप्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितया निश्चितः । तथाच तेनैव मङ्गल-
स्थलीयसमाप्तिनिर्वाहे मङ्गलस्य तज्जन्यविग्रध्वंसस्य चान्यथासिद्धिः ।
ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन विरोधे मानाभावान् । ध्वंसस्थलेऽपि
अत्यन्ताभावसत्त्वादिति भावः । नन्वन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनैव
लाघवाद्हेतुतास्त्वत आह-प्रतिबन्धकसंसर्गेति । प्रतिबन्धकस-
रामद्री ।

व्यतिरेकव्यभिचारसंभवेनाऽसंलग्नकतापत्ते, तथा च यत्र मङ्गलं विनेव
समाप्तिस्तत्र विग्रनाशकमङ्गलासत्त्वेन विग्रभूयैव सत्त्वात्, निरुक्ततद्विग्रप्रतियोगिकस्य
कस्यापि संसर्गाभावस्यासत्त्वेन तद्विग्रसंसर्गाभावस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्वार
एवेति भावः । ननु यत्र सत्यपि मङ्गले न समाप्तिरस्यते तत्र मङ्गलाद्विग्रध्वंस
एव न जात इत्यवयवमङ्गोकरणीयं अन्यथा तत्तद्विग्रसंसर्गाभावानां सत्त्वेन
समानिविरहस्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथाचान्वयव्यभिचारेण मङ्गलस्य विग्रध्वंस-
फलकत्वं न शक्यते वक्तुमित्याशङ्क्य निराकुरुते-यत्र चेति । विग्र-
भूर्यस्यादिति । ननु मङ्गलानन्तरोत्पन्नविग्रहादपि तत्र सामाप्त्यभावसंभवेन
मानाविग्रध्वंसघ्नीना तद्धारणीभूतप्रागभावाघ्नीना च कल्पने गौरवमतसंधवाह-
मङ्गलानन्तरेति । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वेति । स्वप्रतियोगिचरमवर्णा-
नुकूलकृतिनत्वसंबन्धेनेत्यर्थं । नच स्वप्रयोजकत्वसंबन्धेनेदेव कुतो नोक्तं जी-
वात्मनि स्तानुकूलकृतिमत्त्वाद्यमवेऽपि स्वजनकचरमवर्गजनककृतिजनकवरूपस्य
स्वप्रयोजकत्वस्य जीवात्मनि समवादिति वाच्यम्, निरुक्तप्रवीत्रकत्वस्य नानाजनक-
तापत्तित्वेन गौरवादिति भावः । ऋषिबेलादि प्रकारान्तरेण व्याचष्टे-
स्तुतस्त्वित्यादिना । समाप्तिसाधनमित्यस्य समाप्तिकारणमित्यर्थं चरने ऋषिदि-

१ अ समाप्तिः. २ विग्रान्यन्ताभावो नैव. ३ तथाच मङ्गलस्य विग्रध्वंसस्य च न
कारणत्वमिति भावः. ४ नान्निश्चयत्वे. ५ किरणावत्यादिप्रत्यये. ६ विग्रानूनसंस्था-
क्यवृत्तरूपकारणभावादिति भावः.

दीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमद्गलजन्यदुरितध्वंसः स्वतःसिद्धवि-
दिनकरी ।

त्वेपि संबन्धान्तरावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात्कार्योत्पादवारणाय तत्तत्सं-
सर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुत्वस्य वाच्यत्वेन न ध्वंस-
स्य हेतुता तस्य संसर्गावच्छिन्नत्वे मानाभावादिति भावः । दुरित-
ध्वंसः, दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः । स्वतःसिद्धो दुरितकारणाभावप्र-
युक्तः । एतेन विघ्नध्वंसस्य तदत्यन्ताभाषस्य वा समाप्तिहेतुताविचार-
स्याप्रकृततया तद्व्यवस्थापने प्रकृतानुपयोगः । एवं प्रतिबन्धकाभाव-
रामरुद्री ।

व्यस्तसङ्गति तत्तद्विघ्नसर्गाभावत्वेन हेतुताया व्यवस्थापिततया सर्वत्रैवाभाव-
न्यस्यापि क्लेशजाद निवृत्तपूर्वतादित्यत्वेन क्लेशसंश्लेषक क्लेशवत्त्वात्त-
सत्पद व्याचष्टे—समाप्त्यव्यवहितेति । ननु मद्गलादिमन्त्रधुस्वले घटाप्रा-
गभावाभ्यामत्यन्ताभावस्य विरोधात् विघ्नान्ताभावस्यैवासत्त्वेन कथं तेन विघ्न-
ध्वंसस्यान्वयासिद्धिरित्यत आह—ध्वंसप्रागभावेत्यादि । अन्योन्याभाव-
भिन्नाभावत्वेनेति । सर्वत्र विघ्नान्ताभावसत्त्वेऽपि न विघ्नान्ताभावत्वेन
हेतुता सम्भवति विघ्नससर्गाभावत्वापेक्षया नित्यत्वघटितस्य तस्य गुरुत्वात् यति
न लघुयमे गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् तथाचायात्तमेव नृमाणा-
मपि कारणत्वमिति भावः । तत्तत्संसर्गोति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गोत्थं ।
वाच्यत्वेनेति । तथान प्रतिबन्धकससर्गाभावस्येति मूलस्य प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकससर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थं इति भावः । मानाभावादिति ।
समवायेन घटाधिकरणे सयोगेन घटो नास्ति सयोगेन घटाधिकरणे समवायेन
घटो नास्तीति प्रतीत्युपपत्तये हि सयोगसमवायसंबन्धावच्छिन्नघटाभावयोर्भेदोपप-
त्तये अत्यन्ताभावप्रतियोगिताया संबन्धावच्छिन्नत्वमङ्गीक्रियते ध्वंसे च तादृश-
शुक्लसम्भवेन संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रामाणिकमेवेति भावः । नन्वेव
विघ्नध्वंसस्याकारणत्वे दुरितध्वंस स्वतःसिद्धविघ्नान्ताभावो वैश्यादप्रिमग्रन्था-
संगतिरित्यतो दुरितध्वंसपद व्याचष्टे—दुरितध्वंससामग्रीति । अत्यन्ता-
भाषस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वदशायामत्यन्ताभावसंबन्धावच्छेदाधिकरण-
संबन्धात्यन्ताभावे दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तत्वमिति भावः । द्वितीयव्याख्यानादरणे
स्वयमेव बीजं प्रकटयति—एतेनेति । ननु मद्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वे
समाप्तिक्रमतया तत्र प्रवृत्ति समाप्तिजनकविघ्नध्वंसजनकत्वेनैवोपपादनीया ।
विघ्नध्वंसस्य समाप्तिहेतुत्वं च व्यभिचारेणासम्भवंदुक्तिकमित्याशङ्क्यां क्वचि-
त्यादिग्रन्थस्यावतारितत्वेन न प्रकृतानुपयोग इत्यतो दूषणान्तरमाह—एव-

तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥
 प्रात्यन्ताभावो वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः ॥ संसारम-
 हीरुहस्य बीजायेति । संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय
 निमित्तकारणायेत्यर्थः । एतेन ईश्वरे प्रमाणं दर्शितं भवति ।
 दिनकरी ।

कूटस्य हेतुत्वेऽतीर्षानागतप्रागभाप्रध्वंसयोर्युगपदवस्थानासंभवेनैकदा
 कूटाप्रसिद्धिः पूर्वोक्तरीत्या तत्तत्संसर्गाप्रच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
 प्रतिबन्धकामावविशेषणत्वेन ध्वंसप्रागभावयोरसंग्रहश्चेति दूषणानि
 निरस्तानि । उक्तरीत्या प्रतिबन्धकत्वात्प्रागभावस्यैव कार्यमात्रे हेतुत्वा-
 दिति । मूले नूतनेत्यादि । नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य
 रुचिरिव रुचिर्यस्य तस्यै । एतेन यथा नूतनजलधरः शीघ्रं वृष्टिप्र-
 दस्तथायमपि स्वामिलपितफलप्रद इति सूचितम् । नमस्कार्यस्य
 भगवतः संतुष्टतां सूचयितुमाह—मूले गोपेति । गोपानां वधूत्यः
 युवत्यः स्त्रियस्तासां दुकूलानि वस्त्राणि तेषां चोरायेत्यर्थः । तस्मा
 इति । तच्छब्दः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धत्वसूचनाय । अनेन
 भगवति नमस्कारप्रकारीभूतापकर्षावबित्वमुक्तं तद्युक्तं भगवति
 मानामावादित्याशङ्क्य नैयायिकमतेनेश्वरसाधकानुमानसूचनायाह
 —संसारेति । संसारस्य महीरुह इति पृथीवत्युरुपभ्रमं
 रामरुद्री ।

मिति । ननु प्रतिबन्धकसंसर्गाभावकूटत्वेन न हेतुतामशीवुमां येनाप्रसिद्धिः
 स्यात् अपि नु तत्तद्विप्रसर्गाभावत्वेनेत्युक्तमेवेत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—पूर्वो-
 क्तेति । द्वितीयव्याख्याने तदोपनिवारणे हेतुमाह—उक्तरीत्येति । प्रतिबन्ध-
 कामावस्येति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तत्प्रति-
 बन्धकामावत्वेनेत्यर्थः ॥ यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्प्रवृत्तश्चेत् यत्पदाभावात्कथं तत्
 दस्यप्रतिरिति ह्याशङ्क्य प्रवृत्ते तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकतया न यत्पदापेक्षेति समाधत्ते
 —तच्छब्द इति । नमस्कारप्रकारीभूतेति । स्वोपकर्षशेषानुकूलव्यापारे
 नमःशब्दार्थं, अपकर्षान्वय्यवधित्वं कृष्णपदोत्तरचतुर्थ्यर्थं इति भावः । यद्य-

१ संसारमहीरुहकारणत्वव्यवधानेन. २ वर्तमानत्वप्रतियोगित्वं महीरुह-
 ३ वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं मनागतत्व. ४ नमस्कारं नमस्कारार्थपेक्षया अपकृत-
 इति ज्ञानानुकूलव्यापार इत्यर्थः. संघ व्यापारः अत्रल्लिङ्गित्.संयोगादिरूप..

तथाहि । यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपि ।

दिनकरी ।

व्यावर्तयितुं कर्मधारयमाह—भुक्तावल्याम् संसार एवेति ।
 धीजत्वं समवायिकारणत्वं तथेश्वरे याचितमत आह—निमित्तेति ।
 नन्वीश्वरे नमस्काररूपं महलाचरणमयुक्तं ईश्वरे मानाभावात्,
 नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणरूपिद्रव्यत्वेन बाह्यप्रत्यक्षाविषयत्वात्, नापि
 मानसं परात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षवारणायात्मप्रत्यक्षं प्रति परा-
 त्मव्यावृत्तविजातीयात्ममनःसंयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया ईश्वरे
 तस्वाभावात् । नाप्यनुमानं, लिङ्गाभावात् । नच व्यावामूमी जनयन्नि-
 त्यादि श्रुतिरेव प्रमाणं, श्रुतीनामीश्वरोचरितत्वेन प्रामाण्यादीश्वरसंदेहे
 श्रुतिप्रामाण्यस्यापि संदिग्धत्वात् अत आह—एतेनेति । प्रमाण-

रामरुद्री ।

प्यवधिवस्यापादानतरूपतया तदर्थिका पञ्चम्येव नतु चतुर्थी तथापि क्रियान्वयव-
 धित्वस्यैवापादानतरूपतया चान पञ्चमीप्रसक्तिः, परंतु निदृक्पकर्पावधित्ववि-
 श्वासां 'नमःस्वस्ती'त्यादिपूत्रेण चतुर्थ्येव विहितेति भावः । एवं च श्रीकृष्णाव-
 धिकस्वापकर्पापेधानुकूले मदीयो व्यापार इत्युक्तवाक्याच्छब्दबोधः, उच्चारमित्-
 व्यापारस्यैव नमःसम्बन्धत्वात् । यद्यप्येवं सति 'नारायणं नमस्तुते'त्यादावपि
 नारायणपदोत्तरं चतुर्थ्येवापेक्षिता न द्वितीया करोतिकर्मत्वस्य नारायणेऽसम्-
 बन्धेन नमःपदार्थस्यैव तत्कर्मकतया नमःपदार्थपदकापकर्पावधित्वस्यैव द्वितीयया
 बोधनीयत्वात्, तथापि तत्र लक्षणया नमस्कारानुकूलकृतिपर्यन्तं करोत्यर्थः ।
 नमःपदं तात्पर्यग्राहकमतो नमःपदयोगाभावात् चतुर्थी । अपकर्पयोधनिरूपि-
 तापकर्पेनिष्ठप्रकारतानिरूपितावधित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारताहणा विषयत्वं
 द्वितीयार्थः । अतएव नमःपदस्य सार्थकत्वविवक्षया 'स्वयंभुवे नमस्तुत्ये मद्भ-
 नेऽमिततेजसे' इत्यादौ चतुर्थ्येव न द्वितीयेति मन्तव्यम् । पृष्ठीतरपुंससंभ्र-
 ममिति । सकलप्रपञ्चहेतोरीश्वरस्य महीरुहधीजत्वमांप्रकयनस्यानुचितत्वेन पृष्ठी-
 तत्पुदस्य भ्रमभूलक्षकमिति भावः । समवायिकारणत्वमिति । श्लादि-
 समवायिकारण एव श्लादेर्वाजव्यवहारादिति भावः । यद्यपि धीजं श्लादेर्न
 समवायिकारणं धीजनाशान्तरमेव तदवयवैरङ्कुरारम्भात् तथापि समवायिका-
 रणत्वमपि समवायिकारणावयवकत्वमेव विवक्षितमतो नासङ्गतिः । ईश्वरे पूर्वोक्तप्र-
 माणाभावमेव व्युत्पादयन्नाह—नहीति । लिङ्गाभावादिति । ईश्वरसावकलिङ्गा-
 भावादित्यर्थः । रूपमानस्य शक्तिमानसापकत्वेन तन्निराकरणं न कृतमित्यवधेयम् ।

१ ईश्वरे, २ ईश्वरः बाह्यप्रत्यक्षाविषयः अरूपिद्रव्यत्वादित्यनुमानम्, ३ सदेववि-
 षयत्वात्,

नच तत्कर्तृत्वमसदादीनां सम्भनतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसि-
दिनङ्गी ।

मनुमानरूपं प्रमाणम् । तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपीति । नन्वत्र किं
पशुतावच्छेदकं, न तावत् क्षितित्वं, अङ्कुरादेरपि क्षितित्वेन पृथग्
तदुपादानव्यर्थ्यात् । किंच क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धे-
रुद्देश्यत्वे दृष्टान्ते घटादौ अंशतः सिद्धसाधनम् । अवच्छेदकावच्छे-
देन तथात्वे, परमाणौ वाचः, अन्यक्षितित्वस्य पशुतावच्छेदकत्वे
परमते जन्यपदव्यावृत्त्यसिद्धिसन्भतेऽजन्यक्षितेरभावान्, जन्यत्व-
स्यैव तथात्वसंभवेन पशुतावच्छेदककोटी क्षितित्वस्य व्यर्थत्वाच्च ।
नच तदपि संभनति, पशुतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसङ्गादिति चेन्न ।
स्वरूपसवन्धविशेषरूपकार्यत्वस्यैव पशुतावच्छेदकत्वान् । प्रागभाव-
प्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यैव हेतुत्वेन तयोरैक्याभावात् । साध्यं च
रामरुद्गी ।

तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपीति मूले क्षित्यङ्कुरादीनां पशुत्व सूचितं तथाच क्षित्यङ्कुरा-
दावनुगत पशुतावच्छेदकं किमित्वाद्यङ्गत्वे—नन्वत्रेति । अङ्कुरादेरपीति ।
तथाच क्षितित्वस्यैव पशुतावच्छेदकत्वे अङ्कुरस्यापि क्षितित्वेनाङ्कुरादे पृथगुपा-
दानमनर्थकमिति भावः । नन्वत्र क्षितिपदं न पृथिवीत्वज्ञात्ववच्छिन्नपर-
येनाङ्कुरादेरुपादानं व्यर्थं स्यात् अपितु भूमण्डलपरमेव, तथाच भूमण्डलाङ्कुरा-
दीनां सर्वेषां पशुत्वलक्षणे सर्वानुगतं पशुतावच्छेदकं किमित्वाद्यङ्गत्वात् पृथिवी-
त्वमेव तद्येयुषीं नाङ्कुरादे पृथगुपादानव्यर्थ्यमत आह—किंचेति । अव-
च्छेदकावच्छेदेनेति । तथात्वे । साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे इत्यर्थः । तथाचाव-
च्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकतया न सिद्ध-
साधनमिति भावः । परमते । चार्वाकमत इत्यर्थः । अन्यपदेति ।
तैरप्रत्यक्षत्वेन नित्यपृथिव्यनङ्गीकारादिति भावः । ननु पशुतावच्छेदककोटि-
प्रविष्टप्रियोजना सर्वमतं प्रयोजनमपेक्षितमिति न नियमस्तथा च नित्यपृथिव्यां
बाधवारकतयैव जन्यपदं सार्यकमित्यत आह—जन्यत्वस्यैवेति । नन्वगु-
जन्यत्वमेव पशुतावच्छेदकं किं नदिउशमत आह—नच तदपीति । अन्य-
प्रसङ्गादिति । ननु पशुतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये को दोषः । नच व्याप्तिप्रहृदशाशानेव
पशुतावच्छेदकीभूतहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनमेव दोष-
इति वाच्यम् । हेतु साध्यसामानाधिकरण इति व्याप्तिप्रहस्य हेतुमानसाध्यवालि-

१ क्षित्यङ्कुरादिकर्तृत्वेन. २ क्षितिपदोपादान ३ मनु सिद्धसाधन को दोष इति
चेत्तरशावां साध्यसंशयस्वरूपशुभाया अग्रत्वेन मनुमितिर्न सादिति भावः .

रामरुद्री ।

अनुमितितो मिषाकारत्वात् समानाकारकसिद्धेरेवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् श्व-
च्छेकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरेदृश्यत्वे सामानाधिकरण्यात्प्रावगाहिसिद्धेरप्रतिबन्ध-
कत्वाच्च । यद्यप्यवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ सामानाधिकरण्यादधिर्न पक्षताव-
च्छेदकव्यापकत्वमेव साध्ये भासते व्याप्तिज्ञानेऽपि साध्ये हेतुव्यापकत्वं भासत ए-
वेति तुर्यं तथापि व्याप्तिग्रहे व्यापकत्वं प्रकारतयैवानुमितौ तु साध्यीयसंसर्गघटक-
तया भासत इति मेदावेति चेन्न । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनोपनयवाक्या-
च्छब्दयोधानुपपत्तेरेव दोषत्वात् । नच नवीनमते विधेयांशेऽधिकवागगाहिनः शा-
ब्दबोधस्योपगमेन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येऽपि साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्ष इत्याका-
रकस्योपनयशान्यजन्यशब्दबोधस्य नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्राचीनरुदाहरणवा-
क्यादेन व्याप्तिज्ञानानुपनयेनापि तैः प्रतिपादने पौनरुपलमिति पक्षे हेतुसत्तामात्रमे-
वोपनयेन बोधनीयम् । तथाचायमित्युपनयवाक्यस्य हेतुमान्पक्ष इत्येवार्थं इत्यङ्गी-
कारात्तन्मतानुसारेणैव पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यादिति दूषणाभिधानादिति श्येयम् ।
स्वरूपसंबन्धरूपेति । यैष्यपि स्वरूपसंबन्धरूपकार्यताव्यञ्जीनां तत्तद्व्यक्ति-
मानपर्यवसन्नत्वेन नानुपपत्तपक्षतावच्छेदकलाभस्यशान्यन्यतन्त्वेनानुगतीकृतानां
पक्षतावच्छेदकत्वमिति भावः । प्रागभावप्रतियोगित्वेति । नच प्रतियोगि-
त्वस्यापि स्वरूपसंबन्धस्वरूपतया तत्तद्विभ्यञ्जीनामैक्येन पक्षतावच्छेदकहेत्वो-
रैक्यापरिहार इति वाच्यम् । अभावधिरद्वात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगित्वेत्वार्य-
मन्ताभिप्रायानुसारेण संयोगेन घटाभावात्समर्थात्वेन घटाभावस्य भेदः प्रतियो-
गितामेदादेव समर्थनीयः प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोरैक्यात् । किंच
स्वरूपसंबन्धरूपप्रतियोगितायाः प्रतियोगिघटत्व्यजेधैक्येन भेदो दुहरणाद्
एवेति तयोर्भेदो न स्यादतो विषयत्वस्यैव प्रतियोगित्वस्यापि पदार्थान्तरत्वमेवाङ्गी-
करणीयं सप्तधापदाथविभागस्तु तत्त्वज्ञानोपयोगिज्ञानविषयाणामेवेति न तद्विरो-
धोऽपीति नवीनमताभिप्रायेणैतदभिधानम् । यस्तुतस्तु प्रागभावप्रतियोगि-
त्वहृपकार्यत्वस्य हेतुत्वादिति ग्रन्थस्य प्रतियोगिताह्यस्वरूपसंबन्धेन प्रागभावस्य
हेतुत्वादित्यर्थे तात्पर्याच्च कोऽपि दोष इति श्येयम् । यस्तुतस्तु क्षिप्त-
सिद्धिमिति मूलस्य क्षितित्वस्याङ्कुरत्वस्य तद्दृढत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे तात्पर्यं,
तत्र क्षिप्ति रकर्तृकेति प्रथमप्रयोगे क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरेदृश्यत्वे
घटादावर्धत्त. सिद्धसाधनं, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तयोर्त्वे तु परमाणौ पाथ
इत्यतोऽङ्कुरत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुधावनं, तन्न च सामानाधिकरण्येन साध्यसि-

१ व्याप्तिः. २ तथाशब्दस्य केवलहेतुमत्परत्वादिति भावः. ३ प्राचीनमतानुसारेण.

४ अङ्कुरे यवपीति. ५ समापचे तथापीति. ६ उदयनाचार्यः. ७ संयोगसत्त्वभावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकथनाभावात्, ८ समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकथनाभावस्य. ९ सम-
वायसंबन्धावच्छिन्नघटाभावस्ययोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकथनाभावयोः. १० सप्त-
पदाथविभाग्या अतिरिक्तपदार्थत्वम्. ११ क्षितित्वावच्छेदेन. १२ साध्यसिद्धेरेदृश्यत्वे.
१३ अङ्कुरपञ्चानुमाने.

रामरुद्दी ।

देहदेह्यत्वे काप्यङ्कुरे जीवीयकृतिसाध्यत्वाभावेन नाशत सिद्धसाधनं नवा बाधो
 नित्याङ्कुरस्याभावादिति भावः । ननु क्षितित्वावच्छेदेनाङ्कुरत्वावच्छेदेन वा
 कार्यत्वहेतुना सकर्तृकरवानुमितिनं सम्भवति कार्यत्वरूपहेतोरप्रयोजकत्वात् ।
 नच कार्यत्व यदि कृतिजन्यत्वमभिचारि स्यात्तदा कृतिजन्यतावच्छेदकं न स्यादि-
 त्यनुकूलतर्कसत्त्वाङ्गप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे
 मानाभावेनोक्ततर्कानवतारात् । न चान्वयव्यतिरेकावेव मानमिति वाच्यम् ।
 कुलालकृतिसत्त्वे घटसदभावे घटाभाव इति विशिष्यैवान्वयव्यतिरेकप्रहात्,
 तन्नुवायकृतिकाले घटोत्पत्त्यापत्तिवारणाय कुलालकृतित्वेन घटत्वेन विशिष्य
 कार्यकारणभावस्यावश्यत्वेन सामान्यतः कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे
 मानाभावात् । नच यद्विशेषयोरिति नियम एव मानमिति वाच्यम् । तस्याप्य
 प्रयोजकत्वात् । नच कार्यसामान्याभावे कुलालादिकुलालभावकूटस्य प्रयोजकत्वे
 गौरव, कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य तैयारवे लाघवम् । तच्च कृतित्वस्य कारण
 तावच्छेदकत्वमस्य न सम्भवति, कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभावस्यैव कार्य-
 तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वान्, तथाच लाघवमूलक एव यद्वि-
 शेषयोरित्यादिन्माय इति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाव एव
 कार्याभावे प्रयोजक इति न नियमः, किन्तु स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकत्व प्रतीत्य-
 नुरोधेन लघ्वनतिप्रसक्तधर्मावच्छेदेन कल्प्यत इति नियमः । तथाच लाघवादेश
 कारणतानवच्छेदककृतित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावैकाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्व
 कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावमन्तरापि सूत्रपादमेवेति तत्र प्रमाणाभाव
 एवेत्यभिप्रेत्यादिपदमुपात्तम् । तेन सर्गाद्यकालीनघटनिष्ठतद्द्वयफित्वावच्छिन्नस्योप-
 सप्रहासार्तद्वयस्यै कुलालकृतिजन्यत्वस्य साधनीयत्वात्, कुलालकृतित्वेन घटत्वेन
 कार्यकारणभावसत्त्वेन तत्राप्रयोजकत्वशङ्काविरहादिति भावः । न चैवमीधरस्य
 कुलाङ्गापत्तिरिति वाच्यम् । घटकरणसमर्थमिव कुलालत्वेनेधरे तस्येष्टवान् ।
 अतएव 'ननु कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च'त्यादिश्रुतिरपि समच्छते । यदिच सर्गाद्य-
 घटस्य विवादप्रसङ्गेन सर्गाद्यकालीनस्य घटस्य पक्षत्वे पक्षाप्रसिद्धिरिति मन्यते,
 तदास्तु सण्डघट एवादिपदार्थः, तत्पूर्वमपि कुलालकृतित्वसत्त्वेन तत्पक्षकानुमानेने-
 श्वरसिद्धेरवश्यकत्वादिति युक्तमुपश्रवामः । न्यक्तीमविध्यति चेदमुपरिर्थात् ।
 ननु सकर्तृकच कर्तृजन्यत्वमेव वाच्यम् । तच्च न सम्भवति, कर्तृजन्यत्वेऽ-
 नन्तकृतिव्यक्तीना कारणतावच्छेदकत्वापत्त्या गौरवात्, लाघवेन स्वरूपतः कृति-
 त्वपातेरेव कारणतावच्छेदकत्वादित्याशङ्का निराकुर्यन्तस्तीनमतनिराकरणपूर्वक

१ शङ्कते २ व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्ववत्त्वात् ३ विशेषरूपेण, ४ यद्विशेषे
 पदो, कार्यकारणभावामावच्छिन्नसामान्ययोरपि कार्यकारणभाव इति नियमः ५ तथात्वे
 प्रयोजकत्वे ६ अततिप्रसक्तत्वे तदभावेवददृष्टित्वम्, ७ कार्यत्वावच्छिन्न प्रति कृति-
 त्वावच्छिन्न कारणमिति कार्यकारणभाव विना ८ सर्गाद्यकालीनपदव्यक्ती ९ एवमस्य
 कुलाङ्गत्वे शङ्कापत्तेः, १० दीधितिश्रुतित्वाद्याद्यादुरित्यन्तदिनवरीप्रत्ययेनेति भावः
 ११ अतदारपति.

दिनकरी ।

न स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वं कार्यमात्रं प्रति कृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वेन तज्जनकज्ञानचिकीर्षयोस्तत्रान्यथासिद्धत्वेन सन्नितयजन्यत्वरूपसाध्यस्य तत्र बाधात्, दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य स्वत्वस्यैकस्याभावेन तद्वद्विस्तस्वोपादानगोचरेत्यादिसाध्यस्यासंभवात्, कृतित्वापेक्षयोपादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण जनकतानवच्छेदकरत्वाच्च । किंतु विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छि-

रामरुद्री ।

स्वमतेन सकर्तृकत्वं निर्वर्तुमारभते-साध्यं चेति । नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेवेश्वरः सकर्तृकत्वानुमानेन साधनीयः । अन्यथा ईश्वरे नित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिप्रसङ्गादतः सकर्तृकत्वमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वरूपमेव साधनीयं, तथा-थैतदनुमानेन नित्यज्ञानेच्छाकृतीनां सिद्धौ तत्पक्षकगुणवहेतुकानुमानेन लाघवादेकद्रव्याभितत्पक्षे तदेव द्रव्येश्वर इति नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेक ईश्वरः सिध्यतीति प्राचामभिप्रायः । तत्र बाधादिति । कार्यरूपपक्षे बाधादित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुतासिद्धौ व्यापारत्वेभ्यो कृतेः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वमिति व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति न्यायविरोधेन कृत्वा तयोर्नान्यथासिद्धिरित्यत आह—दृष्टान्तेति । असंभवादिति । दृष्टान्तपक्षकृतिसाम्यद्वयगतानुगतसाध्यतावच्छेदकमावाधिति भावः । ननु तर्हि सैति परित्याज्यमेव, यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतेरेव प्रथमतः कार्यमात्रे हेतुत्वमवधार्यते तज्जनकत्वेनैव ज्ञानचिकीर्षयोरनुमानमित्यामदृष्टदास्तु तयोरप्यन्यथासिद्धत्व, तथाप्युपादानगोचरकृतिजन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वस्य साध्यत्वात्साक्षात् कापि हेतोरित्याह द्वाव्यामाह—कृतित्वापेक्षयेति । स्वमतेन सकर्तृकत्वं निर्वर्तु-किंतिव्यति । विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनं तैनेत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यति । कृतित्वावच्छिन्नत्वोपादानं तु सविषयकत्वेन कृतेः कारणत्वे ज्ञानेच्छयोर्नान्यथासिद्धिः संभवति तयोरेपि सविषयकत्वेन कारणत्वात्, खिन तु तयोरन्य-

१ निर्वचनेच्छार्थानेच्छाविषयत्वात्तानुद्धृष्टकृतिमानिति शेषः. २ सिध्यदुरः कर्तृत्वः-कार्यत्वादिन्यनुमानेन. ३ नित्यज्ञानेच्छाकृतिज्ञानेश्वरत्वात्साधने. ४ तज्जन्यत्वसंबन्धेन उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनां साध्यत्वम्. ५ उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतेः (एक)द्रव्याभितः गुणत्वात् इति अनुमानेन. ६ नित्यद्वयमेव. ७ व्यापारत्वः कारणत्व. ८ कृतिशरे कार्यसत्त्वं कृत्यमात्रे कार्याभाव इति चान्वयव्यतिरेकाभ्याम्. ९ निश्चिन्तं भवति. १० कृतिः. ११ ज्ञानचिकीर्षो कृतेः समानाधिकरणे कृतिजनकत्वमित्यनुमानम्. १२ दोषः. १३ टीकाकर्तृमते. १४ दिनकरीस्यार एव. १५ अपरोक्षज्ञानचिकीर्षयोरपि.

दिनकरी ।

न्नकारणतानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वं, तेनादृष्टद्वाराऽस्म-
दीयकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सत्त्वेपि न सिद्धसाधनम् । यदिच कार्यमात्रे
कृतित्वेनेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन च हेतुत्वं स्वीक्रियते
तदा तादृशज्ञानजन्यत्वमिच्छाजन्यत्वं कृतिजन्यत्वं वा साध्यमस्तु ।
यत्तु कर्तृजन्यत्वमेव साध्यमिति तत्र । कार्यमात्रे कर्तृत्वेन जनकत्वे
मानाभावाद्याघवात्कृतित्वेनैव तत्र हेतुत्वात् । ननु कार्यं विशेष्य-
वासंबन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्न-
जन्यताशालि, प्रागभावप्रतियोगित्वादित्यनुमानं फलितं, तत्रच ध्वंसे

रामरुद्री ।

यासिद्धत्वस्यैवाद्गीकरणीयत्वादित्यभिप्रायेण कार्यत्वे समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वप्रवे-
शस्तु यदुपादानिका प्रवृत्तिसूत्रैव समवायेन कार्यमिति नियमस्य तन्त्वादौ
घटापत्तिवारकस्य निर्वाहायैवेति बोध्यम् । न सिद्धसाधनमिति । तादृश-
जनकताया स्वजन्यादृष्टसंबन्धावच्छिन्नतया विशेष्यतासंबन्धानवच्छिन्नत्वादिति
भावः । नन्वेवमुक्तानुमानेन नित्यकृतिविदौ तत्र द्रव्याश्रितत्वानुमानेन नित्य-
कृतिमदीश्वरविद्यावपि तस्मिन्नित्यज्ञान निलेच्छा च न सिध्येत् । नच कृतिं प्रति
ज्ञानचिद्रीपयोरहेतुत्वेन कृत्वा तयोरीश्वरेऽनुमानमिति वाच्यम् । कार्येणैव कारणानु-
मानसमवेन नित्यकृते कार्यत्वाभावादनुमानेन तत्सिद्ध्यसंभवादित्याशयेन
ज्ञानेच्छयो सिद्ध्यर्थं प्रकारान्तरमनुसरति—यदिचेति । स्वमतेऽन्वयव्यतिरे-
काभ्या इतरेव कार्यमात्रे हेतुता य करोति स जानाति स इच्छतीति व्याख्या
जन्यकृत्वा तत्कारणत्वेन ज्ञानचिद्रीपयो. कैल्पनं नित्यकृतेरजन्यतया तथा ज्ञान-
चिद्रीपयोरनुमानं न संभवत्येव । परंतु य. सर्वज्ञ इत्यादियुलैव ज्ञानेच्छयो
सिद्धिर्वाच्येति स्वमतमभिप्रेत्य यदि चेत्युक्तम् । कृतिजन्यत्वं वेति । विनिगम-
नाविरहादिति भावः । तथाच सकर्तृकत्वानुमानेनैव ज्ञानेच्छाकृतीना प्रयाणामेवे-
श्वरे सिद्धिरिति भावः । यत्स्यति । मानाभावादिति । ननु स्वनिष्ठकृतिविशे-
ष्यतासंबन्धेन यत्र कर्ता तत्र समवायेन कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकावैव मान-
मित्यत आह—आघवादिति । ननु जन्यत्वावच्छेदेन समवायसंबन्धावच्छि-
न्नकृतिजन्यत्वसाधने ध्वसादौ साध्यविरहेण बाधो व्यभिचारध्वेलाशब्दिनु
पर्यवसितपक्षसाध्यहेतूनुवदति—नन्यस्यादिना । सर्वेच्छिन्नवादस्याप्रक्षे-

१ धित्यदूरः नित्यकृतिजन्य कार्यत्वादित्यनुमानेन २ नित्यकृति. द्रव्याश्रिता
गुणवाद्य रूपवदिति अनुमानम्. ३ ईश्वरे. ४ ज्ञानचिद्रीपयो. ५ ईश्वरः नित्यज्ञा-
नचिद्रीपवान् नित्यकृतिमत्त्वात् यत्रैव तत्रैव यथा जीवः. ६ अनुमानम्. ७ य-
सर्वज्ञः स सर्वज्ञेय. आदिना मोऽक्षामपठेत्वादिपरिग्रहः. ८ स कर्ता. ९ ध्वसान्त-
र्भावेन हेतौ समवायसंबन्धावच्छिन्नकृतिजन्यत्वाभाववदुचितत्वत्त्वादिति भावः.

दिनङ्गी ।

ज्ञानेच्छाकृतिषु, नित्यत्वमेकत्वं च भासते इति नित्यैकत्वसिद्धिः । अथेश्वरज्ञानादौ कीदृशमेकत्वमनुमित्या विपरीक्रियते । न तावत्संख्यारूपं, गुणे गुणानङ्गीकारात् । नच नित्यज्ञानत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपमेकत्वं तद्विषय इति वाच्यं, ईदृशैकत्वस्य नित्यज्ञानानुमितेः प्रागनुपस्थितत्वेन तादृशानुमितौ भानासंभवादिति चेदत्र केचित्, सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैव ज्ञानादावाश्रयगतमेकत्वमनुमितौ भासते । यद्वा द्वित्वासमानाधिकरणत्वरूपमेकत्वं तद्विषयः । नच जीवेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्येश्वरज्ञानादौ सत्त्वाद्वाध इति वाच्यम्, दुःखवदवृत्तित्वेन द्वित्वस्य विशेषणीयत्वान् । नचैवमपि घटेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्य तत्र सत्त्वाद्वाध इति वाच्यम्, आत्मानात्मवृत्तिभिन्नत्वेनापि द्वित्वस्य विशेषणीयत्वादित्याहुः । तन्न । ईश्वरे ज्ञानद्वयाङ्गीकारेऽप्येतादृशैकत्वभाननिर्वाहेणोद्देश्यासिद्धेः ।

रामरुद्री ।

पर्वतो महानधीयवद्विमानित्यनुमितिस्तथा कृतेरेकत्वे नित्यत्वे च लाघवमिति लाघवज्ञानसहृदतद्वृत्तिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानिति परामर्शात्तत्रैव नित्यैककृतिजन्यमित्याद्यनुमितिरिति भावः । ज्ञानेच्छाकृतिषु कीदृशमेकत्वमनुमित्या विपरीक्रियते इत्याद्यद्वे—अथेत्यादिना । नच नित्यज्ञानवन्निष्ठेति । एतादृशैकत्वज्ञानस्य फलं नित्यज्ञानवरीश्वरस्यैकत्वसिद्धिरिति भावः । अत्र केचिदिति । नन्वाश्रयगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन ज्ञानेच्छादिषु भानोपगमेऽपि नेश्वरैकत्वसिद्धिः । ईश्वरानात्वेऽपि तत्तरीश्वरगतज्ञानादिषु तत्तरीश्वरगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन भाने बाधकाभावादित्यस्वरसात्कल्पान्तरमाह—यद्वेति । याध इतीति । ईश्वरीयज्ञाने एकरथाध इत्यर्थः । आत्मानात्मेति । अनात्मवृत्तिभिन्नत्वमात्रोपादाने दुःखवदवृत्त्यनात्मवृत्तिभिन्नद्वित्वाप्रसिद्धिः, ईश्वरगतद्वित्वस्यैव तथात्प्रसम्भवेन तस्यानङ्गीकारात् । अत आत्मवृत्तिरूपे सत्यनात्मवृत्ति यत्तद्विभक्तत्वमेव विशेषणमुपासम् । तथाच तादृशं द्वित्वं घटपटादिगतद्वित्वमेवेति नाप्रसिद्धिरिति भावः । उद्देश्यासिद्धेरिति । ईश्वरे सर्वविषयकमेकमेव ज्ञानमिति सिद्ध्यर्थं द्विज्ञानादावैकत्वभानं स्वीक्रियते ईश्वरस्यैकत्वसिद्धावपि तरीयज्ञानादीनामेकत्वासिद्धे-

१ नित्यज्ञानानुमितौ. २ स्वसंभवाविषयमवापसंबन्धेन. ३ आदिना चिरीपाकचोक्तप्रसङ्गः. ४ ईश्वरगतैकत्वम्. ५ साक्षात्संबन्धेन एकत्वान्वयानुसारेण यदेतिकस्फारम्भः. ६ द्वित्वासमानाधिकरण्यरूपैकत्वस्येत्यादिः. ७ ईश्वरे नित्यैककृती लाघवमिति लाघवज्ञानम्. ८ कार्यं नित्यैककृतिजन्यं इत्यनुमितिः. ९ कृतिनिष्ठनित्यैकत्वज्ञानस्य.

दिनकरी ।

स्वाधिकरण

वस्तुतस्तु स्वाधिकरणावृत्तिस्यात्स्वभिन्नज्ञानकत्वमेवैकत्वम् । एवमीश्वरे-
च्छाकृत्योरपि द्रष्टव्यम् । एवं च तादृशज्ञानादिसिद्धौ तत्र गुणत्वेन

रामरुद्री ।

रिति भावः । स्वाधिकरणेति । यत्रकर्म माप्रते तदेव स्वपदार्थः । यत्र च स्वभिन्न-
ज्ञानत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणावृत्तित्वं विवक्षणीयम् । अन्यथा ईशरीयज्ञाननानात्वे-
पि स्वभिन्नजीवज्ञानादौ स्वाधिकरणावृत्तित्वसत्त्वेनेश्वरज्ञानादेरेकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् ।
स्वभिन्नज्ञानत्वव्यापस्वभावाधिकरणावृत्तित्वकत्वमेव ज्ञानगतमेकत्वमिति भावः । तत्र
नित्यज्ञानैकत्व एव संभवति नतु तद्भेदेऽपीति द्रष्टव्यम् । अथात्र नित्यज्ञानव्यक्तिरेव
स्वपदार्थः तद्वदितं च निरुक्तैकत्वं नित्यज्ञानानुमितेः प्राक् दुर्ग्रहमिति कथं नित्यज्ञाना-
नुमितौ तादृशीकत्वभावासंभवः विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् । नच
नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमपि ज्ञानत्वसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्तया निखिलज्ञानव्य-
क्तौनां ज्ञानं संभवत्वेन कथमन्यथानुपस्थितज्ञानव्यक्तैस्सादृशानुमितौ विधेयतया
भावासंभवः उक्तकार्यकारणभावस्य जागरूकत्वमिति वाच्यम् । एवमपि स्वभि-
न्नेष्वत्र स्वत्वं न ज्ञानत्वस्वरूपं, ज्ञाने ज्ञानाभावच्छिन्नभेदासत्त्वेन स्वभिन्नज्ञाना-
प्रतिद्विप्रसङ्गात् । अपितु नित्यज्ञाननिष्ठतत्त्वव्यक्तित्वेन तदिति वाच्यम् । तथाच
तस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया सुग्रहत्वेऽपि स्वरूपतत्त्वव्यक्तित्वेन वा तस्य
प्रत्यक्षत्वसंभवेन स्वरूपतत्त्वप्रकारकज्ञाने स्वरूपतत्त्वद्विषयकज्ञानस्य तद्व्यक्तित्व-
विशिष्टप्रकारकज्ञाने च तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुतया सामान्यलक्षणाजन्यज्ञान-
स्य च प्रमेयत्वादिसामान्यप्रकारकत्वमित्यनेन नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वतथाविधत-
त्त्वव्यक्तित्वज्ञानासंभवेन नित्यज्ञानानुमितौ भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तित्व-
ज्ञानासंभवस्य दुष्परिहरत्वादिति । नैवम् । एकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्म एव प्रवृत्ते
स्वत्वं । एकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्म च स्वप्रतियोगितत्त्वस्वरूपानाधिकरण्योभयसंब-
न्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं । अनेन च रूपेण नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमपि तद्विशिष्टत-
त्त्वव्यक्तित्वस्य सामान्यलक्षणया सुग्रहत्वात् । नचैवमपि तद्व्यक्तिभेदस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकं स्थापनाच्छुद्धतत्त्वव्यक्तित्वमेव, तस्य स्वरूपतो भावान्तर्हीकारे तु तद्व्य-
क्तित्वावृत्तित्वविशिष्टमेव तत् तथा, नतु योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टभेदाव-
च्छिन्नं, गौरवात् । तथा च तादृशभेदाप्रतिद्विरिति वाच्यम् । तादृशभेदस्योपलक्ष-
णत्वात् अत्रिप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तत्र ज्ञेयगमत्वात् । नत्रप्रकारप्रतियोगितावच्छेद-
कस्योटावुपलक्षणतया भावान्तर्हीकारात् न तपोपगमसंभव इति वाच्यम् ।

१ स्वाधिकरणावृत्तित्वभिन्नज्ञानं यदास्त तद्व्यक्तिभेदवृत्तव्यक्तित्वस्यैः । सं जीव-
ज्ञानेच्छादि तत्त्वं यदास्तं तदेव तद्व्यक्तिभेदवृत्तव्यक्तित्वस्यैः ईश्वरज्ञाने एवं तद्विच्छा-
यामति, २ ईश्वरज्ञानादौ, ३ एकव्यक्तिज्ञानादौ, ४ यान्निष्ठव्यक्तित्वस्य स्वसामा-
नाधिकरण्यसंबन्धेन तद्व्यक्तिभेदावच्छिन्नत्वात् तद्व्यक्तित्वं नास्तीत्यतः प्रथमसंबन्धः तस्यैव
दाव्यक्तिभेदप्रतियोगित्वमादाय तस्यैवशास्त्राय स्वसामानाधिकरण्यात् ।

द्विः । नच शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवानुहूलस्तर्कः, 'धावाभूमी जनयन् देव एकः' 'विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता' इत्यादय आगमा अप्यनुसंधेयाः ॥ १ ॥

दिनकरी ।

हेतुना द्रव्याश्रितत्वे साधनीये द्रव्यान्तरस्य बाधादीश्वरसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । अप्रयोजकत्वादिति अनुहूलवर्कभावादिति भावः । इदमुपलक्षणं । शरीराजन्यत्वहेतौ शरीररूपविशेषणस्यासिद्धिवारकस्यापि

रामरुद्री ।

प्रतियोगितासङ्गर्गक्युद्धानेव तेषामानानङ्गीकारात्, प्रकृतेश्च तथाविधमेदविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव नित्यज्ञानभेदस्य निवेशनीयत्वादिति सर्वमानाकुलम् । केचित्तूक्तवानर्थस्य स्वसमानाधिकरणसमिन्नज्ञानकं यद्यत्तदन्वयत्वमेव इति नोक्तानुपपत्ति । नच समाधान्तर्गततनन उत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वं, न तु पूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थान्वयित्वं, तथासति नीलाप्रमेय इति वाक्याश्लेषप्रमेयभेदोथापत्ति । तथाच स्वाधिकरणावृत्तीत्यादिवाक्यादुक्तार्थस्याभासगत इति वाच्यम् । घटावधिकरणमित्यादां घटाधिकरणमिच्छप्रतीत्यर्थं समाधान्तर्गततननोपि यत्रोत्तरपदं ससवन्विपदकथयितं तत्र पूर्वपदार्थान्वितोत्तरपदार्थान्वितस्वार्थोवक्तव्यसाध्यज्ञीकरणीयत्वात् । अन्यथाऽधिकरणसामान्यमित्याप्रतिष्ठा घटानधिकरणमित्यत आन्दबोधस्त्वानुपपत्तेरित्यपि वदन्ति । पयमिति । स्वाधिकरणावृत्तिसामिन्नेच्छाकत्वं स्वाधिकरणावृत्तिमिच्छावृत्तिकत्वमित्यत आन्दबोधमनुमानेन नित्यज्ञानेच्छावृत्तिव्यधीर्ना सिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरित्याद्यह्यामाह—एवंचेति । इत्यान्तरस्य बाधादिति । शान्तिदिक् न पृथिव्यादिवृत्ति धेनेनगुणत्वात् । नापि जीवात्मवृत्ति, नित्यज्ञानादित्वात् । जीवामनि तु नित्यज्ञानाद्यभावादित्येवंगीत्या द्रव्यान्तरस्य बाधादिति भावः । अनुहूलतर्कति । शरीराजन्यत्वहृत्यजन्यत्वयोरलन्ताभावरूपत्वेन नित्य

१ स्वविचारोपनिबन्धकत्वस्यत्वात्, २ कार्यत्वावच्छिन्न प्रति कर्तृत्वच्छिन्न कारणत्वेन कार्यकारणभावः, ३ नित्यज्ञान द्रव्याश्रित गुणत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः, ४ तदर्थं शान्ती शीवावृत्तिसिद्धावत्त्वात्, ५ सपत्त्यगतया मानाङ्गीकारात्, ६ सप्रतिपक्षिच्छिन्न-सानुपोगिच्छित्व-उभयसरन्वेन भेदविशिष्टान्यत्वरूपभेदः, ७ स्वाधिकरणेति शिवायस्य, ८ ईश्वरेच्छा, ९ ईश्वरवृत्तिः, १० रूपे स्वविचार-कारणाधं धेननवदम्, धेननवृत्तिसिद्धिरित्युच्ये इत्यादिभ्यो स्वविचारः । अत्रे गुणत्वादिति.

दिनकरी ।

व्यभिचारावारकत्वेन व्यर्थतया तद्विशेषणावच्छेदेन व्याप्तिपदासंभवेन व्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्तपि द्रष्टव्यम् । न च व्यर्थविशेषणत्वस्याधिकोक्त्या निग्रहस्थानत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति वाच्यं, तथापि गुरुधर्मस्थानवच्छेदकतया साध्यसंबन्धितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्याप्तेस्तत्राभावेन व्याप्यत्वासिद्धेर्दुर्बोरत्वाविति । तदुक्तमाचार्यैः 'एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति । कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवेति । नचान्यव्यतिरेकाभ्यां घटत्वाद्यवच्छिन्नं

रामरुद्री ।

योर्व्याप्तिप्राहककार्यकारणभावरूपानुकूलतर्काभावादित्यर्थः । तद्विशेषणावच्छेदेनेति । व्यभिचारावारकविशेषणावच्छेदेनैव हेतौ व्याप्तिरहीक्रियते न तु तदवारकविशेषणावच्छेदेनेति भावः । ननु साध्यवदन्यागृतिस्त्वादिकमेव व्याप्तिः । तेषां च धूमे धूमत्वावच्छेदेनेव नीलधूमत्वावच्छेदेनापि सद्ये न किञ्चिद्वाधकम् । वस्तुतस्तु भेदस्य रामानाधिकरण्यस्य वा किञ्चिदवच्छेदेन सत्त्वं किञ्चिदवच्छेदेन तदभाव इत्यत्र न किञ्चिदपि स्वाधकं । अग्रे धूमः कपिसयोगी न मूल इत्यादिवत्तत्साधकप्रती-
तेरनावात् । न च धूमो धूमत्वेन बहेर्व्याप्यो न नीलधूमत्वेनेति प्रतीतिरेव तत्साधि-
केति वाच्यम् । तत्रैव विधादात् । न च व्यर्थविशेषणत्वज्ञानमेव तदवच्छेदेन व्याप्ति-
ज्ञाने प्रतिबन्धकमिति व्यर्थविशेषणत्वज्ञानवशाया व्याप्यज्ञानरूपमिति सिद्धिर्निप्रत्युद्दे-
येति वाच्यम् । तादृशप्रतिषेधप्रतिबन्धकभावे मानाभावात् । नचैवं नीलधूमादिहे-
तुप्रयोजुर्निप्रक्षो न स्यादिति वाच्यम् । अधिकस्यापि निग्रहस्थानत्वेन तत्संभवादित्या-
शङ्कते—नचेति । मानाभाव इतीति । आद्याभावाद्यनवगाहित्वादिति भावः ।
व्याप्तेस्तत्राभावेनेति । जन्यत्वाभावात्वापेक्षया शरीरजन्यत्वाभावात्स्य गुरुत्वेन
साध्यसामानाधिकरण्यनवच्छेदकत्वात् । स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वात्स गुरुधर्मे
प्राचीनेरनङ्गीकारादिति भावः । तदुक्तमिति । कुमुदाप्रलामिति शेषः । एकामसि-
द्धिमिति । स्वरूपाविद्धिमित्यर्थः । द्वितीयापत्तिरिति । व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्ति-
रित्यर्थः । स्वरूपाविद्धिपरिहाराय हेतौ शरीरपदप्रवेसे तस्य व्यभिचारावारकत्वेन
शरीराजन्यत्वस्य साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति
भावः । इदं पुनरिहासमेयं । लघुधर्मेऽवच्छेदकत्वे संभवति गुरुधर्मे स्वरूपसंबन्धरूप-
सवच्छेदकत्वं न स्वीक्रियते 'संभवति लघौ गुरौ तदभावा'दिति दीधित्मुक्तेः ।

१ हेतुकोटिप्रसिद्धविशेषणाना व्यभिचारवत्त्वेन साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वात् । २ व्यर्थ-
विशेषणत्वज्ञानस्य, ३ व्यभिचारावारक, ४ तादृशप्रतीती, ५ व्याप्तिज्ञान प्रति व्यर्थ-
विशेषणत्वज्ञान प्रतिबन्धकमिति प्रतिबन्धकमिति व्यर्थत्वज्ञाने, ६ अस्यानापार्थित्यादिः ।

दिनकरी ।

प्रति कुलाद्यादिकृतित्वेनैव हेतुत्वादेतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । घटत्वपटत्वादिभेदेनानन्तकार्यकारणभावकटपनापे-

रामरद्री ।

प्रकृते च जन्यत्वसामान्याभावात्तिरिक्त एव शरीरजन्यत्वाभाव । तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्ये च लघोरपि जन्यत्वाभावत्वस्य नावच्छेदकत्वसंभव, तत्र तस्यासत्त्वात्, अन्यथा विशिष्टसत्तात्वस्यापि द्रव्यत्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वापातात् । नच जन्यत्वसामान्याभावत्वं जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सत्यमावरण, जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च न तैत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्व, किंतु तद्विष्टप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं, तथाच शरीरजन्यत्वाभावेऽपि तैदद्यतमेवेति वाच्यम् । तथा सति घटकृतिजन्यत्वाभावस्य पटादीं सत्त्वेन व्यभिचारितया तादृशजन्यत्वाभावस्य कर्तृजन्यत्वसावकत्वानुपपत्ते । अतएव न व्यर्थविशेषणतापि । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटित एव तैत्परसरात् । जन्यत्वाभावरत्नशरीरजन्यत्वाभावरत्वयोर्व्यधिकरणत्वात्, शरीरजन्यत्वाभावरत्वस्य जन्यत्वाभावरत्वेनाघटितत्वात्सर्वमिदमसगतमिति प्रतिमाति, तथापि परमत्वे शरीरजन्यत्वं नास्तीति यत्र प्रतीतिस्तत्र सर्वत्रैव कृतिजन्यत्वं नास्तीति प्रतीतिरभ्युपगम्यते । शरीराजन्यस्य कृतिजन्यपदार्थस्य तैरनङ्गीकारात् । समनियताभावयोश्च भेदे मानाभावेन भवति शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठ कृतिजन्यत्वाभावत्वम् । एवं च कृतिजन्यत्वत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तन्मत्वेऽप्रसिद्धता न तस्य हेतुतासंभव इति भावन्ति शरीरजन्यत्वानि तावन् प्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुता वाच्या । तथाच तदपेक्षया लघुभूतेन कृतिजन्यत्वत्वत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव तस्य हेतुता युक्ता । तन्मत्वे शरीराजन्यकृतिजन्यपदार्थानभ्युपगमेन तादृशाभावे कृतिजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तैरभ्युपगमसंभवादिति दूषण धारमिति । अन्यथयतिरेकाभ्यामिति । कुलादिकृतित्वेनैवेति । यद्रूपावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकप्रवृत्तरूपावच्छिन्नयोरेव कार्यकारणभावनियमादिति भाव । यैतादृशकार्यकारणभावे । कृतित्वावच्छिन्नकारणत्वधार्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वस्वरूपे । मानाभाव इति । अन्यथा घटत्वदण्डत्वादिना अन्यव्यतिरेकप्रहादेव द्रव्यत्व समवेतद्रव्यत्वाभ्यामेककार्यकारणभावकल्पनस्यैव युक्ततया, घटादिक प्रति दण्डत्वादिना कारणताविलयप्रसङ्गात् । न चोपान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्यहेतुताभिद्वावपि कृतिरत्वे कार्यसत्त्व

१ कर्तृत्वेन कारणत्वेन कार्यकारणभावे. २ तत्र जन्यत्वत्वम्. ३ जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्. ४ व्यर्थविशेषणत्वप्रसङ्गत्. ५ यद्रूपावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकप्रवृत्तरूपावच्छिन्नयो. कार्यकारणभावे.

दिनकरी ।

क्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतित्वेनैकहेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् । यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वाच्च । नचैतादृशान्यायो निष्प्रमाणक इति वाच्यम् । कार्यत्वावच्छिन्नाभावे वस्तुकृत्यभावकृतस्य प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात् कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवादिति । केचित्तु

रामरुद्री ।

कृत्यभावे कार्याभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां, कार्यत्वकृतित्वाभ्यामपि कार्यकारणभावोऽवश्यं इति वाच्यम् । एष्टिकादे कृतिसामान्याभावस्य कार्यसामान्याभावस्य कान्यनिश्चयेन, प्रत्यये चासमादायीनामभावेन च तादृशान्वयव्यतिरेकप्रदृशत्वात् सिद्धे । गद्यर्थावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकसद्विचारप्रदृशसर्वावच्छिन्नयोरस्य कार्यकारणभावप्रद इत्यौत्सर्गिको नियम इत्यभिप्रेत्याह—एकहेतुत्वकल्पनस्यैवेति । प्रकृते घटद्वयपटत्वबुलालकृतित्वतन्तुवायकृतित्वावच्छिन्नानन्तकार्यकारणभावे गौरवनिश्चयरूपबाधकत्वात्, कार्यत्वकृतित्वाभ्यामेक एव कार्यकारणभावः कल्प्यत इति भावः । ननु तन्तुवायकृतिसत्त्वे घटोत्पत्तिवारणाय विशेषतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटद्वयकुलालकृतित्वादिमा विशेषकार्यकारणभावानामावश्यकत्वेन तादृशान्वयव्यतिरेकप्रदे, कार्यत्वकृतित्वान्वा सामान्यकार्यकारणभावान्तरकल्पनं नियुक्तिः सामान्यकार्यकारणभावकल्पनेऽपि तादृशगौरवत्वात्तैवणीयत्वारिह्यतस्तत्सापेक्षं हेतुन्तरमाह—यद्विशेषयोरिति । यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्यबोरोपीति न्यायः । मीमांसकमतो भाष्यं प्रति रूपं, स्याद्यनं प्रति स्पर्शः कारणं । बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षशरणागम्ये न रूपं न वा स्पर्शः कारणः । प्रभावव्योः प्रसङ्गे व्यभिचारात् । नापि गुणः कारणगतिप्रसङ्गात् । नापि रूपस्पर्शान्यतरत्कारणमन्यतरत्वस्यापि गुरुत्वात्, विनिगमनाविरहेण गुरुत्वरकारणताद्वयप्रसङ्गात्ततो न्याये अतद्विराधक इत्युक्तम् । आयद्वयकत्वाच्चेति । व्याप्येन व्यापकनिश्चयारिति भावः । लाघवादिति । तथाचोक्तन्यायो लाघवमूलकत्वाच्च निष्प्रमाणक इति भावः । नच कृतित्वस्य कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानवच्छेदकत्वेऽपि लाघवादेव कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य कार्यसामान्याभावप्रयोजकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव अर्थतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकतानियमादिति भावः । अतएव तादृशमित्यने मानाभाव इत्यभिप्रायेण वेदाविन्दतमुत्थापयति—के-

१ बुलालकृतिसत्त्वे घटसत्त्वं बुलाले इत्यभावे घटाभाव इति अन्वयव्यतिरेकाभ्या-

२ घटत्वावच्छिन्नप्रति कुलालकृतित्वावच्छिन्न कारणमिति टीकेत्यादिः. ३ गुणत्व परमाणो सत्त्वात् तस्याप्रत्यक्षत्वादिति भावः. ४ प्रयोजनभावैऽपि नियमवदेन यन्त्रिदिति भाव इति पाठान्तरम्.

दितकरी ।

मास्तु कार्यत्वं कृतेः कार्यत्वावच्छेदकं, तथापि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेः कारणतया, सर्गाद्यकालीनघटादिकं पक्षीकृत्य घटत्वादिहेतुना सकर्तृकत्वमायने जीवानां वाधादीश्वरसिद्धिरित्याहुः । दीयितिकृतस्तु कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुत्वामावेऽपि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुतया खण्डप्रदोत्पत्तेः पूर्वं कृतेरपश्यकत्वया तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिमाहुः । नन्वेवरीत्या घटादि-कुडालादिचेष्टयोरेवैव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वादिना हेतुत्वाद्बहुगद्युत्पत्तेः पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्य नित्यशरीरमपि सिद्धयेदिति चेत् । तादृशान्वयवतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेनेन हेतुत्वाच्च चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानामायात् । आचार्यमे-
रामहरी ।

चिरिति । मास्तिरिति । उच्यते नमे मानान्वेन तादृशकार्यकारणभावान्नाकारेऽपि लब्धत्वादेव कृत्वामावस्य कार्यभावप्रयोजकत्वसमवायिदिति भावः । अद्भुतत्वस्वरस्योद्भावनं । तद्वन्न तु परं सर्गादिरेवान्नाकारेण तन्कारणघटस्य पक्षे पक्षाप्रतिद्वारेण । वस्तुतस्तु खण्डघटपक्षात्कृत्य कुडालकृतेनन्वत्वमायनं जीवत्पक्षे कुडालकृतेष्वंशवरीश्वरसिद्धिं घटकरणसमयस्यैव कुडालघटनं तादृशकुडालत्वमेश्वरेऽपि स्वीकारसमवायत्त एव 'नन कुडालेभ्य इति श्रुतिरपि स्याच्छेते इति तु पुनस्तुपदानम् । वयान्ति चैतमेव दीयितिकृतोऽपि । तदेवाह—दीयितिकृतस्त्विति । नित्यशरीरमपीति । चष्टावदन्त्यावदित्यन्तर्गतत्वस्य नित्यैवत्वमवान्, अवयविनात्मस्य समवेत्तिनादित्वात्ताद्रेष्टापत्तिं समवर्तति भावः । चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानामायादिति । नन्वेवंहीतव्यभिसारकृतपुन्यव्याप्यसमांतरसत्त्वे व्यापकरूपेण न कारणवनन्वयासिद्धे । अथवा घटवच्छिन्नं प्रति दण्डत्वनेव द्रव्यत्वादिनापि कारणत्वापत्तेरेवदय चष्टात्वेनैव कारणतादीकरणीयैश्चस्वरसादावावादानुगतिना मतमुच्यते—आचार्येति । वैजायाह्निकारादिति । तथाच परमाणुक्रियास्यचष्टावलादेव कृत्यादिस्वरूपकृत्योत्पत्तिमयत्त उदनुत्पत्तेन नेश्वरस्य परमाणुत्वात्क-

१ अनुमानं तु सर्गाद्यकारणत्वं २ उच्यते ३ घटत्वात् ४ घटत्वात् ५ घटत्वात् ६ घटत्वात् ७ घटत्वात्

२ खण्डप्रदोत्पत्त्यात् ३ चष्टात्वे कान्तरं चेष्टामात्रे कार्यभाव इति ४ नन्वेवरीत्या ५ कार्यत्वावच्छिन्ने ६ उदपनावया ७ कान्तरवच्छिन्नं प्रति प्रकृतिकारणत्वमप्यवयवस्यैव कृतेनेति कारणत्वं न सादृश उच्यते ८ इति । कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति नन्वेवरीत्यावयवस्यैव कृतेनेति कारणत्वं न सादृश इति इति ।

दिनकरी ।

तानुयायिनस्तु—अस्तु चेष्टात्वेन तत्र हेतुत्वं, अस्तु च तदनु-
रोधेनेश्वरस्य नित्यं शरीरं, तथापि नेश्वरस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिः
परमाणूनामेव तच्छरीरत्वोपगमात् । एवंचेष्टरकृतिजन्यचेष्टा-
वद्भिः परमाणुरूपशरीरैरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः, परमाणुक्रियायां
चेष्टात्वरूपवेत्तास्याद्गीकाराच्छरीरलक्षणेऽन्वयावयवित्वस्यानिवेशाच्च न
परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिः । नच नानापरमाणूनां शरीरत्वक-
ल्पने गौरवाह्लाषवेन तस्यातिरिक्तत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, तच्छरी-
रस्य महत्त्वेऽभुप्रस्य तस्य पापाणादौ प्रवेशासंभवेन पापाणान्तर्वर्ति-
भेकशरीरोत्पादकत्वानुपपत्तेः । अणुत्वे च दूरस्थकार्योत्पादकत्वानुप-
पत्तेरित्याहुरित्यलं पद्धवैरिति । यत्तु पूर्वोक्तस्थापनानुमाने शरीरत्व-

रामहृदी ।

१ १ १

शरीरसिद्धिरिति भावः । ननु शरीरक्रियाया एव चेष्टात्वेन परमाणौ च चेष्टा-
वदन्त्यावयवित्वरूपशरीरत्वविरहेण कथं परमाणुक्रियायां चेष्टात्वाङ्गीकारसम्भवः,
द्रव्यान्तरानारम्भकत्वे सत्त्वयवयवित्वमेव हि अन्वयावयवित्वं, तथा परमाणौ न संभ-
वति, परमाणोर्द्वयं शुद्धारम्भकत्वादेव नित्वाभावाच्च । चेष्टावत्त्वमात्रस्य शरीरलक्ष-
णत्वे तु हस्तादावपि शरीरमिति व्यवहारपत्तिरित्याद्युक्त्यामाह—शरीरलक्षण
इति । शरीरत्वानुपपत्तिरिति । तथाच हस्तादी शरीरव्यवहारे दृष्टापत्ति-
रेवेति भावः । ईहा शरीरलक्षणेऽन्वयावयवित्वस्थाने द्रव्यारम्भकावयवविभक्तत्वे-
षोपादेवं तथाच हस्तादी न शरीरव्यवहारपत्तिरस्य शरीररूपद्रव्यारम्भकत्वात् ।
न वा परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिस्तेषामनवयवित्वाभावादिति तु परमार्थः । अति-
रिक्तत्वसिद्धिरिति । नानाधिकरणेष्वभावत्वकल्पने गौरवात् यदाधिकर-
णातिरिक्ताभावसिद्धिरित्यपवाद, तद्वत्प्रवृत्तेऽपीति भावः । दूरस्थकार्येति । ईश्वर-
स्याणुरूपैकशरीराङ्गीकारे तच्चेष्टया युगपच्छानादूरदेशस्यकार्योत्पत्तेरसंभवादेशान्त-
रस्थचेष्टया देशान्तरस्थानवयवेषु क्रियोत्पत्तेरसंभवादिति भावः । स्थापनानु-
मान इति । जन्यं इतिजन्यं कार्यत्वादित्यनुमान इत्यर्थः । जन्यं कृतजन्यं

१ चेष्टावत्त्वे सति अन्वयावयवित्वरूपशरीरलक्षणानाश्रयान्तरात् कथं परमाणोः श-
रीरत्वसम्भव आह—शरीरलक्षणे इति, २ ईश्वरशरीरस्य, ३ ईश्वरशरीरस्य, ४ स्थित-
द्वार कर्तृजन्यः कार्यत्वादित्यनुमाने, ५ यदादावतिव्यातेष्वारण्येषु प्रथमदत्त, हस्तादा-
वतिव्यातिपरिणाम अन्वयावयवित्वरूपे द्वितीयं दत्तम्, ६ इत्येवमित्यातिपरिणाम
सत्त्वन्तम्, गुणोऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम्, ७ हस्तधारण कथमिति चेत्तत्राह तथा-
चेति, ८ हस्तस्य अलक्ष्यताभिप्रायेण यदेति कथान्तरम्,

सि. सु. ४

दिनकरी ।

न्यत्वमुपाधिः तस्य घटादौ साध्यव्यापकत्वात् अङ्कुरादौ साधनाव्यापकत्वाच्च । नचाङ्कुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसंदेहेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशयात्प्रोपाधित्वनिश्चय इति वाच्यम्, तथापि संदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् । नचोपाधिसंदेहाहितो व्यभिचारसंदेहः पक्षीयव्यभिचारसंदेह एव स च न प्रतिबन्धक इति वाच्यं, पक्षतत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वाद्दत्त एवानुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं संदिग्धोपाधिरित्यभिधानं ग्रन्थ-

रामरुटी ।

शरीरान्नन्यत्वादिति सरप्रतिपक्षस्यापि पूर्वमुद्भावितत्वेन तद्व्यापकत्वार्थं स्थापनपदम् । स्वयवस्थापनीयसाध्यसाधकमिति तदर्थं । साधनाव्यापकत्वाच्चेति । इदं स्वमतानुसारेण, आचार्यानुयायिना मते लङ्कुरादेरपि परमाणुरूपेश्वरशरीरजन्यत्वादिति मन्तव्यम् । संदिग्धोपाधित्वस्येति । उपाधिनिश्चये हि हेतौ उपाधिकत्वहेतुना व्यभिचारनिश्चय एव सम्भवति । उपाधिसंदेहे च व्यभिचारसंदेह आवश्यकः, व्याप्यसंदेहेन व्यापकसंदेहस्यानुभवसिद्धत्वात् । व्यभिचारस्य हि ज्ञानसामान्यं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति संदिग्धोपाधित्वस्यापि दूषकत्वादिति भावः । ननु उपाधिसंदेहाहितो व्यभिचारसंदेहः पक्षान्तर्भावेनैवाङ्गीकरणीयः । घटादौ साध्यनिश्चयेन साध्यसंदेहासम्भवात् । स च न व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारसंदेहस्य तदप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथानुमिते पूर्वं सर्वत्रैव पक्षे साध्यसंदेहसम्भवेन तत्र च हेतोर्निश्चयादनुमानमात्रोच्छेदापत्तिप्रसंगः स्यात्, तस्मात् साध्याभावादे निश्चयात्मकं शक्तिवादे सद्यनिश्चयसाधारणं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्धकमित्याशयम् । प्रकृते च तादृशव्यभिचारसंदेहासम्भवात्कथं संदिग्धोपाधेर्दूषकत्वमित्यभिप्रेत्याशङ्कते—नचेति । पक्षतत्समयोरिति । पक्ष उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नः । तन्मतस्तु तद्विज्ञेयत्वे सति साध्यसंदेहाक्रान्तस्योरित्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वादिति । नचैवमुच्यरीत्यानुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । धूमो यदि बद्धिव्यभिचारी स्यात्तर्हि बद्धिजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्केण व्यभिचारसंदेहस्याप्यसम्भवादिति भावः । प्रकृतार्थे ग्रन्थकृतां समप्रतिमाह—

१ उच्छेदारे २ शरीरजन्यत्वं साध्यव्यापकं न चेति संशयः ३ पक्षीयव्यभिचारसंदेहः ४ उदयनाचार्यानुयायिनाम् ५ उदयदे निश्चयकत्वं ज्ञानसामान्यनिश्चये उपाधे व्यभिचारनिश्चयद्वयज्ञानसामान्यनित्यर्थः ६ प्रतिबन्धकत्ववन्नीकारे ७ पूर्वोक्तं बद्धिमान् धूमादित्यत्र साध्यसंदेहाक्रान्तत्वं पक्षतत्समीपे पूर्वप्रकारार्थं निश्चयान्न साध्यसंदेहानाक्रान्तत्वात् साध्यसंदेहाक्रान्त इति.

‘दिनकरी ।’

कृतां सङ्गच्छत इति । तत्र । कार्यत्वेन कृतित्वेन कार्यकारणमाव-
रूपस्यानुकूलतर्कस्य सत्त्वेन कार्यत्वरूपहेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्च-
येन साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधौ साध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति ।
एवंचोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ बहुचरितत्वेन वेदस्य प्रामाण्यनिश्चया-
द्देवोऽपि ईश्वरे प्रमाणमित्याह—यावाभूमी जनयामिति । इत्या-
दय इति । आदिना ‘ईश्वरमुपासीत’ ‘यः सर्वज्ञः स सर्ववित्’
‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ ‘सोऽकामयत’ इत्यादीनां परिग्रहः । कार्यानु-
मानं चोपलक्षणम् । सर्गाद्यकालीनव्यणुकप्रयोजकं कर्म प्रयत्नजन्यं
कर्मत्वात् । गुरुत्ववतां पतनाभावः पतनप्रतिबन्धकप्रयत्नप्रयुक्तः
धृतित्वात् पक्षिपतनाभाववत्, ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्यः नाशत्वात्
घटनाशवत्, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात्,
आधुनिककल्पितलिप्यादिवत्, वेदजन्यप्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञा-
नजन्या शाब्दप्रमात्वात् चैत्रयाक्यजन्यप्रमावत्, वेदः असंसारिपुरु-
षप्रणीतः वेदत्वान्, वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात्, यत्रैवं तत्रैवं यथा
काव्यमिति व्यतिरेकदृष्टान्तः भारतवत्, व्यणुकपरिमाणजनिका

शंभुस्त्री ।

अतएवेति । अनुकूलतर्कस्य सत्त्वेनेति । अनुकूलतर्कानुमावाहितस्य-
मिचारसंदेहस्यैव व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । निश्चयादिति ।
उपाधिः संवेदार्थमवादिति शेषः । नन्यनुमानस्यैश्वरसाधकत्वे तत्प्रतिपा-
दकोपनिषद्भाष्ययनैकत्वमित्याशङ्कामपनेतु वेदस्यापि प्रमाणताबोधकं
मूले यावाभूमी इत्यादिश्रुतिप्रदर्शनमवतारयति—एवमिति । यः सर्वज्ञ
इति । सामान्यरूपेण सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः । सामान्यरूपेण सर्वविषय-
कज्ञानवत्त्वं जीवानामपीलतः सर्वविदिति । विशेषरूपेणापि सर्वविषयक-
ज्ञानवानित्यर्थः । तपः । चान्द्रायणादिवत्साधकसाधनमित्यर्थः । कार्या-
नुमानमिति । कार्यपक्षकानुमानमित्यर्थः । कार्यायोजनेत्यादिकारिकानामपि
कार्यादिपदं तत्पक्षकानुमानपरम् । अत्रच ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्य इत्यनुमानस्य
कृत्यनुमानद्वारा ईश्वरसाधकत्वं, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्य इत्याद्यनुमानं

१ शिक्षाद्वारः कर्तृजन्यः कार्यत्वादित्यनुमानेन. २ वेदः प्रमाणं ईश्वरोचरितत्वा-
दित्यनुमानेन वेदविशेष्यकप्रमाणत्वप्रकारकनिश्चयादित्यर्थः. ३ विशिष्टं. ४ ईश्वरप्र-
तीपादक. ५ तत्त्वव्यक्तित्वरूपेण.

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

पदार्थान्विमर्जते—द्रव्यमिति । अत्र सप्तमस्याभावत्वक-

दिनकरी ।

संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या एकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमानान्तराप्यपि साक्षात्परंपरया वा ईश्वरसाधकानि बोध्यानीति । तदुक्तम्—‘कार्यायोजनघृत्त्यादेः पदात्मत्यतः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वजिद्वयय’इति ॥ १ ॥ आयोजनं कर्म । पद्यते गम्यते अनेनेति पदं व्यवहार इति संक्षेपः । मूले शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—द्रव्यं गुण इति । निरूप्यन्ते इति शेषः । संयोगापेक्षया कर्मणोऽतिरिक्तत्वं नास्ति इति । भूषणकारमतं निराकर्तुं तथेत्युक्तम् । यथा गुणः पृथक् पदार्थः तथा कर्मापीत्यर्थः । अभावोऽधिकरणात्मक एवेति प्रामाण्यमतं दूषयितुं पुनस्तथेत्युक्तम् । युक्तिधाम्ने वक्ष्यते । यद्यपि विभागवाक्यस्य न्यूनाधिकसंख्याद्वयवच्छेदकतयैव सप्तत्वसङ्ख्या लब्धा तथापि सप्तप्रहणं स्पष्टार्थम् । नन्वन्ये पदार्थाः कुतो नोक्ता इत्यत आह—कीर्तिता इति । तथा चैतेभ्योऽन्ये पदार्थाः न सन्त्येव कणादप्रभृतिभिरनुक्तत्वादिति भावः ।

रामरद्री ।

तु साक्षादीश्वरसाधकमिति विभागो बोध्यः । प्रतिजानीत इति । स्वैकत्वव्यत्वेन निर्देशा प्रतिज्ञा । द्रव्य गुण इत्यादिकारिकायां द्रव्यादिनिरूपणे स्वैकत्वव्यत्वाप्रतिपादनात्प्रतिजानीत इत्युक्तमतम् । शेषं पूर्यति—निरूप्यन्त इतीति । न्यूनाधि-

१ विशेषणसहित सविशेष सविशेषमेव सविशेषकमिति निग्रहेण परमाणूनां परस्परभेदसाधनत्वरूपविशेषविशिष्टे विशेष इत्यर्थो लभ्यते, तथाच विशेषपदार्थानङ्गीकारे परमाणूनां परस्परभेदसिद्धिरेव न भवतीति तादृशभेदसिद्धयर्थं विशेषपदार्थोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः. २ विभागो नाम सामान्यधर्मव्याप्य-अनेकपरस्परनिरुद्धधर्मप्रतिपादकः शब्दः. ३ जातो एकत्वान्वयाभिप्रायेणैकत्वधर्म एवमप्येऽपि गुण इत्यादौ. ४ अस्यां कारिकायाम्. ५ एकत्वान्वये सति संख्यात्वाद् एकत्वे व्यभिचारवारणार्थं विशेष्यदल, पदे व्यभिचारवारणार्थं विशेष्यं. ६ कारिकायाम्. ७ भविष्यत्कालीनक-लम्बत्वप्रकारकज्ञानजनकः शब्दः प्रतिज्ञा प्रतिपूर्वकशापात्तरर्थः. ८ निवेदतिभ-धकलया. ९ शक्तितादृश्यादयः. १० तृतीयार्थः प्रकाशत्वं तथाच स्वैकत्वव्यत्वा-ज्ञानजनकः शब्दः प्रतिज्ञेति बोध्यम्.

धनादेव पण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन पृथगुपन्यासो न कृतः ।
 एते च पदार्थाः वैशेषिके^१ प्रसिद्धाः नैयायिकानामप्यवि-
 रुद्धाः, प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये । अत एवोपमानचिन्तामणौ
 सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिर्सादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमा-

दिनकरी ।

नन्वितरेषु ग्रन्थेषु पद्भावपदार्थाः सप्तमस्त्वभाव इति निरूपितं तथै-
 वात्र कुतो न निरूपितमिलाशङ्क्याह—मुक्तावल्यां सप्तमस्येति ।
 अत्र समवायैकार्यसमर्थान्तरसंबन्धेन सत्तावत्त्वं भावत्वं, तद्भा-
 वोऽभावत्वमिति । प्राप्तं अर्थात्प्राप्तं । तेन प्राप्तत्वेन । पृथगुप-
 न्यास इति । भावत्वेनोपन्यास इत्यर्थः । तेषामिति शेषः । नन्वग्नये

रामद्वी ।

कसंरयेति । तद्यवच्छेदार्थमेव विभागकरणादिति भावः । कुतो न निरू-
 पितमिति । पदार्थो द्विविधः भावोऽभावश्च द्रव्यादयः पञ्चाभाः शेषस्त्वभाव
 इति शेषा कुतो न निरूपितमित्यर्थः । मूले सप्तमस्येति । यद्यपि सप्तमस्याभा-
 वत्वकथनेऽपि तदितरेषां भावत्वं दुर्लभमेव, नष्टकस्य ब्राह्मणत्वे प्रतिपादिते
 तदितरेषां सर्वेषामप्राप्तत्वं प्रतिपादितं भवति, तथाप्येतस्य विभागकथनतया
 परस्परसंबन्धीन्याप्यधर्मैक्यनस्यैव विभागरूपतया द्रव्यादीनामभावत्वेऽभावत्वं
 विभाजनमेव न स्यादिति द्रव्यादीनामभावत्वानापात्परिषोषाद्भावत्वं प्राप्तमिति
 भावः । समवायेति । यद्यपि समवायस्य न समवायघटितसामानाधिकर-
 ष्येन सत्तावत्त्वं स्वरूपसंबन्धेनैव तस्य कृतेऽपि समवायत्वस्य संयोगतानवच्छे-
 दकत्वेऽपि स्वरूपत्वेन समवायस्यैव स्वसंबन्धत्वेन न तस्य समवायेन वृत्तित्वकृति-
 रिति मन्तव्यम् । अर्थात्प्राप्तमिति । अनुमानात्प्राप्तमित्यर्थः । अनुमानं च

१ वाचस्पत्ये विभाषि उपस्थितमित्यर्थः । तेनेति । उपस्थितत्वेनेत्यर्थः, २ भावोऽ-
 भावश्चेति भावत्वेनापि पृथगुपन्यासः, ३ द्रव्यादयः, ४ कथादसत्तसद्भाष्यादिषु,
 ५ गौतमानुयायिना, ६ द्रव्यत्वाद्यमानत्वान्तरधर्मोणां पदार्थविभाजनस्वस्तीकारादेव,
 ७ द्रव्यत्वादिप्रधान्यतमप्रतियोगिताकभेदेव उपदेत्यर्थः, ८ अतिव्यसादृश्यावप्येत्यर्थः,
 ९ पदार्थविभाजनकथनेत्यर्थः, अत्र च अतिव्यसादृश्यावप्येत्यर्थः प्रमाणत्वादिपदार्थवि-
 भाजनकथनेऽपि अतिव्यसादृश्यावप्येत्यर्थः, अत्र च अतिव्यसादृश्यावप्येत्यर्थः, अत्र च अतिव्यसादृश्यावप्येत्यर्थः,
 १० सप्तमवायिसमवाय, ११ मुक्तावल्यां,
 १२ अर्थात्प्राप्तः, रिकृष्टाः, व्याख्या न्यूनवृत्तयः, ये धर्मास्तेषां कथनं बोधकः शब्दः,

दिनकरी ।

पदार्थाः कथं न सन्ति न्यायसूत्रे षोडशपदार्थनिरूपणादित्याशङ्क्य
नेयाधिकानामपि मते सप्तपदार्था इत्यविरुद्धं षोडशपदार्थानां सप्तपदा-
र्थेषु अन्वभूतत्वादित्याह—एते चेति । उक्तार्थे भाष्यसंमतिमाह—
प्रतिपादितं चेति । एवमेवेति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषस-
मवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः षोडशानामत्रैवान्तर्भावो वादिति प्रतिपा-
दितमित्यर्थः । कथमन्तर्भाव इति चेदित्थं, प्रमाणस्येन्द्रियादेः द्रव्ये,
व्याप्तिज्ञानादेर्गुणे, प्रमेयस्यात्मशरीरेन्द्रियस्वरूपस्य द्रव्ये, अर्थस्य
गन्धरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्य गुणे, बुद्धेर्गुणे, मनसो द्रव्ये, प्रवृत्ते-
र्गुणे, दोषाणामिच्छाद्वेषमिध्याज्ञानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपा-
द्यानां गुणे, प्रेत्य मृत्वा भावो जननमिति व्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्व
प्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं, चरमप्राणशरीरसयोगध्वंसो मरणं, आद्य-
शरीरप्राणसयोगो जन्म, तथा च मरणानन्तर तादृशसयोगरूपस्य तस्य
गुणे, सुखदुःखसंवेदनस्वरूपस्य मुख्यफलस्य गुणे, गौणमुख्यसाधार-
णजन्यमात्रस्वरूपफलस्यापि द्रव्यादिषु, पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणे
अन्तर्भावः । अपवर्गस्तु आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखानि, शरीर
षट्तिन्द्रियाणि पद विषयाः पद्बुद्धयः मुखं दुःखं चेत्येकविंशतिः ।
सप्त दुःखत्वजातिशून्ये शरीरादौ दुःखसंबन्धितया गौणं दुःखत्वं,

रामकरी ।

द्रव्यादयो भावा अभावत्वव्यधिकरणधर्मवत्त्वादित्येव रूपम् । नच द्रव्यत्वादी
विभाजकधर्मोऽभावत्ववैयधिकरण्यमेवाप्रसिद्धमिति वाच्यम् । परस्परसमानाधिक-
रणव्याप्यधर्मरूपेण यावता सामान्यवता प्रतिपादनस्यैव विभागरूपवता द्रव्यत्वा-
दीनामभावत्वसामानाधिकरण्ये सेषा विभाजकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भाव । चर-
मेति । प्राणशरीरसयोगे चरमत्व च स्वैसजातीयशरीरवृत्तिप्राणसयोगप्राणभा-
वानधिकरणत्वम्, एवमाद्यत्वमपि तथाविधप्राणसयोगध्वंसानधिकरणत्वमिति
बोध्यम् । गौणमिति । लाक्षणिकमित्यर्थः । दुःखत्वं दुःखपदप्रतिपाद्यत्वम् ।

१ सप्तपदार्थे षोडशपदार्थान्तर्भावे. २ प्रमाणप्रमेयेत्यादिगीतमद्यश्लोक्तानाम् ।
३ स्य यच्छरीरप्राणसयोगस्य परमत्व इच्छरीरम् ; जातिश्रीकज्ञानवृत्तिपदार्थेद्रवा-
वृत्तिरेव प्राणा । साच नैनीययावच्छरीरवृत्तिश्रीकज्ञानादिवेमुपरप्राणि तथाच न
वृत्तिरित्यादिजातिभाराय दोष इति ।

दिनकरी ।

स्वर्गादिसुखस्यापि तत्राशज्ञानेन दुःखसंबन्धित्वमव्याहृतमेव ।
 नचैकविंशतिदुःखान्तर्गतयोर्मनःश्रवणयोर्नित्यत्वात् कथं तत्राश इति
 वाच्यम् । यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखत्वं
 तद्रूपस्य कर्णशष्पुत्या नाशे तद्विशिष्टश्रवणेन्द्रियरूपदुःखनाशात् ।
 एवमात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया
 दुःखत्वं, व्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःखनाशसंभवादिति ।
 दुःखनिवृत्तावात्यन्तिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकाली-
 नत्वम् । नन्वेवाहशदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे कथं तत्संज्ञानसाध्यता
 तस्येति चेत्, इत्थं, तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानवासनानाशः, वासनानाशे
 च दोषस्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणभावेऽविशिष्टभावात्,
 तादृशरागादिरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपाया अभावोऽनुत्पत्तिः,
 तदनुत्पादै प्रारब्धकर्माधीनदेहान्यदेहसंबन्धरूपजन्माभावः, भोगत-
 त्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धतद्भिन्नकर्मनिवृत्तिरिति । जन्माभावे दुःखानुत्पा-
 रामरुद्री ।

दुःखसंबन्धस्तु जनकत्वादिरूप इति भावः । ननु दुःखसंबन्धित्वौ दुःखत्वं सुखेन
 संभवति तस्य दुःखासंबन्धित्वात् । नच सुखस्यापि दुःखसमानाधिकरणत्वात्
 त्वमक्षतमिति वाच्यम् । तथासंख्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरपि पूर्वतनदुःखसमानाधि-
 करणत्वेन दुःखापत्तेः । न चालन्तिकदुःखनिवृत्तेः स्वसमानाधिकरणदुःखास-
 मानकालीनत्वात्सुखसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वादिरूपो दुःखसंबन्धो नोक्त-
 निवृत्ताविति न तत्र दुःखत्वं, अस्मदादिमुखे च तादृशदुःखसमानकालीनत्वात्तद-
 क्षतमेवेति वाच्यम् । तथापि स्वर्गीयसुखे 'यत्तु दुःखेन अभिन्न'मित्यादिश्रुतिवि-
 रोधेन तथार्थस्य स्वीकर्तुमशक्यमतया दुःखत्वं न उभयत्वेनेत्याशङ्कामपनेतुमाह—
 स्वर्गादिसुखस्येति । तथाच यत्तु दुःखेनेत्यादिश्रुतौ दुःखपद स्वर्गनाशज्ञान-
 जन्यदुःखादिरिक्तदुःखापत्तिरिति न विरोध इति भावः । व्यापारनाशेनेति ।
 मनःक्रियया मनःसंयोगरूपव्यापारनाशेनेत्यर्थः । यद्यपि भाविमुचिदरायामपि
 मनःसंयोगात्तरं वर्तत एव तथापि तस्य न व्यापारत्वं पुरीतद्विषयदेशोपच्छिन्न-
 मनःसंयोगस्यैव ज्ञानप्राप्तनत्वेन तत्प्राप्तानुष्ठीयं च शरीरमाकारिति भावः ।

१ भावमन संयोगनाशेन. २ भावनिवृत्तौ शरीरनिवृत्तेरित्यर्थः. ३ पदार्थतत्त्व-
 ज्ञानप्राप्त्या. ४ पदार्थतत्त्वज्ञानेन. ५ दुःखसंबन्धित्वसंबन्धोऽनुत्पत्तौ. ६ दुःख-
 त्वम्. ७ आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः. ८ स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम्.
 ९ तादृशदेशश्च देह इति भावः.

दिनकरी ।

दुः, तथाच स्वसमानाधिकरणदुःसासमानकालीनत्वस्वरूपविशेषणाशे
तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं, तथाच सूत्रम्—
'दुःसजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापार्ये तदनन्तरापार्या-
दपर्यगं' इति । अस्यार्थः—पठितेषु जन्मादिषु मध्ये उत्तरोत्तराणामपार्ये
तदनन्तराभावादव्यवहितपूर्वाभावात् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिथ्या-
ज्ञानस्य नाश तेन प्रवृत्तेरनुत्पादः तेन दोषाणां नाशः तेन जन्मानु-
त्पादत्वेन दुःसानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः । एकविं-
शतिदुःसनाशस्तु स्वकारणसाध्यो, न तत्र तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकतेति
वदन्ति । न यास्तु योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्तिगुणाना
कारणत्वान् स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव दुःसध्वसरूपमुक्तिसंभवेन न तत्र
रामरद्री ।

स्वसमानाधिकरणेति । शुद्धदिमुक्तावव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरण-
त्वनिवेश । इदानींतनास्मादिदुःखध्वसेऽतिव्याप्तिवारणायाममानकार्णनत्वनि-
वेश । नन्वेतावता चरमदुःखध्वसो मुक्तिरित्यायात चरमदुःखापि योग्यविभु-
विशेषगुणत्वेन ज्ञानन्तरोत्पन्नविशेषगुणमानेणैव नाशसंभवान्मुक्त्यर्थं तत्त्वज्ञाना
पेश न स्यादित्याशङ्कते—नन्वित्यादिना । सूत्रार्थमाह—अस्यार्थ इति ।
नन्वनन्तरपदस्योत्तराधिकृतया दुःखभावे जन्माभावस्य प्रयोजकत्व न स्यात्,
दुःखजन्मेत्यादिस्त्रपठिते जन्माभावे प्रवृत्त्यभावस्याप्रयोजकतया सूत्रार्थानुप-
पत्तिशेषाशङ्कानिरासायानन्तरपदस्याव्यवहितपूर्वार्थकतामाह—अव्यवहितपू-
र्याभावादिति । वदन्तीत्यस्मिन्भावने, तद्विषयं तु विशेष्याप्रयोजक-
स्यापि विशेषणांशप्रयोजकतामादाय विधिष्टप्रयोजकत्वोपगमे बहिर्भूमप्रयो-
जक इतिवद्बहिर्भूमवत्पर्यंतप्रयोजक इति व्यवहारापत्तिरेव । स्वोत्तरवर्ति-
गुणानामिति । उत्पत्तिप्रवन्धेन स्वोत्तरवर्तिविशेषगुणानामित्यर्थः । तेन
स्वस्यापि स्वोत्तरवर्तित्वेऽपि न ज्ञानादीना क्षणिकत्वापत्ति, नवां द्वितीयक्षणो-
त्पन्नपदादिसंयोगेनैवापेक्षानुद्धेर्नाशापत्तौ द्वित्वादीनां क्षणप्रयावस्थायित्वासंभ-
वेन सौत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्ननिर्विकल्पकेन स्वतृतीयक्षण एव द्विप्रत्य-
क्षस्य वक्ष्यतया तदानीं च द्वित्वाभावात्तत्प्रत्यक्षानुपपत्ति । नच प्रत्यक्षे
विषयस्य कारणत्वेऽपि द्वितीयक्षणे द्वित्वसत्त्वात्तृतीयक्षणे तत्प्रत्यक्षोत्पत्तौ किं
शक्यमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यकालवृत्तितया कारणत्वात्,
नाशोत्पत्तिपणे प्रतियोगिप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धत्वात्, द्वित्वादीनां क्षणप्रयावस्था-
नित्ये तु तृतीयक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षे न काप्यनुपपत्ति । नच विशेषगुणत्वेन कारण-

१ श्लोकीदेशपरदस इत्यमाह—नवेति, २ आदिना त्रित्वपरिग्रह ३ स्व दि-
श्वदि ४ स्व द्वित्वम्, ५ द्वित्व, ६ निरूपित्वं सप्तम्यर्थे भन्वपश्चात् प्रयो-
जकत्वे तथाच दुःखभावेतिरूपितप्रयोजकत्वं न जन्माभावस्य न स्यादित्यर्थः ।

दिनकरी ।

तत्त्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदं दुःखसाधनदुरितपरतया व्याख्येयं, दुरि-
 तस्य च योग्यगुणत्वामावात्र स्रोत्तरष्टतिगुणनाश्यतेति तन्नाशरूप-
 मुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः । तथा चैतादृशापवर्गस्यामावे, संश-
 यस्य गुणे । साध्यतया इच्छाविषयरूपप्रयोजनस्य यथायथं द्रव्या-
 दिषु । साध्यसाधनोभयवृत्तानिश्चयविषयस्य दृष्टान्तस्य यथायथं
 द्रव्यादिषु । तत्तच्छास्त्रसिद्धार्यरूपस्य सिद्धान्तस्य द्रव्यादिषु । शब्दस्व-
 रूपप्रतिज्ञाद्यन्यतरूपाणामवयवानां गुणे । व्याप्यारोपेण व्यापका-
 रोपस्य तर्कस्य गुणे । निर्णयस्य गुणे । तत्त्वबुमुत्सोः कथारूपवादस्य
 गुणे । विज्ञिगीपुक्रथारूपजल्पस्य गुणे । स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूप-
 वितण्डायाः गुणे । अनुमितितत्कारणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविष-
 यरूपाणां हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु । अभिप्रायान्तरेण प्रयु-
 क्तशब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य गुणे ।
 असदुत्तररूपजातेर्गुणे । पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथायथं

रामरुद्री ।

त्वेऽपि द्वितोत्पत्तिश्रणोत्पन्नज्ञानादिनाऽप्येकादुदिनाशे तृतीयगुणे द्वित्वनाशापत्या
 द्वित्वप्रसङ्गानुपपत्तितादवस्थमिति वाच्यम् । द्वित्वाद्युत्पत्तिश्रणे विशेषगुणोत्पत्त्य-
 नङ्गीकारात् । विशेषगुणं प्रयुत्पत्तिश्रणावच्छिन्नद्वित्वैतिप्रतिबन्धकतामप्राप्तुं त्वैव
 द्वितीयगुणे तद्वनङ्गीकारसंभवारिति ध्येयम् । नवैकमपि भ्रुपुतिप्राबालोत्पन्न-
 विशेषगुणानां नाशानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रागत्या स्रोत्तरवर्तित्वविशिष्टरूप-
 स्वस्यैव नाशकत्वाभ्युपगमात् । सर्वत्र स्रोत्तरवर्तित्वेन नाशकत्वे अपेशाबुद्धे-
 स्तृतीयगुणे स्थायित्वानुपपत्तिरिति बोध्यम् । बस्तुतस्तु प्रकृते स्रोत्तरवर्तित्वं
 सार्वभौमिकरक्षणश्रुतित्वमेव । तथाच समवायेन नाशकत्वाभ्युपगमेऽपि
 प्रतिबन्धकत्वाकल्पने क्लमभावेन व्यापवात् ॥ दुरितपरतयेति । तथाच
 पापध्वंस एव मुक्तिर्न दुःखध्वंस इति नोक्तानुपपत्तिः । ननु पापस्याप्यात्मविशेष-
 गुणत्वेन स्रोत्तरोत्पत्तयुगेनैव तन्नाशसंभवात्कथं पापध्वंसस्यापि तत्त्वज्ञानसाध्य-
 तेत्याशङ्कामपनेतुं नाशतावच्छेदककोटौ योग्यतां निवेद्य स्रोत्तरवर्तिगुणनाशतां
 वारयति—दुरितस्य चेति । नच पापस्य स्रोत्तरवर्तिगुणनाशये इत्यपत्ति-

१ प्रत्ययविषय. २ नच दुरितम्. ३ अन्तर्मात्र इति शेषः । एवमुत्तरम्. ४ प्रकृ-
 त्वात् तृतीयार्थः तथाच साध्यत्वप्रकारवच्छेदोति भावः. ५ नैवदृशावच्छिन्नप्रतीवेदि-
 त्वात्तदवयवसंभवात्कल्पम्. ६ आदिना इत्यन्त. ७ द्वित्वकारणोत्पत्त्यादिव्युत्प-
 त्तिरिति पाठान्तरम्. ८ एवं पापम्.

दिनकरी ।

द्रव्यादिष्वन्तर्भावः। निग्रहस्थानानि—प्रतिज्ञाहानिः, प्रतिज्ञान्तरं, प्रति-
रोधः, प्रतिज्ञासंन्यासो, हेत्वन्तर, मर्यान्तरं, निरर्थक, मविज्ञाता-
र्थक, मपार्थक, मप्राप्तकालं, न्यून, मधिकं, पुनरक्त, मननुभाषण,
मज्ञान, मप्रतिभा, विक्षेपो, मतानुज्ञा, पर्यनुयोग्योपेक्षणं, निर-
नुयोग्यानुयोगी, ऽपसिद्धान्तो, हेत्वाभासाश्च । अत्र चकारोऽ-
नुत्तसमुच्चयार्थस्तेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादीनां परिग्रहः ।

समरद्वी ।

संभवेन नास्यतावच्छेदककोटौ योग्यतानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तथासति
पापस्य प्रायश्चित्तनास्यताबोधवैश्रुतिविरोधापत्तेरिति भावः । नचैवं पापस्य
प्रायश्चित्तेनापि नास्यतया कथं मुक्तिं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन कारणता प्रायश्चित्त-
जन्यपापध्वंसे व्यभिचारादिति वाच्यम् । तादृशाप्यभिचारवारणायैव स्वसमाना-
धिकरणदुरित्तासमानकालीनत्वरूपाख्यन्ति स्वैस्व कार्यतानच्छेदककोटिप्रवेशित-
त्वात् । नचैवं पापध्वंसे न तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकता किन्तु तद्विशेषणीभूत-
स्वसमानाधिकरणदुरित्तासमानकालीनत्व एवेति प्राचीनमतादविज्ञेय इति
वाच्यम् । ध्वंसव्यक्तीनां परस्परभिन्नत्वेन प्रायश्चित्तजन्यपापध्वंसव्यक्तौ तत्त्वज्ञान-
जन्यत्वासंभवेऽपि तत्त्वज्ञानाध्यवहितोत्तरपापध्वंसव्यक्तौ तत्त्वज्ञानजन्यत्वे बाध-
कामावदिति भावः । यद्यप्येव सति तत्त्वज्ञानानुत्तरदुःखस्य चिन्तासौ तत्त्वज्ञान-
जन्यत्वासंभवेऽपि तत्त्वज्ञानोत्तरद्वयस्य तज्जन्यावसंभवेन प्राचीनमतेऽपि न
दोषस्तथाप्येतदस्तरधेनैवाहुरित्युक्तम् । तथाच दुःखध्वंसस्य मुक्तिवैयुक्तरी-
त्यानुपपत्त्यभावादु खपदस्य दुरितलक्षणाकल्पनं नञ्याना कुकल्पनमेवैलखरस-
आहुरित्यनेन सूचितो ग्रन्थकृतेति नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । अथ 'ज्ञानाग्नि'

१ पापनिवृत्तिवामः प्रायश्चित्त कुर्वादिति श्रुति २ यत्र प्रायश्चित्तेन पापनाश
तत्र तत्त्वज्ञानरूपवारणस्य व्यभिचार इति भावः । ३ तथाच आख्यन्तिकपापनाशं
प्रति तत्त्वज्ञान कारणमिति कार्यकारणभावः । ४ स्वाधिकरणक्षणपरसाधिकरणक्षणध्व-
सानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणपरसाधिकरणत्व स्वाध्यवहितोत्तरत्वं प्रकृतौ स्वप-
देन तत्त्वज्ञान, सत्यन्यानुपादाने तृतीयक्षणवृत्तेरपि स्वाध्यवहितोत्तरत्वापत्तिः । विशेषे
ष्यानुपादाने स्वपूर्ववृत्तिनोऽपि स्वाध्यवहितोत्तरत्वापत्तिः । अतः विशेषणविशेष्यत्वे-
पादानम्, तत्त्वज्ञानाध्यवहितोत्तरत्वनन्तरमुत्पन्नेति शेषः । तेनोत्तरपदस्योत्तरवृत्तिवा-
धकत्वावश्यकतया पूर्वध्वंसव्यक्तेरपि तथात्वात्प्राप्तमिति । वस्तुनस्तु ज्ञानाग्निरीत्यादि-
वृत्त्या तत्त्वज्ञानोत्तरत्वानां सर्वाणामेव प्रारब्धेतरदुरितेष्वस्यक्तीनां तत्त्वज्ञान-
जन्यत्वात्प्राप्तव्यवहितोत्तरत्वमिह प्रारब्धदुरितध्वंसमिह सति स्वसमानाधिकरण-
तत्त्वज्ञानप्रागभावात्समानकालीनत्वमेव तद्य ध्वंसव्यक्तानेवान्वेति न क्षणे तथाच
नोत्तरपदस्योत्तरवृत्त्यर्थकत्वादिप्रसक्तोपमिषादेवावश्यकतेति ध्येयम् ।

दिनकरी ।

तत्र विशिष्यप्रतिज्ञातस्य पक्षादेः परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे,
परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थ-
कथनरूपस्य प्रतिज्ञान्तरस्य गुणे । सौक्तसाध्यादिविरुद्धहेत्वा-
दिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे । सौक्तसाध्यादेः परेण दूषणे कृते
तत्साध्यापलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे । परोक्तदूषणोद्दिधी-
र्षया पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुकथन-
रूपस्य हेत्वन्तरस्य गुणे । प्रकृतानां क्राङ्क्षिताभिधानरूपार्थान्तरस्य गुणे ।
अवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्य गुणे । अवाचकवाक्यप्रयोगरूपावि-
ज्ञातार्थस्य गुणे । परिपत्प्रतिवादिबोधानुकूलोपस्थित्यजनकवाक्यप्रयो-
गरूपाविज्ञातार्थस्य गुणे । अभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षाशून्य-
पदप्रयोगरूपस्यापार्थक्यस्य गुणे । समयनिबन्धनविपरीतकथाक्र-
मविपरीतक्रमेणाभिधानरूपस्याप्राप्तकालस्य गुणे । यत्किञ्चिदवयव-
शून्यावयवाभिधानरूपस्य न्यूनस्य गुणे । अधिकहेत्वाद्यभिधानरूप-

रामरुद्री ।

सर्वकर्माणि भस्मासाक्षुरस्तेऽर्जुने'ति स्मृत्या दुरितस्य ज्ञाननाशयत्वबोधनात् पापना-
शरूपमुक्त्वा तत्त्वज्ञानसाध्यत्वाङ्गीकारः संभवत्येव, इदं स्वर्णसस्य तत्त्वज्ञानजन्यताबो-
धकभावाभावेन न तथात्वसंभ्रम इति चेद्विद्यपि 'तमेव विदित्वास्मिन्मृतेति नान्यः
पुन्या विद्यतेऽयनाये'ति श्रुतेरेव प्रमाणत्वसंभवादात्यन्तिकदुःखनिःश्लेरेतासिस्सु-
शब्दार्थत्वात्, तत्त्वज्ञानोत्तरदुःखव्यक्तेः ससाक्षात्कारेण नाशयत्वस्यैव तत्त्वज्ञानो-
त्तरं श्रावणदुरितव्यञ्जीनां भोगनाशयताया एव स्वीकरणीयत्वेन विशेषाभावात्
श्रुतिबलदेव विशिष्टदुःखवन्तै तत्त्वज्ञानसाध्यताया व्यवस्थापनसंभवात् । किञ्च कर्म-
मात्रनाशस्यैव तत्त्वज्ञानजन्यतया स्मृतिबोधिततया स्वसमानाधिकरणपुण्याहमान-
काङ्क्षीनपुण्यध्वंसस्यापि सुकित्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, सुखदुःखानावतैज्जनकनात्म-
कत्वेनापुरपार्थत्वादित्यलं पक्षमितेन । परित्यागरूपेति । पक्षादेः परित्यागः
पक्षस्य पक्षत्वेन प्रतिपादनाभाव एवेति तस्याभावरूपतेति भावः । प्रतिज्ञाता-
र्थेति । साध्येत्यर्थः । साध्यापलापेति । साध्यस्यापलापः साध्यत्वेनानुक्तिरे-
वेति भावः । अवाचक्येति । हुंफडादीत्यर्थः । अवाचकवाक्येति । अत्र वाच-
कत्वं बोधजनकत्वमेव ननु शक्तिः, नाशये तदनावात्, तादृशं वाक्यं भूतानं हिम-
मेपत्रवदित्वादिकमप्रसिद्धार्थकमदघटितम् । अपार्थक्येति । पर्यतो वहिर-

शङ्कितम् । ननु कथमेत एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीना-
दिनकरी ।

स्याधिकस्य गुणे । पुनरभिधानरूपस्य पुनरुक्तस्य गुणे । परिपदा
त्रिभिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणरूपस्यानुभाषणस्याभावे । परिपदा
विज्ञानार्थस्य बोधिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानरूपस्याज्ञानस्याभावे ।
उत्तरार्धे परोक्त बुद्ध्याप्युत्तरस्याप्रतिपत्तिरूपाया अप्रतिभाया अभावे ।
असम्भवत्कालान्तरकार्यव्यासङ्गमुद्भाव्य कथाविच्छेदरूपस्य विक्षेप-
स्याभावे । स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानरूपमतानुज्ञाया
गुणे । निग्रहस्थान प्राप्तवतो निग्रहस्थानानुद्भाववरूपस्य पर्यनुयो-
पेक्षणस्याभावे । निग्रहस्थानानवसरे तत्रिग्रहस्थानाभिधानरूपस्य
निरनुयोज्यानुयोगस्य गुणे । कथाया स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवनरूपस्या-
पसिद्धान्तस्याभावे । हेत्वाभासाना पूर्वोक्तलक्षणाना द्रव्यादिष्वन्तर्भाव
इति । भाष्यस्यार्पत्वमाशङ्क्य मणिकृता समतिमाह—अत एवेति ।
मण्यादिसम्भवधाने सति बद्धिना दादोत्पत्तिवारणाय मण्यादे कार-
णविघटकत्वरूपाप्रतिबन्धकता वाच्या । सौ च बह्निनिष्ठदाहानु-
कूलशक्तिरूपकारणविघटकतयैव निर्वहति, मण्यादिप्रतिबन्धकत्वा-
न्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तेः पङ्कभावेष्वनन्तर्भूतत्वादतिरिक्तत्व-
रामरज्ञी ।

विहरणमित्यादेरपाथकस्यैत्यर्थ । असम्भवत्कालान्तरेति । घृतदारादिपरिरक्ष
णरूपेत्यर्थ । कथाविच्छेद शब्दोच्चारणाभाव । सिद्धान्तस्य तात्किंकादिम
तसिद्धान्तस्य । स्वीकृतस्य न्येन साधनीयतयाज्ञीकृतस्य । प्रच्यव अनुपपादनम् ।
एव च तस्याभावरूपतेति भाव । आर्पत्वमाशङ्क्येति । तयाच भाष्यकारस्य
महापत्थेन तेजस्विना न दोषाय बद्धे सर्वमुक्तो नयेति वचनादनुपपत्त्यर्थप्रतिपा-
दन न दापायेत्यभिप्रायेण मणिकारस्येदानींतनस्यापि तादृशार्थप्रतिपादकता मुक्ता
यगीकारेणाभिहितेति भाव । पङ्कभावेऽप्यिति । शक्ते इत्येनात्तर्भाव स्पष्टं
न्यावात्तृयिव्यादिचतुष्टये, इत्यादिविनाशशालित्वादाकाशादिपक्षे न्यनन्तर्भावान्

१ ननु प्रामाण्यमते शचेरतिरिक्तपदापेत्वादात्तदुक्तिकमते सादृश्यस्यातिरिक्तप
दार्पत्वात् पदस्य ना सत्त्वकपनमसङ्गतमिति शक्यं शङ्कते—नकिं २ सम
वचनं सादृश्यम्, ३ सा प्रतिवचकता ४ शक्ति पृथिव्यादिचतुष्टयानन्तर्भूता
सादृश्यत्वात् इत्यनुमानप्रयोग, ५ शक्ति आकाशादिपञ्चकानन्तर्भूता उपाद-
भिनाशशालित्वादिनि अनुमानप्रयोग

मप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् । तथाहि, मण्यादिसमवहितेन बद्धिना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते तत्र मण्यादिना बद्धौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उक्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च

दिनकरी ।

मिति पदार्थाः सप्त कीर्तिता इति मूलमयुक्तमित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते—नन्विति । अतिरिक्तेति । सप्तपदार्थातिरिक्तेत्यर्थः । अतिरिक्तपदार्थतामेव व्यधस्थापयति तथाहीत्यादिना । मण्यादीत्यादिना मन्त्रौपध्यादिपरिग्रहः । समवहितेन, समीपवर्तिना । ननु बद्धिरूपकारणाभावादेव न दाह इति न मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वमतः समवहितेन बद्धिनेति । दाहो रूपान्तरोत्पत्तिः पूर्वरूपपरावृत्तिर्था । मण्याद्यतिरिक्तस्य प्रतिबन्धकत्वं खण्डयति—तच्छून्येनेति । अपिसमवधानशून्येनेत्यर्थः । ननु बद्धौ यदि दाहानुकूला शक्तिस्तदा मण्यादिसत्त्वे कुतो न दाह इति चेत्तत्राह—

रामरुद्री ।

नापि गुणकर्मणोः गुणवृत्तित्वात्, कपालादिरूपादियु पटहपासुत्पादकशक्तिस्तत्त्वात् । नापि सामान्यविशेषसमवायेषु उत्पत्तिविनाशशालित्वादित्यर्थः । अतिरिक्तत्वमिति । सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमित्यर्थः । नच तस्या अभावान्तर्भावसम्भवात्सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमिति वाच्यम् । ननुलिखितप्रत्ययाविपवत्वेन स प्रतियोगिकत्वाननुमनेन च तस्या अभावेऽप्यनन्तर्भावमिति भावः । अस्तुतस्तु पद्मवोष्विति पाठः प्रेमादिकस्तावन्मात्रेण सप्तपदार्थातिरिक्तत्वादिदेः हेत्वन्तरपूरणे च गौरवापत्त्या ह्यसप्तपदार्थेष्वित्येव बह्वुमुचितत्वात् । यद्योत्पत्तिविनाशशालित्वेन नित्यद्रव्यादिषु शक्तेर्नान्तर्भावस्तथैव नित्यात्यन्तान्योन्याभावयोरपि, विनाशित्वेन ध्वंसे, उत्पत्तित्वेन प्रायमायेऽप्यनन्तर्भावसंभवात्तत्रैति ध्येयम् । रूपपरावृत्तिर्वेति । रूपनाशो वैत्यर्थः । लापममेपोत्तरकल्पानुसरणे बीजम् । ननु मूले तच्छून्येन तु जन्यत इत्युक्तिर्व्यर्था तस्याः प्रतिबन्धकत्वाभावात् । अतस्तस्या मप्यतिरिक्तप्रतिबन्धकताखण्डकत्वेन कार्यकतां व्यधस्थापयति—मण्याद्यतिरिक्तेति । गगनारीनां प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तथाच गगनारीनां प्रतिबन्धकत्वे भगिश्चन्द्रदद्यापामपि बद्धिना दाहो न स्यात्प्रतिबन्धकत्वात्ततो

१ वस्तुवस्तु नन्दित्वादिशकान्तः प्राभाकरमतेऽभावत्वाधिकरणात्सवतया शक्तेः पटमापानन्तर्भूतवसाधनेनैवाभावानन्तर्भूतवसाधि सन्मते सिद्धतया न पृथगुदा-
नन्तर्भूतव साधितमिति न षड्भावेऽप्यनन्तर्भूतत्वविलस प्राणादिकत्वमिति ।

जन्यते इति कल्प्यते । एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः,
दिनकरी ।

तत्रेति । पूर्वोक्तयुक्त्या शक्तिसिद्धावित्यर्थः । दाहानुकूलेति ।
अत्र चानुकूलत्वं कारणकारणतावच्छेदकसाधारणं तेन शक्तेः
कारणतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । नाशयत इत्यस्य कल्प्यते इत्य-
नेनान्ययः । तथाच बह्विनिष्ठशक्तित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेन नाश-
कत्वस्वीकारेण मण्यादिसत्त्वदशायां शक्तेरभावादेव न दाह इति
भावः । ननु मण्यादेर्यदि शकिनाशकत्वं तदा सत्युत्तेजकविशिष्टे
मण्यादावपसारिते वा दाहानापत्तिरित्यत आह—उत्तेजकेनेति ।
मण्याद्यपसारणेन चेत्यत्र चकारो वाकारार्थे । नच दाहं प्रति मण्य-
भावत्वेन हेतुत्वकल्पनात् मणिसमवधानकाले दाहापत्तिरिति
वाच्यं, मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतन्त्रहेतुताकल्पने गौरवात् । विल-
क्षणशक्तिमत्त्वेन बद्धेः कारणत्वकल्पनस्यैवोचितत्वादित्यभिमानात् ।
नन्वेवं शक्तिसिद्धावपि तस्या अतिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेन्न । उक्त-
पदार्थेष्वनन्तर्भूतत्वान् । तथाहि न तावत् द्रव्यात्मिका शक्तिः,
गुणादिवृत्तित्वात् । अतएव न गुणात्मिका कर्मात्मिका वा । न च
सामान्याद्यन्यतरमरूपा, उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वादिति ॥

रामरुद्री ।

मण्यादेरेव प्रतिबन्धकता वाच्येति मूलाभिप्राय इति भावः । पूर्वोक्तयुक्त्येति ।
मण्यादिसमवधाने सतीत्यादिना स्वेन पूर्वमुक्तयुक्तेत्यर्थः । कारणतावच्छेद-
कत्वेऽपीति । बह्वित्वेन बद्धे शक्तित्वेन बह्विनिष्ठशक्तित्वेन वा शक्तेश्च दाहं प्रति
कारणत्वे गौरवाच्छक्तिविशिष्टबह्वित्वेनैव कारणत्वोचित्याच्छक्तेः कारणत्वाभावा-
दिति भावः । घस्तुतो मीमासकैर्षट्यादिक प्रति तत्तत्कारणेषु घटाद्यनुकूला शक्ति क-
ल्पयित्वा तादृशविलक्षणशक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वस्याग्नीकाराण्डवक्रादिभेदेनापि न
कारणताबाहुल्यमित्यपि लाघवभेदतन्मत इति मन्तव्यम् । वाकारार्थ इति । उ-
त्तेजकमण्यपसारणयोरेकसत्त्वेपि दाहोत्पत्त्या समुचितयोस्तयोर्दाहकारणत्वाद्यमवा-
दिति भावः । न मणिसमवधानकाल इति । मण्यभावस्य हेतुत्वैव मणि-
समवधानकाले दाहवारणसंभवात्तानन्तशक्त्यादिपदार्थकल्पनं युक्तमिति भावः ।
अभिमानादिति । घस्तुतत्त्वनन्तशक्तित्वात्तत्प्रागभावसंभवात् कल्पनामपेक्षेव मण्य-

१ जनकतावच्छेदकनिदान्यथातिदिमिदान्यथातिदिसूत्यने सति कार्यान्वयदित्त-
माश्वगृह्यसम्, २ मण्यादिसप्तपदार्थेषु.

तद्धि न षट्सु भावेष्वन्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वात् यथा
गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपि नित्यमिति सादृश्यप्रतीतेः ।

दिनकरी ।

एवमतिरिक्तां शक्तिं प्रसाध्य सादृश्यस्याप्यतिरिक्तपदार्थतां व्यवस्था-
पयति—एवमित्यादिना । अतिरिक्त इति । क्लृप्तसप्तपदार्थाति-
रिक्त इत्यर्थः । षट्सु भावानन्तर्भूतत्वे सत्यभावानन्तर्भूतत्वादिति हेतुः
पूर्णतयाः । तत्र सत्यन्तासिद्धिं निरस्यति—तद्धीति । तत्सादृश्यं, हि
हेतौ । सामान्येपीति । सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वा-
दित्यर्थः । तेन सामान्यत्वे न व्यभिचारः । व्यतिरेकित्वे सतीति विशेष-
पणान्न प्रमेयत्वाद् व्यभिचारः । भावत्वे च द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वरूपे
हेतुमति साध्यस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इति । यथेति । यदि सादृश्यं

रामरुद्री ।

भावत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनमेवोचितम् कल्पस्यैकत्वेन आपदादिति सूचयित्तु-
क्तमभिमानादिति । क्लृप्तपदार्थानन्तर्भूतत्वे मूलोक्तस्य षड्भावानन्तर्भूतत्वस्य न
हेतुता संभवति अभावे व्यभिचारात्, नाप्यभावे इत्यनेनोक्तस्याभावानन्तर्भूत-
त्वस्य, भावपदार्थे व्यभिचारादतो हेत्वन्तरं पूरयति—यद्भावेति । तत्रेति ।
उपहेतावित्यर्थः । षट्कत्वं सतन्मर्थः । तस्य च सत्यन्तेऽन्वयः । हि हेताविति ।
हिशब्दे हेतुवाचक इत्यर्थः । सप्तम्या वाचकर्त्वायं कृत्वात् । तथाच हेतोरभेदेन
षड्भावानन्तर्भावविशेषणत्वमिति भावः । नचैवं हेतुरित्युक्ते क्लृप्तेष्वप्युक्तत्वात्
निरूपकान्वयपुनरा न्यूनत्वमिति वाच्यम् । हेत्वन्वयिन उच्यतेतिवित्याप्या-
हारेणोक्तहेतुहेत्वभिन्नषड्भावानन्तर्भूतत्वमिच्छित्वाभावानन्तर्भूतत्वाभावाभयः सादृश्य-
मिति बोधे वाच्यम् । अत्रच भावान्तर्भूतत्वाभावात्तर्भूतत्वयोरभावद्वयस्य मिडि-
तस्यैव हेतुत्वं प्रत्येकस्य भावाभावबोध्यव्यभिचारित्वादिति मन्तव्यम् । इदं चापाततो
मूलोक्तस्य मिलिताभावद्वयसंवातिरिक्तपदार्थत्वे हेतुत्वसंभवेन हेत्वन्तरं पूरयित्वा
तत्र विशेषणविशेष्यभागाप्रतिद्विनिरासपरत्वेन तद्धीत्यादिप्रत्यय्याह्वानस्यानुचित-
त्वादिति ध्येयम् । सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति । सामान्येऽपीत्यपिना
सामान्येतरस्य समुचितत्वादयमर्थो लभ्यत इति भावः । सेनेति । सामान्ये-
तरवृत्तित्वोपादानेनेत्यर्थः । अथ सामान्यत्वमनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वं, तत्र
षड्प्रत्ययभावाप्रतियोगित्वरूपतयाऽभावस्वरूपमेवेति कथं व्यभिचारः । नच विनि-
गमनाविरहेण नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वस्यापि सामान्यत्वरूपतासंभवेन तस्य

१ सादृश्यं सप्तपदार्थानन्तर्भूतं षड्भावानन्तर्भूतत्वे सत्यभावानन्तर्भूतत्वात् २ हि
अनुमानम् । ३ सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति विशेषण । ४ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व
व्यतिरेकत्वं तत्र प्रमेयत्वे नास्ति तत्साध्यान्ताभावाप्रतियोगित्वादिति भावः । ५ उपा-
योत्तरेषु षट्कसत्यन्तासिद्धिं निरस्यतीत्यर्थः ।

नाप्यभावे, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न । मण्याद्यभावविशि-
दिनक्री ।

द्रव्यादावन्तर्भूतं तदा द्रव्यादेः सामान्यारुत्तित्वेन यथा गोत्वं नित्यं
तथा अश्वत्वमित्यबाधितप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । अभावेऽन्तर्भावमा-
शङ्क्य निराचष्टे—नापीति । यद्यप्यतिरिक्ताभावमनङ्गीकुर्वतः
प्राभाकरस्य मतेऽभावेऽन्तर्भावचिन्ता न संभवति तथापि परमतम-
रामक्री ।

चानेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसंबन्धविशेषरूपस्य सामान्यात्मक-
तया भवति व्यभिचार इति वाच्यम् । एवमप्यभेदे आपाराभेयभावानुपगमेन
सामान्ये तद्वृत्तित्वासत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्तं । नच सामान्यत्वं सामान्यचप्रकारक-
ज्ञानरूपमेव विवक्षितमिति वाच्यम् । तथासति सामान्यविषयकज्ञानस्य विषयतया
सामान्यध्वनिघृत्वात् सामान्येतरात्मवृत्तित्वाच्च सत्यन्तोपादानेऽपि व्यभिचारताद-
वस्थ्यात् । व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनाभावेन सत्यन्तसार्थक्यमात्राय वृत्तित्व-
स्थाने संबन्धित्वविवक्षाया अनुचितत्वाच्च । तस्मात्सामान्यनिरूपिताया संबन्धा-
न्तरावच्छिद्यवृत्तिनाया अप्रतिष्ठया स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव
हेतुर्वाच्यं । सामान्यत्वे च न तादृशं सामान्यवृत्तित्वमिति व्यभिचारो दुर्घट
एव । युक्तं चैतत् । सादृश्यस्यातिरिक्तत्वादिनापि स्वरूपसंबन्धेनैव तस्य प्रकृ-
त्वोपगमेन तस्य भूयोधर्मवत्त्वरूपतावादिनापि स्वरूपेणैव तस्य प्रकारताङ्गीकरणीया
अनुभवे विवादासंभवात् एकाकारप्रतीतेर्नासांबन्धेन तत्प्रकारकत्वानौचित्याच्च ।
अनएव अन्यवृत्तापि तद्विद्यमाने सति तद्रूपभूयोधर्म इत्यनुभवा तद्रूपभूयोधर्म-
वत्त्वपर्यन्तमनुभूतं, तथाच सादृश्ये स्वरूपातिद्विवारणायोमयमहसिद्धं सामान्यनि-
रूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमेव हेतुरित्यवश्यमङ्गीकरणीयमिति न व्यभिचार
इति चेन्न । सामान्य सामान्यत्ववदिति प्रतीत्या सामान्ये सामान्यत्वाधारत्वावगाह-
नेन सामान्यत्वस्य सामान्यातिरिक्तस्य दुर्बलत्वेन च स्वस्यापि स्वरूपसंबन्धेन
स्ववृत्तित्वमवश्यमङ्गीकरणीयं, अभावाविहरणकाभावस्थले सर्वैरपि तथा स्वीकृ-
तात् । अनयैव रीत्या प्रमेयत्वादावपि वक्ष्यमाणव्यभिचारो बोध्यः । सर्वं प्रमेय-
त्ववदिति प्रतीत्या प्रमेयत्वस्य प्रमास्वरूपस्य स्वरूपसंबन्धेन वृत्तरावश्यकत्वात्,
विषयताया विषयस्वरूपत्वे च सर्वत्र प्रमेयत्वमेकमिति प्रतीतिविरोधात् । ज्ञानस्व-
रूपे च प्रमेयत्वे स्वरूपसंबन्धेन सामान्यतदितरवृत्तित्वसत्त्वाव्यभिचारस्त्वावश्यक-
त्वादिति भावः । नन्वन्यतरसंबन्धेन सत्तावत्त्वरूपभावत्वे हेतुसत्त्वाव्यभिचार
इत्याद्यद्वां निराकुर्वते—भाघत्वे चेति । नयैवमपि घटपटवगउद्वित्वे व्यभि-

१. प्रकारस्य लीकार्थे.. १. गङ्गाच, सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयतावदित्यर्थे । अत्र, तृती-
यान्तनुत्तये अभावे व्यभिचारः । तथाप्यभाव इति प्रतीतिविषयत्वस्य उक्तत्वात्, २. सम-
वायस्य समवायिसमवायस्यन्तरसंबन्धेनेत्यर्थे..

दृक्त्वयादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मप्यभावादेरेव वा हेतुत्वं दिनकरी ।

भ्युपेत्येदं निराकृतमिति भावः । सत्त्वेन भावत्वेन । प्रतीयमानत्वात् प्रतीयमाणत्वात् । मणिसमवधानकालीनवह्निना दाहापत्तिवारणाय प्राभाकरेण साधितां शक्तिं दूषयति—मप्याद्यभावेति । अतिरिक्तशक्तिरूपनां पूर्वोक्तनाशनाशकभावकरूपनां चापेक्ष्य लाघवादाहत्वावच्छिन्नं प्रति मप्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनैव हेतुत्वाकरुणमुचितमिति भावः । दाहादिकमिति । आदिपदेन बहोः संप्रहः । मणिसत्त्वे बहोरप्यनुत्पत्तेः । तथाच मणिरूपप्रतिषन्धकसद्भावाच्च दाहवह्नी इति भावः । ननु यदा कदाचिन्मप्यभावविशिष्टाद्वेदेर्दा-

हामरुद्री । ननु । ३१४ पत्रात्प्राप्तशक्तिनाशे । इति

चारो दुर्वारस्वस्य संख्यारूपत्वांसंभवेऽपि द्वित्ववत्तातुल्यपत्तयेऽपेक्षानुद्धिरूपस्य स्वरूपसंबन्धेन श्रुतेऽवश्यकं यादिति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्त्यन्यत्वस्यापि हेतौ विशेषणत्वोपगमात् । व्यासज्यवृत्तित्वं च एकमात्रवृत्तिपरमावच्छिन्नापर्याप्तिसत्त्वमिति न किंचिदनुपपन्नम् । बलुतुल्य स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नघामान्यवृत्तित्वमेव हेतुरिति मूलकृतां तात्पर्यं, अपिचारस्तु सादृश्यस्य सामान्यमात्रवृत्तित्वे मुखादां चन्द्रसादृश्यप्रतीतिर्न सादित्वाद्यद्दानिरासाय स्वरूपसदः सामान्येतरवृत्तित्वस्यानुवादक एव नतु हेतुतावच्छेदकपेऽपि मूलकृता तात्पर्यम् । नचैवं सामान्यस्वरूपे सामान्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् । आधारायेयभावप्रतीत्यनुरोधेनानेकसमवेतत्वे सति निरवयवस्वरूपताया एव सामान्यत्वे स्वीकरणीयत्वात् । एवं प्रमेयत्वमपि न प्रमेय विषयार्थकप्रत्ययादिविरोधादपि तु प्रमाविषयत्वं, तथाच प्रमेयत्वस्य विषयत्वारूपस्य प्रतिविषयं भिन्नत्वेन कस्यामपि विषयतायां सामान्यतदितरोमभववृत्तिवासेभवेन प्रमेयत्वेऽपि व्यभिचारसंगत्वात् हेतौ व्यतिरेकविशेषणमप्यनर्थकमेव । परंतु विषयस्वरूपताया विषयतायाः स्वरूपसंबन्धेन सामान्यवृत्तित्वसत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय सामान्यवृत्तित्वे विषयतात्वाद्यनवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयं, एवंच द्वित्वादिकमपि अपेक्षानुद्धिविषयत्वमेव नत्वपेक्षानुद्धिरूपं ज्ञाने विषयवृत्तित्वस्य काप्यहत्वादिस्ति तत्रापि न व्यभिचार इति । सामान्यभिन्नत्वं वा हेतोर्विशेषणम् । सादृश्ये सामान्यभेदस्याभाववृत्तित्वेन साधनसंभवादिति । एतन्नाभावेवापिपदमपि ज्ञान्यक्रमेण पुनःपुनःप्रत्यासः । अस्त्वच्छेदेति । ननु अज्ञानेन प्रतीयमानत्वं आन्तर्गुह्यत्वाभावेऽप्यक्षतं तत्राभावानन्तर्भूतत्वाभावादयं हेतुर्व्यभिचारीत्याद्यानिरासाय तदर्थमाह—प्रतीयमाणत्वादिति । यदाकदाचिदिति । (मणिसत्त्वदशायामपि पूर्वकालावच्छेदेन मप्यभावसामानाधिकरण्यारूपवैशिष्ट्यवतो बहोर्दाहापत्तिरिति भावः । ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्वमेव

१ प्रमाविशेष्यत्वात् । २ भावत्वप्रकाररूपप्रतीतिविशेष्यत्वम् । ३ अभासोभाव इति आन्विमत्तः पुरुषसैतन्यैः

कल्प्यते, अनेनैव सामञ्जस्येऽनन्तशक्तितत्प्रागभावघ्नसकल्प-
दिनकरी ।

हापत्तिः कारणतावच्छेदकावलीद्वकारणसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियाम-
कत्वात्, मण्यभावविशिष्टवह्नित्वं वह्निविशिष्टमण्यभावत्वं वा
कारणतावच्छेदकमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण
गुरुभूतकार्यकारणभावद्वयापत्तिश्चेत्यत आह—मण्यभावादेरिति ।
तथाच प्रतिबन्धकत्वं न कार्यानुकूलघर्मविघटकत्वं बाधज्ञानस्यानु-
मितिप्रतिबन्धकत्वाभावापत्तेः । किंतु कारणीभूताभावप्रतियोगि-
त्वम्, तच्च मण्यभावस्य हेतुत्व एवोपपद्यते न त्वतिरिक्तशक्तिसत्त्व
इति भावः । ननु प्रतिबन्धकत्वस्येदृशत्वे कारणीभूतवह्निरूपाभा-
रामरद्री ।

कार्योत्पत्तिप्रयोजकं, तदधिकरणे मण्यभावासत्त्वदशाया सामानाधिकरण्यासंबन्धेन
मण्यभावविशिष्टवह्न्यधिकरणत्वाभावाच्च दाहापत्तिरित्यत आह—कारणताव-
च्छेदकावलीद्वेति । कारणतावच्छेदकोपलक्षितेत्यर्थः । अन्यथा विशेषण-
ज्ञानस्य विषयितासंबन्धेन विशेषणविशिष्टज्ञानरूपस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वे गताना-
गतविशेषणज्ञानजन्यविशिष्टज्ञाने व्यभिचारापत्तेरिति भावः । ननु विषयितासंब-
न्धेन विशेषणस्य न कारणतावच्छेदकत्वमपि तु विशेषणनिरूपितविषयिताया
एव, विषयिता च ज्ञानसमानकालीनैवेति कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य कार्यो-
त्पत्तिप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिरित्यस्वरसादाह—मण्यभावेति । गुरुभूतेति ।
वह्नित्वेन मण्यभावरत्नेन कारणत्वाङ्गीकारेऽपि कारणताद्वयमेव किंतु लघुघर्माव-
च्छिन्नं । मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिना कारणत्वे तु गुरुघर्मावच्छिन्नकारणताद्वय-
मापद्येतेति भावः । नन्वेव मणे प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः । कारणविघटकस्यैव
प्रतिबन्धकत्वान्मणेर्मण्यभावानाशादित्यत आह—तथाचेति । बाधज्ञान-
स्यति । यत्र परामर्शानन्तरं लौकिकप्रत्यक्षरूपो बाधनिश्चयस्तत्र बाधनिश्चयोत्प-
त्तिद्वितीयक्षणे परामर्शनिष्ठशक्तिनाशो न कल्प्यः । तथाच बाधोत्पत्तिवृत्तीयक्षणे
बाधेनानुमितिप्रतिबन्धो वाच्यः । स च न संभवति तत्पूर्वं परामर्शाभावादेवानु-
मित्यनुत्पादसंभवात् बाधद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेश्च तत्पूर्वं शक्तिविशिष्टपरामर्शस-
त्त्वादिति भावः । नत्वतिरिक्तेति । अतिरिक्तशक्त्यङ्गीकारे मण्यभावस्य कारणत्वे
युक्तिविरहात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य मण्यवसंभवादिति
भावः । घट्टयभाव इति । कारणाभावे प्रतिबन्धकताव्यवहाराभावात्कारणसरत्वे

१ दाहप्रप्रतबन्धरत्नम्. २ कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरत्ने. ३ स्वरूपम-
योगोभयपटितमामाधिकरण्यसंबन्धेनेत्यर्थः. ४ विनियमनाविरहात् मण्यभावविशि-
ष्टवह्नित्वेन वह्निविशिष्टमण्यभावत्वेन वा कारणत्वे न कर्मावच्छिन्नकारणताद्वयम्.

नानौचित्यात् । नचोत्तेजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं
दिनकरी ।

वप्रतियोगिनि बह्व्यभावेऽतिव्याप्तिः स्वप्रागभावप्रतियोगिनि घटादौ
चेति चेत् । तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्ना चा कारणता तदाश्र-

यीभूतो यो भावभिन्नोऽत्यन्ताभावस्तत्रनियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् ॥
कारणताविशेषोपादानाच्च स्वात्यन्ताभावप्रत्यक्षं स्वस्य प्रतिबन्धकत्वा-
त्पक्षः परस्ता । विषयस्य तादात्म्यसंबन्धनेन प्रत्यक्षं हेतुत्वात् ।

ननु बहिःमण्यभावयोर्द्वयोर्हेतुत्वापेक्षयातिरिक्तशक्येकस्या एव हेतुता
युक्ता व्यपवादित्यत्र आह—अनेनैवेति । दाहादिकं प्रति मण्य-
भावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः । सामंजस्ये मणिसमवधानदशायां
दाहधारणे । प्रागभावे मानाभावादाह—ध्वंसेति । इदमुपलक्षणं
रामरद्री ।

कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन व्यवहियमाणत्वामेवप्रतिषेधन इति
भावः । घटादौ चेति । तथाच स्वस्य स्रोतप्तौ प्रतिबन्धकत्वापरिचरिति भावः ।
प्रतिबन्धकत्वाभावेन कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया नात्रापीडापत्तिः । भावभि-
न्नोऽत्यन्ताभाव इति । बह्व्यभावाभावं बहिःस्वरूपमादाय बह्व्यभावे प्रतिबन्ध-
कत्वापत्तिवारणाय भावमिन्न इति, प्रागभावमादाय स्वस्मिन्स्यप्रतिबन्धकत्वापरि-
वारणाय अत्यन्ताभाव इति । नचव्यत्यन्ताभावत्वं निलोत्थे सति संबन्धाभावत्वं तच्च
न बह्व्यभादौ, भावभिन्नत्वरूपामावत्वस्यैव तत्राद्यत्वात् तथापि प्रकृते अत्यन्ताभावत्वं
नाभावत्वपरिहितं किंतु अन्योन्याभावभिन्नत्वे सति ध्वंसप्रागभावभिन्नत्वे सति सप्र-
तियोगिकत्वमतो न भावमिन्न इत्यस्य वैयर्थ्यम्, अतएव यत्र अनुयोगिवाचकपदो-
त्तरं स्यात्तत्र नना अत्यन्ताभावे बोध्यत इति नियमोऽप्युपपद्यते, अन्यथा भूतद्ये
घटाभावो नास्तीत्यादौ न स्यादेव नना अत्यन्ताभावस्य बोध्यत्वमिति ध्येयम् ।
परास्तेति । नचोत्तापत्तिवारणाय दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वमेव कार-
णताविशेषणमस्तु तथाच भावानां दैशिकविशेषणतासंबन्धेन अकारणत्वाद्वापमिन्न

१ लोकेत्रयत्वं प्रतिबन्धकसमानकारीनकार्यजनकत्वम्. २ एवं घटः. ३ तथाच
स्वनिष्ठविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन स्व कारणमिति कार्यकारणकारः.
४ मुक्तावत्यामित्यारिः ५ नित्यत्वानुपादाने प्रागभावे ध्वंसे चातिव्याप्तिः. १ नित्यत्वं
च अस्मात्प्रतियोगित्वे सति प्रागभावाप्रतियोगित्वं तथैव प्रत्यक्षतातीकारणम् नित्यत्व-
मात्रोत्तरं एतन्नाशवतिव्याप्तिः. ६ अन्वोन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणार्थं अन्योन्याभाव-
विभक्तत्वं ध्वंसप्रागभाववारणार्थं ध्वंसप्रागभावभिन्नत्वम्.

दाह इति वाच्यं, उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावात् कारणत्वात् ।
दिनकरी ।

प्रतियोगिध्वंसयोः शक्तिनाशमण्योः शक्तिमण्यपसारणयोश्च कार्य-
कारणभावकल्पनापि स्यादित्यपि बोध्यम् । उत्तेजकाभावेति ।
तथाच वेवलं मणिर्न प्रतिबन्धकः किंतु उत्तेजकाभावविशिष्टस्तद-
भावश्च उत्तेजकसमप्रधानकालेऽपि तिष्ठतीति न व्यभिचार इति
भावः । अथ मण्यादिसलीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्यैव हेतुतास्त्विति
चेन्न । तस्याननुगतत्वात्तदभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य चानुगत-
त्वात् । अत्रेदं बोध्यम्, अभावीयविशेषणतासंबन्धेन दाहत्वाव-
च्छिन्नं प्रति उद्देश्यतादैशिकविशेषणतान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकारानां तत्तदुत्तेजकाभावानां सामानाधिकरण्यरूपं यद्वैशिष्ट्यं
रामरुद्री ।

इत्यपि बोधादेयमिति वाच्यम् । चक्षु उयुक्तविशेषणतादिना भावानामपि दैशिक
विशेषणतया कारणत्वेन उदाहरणकृत्वात् । इदमिहेतिप्रतीतिनियामकविशेषणता
रूपस्य तस्याऽल्लुप्तत्वाच्चेति ध्येयम् । तस्याननुगतत्वादिति । मणिमन्त्रमहौष-
ध्यादियु उत्तेजकत्वसंज्ञकत्वात् दुर्बलत्वात् पृथिवीत्वादिना साकार्येण तस्य जादित्वासम-
वादिमि भाव । मन्त्रैवमुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावत्वेनापि हेतुता न सम्भवति
उत्तेजकस्यानुगतस्याभावादित्यत आह तदभावकूटविशिष्टमण्यभावस्येति ।
उत्तेजकाभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वे मन्त्ररूपोत्तेजकदशायामपि मन्त्रस्य ग-
गनतिष्ठत्वेन बद्धपधिकरणे देशे तदभावसत्त्वात्सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तदुत्तेज-
काभावविशिष्टमण्यसत्त्वाद्दाहानुपादप्रसङ्ग । किञ्च सयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वा-
मते मण्यसत्त्वेऽपि किञ्चिदवच्छेदेन सयोगेन मण्यभावसत्त्वात् दाहापत्तिशेलाद्यद्वा
निराश्रयते—अत्रेदं बोध्यमिति । अभावीयविशेषणतेति । दाहस्य ध्वंसरू-
पतया विशेषणत्वं च सदुत्पत्तेरिति भाव । उद्देश्यता दैशिकविशेषणतान्यतर-
रेति । मन्त्रस्य उद्देश्यतासंबन्धेनैव बहूपधिकरणदेशे सत्त्वात् उद्देश्यतानिवेश । म-
ण्यादिरूपोत्तेजकस्य सत्त्वेऽपि किञ्चिदवच्छेदेन सयोगेन तदभावसत्त्वाद्दाहानुपपत्ति

१ उत्तेजकाभावविशिष्टो यो मणिः, तदभावसत्त्वं । वैशिष्ट्यं च सामानाधिक-
रण्येन. २ तस्य उत्तेजकस्य ३ स्वप्रतिभोगित्वस्यसामानाधिकरण्योपसर्गवन्धेन
अभावीविशिष्टत्वगन्त्याप्यवृत्तित्वं, प्रथमसंबन्धानुपादाने गुणव्यवहारसामानाधिकरण्य-
भारात् द्रव्यत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वापत्तिः । द्वितीयसंबन्धानुपादाने धराभावभारात्
धराभावस्याव्याप्यवृत्तित्वपत्तिः .

दिनकरी ।

तदवच्छिन्नस्य मण्यादेर्देशिकविशेषणतोद्देश्यतान्यतरसंबन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकामावस्याभावीयविशेषणतासंबन्धेन हेतुत्वमिति ।
 एतेन संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमण्यभावस्य तरसंयुक्तेऽपि
 सत्त्वात् दाहापत्तिरिति परास्तम् । नन्वनुमानमेव शकौ प्रमाणम् ।
 तथाहि, वह्निर्दाहानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वात्-
 दृष्टवदात्मवदिति । वह्नियुक्तत्वमादाय भर्जनकपालस्ववह्निनिष्ठा-
 नुद्भूतरूपमादाय वा सिद्धसाधनधारणाय साध्ये दाहानुकूलेति ।
 वह्नियुक्तत्वसंयोगमादायादृष्टवदात्मसंयोगमादाय वा तद्धारणा-
 याद्विष्टेति । वह्निनिष्ठोष्णस्पर्शमादाय तद्धारणायातीति चेन्न ।
 विपक्षे बाधकतर्कविरहेणास्वास्तुमानस्याप्रयोजकत्वात् । केचित्तु
 वह्निं प्रति तृणफूत्कारसंयोगादीनां तृणफूत्कारसंयोगत्वादिरूपेण
 कारणताया व्यभिचारेणासंभवादतिरिक्तसिद्धिः । नच तृणफू-
 त्कारयोररणिनिर्भन्ययोर्भणिकिरणयोश्च संबन्धस्य जन्यत्वाच्छे-

(२) मण्यदेरिति मण्यदेर्देशिकविशेषणता निवेद्येति । दैशिकविशेषणतया तु न दम्बसाध्याप्यवृत्तित्व-
 मिति न दाहादुपपत्तिरिति भावः । इदं च भावानावसाधारणदैशिकविशेषणतामभ्यु-
 पेत्योक्तम् । मण्यादेरिति । आदिना मन्नादेः परिग्रहः । अतएव संबन्धकोटौ
 उद्देश्यताप्रवेशः । संयोगस्थाने दैशिकविशेषणताप्रवेशे तु कैव युक्तिः । वह्नियु-
 कत्वमिति । वह्नियुक्तवृत्तिपरिमाणव्यक्तिमित्यर्थः । तेन वह्नियुक्तत्वस्य नावा-
 यण्युक्तेषु सत्त्वेपि न शक्तिः । ननु महत्त्वविशिष्टवहेरेव पशुत्वात् सिद्धसाधनमि-
 त्यत आह—भर्जनकपालस्येति । वह्नियुक्तत्वसंयोगमादायापि महद्बहेः
 पशुत्वे न सिद्धसाधनमत उक्तमदृष्टवदात्मसंयोगमिति । साध्यसंयोगस-
 बन्धेन कार्यमात्रे अदृष्टस्य हेतुताया तत्संबन्धेन संयोगस्यापि हेतुत्वमिति भावः ।
 यद्यप्यत्रामनो दृष्टान्तत्वमसंगतं तस्य दाहजनकत्वे मानाभावात् । तथापि कार्य-
 मात्रे कर्तुरेव कारणत्वमभिप्रायेणैवमुक्तम् । यद्वा दाहजनकत्वमत्र न दाहका-

१ एवकारोऽप्यर्थः । एवं शक्तिसत्त्वे प्रमाणान्तरसत्त्वेऽपि न शक्तिः । २ मण्यवदितो-
 चरत्वसंबन्धेन तृणफूत्कारविशिष्टाग्निं प्रति तृणफूत्कारः कारणम्, ३ पूर्वं मण्यवदि-
 तोत्तरत्वसंबन्धेन अरणिनिर्भन्यनविशिष्टवह्निमि अरणिनिर्भन्यव कारणम्, ४ मण्यव-
 दितोत्तरत्वसंबन्धेन मणिकिरणसंयोगविशिष्टाग्निं प्रति मणिकिरणसंयोगः कारणं इति
 रीत्या कारणत्व वक्तव्यं तथाच न व्यभिचार इति भावः.

द्विनकरा ।

दकं वह्निवृत्तिवैजात्यत्रयं कल्प्यमिति न व्यभिचार इति वाच्यम्, तत्रान्यतावच्छेदकवैजात्यत्रयकल्पनामपेक्ष्य तत्तत्संबन्धानामेकशक्ति-
 मत्त्वेन कारणत्वकल्पनाया एव लघुत्वेन न्याय्यत्वादित्याहुस्तत्र ।
 तत्तत्संबन्धसाधारण्येनेकजातेरेवाभ्युपगमात् । नच योग्यवृत्तिजा-
 तेयोग्यत्वापत्तिरिति वाच्य, दोषविशेषेण शक्तेरिवायोग्यत्वकल्पनात् ।
 नच नोदनत्वादिना सकरः । तस्यादोषत्वादन्यतमत्त्वेन कारणतासं-
 भवाच्च । नचान्यतमत्वषट्कभेदाना मिथो विशेषणविशेष्यभावे
 विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेदकभेदात्कारणताषाहुत्यमिति वा-
 च्यम्, कारणतावच्छेदकाना भेदाना समनियतानामैक्येन कारण-
 तैक्यसंभवात् । नच भेदाना स्वरूपतोवच्छेदकत्वासंभवेन वृणफू-
 त्कारसंयोगभेदविशिष्टारणिनिर्मन्थनसंबन्धभेदविशिष्टमणिकिरणसं-
 बन्धभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वादिनावच्छेदकत्व वक्तव्यम् ।
 तथाचावच्छेदकतावच्छेदकभेदादवच्छेदकताभेदस्तद्भेदेन च कारण-
 ताभेद इति वाच्यम्, स्वरूपसंबन्धरूपाया अतिरिक्ताया वा कार-

रामट्टी ।

रणत्व अपितु दाहप्रयोजकत्व तत्र कारणतत्कारणसाधारण स्वरूपसंबन्धरूपमिति
 कार्यमात्रकारणवृत्तिकारणात्मन्यप्यशतमेवेति ध्येयम् । न्यायत्वादिति । एतथा-
 पातत । शक्ते प्रतिबन्धकनाशयतयातदपसारणजन्यतया चोत्पादविनाशशा-
 स्त्रित्वेनानन्तशक्तिकल्पनापत्त्या विपरीतगौरवापत्तेरिति ध्येयम् । दोषविशेषे
 षेति । अदृष्टादिरूपेणैव । अथवा त्वमतेऽपि वह्नितत्तत्किप्रसङ्गमतेरिति
 भाव । तस्यादोषत्वादिति । स्वसामानाधिकरण्यसामासामानाधिकरण्योभ-
 यसंबन्धेन जातिविशिष्टजातित्वस्य स्वसामानाधिकरणाख्यन्ताभावप्रतियोगित्वा
 भावव्याप्यत्वे मानाभावेन सांख्यस्य जातित्वबाधकत्वे मानाभावादिति भाव ।
 स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासंभवेनेति । जातीतरस्य स्वरूपतो मानान्ती
 कारात् । यस्य स्वरूपतो मान तस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वनियमादिति
 भाव । स्वरूपसंबन्धरूपाया इति । तत्तत्कारणव्यक्तिरूपाया कारण-
 तावच्छेदकभेदेन भेदासंभवादिति भाव । अतिरिक्ताया इति । सप्तप-
 दार्थातिरिक्ताया इत्यथ । तादृशकारणताया अवच्छेदकताभेदाद्भेदे नानाकारण-
 ताव्यक्तिकल्पनागौरवापत्त्या नानावच्छेदकताविहपितैककारणताया एव कल्प-
 यितुमुचिततादिति भाव । व्यापकत्वरूपकारणताया, एव, प्रतियोगितावच्छे-
 दकतात्पर्यादयनवच्छेदकधर्मव्यतिरिक्तत्वेन अवच्छेदकत्वादिभेदेन भिन्नावादिति
 ध्येयम् । इदमुपलक्षणम् । भेदस्य तथाकित्वेन कारणतावच्छेदकत्वेऽपि

धर्मवत्त्वम्, यथा चन्द्रभिन्नत्वे संति चन्द्रगताह्लादकरत्वादिम-
त्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

दिनष्टी ।

नन्विदं 'गगन गगनाकार सागरः सागरोपनः । रामरावणयोर्युद्धं
रामरावणयोरिवे'त्यादायैव्याप्तमिति चेत् । तद्बुद्धिधर्ममात्रस्य तत्र
विवक्षितत्वाद्युगभेदविवक्षया भेदसत्त्वाद्वा अतएव युगभेदविव-
क्षायानिहोपमालङ्कारोऽन्यथानन्यथालङ्कार इत्युक्तमालङ्कारिकैः ।
सादृश्यवदकधर्मश्च कषिञ्जातिरूपो यथा घटसदृशः घट इत्यादौ ।
कषिण्डुपाधिरूपो यथा गोत्वं नित्य तथाधत्वमपीत्यादौ यथा वा
चन्द्रसदृश मुखमित्यादावाह्लादकरत्वादि । अतिरिक्तकल्पने गौरवा-
रामरुदी ।

इति । न च चन्द्रग्रभूयोपमस्य चन्द्रग्रभूयोपत्वे किं मानमिति वाच्यम् । नीत्ये घट
इत्यादौ स्वप्रतिनीकत्वसंबन्धेन घट नीत्येव मुख चन्द्र इति रूपकस्थले स्वप्रति-
भूयोपमस्य पेन मुखे चन्द्रस्य प्रहारात्वादिमते तत्र तत्संबन्धस्य ह्युत्पत्त्यादिति
ध्येयम् । यद्यपि घटमेदघटनेसादयो भूयासो धर्मास्तत्रापि समबन्धेन गोत्वाश्वत्व-
योर्नित्यत्वरूपैकधर्ममादाय सादृश्यमङ्गीकृत्यैवोक्तमिति भूयस्त्वोपादानमसद्वृत्तमेव
तथापि प्रयेन भूयोपमेरेव सादृश्यप्रतीतिरिति तात्पर्यमिषयार्थकमेव प्रकृते भूय व-
दमिति ध्येयम् । नतोऽत्र विहसदृश इत्यादौ तु घटभिन्नतादिने तात्पर्यमिषय ।
किन्तु परात्मन तस्यापि तथात्पत्तिश्चापत्त । तस्मादसाधारण्येनैवपि न देयम् । यथा
घणे वाच्यस्यया णोऽपीति व्यवहारात् । नन्विदमिति । तद्विधत्तपरित्यक्तसाद-
ृश्यमित्यर्थः । निवद्धित्वादिनित्य शब्दे इत्याद्यपत्तेनेति शेषः । युगभेदविविध-
स्येति । युगभेदप्रयुक्ततत्तद्युगमिश्रितगगनभेदविवक्षयेत्यर्थः । भेदसत्त्वा-
द्येति । गगने गगनभेदसत्त्वाद्येत्यर्थः । उक्तार्थे आचार्यारिहान् समप्रियाह—
अक्षयवेति । युगभेदविविधायामित्यस्य पूर्वोक्त एवार्थः । इहेति । गगन गग-
नकारमिति श्लोक इत्यर्थः । उपमालङ्कार इति । सादृश्यस्याबाधितत्वादिति
भावः । अन्यथा निधम्परंभेदानङ्कारे । अनन्यथालङ्कार इति प्रतिपाद-
नानार्पणान्वयाभावादिभि भावः । ननु उक्तसादृश्यलक्षणं घनरदयदि जातिपरं
तदा गोवाहावरो घटसादृश्यमिति, यदिच जातिनिश्चोचधिरं तदा घटपटयो
कम्पुपवर्गदन्तसादृश्योपविविहेष तयो सादृश्य न स्मारिन्याशङ्को निराक-
र्यते—सादृश्यपटकधर्म इति । न इत्येव मुखमित्यादौ तद्व्यनयत्वं भूयवि-
द्वयम्—यथेति । आह्लादकरत्वादीति । आह्लादः सुप्रसिद्धः । यद्यपि चन्द्र-

१ उक्तार्थे (नित्यं यत्) तस्मात्सादृश्यभावः भूयोपमे अह्लादस्य तत्र आह्ला-
दजनस्य, आह्लादजनस्य अह्लादस्यपरिद्वयस्य अह्लादजनस्येन आह्लादजनस्यपरिद्वय-
अह्लादजनस्यपरिद्वयस्य तस्मात्सादृश्यलक्षणं घनरदयदि जातिपरम्, २ सादृश्ये इति शेषः ।
उक्तसादृश्ये तद्विधत्तपरित्यक्तसादृश्यमित्यर्थः ।

क्षित्यतेजोमरुद्धोमकालदिग्देहिनो मनः ।

द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याणि विभजते ॥ क्षितिः पृथिवी । आपो जलानि ।

दिनकरी ।

दिति । नव्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमेव । नचातिरिक्तत्वे पदार्थवि-
भागव्याघात इति वाच्यम् । तस्य साक्षात्परम्परया वा तत्त्वज्ञानो-
रामहृदी ।

मुखदर्शनजन्ययोः सुखयोर्भिन्नत्वेन चन्द्रमुखयोर्नैकमाहादकरत्वं कारणतावच्छे-
दकभेदेन कारणताभेदस्यानयकत्वात् तथापि स्थाश्रयोपभायकत्वसम्बन्धेन
एकवैजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारणो धर्मः सुखचन्द्रदर्शनजन्यं च एक-
जातीयमेव सुखमिति भावः । आदिना वृत्तत्वतेनस्वित्वादिपरिग्रहः । सादृश्य-
मिति शेषः । अतएवातिरिक्तपदेनोत्तरत्र तस्योपस्थितिः । सप्तपदार्थातिरिक्तेति
तदर्थः । सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमज्ञीकुर्वता नव्याना मतमुपदर्श-
यति—नव्यास्त्विति । अतिरिक्तमेवेति । अन्यथा सदृश इत्याकारक-
प्रतीतेः सर्वत्र समानाकारतानुभवापत्यपापत्तेरिति शेषः । प्रतीतेः समानत्वमे-
कप्रकारकत्वं तथा च चन्द्रसदृशं मुखमित्यादौ आहादकरत्वादेः प्रकारता षट्-
सदृशः षट् इत्यादौ तु द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरिति तादृशप्रतीत्योः सादृश्याशे
ल्लुभवासिद्धायाः समानाकारताया अपत्याप उक्तधर्मस्य सादृश्यतावादिमते
दुर्बलः । सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मते तु न तदनुपपत्तिः । यद्यपि मुखे
चन्द्रे च नैकं सादृश्यं अन्यथा षटे चन्द्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिरिति सादृश्याशे
सादृशप्रतीत्योर्न समानाकारतोपपत्तिः तथापि उभयसादृश्यसाधारणस्य सादृश्य-
त्वस्यास्योपाधेरनुगततया षटो रूपवान् षटो रूपवानिति प्रतीत्योर्हपाद्य इव
सादृश्याशे समानाकारतोपपत्तिरिति ध्येयम् । विभागव्याघात इति ।
पदार्थाना सप्ताधिकत्वादिति नावः । तत्त्वज्ञानोपयोगीति । आत्मदर्शिकात्मे-
तरद्रव्यादिभेदप्रकारकज्ञानं तत्त्वज्ञानं, तज्जनकज्ञानविषयत्वं तदुपयोगित्वं तादृश-
ज्ञाने च पक्षज्ञानविभवा आत्मज्ञानस्य प्रतियोगित्वावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान-
विधया द्रव्यादिपदार्थज्ञानस्य जनकत्वात् आत्मादीना तत्त्वज्ञानोपयोगिता । तत्र
च तादृशानुमितिजनकपरामर्शात्मकज्ञानस्य पक्षरूपात्मविषयकत्वात्साक्षादात्मन
उपयोगित्वं परामर्शजनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थाना तु परपरोप-
योगित्वमिति विशेषो बोध्यः । यद्यपि द्रव्यादिभेदव्याप्यहेतुमानिति परा-
मर्शस्य द्रव्यादिविषयकतया द्रव्यादीनामपि साक्षादुपयोगित्वसम्बन्ध्यापि
भेदाना तत्त्वचित्त्वेनापि परामर्शं भागसम्भवेन तत्तद्भेदव्याप्यहेतुमानात्मेति परा-
मर्शस्य द्रव्याद्यविषयकत्वात्परपरोपादानम् । अत्र नात्रपदेन सप्तपदार्थातिरिक्त-
सादृश्यादिपदार्थव्यवच्छेदः । तथान सादृश्यादीनामात्मभिन्नपदार्थाना सर्वेऽपि

१ विभागग्रन्थस्य. २ आत्मा आत्मेतरद्रव्यभिन्न इति ज्ञानाकारः.

क्षित्यत्तेजोमरुद्धोमकालदिग्देहिनो मनः ।

द्रव्याप्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याणि विभजते ॥ क्षितिः पृथिवी । आपो जलानि ।

दिनकरी ।

दिति । नव्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमेव । नचातिरिक्तत्वे पदार्थवि-
भागव्याघात इति वाच्यम् । तस्य साक्षात्परम्परया वा तत्त्वज्ञानो-
रामरुद्री ।

मुखदर्शनजन्ययोः सुखयोर्भिन्नत्वेन चन्द्रमुखयोर्नैकमाहादकरत्वं कारणतानच्छे-
दकभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् तथापि स्वाश्रयोपभावकत्वसम्बन्धेन
एकैवजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारणो धर्मो मुखचन्द्रदर्शनजन्य च एक
जातीयमेव सुखमिति भावः । आदिना यत्तुल्यत्वेनक्षित्वादिप्राप्तिः । सादृश्य-
मिति शेषः । अतएवातिरिक्तपदेनोत्तरत्र तस्योपस्थितिः । सप्तपदार्थातिरिक्तेति
तदर्थः । सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमन्वीकृत्यैता नव्याना मतसुपदर्श-
यति—नव्यास्त्विति । अतिरिक्तमेवेति । अन्यथा सदृश इत्याकारक-
प्रतीते सर्वत्र समानाकारतानुभवापलापपत्तेरिति शेषः । प्रतीते समानत्वमे-
कप्रकारकत्वं तथा च चन्द्रसदृश मुखमित्यादौ आहादकरत्वादे प्रकृता घट-
सदृश पट इत्यादौ तु द्रव्यकपृथिवीत्वादेरिति तादृशप्रतीत्यो सादृश्याशे
वनुभवसिद्धाया समानाकारताया अपलाप उक्तधर्मस्य सादृश्यतावादिमते
दुर्लभः । सादृश्यमतिरिक्त पदार्थ इति मते तु न तदनुपपत्तिः । यद्यपि मुखे
चन्द्रे च नैक सादृश्य अन्वया पटे चन्द्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिरिति सादृश्याशे
तादृशप्रतीत्योर्न समानाकारतोपपत्ति तथापि उभयसादृश्यसाधारणस्य सादृश्य-
त्वत्प्रासङ्गोपाधेरनुगततया घटो रूपवान् पटो रूपवानिति प्रतीत्योरुपाश इव
सादृश्याशे समानाकारतोपपत्तिरिति ध्येयम् । विभागव्याघात इति ।
पदार्थानां सप्ताधिकत्वादिति मात्र । तत्त्वज्ञानोपयोगीति । आत्मधर्मिभ्यामे-
तद्रव्यादिभेदप्रकारकज्ञान तत्त्वज्ञान, तज्जनकज्ञानविषयत्व तदुपयोगित्व तादृश-
ज्ञाने च यत्तुज्ञानविषया आत्मज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान
विषया द्रव्यादिपदार्थज्ञानस्य जनकत्वान् आत्मादीना तत्त्वज्ञानोपयोगिता । एत-
च्च तादृशानुमितिजनकपरमार्थज्ञानस्य पक्षरूपआत्मविषयकत्वात्ताशादात्मन
उपयोगित्व परामर्शनजनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थानां तु परपरोप-
योगित्वमिति विशेषो बोध्यः । यद्यपि द्रव्यादिभेदव्याप्यहेतुमानिति पर-
मर्शस्य द्रव्यादिविषयकतया द्रव्यादीनामपि साक्षादुपयोगित्वसम्बन्धस्यापि
भेदाना तत्तत्प्रकारत्वेनापि परामर्शे भानसमयेन तत्तद्भेदव्याप्यहेतुमानात्मेति परा-
मर्शस्य द्रव्याद्यविषयकत्वात्परपरोपादानम् । अत्र मानपदेन सप्तपदार्थातिरिक्त-
सादृश्यादिपदार्थव्यवच्छेदः । तथाच सादृश्यादीनामात्मभिन्नपदार्थानां सत्त्वेऽपि

१ विभागव्यवच्छेदः । २ आत्मा आत्मेतद्व्यभिन्न इति ज्ञानाकारः ।

तेजो वह्निः । मरुद्वायुः । व्योम आकाशः । कालः समयः ।
द्वित्यरी ।

पयोगिपदार्थमात्रनिरूपणपरत्वात् । एवमधिकरणत्वमपि तस्य संयो-
गादिरूपत्वे बद्दरकुण्डसंयोगस्य द्विष्टत्वेन कुण्डे बद्दरमितिबद्ददरे
कुण्डमित्यपि प्रयोगः स्यात् एवं प्रतियोगित्वमपीत्याहुः । सादृश्य-
लक्षण लक्ष्ये योजयति—यथेति । इतिशब्दः श्लोकव्याख्यासमा-
प्तिद्योतकः ॥ २ ॥ 'स्त्रियां चिन्नि'तिसूत्रविहितकिन्प्रत्ययान्तक्षिति-
शब्दस्य क्षयवाचकत्वात् क्षितिपदस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह—
क्षितिः पृथिवीति । अप्शब्दस्य 'अप्तुन् तृजि'त्यादिपाणिनीयसूत्रे
शब्दपरत्वादाह—आपो जलानीति । प्रतापस्यापि तेजःशब्दवा-
च्यत्वात्प्रकृते तेजःपदार्थं दर्शयति—तेजो वह्निरिति । वह्नादि-
रित्यर्थः । देवविशेषस्यापि मरुच्छब्दवाच्यत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थ-
माह—मरुद्वायुरिति । व्योमशब्दस्य वेदे ब्रह्मणि प्रयोगा-
दाह—व्योम आकाश इति । कालशब्दस्यान्तकादिवोधकत्वा-
रामरुद्री ।

आमनि तद्भेदो नानुमितिविषय इति तदेतज्ज्ञान न तत्त्वज्ञानमतस्त्रद्भेदज्ञान-
जनकज्ञानविषयस्यापि सादृश्यादेर्न तत्त्वज्ञानोपयोगितेति भाव । एव च तत्त्व-
ज्ञानोपयोगिपदार्थानामेव महार्थिणा विभजनात् विभागव्याघात इति भाव । अधि-
करणवारीनामतिरिक्तां साधयति—एवमिति । कुण्डे बद्दरमिति । इत्थ
आधारत्वं सप्तम्यर्थं । तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतासम्बन्धेनाप्यय । आधारत्वस्य
च निरूपकतासम्बन्धेन शतानीयमगिष्वाहृतबद्दरादिपदार्थेऽन्वयः । तथान्न
कुण्डवृत्त्याधारतानिरूपक बद्दरमिति बोध । इदं प्राचीनमताभिप्रायेण । आधेयत्वं
सप्तम्यर्थं इति नवीनमते तु कुण्ड बद्दरवदितिबद्ददरे कुण्डवदित्वापत्तिर्दृष्टव्या ।
प्रतियोगित्वमपीति । एव अतिरिचपदार्थं इत्यर्थं । प्रतियोगिताया प्रति-
योगिस्वरूपत्वे भूतलादेरपि षट्पानावादिप्रतियोगिनापत्ति षट् प्रतियोगितावा
नित्वाधारताप्रतीत्यनुपपत्तिश्च । प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽभेदेनावच्छेदाव-
च्छेदकभावविरहेण षट्त्वादे प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तिश्चातिरिचत्वसाधि-
कंति भाव । अपिना विषयत्वादिसमुभय ॥ २ ॥ ननु क्षिति पृथिवीत्यादि-
व्याख्यायान् प्रत्ययान्तमसङ्गतम् । क्षित्यादिसाध्याना प्रसिद्धाधकत्वात् । अप्रतिपत्तेर-
न्यथाप्रतिपत्तेषां निराकार्यैव हि विवरण कुर्वन्ति सन्त । नचात्र तयोरेक-
तरापि सम्भवतीत्यनोऽन्यथाप्रतिपत्तिमुपपादयन् तरत्कार्थत्वमाह स्त्रियामित्या-

दिगाशा । देही आत्मा । मनः । एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः ।

दिनकरी ।

वाह—कालः समय इति । दिशब्दस्य 'दिश. अतिसर्जने' इति घातुना निष्पन्नस्य दानार्थकत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह—दिगा-
शेति । देहविशिष्टार्थवाचकाद्देहिशब्दाद्देहाप्रयवानामुपस्थितेराह—
देही आत्मेति । अथेश्वरस्य देहिनां मध्येनन्तर्भावात्कथं द्रव्यत्वमिति
चेन्न । वृद्धा भूतावेशन्यायेनेश्वरस्य शरीरमिच्छन्ति । संसार्यदृष्ट-
वशाच्छरीरमित्यन्ये । अतएवास्वरसादाहात्मैति । पृथिव्यप्तेजोवा-
य्वात्मान इति पञ्चैव द्रव्याणि व्योमादेरीश्वरात्मन्येवान्तर्भूतत्वात्
मनसश्चासमवेतंभूतेऽन्तर्भावादित्याहुर्नवीनास्त्रन्मतं निराकर्तुं संज्ञया-
बोधकपदपूरणेनार्थमाह—एतानि नव द्रव्याणीति । व्योमस्ता-
वच्छब्दाश्रयतयासिद्धिः । नच भगवत एव शब्दाश्रयत्वम् । प्रत्येकं
जीवमादाय विनिगमनाचिरहात् । नच जीवानामाश्रयत्वे शब्दा-
रामरुद्री ।

दिना । आत्मेतीति । स्वापच्छिन्नभोगवत्त्वसंबन्धेन देहविशिष्ट एव देहि-
शब्दार्थः । नतु समवायेन तद्विशिष्ट इति न देहाप्रयवोपस्थितिरिति भावः ।
अनन्तर्भावादिति । ईश्वरस्य किञ्चिच्छरीरावच्छेदेन भोगाभावादिति भावः ।
कथं द्रव्यत्वमिति । रामान्वय्याप्ययावद्धर्मकथनस्यैव विभागतया द्रव्यविभागा-
नाक्ये ईश्वरवृत्तिधर्मान्तरानुपदेशात्तस्य द्रव्यत्वाभावनियमादिति भावः । भूता-
वेशन्यायेनेति । यथा भूताभिभवस्थले मनुष्यादिशरीरानवच्छेदेन भूतस्य न
मुच्यते. संसाक्षात्काररूपभोगाश्रयता किन्तु तथीयशरीरावच्छेदेनैव, एवमपि भूत-
प्रयोजनव्यापारवन्मनुष्यादिशरीरं तथात्रापि रामादिशरीरं नेश्वरस्य भोगाव-
च्छेदक अपि तु तदन्तर्गतजीवस्यैव, एवमपि ईश्वरप्रयोजनव्यापारव्यापारविह-
विलक्षणव्यापारवदिति समुदायार्थः । यद्यपि एवमपि उक्तसंबन्धेनेश्वरस्य
देहविशिष्टत्वाभावात् देहिशब्दात्तेश्वरशब्दः संभवति तथापि स्ववृत्तियेष्टाजन-
ककृतिमत्त्वसंबन्धेन देहविशिष्ट एव प्रकृते देहिशब्दार्थ इति नानुपपत्तिरिति
भावः । नन्वेवं ईश्वरस्य श्रुतावपाणिपादत्वाद्युक्तिर्विरुध्येतेत्यतः कल्पान्तरमाह—
अत एवेति । अयं भावः, देहिशब्दस्य उक्तसंबन्धेन देहविशिष्टार्थकत्वे ईश्व-
रस्य शरीरावज्ञोकारे ईश्वरस्य द्रव्यमध्ये अविमजनात् द्रव्यत्वं न स्वादिव्यस्व-
रसात् देहिशब्दाद्यो न देहविशिष्टः अपितु आत्मात्वनास्त्वच्छिन्न इतीश्वरस्य
द्रव्यत्वसिद्धिरिति विवरणतात्पर्यम् । नपेश्वरस्य अशरीरत्वे प्रज्ञाविष्णुमहेश्वर-

ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानं नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं घृतज-
दिनक्री ।

नहमिति प्रत्यक्षापत्तिः, अदृष्टवदयोग्यत्वस्यैव कल्पनात् । कालदि-
शोस्तु एतस्मिन्काले घटः, पूर्वस्यां दिशि पट इत्याद्यनुमताकार-
प्रत्ययात् । मनसश्चासमवेतभूतत्वे पार्थिव्यादिप्रसरेणूनादाय विनि-
गमनाविरह इत्याशयः । अधिकममे व्यक्तीभविष्यति । मूले
द्रव्याणीति । द्रव्यपदं द्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकं नतु गुणा-
श्रयत्वविशिष्टार्थकं गौरवात् । मुक्तावल्यां किं मानमिति ।
किंशब्दः प्रभे । ननु द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका
भविष्यतीत्यत आह—नहीति । तत्र । द्रव्यत्वजातौ । घृतेति ।
रामक्री ।

घृतीराणामपि ईश्वरीयत्वं न स्यात् जीवादृष्टवद्येन यथादिक्षर्याथमीश्वरस्य
ब्रह्मादिशरीरोत्पत्त्यङ्गीकारेण इष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । ब्रह्मादि-
शरीराणां ईश्वरीयत्व हि तदीयभोगावच्छेदकत्वं तददृष्टजन्यत्व वा तत्कृतिजन्य-
चेष्टावत्त्व वा । नाद्यद्वितीयौ, तस्य भोगादृष्टयोर्भावात् । नापि तृतीय, सम-
वायेन चेष्टा प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव कृते कारणतया व्याप्यवृत्तित्वेने-
श्वरदृष्टेरवच्छेदकतया क्वाप्यसत्त्वात् । कार्यत्वावच्छिन्नकारणताया एव तत्राङ्गीका-
रात् । ब्रह्मादीनां जीवगुणयोगित्वस्याभ्युपेयत्वादिति ध्येयम् । अयोग्यत्वस्यै-
वेति । मानसप्रत्यक्षायोग्यत्वसंवेत्यर्थं । तेन शब्दस्य भावपत्तेरपि न क्षतिरिति
भाव । प्रसरेणूनिति । नवीनमते अवयवधारायाकृष्णकुण्डेव विधान्तेस्ते-
षामेवासमवेतत्वादिति भावः । विनिगमनाविरह इति । तत्राचानेकद्रव्य-
व्यतिष्ठु मनस्त्वस्तीकारापेक्षया एकैकतिरिफज्यजिष्ठु तत्तन्मनस्तत्र स्त्रीरनुमुपित-
मिति भावः । ननु द्रव्याणीति मूलवाक्यस्यातिरिक्तद्रव्यत्वजालभावेपि नानुप-
पत्ति शुण्वदाद्यर्थकत्वेनापि तद्विवरणसम्भवात् अतो मुक्तावल्यां द्रव्यत्वसाधना-
यासो रिफल इत्याशङ्कामपनेतुं मूले द्रव्यपदस्य द्रव्यत्वविशिष्टार्थकतां व्यवस्था-
पयति—द्रव्यपदमिति । प्रश्न इति । जिज्ञासाबोधकशब्द प्रश्न । घट-
कत्वं सप्तम्यर्थं । तथाच मूलस्थकिंशब्द जिज्ञासापर्यन्त इति पर्यवसितोऽर्थः । उत्तर-
वाक्येन प्रमाणयामान्यस्यानिरासेन किंशब्दस्य आक्षेपार्थकत्वासंभवादिति भावः ।
घृतादिष्यति । नच घटादाधिलेव कृतो नोक्तमिति वाच्यम् । अनुगतप्रतीत्य-
माने पीजगूचनाय घृताद्युपादानात् । तथाहि अनुगतादृतिभ्यस्या हि मनुष्य-
त्वादिनाति, नहि नच द्रव्येभ्यनुगतादृति काविरसंभवति, घृतादिभ्येकैकरदापेक्षपि

१ दीर्घलिङ्गप्रतीतिः. २ एकप्रत्ययपठितं शुक्तिविनिगमना. ३ परकृष्ण
सप्तम्यर्थं तन्वच द्रव्यपदेऽवच्छेदकत्वात् न मूलपदकद्रव्यपरस्यैवार्थः..

तुप्रभृतिषु द्रव्यत्वार्ग्रहादिति चेन्न । कार्यसमवायिकारणताव-
दिनकरी ।

तथाच घृतादिषु पामराणां द्रव्यत्वज्ञानाभावेन सकलद्रव्यसाधार-
णद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्न भविष्यतीति भावः । कार्येति । कार्यत्वं प्राग-
भावप्रतियोगित्वं । न च ध्वंससाधारण्यं । सत्त्वेन विशेषणीयत्वात् ।
अत्र च कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः, कारणस्य तादात्म्यं, यत्र
समवायेन कार्यं तत्र तादात्म्येन द्रव्यमिति निर्यमात् । ननु जन्यस-
त्त्वरूपकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वे माना-
भावः । न च नीले नीलोत्पत्तिवारणाय तथा हेतुत्वभावश्चकमिति
चाद्यं, समवायेन नीलं प्रति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वसंबन्धेन नीलस्य
हेतुत्वैव तद्वारणात् कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् कति

रामरुद्री ।

सर्वदा नैकावृत्तिः कठिनत्वद्रव्यत्वयोरनियतत्वादिति भावः । पामराणामिति ।
पण्डितानां शास्त्रकारीयवाक्यजन्यद्रव्यत्वज्ञानसंभवेऽपि पामराणां शास्त्रजन्यज्ञा-
नाभावेन पामराणामित्युक्तं । द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवैश्वे पटादिवत्सापि पामराणां
प्रत्यक्षं स्यात् तदभावेन न द्रव्यत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति भावः । ननु किमिदं द्रव्य-
त्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वं, न जातिस्त्वं ध्वंससाधारण्यात् ।
नाप्युपाधिह्रं अनुगतानतिप्रसक्तस्य तस्य दुर्बलत्वादिह्याशङ्कायां तन्निर्विक-
कार्यत्वमिति । नचेति । द्रव्यकार्यत्वाभाववति ध्वंसेऽपि प्रागभावप्रतियो-
गित्वस्य सत्त्वेनातिप्रसक्तया द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः ।
नन्यिति । जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तस्वरूपाणां कार्यतावच्छेदकतापट-
कसंसर्गता स्वीकरणीया, सत्त्वस्य तथात्वे तु एकस्य समवायस्यैव तथाविध-
संसर्गता कल्पनीयेति लाप्यमभिप्रेत्याह—जन्यसत्त्वरूपेति । स्वाश्रयस-
मवेतद्रव्यत्वेति । स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन स्वस्मिन्नपि नीलस्य सत्त्वेन तत्र
नीलोत्पत्तिवारणाय संबन्धच्छेदौ द्रव्यत्वप्रवेशः । नन्वेवमुक्तकार्यकारणभाव-
विरहेषु ककारणतावच्छेदकसंसर्गपटकत्वैव द्रव्यत्वजातिसिद्धिर्निप्रत्युद्भवैति सिद्धं
नः रागीहितमित्यत आह—कार्यत्वस्येति । ननु तर्हि कषयाकालिकसंब-
न्धेन पटत्ववत्त्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्त्वत आह—कालिकसंबन्धेनेति ।

१ पामराणामिति शेषः. २ तत्रान समवायसंबन्धेन कार्यत्वाच्छिन्नप्रति तादा-
त्म्यसंबन्धेन द्रव्यत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः. ३ सं नीलम्. ४
इदमुपलक्षणं कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे अवच्छेदावच्छेदकयोरेवमपि दोषान्तर-
मिति. ५ सं नीलम्.

च्छेदकृतया संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छे-
दिनकरी ।

कसंबन्धेन पटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहाच्चैलत आह—
संयोगस्येति । अत्रच रूपादिगुणानां सकलद्रव्यसाधारण्याभावेन
द्रव्यकार्यतया परित्यागः । सकलद्रव्यवृत्तिसंख्यादित्रयस्य च
गगनादिवृत्तेर्नित्यत्वान् । नच संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्य-
त्वेन समवायिकारणत्वे मानाभास्तत्तद्व्यक्तिसमवेतसंसामान्य
प्रति तत्तद्व्यक्तिनेन समवायिकारणत्वस्यावश्यकतया गुणादौ
तदुत्पादासमनादिति वाच्यं, कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेद-
कत्वनियमेन तादृशकारणत्वस्यावश्यकत्वात् । नित्यसंयोगाङ्गीकर्तुंम-
त्तसाधारण्येनाह—विभागस्येति । द्रव्यत्वसिद्धेः द्रव्यत्व-
जातिसिद्धेः । इचित्तथैव पाठः । अत्र यद्यपि गुणत्वेनान्य-
यासिद्धिः सम्भवति तथापि साक्षात्संबन्धधर्मनाथे सत्येवानुमितेः
परस्परसंबन्धधर्मविषयत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । द्रव्यवति
द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति

रामरद्री ।

द्रव्यकार्यतया परित्यागः । द्रव्यकार्यत्वेनानुक्ति । इदं च सत्त्वादित्रयस्य
चैलत्राप्यनुपपन्नं । सत्सामान्यमिति । सत्त्व समयसंबन्ध समयश्चात्र
साधिकरणसमयसंबन्धसानधिकरणीभूतो ग्राह्य । तेन तादृशसमयसंबन्धमोत्प-
त्तिरित्येन सत्त्वमिदं चैलमात्रं नित्यगुणादिव्यावृत्ति । यद्यप्यभाव सन्निति
प्रतीया समयसंबन्धमात्रमेव सत्तादर्थं तथापि सामान्यसत्त्वस्यात्र विशेषपर-
ताम्बुरगमादुत्पत्त्येव । सत्त्वस्य सत्तावश्यकत्वे नित्यगुणव्यावर्तनाय जन्यत्व-
प्रवेद्यस्यावश्यकतया एव जातिवारणे तद्वारकसत्त्वदवैवर्ध्यापत्ते । प्रागभावस्य
धर्मतासिद्धतया प्रागभावप्रतियोगिच नोपात्तमिति ध्येयम् । आवश्यकत-
येति । अन्यथा एकत्र समवेतस्यापरत्र समवायेनोत्पादप्रसङ्गादिति भावः ।
यस्तुतस्तु उच्यतेकारणभावस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नतया घटादां नित्यगुणाभावेन
तदभिप्रायण जातिमात्रव्यावर्तनाय एवमेव सत्त्वद यथायुतमेव सम्बन्धिति प्रति-
माति । गगनादिम्यत्र एवागत्या जन्यत्व प्रवेद्य कार्यकारणभाव इति भाव । कार्य-
मात्रवृत्तिजातेरिति । अन्यथा तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापरतेरिति भाव ।
गुणत्वान्यान्यासिद्धिरिति । साध्याधयत्वरूपपरंपरासंबन्धेन गुणत्वस्यापि

दकतया द्रव्यत्वसिद्धेरिति । ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो दिनकरी ।

प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धिः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तु पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिभूतत्वमेव । नित्यव्यावृत्तत्वात् । भूतत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे तु मूर्तत्वस्य तथात्वमादाय विनिगमनाविरहापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तु धर्मिग्राहकमानसिद्धम् । न च तस्य गगनादिवृत्तित्वे मानाभावे इति वाच्यं, भूतत्वेन तुल्यव्यक्तित्वापत्त्या विनिगमनाविरहेण गगनादिपञ्चवृत्तित्वाभ्युपगमात् । नच भूतत्वेन तुल्यव्यक्तित्वधारणाय मनोवृत्तित्वमेव द्रव्यत्वे कल्प्यतां गगनादिवृत्तित्वकल्पने गौरवात् गगनादिवृत्तित्वकल्पनेऽपि मूर्तत्वेन सांकर्यधारणाय मनोवृत्तित्वस्यावश्यवत्त्वादिति वाच्यम् । तथा सति मूर्तत्वजात्या द्रव्यत्वस्य तुल्यव्यक्तित्वापत्तेरिति । ननु दशमद्रव्यस्य तमसःसत्त्वात्त्रय द्रव्याणीत्युक्तमित्याभिप्रायेण सीमांसकः शङ्कते—नन्विति । ननु

रामरुद्री ।

द्रव्यनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः । नित्यव्यावृत्तत्वादिति । यद्यपि भूतत्वं पृथिव्यादिपरमाणुवृत्तित्वेन न नित्यव्यावृत्तम् । न चेदं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं भूतत्वं परमाणुव्यावृत्तमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् । तथासति पृथिवीत्वादिना सांकर्यापत्त्या तस्य जातीत्वानुपपत्तेः । तथापि सांकर्यस्य दोषत्वानुपपत्तेर्नैतदभिहितम् । ननु द्रव्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि भूतत्वमूर्तत्वाभ्यां विनिगमनाविरहतादवश्यमत आह—द्रव्यत्वस्येति । धर्मिग्राहकमानेति । द्रव्यत्वसाधकानुमानेत्यर्थः । तथाच तस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वे द्रव्यत्वमेव न सिध्येदिति ह्युत्तयोरेव परस्परं विनिगमनाविरहः ननु ह्युत्तयोरेव नैति भावः । सांकर्यधारणायेति । यद्यपि स्वमते सांकर्यं न दोषः, तथापि तुष्यतु दुर्वेन इति न्यायेन तस्य दोषत्वगभ्युपेत्यापि दोषान्तरमाह—तथासतीति । चलति च्छ्रायेति प्रतीत्येति । यद्यपि नित्यं तम इति प्रतीतेरिव एतस्या अपि प्रतीतेर्भ्रमलकल्पनसंभवात्पूर्वोक्तवत्तरणमदितिः, तथापि बहुपादित्वेवस्वीपाधिकरकादिसमग्रस्य सर्वसिद्धतया रूपवत्ता-

१ समनियतत्व. २ भवृत्तित्वात्. ३ भूतत्व विदाय पृथिवीत्व नित्यवृत्तित्वा, पृथिवीत्वं विदाय भूतत्व शब्दगणने, उभयसमावेशः अन्यपृथिव्याभेदे चकारः. ४ चलति च्छ्रायेति प्रतीतेः.

नोक्तं तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते तस्य च रूपवत्त्वात्कर्मवत्त्वाच्च
द्रव्यत्वम् । तद्धि गन्धशून्यत्वान्न पृथिवी, नीलरूपवत्त्वाच्च
दिनकरी ।

तमसि मानाभावेन नोक्तमित्याशङ्क्य तमःसाधकप्रत्यक्षप्रमाण-
माह—तद्वीति । तमो हीत्यर्थः । प्रत्यक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण । ननु
तमसः सिद्धावपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशङ्क्यानुमानप्रमाण-
माह—तस्येति । तमस इत्यर्थः । चकारो द्रव्यत्वमित्यनेनान्वेति ।
तथाच तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यनुमानं तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणमिति
सूचितम् । इदमुपलक्षणम् । परत्वाद्याश्रयत्वादित्यपि बोध्यम् ।
इदं तमः परमिदमपरमिति प्रतीतेः । ननु तमसि रूपे मानाभावः,
न च नील तम इति प्रतीत्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । प्रतीतेर्भ्रा-
न्तित्यादतो हेत्वन्तरमाह—कर्मवत्त्वादिति । कर्मवत्त्वं च सम-
वायसदन्वेन विवक्षितं तेन जन्यमानस्य कालिकसदन्वेन कर्मव-
त्त्वेऽपि न व्यभिचारः । नच स्वरूपासिद्धिः । बलति च्छयेति प्रतीत्या
कर्मवत्त्वसिद्धेः । तमसः क्लृप्तद्रव्येष्वन्तर्भावं निराकुरुते—तद्वी-
त्यादिना । गन्धेति । गन्धाभावस्य हेतुत्वोक्तौ पटगतगन्धप्रति-
योगिकाभावमादाय घटे व्यभिचारोऽतः शून्यत्वमुक्तम् । हेतुश्च
प्रतियोगिव्यधिकरणः समवायसदन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि

रामद्वी ।

प्रतीतो भ्रमत्वकल्पनसंभव । क्रियावत्ताप्रतीतो तु न तथा संभव, वापि
क्रियावत्ताप्रतीतो तथात्वादर्शनादिति भाव । यद्यपि वेगवत् पुत स्थिरे
पृथगौ भ्रमरूपा क्रियावत्ताप्रतीतिरनुभूयते, तथापि तत्र भ्रान्तपुरुषनिष्ठरोप-
स्यैव क्रियावत्ताभ्रमजनकत्वेन क्लृप्ततया भ्रमविशेषे समीपवृत्त्युदासीनपदार्थनिष्ठ-
क्रियारूपदोषस्य क्रियाभ्रमजनकत्वेन कुत्राप्यकल्पनात् नात्र प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पन-
संभव इति भावः । ननु गन्धाभावादित्यनुक्त्वा गन्धशून्यत्वाच्च पृथिवीति विमर्ष-
सुष मित्याशङ्क्य गन्धाभावादित्युक्ते गन्धप्रतियोगिकाभावहेतुता सम्भवते तथा च
वत्ताग्रन्धाभावस्यापि तथात्वेन तस्य च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारिरसात् गन्ध-
धामान्याभावस्य हेतुतात्वाभावात् गन्धशून्यत्वादित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह—गन्धा
भावस्येति । संयोगसंबन्धावच्छिन्नगन्धाभाववति चेति । नैव

१ सिद्धमिति शेषः २ प्रतियोगिव्यधिकरणवदिति तस्य व्यभिचारलक्षणाभिप्रायेणाह—
नयेति.

दिनकरी ।

शोध्यः । तेन नोत्पत्तिकालीने संयोगसंयन्धावच्छिन्नगन्धाभाववति च घटे व्यभिचारः । नीलरूपेति । अनुगतैकैतैव नीलरूपेण

रामहृदी ।

संयोगेन गन्धाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यैव दुर्घटतया तादृशाभावमादाय व्यभिचारप्रदर्शनमसद्गतं संयोगेन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । यादृशसंयन्धसामान्ये यद्भावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वयद्भावाधिकरणीभूतयार्थक्यविशेषयुगोमिकत्वोभयाभावः । तदधिकरणे तद्भावस्य तादृशसंयन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्युच्यते तादृशाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवादिति भावः । बहुतस्तु सुरभ्यसुरभ्यवयवारण्यघटे व्यभिचारो दुर्घटः तत्र परस्परविरोधेन कस्यापि गन्धस्यानुपपत्त्या प्रतियोगिव्यधिकरणसमवायसंयन्धावच्छिन्नगन्धसामान्याभाववत्त्वादिति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं स्वयमवायिसमवेतत्वसंयन्धेन गन्धानधिकरणे निर्वच्यच्छिन्नदेतिरूपविशेषणतया वृत्तित्वं तद्विशिष्टगन्धाभावस्य हेतुत्वे तात्पर्यमुपगन्तव्यम् । उक्तघटे च उक्तसंयन्धेन कपालनिष्ठगन्धवत्त्वेन तत्र गन्धाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासंभवाच्च व्यभिचारः । न च यत्र सुरभ्यसुरभिक्षपालिकाकारण्यं कपालद्वयं तत्र समवेतस्य घटस्य स्थाय्यसमवेतत्वसंयन्धेनाऽपि गन्धाधिकरणत्वविरहाच्च्यभिचारतावदस्यमिति वाच्यम् । कपालद्वयसंयोगाद्गुणस्यमानस्य घटस्य कपालवयवव्यभिचारे समवायेनोत्पादकोरात् । अन्यथा घटवदवयवसामान्ये कपालिकादौ समवायेन यद्यभावस्य प्रत्यक्षपतेः । न च कपालस्य घटप्रतिबन्धकत्वकथं कपालिकादौ तदुत्पाद इति वाच्यम् । द्रव्यविभाज्योपाधिभ्याम्या या घटत्वादिजातयत्त्वात्पञ्चत्वच्छिन्नं प्रति तत्तज्जालवच्छिन्नस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमेन घटं प्रति कपालस्याप्रतिबन्धकत्वात् । तद्व्यं प्रति तद्रूपानारम्भकत्वस्यैव वा प्रतिबन्धकतायाः स्वीकरणीयत्वादिति । पार्थिवपरमाणौ बन्धनाशदशायां गन्धाभाववत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय विशेषणतायां निर्वच्यच्छिन्नप्रवेशः । इत्थं च संयोगेन गन्धाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तद्वारणाय समवायवच्छिन्नप्रतियोगिताकरननिवेशयार्थक्यम् । एतेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा तादृशगन्धाभावाप्रसिद्धिः अधिकरणभेदेनाभावामेदात् । यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा गन्धाभावप्रतियोगित्वेन गन्धोपादाने शिरोवेद्येन नास्तिभारसंयुक्तता, यदि गन्धानधिकरणवृत्तित्वं तदापि गन्धानधिकरणजलादिवृत्तिगन्धाभावस्य वृत्तिव्याप्तौ तत्त्वाद्यभिचारतादवश्यम् । यदिच गन्धानधिकरणवृत्तिवृत्तिवृत्तिगन्धाभावस्य हेतुत्वाच्च व्यभिचार इति निराम्यते तदापि तद्वद्व्यगन्धानधिकरणत्वमात्रस्य हेतुतासंभवेन शेषवैयर्थ्यमिति दूषणानि प्राप्नुयानि । एतथय-

१ निर्वच्यच्छिन्नं विविधित्वावच्छेदकत्वानिहान्त्वम्,

न जलादिकं । तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न । आवश्यकतेजोभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया दिनकरी ।

हेतुना जलाद्यटकभेदसिद्धेः स्नेहाभावादीनामनगुगतानां हेतुतयोप-
न्यासो न कृतः, जलादिकमित्यादिना तेजःप्रभृतिद्रव्यसंप्रहः । तथाच
नयसु द्रव्येष्वन्तर्भावसंभवेन परिशेषेण तमसोऽधिकद्रव्यत्वसिद्धि-
रिति भावः । तदुक्तम् । “तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ।
प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेतुमर्हती”ति । ननु तमसो द्रव्यत्वे
आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहो न स्यात् द्रव्यग्रहे ह्यलोक-
सापेक्षचक्षुरिन्द्रियस्य हेतुत्वादित्यत्र आह—तत्प्रत्यक्षे चेति ।
तमःप्रत्यक्षे चेत्यर्थः । तमोभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
संयोगसंघन्धेनालोकत्वेन कारणत्वावधारणादिति भावः । आव-
श्यकतेजोभावेनेति । प्रकृष्टमहत्त्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वाव-
च्छिन्नाभावेनेत्यर्थः । अन्धकाराभाव एव तेजः किं न स्यादिति तु

रामरुद्दी ।

तमवेतत्वसंघन्धेन गन्धानधिकरणत्वस्य पार्थिवपरमाणौ व्यभिचारित्वेन शेष-
चार्यम्वादिति विभावनीयम् । हेतुतयेति । एतेन प्राचीनग्रन्थेषु जल्यदिभे-
दसाधने नानाहेतूपन्यासो व्यर्थप्रयास इति सूचितम् । परिशेषेणेति ।
पृथिव्यादिभिन्नत्वे सति द्रव्यत्वरूपहेतुनेत्यर्थः । न च विशेष्यसिद्धिः, रसा-
दिना तत्साधनादिति भावः । उक्तार्थं मीमांसकानां धमतिमाह—तदुक्त-
मिति । परापरयोर्द्वौ विभागौ विशेषधर्मा परत्वापरत्वस्वरूपौ तद्वदिति परापरवि-
भागवदित्यस्यार्थः । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यादिति । प्रसिद्धानि यानि पृथिव्या-
दिद्रव्यानि तेषां वैधर्म्यात् तददृष्टिगन्धशून्यत्वादेरित्यर्थः । ननु तत्प्रत्यक्षे चे-
त्यादिमूलं प्रवृत्तानुपशुक्तमित्याशङ्का निराकुर्वन् तद्व्यवहारवतारयति—नन्विति ।
ननु तेजोभावश्चम इति वारी प्रवृत्त्य किं तेज सामान्याभावस्तमसश्चाद्ये-
व तद्विशेषाभावः । नाथ, गाढान्धमस्यपि तत्र प्रतीत्यनुपपत्तेः, सर्वत्र
सर्वत्र तेज परमाणूनां सत्त्वात् । न द्वितीय, सारालोऽप्येवमपि यत्किञ्चित्ते-
जोभाषणत्वेन तम प्रतीत्यापत्तेरित्यतो यादृच्छतेजोभावस्य तमःसम्भार्यता तादृशं
तेजोनावं दर्शयति—प्रकृष्टेति । तेजस्यशुद्धसत्त्वेऽपि तम प्रतीतेरनुभवसिद्धि-

१ स्नेहानावभावरूपपरीनामिति पाठान्तरम्, २ अतुमानप्रयोगस्तु तत्र पृथिव्यादिद्रव्यद्रव्यादिरिकद्रव्य पृथिव्यादिभिन्नत्वे सति द्रव्यत्वात् पृथिव्यादी व्यभिचार-
कारणव साधनं, एते व्यभिचारकारणव इत्यतन्तम्.

अन्याय्यत्वात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा कर्मवत्ताप्रतीति-
रप्यालोकापसारणौपाधिकी आन्तिरेव । तमसोतिरिच्छद्रव्यत्वे
दिनकरी ।

न सम्यक्, उष्णस्पर्शभास्वररूपबुद्धेरनुपपत्तेरिति सूचनायावश्यक-
पदम् । उपपत्तौ, तमोन्यवहारोपपत्तौ । ननु तमसस्त्रेजोभावत्वे
रूपवत्ताप्रतीतिः कथं, अभावे रूपाभावादित्यत आह—रूपव-
त्तेति । ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रान्तिवत्त्वेऽपि चलतीति प्रत्ययसिद्धकर्म-
वत्त्वहेतुना द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह—कर्मवत्ताप्रतीतिरपीति ।
नहि द्रव्येऽन्यौपाधिकी कर्मवत्ताप्रतीतिरिति भावः । ननु प्रतीते-
र्भ्रान्तिवत्त्वं तत्रैव स्वीक्रियते यत्रोत्तरकाले बाधज्ञानं प्रकृते च तमो
न चलतीति उत्तरकाले बाधज्ञानाभावात्कथं प्रतीतेर्भ्रान्तिवत्त्वमित्यतो
दूषणान्तरमाह—तमस इति । अवयवादीत्यादिना उत्पत्तिर्ध-
सपरिग्रहः । यत्पारोपितं नीलरूपं तम इति कन्दलीकारमतम् ।

रामरुद्री ।

त्वात् महत्त्वे प्रवृत्त्वविशेषणम् । अगुरादितेजस्तत्त्वेऽपि तम प्रतीतेर्द्रव्यत्वनि-
वेश । द्विरप्यादितेजस्तत्त्वेऽपि तम प्रतीतेरनभिभूतावस्थापि निवेश । तथा-
चैतादृशविशेषणविशिष्टतेजस्सामान्याभावस्य तमश्शब्दाद्यैतया नोक्तापरतिरिति
भाव । ननु तेजोभावे आवश्यकत्वं अवश्यं ह्येतत् तथा घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्या
यथा घटाभावादिरवश्यं ह्येतत् तथा तेजो नास्तीति प्रतीत्या तेजोऽभावोऽपीत्युप-
पादनीयं तच्च न भवति तेजोरूपद्रव्ये भानाभावात् तमोरूपद्रव्याभावे एव
तेजस्त्वप्रतीतेरुपगमसंभवादित्याशङ्कामपनेतुं तेजोरूपद्रव्यव्यावश्यकता प्रदर्श-
यति—अन्धकाराभाव एवेति । आवश्यकपदमिति । तथाच तमो-
भाव एव तेज किं न स्वादित्याशङ्कानिरासय नूले तेजसावश्यकत्वं प्रद-
र्शितमिति भावः । यत्रोत्तरकाल इति । इदं रजतमिति भ्रमानन्तरं
नेदं रजतमिति बाधनिश्चयादेव पूर्वतनप्रतीतेर्भ्रमत्वं कल्प्यते ननुत्तरकाले
बाधनिश्चयाभावे, अन्यथा घटादिविषयकप्रतीतीनामपि भ्रमत्ववत्पनापरया
शून्यवादापत्तेरिति भावः । दूषणान्तरमाहेति । तथाच धूमो यदि वह्नि-
व्यभिचारी स्यात्तद्दि वह्निग्नयो न स्वादिति तत्रैव व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्ध-

१ नील नम इति प्रतीतिवदिति शेषः । २ स्वान्येकतमनेतापस्यरूपमक्रियावि-
यदिगीत्यर्थः । तथाच रक्तिके नपाङ्गुलमसदन्धापथा लौहित्यप्रत्ययस्तथा प्रतियोगि-
रुप्यालोकापसारणौपाधिकी तादृशप्रतीतिरिति भावः ।

स्पर्शाः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।
 संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
 बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।
 द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

अनन्तावयवादिक्लपनागौरवं च स्यात् । सुवर्णस्य यथा तेज-
 सन्तर्भावस्तथाग्रे वक्ष्यते ॥ ३ ॥ गुणान्विमज्जते—अथ
 दिगक्ती ।

तत्र । इह महानन्धकार इति प्रतीतेरपि भ्रमत्वापत्तेः, तमो नीलं
 न तु नीलिमेति प्रत्ययाच्च । ननु तमसोऽनतिरिक्तत्वेऽपि सुवर्ण-
 स्वातिरिक्तस्य द्रव्यस्य सत्त्वाद्भ्रमत्वव्यावातस्तद्वत्त्व एवेत्यत आह
 —सुवर्णस्येति । वक्ष्यत इति । तेजोनिरूपणान्तर इति
 शेषः ॥ ३ ॥ कण्ठत इति । “रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्या परि-
 माणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे
 इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणा” इति विभागसूत्रे सप्तदश कण्ठेनोक्ताः ।
 चक्षुर्देन सूत्रस्यचक्षुर्देन गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः
 समुचिताः । ते च सर्वे एकतया चतुर्विंशतिगुणा इह व्यवहृताः ।

साम्प्रदी ।

वस्तुमो यदि द्रव्यं स्यात्तर्ह्यहोमानन्तावयवसमवेत स्यादिति तर्केण द्रव्यावज्ञान-
 प्रतिबन्धवभवान् क्रियाविद्येतुनापि तमसो न द्रव्यत्वविदितिरिति भावः । नचैव
 धूमेन बहयनुमितिरेपि न स्यात् बहिर्वेदि . परंतवृत्ति स्यात् तर्ह्यहोमान
 अन्तावयवसमवेत स्यादिति तर्केण बहयनुमितिप्रतिबन्धवभवदिति वाच्यम् ।
 प्रत्यक्षमहोमानसीयवह्यारम्भरूपपरमाणुत्वात् हृतत्वात् । नच बह्यारम्भरूपपरमा-
 णुत्वात् हृतत्वेऽपि पर्यंतीयवह्यारम्भरूपानां शेषामहोमानत्वात्परमाणुत्वकार-
 म्भवतीति वाच्यम् । महोमानसीयवह्यारम्भरूपपरमाणुभिरेव पर्यंतीयवह्यार-
 म्भसमभवात् तम परमाणुत्वात् वाप्यहृतत्वात् । नच तमोऽसमवेतमेव स्वीका-
 र्यमिति वाच्यम् । तथासति निरवयवत्वेन तमसो नाशास्यमवादिति
 भावः । इहेति । जलादाविलयं । भ्रमत्वापत्तेरिति । जलादी भ्रम
 प्रकरीभूतनीलरूपविरहादिति भावः ॥ ३ ॥ एकतयेति । एककण्ठशावत्

१ गुणमित्यत्र द्वितीयाधो विशेष्यत्वं विशेष्यभेदकारकप्रतीत्यनुपपत्त्याकारकदेश
 प्रतिपत्तौ भावः, तथाच गुणविशेषरूपविशेषभेदप्रतिपत्तौ पञ्चदश्यापारानुरक्तत्वेमा-
 न्त्रिति वाच्यम् .

उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

गुणा इति । एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्ठतश्चशब्देन च दर्शिताः । तत्र गुणत्वजातिसिद्धिरेव वक्ष्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ कर्माणि विभजते—उत्क्षेपणमिति । कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥ ननु

दिनकरी ।

ननु चतुर्विंशती किं नाम गुणत्वं, न च जातिविशेषस्तत्र प्रमाणा-
मावादित्यत्र आह—तत्रेति । गुणेष्वित्यर्थः । अप्रे गुणनिरूपणाव-
सरे । वक्ष्यत इति । द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा
किञ्चिद्धर्मावच्छेद्या कारणतात्वादित्यनुमानं गुणत्वजातौ प्रमाणमिति
भावः । एतत्तत्त्वं तत्रैव स्फुटीभविष्यति ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रत्यक्षासि-
द्धेति । चलनाकारानुगतप्रत्ययवेषेत्यर्थः । अधिकतयेति । कर्मवि-

रामरुद्री ।

जेल्यर्थः । तेन गन्धरुपादीनामैववासंभवेऽपि न क्षतिः । संख्या चात्र
विषयतया अपेक्षानुद्धिर्भाव, गुणे गुणानङ्गीकारादिति । इत्यनुमानमिति ।
नन्ववच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरदेतत्त्वे वाधः, गन्धादिनिष्ठसमवायसंबन्धा-
वच्छिन्नकार्यतानिरूपितस्वसमवायिसमवेतद्रव्यत्वसंबन्धावच्छिन्नगन्धादिनिष्ठकार-
णताया अतिप्रसक्तत्वेन गुणत्वानवच्छिन्नात्वात्, सामानाधिकरण्येन तयात्वे चतु-
र्विंशतिगुणनिष्ठकारणतैव पक्षीकर्तव्या तस्या एवानतिप्रसक्तगुणत्वावच्छिन्नत्व-
संभवात्, सा चाप्रसिद्धैव, गुणत्वेन किञ्चित्कार्यं प्रत्यपि सकलगुणानाम-
कारणत्वात् तथाच पक्षाप्रसिद्धिः । नच गुणत्वानवच्छिन्नं प्रत्येव गुणत्वेन कार-
णत्वान्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । कार्यत्वकारणत्वयोरतिप्रसक्तत्वेन गुणत्वस्य तद-
वच्छेदकत्वासंभवात् । नच गुणप्रत्यक्षत्वादच्छिन्नं प्रत्येव गुणत्वेन कारणत्वात्
नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रसक्तत्वावच्छिन्नं प्रति विषयत्वेन सामान्यतः, तत्त-
द्यक्तिप्रत्यक्षत्वेन तत्तत्प्रसिद्धत्वेन विशेषतश्च, कार्यकारणभावैरेवोपपत्त्या घटप्रत्य-
क्षत्वस्वर्णघटप्रत्यक्षत्वपैत्रावलोक्तमैत्रनिमित्तघटप्रत्यक्षत्वाद्यनन्तमभ्यवर्तिधर्मा-
वच्छिन्नकारणताकल्पने प्रयोजनविरहादिति चेत् । शायमानतिप्रसक्ततावादि-
मताभिप्रायेणैव तदभिधानात् । इदं द्रव्यं गुणादिष्वनुमितौ वक्ष्यतुमितौ धूनरपे-
नेव गुणत्वेन सकलगुणानां कारणतायां भावप्रसक्तत्वात्, कथमन्यथा गुणत्वं हेतु-

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेष्ठ च ।

द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

अपणादिकमपि पृथक्कर्म अधिकतया कुतो नोक्तमत आह—
अमणमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ सामान्यं निरूपयति—सामा-

दिनकरी ।

भाजकोपाधिभिर्भ्रमणत्वादिभिः । मूले गमनादेवेति । अथैवमुत्क्षे-
पणादीनामपि गमनेऽन्वभावात् गमनादेव लाभे उत्क्षेपणत्वादिभिरपि
विभागोऽनुचितः । नहि उत्क्षेपणादौ गमनत्वं नानुभाविकमूर्ध्वमधश्च
प्रक्षिप्तलोष्टादावूर्ध्वं गच्छत्यधो गच्छतीति प्रत्ययादिति चेन्न । स्वतन्त्रे-
च्छस्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तल्लक्षणं
त्विति । लक्षणप्रयोजनं त्वितरभेदस्य व्यवहारस्य वा सिद्धिः ।
सामान्यमितरेभ्यो द्रव्यादिभ्यो भिद्यते सामान्यमिति व्यवहारविषयो
वा नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वात् यज्ञैवं तन्नैव यथा द्रव्यमिति ।

रामरद्री ।

तावच्छेदकमिति भाव । लिङ्गज्ञानस्य कारणतावादिमते तु गुणत्वस्य जातित्व-
लिङ्गसमवेऽपि न क्षति । तेन द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्स्वरूपोपाधेरैव
शुणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपगमादिति ध्येयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ गमनादेवेति
गमनपदादेवेति कारिकायं । लोष्टादाविति । प्रामादिकोऽप्य ग्रन्थ ।
सतिपतीति व्यवहारो हि चेतनेष्वेवानुभूयते न स्वचेतने लोष्टादौ, तस्माद्दो
ष्टादिनिष्ठगत्यनुकूलचेतनव्यापार एव उत्पूर्वकक्षेपघातोरेव आश्रयत्व आख्या-
तार्थ इत्यद्वयमतीकरणीयं तथा चाचेतने घट प्रक्षिपतीति व्यवहारमात्रेण
लोष्टाद्यचेतनक्रियायां गतिश्लोपपादनस्य प्रवृत्तानुपयोगात् परंतु लोष्टादिकं प्रक्षि-
पति चेन्नो गच्छतीति प्रत्ययात् उत्तरदेशधयोगानुकूलक्रियाभात्रसैव गतित्वादि-
त्वेव ऐच्छनीयमिति मन्तव्यम् । नियोगपर्यनुयोगेति । अयमाशय , गतित्व
प्रवृत्ते उत्क्षेपणादिभिन्नत्वे सत्युत्तरदेशसयोगानुकूलक्रियात्वमेव विभाजकता-
च्छेदकत्वेनाभिमत तेन द्रव्यवपृथिवीत्वाभ्यामिव गतिश्लोत्क्षेपणत्वाभ्यामपि
विभागस्यानर्हत्वेऽपि न क्षति । नन्वेव पृथिव्यन्यद्रव्यत्वादिना विभागापत्ति-
रिति चेत् । एतदभिप्रायेणैव नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादित्यल्लोच्यत्वात् । नियोग
पर्यनुयोगो प्रध्ननिन्दे ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्वयदृष्टातामावादाह—यज्ञैवमिति ।

१ परमिति अयमिति च भास्यमानो निर्देश द्विविधमित्यस्य द्विविधकारणदे-
खने चरत्वापरत्वनोः दिनकारेऽन्यत्र क्त्वात् परत्वापरत्वाभिन्नद्विविधकारणत्वात्सामान्य-
मिति आख्याय २ उत्क्षेपणादिशरणाय श्लोक्तं अयदिशरणाय निर्देशम्

न्यमिति । तर्लक्षणं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । अने-
कसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्तीत्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति ।
नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्तीत्यत
उक्तमनेकेति । नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्या-
प्यस्ति । अतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमुक्तम् ।
एकव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तु न जातिः । तथाचोक्तम् । “व्यक्तेर-

दिनकरी ।

एवं लक्षणान्तरेष्व्यूह्यम् । अनेकत्वमेकभिन्नत्वम् । जलपरमाणुरूपा-
दावतिव्याप्तिवारणायोक्तो विशेष्यभागः । समवेतत्वघटकसमवाय-
फलमाह-नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमिति । नचैवं नित्यसंयोगेति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य निरस्तत्वात् । कुवो निरास इति चेन्न ।
द्रव्यनिष्ठकारणतानिरूपितसंयोगनिष्ठकार्यतावच्छेदककोटौ अन्यत्व-
निवेशे गौरवात् । नित्यसंयोगाङ्गीकर्तृनये संयोगत्वस्य नित्यवृत्तित्वेन
कार्यतानवच्छेदकत्वात् । तुल्ययुक्त्या नित्यविभागसिद्ध्यापचेक्ष ।

रामहृदी ।

एकभिन्नत्वमिति । नच सर्वादिदेकत्वावच्छिन्नभेदत्वसमवेते कदापि जाति-
लक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एकभिन्नत्वपदेन एकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-
स्यैवोक्तत्वात् । नचैवमप्रतिदि, भ्रम्यकारेणोभय नैकमिति प्रतीत्यङ्गीकारेण
उभयत्वावच्छिन्नएव ताप्रतिद्वेः । नचैवमपि जलपरमाणवावपि उभयत्वावच्छेदेन
तादृशभेदसत्त्वात्तत्समवेतरूपे अतिव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । भेदो यद्व-
च्छेदेन वर्तते तदवच्छेदेन वृत्तित्वस्यैव समवेतत्वपदेन विवक्षणीयत्वाज्जातिव्याप्तिः ।
यस्तु तस्य स्वप्रतियोगिसमवेतत्वात्प्रतिफलसमवेतत्वोभयसंबन्धेन भेदमिति शिष्टत्व-
स्यैवानेकसमवेतत्वाच्च काप्यनुपपत्तिः । एतेन तादृशभेदानुयोगितावच्छेदकद्विरवा-
शवच्छिन्नजातिवृत्तित्वमप्रामाणिकं जातेर्निरवच्छिन्नवृत्तित्वादिति दूषणमपास्तम् ।
नित्यविभागोक्ति ॥ कदापि परस्परार्थयुक्तपरमाण्वोर्नित्यविभागसमवात् ।
नच संयोगानन्तरमेव विभागप्रतीतेः तादृशपरमाण्वोः कदापि विभागाप्रतीतेः
कस्य नित्यविभागाभ्युपगमसमभव इति वाच्यम् । तथासति क्रियानन्तरमेव संयोग-
प्रतीतेः नित्येषु संयोगप्रतीत्यसमवायिनिसंयोगाभ्युपगमोऽपि न संभवतीति तुल्य-

१ ननु लक्षणात्मकसाधारणभेदसमवेतत्वात् विभागोऽनुपपन्न इत्यशङ्का मूलसंज्ञामा-
न्यपदेन सूचितलक्षणप्रदर्शनेन परिहरति तल्लक्षणत्विति । २ अनेकसमवेतत्वं । ३ घटभेद-
मादाय पदनिष्ठतद्गुणवारणाय प्रथमसंबन्धमित्येवः तत्पदभेदमादाय तत्पदनिष्ठतद्गुणवार-
णाय द्वितीयसंबन्धः भेदश्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विवक्षणीयत्वेन नोभयभेदमादाय दोषः ।

भेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जाति-
दिनकरी ।

नन्याकाशत्वरूपजातानव्याप्तिस्तस्या अनेकसमवेतत्वाभावादित्या-
शङ्क्याऽलक्ष्यत्वेनोत्तरमाह—एकव्यक्तिमात्रेति । व्यक्तेरभेदरूपस्य
बाधकस्य सत्त्वादिति शेषः । अनुगतधियो जातिकल्पिकाया
अभावादिति भावः । ननु व्यक्त्यभेदस्य जातिबाधकत्वमेवासिद्धं
निःसामान्यत्वे सति विशेषान्यत्वे च सति समवेतत्वस्य जाति-
लक्षणत्वादित्यतः समतिमाह—तथाचोक्तमिति । द्रव्यकिरणा-
वत्यामुदयनाचार्यैरिति शेषः । बहुवृत्त्येकधर्मस्य सामान्यतया
सर्वसिद्धत्वादेकव्यक्तौ जातिरनभ्युपेयेति भावः । व्यक्तेरभेद एक-
रामकरी ।

मिति भावः । नच निलविभागाङ्गीकारे सयोगनाशको गुण इति विभागलक्षणस्य
तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । निलविभागानङ्गीकारेणैव तल्लक्षणप्रणयनात् । इदानीं
तु विभागवजातेरेव तल्लक्षणत्वसंभवादिति ध्येयम् । व्यक्तेरभेदेति ।
व्यक्तेरध्रयस्य । निवृत्तं षष्ठ्यर्थं । आधयनिष्ठभेदप्रतियोगिकाभाव इति समुदा-
यार्थं । नचैवं षट्त्वादेरपि जातित्वं न स्यात्तदाश्रये यत्किञ्चिद्भेदप्रतियोगिकाभा-
वसत्त्वादिति वाच्यम् । भेदप्रदेन साधयप्रतियोगिकभेदस्य विवक्षितत्वात्, साध-
यनिष्ठसाधयप्रतियोगिकभेदसामान्याभाव स्वनिष्ठजातित्वे बाधक इत्यस्य समु-
दायार्थत्वात् । नच गगनत्त्वाश्रयेऽपि स्वस्यैव द्वित्वादिना भेदसत्त्वाद्गगनत्वादावपि
जातित्वबाधो न स्यादिति वाच्यम् । साधयनिष्ठप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्ति-
धर्मानवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादिति भावः । ननु साधयनिष्ठस्य साधयनिष्ठ-
व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावस्य स्वस्मिन् जातित्व-
बाधकत्वे किं मानमिल्लाशङ्क्यामाह—अनुगतधिय इति । नानाधर्मेषु
एकप्रकारकधिय इत्यर्थं । नानाघटादिव्याप्त्येषु एकधर्मप्रकारकतुष्टुपदत्तवे हि
षट्त्वादिकाति कल्प्यते एकव्यक्तौ तु तथाप्रलय तत्रकित्वमादावपि उप-
पद्यत इति तदातिरिक्त्वाति कल्पने प्रमाणामाव इत्यर्थं । असिद्धमिति । षट्त्वं
जातिरिति प्रतीतिवत् गगनत्व जातिरिति प्रतीतिरेव तस्य जातित्वसाधिका
भविष्यतीति भावः । ननु गगनत्वादेजातित्वे तत्राव्याप्त्यावत्या पूर्वोक्तलक्षणस्य
जातिलक्षणत्वासंभव इत्यतो लक्षणान्तरमाह—निःसामान्यत्वे सतीति । रूपा-
दावतिभ्यामिवावधारणाय प्रथमसख्यन्त । विशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसख्यन्तं ।
रूपस्यैवादावतिभ्यामिवावधारणाय विशेष्यदलमिति बोध्यम् । संमतिमाहेति ।

१ इति साधयनिष्ठानुपेयनिष्ठः कथयति इत्य व्यासज्यवृत्ति च तथाच पूर्वोक्तद्वि-
दिना भेदस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिकावधारणमिति भावः ।

बाधकसंग्रहः” । परत्वमधिकदेशवृत्तित्त्वं परत्वमल्पदेशवृ-
त्तित्त्वं ।

व्यक्तिकत्वमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम् । तुल्यत्वं तुल्यव्यक्तिवृ-
त्तित्त्वं घटत्वकलशत्वादीनां जातीनां भेदे । वस्तुतस्तु तुल्यत्वं
स्वभिन्नजातिसगनियैतत्वमिति यावत् । तत्र जातिबाधकमेवेति ध्येय-
मिति भावः । संकरश्च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्र
रामरुद्री ।

व्यक्तेरभेदस्य जातिबाधकरणे प्राचामित्यादि । तथाच गगनत्वं न जातिरिति
प्रतीतिरेव प्राचा समतेति भावः । एकव्यक्तिकत्वमिति । एकाश्रयकत्व-
मित्यर्थः । आश्रये एकत्वं च स्वसजातीयद्वितीयरहितं, साजात्यं च तत्तदा-
श्रयत्वेन । नचैव तिज्जसिद्धिभ्या व्यापातः । साश्रयनिष्ठमेदाप्रतियोग्याश्रयकत्व ।
भेदश्च पूर्ववदेव व्याख्यज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विशेषणीय इति
ध्येयम् । तुल्यव्यक्तिवृत्तित्त्वमिति । अन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमित्यर्थः ।
तथाच स्वनिष्ठजातितुल्याश्रयकत्व स्वस्मिन् जातित्वे बाधकमित्यायात् तत्र न
संभवति कलशत्वजाती स्वात्मकघटत्वतुल्याश्रयकत्वादित्यतो जातिबाधकवाच्यस्य
यज्जाती यज्जातितुल्याश्रयकत्वं सत् तज्जाती तज्जातिभेदबाधकमित्यर्थपरता सूच-
यति—जातीनां भेद इति । बाधकमिति पूर्वोक्तान्वयः । नन्वेवं एकस्यैव
जातिबाधकरूपस्य वचिज्जातित्वबाधपर्यकत्वस्य वचिज्जातिभेदबाधकत्वार्थक-
त्वस्य च न समय “सकृदुचरितं शब्दः” इति व्यापादित्यस्य सादाह—
वस्तुनस्त्विति । परस्परेति । स्वसमानाधिकरणत्वसमानाधिकरणाभाव-

१ तथाच सर्वजातिव्यापकत्वं केवलपरत्व, जातिव्याप्यत्वे सति जालव्याप-
कत्व केवलपरत्व, जातिव्याप्यत्वे सति जातिव्याप्यत्वं परापरत्वमिति बोध्यम्,
२ तत्र स्वसमानाधिकरणान्योन्याभासप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यसमाना
धिकरणान्योन्याभावमतिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूप, स्वव्याप्यत्वस्य व्यापकत्वस्वभिन्नत्वै-
तद्विषयसंबन्धेन जातिविशिष्टत्वरूप वा पर्यवर्तित बोध्यम् । कम्बुग्रीवादिमत्त्वेन सह
घटत्वस्य तुल्यव्यक्तिकत्ववारणाय स्वभिन्नधर्मस्य जातित्वेन निवेश घटत्वस्य कलशलैव
तुल्यव्यक्तिकत्ववारणाय स्वभिन्नत्वनिवेश तथा च घटत्वकलशलयोरत्येव न
घटत्वस्य तुल्यव्यक्तिकत्वप्रसक्ति कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य स्वभिन्नघटत्वादिजाला सह
निरुक्ततुल्यव्यक्तिकत्वेन न तस्य जातित्वमिति, एव च कम्बुग्रीवादिमत्त्व न जातिः
स्वभिन्नजातिसगनियैतत्वात्, यद्यत्स्वभिन्नजातिसगनियैत तत्र जाति प्रव्यवसम-
नियतवृत्तित्वादिननोऽन्तान्यतमत्ववदित्यनुमानात्, कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य जातिस्वा-
भावसिद्धौ तत्र तिज्जज्ञानविषया तुल्यव्यक्तिव्यवधानस्य हेतुतया एतस्यादि जातिस्व-
ज्ञानमतिबन्धकज्ञाननकत्वेन गौणप्रतिबन्धकत्वात्तदभावव्याप्यवशानिश्चयत्वेन तुल्य-
प्रतिबन्धकत्वात् तद्विषयतुल्यव्यक्तिकत्वस्य निषेकजातिबाधकत्वमुपपद्यते इति ध्येयम्.

चित्त्वं, सकलजात्यपेक्षया सचाया अधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वं
दिनकरी ।

समावेशः भूतत्वादेर्जातित्वे बाधकः । भूतत्वं विहाय ननसि वर्त-
मानस्य मूर्तत्वस्य मूर्तत्वं विहाय गगने वर्तमानस्य भूतत्वस्य च
पृथिव्यादित्युत्पद्ये सत्यात् । ननु साकार्यस्य जातिबाधकत्वे किं
मानमिति चेत्, स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभय-
संबन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसामानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगित्वाभाव इति नियमस्य भङ्गप्रसङ्ग एवेति । तादृशनियमे
मानाभावात् साकार्यं जातिबाधकमिति नव्याः । अत्रवस्था तु
जातेर्जातिमत्त्वे । यद्यपि निरालजातिष्वेकवैजात्याङ्गीकारेऽपि
तद्वैजात्ये न वैजात्यान्तरमेकव्यक्तित्वात्तथापि निरालजातिष्वेक-
वैजात्यं तद्वैजात्यतदाश्रयजातिषु पुनर्वैजात्यमेवमपेक्षीत्यनवस्था
दोष्या । रूपहानिः निःसामान्यगर्भलक्षणव्याघातरूपा विशेषस्य

रामरुद्री ।

प्रतियोगिजातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्व स्वस्य जातिर्वै बाधकमित्यर्थं । उभ-
यसंबन्धेनेति । सामानाधिकरण्यसंबन्धेन द्रव्यत्वविशिष्टे पृथिवीत्वादी द्रव्यत्व-
सामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वाद्यभिचारशरणाय स्वानाश्रयसामानाधि-
करण्यप्रवेशः । अलत्वाद्यभावसामानाधिकरणे तत्रैव अलत्वसामानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वात्तदोपतादवस्थमत् स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः । नियमस्य
भङ्गप्रसङ्ग एवेति । उत्तमभयसंबन्धेन यज्जातिविशिष्टजातित्व यत्र तत्र
तज्जातिव्यापकत्वमिति नियमः । इष्टधासौ पृथिवीत्वव्यापके द्रव्यत्वादी एताद-
ृशनियममज्ञापतिरेव साकार्यस्य जातित्वबाधकत्वे मान, साकार्यस्यजे जाति-
त्वशीकारे एतादृशनियममज्ञापतेरिति भावः । साकार्यस्यजे एकमानस्य जातित्वेऽपि
नैतादृशनियमस्य भङ्ग इति मूर्तत्व क्रियाद्यगवायिभारणतावच्छेदकतया सिद्धा
जातिरिति केचन वदन्ति । तादृशनियमे मानाभावादिति । व्याप्ति-
प्रादुर्भावानुसूलतर्कभावादित्यर्थं । एकव्यक्तित्वात्तथादिति । तथा च जाती
णालङ्घीकारेऽपि नानवस्थोक्त भावः । नि सामान्यत्वघटितेति । नि सामा-
न्यत्वे सति सामान्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वं विशेषलक्षण विशेषत्वजात्यङ्गीकारे
तस्य व्याघात विशेषापृत्तित्व एतस्य च विशेषत्वे जातित्ववापकत्वाङ्गीकारे विशेषे
जालन्तरनिराधो न स्वादित्यभिप्रायेण जातिबाधकशब्दस्य विशेषे जातिमत्त्व-
बाधकतां सूचयति—विशेषस्य जातिमत्त्व इति । बाधकमिति पूर्वोक्तान्वयः ।
एवमप्यतः, एकशब्दस्य एकदा नानार्थकत्वात्समवेतं विशेषवृत्तीनां जातित्वे

तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया
दिनकरी ।

जातिमत्त्वे । यद्वा रूपस्य स्वतो व्यावर्तकत्वस्य हानिः । तत्र
जातिस्वीकारे तथैव व्यावर्तकत्वं वाच्यं सामान्याश्रयस्य सामान्य-
रूपेणैव व्यावर्तकत्वनियमात् । नच सामान्यरूपेण विशेषाणां
भेदसाधकत्वं संभवति व्यभिचारात्, तादृशनियमानङ्गीकारे पर-
माणुगतैकत्वानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वसंभवेन
विशेषस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति तु ज्यायः । असंबन्धः प्रतियोगि-
रामरुद्री ।

इत्यस्यैव बहुमुचितत्वात् । ननूक्तं विशेषलक्षणं ग्रन्थकृता नोक्तमिति
तथापातस्य विशेषे जातिमत्त्वबाधकत्वं न ग्रन्थकृद्भिप्रेतं अन्यथा तादृशलक्षणा-
भिधानस्य ग्रन्थकर्तुरावश्यकत्वापत्तिः, किंतु परमाणूनां परस्परभेदविद्यर्थमेव
विशेषाङ्गीकार इति प्रदत्तो मूलकारस्य भेदसाधकत्वमेव तद्व्यभिचारात्प्रमाणो
रुभ्यते स च न संभवति घटभेदसाधकपठत्वादावतिव्याप्तेः अतः स्वतो भेद-
साधकत्वं तद्व्यभिचारात्पर्यमङ्गीकरणीयं तथाच रूपहानिशब्दस्य
तादृशलक्षणव्यापातपरतैव युक्तत्वमिप्रायेणाह—यद्वेति । स्वतः स्वेन रूपेण ।
व्यावर्तकत्वं भेदानुमापकत्वं । विशेषस्य परमाणौ परमाण्वन्तरभेदसाधने तस्यक्ति-
त्येनैव हेतुता वाच्या, विशेषत्वेन हेतुत्वे परमाण्वन्तरेऽपि विशेषान्तरसत्त्वेन
व्यभिचारित्वापत्तेः विशेषनिष्ठं तस्यकित्तं च तादात्म्यसंबन्धेनैव सैव व्यक्तिः
अन्यस्य दुर्बलत्वात् । तन्मात्रविषयकज्ञानव्यक्तेः तत्त्वे तादृशजन्यज्ञानव्यवस्थ-
भावदृष्टायां तस्यचैव तस्यकित्तं नास्तीति प्रत्यगापत्तेः, तस्याध्यात्मवस्थानयेन
तन्मात्रविशेष्यकज्ञाने स्वरूपत एव प्रकारत्वमभ्युपगम्यते, तथाच विशेषस्य
स्वेन रूपेणैव भेदानुमापकता निरावाप्यैव, इदं च विशेषत्वस्य जातित्वे न
संभवतीति विशेषस्य जातिमत्त्वे भवति तादृशलक्षणव्यापात इत्याह—तत्र
जातिस्वीकार इत्यादिना । सामान्यरूपेणैवेति । सामान्यावच्छिन्नत्वेने-
त्यर्थः । व्यावर्तकत्वं भेदसाधने हेतुत्वम् । नचैवं नियमे सति घटवानितरेभ्यो नियते
कम्बुग्रीवादिसत्त्वादिसमुत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । तादृशनियमकादिमते इष्टत्वात् ।
नचैवमपि महानदीयबाहिसत्त्वावच्छेदेन तदितरभेदसाधने महानदीयवाहिरेव हेतु-
वाच्यः महानदीयत्वं च न सामान्यमिति कथमुक्तनियम इति वाच्यम् । तस्य सामा-
न्यत्वाभावेऽपि कश्चित्स्य तदात्वेन व्यावर्तकतायाः सामान्यावच्छिन्नत्वनियमा-
सुतेः । अथैवंरीत्या तत्तावच्छिन्नविशेषत्वेन विशेषस्य हेतुत्वे विशेषस्य जातिम-
त्त्वेऽपि नोक्तनियमशक्तिरिति तथैव स्वीक्रियत इति चेत् । न । तस्य तत्तारूपसमाना-
धिकरणव्याप्यत्वावच्छेदकधर्मान्तरपटितत्वेन व्याप्यत्वावच्छेदकत्वासम्भवादिति
हृदयम् । ननूक्तनियमे मानागावः तथाच विशेषस्य जातिमत्त्वे स्वतो व्यावर्तकत्वं
न साधकमित्याशङ्का निराकरोति—तादृशनियमेति । ज्याय इति । ज्याय-
त्वं च मूलकृद्भिप्रायात्सामित्वमेव बोध्यम् । प्रतियोगित्वेति । तथासाध-

परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥
व्यापकत्वात्परापि स्याद्वाप्यत्वाद्परापि च ।

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥१०॥

द्रव्यत्वस्याधिकदेशवृत्तित्वाद्यापकत्वात्परत्वं सत्तापेक्षयात्पदे-
शवृत्तित्वाद्याप्यत्वाद्परत्नम् । तथाच धर्मद्रव्यसमावेशाद्द्रव्य-
मविरुद्धम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ विशेषं निरूपयति-अन्त्य इति ।
अन्तेऽप्रज्ञाने वर्तते इति अन्त्यः । यदपेक्षया विशेषो नास्ती-
दिगच्छी ।

तानुयोगितान्यतरसंबन्धेन समवायाभावः समवायाभावयोजाति-
मत्त्व इति । तदपेक्षया चेति । सत्तापेक्षया चेत्यर्थः । सत्ताजा-
तिश्च द्रव्य सन् गुणः सन्नित्याद्यनुगतप्रतीत्यैव सिद्ध्यति । अत्र
नयाः, सन्नितिप्रतीतिविषयो भावत्वमेव । अतएव सामान्यादि-

रामच्छी ।

त्वादे जातितादीकारे समवायेनैव तद्वत्त्वमद्वीकार्यमुक्तप्रणानुसारात् तथा-
शोक्तान्वतरसंबन्धेन समवायाभावः अभावाद् नोभयवदिसमत क्व तेन हेतु
नाऽभावाद् जातिमत्त्वाभावात् सिध्यतीति वाच्यम् । समवायपदेन जालतिरिक्त-
प्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य विवक्षितत्वात् । इत्थं अनुयोगितासंबन्धेन
तादृशसमवायाभाववति रूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रतियोगिकत्वनिवेशेन गणनादौ
व्यभिचारवारणायानुयोगितानिवेशः । केचित्तु समवायपदं जातिप्रतियोगिक-
समवायातिरिक्तसमवायपरमित्याहुः । तदसत् । प्रत्यहृता समवायेकत्वस्य
व्यनस्यापनीयतया जातिप्रतियोगिकसमवायेतरसमवायाप्रसिद्धे । जातिप्रतियोगि-
कत्वविशिष्टसमवायस्तु प्रतियोगितया जातावेव तिष्ठति नान्यत्र भूतलक्षित्व-
विशिष्टपदस्य भूतलक्षाने सरववदिति नास्तीत्येव समवायेक्यविरोध इति मन्त-
व्यम् । अर्थवन्नि जालतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य प्रतियोगितया
अनुयोगितया च जातावसत्त्वेन जाते जातिमत्त्वेऽपि निरुद्धासंबन्धस्यैव बाधकत्व-
समवायनवस्यायाः जातिबाधकत्वेनोक्तिर्व्यर्थेति चेत्, सत्यम् । जातिरिक्तत्वप्र-
जातिपदस्याप्रमनेतवृत्तिजातिपरत्वेन सत्तादौ तस्य जातिमत्त्वबाधकत्वसंबन्धेऽपि
रूपादौ तद्व्यापकत्वात् अत्रवस्थायांमैवाभ्युपेतत्वात् । नचासमवेतवृत्तीनि व्यर्थं,
सत्ताभावात्पदच्छेदात् तत्साधकत्वात् । धस्तुतस्तु—अनुयोगितारत् सत्ता-
वादिष्टांमदवर्दिषिद्ध मत्त्वमवादानुयोगित्वात्परमत्त समवायपदस्य यथाशुदाय-
त्ववि न सन्निति स्थेयम् । भाष्यमेवेति । नभैवनिह मूले यदाभाशोऽतीति

दिनकरी ।

प्वपि सद्धिति व्यवहारः नत्वतिरिक्ता द्रव्यादित्रिकवर्तिनी सत्ताख्या
जातिरिति तेन परमपरं द्विविधं सामान्यं परं सत्तेति वैशेषिक-
विभागो निर्युक्तिकत्वावनादेव इत्याहुः । तन्न सत् । ध्वंसकार-
णतावच्छेदकतया सत्ताज्ञातिसिद्धेः । यत्र ^{प्रतियोगिता} प्रतियोगितासंबन्धेन
① ध्वंसोत्पत्तिस्तत्रैव, तादात्म्यसंबन्धेन सद्धिति सामानाधिकरण्याप्रत्या-
सत्या कार्यकारणभावात् । नच प्रागभावे व्यभिचारः प्रागभावे
सत्ताविरहादिति वाच्यम् । प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिताभिन्नप्रतियो-
गितायाः कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वादिति । वस्तुतस्तु—समवायेन
सत्तावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणतया जन्यतावच्छे-
दकतया सत्ताज्ञातिसिद्धिः । वादशकार्यकारणभावे मानाभाव इति
तु न, स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन नीलादेर्नीलादावपि सत्तासत्तत्र

रामरुद्री ।

प्रतीत्यनुपपत्तिः घटाभावे मावत्वमिरहात् अस्मृघातोस्तु सत्त्वमोषकत्वादिति वाच्यम् ।
तदनुरोपेनापि कालसंबन्धत्वेन सत्त्वरूपत्वौचित्यात्, तावतापि सत्ताजातेरसिद्धे-
रिति भावः । सत्ताज्ञातिसिद्धेरिति । ननु प्रतियोगितया ध्वंसं प्रति समवायेन
घतः कारणत्वे गगनादीनां तदापत्तिरित्याशङ्कामपनेतुं तादात्म्येन सतः कारणतां
प्राहयति—यत्रेति । नचैतादृशकार्यकारणभावानुपपत्तिकारे सामान्यादौ ध्वंसाप-
त्तिरेव दूषण एतादृशकार्यकारणभावस्वीकारेऽपि गगनादौ तदापत्तिरशक्यपरिहारै-
वेति वाच्यम् । कालिकसमवायामेव संबन्धत्वेन कारणतावच्छेदकतावच्छेदकत्वा-
दिति भावः । नचैवमपि महाकाले प्रतियोगितया ध्वंसापत्तिः समवायकालि-
कविशेषणताभ्या तस्यापि सत्तावत्त्वाविति वाच्यम् । महाकालान्यत्वेन कालिक-
विशेषणताया, विशेषणीयत्वादेवमुत्तरप्राप्यनुसन्धेयम् । व्यभिचार इति ।
प्रतियोगितया प्रागभावे ध्वंसोत्पत्तेरिति शेषः । कार्यतावच्छेदकसंबन्ध-
त्वादिति । प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति तु प्रागभावत्वेन
हेतुत्वान्तरमेवेति भावः । नन्वेतत्कार्यकारणभावस्य प्रयोजनं प्रागभाववृत्तिप्रति-
योगितासंबन्धेन प्रागभावनिधे ध्वंसापत्तिवारणमेव तथाच द्रव्ययुक्त्या घटादिशु-
त्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति घटत्वादिनापि कारणत्वमावश्यकं एवंच
ह्यसत्तत्कारणविरहादेव सामान्यादौ ध्वंसापत्तिवारणात् उक्तकार्यकारणभावो
निष्पत्तमाणिक् एवैवसरयात्कार्यतावच्छेदकतया सत्ता साधयति—वस्तुत-

१ द्रव्यगुणकर्मणः, २ प्रागभावान्यवृत्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसावच्छिन्नं

प्रति तादात्म्येन सत्तावच्छिन्न कारणमिति हि कार्यकारणभावः, ३ स नीलरूपम्,

४ ध्वंसापत्तिरित्यर्थः यथापि समवायेन सतः शब्दादेः सत्तादिति भावः,

त्यर्थः । घटादीनां द्रव्यरूपयन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं
दिनकरी ।

नीलोत्पत्तिवारणाय तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् । न च
स्वाश्रयसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वमंबन्धेन नीलादेर्हेतुत्वैव न तदा-
पत्तिरिति वाच्यम् । तादृशसमवेतत्वद्रव्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे
विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यापत्तेः । कालिकसमवायोभय-
संबन्धस्य कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्सत्ताया नित्यसाधारण्येऽपि
न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वत एवेति । स्वतो
व्यावृत्तत्वं च स्वभिन्नलिङ्गकस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमित्य-
विषयत्वम् । साजात्यं च पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण । तेन घटा-
रामरुद्री ।

स्वित्यादिना । विनिगमनाविरहेणेति । न च स्वाश्रयसमवेतत्वद्रव्यत्वो-
भवसंबन्धेनैव नीलादे कारणताङ्गीकरणीया नातो विनिगमनाविरहापत्तिरिति
वाच्यम् । द्रव्यत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकत्वे मानामावेन तत्समर्गत्वात्संभवात् ।
विशिष्टस्य समर्गत्वे तु विशेषणविषया प्रविष्टस्याश्रयत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकतया
तत्समर्गत्वसमवादिता भाव । ननु सत्ताया नित्यसाधारणत्वेन इत्थं
कार्यतावच्छेदकत्वसंभव इत्याशङ्क्य निराकुरते—कालिकेति । ननु
कालिकसमवायोभयो कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धत्वे गौरवाद्गुणधारणस्य
कार्यतावच्छेदकतया अन्यभावनसमवेतैव सत्ता स्थितेत् ननु जन्यनित्यसाधा-
रणी भवदमिभनतसत्तेत्याशङ्क्यामाह—अन्यत्र विस्तर इति । अथ भाव —
गगनादौ सत्तानश्रीकारे द्रव्यत्वादिना साकार्यापत्त्या सत्ताया जातित्वमेव न स्यात्
साकार्यस्यापि जातिबाधकताया प्राचीनेरङ्गीकारादिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वतो
व्यावृत्तत्वं चेति । विशेषस्यापि स्वलिङ्गकस्वसजातीयविशेषान्तरभेदानुमिति-
विषयत्वादसंभववारणाय स्वभिन्नलिङ्गकेति । घटो विशेषाद्भिन्नते कपालसमवेत-
त्वादित्यनुमितेरपि विशेषभिन्नलिङ्गकत्वाद्विशेषप्रतियोगिकभेदविधेयकत्वात् तादृ-
शानुमिति विषयत्वमादाय पुनस्तदोपतादवस्थस्यमत स्वविशेष्यकेति । भेदे स्वस-
जातीयप्रतियोगिकत्वप्रवेशप्रयोजन प्रत्यङ्गैव वक्ष्यते । ननु ननुद्रव्यप्रवेशे
गौरवान् स्वलिङ्गकस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमिति विषयत्वमेव स्वतो
व्यावृत्तत्वं कतुमुचितं ननु यथोक्तमिच्छाशङ्क्या निराकुरते—तेनेति । तादात्म्येन
व्यावृत्तत्वेऽपि घटादीनां इत्यादि । न क्षतिरिति परेणान्वय । तथाच स्वतो

१ सं नीलोत्पत्तिवारणाय तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् । न च स्वाश्रयसमवेतत्वद्रव्यत्वो-
भवसंबन्धेनैव नीलादे कारणताङ्गीकरणीया नातो विनिगमनाविरहापत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकत्वे मानामावेन तत्समर्गत्वात्संभवात् ।
विशिष्टस्य समर्गत्वे तु विशेषणविषया प्रविष्टस्याश्रयत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकतया तत्समर्गत्वसमवादिता भाव । ननु सत्ताया नित्यसाधारणत्वेन इत्थं
कार्यतावच्छेदकत्वसंभव इत्याशङ्क्य निराकुरते—कालिकेति । ननु कालिकसमवायोभयो कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धत्वे गौरवाद्गुणधारणस्य
कार्यतावच्छेदकतया अन्यभावनसमवेतैव सत्ता स्थितेत् ननु जन्यनित्यसाधारणी भवदमिभनतसत्तेत्याशङ्क्यामाह—अन्यत्र विस्तर इति । अथ भाव —
गगनादौ सत्तानश्रीकारे द्रव्यत्वादिना साकार्यापत्त्या सत्ताया जातित्वमेव न स्यात् साकार्यस्यापि जातिबाधकताया प्राचीनेरङ्गीकारादिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वतो
व्यावृत्तत्वं चेति । विशेषस्यापि स्वलिङ्गकस्वसजातीयविशेषान्तरभेदानुमिति विषयत्वादसंभववारणाय स्वभिन्नलिङ्गकेति । घटो विशेषाद्भिन्नते कपालसमवेत-
त्वादित्यनुमितेरपि विशेषभिन्नलिङ्गकत्वाद्विशेषप्रतियोगिकभेदविधेयकत्वात् तादृशानुमिति विषयत्वमादाय पुनस्तदोपतादवस्थस्यमत स्वविशेष्यकेति । भेदे स्वस-
जातीयप्रतियोगिकत्वप्रवेशप्रयोजन प्रत्यङ्गैव वक्ष्यते । ननु ननुद्रव्यप्रवेशे गौरवान् स्वलिङ्गकस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमिति विषयत्वमेव स्वतो
व्यावृत्तत्वं कतुमुचितं ननु यथोक्तमिच्छाशङ्क्या निराकुरते—तेनेति । तादात्म्येन व्यावृत्तत्वेऽपि घटादीनां इत्यादि । न क्षतिरिति परेणान्वय । तथाच स्वतो

भेदः परमाणूनां परस्परं भेदको विशेष एव स तु स्वत एव
दिनकरी ।

देहादात्म्येन व्यावृत्तत्वेऽपि, विशेषस्य गुणादिशून्यत्वेनेतरभेदानु-
मितिविषयत्वेऽपि, द्रव्यादेरपि प्रमेयत्वादिना विशेषसञ्जातीयत्वेऽपि,
न क्षतिः । नित्यद्रव्यवृत्तिरिति विशेषाणां स्थानकथनं न तदुक्षणे
रामद्वी ।

व्यावृत्तत्वस्योक्तपत्वे घटादावपि तादात्म्येन घटदेतुकस्यजातीयघटान्तरप्रति-
योगिकभेदानुमितिविषयत्वेन तत्रातिव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । भेदे स्वसञ्जातीयप्र-
तियोगिकत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह—विशेषस्येति । इतरभेदेति । विशेषे-
तरद्रव्यादिभेद इत्यर्थः । पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण साजालप्रवेशस्य प्रयोजनमाह
—द्रव्यादेरपीति । अथात्र स्वविशेष्यकत्वं परित्यज्यानुमित्यविषयत्वमित्यत्रानु-
मित्यविशेष्यत्वमित्युक्तयैव सामग्र्ये गुरुतरारम्भो विफल एव तावत्तत्र घटो
विशेषाद्विद्यते कपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायासंभवकारणसंभवात् सञ्जानु-
मिती विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वाभावादिति चेत् । सत्त्वं हि नानुगर्तं किन्तु ता-
दात्म्यपर्यवसन्नमेव तत्र च स्वपदेन विशेषोपादानं न संभवति विशेषे विशेषा-
न्तरभेदसाधने विशेषेतरद्विजाभावादप्रसिद्धापत्तेः किन्तु घटादिकमेव तादा-
त्म्येनोपादाय सङ्गं सङ्गमनीयम्, तथाच स्वविशेष्यत्वेत्यनुपदे विशेषो
घटाद्विद्यते गुणवद्विधात्वादित्यनुमितेरपि घटभिन्नलिङ्गत्वेन घटसञ्जातीयप्रति-
योगिकभेदविषयकत्वेन च तादाजानुमिती विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वादसंगव
एव सञ्जानुपादाने सूत्रानुमितेर्घटभिन्नलिङ्गकत्वेऽपि घटमुख्यविशेष्यकत्वामावेन
तामुपादाय नासंभव इति ध्येयम् । ननैवमपि विशेषकालीनो घटो घटान्त-
राद्विद्यते एतत्कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपि घटविशेष्यकत्वात् घटभिन्नलि-
ङ्गत्वात्सञ्जातीयघटान्तरभेदविषयकत्वाच्च तद्विषयत्वसंबन्धे विशेषे सत्त्वाद्-
संभवतादवस्थमिति वाच्यम् । अविषयत्वमित्यस्य मुख्यविशेष्यताशून्यताय-
कत्वात् । इत्थं च स्वविशेष्यकत्वानुपादाने घटो विशेषाद्विद्यते कपालसमवेत-
त्वादित्यनुमितिमादायासंभवसंभवेऽप्युच्यते । घटादिकमादायासंभवकारणायैव
स्वविशेष्यकत्वोपादानमिति मन्यव्यम् । अनुमितेः मुख्यविशेष्यताद्वयशून्य-
त्वेनापि विशेषणीया । अन्यथा विशेषो घटाद्विद्यते घटश्च घटाद्विद्यते
गुणशून्यत्वात् घटत्वापेक्षि समूहालम्बनानुमितिमादाय स्वपदेन घटव्यक्तिमादा-
यासंभवप्रसङ्गात् । यद्यपि समवायस्य पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण स्वसञ्जाती-
यान्तराभावेन स्वजातीयभेदानुमिती मुख्यविशेष्यत्वाभावेन समवाये विशेष-
कक्षणातिव्याप्तिः प्रसज्यते । नच समवायेऽपि द्वित्वादिना समवायभेदेऽसत्त्वा-

१ स्वसङ्घि नानुपलभित्वादिस्तोक्तरीत्या, २ समवायपदोभयभेदस्य केवलानुमित्वा-
दिति भावः ।

दिनकरा ।

प्रविष्टं प्रयोजनाभावात् । तत्र विशेषव्यावृत्तौ । नन्वेतत्परमाणु-
त्वादयो व्यावर्तका भविष्यन्ति किं विशेषेणेति चेन्न । अव्यावृत्त-
धर्मस्य व्यावर्तकत्वासंभवात् तत्र व्यावर्तकान्तरापेक्षायामनवस्था-
नान् । ननु विशेषेष्वेव प्रसङ्ग इति चेन्न । तस्य धर्मिग्राहकमानेन
स्वतो व्यावृत्ततयैव सिद्धेः । एवंच नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्धाः

रामरद्री ।

तादृशभेदानुमिति विशेष्यत्वस्य समवाये सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति
विशेषेति विशेषघटोभयभेदसत्त्वेन तादृशभेदानुमिति विशेष्यत्वमादायासमवापरत्या
भेदे व्योसज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकलविशेषणस्यावश्यकत्वात् । तथापि
तादृशानुमितिविषयो य तद्भिन्नत्वे सति स्वभिन्नस्वसजातीयकत्वस्य समवेतत्वस्य
समवायभिन्नत्वस्य वा विशेष्यदलस्य प्रवेद्यत्वाच्चातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । अनु-
मिती त्रिधाधविषानुत्तरत्वमपि विशेषण देयं अन्यथा विशेषेण परमाणुना
नेदसिद्धौ एतत्परमाणुसमवेतत्वादे व्यावृत्तत्वेन त्रिधाधविषया तेन छिद्रेन
विशेषे विशेषान्तरभेदानुमितावपि नास्यभव । ननु अन्वो नित्यद्रव्यवृत्ति
रिति कारिकाया अन्वत्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तित्वं विशेषलक्षणमुष्णं, तना-
न्वत्वं स्वतो व्यावृत्तत्वमेव अन्ते व्यावर्तकानामवसाने वर्तत इत्यन्व इति
न्युपपत्त्या यस्य व्यावर्तकान्तर नास्ति तत्त्वमिलयत्वात् स्वतो व्यावृत्त-
त्वस्यैव लक्षणत्वमभवे नित्यद्रव्यवृत्तित्वमनर्थक समवायस्यापि नित्यद्रव्यवृत्ति-
तया समवायातिव्याप्तिवारकत्वस्याप्यर्थमवात् । नच वृत्तित्वं समवेतत्वमेव
विवक्षितं तथान समवायातिव्याप्तिवारकमेव तदिति वाच्यम् । तथापि सम-
वेतत्वमात्रेणैव तत्रातिव्याप्तिवारणसमवे नित्यद्रव्याद्यवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादिल-
मिश्रायेणाह—विशेषाणां स्थानकथनमिति । अव्यावृत्तधर्मस्येति ।
यम्भाङ्गदसाधकत्वमभिमतं तदवृत्तिवेन अज्ञातधर्मस्येत्यर्थं । व्यावर्तकत्वा-
संभवात् । तदितरभेदसाधकत्वाभावादित्यर्थं । तत्र एतत्परमाणु सार्धं ।
व्यावर्तकान्तरापेक्षायाम् एतत्परमाणु वे परमाण्वन्तरावृत्तित्वसापकहेत्वन्तरा-
पेक्षायां । अनवस्थानात् अनवस्थानप्रसङ्गात् । एव प्रसङ्ग इति ।
अनवस्थानप्रसङ्गात्मकप्रसङ्ग इत्यर्थं । तस्य विशेषस्य । धर्मिग्राहकमानेन
परमाणुभेद किञ्चिद्विज्ञाप्य भेदत्वात् कपालभेदज्ञाप्यधर्मभेदवदिति विशेष-
साधकानुमानेन । स्वतः प्रमाणान्तरनिर्पेक्षव्यावृत्ततयैव परमाण्वन्तरा-
वृत्तिवत्त्वेनैव सिद्धेरिति । अनुभेतेतित्यर्थं । परमाण्वन्तरावृत्तिवे विशेषस्य
परमाण्वन्तरभेदज्ञाप्यत्वात्प्रमाणव्यावर्तकत्वेन किञ्चिद्विज्ञाप्येतिवन्तुपपत्तिरिति

१ तथाच समवायपयोगेभवेदस्य व्यावृत्तवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
भावेन न तन्मादायासुंमिति सिद्धेः भावः.

घटादीनां कपालादीं द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।

तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

व्यावृत्तत्वेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

दिनकरी ।

तद्गुणास्तु न विशेषयन्त आश्रयरूपेण विशेषेणैव तेषां व्यावृत्तत्वात्
आश्रयस्य च विशेषवत्तया व्यावृत्तत्वेन विशेषत्वसंभवादिति
भावः । ईश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानशब्दाभ्यां व्यावृत्तेः संभवात् तत्र
विशेष इत्यप्याहुः । नवीनास्तु विशेषेऽतिरिक्ते ज्ञानाभावः यथैव
विशेषाणां स्ववृत्तिधर्म विना व्यावृत्तत्वं तथैव नित्यद्रव्याणामपी-
रामरुद्री ।

संशयनसहकृतात्परामर्शादितरपरमाश्रयवृत्तित्वेन विशेषस्य सिद्धेरिति भावः । लप-
सहरति—पदं चेति । आश्रयरूपेण रूपाणाश्रयपरमाणुस्वरूपेण । विशेषेण
व्यावृत्तत्वेन । ननु अव्यावृत्तस्य कथं व्यावृत्तकत्वमिच्छाशब्दां परिहरति—
आश्रयस्येति । न तत्रेति । नेश्वरगणनयोरित्यर्थः । विशेष इति ।
नित्यज्ञानशब्दाभ्यामेव तयोरितरनित्यद्वयमेदसिद्ध्या विशेषे प्रयोजनाभावा-
दिति भावः । ईश्वरेत्याकाशानुरित्यन्तमेकदेशिनां मतं, तत्र च दिशालाकाशादीना
परस्परभेदपिद्धे प्राक् नित्यज्ञानशब्दयोः फाल्गुन्यावृत्तत्वासिद्ध्या च तेषु
कालादिभेदसामनं भगवति विशेषस्य तु धर्मिग्राहकत्वात् तत्सिद्ध्या विशेषेणैव
तत्तापनं समवतीत्यखरससूचनाय आहुरित्युक्तम् । यत्तु पार्थिवपरमाणु-
विशेषे जलपरमाणुविशेषभेदस्य पृथिवीसमवेतत्वेनानुमानसंभवात् स्वतो व्यावृत्त-
त्वस्य तत्राव्याप्तिरिति खसजातीयभेदानुगतिरित्यस्य खेतखसजातीययावतां भेदा-
नुमितिरित्यर्थो वर्णनीय इत्याह । तन्मन्दम् । पृथिवीजलपरमाण्वोरैव विज्ञेयं
विना भेदासिद्धेरिति । यद्यपि पार्थिवजलपरमाण्वोरभेदे जलत्वपृथिवी-
त्वयोः साकार्यापत्त्या तयोर्भेदः सिद्ध एवेति शक्यते यत्तु तथाप्यस-
मभवारणायानुमितौ विषाधविषानुत्तरत्वविशेषणस्यावश्यकतया पार्थिवजलपर-
माणुविशेषयोर्भेदमन्तरा पार्थिवपरमाणुविशेषस्य जलपरमाणुव्यावृत्तत्वासिद्ध्या
तत्सिद्ध्याधीनविशेषभेदानुमितेः विषाधविषेनाहोकरणीयतया अव्याप्तेरसंभवा-
दिति ध्येयम् । नवीनमतं दर्शयति—नवीनास्त्विति । आहुरित्यखरगो-
द्भावनं, तद्दीनं तु व्युत्पन्नव्ययः सारययः महदरम्भकरत्वादिनुमानेन

१ पदस्यैः प्रथियोगित्वम्- २ संसन्धयः अनुसोमित्वम्, तथाच षट्प्रथियोगिकः
कपालानुसोयिकः संबन्ध इत्यर्थः, स्वभेद द्रव्येषु शुद्धार्जुनोरित्यादीं, ३ परत्वादिर्न
विशेषपदार्थो वेति मूलनिर्दिष्टमेतत्, ४ पार्थिवपरमाणुनिष्ठविशेष इत्यर्थः,

समसायं दर्शयति—घटादीनामिति ॥ अयवायविनो-
र्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियाप्रतोर्नित्यद्रव्यविशेष-
योश्च यः संबन्धः स समसायः, समसायत्वं नित्यसंबन्धत्वम् ।

दितर्कः ।

त्याहुः ॥ १० ॥ घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।
तैषु जातेश्च संबन्ध इति मूलम् ॥ तत्र घटपदकपालपदे
अयवायविनोरे इत्याह—अयवायविनोरिति । जातेश्चेति

मूलम् ।

तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिविशेषणविशेष्यसंबन्ध-
विषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनु-
मानम् । एतेन संयोगादिवाधात्समवायसिद्धिः । नच स्वरूप-
दिनकरी ।

चकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषसंबन्धः समुच्यते इत्याह—नित्य-
द्रव्यविशेषयोरिति । समवायलक्षणमाह—नित्यसंबन्धत्व-
मिति । सप्रत्यक्ष संबन्धिभिन्नो ग्राह्यत्वेन नित्याभावात्स्वरूपस-
बन्धे नातिव्याप्तिः । ननु समवायस्य संबन्धत्वे किं मानमित्याश-
ङ्क्याह—तत्र प्रमाणं त्विति । गुणक्रियादीत्यादिना जातिपरिमहः ।
संयोगादीति । द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादिति मानः ।
अत्र समवायसंबन्धेन पटत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन
तन्तुत्वेन हेतुत्वात्कार्यतावच्छेदकसंबन्धविधया समवायसिद्धिः ।
नच समवायस्थाने स्वरूपसंबन्धं निषेद्य कार्यकारणभावः कल्पनीय
इति वाच्यम्, तथा सति यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिका-
रामद्वी ।

वायलक्षणत्वे द्रव्यत्वामावाचीना स्यात्कस्वरूपसंबन्धेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्क्या परिह-
रति—संबन्धश्चेति । संबन्धिभिन्न इति । तथाच संबन्धप्रतियोग्यतुयोगि-
भिन्नत्वे सति नित्यत्वे सति संबन्धत्व समवायलक्षणमत प्रतियोग्यतुयोग्या मकस्त-
रूपसंबन्धे नातिव्याप्तिः । अत्रच द्रव्यत्वामावाचीना व्यापवाद्व्यत्वामावादिरेक एव
संबन्ध घटादीनां महाकाले कालिकसंबन्धो काचभादेक एव महाकाल इति स्वरूप-
संबन्धस्य स्थिरप्रतियोगिरूपता क्वचिदनुयोगिरूपतेति विभागो बोध्यः । संबन्धत्वं
च सासर्गिकविषयसायत्वमेव । द्रव्ययोरेवेति । संयोगसामान्य प्रति द्रव्यस्य सम-
वायिकारणत्वादिति भावः । ननु समवायनात्परिभाषिता नव्यानां मते वक्ष्यानुमा-
नेन न समवायसिद्धि समवति अतिरिक्तानन्तसमवायाना संबन्धत्वरूपत्वनामदेश्य
रूपानन्तस्वरूपाणामेव संबन्धत्वोचित्यात्, इति तन्मतेऽपि समवायसिद्धये
स्य प्रमाणान्तरमाह—अत्रेति । यत्समवेतमिति । समवायेन बहुविकि-
-

१ अत्र गुणत्रयाजालन्यत्रमप्रकाररचानत्वं पञ्चशावच्छेदकं नाम पञ्चप्रकाररनु-
दित्वस्य पञ्चशावच्छेदकत्वेऽपरस्य पञ्चशावच्छेदकत्वेऽपिप्रवेदानुपपत्तिः । २ अत्र विशेष-
णविशेष्ययो संबन्ध इति शब्दीन पुनश्चमासे द्विवेकविशेष्ययोरित्यसामर्थक्यप्रसङ्गाद-
तो इ द्रव्यमात्रपूर्वकबुद्धीदिसमासाप्रधानेन विशेष्यगतिरूपत्वंप्रकारतानिरूपकत्वसुस-
र्गगतनिरूपकत्वानां प्रत्येक साध्यत्वान्न, विशिष्टबुद्धित्वहेतौत्रयाणामपि न्याय्यावादे-
ऽप्याप्यैव विदेष्यगतिरेष्यसंबन्धविषयेत्युक्तम्, बन्तुव प्रकृते संसर्गत्वनिरूपकत्वनात्र
साध्य तावत्रैव समवायसिद्धे संबन्धात् ३ किंचिन्निरूपककारणनिरूपकत्वद्वित्वात्पर्य ।
निरूपकत्वे स्थितिचारणात् विशिष्टेतिपूर्वोच्चार्यकमिति बोध्यम् ।

संबन्धेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा अनन्तस्वरूपाणां संबन्धत्व-
कल्पने गौरवाच्छाधवादेकमवायसिद्धिः । नच समवायस्यैकत्वे
वायौ रूपवत्ताद्युद्धिप्रसङ्गः, तत्र रूपसमवायसत्त्वेपि रूपाभावात् ।
नचैवमभावस्यापि वैशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिद्धेदिति वाच्यम्,
दिनकरी ।

रणमिति समवायिकारणव्यवस्था न स्यात् । नच यत्संबद्धं कार्यमु-
त्पद्यते तत्समवायिकारणमित्येवास्तिवति वाच्यं, कपालसंबद्धघटध्वंसं
प्रति कपालस्य समवायिकारणत्वप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यम् । सिद्धसा-
धनमिति । अयुतसिद्धयोः स्वरूपसंबन्ध इति वदतः पर-
स्येति शेषः । अर्थान्तरं वेति । समवायसाधने प्रवृत्तानां नैयायि-
कानामिति शेषः । ननु तथापि समवायस्यैकत्वे किं मानमत आह
—लाघवादिति । तथाच यथा क्षित्वादिजनकत्वेश्वरो लाघवादेक
एव सिद्ध्यति तथा समवायोऽपीत्यर्थः । रूपवत्ताद्युद्धीति । रूपवत्ता-
द्युद्धेः प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्पर्शसमवायरूपसमवाययोरैक्यादिति
भावः । तत्र वायौ । रूपाभावादिति । नच रूपसमवायसत्त्वे
तेन संबन्धेन तत्र कथं रूपाभावः संबन्धसत्त्वस्य तेन संबन्धेन
रामरुद्री ।

यमित्यर्थः । समवायाभावे एतादृशसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः ।
यत्संबद्धमिति । यदनुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगीत्यर्थः । तथाच संबन्धत्वेनेव
सम्बन्धप्रवेशाल्लमवायाभावेऽपि न समवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः । सि-
द्धसाधनमित्यत्र कस्य सिद्धसाधनमित्याकाङ्क्षोदयादाह—अयुतेति । ययोरैक-
मपराधितमवतिष्ठते तावयुतसिद्धौ । अर्थान्तरशब्दस्य खानभिमतार्थसिद्धिरर्थः ।
तत्रापि कस्येत्याकाङ्क्षोदयादाह—समवायेति । लाघवादिति । लाघवज्ञान-
सहकारादित्यर्थः । कृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानिति परामर्शादपि कृतेरेकत्वे
लापवमिति लापवज्ञानसहृतातिशयदुरादिकमेककृतिजन्यमित्यनुमितिवत् संब-
न्धस्यैकत्वे लापवमिति लापवज्ञानसहृतात् विशेषणविशेष्यसम्बन्धविशेष्यत्वव्या-
प्यविशिष्टतुद्धित्ववती गुणक्रियादिविशिष्टतुद्धिरिति परामर्शादपि विशेषणविशेष्य-
योरैकसम्बन्धविशेषिणीत्यनुमितिरिति समुदायार्थः । समवायस्यैकत्वे वायौ रूप-
वत्ताद्युद्धिप्रसङ्गात् मूलकारणं सा न न सङ्गच्छते नायावपि भ्रान्तानां रूपवत्ताप्र-
तीतेरत रूपवत्ताद्युद्धे प्रमात्वापत्तिरतया व्याचष्टे—रूपवत्तेति । तत्र हेतुमाह
—स्पर्शेति । संबन्धसत्त्वस्येति । तत्प्रतियोगिकत्वरसम्बन्धसत्त्वस्य तेन संबन्धेन

१ तत्रान् कपालसंघटनस्य घटध्वसे घटत्वेऽपि न घटध्वंसः कपालसमवेतकार्य-
मिति भावः, २ वायौ रूपसमवायसत्त्वस्येति तात्पर्यम्.

तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात्
घटाभावस्य तत्र सत्त्वात् तस्य च नित्यत्वात् अन्यथा देशा-
न्तरेऽपि घटाभावप्रतीतिर्न स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्

दिनकरी ।

संबन्धिसत्त्वग्याप्यत्वादिति वाच्यं, रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवा-
यस्यैव रूपसंबन्धतया वाच्यो तद्भावात् । नच विशिष्टस्यानतिरि-
क्तत्वेन विशिष्टसमवायोऽपि वायावसीति वाच्यम्, रूपनिरूपितत्ववि-
शिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणताया एव रूपसंबन्धत्वान् तस्य वाया-
वभावात् । पुषिष्यां गन्धस्य समवायो न जले इत्यादिप्रतीतेः सम-
वायस्य नानात्वमिति तु मन्वाः । संबन्धान्तरं अतिरिक्तपदार्थतवेति
शेषः । सिद्धेदित्यस्य भूतलादावित्यादिः । यदि वैशिष्ट्यमतिरि-
क्तमुरीक्रियते तदा तन्नित्यमनित्यं चेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह—
तस्येति । ननु वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वेऽपि घटानयनदशायां तत्र
घटाभावाभावादेव न घटाभावबुद्धिरत आह—घटाभावस्येति ।
तत्र घटवति भूतले । तस्येति । घटाभावस्येत्यर्थः । अन्यथा
घटाभावस्याऽनित्यत्वे । देशान्तरेऽपि घटशून्यदेशेऽपीत्यर्थः ।
घटत्वावच्छिन्नाभायस्यैकविधत्वादिति भावः । वैशिष्ट्यस्येति ।
वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमपक्ष इत्यादिः । तत्र घटानयनेन
घटवति । नच घटवति न घटाभावबुद्धिर्घटवत्ताज्ञानस्य प्रतिब-
न्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यं, घटवत्ताज्ञानविरहदशायां जाय-

समरुद्धी ।

तद्वत्त्वग्याप्यत्वात्प्रतियोगिमिति च अभावावस्थादिति भावः । इति तु मन्वा इति ।
तथाच तन्मते समवायस्य रूपसंबन्धत्वेऽपि न क्वचिः वाच्यो रूपसमवायानतीका-
रादिति भावः । अभावस्यापि वैशिष्ट्यं संबन्धान्तरं तिष्ठेदिति मूले संबन्धान्तर-
प्रदस्य संबन्धसमवायातिरिक्तकार्यकत्वे तिष्ठापत्तिरेव स्वरूपस्यैव तत्संबन्धत्वोपग-
मादतः शेषं पूरयति—अतिरिक्तेति । उररीक्रियते । अतीक्रियत इत्यर्थः ।
नन्वेकघटाभावस्य भावेऽपि घटानावान्तरमादाय घटशून्यदेशेऽपि घटाभावव-
त्ताबुद्धिरवश्यत एवेत्याह—घटस्यावच्छिन्नेति । एकविधत्वादिति ।

ममं तु घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वात्
तद्व्याप्तुद्धिः, वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तत्रैव
गौरवम् । एवं च तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभारानां
दिनकरी ।

मानाया घटाभावन्युद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु सिद्धान्तिनोऽपि मते पाकेन रक्ते घटे श्यामरूपसमवायस्य सत्त्वान् श्यामरूपप्रचायीप्रसङ्ग इत्यत्र आह—मम त्विति । द्वितीये दूषणमाह—वैशिष्ट्यस्येति । ननु वैशिष्ट्यानङ्गीकारे घटाभावभूतलयोः कः संबन्धः स्वरूपमिति चेत्, तथा सति घटोऽन्यतादशायामिव घटघटादशायामपि भूतले घटाभावन्युद्धिस्तत्र मतेऽपि स्यात् घटाभावभूतलयोस्तत्स्वरूपसम्बन्धस्य च तत्र सत्त्वादव आह—एवं चेति । तत्कालीनमिति । घटाभावभूतलयमिति ज्ञानकालीनमित्यर्थः । तत्तद्भूतलादिकमिति । यत्र भूतले घटाभावन्युद्धिस्तत्तद्भूतलादिकमित्यर्थः । तत्तदभारानामिति । यस्य यस्याभावस्य युद्धिस्तस्य तस्येत्यर्थः । तथाच न स्वरूपमात्रं संबन्धः किन्त्वीदृशः स्वरूपसामरस्यी ।

एकत्वादित्यर्थः । जायमानाया घटाभावन्युद्धेरिति । घटवत्ताज्ञानाभावदशाया घटवत्त्वपि भूतले भ्रमरुपा घटाभाववत्ताद्युद्धिर्नायत् एवेति न तदापत्तिः समवतीत्यतस्तस्या भ्रमान्वमापादयति—भ्रमात्वेति । नन्वेव प्रसङ्ग समावादेक्यवादिना मतेऽपि समान इत्याशङ्क्य ममत्वित्यादिप्रबन्धमवतारयति—नन्विति । द्वितीये वैशिष्ट्यानित्यन्वपक्षे । वैशिष्ट्यानङ्गीकारे धर्मावाधिकरणपौरुषिचित्तसम्बन्धानङ्गीकार इत्यर्थः । स्वरूपस्य संबन्धत्वे वाचकमाह—तथा सतीति । तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकमित्यत्र यदा यदा भूतले घटाभावो वर्तते तत्कालीनमित्यर्थो न समवति घटवत्तादशायामपि घटाभाव भूतलाद्युद्धित्वप्रयोजकस्य दुर्बलत्वात् अतस्तत्कालीनमित्यस्यार्थमाह—घटाभावयदिति । ज्ञानकालीनमित्यत्र ज्ञानपद प्रमात्वेनाभिमतज्ञानपरं तेन घटवत्तादशायामपि भ्रमात्मकपणमावत्त्वयुद्धिसम्बन्धेन तात्मादाय नोक्तदोषतादवस्थमिति ध्येयम् । नन्वेवमभावाधिकरणयो स्वरूपमेव संबन्ध इति सिद्धान्तोऽप्याहन्वेतेत्याशङ्कं निराकुरुते—तथाचेति । स्वरूपविशेष इति । तथाच स्वरूपसम्बन्ध इत्यस्यापि स्वरूपविशेष संबन्ध इत्यत्रैव तात्पर्यात् न सिद्धान्तव्यापात इति भावः ।

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥१२॥

संबन्धः ॥ ११ ॥ अभावं विभजते—अभावस्त्विति ।

अभावत्वं द्रव्यादिपट्टकान्योन्याभाववर्यम् । संसर्गा-
दिनकरी ।

विशेष इति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । नव्यास्तु वैशिष्ट्यं पदार्थान्तरमेव भूतलं घटाभाववदिति प्रत्यायान् स्वरूपसंबन्धाभ्युपगमे चाभावाधिकरणवृत्त्यखण्डभेदावन्मात्रविषयज्ञानादिकमादाय विनिगमनाविरह इत्याहुः ॥ ११ ॥ द्रव्यादिपट्टकान्योन्याभावेति । इह च द्रव्यत्वादि न प्रतियोगितावच्छेदकमनंतुगमात् किंतु तद्वैतपट्टकसंबन्धैव द्विप्रतियोगिकभेदस्य द्वित्वमिवेति ध्येयम् ।

रामस्त्री ।

नव्यास्त्विति । ननु भूतलं घटाभाववदिति प्रतीतेः स्वरूपसंबन्धेनैवोपपत्त्या वैशिष्ट्यस्य पदार्थान्तरत्वे मानाभाव इत्यत आह—स्वरूपसंबन्धेति । अभावाधिकरणं तत्तद्भूतलादि । तद्वृत्त्यखण्डो भेदः तद्विषयत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदः । ननु तत्तदधिकरणमात्रवृत्त्युक्तभेदस्याधिकरणातिरिक्त्वात् तत्तदधिकरणव्यक्त्यापनन्तभेदाहोकारप्रसङ्गेन तस्याधिकरणस्वरूपत्वमेवोचितमतस्तमादाय न विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्यत आह—तावन्मात्रेति । घस्तुतस्तु अखण्डैकभेदेन आकमधिकरणानां न विनिगमनाविरहः संभवति अधिकरणानां नानात्वेन आपवादैकभेदस्यैव संबन्धत्वोचित्यादतस्त्वद्विषयकज्ञानादिकमादाय विनिगमनाविरहं प्रसज्यति—तावन्मात्रेत्यादि । एतेन अनपस्थानयेन भेदाधिकरणकभेदस्यैव अधिकरणरूपताहीकरणीया ननु भेदमात्रस्य तथासत्यन्योन्याभावस्यैव विलयप्रसङ्गादिति वृष्णं परास्तम् । द्रव्यगुणादिविषयकज्ञानव्यपेदेव्यत्वानावस्यबन्धत्वे गुण इव द्रव्येऽपि द्रव्यत्वानावबुद्धिप्रसङ्गः संबन्धात्मकज्ञानस्य द्रव्येऽपि विशेष्यतया सत्त्वादतो मात्रपदम् । आदिना इच्छादिपरिग्रहः । युक्तं चैतत् । समवायनानात्ववादिनां नयानां मते अनन्तातिरिक्तानामासमवायकल्पनामपेक्ष्य ह्युत्तररूपाणामेव संबन्धत्वाचित्त्वेन तन्मतेऽतिरिक्तसमवायस्यैवातिरिक्तप्रसङ्गादिति मन्तव्यम् । अतः चाहुरिलनेनाखरसोद्भावनं तद्वीजं तु तदधिकरणविषयकज्ञानज्ञानष्यर्त्तीनां संबन्धकल्पनामपेक्ष्यकसाहाय्येन्यात्वे आपवाच्च विनिगमनाविरहः यत्किंचिदेकज्ञानव्यपेदेन तथात्वे तज्ज्ञानव्यस्यमावदशायां संबन्धभावेनाभावविशिष्टतुल्यतुल्यपत्तेः, निलज्ञानव्यपेदेऽप्यात्वे च तस्याः सर्वविषयकत्वेन प्रतियोगिमलम्पभावबुद्धिप्रसङ्ग इति शोध्यम् ॥ ११ ॥ पट्टकसंबन्धैवेति । यदपि घटपट्टोमयभेदस्य प्रसङ्गं घटपट्टोतिव

१ भेदात्, २ द्रव्यादिगणपट्टकसंस्था.

भावान्योन्याभावात्तद्वैतार्थः । अन्योन्याभावात्संज्ञविध-
त्वाच्चद्विभागाभावात् संसर्गाभावं विमज्जते—प्रागभाव
इति ॥ संसर्गाभावात्त्वमन्योन्याभावात्तद्वैतार्थम् । अन्यो-
न्याभावात्त्वं तादात्म्यसंभवाच्चिदन्नप्रतियोगिताकामावत्वम् ।
दिनकरी ।

वस्तुतोभावात्तद्वैतमेव तथा बोध्यम् । अत्र केचित्, भावमिन्न-
त्वस्याभावात्त्वे भावत्वरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटो नास्तीति
प्रतीत्यनापत्तिः । एवमन्योन्याभावात्त्वस्याभावात्त्वगर्भस्यापि वक्तव्यत-
याऽभावात्त्वस्यान्योन्याभावात्त्वगर्भत्वे अन्योन्याभयापत्तिः । एवमभा-
वात्त्वस्य भावमिन्नत्वरूपत्वेऽभावो न भाव इति वाक्याच्छाब्दबोधा-
नुपपत्तिश्च । उद्देश्यतावच्छेदकविवेकयोरेक्यादिति, तस्मात्सण्टोपा-
सामरुद्गी ।

घटत्वावच्छिन्नभेदस्याभावात्त्वे तस्य प्रत्येकं द्रव्यादावपि सत्त्वेन तेषामप्यभाव-
त्वापत्तिरपि पर्याप्तिसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नभेदस्य द्रव्यादावपि सत्त्वेऽप्यपेक्षा-
वुद्धिरूपपट्टवस्य विषयतावच्छेदकत्वाच्च भावेष्वतिप्रसङ्ग इति मन्तव्यम् ।
ननु व्यासव्यवृत्तिसंज्ञायां पर्याप्तिसम्बन्धेनैव प्रकारत्वमिति नियमः । अन्यथा
द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्त्वेनेदो द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः । नचैदो द्वाविति
प्रतीतिरिदं एव एवो द्वित्ववानिति प्रतीतेरिदं तया समवायेनापि व्यासव्यवृत्तिसं-
ज्ञायां प्रकारत्वमावदयकमिति वाच्यम् । द्वित्ववानिति प्रतीतौ मनुष्यसमदर्भेणैव
प्रकारत्वगतपाच पद्मिन्नमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसम्बन्धेनैव पदत्वस्य प्रकारत्वानुभवात्
वदत्वावच्छिन्नभेदो निष्प्रामाणिक एवेत्यभिप्रायेणाह—अस्तुत इति । तथा-
चोच्यमिति । अभावत्व बोध्यमित्यर्थः । यद्यपि द्रव्यादिभेदपट्टस्याभावत्वेन न
कोपि दोष तथापि गौरवान् द्रव्यादीनां पण्या पदार्थानामज्ञानेऽपि अभावत्व-
प्रतीतेषु तदुपेक्षितमिति ध्येयम् । अभावत्वस्याखण्डोपाधिन्न वदता मत्तनुप-
न्यसति—अत्र केचिदिति । अभावत्वगर्भस्येति । तादात्म्यसंभवा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताच्च समाप्रम्यान्योन्याभावात् तद्वैतत्वे घटत्वादी घटत्वाभाववद्भेद-
रूपेऽपि व्यवहारव्यावृत्त्याभाववन्निर्देशस्त्वावदयकत्वं इति भावः । अन्योन्याभया-
पत्तिरिति । अभाववद्वैतान्योन्याभावात्त्वज्ञानस्य अन्योन्याभावात्त्वज्ञाने चाभा-
ववद्वैतव्यापेक्षितत्वादिति भावः । उद्देश्यतावच्छेदकत्वादि । अनेदस्य
संज्ञावच्छेदे उद्देश्यतावच्छेदकविवेकयोरेक्यादिति, तस्मात्सण्टोपा-
सामरुद्गी । अभाववद्वैतव्यवृत्तिसंज्ञायां पर्याप्तिसंज्ञायां निराद्यनुपपत्तित्वादिर्भावात् ।
अभाववद्वैतव्यवृत्तिसंज्ञायां निराद्यनुपपत्तित्वादिर्भावात् ।

घटो नास्तीति प्रतीतिरिति दिनकरी ।
 धिरनुयोगिताविशेषो वाऽभावत्वमिति वदन्ति । अत्र नव्याः—
 अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वे प्रमाणाभावः । किंतु भावभिन्नत्वं
 समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ता-
 भावरूपं तेषु पूर्वानुपस्थितमपि प्रकारः । एवंच घटाभावपटाभावप्र-
 तीतीनामभावांशोऽनुगतत्वमुपपद्यते । नच विषयतानवस्था सत्तात्य-
 न्ताभावव्यक्तेः स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात् । अतएव सत्तारू-
 पप्रतियोगिज्ञानं विनापि घटो नास्तीति बुद्धौ स प्रकारः अभावत्व-
 प्रकारकप्रत्यक्ष एव प्रतियोगिधियो हेतुत्वात् । अन्यथा इदं तम

रामरुद्री ।

अनुयोगिताविशेषो वेति । संसर्गभावानुयोविताव्यावर्तनाय विशेषपदम् ।
 प्रमाणाभाव इति । ननु घटाभावाद् अभाव इत्यनुगतत्वप्रतीतिरेव तत्ता-
 पिका भविष्यतीत्याशङ्क्या अनुगतप्रतीति प्रकृष्टान्तरेणोपपादयति—किंत्व-
 ति । नन्वेवमभावत्वस्यान्योन्याभावगर्भतयोरन्योन्याधर्मापत्तिरित्यत आह—
 समवायेति । सत्ताभावरूपमित्यस्याभावत्वमिति शेषः । नन्वेवमपि सत्तानुप-
 स्थितिदत्तायां घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह—तच्चेति । ननु अनु-
 योगिताविशेषस्याभावत्वोपगमे व्यपवापदेव कुतो भाङ्गीकृतमित्यत आह—
 एवंचेति । अभावांशोऽनुगतत्वमिति । एकधर्मप्रकारत्वरवमित्यर्थः । तथा-
 चाभावत्वस्यानुयोगितारूपत्वे तस्याः घटाभावाद् भिन्नतया अभावप्रतीतेरनुग-
 तत्वं न स्वादिति भावः । ननु आसीत्तरस्य सत्ताभावस्य स्वरूपतो भानासंभवेन
 अभावत्येनेव तस्य प्रकारता वाच्या तन्म सत्ताभावरूपं तदपि पुनः सत्ताभावरू-
 पाभावेन प्रकार इत्यङ्गीकरणीयं, तथा चामायप्रतीतौ विषयतानन्तरमिति शङ्का
 निराश्रुते—नच्चेति । विशेषणस्य सत्ताभावस्य एकस्यैव तत्र तत्र प्रकारत्वात्
 विषयतानवस्था नोक्ता अपितु विषयतानवस्थैवेति बोध्यम् । ननु सत्ताभावस्य
 स्वरूपतः प्रकारत्वोपगमेऽपि सत्तोपस्थितिश्चान्यच्छले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिरनुप-
 पद्येव अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया सत्ताज्ञानं विना सत्ताभावमानासं-
 भवादित्यत आह—अतएवेति । प्रत्यक्ष एवेति । अभावविषयकस्याद्बो-
 धाद् अतियोगिज्ञानानपेक्षणात् प्रत्यक्ष इत्युक्तम् । इदमिति । इदमिति
 प्रत्यक्षविषयः तमस्त्वं तु न तेजोऽभावत्वरूपं अपितु तेजोऽभावविद्यतावच्छिन्नमेव
 नातस्तेजोज्ञानं विना नदृशप्रतीत्यनुपपत्तिः । ननु घटाभावस्य पूर्वानुपस्थितस्य
 प्रकारत्वोपगमे विशिष्टतुदित्यावच्छिन्नं प्रति विशेषज्ञानत्वेन हेतुतायां व्यभिचार

१४ संसर्गाभावः ससर्गाभाव इत्येतत् । प्रत्यक्षखण्डम् १
 एवं त्रैविध्यमापन्नः ससर्गाभाव इत्येतत् ।

वनाशुभावत्वं प्रागभावत्वम् । जन्याऽभावत्वं ध्वंस-
 त्वम् । नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम् । यत्र तु
 इति प्रतीत्यतापत्तेः । नच सत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य
 प्रकारत्वे विशेषणधियो हेतुत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् । विशेषण-
 भेदेन हेतुताया भिन्नत्वेन तत्र तद्वेतुत्वानुपगमात्फलानुरोधित्वात्क-
 ल्पनाया इति प्राहुः ॥ संसर्गान्योन्याभावभेदत इति मूलादेकः
 संसर्गाख्योऽपरोऽन्योन्याभाव इति प्रतीयते तच्चायुक्तं संसर्गस्याभाव-
 त्वानङ्गीकारादित्यत आह—संसर्गाभावेति । तथाच द्वन्द्वान्ते
 श्रूयमाणस्याभावपदस्य प्रत्येक सवन्यात्संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चेति
 मूलार्थ इति भावः । क्रमेण द्वयोरभावयोर्लक्षणमाह—संसर्गाभा-
 वत्वमिति । अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणायान्योन्याभावमिन्नेति ।
 इत्याशङ्क्यामाह—विशेषणभेदेनेति । अयं भावः । विशिष्टबुद्धित्वे हि सप्रका-
 रकबुद्धित्वादन्यदुपविविशेषणत्वगपि प्रकारत्वादतिरिक्त, तथाचोक्तकार्यकारणभावे
 सति घटज्ञानात् पटविशिष्टबुद्ध्यापत्ति घटस्यापि क्वचित्प्रकारत्वात् अतो घटवि-
 शिष्टबुद्धिप्रति घटज्ञानत्वेन पटविशिष्टबुद्धिं प्रति पटज्ञानत्वेन विशिष्यैव कार्यकारण-
 भाव खोदरणीय इति । तत्रेति । अभावत्वविशिष्टबुद्ध्यावित्यर्थः । तद्वेतुत्वेति ।
 अभावत्वज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमादित्यर्थः । ननु सवन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य
 हेतुत्वाकल्पने बीजाभाव इत्यत आह—फलेति । विशेषणज्ञान विना विशिष्टबुद्ध्या-
 नुत्पाद फलम् । तदनुरोधित्वात् कार्यकारणभावकल्पनाया इत्यर्थः । घटादिज्ञान
 मन्तरा घटादिविशिष्टबुद्ध्यानुदयात् तत्र कार्यकारणभाव कल्पते । अनुपस्थिता-
 भावत्वविशिष्टबुद्ध्यानुदयादत्र न कल्प्यत इति भावः । द्वन्द्वान्त इति । अथान्न
 संसर्गस्थान्योन्यश्च संसर्गान्योन्यौ तौ च तावभावौ चेति विप्रश्नो न सम्भवति संसर्ग
 स्याभावत्वानभ्युपगमात् नचान्न संसर्गपद तादात्म्यमिन्नसंबन्धपरं अन्योन्यपद च
 तादात्म्यसंबन्धपरं तथाच संसर्गान्योन्याभ्यामभावावितिच्युत्पत्त्या तादात्म्यमिन्न-
 संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावयोर्भाष्योक्त
 दोषः, तृतीयाया अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वार्थकत्वारिति वाच्यम् । एवमपि ध्वंस
 प्रागभावयो प्रतियोगित्वस्य संबन्धानवच्छिन्नत्वमत्वे तयोरसंमहापातादिति चेत् ।
 संसर्गपदस्य तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितारूपसंसर्गपरत्वेन अन्योन्यपदस्य ता-
 दात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितापरत्वेन तयोरभावावितिच्युत्पत्त्या तादात्म्यप्रतियोगिता-

भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य सं-
दिनकरी ।

घटादावतिव्याप्तिवारणायभावपदम् । एवमप्रेऽपि । तादात्म्येति ।
तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विवक्षितं । तेन
संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताके संयोग्यत्वान्ताभावे नातिव्याप्तिः ।
प्रागभासस्य लक्षणमाह—विनाशयभावत्वमिति । अत्र ध्वंसे-
ऽतिव्याप्तिवारणाय विनाशीति । ननु प्रागभावसत्त्वे किं मानमिति
चेदत्रोत्पन्नस्य पुनरत्पादभिया तत्सिद्धिरिति प्राश्चः । केचित्तु जातो
घट इत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इति प्रत्यक्षयत्नेन नाशोऽतिरिच्यते न तु
प्रागभावः इदेदानीं घटप्रागभाव इति लोकानां प्रत्ययाभावात् । न च
रामरुद्री ।

इयमेरुपकानावाविल्लयेलाभात्तासृति निरूपकत्वस्यैव पश्यतृत्वादिति । यद्वा स-
सर्गपद ससर्गपदपूर्वपर अन्योन्यपदमपि तत्रदस्यैकपरं अभावपद चाभावपद-
वाच्यपरं तथाच ससर्गान्योन्यौ च तावभावां चेति व्युत्पत्त्या ससर्गान्योन्यपदपूर्व-
याभावपदवाच्यावितिपर्यवन्तितायैलाम । एतेनोक्तत्वात्तदेवाभावद्वययोर्लक्षणला-
भादाकाङ्क्षाविरहेणोत्तरानाभावद्वयलक्षणप्रतिपादनासृतिरिति परास्त्वम् । एवम-
प्रेऽपीति । अन्योन्याभावलक्षणेऽपि भावेऽतिव्याप्तिवारणायैवाभावपदमित्यर्थः ।
तादात्म्यत्वेनेति । तादात्म्यत्व तद्गतोऽसाधारणधर्मः । तादात्म्यत्वेन तादा-
त्म्यावच्छिन्नत्वविवक्षाया पश्यमाह—तेनेति । संयोग्यस्यन्ताभाव इति ।
संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगत्ववन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका यन्ताभावे
यथायुतेऽतिव्याप्ति । इदानीं तु तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यनिष्ठा या ससर्गवि-
धवावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगिताकत्वलाभेन अक्षन्ताभावीयसंयोगविप्र-
तियोगितावच्छेदकताया संयोगत्वनिर्वावच्छिन्नत्वान्तातिव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि
संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन ततादात्म्यत्वमपि संयोगत्वमेवेत्यतिव्याप्ति-
निरातो दुर्घट एव तथापि ससर्गतावच्छेदक तादात्म्यत्व न संयोगत्वादिरूप
किंतु ससर्गतावच्छेदकसाधारणधर्मत्वमेव अतोऽत्यन्ताभावीयप्रतियोगिताया संयो-
गस्य संयोगत्वेनैवावच्छेदकत्वात् असाधारणधर्मत्वेनावच्छेदकत्वविरहाच्च तत्राति-
व्याप्ति । भेदप्रतियोगितावच्छेदकससर्गस्यवासाधारणधर्मत्वेन भानाभ्युपगमात्
अन्यथात्यन्ताभावाभ्योन्याभासयोर्भेदासम्भवादिति भावः । तत्सिद्धिरिति ।
प्रागभासानुमितिरित्यर्थः । तदनुभासप्रकारश्च अथ घट स्रोतसि रणाशुतिशर-
णजन्य स्रोतसिद्वितीयसप्तानुत्पन्नत्वात् दलेवस्य दलनुमानवलोभेतरपा बापा-
रप्रागभावसिद्धि तस्य सामानादृशत्वेन प्रतियोग्युत्पत्तिक्षणावृत्तिरिति भावः ।
सीधित्विदृशा मतमुपन्यास्यति—केचिदिति । लोकानामिति । पण्डितपा

विनकरी ।

तद्वदोपधायन्तत्प्रपालतत्सयोगादीना तद्वदोत्पत्तिकालेऽपि सत्त्वात्पु-
नरपि तद्वदोत्पत्त्यापत्तिः । प्रागभावाद्गीकारे च तदभावादेव न पुन-
स्तदुत्पत्तिरिति वाच्यं, ज्ञान्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया ह्युत्स-
सम्बायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्य विरहेणैतदापत्त्य-
सम्भवात् । नच ज्ञान्यद्रव्याभावस्य ज्ञान्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्ति-
कध्वंसाभावस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण तादृशद्रव्या-
भावस्य तादृशध्वंसाभावानां च कारणतामपेक्ष्य व्ययवादेक एव
रामरद्वी ।

मरसाधारणानामित्यर्थं । प्रागभावस्य प्रत्यक्षत्वे पानराणामपि तत्प्रत्यक्षपत्ति-
रिति भावः । नचात्र घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिरेव प्रागभावे मानः, वर्तमान-
प्रागभावाप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्वरूपत्वादिति वाच्यम् । वर्तमानकालध्वसाधि-
करणकालोत्पत्तिकत्वस्यैव भविष्यत्वरूपत्वाभ्युपगमात् । उत्पत्तिश्च आद्यक्षणस-
बन्धः । क्षणे आद्यत्वं च, तदधिकरणक्षणध्वसानधिकरणत्वमिति भावः । ऊन-
चतया ह्युत्स्येति । प्रागभावकारणत्वादिना ज्ञान्यद्रव्यं प्रति द्रव्याभावस्य
त्रिमिति कारणवत्कल्पनीयमिति तु नाशङ्कनीयं, यत्र एतद्वदनाशानन्तरं तदार-
म्भकद्रव्याभ्यां घटान्तरमुत्पद्यते तत्र पूर्वघटोत्पत्तिद्वितीयक्षणे पुनर्घटोपत्ते-
रित्यथा वारयितुमशक्यत्वात् घटकारणीभूततत्प्रागभावकालध्वयोगादीना-
सत्त्वात् । नच द्वितीयघटारम्भकद्रव्याभ्यां सयोगव्यक्तदातीमत्त्वाच्च तदापत्ति-
रिति वाच्यम् । यतो हि न द्वितीयघटव्युत्पत्तिरापाद्यते येन तत्कपालध्वयो-
गव्ययत्वात् न तदापत्तिरिति शक्यते यत्तु न वा पूर्वघटव्यकेरपत्तिरापाद्यते
येन तत्प्रागभावाभावात् न तदापत्तिरिति शक्यते यत्तु अपि तु घटत्वावच्छिन्नोत्प-
त्तिरेव आपद्यते तत्कारणीभूतानां घटप्रागभावादीनां सर्वथा सत्त्वादिति भावः ।
यत्तु यत्र सप्तघटोत्पत्तिर्भविष्यति तत्र महाघटवत्त्वदद्यामेव तत्प्रागभावादि-
यत्तात्पर्यव्यतिवारणाय द्रव्याभावस्य कारणत्वावश्यकमिति, तत्तुच्छ, सप्त-
घटं प्रति महाघटजायस्य कारणत्वेन तदापत्त्यसम्भवारितिध्येयम् । तादृशद्रव्या-
भावस्येति । तदभावावाच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्यार्थं । तादृशव्य-

चन्वाघटकत्वादत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटा-
दिनकरी ।

प्रागभावो हेतुः फल्प्यत इति वाच्यं, प्रागभावकल्पनेऽपि तत्कालो-
त्पत्तिकानन्तपदार्थप्रतियोगिकानामनन्वानां प्रागभावानां विनिगम-
नाविरहेण हेतुताया दुर्वारत्वात् । तथाच प्रागभावरूपधर्मिकल्पना-
गौरवं परमतिरिच्यते इत्याहुः । अत्र वदन्ति—स्वानधिकरणेषु
तन्तुषु पटोत्पत्तिवारणाय सहस्रतन्तुकपटस्थले घटनां तन्तूनां
तत्संयोगानां च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनापेक्षयैका प्रागभावस्य
हेतुता लघीयसी । अथैवमपि द्वित्रिचतुर्षु तन्तुषु सहस्रतन्तुकपटो-
त्पत्त्यापत्तिः, नच चरमसंयोगव्यक्तित्वेन हेतुत्वाभापत्तिरिति

रामरुद्री ।

सामाधानामिति । अन्यद्रव्योत्पत्तिकालोत्पत्तिरूपं सामाधानामित्यर्थः । अत्रच
बहुवचनेन द्रव्याभावत्वापेक्षया तादृशस्वभावावत्वस्य युक्त्या न तेन रूपेण कार-
णतामादाय विनिगमनाविरहः प्रसज्यते अपि तु तत्तद्व्यं प्रति तदुत्पत्तिकालोत्प-
त्तिरूपसंन्यथीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैवाभावानां कारणता वाच्या तथा कानन्तकार्यका-
रणमावापदस्या न विनिगमनाविरह इति सूचितम् । नच तर्हि स्वंसामाधानां कार-
णत्वं निर्युक्तिरिति वाच्यम् । स्वंसामाधाधिकरणे अत्यन्ताभावात्तन्तुषु तन्तुमते
जन्यद्रव्यानुत्पादप्रसङ्गेन अगत्या द्रव्याभावमुपेक्ष्य स्वंसामाधानां कारणतायाः
स्वीकरणीयत्वात् तपान्चोत्पत्तस्य पुनरुत्पादनारण्याय प्रागभावानङ्गीकारे नवीचेद्रे-
न्याभावस्य प्राचीनैः स्वंसामाधानां हेतुता कल्पनीया प्रागभाववादिना तु तत्सर्वमु-
पेक्ष्य प्रागभाव एव हेतुत्वेन फल्प्यत इति तद्व्यामिप्रायः । वस्तुतस्तु समवायेन
द्रव्याभावस्य ह्युत्पत्तिभयवादिषिदस्य जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रति जनकतया जनक-
त्वेनाङ्गीकरणीयतया अभावादित्यत्रापि पञ्चमन्तस्य पुनरन्वयेन ह्युत्पत्तस्य द्रव्यस्वा-
मावादित्यर्थो लभ्यते । तथाच प्रागभाववादिना द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वानुपगमेऽपि
ह्युत्पत्तेन द्रव्याभावस्यैव कारणत्वं वक्तुमुचितम् नत्वह्युत्पत्तस्य प्रागभावस्येति पूर्व-
ग्रन्थमात्रः । एवं च कपालद्वयसंयोगाद्दोषोत्पत्तिदशायां कापालिकदिश्वपि घटोत्पत्तिः
स्वीकरणीया । अन्यथा कपालिकया समवायेन घटाभावप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति
तद्व्यानारम्भकद्रव्याभावस्यैव कारणता वाच्या । तथाच तत्तद्व्यं सामाधानामपि
विनिगमनाविरहेण कारणतापत्तिश्चापि संगतैरेति वक्तुमुत्तरयामः । एवं अन्य-
द्रव्यप्रति द्रव्योत्पत्तिकालोत्पत्तिरूपं सामावस्य हेतुत्वे तादृशकारानन्तरं तदारम्भक-
कपालाभ्यां घटान्तरोत्पत्तिरपि न स्यात् तादृशस्वभावावत्कारणतामावादेत्यादि-
दुपपानां सत्त्वेऽपि तेषां सत्त्वेन तान्मुपेक्ष्य दुपपान्तरमाह—प्रागभावेति ।
अत्र वदन्तीति । प्राचीनानुयायिन इति शेषः । तत्संयोगानां । तन्तुसंयोगा-
नामित्यर्थः । अथैवमपीति । प्रागभावस्य हेतुत्वेऽपीत्यर्थः । उत्पत्त्यापत्ति-

त्यन्ताभावबुद्धिः । तत्रोत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव
इति केचित् । अत्र घंसंप्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव
इति प्राचां मतं, श्यामघटे रक्तो नास्ति रक्तघटे श्यामो ना-
स्तीति घीश्च प्रागभावं घंसं चावगाहते न तु तदत्यन्ताभावं
वयोर्विरोधात् । नव्यास्तु—तत्र विरोधे मानाभावात् घंसा-
दिकालान्तेऽदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तते इत्याहुः । नन्वस्त्व-
दिनकरी ।

वाच्यं, तथासति स्वानधिकरणतन्तुष्वपि चरमसयोगाभावादेव
षटोत्पत्तिवारणसमवे प्रागभावकल्पनानौचित्यादिति चेन्न । चरम-
सयोगस्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासंख्या हेतुत्वे तन्व-
न्तरेऽपि समवायेन षटोत्पत्त्या तत्र समवायेन चरमसयोगा-
भावेन व्यभिचारपक्षेण समवायसंनन्वेन तत्पटत्वावच्छिन्न-
प्रति चरमसंयोगव्यक्तेः कालिकसंबन्धेन हेतुता वाच्या । तथाच
स्वानधिकरणतन्तुष्वपि कालिकविशेषणतया चरमसंयोगस्य सत्त्वा-
त्षटोत्पत्तिवारणाय प्रागभावहेतुत्वस्वावश्यकत्वादिति । एवमप्यस्तु
कश्चिदतिरिक्तः पदार्थस्तथापि तस्य सप्रतियोगिकत्वे प्रमाणाभाव
इति तु तत्त्वम् । ध्वसस्य लक्षणमाह—जन्यामायत्नमिति ।
प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्येति । अत्यन्ताभावस्य लक्षणमाह—
नित्येति । घंसादिवारणाय नित्यपदम् । नन्वत्यन्ताभावस्य नित्यत्वे
घटानयनानन्तरमपि भूतले षटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरित्यत
आह—यत्रत्विति । तथाच संबन्धाभावादेव घटानयनानन्तर
घटात्यन्ताभावबुद्धिर्नेति भावः । कालविशेषविशिष्टस्वरूपस्य
संबन्धोपगमादेव षटवति षटो नास्तीति प्रतीत्यभावोपपत्तौ चतुर्थ-
रासद्री ।

इति । तत्संबन्धव्यतीनां तथा हेतुतानन्तुगमात्प्रागभावस्य तदानीमपि
घटादिनि शेष । तत्संबन्धव्यतीनां हेतुशापयमे च ध्वसं प्रागमाहृष्टानमिति
मत्र । स्वानधिकरणेऽप्यिति । घटस्य तन्तुघटानपि षटवति सर्व । तस्य
स्तरेऽपीति । चरमसंयोगाधिकरणतन्तुनिष्ठवद्वयस्य षट्पटापि षट्पटान्तर
संबन्धे । संप्रतियोगिकत्वेऽप्यह—एवमप्यस्त्विति । सप्रतियोगिकत्वे

भावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न । अनन्ताधिक-
रणात्मकत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् ।
एवंचाधाराद्येयभावोऽप्युपपद्यते । एवंच तत्तच्छब्दगन्धरसाद्य-

दिनकरी ।

ससर्गाभावे मानाभाव इत्यखरसः केचिदित्यनेन सूचितः । ननु
मास्तु घटकाले घटात्यन्ताभावबुद्धिः घटोत्पत्तेः प्राक्काले तु स्यादित्या-
शङ्क्याह—अत्रेत्यादिना । ननु तर्हि रक्तरूपप्रागभावधिकरणे
श्यामघटे श्यामरूपध्वंसधिकरणे च रक्तघटे कथं रक्तो नास्ति श्यामो
नास्तीति च प्रतीतिः ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणेऽत्यन्ताभावस्यासत्त्वा-
दित्यत आह—श्यामघट इति । तत्रेति । ध्वंसप्रागभावयोरि-
त्यर्थः । अत्यन्ताभावेन सहेति शेषः । तथा च नव्यमते पूर्वपक्षि-
कथितशङ्कायामिष्टापत्तिरेवेति भावः । युक्तं चैतत् । कथमन्यथा
पूर्वममेऽपि रक्ते मध्ये श्यामे घटे च रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकप्रत्यय-
स्तस्य सामान्याभावावगाहित्वात्, नचेदक्षप्रत्ययो रक्तिमध्वंसाद्यव-
गाही पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तादृशाकारप्रत्ययप्रस-
रामरुद्री ।

इति । तथाच तस्याभावत्वे मानाभावेन न प्रागभावसिद्धिरिति भावः । कथं
रक्तो नास्तीति । नास्तीत्यादिप्रतीतिरेवान्ताभावविषयकरत्वादित्याशङ्कितुरभि-
प्रायः । सिद्धान्तिनस्तु तदास्ये मानाभाव इत्याशय इति ध्येयम् । पूर्वपक्षि-
कथितशङ्कायामिति । घटकालस्य घटाभावसंबन्धाघटकत्वेऽपि घटप्रागभावा-
दिकाले घटात्यन्ताभावबुद्ध्यापत्तिरिति शङ्कायामित्यर्थः । रक्तं रूपं नास्तीत्या-
कारकप्रत्यय इति । ननु तादृशप्रतीतिर्बालान्ताभावो विषयः किं तु प्राग-
भावध्वंसावेव तथेत्युक्तमेवेत्याशङ्कायानाह—तस्येति । नास्तीति प्रत्ययस्येत्यर्थः ।
सामान्याभावावगाहित्वात् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावविषय-
कत्वादित्यर्थः । ध्वंसप्रागभावयोश्च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितास्त्वानहीक्ष-
रादिति शेषः । ननु नास्तीति प्रत्ययस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावगा-
त्रविषयकत्वे मानाभाव इत्याशङ्क्य निराचष्टे—न चेति । पूर्वापरेति । पूर्व
रक्तः ततः श्यामः ततो रक्तस्ततः श्यामस्ततो रक्तो यो घटः तत्पिन् मध्यरक्त-
तादृशायामित्यर्थः । क्रमिकरक्तरूपनयस्थले तु नैयनापत्तिः संभवति तादृशरक्त-

१ सम्यगविशेषे प्रतीयमानाभिनिकामावे इत्यर्थः. २ पूर्व रक्तस्ततः श्यामस्ततो
रक्तो यो घटस्तस्मिन् मध्यरक्ततादृशायामित्यर्थः.

भावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते । अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वं न स्यात् । एतेन ज्ञानविशेषकाले विद्विष्यति ।

ज्ञादिति । नच रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वं ध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्ति तेनान्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययस्तदा ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वस्वीकारात् नतु पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्ते तत्र तदा तदनभ्युपगमादिति बान्यम् । विनिगमनाविरहेण पदार्थान्तरध्वंसप्रागभावयोरपि तत्स्वीकारप्रसङ्गेन गौरवान् तदपेक्षयात्यन्ताभावस्यान्तरा श्यामादौ सवन्धत्वकल्पनेनैव लाघवादित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वभावस्तु द्विधेत्यादिविभागोऽनुपपन्नः, अभाव एव भानामावादित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते—नन्विति । अभावस्याधिकरणात्मकत्वे गौरवं प्रदर्शयितुमनन्तेत्युक्तम् । अतिरिक्तेति । भावातिरिक्तैत्यर्थः । अभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदोषः सोऽप्यस्मिन्मते नेत्याह—एवं चेति । अधिकरणापेक्षयातिरिक्तत्वे चेत्यर्थः । नन्वभावाधिकरणकभावत्याधिकरणात्मकत्वे यथाधाराधेयभावोपपत्तिस्तथा सर्वत्राप्यस्तित्रयतो रामरद्री ।

ध्वंसप्रागभावयोर्नास्तीत्याकारकप्रतीतिनियामकत्वानुशीकारसम्भवान् उक्तपक्षे तु स्वप्नतादृशाया तादृशप्रतीत्या तयोरपि तादृशप्रतीतिनियामकत्वस्य भावव्यवहृत्यादिति ध्येयम् । अव्याप्यवृत्तित्वेनेति । कालिकाव्याप्यवृत्तिवेनेत्यर्थः । पदार्थान्तररूपंसेति । रक्तरूपमव्यवहृत्यालोत्पत्तिकदरत्वमानविकरणवापुसयोगादिष्वहेत्यर्थः । गौरवादिति । विनिगमनाविरहेणानन्तध्वंससाधौ रक्तत्वव्यच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वकल्पनापत्त्या गौरवादित्यर्थः । अभावस्य अधिकरणरूपता मूले शङ्किता ह्यत्र पूर्वग्रन्थसङ्गविमाह—नन्वमान इति । अतिरिक्तत्वस्य कृतपदार्थातिरिक्तार्थकत्वं न सम्भवति अभावस्यापि नैवापिक्ते क्लृप्तत्वात् अतस्तदर्थमाह—भावातिरिक्तेति । अभावस्याधिकरणात्मकत्व इति । गन्धभावस्य जलादिरूपत्वेऽपि जलत्वादिनैव तथा न घ्राणेन्द्रियप्रसङ्गता गन्धाम

१ यस्मिन् काले भूते पद्मभावस्तत् त्वमा स्वीकित्वे उक्तलोत्पत्तानि तद्भूतक विषयकानि भूते पद्मे नास्तीत्याकारकानि इदं भूतकनित्वाणकारकान्यापि नाहानान्येव भूते पद्मे नास्तीति प्रतीतेः यत्त्वनिश्चिन्नेस्वितानुसोऽपि ताप्रकारेण भासन्त इत्यर्थः । २ यस्मिन् काले भूते पद्मे नास्ति तत्काल एव भूतक पद्मे नास्तीत्यादिप्रतीतेः तादृशानुसोऽपि ताप्रकारेण भासन्त इत्यर्थः ।

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

शेषाद्यात्मकत्वमभावस्येति प्रत्युक्तं, अप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥ १२ ॥
इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते—सप्तानामिति । समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितोऽर्थः । एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितोऽर्थः । ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वत्रैवास्ति ईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् । एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ॥ १३ ॥

दिनकरी ।

दूषणान्तरमाह—एवंचेति । अन्यथा । अभावस्याधिकरणात्मकत्वे । एतेन वक्ष्यमाणदूषणेन ॥ १२ ॥ परस्परधर्मतापन्नानां सप्तपदार्थानामेव परस्परभेदकत्वं ज्ञापयितुमाह—इदानीमिति । पदार्थनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । तदनिरूपणे तत्तत्पदार्थघटितस्य तत्तत्पदार्थस्य साधर्म्यतया निरूपणासंभवादिति भावः । समानो धर्मः सधर्मस्य भावः साधर्म्यम् । एवं वैधर्म्यमित्यत्रापि भ्रमधारणाय बहुव्रीहिमाह—समानो धर्मो येषामिति । केवलान्वयित्वादिति । विषयभेदेन विषयतया भेदेऽपि ज्ञानविषयतात्वेन केवलान्वयित्वमस्येवेति भावः । एवमप्रेऽपि । ज्ञेयत्वादीत्यत्रापि पदार्थं दर्शयति—एवमभिधेयत्वेति । अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वमभिधा च संकेतमाहोऽधिकः पदार्थ इति मीमांसकाः । संकेतभिन्नायामभिधायां मानाभावात्संकेत एवाभिधेति नैयायिकाः । प्रमेयत्वादिकमित्यादिनास्तित्वपरिग्रहः । तद्य

रामरुद्री ।

यत्वेन तु शेषामपि तयात्वमित्येवेति प्राभाकराणामभिप्राय इति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥
मूले साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणयोः प्रयोजनमनुष्णत्वात् तदप्रदर्शयितुमाह—परस्परचेति । ज्ञानविषयतात्वेनेति वृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वं न केवलान्वयित्वं, केवलान्वयिनोऽपि द्विसारिणा अभावधरत्वात् किंतु वृत्तिमदभावप्रतियोगित्वानवच्छेदकधर्मवशमेव तथा, एवं च पटादिनिष्ठविषयतान्येतेषुपि ज्ञानविषयतात्वं ज्ञान

१ पदार्थनिरूपणेपरस्परान्वयित्वमभिधेयत्वमभिधाविषयत्वमभिधा च संकेतमाहोऽधिकः पदार्थ इति मीमांसकाः । संकेतभिन्नायामभिधायां मानाभावात्संकेत एवाभिधेति नैयायिकाः । प्रमेयत्वादिकमित्यादिनास्तित्वपरिग्रहः । तद्य
पटादिनिष्ठविषयतान्येतेषुपि ज्ञानविषयतात्वं ज्ञान

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

द्रव्यादय इति ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यं
मनेकत्वं समवायित्वं च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्यं-
नेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम् । तथाचानेकभाववृ-
त्तिरुक्ती ।

कालसम्बन्धित्वम् ॥ १३ ॥ द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यं भावत्व
स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यं मूले प्रपञ्चितम्—
द्रव्यादय इत्यादिना । अनेकत्वे सति भावत्वमिति । एवञ्च
मूले द्रव्यादय पञ्चेत्युद्देश्यपदं भावा अनेके इति च विधेयपदमिति
बोध्यम् । अतएव भाष्ये पञ्चानामित्युक्तं नतु पञ्चभावानामिति ।
अनेकभाववृत्तीत्यादि । अत्र चानेकभाववृत्तित्वं स्वप्रतियोगि-
वृत्तित्वस्यसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वे सति भाव-
वृत्तित्वम् । तेन गुणादौ सख्यारूपस्यानेकत्वस्याभावोऽपि नाग्न्याति ।

रामरुद्री ।

केवलान्वयिचमभतमेवेति भाव । कालसम्बन्धित्वमिति । इदञ्च गगना
दीनामपि कालवृत्तिचमभुपेक्ष्य अवृत्तिगगनादीनां कालवृत्तित्वं अस्तित्वस्य केवला
न्वयिचानुपपत्ति । युष्मत्तत् । कथमयथा गगनादीनां नियतपूरवृत्तिवपरित
शब्दाकारणत्वमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥ पञ्चावपदार्थानां मूले साधर्म्यानुपपत्त्या
तत्र युक्ततां परिजिहीर्षुराह—द्रव्यादीनामिति । मनु इत्यादयः पञ्च भावा
इति कारिकायां अनन्तमात्र साधर्म्यं गुणैः तत्कथमनेकत्वे सति भाव
सुखावलां साधर्म्यमुक्तं मूलेऽहंकारादित्यादिनां परिहरति—एवञ्चेति ।
उक्तार्थे भाष्यवृत्तां संमतिमाह—अतएवेति । पञ्चभावानामितितीति ।
तथाच भावत्वापि उपपत्तावच्छेदकघोषिप्रवेणस्य भाष्यकृद्गुणतरे पञ्चानां
निचयदाय पञ्चभावानामनेकत्वमित्येव सूत्रादिति भाव । नचनेकभाववृत्तौलत्र
अनेकत्वं यदि बहुत्वैरेकत्वा तदा गुणादौ सख्याविरहोत्पन्न्याति यदि च यदि
विदेहनिश्चयं तदा समवायेऽस्तित्याति यन्तु एष्वस्वावच्छिन्नसामान्यभेदं तत्र
यैकत्वं यदि संख्यास्य एतादृश्यातितादृश्यात् । यदि तन्मात्रमित्येव बुद्धि
भिरप्यत्र तदुद्देश्येति । नमात्रभिरप्येव बुद्धिरित्येव रूपेऽस्ति कथं न चित्तत्वा
तदवच्छिन्नसामान्यभेदोद्देश्येतित्यादिनां उक्तानि तस्मात् अनेकभाववृत्तिरिति—
अत्र चेति । अभाववृत्तारणात् भाववृत्तित्वमित्यत्र । समवायत्वकारणाय ता-
न्वयित्वम् । अतएव अनन्तमात्रवृत्तिरेव तद्वारणात्वेऽपि बोध्यम् । उक्तार्थे

सत्तावन्तन्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणाक्रियः ॥ १४ ॥

चिपदार्यविभाजकोपाधिमच्चमिति फलितोऽर्थः । तेन प्रत्येकं
घटादावाकाशादां च नाव्याप्तिः । समवायित्वं च समवाय-
संबन्धेन संबन्धित्वं नतु समवायवत्त्वं सामान्यादावमावात् ॥
सत्तावन्त इति ॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावच्चमित्यर्थः ॥
गुणादिरिति ॥ यद्यपि गुणक्रियाग्रन्थत्वमाद्यद्यणे घटादाव-

दिनकरी ।

भाप्रत्वरूपतादृशधर्ममादाय समवायेऽतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविभा-
जकोपाधीति । उपाधिमत्ता च समवायस्वरूपान्यतरसंबन्धेन तेन
कालिकसंबन्धेन ध्वंसस्य तादृशोपाधिमत्त्वेऽपि न शक्तिः । समवाये-
नोपाधिमत्त्वविवक्षणे तु सामान्यादावव्याप्तिः न्यादवस्तुशोक्तम् ।
अन्यतरत्वघटकस्वरूपं तु कालिकसंबन्धभिन्नं ग्राह्यं तेन ध्वंसे
नातिव्याप्तिः । अत्र च समवेतममवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं
द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम् । उद्देश्यत्राचरूपदृश्य चरममुपादान-
मयुक्तं अतो योजनया तदर्थं प्रदर्शयति—द्रव्यगुणकर्मणामिति ।
निर्गुणक्रिय इति मूलम् । तदर्थश्च गुणक्रियात्यन्ताभाववत्त्वम् । तेन
गुणक्रिययोरन्योन्याभावमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः । यद्यपि
गुणेति । नच गुणगुणिनोर्बामदक्षिणगोविपाणवत्प्रमाणकालिकत्वा-

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

द्रव्यादय इति ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्य-
मनेकत्वं समवायित्वं च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्य-
नेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम् । तथाचानेकभाववृ-
त्तिनकरी ।

कालसंबन्धित्वम् ॥ १३ ॥ द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्यं भावत्वं
स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यं मूले प्रपञ्चितम्—
द्रव्यादय इत्यादिना । अनेकत्वे सति भावत्वमिति । एवंच
मूले द्रव्यादयः पञ्चेत्युद्देश्यपदं भावा अनेके इति च विधेयपदमिति
बोध्यम् । अतएव भाष्ये पञ्चानामित्युक्तं नतु पञ्चभावानामिति ।
अनेकभाववृत्तीत्यादि । अत्र चानेकभाववृत्तित्वं स्वप्रतियोगि-
वृत्तित्वस्यसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वे सति भाव-
वृत्तित्वम् । तेन गुणादौ सख्यारूपस्थानेकत्वस्याभावेऽपि नाव्याप्तिः ।

रानकरी ।

केवलान्वयित्वमशतमेवेति भाव । कालसंबन्धित्वमिति । इदं च गगना-
दीनामपि कालवृत्तित्वमभ्युपेत्य अवृत्तिगगनादीनां कालावृत्तित्वे अस्तित्वस्य केवला-
न्वयित्वानुपपत्ति । युक्तं चेत्तत् । कथमन्यथा गगनादीनां नियतपूर्ववृत्तित्ववर्षित
शब्दादिकारणत्वमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥ पञ्चावपदार्थानां मूले साधर्म्यानुकल्या
तत्र न्यूनता परिजिहीर्षुराह—द्रव्यादीनामिति । ननु इत्यादय पञ्च भावा
इति कारकायां अनेकत्वमात्र साधर्म्यमुक्तं तत्कथमनेकत्वे सति भावत्व
मुक्तावत्या साधर्म्यमुक्तं मूलतस्तदलामादित्याशङ्का परिहरति—एवंचेति ।
उच्यते भाष्यवृत्तां समतिमाह—अतएवेति । पञ्चभावानामितितीति ।
सयाच भावत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्य भाष्यकृदनुमतत्वे पञ्चाना
मित्यपहाय पञ्चभावानामनेकत्वमित्येव ब्रूयादिति भाव । नन्वनेकभाववृत्तीत्यत्र
अनेकत्व यदि बहुत्वसंख्या तदा गुणादौ सख्याविरहात्तेष्वव्याप्ति यदि च यत्कि-
चिदेकमित्वं तदा समवायेऽतिव्याप्ति बन्धितु एकरत्वावच्छिन्नसामान्यभेद तत्र
नेकत्व यदि सख्यारूप तदोपातिव्याप्तितादवस्थम् । यदि तन्मात्र विषयकबुद्धि-
विषयत्व तदाऽप्रतिदि स्तमाप्रतिषेधकबुद्धिविषयत्वरूपैकत्वस्य केवलान्वयितया
तदवच्छिन्नसामान्यभेदाप्रतिदेरित्याशङ्कानिरासाय अनेकभाववृत्तित्वं निर्वक्ति—
अत्र चेति । अभावान्वयारणाय भाववृत्तिवनिवेश । समवायत्ववारणाय सन्-
गतनिवेश । सन्ते उभयसंबन्धनिवेशोऽपि तद्वारणायैवेति बोध्यम् । उपाधि-

१ अभावमात्रोपे समवायेतिव्याप्तिरसौऽनेकत्वे सतीति.

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

त्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति फलितोऽर्थः । तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः । समवायित्वं च समवाय-
संबन्धेन संबन्धित्वं नतु समवायवत्त्वं सामान्यादावभावात् ॥
सत्तावन्त इति ॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः ॥
गुणादिरिति ॥ यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादाव-
दिनकरी ।

भावस्वरूपतादृशधर्ममादाय समवायेऽतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविभा-
जकोपाधीति । उपाधिमत्ता च समवायस्वरूपान्यतरसंबन्धेन तेन
कालिकसंबन्धेन श्वंसस्य तादृशोपाधिमत्त्वेऽपि न क्षतिः । समवाये-
नोपाधिमत्त्वविवक्षणे तु सामान्यादावव्याप्तिः स्वादतस्त्वज्ञोक्तम् ।
अन्यतरत्वघटकस्वरूपं तु कालिकसंबन्धमिच्छं प्राह्यं तेन श्वंसे
नातिव्याप्तिः । अत्रच समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं
द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम् । उद्देश्यवाचकपदस्य चरममुपादान-
मयुक्तं अतो योजनया तदर्थं प्रदर्शयति—द्रव्यगुणकर्मणामिति ।
निर्गुणक्रिय इति मूलम् । तदर्थञ्च गुणक्रियात्पन्थाभाववत्त्वम् । तेन
गुणक्रिययोरन्योन्याभावमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः । यद्यपि
गुणेति । नच गुणगुणिनोर्बामदक्षिणगोविपाणवत्समानकालिकत्वा-

रामरुद्री ।

मत्ताया सधन्वविज्ञायाः कलमाह—तेनेति । अतस्तत्रोक्तमिति ।
स्वरूपेणोपाधिमत्त्वोक्तौ द्रव्यत्वादीनां देशिकस्वरूपसंबन्धे मानाभावेन द्रव्यादि-
व्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । पदार्थचतुष्टयस्य साधर्म्योक्त्या मूलस्य न्यूनतां
परिहरमाह—अत्रचेति । एतावन्तस्तत्त्वाद्या इत्यत्र गायत्रयमुद्दिश्य सत्ता-
वत्त्वं उपपन्नं । निर्विपरित्ये उपपन्नं उद्देश्यत्वात्पदार्थानुसंगिभिरुक्तं अतएव
पर्वतो वह्निमानिसेव प्रविश्यावाच्यं नतु वह्निमानपर्वत इति इत्याशङ्क्य-
निरासाय योजनया लभ्यमर्थं मुक्तावल्यां प्रकटयतीत्याह—उद्देश्यवाच-
केति । अन्यथा तादृशवाच्यस्यातिरिच्यार्थतया द्रव्यगुणेभ्योऽदिवाक्यमनर्थ-

१ समवायप्रतियोगित्वसमवायादनुयोगिदान्तरत्वंमित्यर्थः. २ नतु समवाया-
नुयोगितायापमित्यर्थः. ३ समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमित्युक्ते विशेषेऽतिव्या-
प्तिरतः समवेतधर्मवेदेति, विशेषतश्च न समवेतसमवेतवृत्ति.

तिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं च गगनादावतिव्याप्तं तथापि गुणवदवृ-
त्तिधर्मवत्त्वं कर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं च तदर्थः ।
नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वादिकं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति
वा किंतु गुणत्वादिकं तथा, आकाशत्वादिकं तु न पदार्थ-
दिनकरी ।

त्कथं गुणशून्यत्वमिति वाच्यं, निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारेण तत्संभ-
वात् । नचैवं घटादेराद्यक्षणावच्छिन्नस्य चाक्षुषता न स्यादिति वाच्यं,
इष्टापत्तेः । तथापीति । गुणवत्त्वा च समवायेन, तेन फालिकसंब-
न्धेन गुणवद्गुणादिवृत्तेर्गुणत्वादेरसम्भेदोऽपि न क्षतिः । गुणवदवृत्तित्वं
तादृशधर्मवत्त्वं च समवायस्वरूपान्यतरसंबन्धेन । तेन समवायेन
गुणवदवृत्तित्वमिधाने तादृशस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य
द्रव्ये सत्त्वावतिव्याप्तिः । अतस्तेनैव तद्वत्त्वं वाच्यं तदा सामान्या-
दावव्याप्तिरिति परास्तम् । पदार्थविभाजकपदस्य कृत्यमाह—
आकाशत्वादिकं त्विति । कर्मपदवृत्त्याकाशत्वरूपोपाधिमत्त्वा-
काशेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः ॥ १४ ॥ जात्यादी-
नामप्येकार्थसमवायसंबन्धेन सामान्यवत्त्वात्सामान्यपरिहीना इति
रामरुद्री ।

कमेव स्यादिति भावः । अत्रच नित्यसमवेगपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यगुणयोः
सापत्त्यं बोध्यम् । द्रव्यमात्रस्य तु सापत्त्यं मूलकृतेव वक्ष्यते । ननु निर्गुणत्वा-
दिकं यदि गुणक्रियान्योन्याभाववत्त्वं तदा द्रव्येऽतिव्याप्तिः तत्रापि तयोर्भेदसत्त्वा-
दित्यत आह—तदर्थं श्रेति । चाक्षुषत्वं न स्यादिति । चाक्षुष प्रति रूपस्य
कारणत्वाद्दुत्पत्तिक्षणे च घटादौ तदभावादिति भावः । नन्वावक्षणे घटादौ रूपा-
,त्रीकारेऽपि तत्पूर्वक्षणे घटावभावेन कारणीभूतस्य तद्वति चक्षु सयोगसमाभावादा-
वक्षणे घटादिचाक्षुषमेव न सम्भवतीति कथमेवमावृत्तिः, चक्षुःसंयुक्तसमवायस्यापि
घटादौ तदानीमसंभवात् उत्पत्तिप्रादुर्भावे घटादेरेवाभावात् वस्तुतस्तु परमाणी
द्रव्यत्वादिप्रलक्षणावधारणाय चक्षु सयुक्ते योग्यत्वविशेषणस्वावश्यकतया तदयुक्तचा-
क्षुषे व्यभिचारपरत्वाद्द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वमेव सयुक्तसमवायकार्यताव-
च्छेदकत्वमेवोभयतस्तथा चक्षु सयुक्तसमवायेन घटादेः प्रलक्षणेन न सम्भवतीत्य-
भिप्रायेण समाधत्ते—इष्टापत्तेरिति । तथा च तृतीयवृत्तौ घटादिचाक्षुषमिति
भावः । अन्यतरसंबन्धेनेति । एतथापाततः । लाघवेन गुणवदवृत्तित्वस्य गुण-

१ तत्रच द्रव्यत्वमात्राय द्रव्येऽतिव्याप्तिरिति भावः ।

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मत्ताः ।

पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

विभावकोपाधिः ॥ १४ ॥ सामान्येति ॥ सामान्यानधि-
 करणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः ॥ पारिमाण्डल्येति ॥
 पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं । कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः ।
 अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं । तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्य-
 परिमाणारम्भकं भवेत् । तच्च न संभवति । परिमाणस्य स्वस-
 मानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनिवृत्त्यात् । महदारब्धस्य मह-
 चरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् । एवं परममहत्परिमाण-
 मतीन्द्रियसामान्यं विशेषाच्च बोध्याः । इदमपि योगिप्रत्यक्षे
 विषयस्य न कारणत्वम् । ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्यासत्तिः ।

दिनकरी ।

मूलमयुक्तमतो व्याचष्टे— सामान्यानधिकरणत्वमिति । तथाच
 सामान्यनिरूपिताधिकरणता न सामान्यादी एकार्थसमवायस्याधि-
 रणतानियामकत्वाभावादिति मात्रः । अप्रसिद्धत्वात्पारिमाण्डल्यप-
 दार्थं निर्वर्कि—पारिमाण्डल्यमिति । तद्भिन्नानामिति । पारि-

रामरुद्री ।

वदशक्तिप्रमत्त्वस्यच वैशिकस्वरूपसंबन्धेनैव वक्तुमुचितत्वात् । शुभादी शुभस्वप्रकार
 कप्रभावविशेषप्रत्यादिकमादायैव ताधर्म्योपपादनसमवात् । परद्रु कर्मवदशक्तिप्रत्यक्षेति-
 भाजकोपाधिमत्त्वमिति द्वितीयस्तान्मन्विच्छापैवोक्तरीत्याऽन्यतरसंबन्धनिवेशन-
 मावश्यकं शुभादी शुभकारिस्वपदार्थेभिभावकोपाधेः स्वरूपसंबन्धेनासत्त्वादिति
 मन्तव्यम् ॥ १४ ॥ अधिकरणतानियामकत्वाभावादिति । यद्यप्येवं सति

१ स परमाणुपरिमाण अणुकपरिमाण वा तदाश्रयारणं द्रव्य अणुक अणुक वा
 सत्परिमाणारम्भक भवेत् कदाचित्तसम्भवेत्यर्थः । नन्वेदावदा अत्र परिमाणत्वं तत्र
 स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वमिति नियमो लभ्यते अत्र चान्त्यावधार्यपरिमाणं
 न्यनिचारां हुंकारः अणुपरिमाणस्याणुतरपरिमाणजनकत्वापधिभेदेति चेत् । परिमाणजन-
 कत्वविशिष्टपरिमाणत्ववत्त्वैव न्याय्यत्वात् । एतावृत्तान्याय्यव्यापकमावधानस्य च-
 त्कोत्थापकतदा पारिमाण्डल्ये अणुकपरिमाणकारणतामहविषयत्वमित्यर्थः । अत्र
 पारिमाण्डल्य यदि परिमाणजनकत्वविशिष्टपरिमाणत्ववत्त्वात्परि ससमानजातीयोत्कृष्ट-
 परिमाणजनक सादिति दर्शकारो बोध्यः २ चतुर्णामकारणत्वमपि, ३ प्रत्यक्षप्रयो-
 ककतनिकर्षः.

दिनकरी ।

माण्डल्यभिन्नानाम् । ननु द्यणुकपरिमाणस्य कारणत्वाभावात्त-
त्राऽध्याप्तिरतः पारिमाण्डल्यपदं द्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्षकम् ।
तेन तस्यापि अलक्ष्यत्वमित्यभिप्रेत्याह—अणुपरिमाणं त्विति ।
परमाणुद्व्यणुकसाधारणमणुपरिमाणं त्वित्यर्थः । पारिमाण्डल्यस्य
कारणत्वे बाधकमाह—तद्धीति । अणुपरिमाणं हीत्यर्थः ।
तच्चेति । चस्त्वर्थे । तत्र हेतुमाह—परिमाणस्येति । स्वसमान-
जातीयैति । साजात्यमत्र परिमाणविभाजकरूपेण बोध्यम् ।
अणुजन्यस्येति । उत्कृष्टं चाणोरणुतरमेवेति भावः । नचाक्षुषजन्य-
स्याणुतरत्वमस्तु किंवाधकमिति वाच्यम् । तथा सति ब्रुटेरचाक्षुषत्व-
प्रसङ्गात् । ननु तर्हि द्यणुकादिपरिमाणस्य किं जनकमिति चेत्सं-
ख्येवेत्यवेहि, व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् । मूलस्य न्यूनता
परिहरति—एवमिति । बोध्या इत्यनेनान्वयः । न कारणानीति
बोध्या इत्यर्थः । ऐन्द्रियकयोर्महत्त्वसामान्ययोः स्वविषयकलौकिक-
प्रत्यक्षे हेतुत्वात्परमत्वातीन्द्रियत्वे इह विशेषणे । ननु योगिप्रत्यक्षे
पारिमाण्डल्यस्यापि विषयविधया कारणत्वात् पारिमाण्डल्यभिन्ना-

रामरुद्गी ।

सामान्यादौ भावलवत्त्वमपि न स्वात् सामानाधिकरण्यसंबन्धेन सत्ताधिकरणत्वना-
सायैव तत्र भावलाधिकरणताया उपपादनीयत्वात् तथापि सत्तासमवायसामाना-
धिकरण्यान्वयतरस्यैव भावत्वरूपत्वमिति भावः । यस्तुतस्तु समवायसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताऽसामान्यानामस्य साधर्म्यत्वे न कोऽपि दोष इति ध्येयम् । तत्र
न समवदीत्यत्र चकारो न समुच्चयार्थकं परमाणुपरिमाणस्य नित्यतया कालविध-
या, अतीन्द्रियतया प्रत्यक्षे विषयविधया च कारणत्वात्सम्भवेन कार्यान्तरं प्रति का-
रणत्वस्य समुच्चयासमवादतरस्य तुकारार्थकत्वमाह—त्यर्थे इति । ननु द्यणुक
परिमाणमपि परिमाणत्वेन अणुपरिमाणसजातीयं अणुपरिमाणानुत्कृष्टं चेति द्यणु-
कपरिमाणस्यापि कारणत्वे न उक्तनियमक्षतिरित्याशङ्क्यामाह—साजात्यम-
त्रेति । परिमाणविभाजकोपाधय अणुत्वत्वमहत्त्वत्वादय । अचाक्षुषत्वप्रस-
ङ्गादिति । महत्त्वाभावादिति शेषः । इदमिति । द्यणुकादिपरिमाणे सह्यादि-
कारणत्वमित्यर्थः । उपरिष्ठात् । शुणनिरूपणे इत्यर्थः । इहेति । महत्त्वसामा-

१ अणुपरिमाणान् प्रसरेणुपरिमाणमुत्कृष्टमिति व्यवहारेण द्यणुकपरिमाणं अणुपरि-
माणवधितोरुक्तौ बोध्यम् ।

ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकरणमित्यभिप्रायेणोक्तम् । १ आत्म-
मानमप्रत्यक्षे आत्मपरममहत्त्वस्य कारणत्वात्परममहत्परिमा-
णमाकाशादेर्वोध्यम् । तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामा-
शय इत्यन्ये । तन्न, ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारणताया आचा-
र्यैरुक्तत्वात् ॥ १५ ॥ ननु कारणत्वं किमत आह—अन्य-
दिनकरी ।

नमित्युक्तमत आह—इदमपीति । यथा योगजधर्मेणातीतानाग-
तविषयकं प्रत्यक्षं तथा विद्यमानविषयकमपीत्यर्थः । ननु ज्ञायमान-
सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेन ज्ञायमानहेतोश्चानुमितिकरणत्वेन पारि-
माण्डल्यस्य सामान्यलक्षणाजन्यक्षानेऽनुमितौ च कारणत्वात् पारि-
माण्डल्यभिन्नानामिति मूलमसद्गतमत आह—ज्ञायमानमिति ।
आत्ममानसेति । विषयतया द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षे समवायेन
महत्त्वस्य हेतुत्वादिति भावः । यद्यपि स्वप्रत्यक्ष इत्येव वक्तुमुचितं
तथापि टीकाकृन्मते आत्मैकत्वमहत्त्वयोरयोग्यत्वात्प्रत्यक्षं न संभवति
इत्यात्ममानसेत्युक्तम् । केचित्तु कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्य
इत्यत्र भाष्ये आदिमहत्त्वात्परममहत्त्वं गृह्यते इति वदतामाचार्याणा-
मात्मपरिमाणमपि न कस्यचित्कारणमित्याशयो लभ्यते, नच तत्र
परममहत्त्वदमात्मपरिमाणातिरिक्तपरममहत्परिमाणपरमिति वाच्यं,
मानाभावादिति धदन्ति । तन्मत्वं दूषयितुमुपन्यस्यति—तस्यापीति ।
आत्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः । ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवेति । कारणत्वं
च ज्ञातृधर्मेतरकार्यापेक्षया इत्याचार्यप्रन्यः । ज्ञातृधर्मा ज्ञानादयः तद्-
तिरिक्तभावकार्यं प्रति कारणत्वं पारिमाण्डल्यभिन्नानां साधर्म्यमिति

रामरुद्री ।

न्ययोरित्यर्थः । ननु योगिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वाभावे का युक्तिरित्यत आह
—यथेति । तथा च योगिप्रत्यक्षेऽपि विषयस्य कारणत्वे तेषामतीतानागतविष-
यकप्रत्यक्षं न स्यादिति लौकिकप्रत्यक्ष एव विषयस्य कारणत्वमत्रोक्तं योगजध-
र्मेत्त्वलौकिकसन्निकर्ष एवेति भावः । स्वप्रत्यक्ष इति । आत्मगतमहत्त्वप्रत्यक्षे
स्वस्य विषयविषया कारणत्वादिति भावः । अयोग्यत्वेनेति । अन्यथात्मनः
अणुत्वे इन्द्रियारिस्वरूपत्वे च विवादासम्भवादिति भावः । तदतिरिक्तभा-
वकार्यमिति । ज्ञानादतिरिक्तभावकार्यमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञातृधर्मेतरकार्या-

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

थासिद्धीति ॥ तस्य कारणत्वस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्रति ।
समायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिका-

(कारणत्वञ्चान्यत्र पारिमाण्डल्यप्रदिभ्य)

तदर्थः । एवं च पारिमाण्डल्यादीति आदिपदेन परममहत्त्वं गृह्यताना-
चार्याणां अयमाशयो यत्पारिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वादीनां च ज्ञाना-
तिरिक्त प्रति न कारणत्व नतु कारणत्वसामान्याभावस्तदनुमत इति
भावः । अत्राचार्यैः पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदार्थेषु सुखदुःखादेर-
जनितावयविरूपादेः पाकनष्टपरमाणुरूपादेः श्रावणनात्तेषां (कारणत्व-
मनुमतम् । एवं च तेषु ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यफलोपघायकत्वरूपस्या-
चार्यैर्लक्षणस्वान्याप्तिं परिचिन्त्य स पञ्चस्यक्तो ग्रन्थकृतेति ध्येयम् ।
॥ १५ ॥ मूलेऽन्यथासिद्धीति । दण्डत्वादी नियतपूर्ववृत्तितायाः

रामद्वी ।

पेक्षयेत्वाचार्यग्रन्थे भावत्व नोपात्त तथापि दण्डपरिमाणस्य स्वध्वसप्रति
कारणत्वेन पारिमाण्डल्यपदस्यानुपरिमाणसामान्यपरत्वेन दण्डपरिमाणे भवत्यति
व्याप्तिरिति भावत्वमुपात्त, भावत्व तु स्वमतेऽपि देयमेव, अन्यथा तत्रैवति
व्याप्ते । अजनितावयविरूपादेरिति पाकनष्टपरमाणुरूपादेर्विदेषण, तेन पाकनष्ट
परमाणुरूपस्यापि नासात्पूर्वं दण्डरूपाण्युपघायकत्वेऽपि न कति । फलोपघाय
कत्वरूपस्येति । समवायेन परिमाण प्रति स्थापयसमवेतत्वसंबन्धेन परिमाण-
त्वेन सामान्यत कारणत्वेन पारिमाण्डल्यस्यापि कारणत्वेन स्वरूपयोग्यतारूप
कारणतावत्वात्फलोपघायकत्वविषया । तत्र न अव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेन कार्य
सिद्धित्वे सति स्वरूपयोग्यता तस्य पारिमाण्डल्येऽपि सत्त्वात् । किं तु कार्योत्पाद्
प्रयोजकत्वमेव । प्रयोजकत्व न स्वरूपसंबन्धस्य दण्डाद् फलोत्पाद् इति प्रतीति
साक्षिकमिति ध्येयम् । यद्यपि स्वमतेऽपि स्वप्रत्यक्ष प्रति सुखदुःखयो कारणत्वेऽपि
परमाणुरूपस्यातीन्द्रियतया भावकार्यं प्रत्यकारणत्वेन तत्राव्याप्तिस्तदवस्थैव । न
च अन्यमात्रस्य कालोपमितया कालत्वेन तस्यापि भावकार्यं प्रति कारणत्वमश
कमेवेति वाच्यम् । तथासति दण्डपरिमाणस्यापि कालविषया भावकार्यकारणत्वेन
'अनुपरिमाण तु न कस्यापि कारण'मिति मूलविरोधापरया कारणत्वपदस्य कार्य-
रत्नवन्दिप्रकार्यज्ञानिष्पितकारणत्वपरताया द्वियैव काल इति मतावच्छेदकस्य
वा भावद्वयद्वयनाऽप्याहेतुकारत्वादिसमसंगत । तथापि स्वमते विशेषेणैविति न काल-
त्वेन प्रादुर्भावस्यापि समुचितत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ दण्डत्वादायिति ।

रणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगे षट्सातमवायिकार-
दिनकरी ।

सत्त्वादतिव्याप्तिरत उक्तमन्यथासिद्धिशून्यस्येति । घट्टत्वावच्छिन्ने-
ऽन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्वत्याद्यन्यथासिद्धिमत्यपि घट्टत्वावच्छिन्नेऽनन्य-
थासिद्धे तत्रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय नियतेति । नियतपूर्ववृत्तिजाती-
यतेत्यर्थः । तेनारण्यस्यदण्डादावपि स्वरूपयोग्यतासंपत्तिः, तज्जाती-
यत्वं च नियतपूर्ववृत्तिवाचच्छेदकदण्डत्वादिमत्त्वमेवेति ॥१६॥१७॥

रामरुद्री ।

षटाधिकरणदेशावच्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया इत्यर्थः । सौम्यवाद्यस्वसंबन्धेन
दण्डत्वादेरपि षटाधिकरणसंबद्धत्वादिति भावः । घट्टत्वावच्छिन्न इति ।
मध्यमे उद्युनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकावच्छिन्नेरेव कार्योत्पादसंभवे तददभूत-
मन्यथासिद्धमित्येव पद्यमान्यथासिद्धिनिवृत्तिर्न्यक्ता वक्ष्यते तथाच तत्राद्यन्यथासिद्ध-
षट्सातमवायिकारस्य प्रत्यपि नियतपूर्ववर्तितानवच्छेदकरत्वात् घट्टत्वावच्छिन्नेऽपि तत्रास-
भस्यान्यथासिद्धत्वं संभवति, तथापि लाघवस्य शरीरकृतसंबन्धकृतादिभेदेन नाना-
रूपतया अन्यथासिद्धत्वमेकमनुगतं न शक्यते बलुं तद्विरोधिगौरवस्य तत्त्वस्यार्थ-
पदितत्वरूपस्यापि तत्त्वकिमेदेन भिन्नतया अन्यदित्यस्य गुणभूतापेक्षतया गौर-
वस्य अन्यथासिद्धत्वपर्यवधानात् अतस्तत्तद्विषयत्वमेव अन्यथासिद्धत्वं वाच्यम्,
तत्रच नियतपूर्ववर्तिभिन्नानां नियतपूर्ववर्तित्वदत्तेनैव कारणसंभवे तादृशानन्तपदा-
र्थभेदानामन्यथासिद्धिशून्यत्वस्यैव प्रवेशे गौरवमिति तात्पर्यनियतपूर्ववर्तित्वे सति
तात्पर्यकारणत्वेनान्यथासिद्धिमाणाः ये तद्विषयत्वमेवान्यथासिद्धिशून्यत्वं तथाच
तत्रासभस्य षट्सातवच्छिन्ननियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वविरहात् तत्रासभो न
षट्सातवच्छिन्नेऽन्यथासिद्ध इति भावः । न च दण्डत्वावच्छिन्नमेदवृत्तस्यानुगत-
स्यैव अन्यथासिद्धत्वमस्त्विति वाच्यम् । तथापि तदन्यथासिद्धत्वादेरेव चार-
णतात्वसंभवेन दोषवैयर्थ्यात् । शून्यवृत्तिदण्डत्वादेः कारणतानवच्छेदकरत्वापत्तेः
तद्वेदवृत्तभावो नातिरिक्त इति ध्येयम् । अरण्यस्यदण्डादौ कारणतासंपत्तये
नियतपूर्ववर्तिजातीयत्वं कारणत्वमित्युक्तं तत्रच द्रव्यत्वादिना षट्सातनीना-
मपि षट्कारणताविरत आह—तज्जातीयत्वं चेति । दण्डत्वादीति ।
नच दण्डत्ववद्द्रव्यत्वारिक्तमपि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकमेवेति तदोपताद-

१ तुरीतन्तुसंयोगीत्यादीनामपि षटादिसत्त्वावच्छिन्नत्वे तन्त्वासां समवायसंबन्धेन
प्रत्यागच्छत्वादिति भावः. २ सर्वं दण्डत्वं सामग्री दण्डः स्वान्यमनिरन्यमनिरवचा-
संबन्धावच्छिन्नपदास्यत्वसंबन्धेनेत्यर्थः, अत्र स्वपरं दण्डपरं दण्डत्वमनिरनाम चकृ-
पादप्रत्ययानिः कृताकरिषा आ प कृताह इति दण्डत्वमपि प्रागुक्तसंबन्धेन एव
प्राप्तं इति भावः.

दिनकरी ।

यत्समवेतमिति । यद्वच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकयद्दर्मावच्छिन्ने समवायसंबन्धेनोत्पद्यते तद्दर्मावच्छिन्नं प्रति तद्दर्मावच्छिन्नं समवायिकारणमित्यर्थः । घटत्वाद्यवच्छिन्नं हि स्वकारणतावच्छेदककपालत्वाद्यवच्छिन्ने समवायसंबन्धेनोत्पद्यते इति भवति घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कपालत्वाद्यवच्छिन्नं समवायिकारणम् । स्वकारणतावच्छेदकेत्युक्त्या च न द्रव्यत्वादेर्घटादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वमिति । तत्रासन्नमिति । इदं च समवायिकारणादावतिव्याप्तिवारणाय । पटसमवायिकारणतन्तुसमवेततन्तुत्वादावतिव्याप्तिवारणाय जनकमिति । तन्तुत्वस्यान्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तितया अभावेन नातिप्रसङ्गः । मुक्तावल्यामत्र यद्यपीति । तुपीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कुतो नासमवायिकारणत्वमिति तु नाशङ्कनीयम्, तुपीतन्तुसंयोगनाशे पटनाशापत्तेः असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशजनकत्वान् । नचासमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यं, अणुकनाशान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वादिति । नच तन्तुषु विनष्टेषु विनैव समवायिकारणं द्रव्यस्य क्षणद्वयं स्थितिः

रामरुद्री ।

यस्यमिति वाच्यम् । नियतपूर्ववर्तितावच्छेदरूपदेन लघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकस्योपत्वात् । द्रव्यावस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेन तस्यैव घटकारणतारूपत्वे धनन्तद्रव्येषु घटकारणत्वकल्पनापत्त्या गौरवात् दण्डत्वादिकमेव लभिति भावः । तथाच दण्डत्वेवद्रव्यत्वादिभिन्नत्वे सति घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वं घटकारणत्वमिति पर्यवसितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ यत्र समवायसंबन्धेन यत्कार्यमुत्पद्यते तत्तत्प्रति समवायिकारणमित्युक्तौ कपालादेर्द्रव्यत्वादिनापि घटसमवायिकारणतापत्तिः कपालत्वाद्यवच्छिन्नस्य तद्घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यपि तथाववापतिरित्यतो न्याये—यद्वच्छिन्नमिति । प्रमाणाभावात् इतीति । सर्वत्र समवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशसमवादिति भावः । अणुकेति । अत्र अणुरूपं यादृशपटादेस्तदात्मककपालनाशमन्तरा तत्संयोगनाशादेव नाशः सादृशपटादेरप्युपलक्षकं नातो न्यूनताप्रसङ्गः । क्षणद्वयमिति । समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वेऽपि कपालादिनाशक्षणे कपालादिकं विनैव पटादेरवस्थि-

१ अणुकलावच्छेदे समवायिकारणस्य परमाणोभिचरनेन नाशासंभवात् समवायिकारणनाशात् अणुकनाशसंभव इति भावः. २ दण्डत्वत्वादिवारणाय दण्डत्वनादिभिन्नत्वम्. ३ तन्तुवारणाय घटनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वम्.

दिनकरी ।

स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, कारणान्तरकल्पने गौरवात् । अथ
द्रव्यनाशासमवायिकारणनाशयोरसमानाधिकरणयोः कथं हेतुहेतु-
मद्भाव इति चेदत्राहुः—प्रतियोगितया द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नं प्रति
स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशेषणतोभयसंबन्धेन ना-
शत्वेन हेतुतेति । इह कालिकसंबन्धस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वे
घटादेः क्षणिकत्वापत्तिरतः स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवेशः ।
स्वप्रतियोगिजन्यत्वसंबन्धश्च दण्डनाशादृटनाशापत्तेरुपेक्षितः ।
भाविनाशमादायातिप्रसङ्गवारणाय कालिकसंबन्धनिवेशः । यदि तु
कपालपवनसंयोगनाशाद् घटनाशापत्तिरेवमपि दुर्वारैवेति विभाव्यते
तदा स्वप्रतियोगिजन्यत्वस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशे-
षणतैतन्निवयसंबन्धेन नाशत्वेन हेतुता बोध्या । नचैवमपि तुरी-
तन्तुसंयोगनाशात्पटनाशापत्तिरिति वाच्यं, तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं
प्रति कारणत्वैव न संभवति किंतु तुर्यैव संयोगसंबन्धेन तन्तुनिष्ठा-

रामरुद्री ।

स्यावश्यकत्वेन द्रव्यपदम् । इष्टापत्तेरिति । ननु द्रव्यनाशे समवायिकारणनाश-
स्यापि पृथक् कारणकल्पनेनैवोपपत्तौ समवायिकारणमन्तरा क्षणद्वयं द्रव्यस्थि-
त्याभ्युपगमो बोधितः । नच परस्परजन्यद्रव्यनाशे परस्परव्यभिचार इति वाच्यम् ।
अन्यद्विदितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदकस्यैव निवेश्य तद्वारणसंभवादित्यत आह—
कारणान्तरेति । ननु दैशिकविशेषणतासंबन्धेन द्रव्यप्रतियोगिकनाशं प्रति दै-
शिकविशेषणतया द्रव्यासमवायिकारणप्रतियोगिकनाशत्वेन कारणत्वे यत्र यत्किञ्चि-
त्तन्तुसंयोगनाशात्सदृशतन्तुकपटनाशः तत्र तन्तुसंयोगनाशानधिकरणतन्तुष्वपि
पटनाशोत्तरता व्यभिचारापत्तिः स्वसंप्रागभावयोः प्रतिभोगिसमवायिदेशमानं प्रति-
त्वादित्यभिप्रायेण शङ्कते—अथेति । हेतुतेतीति । तथा च कारणतावच्छेदकत्व-
पवमपीति भावः । क्षणिकत्वापत्तिरिति । अत्यतिक्षणमारभ्यैव घटादौ यत्कि-
ञ्चिद्वायसत्त्वादिति भावः । ननु क्षणिकत्ववारणाय स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्व-
स्थाने स्वप्रतियोगिजन्यत्वमेव कृत्ये न निवेश्यत इत्याशङ्क्यामाह—स्वप्रतियो-
गीति । अतिप्रसङ्गवारणायैति । द्वितीयक्षणएव पटादौ नाशोपत्तिप्रसङ्गवा-
रणायैत्यर्थः । इति विभाव्यते इति । स्वप्रतियोगिसमवायिवापत्तिसमवेतत्वोच्ये
नेयमापत्तिः संभवतीति सूत्रनाय यदिदित्युक्तं, तपोकावपि कपालरूपनाशादपि

(वेगः=क्रियाजनकत्वमेव सति क्रियाजनकत्वम्)

णत्वं स्यात् वेगादीनामभिधाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं
ज्ञानादीनामपीच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटास-
दिनकरी ।

सती पटजनिकेति तत्रातिप्रसङ्गाभावात् । एवं च विशेषलक्षणेपु
तुरीतन्तुसंयोगादिभेदानामनिवेशेन लाघवमपीति केचित् । वस्तु-
तस्तु स्वप्रतियोगिनिष्ठासमवायिकारणतानिरूपितफलोपधानात्मकज-
न्यत्वसंबन्धेन नाशत्वेन हेतुत्वा तुरीतन्तुसंयोगस्तु निमित्तं न त्वस-
मवायीति न तत्राशेन पटनाश इत्यन्यत्र विस्तरः । वेगादीनामि-
त्यादिना स्पर्शसंग्रहः । अभिधातादीत्यादिना नोदन्परिग्रहः । ज्ञाना-
दीत्यादिना इच्छापरिग्रहः । इच्छादीत्यादिना प्रवृत्तेः परिग्रहः ।
तन्तुसमवेतत्वे सति तुरीतन्तुसंयोगाद्यन्यत्वे सति पटकारणत्वं
पटासमवायिकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं कर्तव्यमित्याह—
तथापीति । वस्तुतस्तु तुरीतन्तुसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदः पटासमवायिकारणलक्षणघटकृत्वा ग्रन्थकर्तुर्नाभिप्रेतः अपि

रामट्टी ।

पटनाशापत्तितादवस्थमत्सथा न विवक्षितमेवेति ध्येयम् । अतिप्रसङ्गाभा-
वादिति । तुरीतन्तुसंयोगस्य पटजनकत्वाभावादिति भावः । नन्वेवं तुरीतन्तु-
संयोगस्य पटं प्रत्यकारणत्वे तत्र पटसमवायिकारणलक्षणातिव्यातिविहेद्ये तदक्षणे
तुरीतन्तुसंयोगमिन्नलक्षणेयस्य ग्रन्थकृतुपातस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्याद्यद्वावामेव न-
प्यस्माकं लाघवमेवेति नोपादेयमेव तदित्याह—एवं चेति । अत्राहुरित्यादि केचि-
दित्यन्तं ग्रन्थकारणतुरादिनो मतमिति बोध्यम् । स्वयमाह—चस्तुतस्तिष्ठति ।
जन्यत्वसंबन्धेनेति । अप्रापि भाविनाशमादाय घटादेः क्षमि कृत्वापत्तिवारणाय
काटिकसंबन्धोऽपि प्रवेशनीयः एतन्नाभावेवान्यत्र विस्तर इत्युक्तमिति ध्येयम् ।
॥ नोदनेति । शब्दजनकसंयोगोभिधातस्तद्विज्ञसंयोगो नोदन् अभिधाते विलक्षणवे-
गस्य तद्विज्ञसंयोगो च क्रियाया असमवायिकारणत्वापत्तिरिति भावः । अत्र यद्यपि
सर्वोपसमवायिकारणत्वेऽपि न तदभावादिभिधातदिनाशापत्तिः द्रव्यनाश प्रत्येव
असमवायिकारणत्वाद्यस्य हेतुत्वादिपीटापत्तिः समवति तथाप्यसमवायिकारणम-
न्दरा लक्षणत्वं कार्यस्थितेरनिष्ठत्वा तदापत्तिरेवापेक्षापत्तिवाभिकेति मन्तव्यम् ।

१ एव नाशः. २ तन्तुकारणार्थं तन्तुसमवेतत्वं, तुरीतन्तुसंयोगकारणार्थं तुरी-
तन्तुसंयोगापत्त्यर्थं, द्रव्यत्वादिकारणार्थं पटकारणत्वम्.

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।

एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥१७॥

मवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम्, तुरीतन्तु-
संयोगस्तु तुरीपदसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव एवं
वेगादिकमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार-
णसमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयम् । आत्मविशेषगु-
णानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं
सामान्यलक्षणे देयमेव । अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं
कार्यकार्यप्रत्यासत्त्यां कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या च, आद्यं यथा
घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणं तत्र कार्येण
घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्या-
सत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायि-

दिनकरी ।

तु तन्तुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेव एव । अन्यथा
द्वस्ततन्तुसंयोगादिभेदानां पृथक्निवेशापत्त्या भेदव्यूहनिवेशने गौर-
वादिति श्येयम् । एतेन तन्तुमात्रसमवेतत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तुरी-
तन्तुसंयोगान्यत्वनिवेशनमनुचितमित्यपास्तम् । सात्रपदस्यास्मदुक्ता-

सामरुद्रा ।

ज्ञानादेरिच्छाद्यसमवायिकारणत्वे तु आत्मविशेषगुणानां भाष्यसमवायिकारणार्थं
नास्तीति सिद्धान्तमत्र प्रसङ्ग एव दूषणं शोष्यम् । ग्रन्थकर्तुर्नाभिप्रेत इति ।
तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वे सतीत्यस्य तत्संयोगप्रतियोगिकमेवार्थकत्वादिति भावः ।
नन्वेवं तारशमेदप्रतियोगितावच्छेदकं किमिलाद्यद्वाया तन्तुभिन्नसमवेतत्वमेव
तत्प्रतियोगितावच्छेदकमित्याह—अपिस्त्विति । तुरीतन्तुसंयोगत्वस्य तत्प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वोपगमे वाप्यत्रमाह—अन्यथेति । सात्रपदस्येति । तन्तुभिन्ना-

१ सामान्यलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्व कुतो न दीयते इति चेदाह—तुरीति.

२ आत्मविशेषगुणभिन्नत्वम्. ३ कार्येण सह एकस्मिन् अर्थे प्रत्यासत्तिः संबन्धः.

४ कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या कारणम्. ५ आचोदाहरणे. ६ कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या

कारणम्. ७ तन्तुभिन्नासमवेतत्वे सतीत्यनुपादाने तुरीतन्तुसंयोगकारणं न स्यात्

उपादाने च तुरीतन्तुसंयोगस्य तन्तुभिन्नपुरीसमवेतत्वावच्छेदात्.

कारणं स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटस्तेन सह कपालरूपस्यैकसिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति तथा च क्वचित्समवायसंबन्धेन क्वचित्समवायिसमवेतत्वसंबन्धेनेति फलितोर्थः । इत्थंच कार्यकारणकारणकार्यान्यतरप्रत्यासत्त्या सम-
दिनकरी ।

र्थकत्वात् । एवमिच्छाद्यसमवायिकारणलक्षणे आत्ममात्रसमवेत-
त्वाच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव निवेश्यो न तु ज्ञानत्वाद्यच्छि-
न्नभेद इति बोध्यम् । तथाचेति । द्विविधप्रत्यासत्तिविवक्षणे
चेत्यर्थः । फलितोऽर्थ इति । द्विविधप्रत्यासत्त्योरिति शेषः ।
पर्यवसितमसमवायिकारणलक्षणमाह— इत्थंचेति । कार्यकारणप्र-
त्यासत्तिः समवायसंबन्धः, कारणैकार्यप्रत्यासत्तिः स्वसमवायिस-
मवेतत्वसंबन्धः, तथा च समवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसं-
रामरुद्री ।

समवेतत्वे सति तन्नुसमवेतत्वमेव हि तन्नुमात्रसमवेतत्वमिति भाव । इच्छा-
द्यसमवायीति । अत्र आदिपद कार्यमात्रपरं तथा वासमवायिकारणसामान्य-
लक्षणे ज्ञानभेदनिवेशे इच्छाभेदस्यापि निवेशनीयतया गौरवमित्येकभेदनिवेश
एवोचित इति भाव । विशेषलक्षणपरत्वे तत्र ज्ञानातिरिक्तेऽतिन्यात्यप्रसक्तया
ज्ञानभेदमात्रनिवेशेनैव सामञ्जसादिति कैचिदाहुः । तत्र मनोरमम् । उपादेच्छा
प्रति फलेच्छाया कारणत्वेन विशेषलक्षणेऽपि इच्छाभेदनिवेशस्यावश्यकत्वादिति
भिभावनीयम् । इत्थंचेतीति । ननु तथाचेत्यादिना घटादिक प्रति कपालादि
सयोगस्य समवायेन घटरूपादिक प्रति कपालरूपादे स्वसमवायिसमवेतत्वसंब-
न्धेन कारणत्वमभिधाय इत्यवेत्यादिना असमवायिकारणलक्षणघटककारणतायां
कार्यकारणप्रत्यासत्तिकारणकार्यप्रत्यासत्त्यन्यतरावच्छिन्नत्वव्यपन सदर्थविरुद्ध कार्य
कार्यप्रत्यासत्ते प्रकृतकार्यसमवायानुयोगिकसमवायरूपत्वात् लाघवेन केवलसमवा-
यस्यैव कारणतावच्छेदकत्वात् कारणैकार्यप्रत्यासत्ते प्रकृतकार्यकारणसमवायानुयो-
गिकसमवायरूपायास्तु कारणतावच्छेदकत्वस्यैव असंभवात् तेन संबन्धेन कपालरू-
पादे घटादिरूपाधिकरणे असत्त्वादित्याशङ्कं निरस्तितुं सदर्थमाह— कार्यकार्येति ।
तथाच समवाये प्रकृतकार्यसमवायानुयोगिकत्व कार्यकारणयोरेकविरुध्यताभावेन
प्रदर्शितम् । ननु समवायस्य तेन रूपेण कारणतावच्छेदकसंबन्ध इत्याभावेति भाव ।
एव द्वितीयेऽपि कारणपदस्य प्रकृतकार्यकारणपटितार्थकतया प्रकृतकार्यकारणेन
सदर्थविरुध्ये कारणपटिता स्वसमवायिसमवेतत्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्येवार्थः ।

वायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारण-
मिति सामान्यलक्षणं पर्यवसितम् । आभ्यां समवायिकारणा-
समवायिकारणाभ्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकार-
दिनकरी ।

बन्धेन कारणत्वे सत्यात्मविशेषगुणान्यत्वं सामान्यतोऽसमवायि-
कारणत्वमित्यर्थः । अत्र पटासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य पट-
रूपासमवायिकारणस्य तन्तुरूपस्य संप्रदाय समवायस्यसमवायि-
समवेतत्वयोः प्रवेशः । घटरूपं प्रति घटस्यासमवायिकारणतावार-
णाय समवायिकारणे प्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वं परित्यज्य षाट्-
शान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणत्वपर्यन्तानुधावनम् । आत्मविशेषगुणान्
वारयितुं विशेष्यभागः । यत्तु कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित्वं
तस्यमिति । तन्न । द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यामपेक्षानुद्धा-
वतिव्याप्तेरिति । अवयवमात्रसंयोगत्वं द्रव्यासमवायिकारणत्वमि-
रामरुद्दी ।

तत्रापि कारणपटितप्रत्यासत्तौ प्रकृतकार्यकारणसमवायिसंयोगिच्छत्वं कार्यकारण-
योरेकविशेष्यत्वमात्रैव प्रदर्शितमिति भावः । नच स्वसमवायिसमवेतत्वं स्वसम-
वायिसंयोगिकसमवायप्रतियोगित्वमेव तद्य न कारणेन घटेन घटितमिति वाच्यम् ।
स्वरूपसंबन्धात्मिकायाः प्रतियोगिताया पटापनतिरिक्तत्वादिति ध्येयम् । आत्म-
विशेषेति । अतममात्रसमवेतान्यत्वमित्यर्थः । पूर्वं तथैवानिधानात् । ननु
तत्रासन्नं जनकमिति मूलेन हरसादन्यतरसंबन्धेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे
यति कारणत्वस्यैव असमवायिकारणलक्षणपटकता युक्तं ननु निष्कान्यतरप्रत्या-
सन्नत्वरहितकारणताया मूढत्वत्पदलामारित्याद्यहामपनेतुं यथाशुभार्थपरित्यागे
पीनमाह—घटरूपमिति । घटस्येति । स्वसमवायिकारणे पटे स्वसमवायि-
समवेतत्वसंबन्धेन घटस्य प्रत्यासन्नत्वात् रूपं प्रति समवायिकारणत्वावेति भावः ।
अपेक्षानुद्धायतिव्याप्तेरिति । अथात्र कार्यनाशनिष्ठजन्यतायां नाशनिष्ठजन-
कतायां वा देशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे नैव दोषः अपेक्षानुदिनास्य
देशिकविशेषणतया तेन संबन्धेन द्वित्वनाशाभिहरणे पटादावहरणेन देशिकविशेष-
णतया तयोः कार्यकारणभावसंबन्धात् काठिकविशेषणत्वमेव तयोः कार्यकारणमा-
त्रस्यानुहरणीयत्वात् । देशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेश आरद्वय एव ।
रूपेणा पटदिनासं प्रति घटस्येन जनकस्य पटदिनासस्य प्रतियोगिनि पटादावेव

१ कार्यनाशजनकताः असमवायिकारणताः तत्प्रतियोगित्वं असमवायिका-
रणे संबन्धोपपत्तौ इति कथ्यासन्नत्वः ।

दिनकरी ।

त्यादिविशिष्यैव लक्षणं निर्वाच्यम् । अखण्डोपाधिरेव या तदित्यन्ये ।
भिन्नं कारणमिति । अत्रेदं बोध्यम् । समवायिकारणत्वासम-
वायिकारणत्वभिन्नकारणत्वमेव निमित्तकारणत्वं तेन तुरीपटसंयोगं
प्रति तुरीतन्तुसंयोगस्यासमवायिकारणत्वे न तस्य पटं प्रति

समरुद्दी ।

अतिव्याप्तिरिति चेन्न । दैशिकविशेषणतया पटादिनाशं प्रति तन्तुसयोगादिनाशस्य
तेन स्ववन्धेन कारणत्वे सहस्रतन्तुपटस्यले पूर्वं व्यभिचारस्य प्रदर्शितत्वेन
प्रतिशोणितया द्रव्यनाशं प्रति पूर्वोक्तप्रतिषेधसंबन्धेन नाशत्वेनैव कारणताया
नाश्यतया कार्यत्वकारणत्वयोर्दैशिकविशेषणतासंबन्धानवच्छिन्नत्वात् । इदमुप-
लक्षणं । रूपनाशजनकनाशप्रतियोगिनि पटादावप्यतिव्याप्तिरप्यविरुधात्म-
वायिकारणावयवरूपादानव्याप्तिश्च द्रष्टव्येति विभावनीयम् । इत्यादिविशि-
ष्यैवेत्यादिना रूपनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यतानिहृपितकारणताशाठिकरूपत्वं
रूपासमवायिकारणलक्षणमित्यादीनां परिग्रहः । पाकजरूपे चाग्निसंयोगो निमित्तं
न स्वसमवायिकारणं नातस्तत्राव्याप्तिरिति भावः । पटानारम्भकतन्तुद्वयसंयोगे
अतिव्याप्तिं परिचिन्त्व कारणत्व पदार्थान्तरमिति मताभिप्रायेणाह—अखण्डो-
पाधिरिति । भिन्नं कारणमिति । ननु समवायिकारणासमवायि-
कारणभिन्नत्वे सति कारणत्वस्य निमित्तकारणलक्षणत्वे पटनिमित्तकारणे तुरी-
तन्तुसंयोगेऽव्याप्ति तस्य तुरीपटसंयोगासनवायिकारणत्वेन सत्यन्तविरहात् ।
नच तत्कार्यसमवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वे सति तत्कार्यकारणत्वं
तत्कार्यं प्रति निमित्तकारणमिति विशिष्यैव लक्षणं वक्तव्यम् । तथाच तुरी-
तन्तुसंयोगस्य पटसमवायिकारणासमवायिकारणयोर्भिन्नत्वेन न तत्र पटनिमित्त-
कारणत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति अर्थं प्रति निमित्तकारणे प्रति-
योग्यादावव्याप्ते तस्य समवायिकारणासमवायिकारणयोरेतिहेरित्याद्यद्वा
निराकृते-अत्रेदमित्यादिना । समवायिकारणत्व समवायसंबन्धावच्छिन्न-
कार्यतानिहृपिततादैशिकसंबन्धावच्छिन्नकारणत्व, असमवायिकारणत्वं च ताद-
श्चकार्यतानिहृपितनिरुक्तान्यतरसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥
यत्कार्यं प्रतीत्यादे यथाश्रुतार्थकत्वे तद्यत्किंचेन घटादिविषयकप्रत्यक्षव्याप्तिं
प्रति पूर्ववृत्तित्वप्रहृषिशेष्यतावच्छेदकस्यापि तद्यत्कित्वस्य स्वनिषयकप्रत्यक्ष-
त्वावच्छिन्नतद्यत्किनिष्ठकार्यतानिहृपिता विषयविषया या कारणता तद्वत्त्वेन
स्वनिषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न प्रत्यपि तद्यत्कित्वमन्यथासिद्धं स्यादित्याशङ्कानिरा-

१ पटासमवायिकारण तन्तुसंयोगेतेऽतिव्याप्तिवारणाय कारणकार्या तादात्म्यसंबन्धा-

वच्छिन्नेति तन्तुसंयोगनिष्ठकारणतायां समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वेन न अतिव्याप्तिरिति
भावः ।

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।
तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् ॥ १८ ॥
येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ।

अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ १९ ॥

णमित्यर्थः ॥ १८ ॥ इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां तदाह
—येनेति । यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण
गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः । यथा घटं
प्रति दण्डत्वमिति । द्वितीयमन्यथासिद्धमाह—कारणमिति ।
यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किं तु कारणमादायै-

दिनकरी ।

निमित्तकारणत्वक्षतिरिति ॥ १८ ॥ यत्कार्यं प्रतीति । यद्धर्मा-
वच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । येन रूपेणेति । यद्रूपावच्छेदेनेत्यर्थः ।
इत्थंच तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छे-
दकरत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वं
तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति अन्यथासिद्धत्वं प्रथममित्यर्थः । द्वितीयान्य-
थासिद्धदण्डरूपादिवारणाय सत्यन्तम् । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्ती-
त्यादिग्रहे कपालस्यापि तादृशविशेष्यतावच्छेदकरत्वात्तत्रातिव्याप्ति-
वारणाय विशेष्यम् । किंतु कारणमिति । कारणत्वं चात्र

रामरुद्री ।

साय तदर्थमाह—यद्धर्मावच्छिन्नमिति । तथा च तद्व्यक्तिवत्त्वं तद्व्यक्तिविष-
यकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकरत्वेऽपि तद्व्यक्तित्वविषयकप्र-
त्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतानवच्छेदकरत्वव्यक्तित्वस्य स्वविषयकप्रत्यक्षे
नान्यथासिद्धत्वप्रसन्न इति भावः । स्वतन्त्रेति । अन्यथः साधिकरत्वे कार्यसर्व-
व्यतिरेकः स्वाभावाविच्छरणे कार्यासत्त्वम् । अन्यथव्यतिरेकयोः स्वातन्त्र्यं
समिन्नप्रकृतकार्यकारणान्वयव्यतिरेकाप्रसक्तत्वं दण्डत्वदण्डरूपयोरन्यथव्यतिरेकौ
समिन्नदण्डरूपकारणान्वयव्यतिरेकप्रसक्तौ साधनाधयत्वसंबन्धेन दण्डत्वादि-
सत्त्वस्य दण्डसत्त्वाधीनत्वात् तयोरन्यथासिद्धत्वमिति भावः । तत्रातिव्याप्ति-
वारणायेति । कपाले प्रथमान्यथासिद्धत्वातिव्याप्तिवारणायैत्यर्थः । मूले-
कारणमादायेति । समिन्नकारणं गृहीत्वैवेत्यर्थः । ननु अनन्यथासिद्धत्वश-
रीरे समिन्नकारणस्य कारणत्वेन प्रयेने कारणत्वस्यानन्यथासिद्धिपटितत्वेन भव-
त्त्वात्साधय इत्यत आह—कारणत्वं चात्रेति । पृथगिति । साधयान्पटितसंब-

वान्वयव्यतिरेकौ गृह्यते तदन्यथासिद्धम् । यथा दण्डरूपम् ।
 तृतीयमाह—अन्यं प्रतीति । अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव
 यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथा-
 सिद्धत्वम् । यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य । तस्य हि घटादिकं
 प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात्तद्धि शब्दसमवायिकारणत्वम् ।
 एवं च तस्य शब्दं प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति
 जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम् । ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य
 दिनङ्गी ।

पृथगन्वयव्यतिरेकशालित्वं तेन नात्माश्रयः । स्वातन्त्र्येण तत्कार्य-
 निरूपितान्वयव्यतिरेकशून्यत्वे सति तत्कार्यकारणावच्छिन्नस्वनिष्ठ-
 तत्कार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वप्रद्विशेष्यताकं यत्तत्तत्कार्यं प्रत्यन्य-
 थासिद्धमित्यर्थः । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्तीत्यादिपूर्ववृत्तित्वप्रद्वि-
 शेष्यतायाः कपालसंयोगनिष्ठायाः कपालावच्छिन्नत्वात्कपालसंयो-
 गेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । दण्डत्वादिवारणाय विशेष्यमिति ।
 अत्रैतान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तौ प्रथम-
 द्वितीयान्यथासिद्धयोः संप्रदेऽपि भेदेनान्यथासिद्धिद्वयप्रदर्शनं शिष्य-
 बुद्धिवैशद्यार्थमिति बोध्यम् । अन्यं प्रतीति । फलाननुगुणमन्यं
 प्रतीत्यर्थः । तेन न कुलालजनके चतुर्थान्यथासिद्ध्याश्रयेऽतिव्याप्तिः ।
 शङ्कते—शब्दाश्रयत्वेनेति । अन्यं प्रतीत्यादितृतीयान्यथासिद्ध्य-
 रामरुदी ।

न्धेनेत्यर्थः । दण्डादेरन्वयासिद्धत्ववारणाय कारणमादायेत्यस्य तत्कार्यकारणाव-
 च्छिन्नपूर्ववृत्तित्वप्रद्विशेष्यताकत्वात्कार्यकताया अत्रे वक्ष्यमाणतया तत्र च कारण-
 पदस्य नियतान्वयव्यतिरेकशालित्वपर्यकतया दण्डत्वस्यापि स्वाभवाभयलसंबन्धेन
 तथाविधतया दण्डस्य दण्डत्वावच्छिन्नघटपूर्ववर्तित्वप्रद्विशेष्यत्वादिति पृथगि-
 त्युक्तम् । पृथगित्युक्तौ च दण्डत्वस्य दण्डघटितपरम्परासंबन्धेनेवान्वयव्यतिरेक-
 घाटित्वात्तत्र दण्डादेरन्वयासिद्धत्वमिति ध्येयम् । तत्कार्यकारणेति । यथाशुन-
 ग्लानुपेयात्मनिप्रान्वयव्यतिरेकघाटिप्रदाधीनपूर्ववर्तित्वप्रद्विशेष्यत्वस्य विशे-
 ष्यदत्तत्वे दण्डत्वस्यापि द्वितीयान्वयासिद्धत्वावितिः दण्डत्वे पूर्ववर्तित्वप्रद्विशेष्य-
 दण्डप्रदाधीनत्वादिपि तत्परिहारायः । ननु प्रथमान्वयासिद्धिरुत्तरेण रिष्ठेपण
 द्वितीयान्वयासिद्धिरुत्तरेण च विशेष्यदत्तं परिहृत्यैव उभयसाधारणमेकमेवान्वया-
 सिद्धिरुत्तरेण प्रुतो न इत्यमित्याशङ्क्य समापते—अत्रैतरेति । इत्यनुमित्या^५

कारणत्वे कान्ययासिद्धिरिति चेत् पञ्चमीति गृहाण । नन्वा-

दिनकरी ।

भावादिति भावः । पञ्चमीति । अवश्यकूपनिवतपूर्ववर्तिन इत्या-
दिकेत्यर्थः । यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यो जन्यगुणत्वादित्यनुमित्यात्म-
कार्यकारणभावप्रहरूपानुकूलतर्कसद्वृत्तेनैव शब्दो द्रव्याभितो
गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घट-
पूर्ववृत्तित्वं प्राह्यम् । तथाच शब्दपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गगनस्य
घटपूर्ववृत्तित्वप्रदानात्तृतीयैवान्यथासिद्धिः संभवति तथाप्यन्यं प्रति
इत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वेऽप्ये प्रति यागस्यान्यथासिद्धिः स्यात्स्वर्ग
प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गृहीतकारणत्वान्यथानुपपत्त्या यागव्या-
पारत्वेनापूर्वकल्पनादतोऽन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वघटितरूपेण यस्य यज्ञ-
नकत्वं तस्य तेन रूपेण तं प्रत्यन्यथासिद्धत्वमित्येतावत्पर्यन्तं विव-
क्षणमावश्यकम् । यागस्य स्वर्गपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्व
प्रत्यन्यथासिद्धत्वेऽपि यागत्वेन हेतुत्वेऽन्यथासिद्धत्वाभावात् । एवंच
शब्दपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वेऽपि तद-
घटितशब्दाश्रयत्वेन हेतुत्वे तृतीयान्यथासिद्धत्वं संभव इत्यभिप्रायः ।
शब्दाश्रयत्वाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना गगनस्य घटं प्रति हेतुत्वेऽपि

रामरुद्री ।

रामकेति । इत्यादिन्यायप्रयोगप्रयोज्यानुमित्यात्मकेत्यर्थः । कार्यकारणभाव-
प्रहरूपेति । कार्यकारणभावप्रेण ह्यं स्वरूपं यस्येत्यर्थः । तेन शब्दो यदि
द्रव्याभितो न स्यात् तदा द्रव्यजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्कस्य कार्यकारणभाव-
प्रदानात्मकत्वेऽपि न क्षतिः । सद्वृत्तेनैवेति । अन्यथा गुणत्वमस्तु द्रव्याधि-
तत्वं मास्तिरत्यप्रयोजकत्वाद्यद्वा गुणत्वेन द्रव्याभितेत्वात्तत्प्रसभवादिति भावः ।
स्वर्गं प्रतीति । स्वर्गकामो यजेतेति विधिनेत्यादिः । प्रत्यकारानुप-
धिना केषांनिम्नतमुत्थापयति—शब्दाश्रयत्वेति । अष्टद्रव्येति । पुत्रिव्या-
दिसत्त्वयं कालादिचतुष्टयं चेत्येते द्रव्यापि । अन्यं प्रतीत्यादेः, अन्यं प्रति पूर्व-
वर्तित्वं गृहीत्वैवेत्यादि । गृहते इत्यनन्तरं तं प्रति तदन्यथासिद्धमिति पूरणीयम् ।
पूर्ववृत्तित्वाद्युपपत्तकमित्यत्र पूर्ववृत्तित्वं स्वनिष्ठत्वेन विशेषणीयम् । अन्यथा
शब्दजनककृष्णादिव्यापारं प्रति शब्दकारणत्वेन गगनस्य अन्यथासिद्धत्वं न

जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । काशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्, कव-
त्त्वादिकं विशेषपदार्थो वेति । चतुर्थमन्यथासिद्धमाह—जनकं
प्रतीति । यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य
यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्ध-
त्वम् । यथा कुलालपितुर्षटं प्रति, तस्य हि कुलालपितृत्वेन
दिनकरी ।

तृतीयैवान्यथासिद्धिः अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वानुपपादकं यं प्रति यस्य
पूर्ववृत्तित्वं गृह्यत इत्यर्थान्नापूर्वं प्रति यागस्यान्यथासिद्धिरित्यपि
केचित् । कवत्त्वादिकमिति । विनिगमनाभावेन बहूनां वर्णानां
कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाद्दर्णानामसार्वकालिकत्वाच्चाह—विशे-
षपदार्थो वेति । यत्कार्यजनकं प्रतीति । अत्रापि अन्यं प्रती-
त्याद्यभिधाने तृतीयचतुर्थान्यथासिद्धयोः संप्रहेऽपि फलाननुगुणत्व-
तदनुगुणत्वयोर्विशेषणयोरुपादानेन तयोर्भेदेनाभिधाने प्रयोजनाभा-
रामरुद्गी ।

स्मात् । तस्य वृत्तिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वपदकत्वात् सानिष्ठत्वोक्तौ न उक्तव्यापारस्य
वृत्तिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वोपपादकत्वेऽपि आकाशनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वानुपपादकत्वात्
तं प्रत्यपि भवति गगनमन्यथासिद्धमिति ध्येयम् । यद्बहूनां वर्णानामिति ।
ननु विशेषस्य कारणतावच्छेदकत्वेऽपि प्रत्येकं कवत्त्वादिकमादाय विनिगमनाविरहो
दुर्वार एवेत्यस्तरसादाह—वर्णानामिति । कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्व-
सैव कार्योत्पत्तिशयोक्तत्वेन गगने कक्षारासत्त्वदशायां शब्दान्तरस्याप्युत्पत्तिर्न
स्यादिति भावः । कारणतावच्छेदक्येऽप्यलक्षितकारणप्रतायाः कार्योत्पादप्रयोजकत्वे
तु नैतदुपगमिनि भन्तव्यम् । यद्यपि शब्दतावच्छिन्नं प्रति शब्दकारणत्वेन
गगनस्य कारणत्वेऽपि नान्यथासिद्धिः शब्दस्य शब्दभिषारानाकात् तद्यपि स्वस्य
सावच्छेदकत्वे आत्माभयागति कारणतावच्छेदकज्ञानस्य कारणतामद्देनुर्वादिदि
कवत्त्वादेः कारणतावच्छेदकत्वानुपादानम् । अथ गगनत्वस्य अभ्यवहितप्रवृत्त-
तावच्छेदेन यदाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनियतपूर्ववर्तित्वाव-
च्छेदकत्वमेव न संभवति, गगनस्यावृत्तित्वेन यदाधिकरणे संयोगादिना तदभाव-
शरदिति गगनस्य कारणतावारणायान्यथासिद्धानुपपादनमनर्थकमिति चेन्न ।

१ एतदर्थमेव एव विशेषः स्तद्धियेन इति भावः. २ अथं प्रतीत्यादिसुमीया-
भ्यवच्छिद्रित्वात्.

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्ववर्तिनः॥२०॥

घटं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वे
त्विष्टापत्तिः कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात् । पञ्चमम-
न्यथासिद्धमाह—अतिरिक्तमिति । अवश्यकूपनियतपूर्वव-
दिनस्ती ।

वस्तुमथापि शिष्यबुद्धिवैश्याय तथोक्तमिति । अवश्यकूपेति ।
गन्धत्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यकूपगन्धभागभावेनैव गन्धोत्पत्तिसंभवे
तत्सहभूतरूपप्रागभावादि पाकजगन्धं प्रत्यन्यथासिद्धम् । एवं घट-
जातीयं प्रत्यवश्यकूपनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिरेव घटोत्पत्तिसंभवे
रासमोन्यथासिद्ध इत्यर्थः । नन्यवश्यकूपनियतपूर्ववर्तिना पाकज-
रूपप्रागभावेन गन्धोत्पत्तिसंभवे रूपप्रागभावेन गन्धप्रागभावा-
न्यथासिद्धिः स्यात् । यत्कारणत्वमवश्यकूपमित्युक्तौ चात्माश्रयः
स्यादिति चेदत्राहुः । लघुनियतपूर्ववर्तित्वरूपमवश्यकूपत्वमिह
बोध्यम् । लघुत्वं च शरीरकृतमुपस्थितिकृतं संबन्धकृतं च । तत्र
श्रेयममनेकद्रव्यसमवेतत्वापेक्षया महत्त्वे । द्वितीयं गन्धं प्रति रूप-

रामरुद्री ।

लघुत्वेऽपि कालिकसंबन्धेन वृत्तितामते कालिकसंबन्धेनैव समगल्य नियतपूर्ववर्ति-
त्वसमवादिद्विधेयम् । अवश्यकूपेति । यद्यपि गन्धरूपयोः समानकालो-
त्पत्तिश्चत्वेन गन्धरूपप्रागभावयोः तुल्यमवश्यकूपत्वं तथापि अभावज्ञाने प्रति-
योगिगुणस्य कारणत्वेन गन्धरूपकार्योपस्थित्यनन्तरं गन्धप्रागभावस्यैव शीघ्रमुप-
स्थितिः समवति ननु रूपप्रागभावस्य तदुपस्थिते रूपज्ञानसापेक्षावादिदुपस्थिति-
लाघवेन गन्धं प्रति गन्धप्रागभाव एव नियतपूर्ववर्तित्वेन अवश्यकूपः । पाकज-
गन्धरूपकार्योपस्थित्यनन्तरं तु गन्धरूपप्रागभावयोर्गुणवदेवोपस्थितिः समवति
रूपग्राह्यवर्तकतेजःसंयोगस्यैव पाकपदार्थतया रूपोपस्थितेरप्यावश्यकत्वात् तथाचा-
पाकजस्यैव गन्धं प्रति अवश्यकूपनियतपूर्ववर्तिका धान्यप्रागभावेनैव पाकजगन्धो-
त्पत्तिसंभवे तं प्रति रूपप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति पूर्ववर्तितोऽर्थः । घटजाती-
यमिति । घटत्वेन तद्घटसजातीयं प्रतीत्यर्थः । घटोत्पत्तिसंभवे । तद्घटोत्प-
त्तिसंभवे इत्यर्थः । नन्यवस्थादि । गन्धरूपयोः युगपदुत्पत्तत्वेन गन्धप्रागभाव-
पदुत्प्रागभाकोऽपि गन्धनियतपूर्ववर्तिवित्त अवश्यकूप इति रूपप्रागभावेनैव गन्ध-
प्रागभावः कृतो नान्यथासिद्ध इति भावः । यत्कारणत्वमिति । अथाकजग-

तिन एव कार्यसंभवे तद्विन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः । अतएव
 प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् । तत्र हि
 महत्त्वमवश्यकृतं तेनानेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् । नच वैपरीत्ये
 किं विनिगमकमिति वाच्यम् । महत्त्वजातेः कारणतावच्छेद-
 कत्वे लाघवात् । रासभादिरिति । यद्वद्व्यक्तिं प्रति रास-
 भस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति तत्रापि तद्वद्वजातीयं प्रति सिद्ध-
 कारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्यक्तेरपि संभवे रासभोज्यथासिद्ध
 एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

दिनकरी ।

प्रागभाषापेक्षया गन्धप्रागभाषे । गन्धात्मकप्रतियोगिशानसत्त्वेन
 शीघ्रं तदुपस्थितेः तृतीयं दण्डत्वदण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डे । स्वाश्र-
 यदण्डसंयोगादिघटितपरम्पराया गुरुत्वादिति । ननु निबन्धान्तरे-
 प्वन्यत्र क्लृप्तेति दृश्यते तत्कथमत्रावश्यकृतेति कृतमवस्तस्य फल-
 माह—अतएवेति । अन्यथा महत्त्वस्यानेकद्रव्यत्वादित्यत्र क्लृप्तनि-
 यतपूर्ववर्तित्वाभावेन तस्यान्यथासिद्धिर्महत्त्वेन न स्यादिति भावः ।
 अप्रानेकद्रव्यत्वं नानेकद्रव्यसमवेतत्वम् । तस्य द्यणुकेऽपि सत्त्वेन
 द्यणुकप्रत्यक्षपत्तेः । समवेतसमवेतत्वं वैदित्यपि न । आत्मनि
 तस्याभावेनात्मप्रत्यक्षानुपपत्तेः किंत्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिति बोध्यम् ।
 तेन । पञ्चान्यथासिद्धेन । परेषां । दण्डत्वदण्डरूपाकाशकुलाल-
 रामरद्री ।

गन्धस्थले गन्धं प्रति गन्धप्रागभावस्यैव हेतुता क्लृप्ता ननु ह्यप्रागभावस्य
 अतो रूपप्रागभावेन न पाकजगन्धे गन्धप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति भावः ।
 गुरुत्वादिति । इदमुपलक्षणम् । घटत्वावच्छिन्नं प्रति नियतपूर्वव-
 र्तितावच्छेदकं दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं कल्पनालाघवात् । ननु तथा-
 निपद्व्यन्धादिकं कल्पनागौरवात् । तथाहि नियतपूर्ववर्तित्वावच्छेदकद्रव्य-
 त्वस्य घटकारणतात्प्राये घटनिरूपितत्वविशिष्टकारणतासंबन्धोऽनन्तघटादि-
 द्रव्येषु कल्पनीयः दण्डत्वस्य तत्राग्रे दण्डस्य एवेति इत्यतपेक्षया

२ अन्यत्र क्लृप्तेत्यादेरन्यथासिद्धत्वमनुवत्त्वात्तदप्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिन्नस्य कल्पना
 सिद्धाशक्यनादेव. २ एव प्रत्यक्षे. ३ संबन्धकृतम्, ४ तत्र मनेकद्रव्यत्वम्.

तृतीयं तु भवेद्भोम कुलालजनकोऽपरः ।

पञ्चमो रासभादि स्याद् एतेष्ववश्यकस्त्वसौ ॥२२॥

इति भावः । एतेषु पञ्चस्यन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथा-
सिद्ध आवश्यकः तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् । तथाहि दण्डा-
दिभिरवश्यह्यूननियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे दण्डत्वादिक-
मन्यथासिद्धम् । नच वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् ।
दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डवटितायाः परम्परायाः संबन्धत्वक-
दिनकरी ।

पितृणाम् । चरितार्थत्वं । संग्रहः । अनियतरासभादेर्वारणाय
नियतेत्यादि । नचानियतरासभादेः पञ्चमान्यथासिद्धत्वात्तेनैव वारणे
नियतपदं व्यर्धमिति वाच्यम् । अवश्यकृतत्वस्यैकस्याभावेन यत्र यत्र
श्रामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्भेदस्य निवेशनीयतया निय-
तपदेनैव रासभादेर्वारणे तद्भेदस्याप्रवेशादित्यभिप्रायात् । पूर्वव-
र्तित्वं चाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं तेन व्यवहितपूर्ववर्तित्वव्युदासः ।
अतएव च यागादेः स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्याऽपूर्वसंबन्धेनाव्यवहि-
तपूर्ववर्तित्वोपपादनं ग्रन्थकृतां सङ्गच्छते । अन्यथा यागस्यापि
रामरुद्री ।

दण्डत्वे कल्पनालाघवमित्यपि द्रष्टव्यम् । अनियतरासभादेरिति । यद्यप्येवं
पुनरुक्तं घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्धे रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय नियते-
तीत्यस्य पूर्वमुक्तत्वात्, तथापि पूर्वमन्वत्र ह्यूननियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे
तत्सदृभूतमन्यथासिद्धमिति प्राचीनैर्निरुक्ता पञ्चगान्यथासिद्धिः घटत्वावच्छिन्नं
प्रति रासभस्य न संभवति घटत्वावच्छिन्नादन्यत्र ह्यूननियतपूर्ववर्तिभिः घटोत्पा-
दासंभवादिलेखंरूपेण रासभस्य घटं प्रति अनन्यथासिद्धत्वमुपपाद्य नियतेति-
पदस्य सार्वत्रिकसुक्तं, इदानीं तु ग्रन्थकारैरतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्व-
भावेन इत्येवं पञ्चमान्यथासिद्धेर्निर्वचनात् तदनुसारेण रासभोऽपि घटत्वावच्छिन्नं
प्रत्यन्यथासिद्ध एवेति तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य समाधातुं पूर्वमुक्तस्यापि पुनरनुवाद
इति मन्तव्यम् । रासभादेरित्यादिना घटादेः परिग्रहः । नियतेत्यादीत्यादिना
पूर्ववर्तित्वपरिग्रहः । तथाच घटं प्रति घटत्वावच्छिन्नस्यापि व्यापकतया सत्राति-
व्याप्तिवारणाय पूर्ववृत्तित्वप्रवेश इति भावः । मिलितदण्डस्य तु घटाव्यवहित-
प्रयत्नभावच्छेदेन घटाधिकरणकृपमाद्यप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थ इति

दिनकरी ।

नियतपूर्ववृत्तित्वाभावेनापूर्वस्वरूपं न स्यादिति । नचैतादृशस्य कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य नियमांशग्रहे ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वेऽपि अन्यव्यभिचारग्रहस्य कथं कारणताग्रहविरोधित्वमिति वाच्यम् । अबदयद्भूतेत्याद्यन्यथासिद्धिज्ञानप्रयोजकत्वान् तदितरनिश्चिततत्कार्यकारणसत्त्वे तत्कार्यं व्यतिरेको व्यतिरेकाचेनावदयद्भूतेन नियतपूर्ववर्तिनान्यथासिद्धत्वज्ञानात् । नव्यास्तु कारणत्वस्यान्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वे प्रतिबन्धकामावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वापत्तिः । यत्र न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्व्यक्तिभेददूटवत्त्वं तु सर्वज्ञेनैव हेयम् । तत्तद्व्यक्तिभेददूटवत्त्वसंबन्धेन कार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्व तदित्यपि न युक्तं तस्य संबन्धत्वसन्देहात्, तस्मात्कारणत्वं पदार्थान्तरमेवेत्याहुः । तदसत् । कारण-

रामरुद्री ।

बोद्धव्यम् । एकस्यामायेनेति । निरूपितं त्वेतत् । ग्राह्यामायेति । कारणतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मे कार्यसमानाविकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धे व्यतिरेकव्यभिचाररूपत्वादिति भावः । अन्यव्यभिचारेति । व्यापकस्याधिकदेशवृत्तित्वे व्यापकत्वानुपायादिति भावः । अन्यथासिद्धत्वज्ञानादिति । तथाच कारणताघटकानन्यथासिद्धत्वाज्ञान एव अन्यव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । तत्तद्व्यक्तित्वेनेति । दैविकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य मण्यभावनिष्ठतयक्तिव्यपेक्षणा गुरुत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपकत्वात् लापवस्यैवान्यथासिद्धनिरूपकत्वपर्यवसानेनाभावनिष्ठतयत्तन्वस्यैवान्यथासिद्धनिरूपकत्वे सति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादिति भावः । नचाल्पु तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकामावस्य कारणत्व किं नदिष्ठमिति वाच्यम् । दाहात्क प्रति मण्यभावत्वादिना कारणताया सर्ववादिसमताया विशेषप्रसङ्गादिति भावः । प्रन्धकारमते स्वप्रेक्षापत्तिरेव धारणमिति दृष्टव्यम् । ननु कारणत्व नोपरूपमङ्गीकरणीय किंतु यद्यदर्मावच्छिन्ने न कारणत्वव्यवहार तत्तदर्थमभिप्रथमस्यैव तथात्वमङ्गीकरणीयमनो नोक्तदोष इत्यत आह— यत्रेति । यद्यदर्मावच्छिन्न इत्यर्थः । भेददूटवत्त्वमित्यस्यापि भेददूटवत्त्ववत्त्व-

१ कारणत्व हि नियतत्वपटित, नियतत्व च कार्यसमानाविकरणाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकधर्मवत्त्वम्, व्यतिरेकव्यभिचारज्ञाने सति कारणतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मे
कार्यसमानाविकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानं भवति, अतो व्यभिचारज्ञाने
कारणताग्रहे प्रतियोगितामिति भावः

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।

रूपेण गौरवात् । एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं संभवति
॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ समवायीति ॥ स्पष्टम् ॥

दिनकरी ।

णत्वस्यातिरिक्तत्वे दण्डादौ सर्वदा तद्व्यत्यक्तापत्तेः । नचानन्ययाति-
द्वत्वे सतीत्यादियर्मस्रव्यञ्जक इति वाच्यम् । तादृशधर्मज्ञानस्याव-
श्यकत्वेन तस्यैव कारणताप्रहूरूपत्वोच्यते । अस्तु वा दण्डत्वादि-
रूपमेव कारणत्वं घटादिकार्यसंबन्धितया तद्गृहे उक्तधर्मस्य व्यञ्जक-
त्वादिति । परे तु कार्यान्वयव्यतिरेककालपूर्वकालान्वयव्यतिरेक-
शालित्वमित्यूच्यते । तदयुक्तम् । आत्मादौ सुखादिकारणे प्रागभा-
वरूपव्यतिरेकासंभवेनाव्याप्तेः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

रामरुद्री ।

मेवार्थः । तेन तद्व्यक्तिवाचच्छिन्नभेदस्य प्रतिषन्धकाभावत्वावच्छिद्येऽसत्त्वेऽपि न
क्षतिः । सत्येनैवेति । कारणतावच्छेदकभिन्नसकलधर्माणां तत्तद्व्यक्तित्वेन
धर्मदायीनां ज्ञानासंभवादिति भावः । ननु यद्यदर्थवच्छिन्ने न कारणत्व-
व्यवहारः तत्तद्व्यक्तिभेदकृतवत्त्वसंबन्धेन प्रकृतकार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्व्यवहार-
कारणत्वमित्युक्तौ नैव दोषः विशिष्टपुद्गलसंयोगज्ञानस्य अहेतुरत्वेन पूर्वमनुपस्थिता-
नामपि तत्तद्व्यक्तिभेदानां संयोगघटकतया भावे नापकाभावादित्याद्यद्वा निरा-
चष्टे—तत्तद्व्यक्तीति । तस्येति । तादृशधर्मदकृतसंख्यः । सत्येति ।
कदाचिद्दण्डादौ घटकारणताप्रत्यक्षानुसंधेन कारणतायां चोभयत्वस्यातीकरणीय-
तया यदा यदा दण्डप्रत्यक्षं तदा तदा तद्गतघटकारणताया अपि प्रत्यक्षपति-
रित्यर्थः । अमर्ते तु कारणताया व्यापकतापटितत्वेन व्यापकताज्ञाने च सह-
चारानव्यभिचारज्ञानाभावायोः कारणत्वेन तद्विषयत्वात्तदापत्तिरिति भावः ।
तद्व्यञ्जक इति । कारणता प्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । तादृशध-
र्मज्ञानस्यैव कारणताप्रहूरूपमित्यादिः । ननु तादृशधर्मज्ञानस्य कारणता-
ज्ञानार्थमपेक्षितत्वेऽपि न तस्य कारणतारूपत्वसंभवः उक्तदोषस्य तादवस्थ्या-
दित्यस्यसादाह—अस्तु योति । पदार्थान्तरव्यत्यक्तं गरिवादीर्त्तं भावः ।
ननु दण्डत्वस्य कारणतारूपत्वे यदा यदा दण्डप्रत्यक्षं तदा तदैव घटकार-
णताप्रत्यक्षपत्तिः, दण्डव्यतिरेके दण्डत्वेऽपि तस्यावश्यकत्वादित्याद्यद्वा निराक-
रते—घटादिकार्यसंबन्धितयेति । घटादिनिवृत्तत्वेनेत्यर्थः । कार्येति ।
कार्यान्वयव्यतिरेकौ कार्यप्रतियोगिकसंयोगकार्यप्रागभावा । तदधिकरण-
कालपूर्वत्वं । तद्व्यतिरेकप्रतियोगित्वम् । तादृशपूर्वकालवृत्त्यन्वयव्य-

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥२३॥

गुणेति ॥ असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अथ वाऽसमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थत्वेन ज्ञानादीनामसमवायि-
अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ।

कारणत्वविरहेऽपि नाव्याप्तिः ॥ २३ ॥ अन्यत्रेति ॥
दिनकरी ।

मूले गुणकर्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वमित्युक्तं तथायुक्तम् । आत्मविशेषगुणेष्वव्याप्तेरतो वैधर्म्यपरतया मूलं व्याचष्टे—अस-
मवायिकारणत्वमिति । साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्यकथनमयुक्तमित्या-
शयादाह—अथवेति । सत्ताभिन्नद्रव्यत्वरूपजातिमति द्रव्येऽतिव्या-
प्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् । तत्रैव सत्ताजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय
सत्ताभिन्नेति । तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममादायातिव्याप्तिवा-
रणाय जातीति । वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितम् । तेन
गुणादौ द्रव्यत्वस्य कालिकेन वृत्तित्वात् द्रव्यस्य च कालिकेन गुण-
त्वादिमत्त्वाद्द्रव्ये नातिव्याप्तिः ॥ २३ ॥ ननु गगनादिकं सर्वदै-
रामरुदी ।

तिरेकशालित्वम् । तद्वृत्तिसर्वप्रतियोगित्वे सति तद्वृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वे ।
घटससर्गकालपूर्वकालवृत्तिससर्गप्रतियोगित्वे सति घटप्रागभावकालपूर्वकालवृत्ति
प्रागभावप्रतियोगित्वात् दण्डादेर्घटकारणत्व । अत्र च कार्यन्वयकालपूर्व च, तादृश
कालत्वव्यापकध्वसप्रतियोगित्वम् । तेन न स्वस्य स्वकारणतापत्ति । कार्यन्वयतिरेक-
कालपूर्वत्वम् तु न तथापि न । घटप्रागभावकालत्वस्याप्यस्यप्रतियोगिकालाप्रसिद्धे-
किंतु तादृशकालवृत्तिन्वयप्रतियोगित्वमेव । व्यतिरेकघटितदलप्रवेशस्तु दण्डत्वग-
गनादीना कारणतावारणायैति द्रष्टव्यम् । आत्मादायिति । व्यतिरेकपदस्य
दण्ड वादिवारणालुलोकेन प्रागभावपरताप्रौब्यादिति भाव । इदमुपलक्षण । कार्य-
न्वयपूर्वकाले कार्यप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावाधिकरणत्व विशेषणमुपादाय
न्वयवृत्तिसपूर्वतेना वारणसम्भवेऽपि दण्डरूपरासभादीना कारणत्वापत्तिरसक्य
परिहारैव । एव प्रागभावे कार्यप्रागभावपूर्वकालीनत्वस्य कस्यापि प्रागभावस्या-
व्यावर्तकतया तद्वैधर्म्यं चेन्नपि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
द्रव्ये नातिव्याप्तिरिति । तथाच जातिपद वृत्तित्ववृत्तिमत्त्वयो समवायेन

नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्य-
मित्यर्थः । आश्रितत्वं तु समवायादिसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वं
विशेषणतया नित्यानामपि कालादीं वृत्तेः ॥ इदानीं द्रव्यस्यैव

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते—क्षित्यादीनामिति ॥

दिनकरी ।

वास्तीत्यादिव्यवहारात् नित्यद्रव्येष्वपि कालिकसंबन्धेनाश्रितत्वस-
त्त्वादन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति मूलमयुक्तमत आह—आश्रितत्व-
मिति । समवायादिसंबन्धेन सर्वाधारतानियामककालिकसं-
न्धातिरिक्तसंबन्धेन । विशेषणतयेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः ।
अत्र नित्यद्रव्यातिरिक्तत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । नच संयोगेन पर-
माणोरपि वृत्तेः परमाण्वावतिव्याप्तिः । तत्संयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वा-
दिति । क्षित्यादीनां नवानां त्विति मूलस्यतुल्यत्वेन सूचितमर्थं प्रक-

रामद्वी ।

लाभायैव, अतोऽन्यतरत्वस्यातथात्वेऽपि न तद्वैगर्थ्यमिति भावः ॥२३॥ समवायादि-
संबन्धेनेत्यस्य विवरण सर्वाधारत्वेत्यादिकम् । आदिपदेन कालिकस्यापि ग्रहणमभ-
वात् । कालिकसंबन्धातिरिक्तेति । अत्र कालिकपदं दिग्विशेषणताया अप्पु-
पलक्षणं तस्या अपि सर्वाधारताप्रयोजकत्वादिति बोध्यं । देशिकविशेषणताया व्यावर्त-
नायाह—कालिकेति । ननु मूले आश्रितत्वमिशेष्यत इत्यत्र इहेत्यस्य पूर्वपरामु-
ष्टद्रव्यार्थकत्वेऽपि नित्यद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्व लक्ष्यतावच्छेदकमिति लभ्यते, तथाच
गुणादावप्याश्रितत्वसत्त्वात् भवत्वतिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते—अत्रेति ।
तथाच इहेत्यस्य न्यायविद्वान्त इत्येवार्थः । वैशान्तिनां मते तु नित्यज्ञानस्वाप्यना-
श्रितत्वाभीकारत्तत्रान्यातिरिक्तानिच्छाया तदुपात्तमिति श्येयम् । परमाणोर-
पीति । पतनप्रतिबन्धकत्वयोगस्यैव वृत्तिनियामकत्वेन गगनादीं गुरवाभावेनैव
पतनानुपपत्त्या तत्संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वाकल्पनेऽपि पार्थिवशूलपरमाण्वाद्युत्प-
त्त्यवस्थाया तस्य भूतलादिदेशमयोगे पतनप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति क्षित्यादिपर-
माणोरपि संबन्धो वृत्तिनियामक एवेति भावः । वृत्त्यनियामकत्वादिति ।
जन्यद्रव्यस्य प्रकृतद्रव्यस्य वा पतनकारणतया तदभावादेव परमाणोः पतनासं-
भवेन कार्ययोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । अन्यथा वाप्यादिप्रतिबन्ध-

स्पष्टम् ॥ २४ ॥ क्षितिरिति ॥ पृथिव्यप्तेजोवायुमनसो
 परत्वापरत्ववचनं मूर्तत्वं वेगवचनं कर्मवचनं च साधर्म्यम् ।
 नच यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राप्याप्तिरिति
 वाच्यम् । परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्प्रत्यक्ष
 विरक्षितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवचनम् ^(अतिदुर्लभनिर्माणवचनम्) तच्चपामेव गग
 नादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात् । पूर्ववत्कर्मवचन
 दिनकरी ।

टयति—इदानीमिति ॥ २४ ॥ ननु धात्वर्थः क्रिया तत्रातिप्र-
 सङ्ग इत्यत आह—कर्मवचनमिति । वेगवत्त्व वेगसन्धित्वम् ।
 दिक्कृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरिदमस्मात्सनिष्कृष्टमित्यपेक्षाबुद्धिः काल-
 कृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरयमस्मादल्पतरकालसंबद्ध इत्यपेक्षाबुद्धिश्च
 यत्र नोत्पन्ना तत्र परत्वापरत्वयोरनुत्पादादव्याप्तिमाशङ्क्य निरस्यति
 —नचेत्यादिना । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणा-
 रामञ्जी ।

कामावदघावा सर्वेषामेव परमाणुनामय पठनापत्तयेति भावः । इदानीमि
 तीति । तथाच इत्यादिपरिक्रमाधारणत्वात्सामर्थ्यप्रचरणव्यवच्छेदसूचनाय बुद्धि-
 इति भावः ॥ २४ ॥ धात्वर्थः क्रियेति । 'धात्वर्थो हि क्रिया हेतुः भाव इत्य
 भिधीयते' इति हरिकारिकोक्तिरिति शेषः । कर्मवचनमितितीति । तथाच प्रकृते
 क्रियापदार्थो न धात्वर्थः अपितु कर्मवैति भावः । वेग इव वेगवत् तस्य भावस्य
 स्वमिति व्युत्पत्त्या वेगसदृशत्व वेगवत्त्वमिति भ्रम निरतिशयमाह—वेगसन्धि
 त्वमिति । ननु नचेत्यादिना मूले यत्र परत्वापरत्वयोर्नोत्पादस्यत्राव्याप्त्याशङ्क
 नमनुचित गुणात्तरस्यव तयोरपि उत्पत्तिद्वितीयमण एव संबन्धोत्पत्तिसम्भवात्
 क्षणिकपदार्थस्य च प्रत्यक्षकारैरनशोकारादित्याशङ्का निराकृतवते—दिक्कृतयोरिति ।
 इत्यपेक्षाबुद्धिरित्यत्र इतिपदस्याप्यपकृतया इदमस्माद्विभृष्टमिति बुद्धिसप्रह ।
 यत्र परत्वं प्रति सन्निवृत्तत्वज्ञानसाहेतुचेष्टेः न क्षतिः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।
 यद्यपि 'वाक्यान्मूल्यादिपदाश्च साध्या विश्ववद्वैद्येन इत्याचार्यकारिकातुरोधेन
 परमाणुपु द्विच ईश्वरापेक्षाबुद्धिश्च यमित्यवश्यमश्रीकरणीय तथाच नित्यापेक्षातुभ्या
 यत्र परत्वापरत्वयोर्द्वयसि समवत्यव तथापि मणुकपरिमाणा यथानुपपत्त्या

१ अत्र सामानाधिकरण्यवधत्कृष्टित्व जातिमत्त्वं च समवायेन भाष्यम्,
 तेन परत्वापरिकरण परत्वापरत्वस्य कारिणेन कृष्टित्वेऽपि अन्यगुणादेश्च कारिणेन
 पृथिवीरक्षादिमत्त्वेऽपि जातमत्र अन्यगुणादौ वाप्यव्याप्तिरिति ध्येयम् २ सर्वविषय
 कथानवात् नित्य इत्यर्थः ।

कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं । वेगवत्त्वं वेगवद्द्र-
व्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् ॥ २५ ॥ कालेति ॥

कालात्मात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ।

क्षित्यादि पञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥२६॥

कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं, सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं,

दिनकरी ।

न्तम् । तत्रैव सत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति ।
द्रव्यत्वान्यत्वेनापि जातिर्विशेषणीया तेन न द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्व-
मादायातिव्याप्तिः । अपकृष्टेति । अविभुवृत्तिपरिमाणवत्त्वमित्यर्थः ।
तेन परमाणौ नाव्याप्तिः । क्रियाजनकतावच्छेदकं मूर्तत्वं जातिरि-
त्यपि केचिन् । तच्चेति । निरुक्तमूर्तत्वं चेत्यर्थः । चत्वार्ये । पूर्व-
वदिति । परत्वापरत्वसमानाधिकरणेत्यादिकथितविवक्षितार्थवदि-
त्यर्थः ॥ २५ ॥ कालादी स्पन्दाभावेनासंभवमाशङ्क्याह—
सर्वमूर्तेति । अहं महानिति प्रतीतिविषयपरममहत्त्वत्वस्य

रामरुद्री ।

परमाणुद्वित्वस्वावश्यकत्वेऽपि सादृश्यपटादी परत्वापरत्वबुद्धिनीतुमवसिद्धा सादृश-
पटादी परत्वापरत्वयोः प्रमाणाभावाज्ज्यापेक्षाबुद्धिरेव परत्वापरत्वयोः कारणसि-
त्ताशयः । अथवा द्विविधसंबन्धोक्त्यापि परत्वापरत्वयोः कारणतया सादृश्यपटादे-
रतृतीयशने नाशलादृश्यपटेऽव्याप्तौ तात्पर्यम् । तत्र परत्वापरत्वोत्पादशय एव
साध्यनाशेन तदुत्पादासंभवाविति भावः । द्रव्यत्वान्यत्वेनापीति । वस्तु-
तस्तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वं प्रकृते द्रव्यत्वव्युत्पत्तित्वमेव तापवात्, तच्च द्रव्यत्वसमा-
नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं न द्रव्यत्व इति तदादाय नातिव्याप्तिसं-
भवः । नच गुणत्वादेरपि तत्पलात्तदादायैवातिव्याप्तिरिति सादृशीयं, तेषां
परत्वापरत्वसमानाधिकरणविरहादिति युक्तमपरशयः । अपकृष्टेतीति । पर-
माणुपरिमाणस्य कृतोप्यवच्छेदनाभावात्तत्राव्याप्तिमाशङ्क्याह—अविभुवृत्तीति ।
अविभुवृत्तिर्बन्धो गे तु वैशाल्यमशीकृच सादृशविजातीयसंयोगस्य वेगापरत्वव्याप्ति-
यायां कारणत्वमशीकृत्वापि विभी क्रियाकारणसंभवेन क्रियाभमवाधिकरणताव-
च्छेदकतया मूर्ततजातिरिदिरविनिगमिकेशस्वरसंभवात्—केचिदिति ।
तच्चेतीति । यकारस्तुभेदसायांन्तरस्याभावात्तद्वैषम्यमित्याशङ्क्याह—
चकारत्यर्थ इति । सर्वेन चेत्यनेन विभुपरिमाणे पृथिव्यादिसमवेतत्वस्य व्यवच्छे-
दात्त तद्वैषम्यमिति भावः ॥ २५ ॥ कालादायिति । सर्वमूर्तकर्मकगतिमत्त्व

परममहत्त्वं च । परममहत्त्वं जातिविशेषः अपकर्षानाश्रयपरि-
माणवचनं वा ॥ क्षित्यादीनि ॥ पृथिव्यप्तेजोवायुकाशानां
भूतत्वम् । तच्च वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवचनम् । अत्र

दिनद्री ।

गगनपरिमाणादिसाधारणस्य जातित्वसंभवेऽप्यात्मरिमाणमयोग्य-
मिति टीकाकृन्मतमनुसृत्याह—अपकर्षेति । यद्यप्यणुपरिमाणेषु
अणुकपरिमाणमेवापकर्षाश्रयो न परमाणुपरिमाणमिति परमाणव-
त्त्वव्याप्तिस्तथाप्यपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणत्वं बोध्यम् । वहिरि-
न्द्रियेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय यहिःपदम् । वहि-
रिन्द्रियग्राह्यजातीयसंयोगादिमति कालादावतिव्याप्तिवारणाय विशे-
पेति । विशेषगुणत्वं च गुणनिरूपणे वक्ष्यते । द्रव्यत्वमा-
दायातिव्याप्तिवारणाय गुणेति । लौकिकत्वनिवेशस्य फलमाह—
तेनेति । ज्ञातो घट इति ज्ञाने च प्रकारीभूतज्ञानांशे न लौकिकी
विषयता चक्षुरादेस्तत्र लौकिकसन्निकर्षाभावादिति भावः ।

रामद्री ।

ह्यस्य सर्वगतत्वस्य कियारहितकालादावसमवादिति भावः । ननु परममहत्त्व-
त्वस्य जातित्वमभिधाय तस्य कारणताशनवच्छेदकत्वेन तत्र जातित्वसाधकप्रमा-
णविरहेण अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा तदिति कल्यान्तरमनुयुक्तं मूले, तच्चायुक्तं
आत्मगतपरिमाणे तादृशजाते प्रत्यक्षसंभवेन प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव तासाधनस्य
सत्त्वादित्याशङ्क्य निरस्तमिति—अहमित्यादि । महानित्यस्य परमेलादि । तेन
महानिति प्रतीतां परममहत्त्वत्वस्याविषयत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपीत्यादि । नच
परमाणुपरिमाणे अणुपरिमाणापेक्षया अपकर्षाभावेऽपि घटादिपरिमाणापेक्षया अ-
पकर्षो वर्तते एव प्रत्यक्षसाधनत्वतदसाधनलाभ्यां तयोरेक्युक्त्यापकर्षसमवादिति
वाच्यम् । परिमाणविशेत्कर्षापकर्षयोः परिमाणविभाजकजात्या स्वसजातीयपरिमा-
णाविवेकत्वस्यैव नियमान् कथमन्यथा विभुपरिमाणे परमाणुपरिमाणापेक्षया नाप-
कर्षं क्रियोपयोगित्वतदनुपयोगित्वाभ्यां तयोरेक्युक्त्यापकर्षयोः समवादिति भावः ।
उत्कर्षापकर्षौ गुणनिष्ठानतिविशेषौ अयमस्मादुत्कृष्ट इत्यादिप्रतीतिबलात्तयोरेपि
साधनिकत्वस्योच्चार इति बोध्यम् । महत्परिमाणत्वमिति । तथा च परमाणुपरि-
माणे अपकर्षानाश्रयवच्छेदेऽपि महत्त्ववातादेव न परममहत्त्वत्वमिति भावः ।
यद्दि.पदमिति । मनोभिन्नत्वमेव बहिर्द्वं वाच्यम् । ग्राह्यजातीयेति ।
बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयजातिमिति तदर्थं । संयोगप्रत्यक्षे यावदाश्र-
यप्रत्यक्षस्य कारणत्वेन तदभावान् कालसंयोगे न प्रत्यक्षविषय इति जातीयपर्य-

ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम् । तेन ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतमानविषयत्वात्तद्वत्यात्मनि नातिव्याप्तिः । नवा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाणादाव-
न्याप्तिः तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् महत्त्वलक्षणकारणान्तरास-
न्निधानाच्च न प्रत्यक्षत्वम् । अथवाऽऽत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् ॥

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादधाकाशशरीरिणाम् ।

दिनकरी ।

स्वरूपयोग्यताप्रवेशस्य फलमाह—न वेति । ननु परमाणुरूपादे-
र्योग्यत्वे कुतो न तस्य प्रत्यक्षमत आह—महत्त्वेति । लौकिक-
विषयतया द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे सामानाधिकरण्यसंबन्धेन कारणस्य
महत्त्वस्य परमाणुरूपादावभावात् तल्लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः ।
ननु चक्षुरिन्द्रियादिगतरूपादिविशेषगुणानामनुद्भूतत्वेन बहिरिन्द्रि-

रामरुद्री ।

न्तानुधावनमावश्यकमिति आचक्ष्वकं च प्राच्यजातीयत्वनिवर्तनमन्यथा परमाणु-
रूपादेरप्रत्यक्षतया तत्राव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । अक्षयत् इति । बुद्ध्यादिपङ्क्ति-
व्याधिकारिकत्वेति शेषः । द्रव्यत्वमादायेति । यद्यपि विशेषगुणत्वं रूपाद्यन्म-
तमत्वमेवापि वक्ष्यमाणं तत्र च विशेषत्वगुणत्वयोर्न घटकता तथाप्यन विशेषत्वं
सामान्यगुणभिन्नत्वं तत्सहितगुणत्वनेव विशेषगुणत्वमित्यभिप्रायेण द्रव्यत्वस्यापि
सामान्यगुणभिन्नतया तदादायतिव्याप्तिरभिहिता । ननु यमपि द्रव्यस्य बहिरिन्द्रि-
यप्राच्यजातिविरहादेव तदादाव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्वपदस्य द्रव्यत्व-
समवेतार्थकतया क्रियाया अपि तथात्वेन तामादाय मनस्यतिव्याप्तेरेव तात्पर्य-
विषयत्वात् । अन्यतमत्वस्य मेदकुट्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपस्य गुरुत्वेन
सामान्यगुणगेदकूटवत्त्वे सति गुणत्वस्यैव लक्षणघटकत्वोचितेति भावः । चक्षुरा-
देरिति । यद्यपि चक्षुःसंयुक्तात्मसमवायस्य ज्ञाने सत्त्वात् लौकिकरुचिकर्षणमावा-
दित्यसन्नर्तं तथापि चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवायस्यैव सत्त्विकर्षणभावस्यैव अक्षयत्
परमाणौ चक्षुःसंयोगदशायां तत्समवेतद्रव्यत्वादिप्रत्यक्षपक्षेति आत्मनोऽयोग्य-
त्वाज्ज्ञाने न लौकिकसन्निकर्ष इति भावः । महत्त्वेतीति । ननु घटरूपादी
महत्त्वमावेऽपि तत्प्रत्यक्षदर्शनात्परमाणुरूपे तदभावेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्का
निरसति—लौकिकेति । प्रहृणायोग्यस्यादिति । बहिरिन्द्रियजन्यलौकिक-
प्रत्यक्षं प्रति उद्भूतत्वस्यैव कारणतया कारणतावच्छेदकधर्मैव सर्वत्र योग्यताभ्य-

१ परमाणुरूपकालीनं द्रव्यमिति द्रव्यसमवेतद्रव्यत्वविषयकप्रत्यक्षत्वालौकिकविष-
यतया परमाणुरूपेऽप्युत्पन्नमानतया तत्र व्यवहारकारणाय लौकिकेति.

चत्वारीनि । पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम् ॥२६॥ द्रव्या-
रम्भ इति । पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् । न च
द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः । द्रव्यसमवायिकारणवृत्ति-
द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ अथाकाशेति ॥
आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमि-
द्विनन्दरी ।

यमहणायोग्यत्वाच्चक्षुरादावव्याप्तिमाहृष्य लापवाचाह—अथवेति ।
अत्रच कल्पे दैशिकपरत्वापरत्वमादाय मनस्यतिव्याप्तिवारणाय
विशेषेति । स्पर्शवत्त्वं । समवायेन स्पर्शवत्त्वम् ॥ २६ ॥ द्रव्य-
समवायिकारणेत्यादि । सत्तादिकमादाय गगनेऽतिव्याप्तिवार-
णाय द्रव्यत्वव्याप्येति । आकाशशरीरिणामिति मूले शरीरिपद्मा-
त्मपरमित्यभिप्रायेणाह—आकाशात्मनामिति । लक्ष्ये लक्षणं
योजयितुं शब्दज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वं क्षणिकत्वं चोपपादयति
—आकाशस्येत्यादिना । क्षणिकस्य विशेषगुणस्यानभ्युपगमा-
दाह—क्षणिकत्वं चेति । घटादिव्यावृत्तये तृतीयक्षणवृत्तीति ।

रामरद्री ।

त्वादिति भावः । ननु वह्निरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं न लक्षणे निवे-
द्यते किंतु वह्निरिन्द्रियजन्यं लौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वन्मूनवृत्तिजातिवत्त्वमेव लक्ष-
णघटक तथाच तत्प्रापिधर्मत्वविजाते चक्षुरादिरूपेऽपि सत्त्वेन न चक्षुरादावव्या-
प्तिरित्यस्तरसादाह—लाघ्याच्चेति । अथवेतीति । नन्वत्र कल्पे आत्मावृत्तिवत्
समवायेन आत्मवृत्तितानवच्छेदकधर्मवरवमेव वक्तुमुचितं अन्यथा तस्यात्मवृत्ति-
भिन्नत्वरूपत्वे सामान्यगुणभेदकूटहपविशेषत्वनिवेशेन गौरवप्रसङ्गात् । इत्वं च
विशेषत्वनिवेशेन विनापि कालादावतिव्याप्तिवारणं समवाये कालादिनिष्ठसयोगे
तादृशधर्मवत्त्वाभावादिति विशेषत्वनिवेशनं अनर्थकमित्याशङ्कामपनेतुं तन्निवेशे
श्रयोजनान्तरमाह—अथवेति । समवायेनेति । नोप्यमिति रोप- । अन्यथा
कालिकदिनृतविशेषणताभ्यां स्पर्शवतो कालदिशोरतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥२६॥
द्रव्यत्वव्याप्येतीति । यद्यपि द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्ववशात्प्राप्तित्युक्तदोषनादवस्थ
तत्प्राप्यप्रापि पूर्वोक्तरीतिरनुसंधेया अतो न बन्दिहोय इति ध्येयम् । घटादिव्या

१ आत्मत्ववृत्तियादावव्याप्यवृत्तिवारणाय द्रव्यसमवायिकारणवृत्तीति, वृत्तित्व
आत्मजातिमत्त्वं च समवायेन, तेन न कालिकेन तदारायात्मनि जन्मगु-
णदोषादिभिरिति.

त्यर्थः । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चान्याप्यवृत्तिः । यदा किंचिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सच्चात् । क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिष्वसप्रतियोगित्वम् । योग्यविभुविशेषगुणानां स्रोत्तरवृत्तिविशेषगुणनाशयत्वात्प्रथम-
दिनकरी ।

स्रोत्तरवृत्तीति । स्वपदं नाशयत्वाभिमतपरं तदुत्तरवृत्तिः तद्वितीय-
क्षणवृत्तिर्यो विशेषगुणस्तत्राशयत्वादित्यर्थः । अत्रच यत्र प्रतियो-
गितासंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशस्तत्र स्वसामानाधिकरण्य-
स्त्राव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुण इति
सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बोध्यम् । कार्यतावच्छेदके योग्य-
त्वोपादानेन प्रायश्चित्तादिजन्वाद्यष्टनाशे न व्यभिचारः । योग्यत्वं च
लौकिकसाक्षात्कारविषयनिर्विकल्पकान्यतरत्वं, अतीन्द्रियजातिश्च-
रामरुद्री ।

वृत्तय इति । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वस्य लक्षणान्तरताया अन्ते वक्ष्यमाणतया
असप्रतियोगिविशेषगुणवत्त्वस्य घटादावतिव्याप्तिः तद्विषयत्वेत्यर्थः । नचेदानी-
मपि यद्वदरुपादिकं तृतीयक्षणे नष्टं तत्रास्तिन्वाप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । अत्र
समाधान्यमानत्वात् । द्वितीयक्षणवृत्तिरिति । स्वद्वितीयक्षणवृत्तिरिष्यः ।
इदं च अपेशानुद्दिश्यतिरिक्तस्थले तत्र तु तृतीयक्षणवृत्तिरित्येव वक्तव्यमिति बोध्यम् ।
वस्तुतस्तु मूढे स्रोत्तरवृत्तांशस्य स्वाव्यवहितोत्तरवर्तित्वर्थः । अव्यवहितोत्तरवत्
स्रोत्तरविशेषगुणानुत्तरत्वं सति स्रोत्तरत्वम् । स्रोत्तरत्वं च, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियो-
गित्वनिलेकौकल्योभयसंबन्धः संभवतीति ध्येयम् । अत्रच स्वत्वस्यानुगतत्वेन
तत्तद्व्यक्तिभिन्नान्त एव कार्यकारणभाव इति तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रति तत्तद्व्यक्तिर्त्वेनैव
कारणता युक्ता स्वद्वितीयक्षणवृत्तिर्वादेरन्यवर्तकत्वात् अनन्तकार्यकारणभावा-
पत्त्या गौरवं नेत्याशयेनाह—अत्र चेति । स्वाव्यवहितेति । स्वप्रागभावाधि-
करणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरणत्वं अव्यवहितपूर्वत्वं,
अत्र आपेक्षानुद्दिष्टद्वितीयक्षणोत्पन्नपुरयान्तरीयज्ञानादिना तृतीयक्षणे तस्मात्प्रा-
गाय स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः, अपेशानुद्दिष्टद्वितीयक्षणे न तत्पुरपस्य न योग्य-
विशेषगुणोत्पाद इति सिद्धान्तः । ज्ञानादेः क्षणिकत्वधारणाय द्वितीयसंबन्धप्रवेशः ।
न व्यभिचार इति । नान्यव्यभिचार इत्यर्थः । ननु योग्यत्वस्य लौकिकप्रज्ञस-
विषयस्वरूपत्वेन निर्विकल्पकस्य स्रोत्तरत्वज्ञानादिना नाशो न स्यादित्याह—
पनेतुं योग्यतां निर्वचि—योग्यत्वं चेति । आपेक्षादाह—अतीन्द्रियेति ।

१ तृतीयक्षणवृत्तीकादिनिर्दिष्टोक्तिः । २ स्रोत्तरकालस्य स्वाव्यवहितपूर्वत्वापत्ति-
कारणव्यतिरेकत्वम् । स्वपूर्वतृतीयक्षणस्य तस्मात्प्रागव संबन्धम् ।

दिनकरी ।

न्यत्वं वा । रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय विभिवति । संयोगादि-
नाशे व्यभिचारवारणाय विशेषेति । कारणतावच्छेदके योग्यत्व-
विशेषत्वयोरुपादानात् द्वितीयक्षणोत्पत्त्यादृष्टसंयोगादिना तृतीय-
क्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशः । सामानाधिकरण्यसंबन्धनिवेशात् शब्दादिना
व्यधिकरणानां ज्ञानेच्छादीनां नाशः । स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्व-
संबन्धनिवेशाच्च न ज्ञानादीनां उत्पत्तिकालिकेच्छादिना नाशः ।
वेचित्तु स्वत्वस्य तत्तद्भक्तिपर्यवसायितया तत्तद्गुणस्य तत्तद्गुणे
नाशकः अपेक्षाबुद्धेस्तु द्वित्वप्रत्यभमित्याहुः । परे तु एतत्क्षणोत्प-
न्नयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशयत्वा एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वावशिष्ट-
योग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकता अपेक्षाबुद्धिनाशे तु द्वित्व-
प्रत्यक्षविशेषसामग्री तेनापेक्षाबुद्धेस्तुत्तरक्षणे सामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि
रामरुद्री ।

निर्विकल्पकत्व तु न चाति निष्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव निर्विकल्पकत्वहपत्वात् ज्ञानत्वं
तु नातीन्द्रियमिति भावः । रूपादिनाश इति । अत्र व्यभिचारपद व्यतिरेक-
व्यभिचारपरं, रूपसत्त्वे रूपान्तरानुत्पत्त्या अन्वयव्यभिचारसंभवात् । एवमुत्तर-
त्रापि । पाकजन्यरूपादिना घटवृत्तिगगनादिसंयोगस्य नाशानुत्पादाद् व्यभिचारो
क्षीयः । व्यधिकरणानामिति । इदं च सामानाधिकरणगुणानामेव नाशक-
त्वमिति वस्तुगतिमनुरूपोक्तं व्यधिकरणेच्छया शब्दनाशेऽपि तस्य द्विजन्मव्या-
वित्तिनिर्वाहेणैवापत्तिरसंभवात् । परंतु असदुक्तैव व्यावृत्तिरिति ध्येयम् । उत्पत्ति-
कालिकेच्छादिनेति । पूर्वक्षणोत्पत्तेच्छादिनेत्यर्थः । यद्यपि स्वस्यैव स्वनाश-
कत्वापत्तिरेव वक्तुमुचिता तथापि स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्य शुद्धत्वेन तत्स्थाने
स्वनिर्जन्ममेव निवेदनं तस्य स्वनाशकत्ववारणसंभवादेतावत्पर्यन्तानुभाव-
मिति मन्तव्यम् । अपेक्षाबुद्धिनाश प्रत्यपि तृतीयक्षणोत्पन्नद्वित्वनिर्विकल्पव्यचीना
तत्तद्यचिरत्वेन कारणत्वे अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवात्तत्रैककारणताया
अपि बहु घटयत्वेन गौरवस्वीकारानौचित्यादित्याशयेनाह—अपेक्षाबुद्धे-
स्तिपत्तिः । एकस्मिन्क्षणे नानाविशेषगुणव्यचीनां नाशेन तत्तद्व्यक्तिनाश प्रति तत्त-
द्व्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनं बहुतरादिकार्यकारणभावाविश्वस्यपादक, अतो एत-
त्त्वेन तत्तत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणनाश प्रति तत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-
गुणत्वेनैव कारणता वक्तुमुचित्वेत्याशयेनाह—एतत्क्षणोत्पत्तेति । अन्येषाम-
पेक्षाबुद्धेरपि स्वद्वितीयक्षणवृत्तिगुणेन नाशापत्तिसंभाव द्वित्वनिर्विकल्पकक्षण
एवापेक्षाबुद्धिनाशे चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशाद्विपवाभावेन तदक्षणे द्वित्वनिशिष्टप्रत्य-
क्षानुत्पत्तिरित्यत आह—अपेक्षाबुद्धेर्नाशे । विशेषसामग्रीति । तथाच

अव्याप्यवृत्तिक्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

शब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः । एवं ज्ञानादीनामपि । ज्ञानादिकं यदात्मनि विभौ शरीरावच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि । इत्थं चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं^(१) क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं^(२) चार्थः । पृथिव्यादीं रूपादिविशेषगुणोऽस्तीत्यव्याप्यवृत्तीत्युक्तम् । पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम् ।

दिनकरी ।

न क्षतिः परमज्ञानादिकं तूत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टं स्वयमेव नाशकं एतत्क्षणोत्पन्नसकलविशेषगुणसाधारणं चेदमित्यप्याहुः । शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वक्षणिकत्वे उपपाद्य ज्ञानादीनामपि ते उपपाद्यति— एवमिति । क्षणिकपदस्य वैयर्थ्याद्व्यक्षणाभिप्रायेणार्थमाह— इत्थं चेति । अव्याप्यवृत्तीत्युक्तमिति । नच रूपादीनामपि कालिकाव्याप्यवृत्तित्वात्कथं तद्धारणमिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तिपदेन दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वस्योक्तत्वात् । विशेषगुणेत्युक्तमिति । विशेषगुणाश्च “बुद्ध्यादिपदं स्पशान्ताः क्षेदः सांसिद्धिको द्रवः । अदृष्टभावनशब्दा अमी वैशेषिका गुणा” इति वक्ष्यमाणास्त- रामद्वी ।

विशेषतामप्रीयहिताया एव सामान्यतामश्रयाः कार्योपधामकृताया सामान्यतामप्री- सरवेऽपि द्वित्यप्रत्ययरूपविशेषकारणभावात्तृतीयक्षणे नापेशावृद्धिविनाश इति भावः । नन्वेवं प्रथमकल्पे यज्ज्ञानानन्तरं मुक्तिस्वाप्नशानानन्तरं तदा- त्मनि ज्ञानापनुत्पत्त्या तत्तात्तानुपपत्तिः । तद्यत्किंचेन स्वस्यैव नाश- कत्वे तस्य क्षणिकत्वापत्तिः । यदिच तदनन्तरमपि तत्र घटादिसंयोगो- त्पत्त्या तदेव नाशकमित्युच्यते तत्रापि महाप्रलयपूर्वतृतीयशणोत्पन्नचर- मात्मसाक्षात्कारद्वितीयक्षणे गुणोत्पादस्वीकारे क्षणिकगुणानुपपत्तिरेण तृतीय- क्षणे महाप्रलयानुपपत्तिस्वभावात्कं दुर्लभमेव । नच परमात्मसाक्षात्कारणा- दृष्टमात्रनाशे कारणभावेन महाप्रलयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । महाप्रलयानु- रोधेन तत्क्षणस्यैव तज्जनकारणनाशे प्रतिबन्धकत्वोपगमात् इत्यत्र आह—चर- मज्ञानादिकं त्विति । अत्र कार्यकारणभावात्तन्व्यप्रयुक्तगौरवं आहुरित्य- नेन सूचितम् । व्याप्यवृत्तित्वादिति । ईश्वरस्य सत्त्विरिन्देन तदवच्छिन्न-

१ द्विविधकालावच्छेदेन साधिकरणवृत्तित्वस्य प्रतीयोगित्वोत्पत्त्यर्थेन अभाववि- शिष्टत्वं कार्योपधाम्यवृत्तित्वम्.

नच रूपादीनामपि कदाचिच्चतुर्थक्षणे नाशसंभवात् क्षणिक-
 विशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यम् । चतुःक्षणवृ-
 त्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात् अपेक्षा-
 बुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति^(१) क्षणचतुष्टयं तु न किमपि जन्यज्ञा-
 नादिकं तिष्ठति^(२) रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्यापिन्यपि रूपादौ
 वर्तते इति तद्भुदासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञा-
 नत्वस्य तद्वृत्तित्वाजन्येत्युक्तम् । यथाकाशजीवात्मनोः साधन्यं

दिनकरी ।

हृक्षणं तु गुणनिरूपणे वक्ष्यते । यत्तु अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्व-
 मीश्वरेऽव्याप्तं तद्गुणानां व्याप्यवृत्तित्वादिति । तत्र । अव्याप्यवृ-
 त्तिपदेनाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।
 चतुःक्षणवृत्तीति । चतुःक्षणवृत्तीनि यानि जन्यानि घटा-
 दीनि तद्वृत्तिर्या जातिज्ञानत्वादिस्तद्वान् विशेषगुणो ज्ञानादिस्त-
 द्भवस्यात्मादौ सत्त्वाहक्षणसमन्वयः । अत्रच वृत्तित्वं समवायेन
 विवक्षितम् । तेन जन्यमात्रे कालिकेन ज्ञानत्वस्य वृत्तित्वेऽपि न
 क्षतिः । वृत्त्यन्तं च ज्ञानत्वादेर्जन्यवृत्तित्वात् असंभववारणाय ।
 तदर्थत्वादिति । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वदार्थत्वावित्यर्थः । ननु
 त्रिक्षणवृत्तित्वमुपेक्ष्य चतुःक्षणवृत्तित्वपर्यन्तानुधावने प्रयोजनाभावः ।
 नच त्रित्वचतुष्टयोर्लाघवगौरवविरहेण चतुष्टोपादाने इच्छैव निया-
 मिकेति वाच्यम् । प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवस्य त्रित्वे संभवाद्दत्त
 आह—अपेक्षाबुद्धिरिति । तथाच त्रिक्षणवृत्तित्वस्य प्रवेशे
 ज्ञानत्वस्य संग्रहो न स्यादिति भावः । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तित्वस्य
 फलमाह—रूपत्वादिकं त्विति । तद्भुदासः रूपत्वजाति-
 व्युदासः । तथाच रूपत्वजातिमद्विशेषगुणवति घटादौ याति-
 व्याप्तिः सा निरस्तेति भावः । जन्यत्वस्य फलमाह—ईश्व-

रामरुद्रौ ।

त्वासंभवादि भावः । न क्षतिरिति । नासंभव इत्यर्थः । चतुःक्षणवृत्तित्वस्य
 फलमाह—वृत्त्यन्तं चेति । संग्रहो न स्यादित्यनेन ज्ञानत्वमादावात्मनि लक्ष-
 णसमन्वयापेक्षं तृतीयक्षणवृत्तिवमुपेक्षितम् । इच्छान्वयादापेक्षं लक्षणसमन्वय-

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः ।

तदा जन्वेति न देयं द्वैपत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् । पर-
ममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाशाम्युपग-
माद् द्वित्वादीनामपि तथात्वात्तद्वारणाय विशेषेति । त्रि-
क्ष-
णवृत्तित्वं वा यक्तव्यम् । इच्छात्वादिकमादायात्मनि लक्षण-
समन्वयः ॥ २७ ॥ रूपद्रवत्वेति । पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं
द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः । न च चक्षुरादीनां भर्जन-
कपालस्थवहेरूपमणश्च रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । तत्रापि
तेजस्त्वादिना रूपानुमानात् । एवं वाय्वानीतपृथिवीजल-
दिनकरी ।

रेति । शरीरिणामित्यत्र मूले शरीरिपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वाभि-
प्रायेणाह—यथाकाशजीवात्मनोरिति । ननु जन्वत्वाप्रवेशे
ज्ञानत्वेच्छात्वप्रयत्नत्वजातीनां चतुःक्षणवृत्तित्वाभावात्कथं लक्ष-
णसमन्वय इत्यत आह—द्वैपत्वादिकमिति । आदिना शब्दत्रयप-
रिग्रहः । विशेषपदस्य कृत्यमाह—परममहत्त्वस्येति । तादृश-
गुणत्वादिति । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः ।
ननु परममहत्त्वत्वं न जातिः किं त्वपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वमित्यु-
क्तम् । तथाच कथं तदादायातिप्रसङ्ग इत्यत आह—चतुर्थक्षणे
द्वित्वादीनामिति । यद्वा ननु जन्यपदानुपादाने परममहत्त्व-
त्वस्य चतुःक्षणवृत्तिवृत्तित्वात् परममहत्त्वमादाय कालादावतिव्या-
प्तिरत आह—चतुर्थक्षणेति । द्वित्वादीनामिति । तथात्वा-
दिति । तादृशजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः । प्रथमोपस्थितस्वरूपलाघव-
मभिसन्धायाह—त्रिक्षणेति ॥ २७ ॥ चक्षुरादीनामित्यादिना द्राणा-
दिपरिग्रहः । तत्रापि चक्षुरादिष्वपि । पृथिवीत्वादौ द्रवत्ववृत्ति-
रामरुद्री ।

संभवेन विक्षणवृत्तौत्यपि दाक्यते बहुमिति सूचितम् । यथाश्रुतार्थकत्वाभि-
प्रायेणेति । स्वात्च्छिन्नज्ञानादिमत्त्वसन्धेन शरीरविशिष्टार्थकत्वाभिप्रायेणे-

१ चक्षुरेन्द्रियवाच्यानीतनेजोभागभर्जनकपालस्थवह्नूभ्यांश्च रूपवन्तः । तेज-
स्त्वाद् प्राणेश्चिद्रववाच्यानीतपृथिवीभ्यां रूपवन्तौ पृथिवीत्वात् रसनेन्द्रियवाच्या-
नीतपदमागौ रूपवन्तौ जन्वत्वादित्वाद्यनुमानपरिष्ठा भव बोध्याः..

तेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम् । न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववच्चमव्याप्तमिति वाच्यम् । द्रवत्ववद्भृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्त्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तं, अतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यम् । चाक्षुषलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति । गुरुणी इति । गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च पृथ्वीजलपौरित्यर्थः । नच घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिवादिभागानां च रसादिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यं । तत्रापि पृथ्वीत्वादिना तदनुमानात् । द्वयोरिति । पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । नच नैमित्तिकं द्रवत्वं घटादौ वह्न्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्यम् ।

दिनकरी ।

त्वमुपपादयति—घृतजत्वित्यादिना । योगिप्रत्यक्षविषयत्वादाह—अतिव्याप्तं चेति । पटो वायुमानिति वाच्यं च उपनीतमानात्मकपटविशेष्यकचाक्षुषविषयवायुवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमिति वायावतिव्याप्तिवारणाय लौकिकेति । गुरुत्ववत्त्वमिति । गुरुत्वं रक्तिकमापकतोलकत्वादि । इदमुपलक्षणम् । पतनवत्त्वमिति

रामरुद्री ।

खर्व. ॥ २७ ॥ मूलस्य न्यूनतामपनेतुमाह—पतनवत्त्वमितीति । बोध्यमित्यस्य क्षितिजलघोः घाघर्ममित्यादि । पतनत्वं निर्वक्ति—गुरुत्वेति । नच परमाणूनां सर्वदा पतनापत्त्या प्रकृतगुरुत्वस्यैव पतनासमवाविकारणत्वेनाङ्गीकरीयतया परमाणौ तदभावेन पतनासमवादव्याप्तिरिति वाच्यम् । पतनवद्भृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षणीयत्वादिति भावः । नन्वेवमप्युक्त्य पततीति

१ वायुत्वमादाय वायव्यनिव्याप्तिकारणाय वृत्तवत्त्वं तादात्म्यत्वादाय वायव्यव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्ववृत्तवत्त्वं द्रव्यत्वव्याप्तेति पदम् । आलादिपरानां व्यावृत्तिषु वायुकरैरीवानुसंवेसा. २ इह च निश्चयत्वा एव नियेपणम्, तथाच चाक्षुषप्रलयनिर्मुक्तिशैलिकविषयद्रुतीत्यर्थः, तेन पटो वायुमानिति प्रत्यक्षस्य पटादे शैलिकत्वेन शैलिकविशेषणत्वादेऽपि पुनर्वायुत्वमादाय न वायावतिव्याप्तिः.

(पृथिवीतेजसोः)

गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।

यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ।

नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ २८ ॥ आत्मान इति । पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः । यदुक्तमिति । ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् । तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात् ॥ २९ ॥ स्पर्शादय इति । ते च खे आकाशे दिनकरी ।

त्यपि बोध्यम् । पतनत्वं गुरुत्वासमवायिकारणककर्मत्वम् । उल्कापततीत्यादिप्रयोगस्तु लाक्षणिकः । वस्तुतस्तु गुरुत्वासमवायिकारणककर्मवृत्तिपतनत्वं जातिविशेष एव ॥ २८ ॥ ननु समानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वं तत्कस्य वैधर्म्यमित्याशङ्क्यामाह—ज्ञेयत्वादिकमिति ॥ २९ ॥ “वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जलभित्तिप्राणमृगां चतुर्दश । दिक्कालयोः पञ्च पदेव चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव चे”ति प्राचीनश्लोकमनुसृत्य वायोस्तावद्गुणानाह—मूले स्पर्शादयोऽष्टाविति । स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगारयसंस्कारश्चेति वायोर्गुणा इत्यर्थः । तेजसो गुणानाह—स्पर्शाद्यष्टाविति । अपां गुणानाह—स्पर्शा-
रामरुद्री ।

प्रयोगानुपपत्तिं तेजोहोत्राद्या गुरुत्वाभावेन पतनासंभवादित्यत आह—उल्केति । लाक्षणिक इति । गमयात्यर्थं इत्यादिः । लाघनमभिप्रेत्याह—यस्तुतस्त्विति । जातिविशेष एवेति । गुरुत्वनन्यतावच्छेदकत्वयैव तन्निश्चितिरिति भावः ॥ २८ ॥ ननु मूले “यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तदि”ति सामान्यतोऽभिधानमयुक्तं सप्तदार्ढ्यानां साधर्म्यं ज्ञेयत्वादौ तदितराप्रसिद्ध्या तदितरवैधर्म्यवाभावादित्यासङ्गमपनेतुं मुक्त्वावल्यां ज्ञेयत्वादिकं विहायेति पूर्यतीत्याह—नन्वित्यादि ॥ २९ ॥ प्राचीनश्लोकमिति । क्वचिन्स्मारिकावलीग्रन्थेयं श्लोको हस्यते स प्रक्षिप्त एवेति मन्तव्यं एतद्वाक्यस्वरसात् ।

१ जलवमादाय जलेऽस्तिभित्तिप्राणाय समानाधिकरणम् अन्वयत्वं पूर्वो-
चदिशा.

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥
 स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वं च गुरुन्वकम् ।
 रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥
 स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश ।
 बुद्ध्यादिपट्टं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥
 धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।
 संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥
 संख्यादिपञ्चकं बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।
 परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥

दिनकृती ।

द्योऽष्टाविति । पृथिव्या गुणानाह—स्नेहहीना इति । एतेऽ-
 व्यवहितपूर्वोक्ताः । आत्मनो गुणानाह—बुद्ध्यादिपट्टमिति ।
 बुद्धिसुग्रहुःसेच्छाद्वेषप्रयज्ञाः संख्यादिपञ्चकं संख्यापरिमाणपृ-
 थक्त्वसंयोगविभागाः । कालदिशोगुणानामैकधादेकोऽन्येवाह—
 संख्यादिपञ्चकमिति । आकाशस्य गुणानाह—शब्दश्चेति । तथा
 चाकाशे शब्दः संख्यादयः पञ्चैवं पञ्चगुणा इत्यर्थः । ईश्वरस्य
 गुणानाह—संख्यादीति । अत्र नव्याः, ईश्वरस्य परिमाणपञ्च-
 प्रमाणाभावः, नच द्रव्यत्वेन तदनुमानमिति वाच्यम् । अप्रयोजक-
 त्वात्, ईश्वरे द्रव्यत्वसत्त्वे मानाभावाच्च । अतएव एतत्तस्यो-
 विभागयोः सत्त्वेऽपि मानाभावः । पृथक्त्वस्य च गुणत्वमेव निर-

रानत्प्री ।

ऐक्यादिति । एकजातीयत्वादित्यर्थः । तेन दिक्कालयोः परिमाणादिनेकेऽपि न
 सन्ति । अप्रयोजकत्वादिति । ईश्वरपरिमाणस्याजन्यत्वेन अन्यपरिमाण प्रति
 इत्यनेन कारणत्वेपि तादृशाकार्यकारणभावप्रहरूपानुबूलतर्कसहृतेनोक्तानुमानेन
 ईश्वरे परिमाणसिद्ध्यसंभवादिति भावः । ननु इत्यत्र यदि परिमाणव्यभिचारे
 स्यात्तर्हि निष्ठाविक्रम स्यादित्यनुबूलतर्कसहृतेनोक्तानुमानेन ईश्वरेऽपि परिमाण-
 सिद्धिर्नैव प्रयुज्येत अन्यथा कालदिशोरपि परिमाणसिद्धिप्रसङ्गादित्यश्वरसादृशानु-
 माने स्वरुपादिमाह—ईश्वर इति । अत एव वेदान्तिनामीश्वरस्य सात्त्विक-
 समुदायकत्वे विवादेऽपि सञ्जल इति भावः । निरस्तमिति । एव पदा-

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ साधर्म्यवैधर्म्ये
निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति—तत्रेति ॥

दिनकरी ।

स्तम् । यथा चेश्वरे सुरसंभवस्यथामे व्यक्तीभविष्यति । एवं च
संख्यादुद्धीच्छाप्रयत्नसुसानीति पञ्चेश्वरस्य गुणा इत्याहुः ॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीभारद्वाजबालकृष्णात्मज-
महादेवकृतौ मुक्तावलीप्रकाशे प्रथमः परिच्छेदः ॥

रामरुद्री ।

तृप्यमिति व्यवहारानुरोधेन पृथक्पदस्य निष्कार्यकताधोव्येण घटः पटात्पृथगि-
त्यत्रापि तद्विषयकत्ववैधोषपक्षां तादृशप्रतीक्षा पृथक्त्वरूपगुणान्तरातिद्विरिति
भावः । तथापि व्यक्तीभविष्यतीति । 'निरां विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'ति 'आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वाभ निमेति ब्रुतश्चने'द्यादिश्रुतिभिरीश्वरे नित्यमुखसिद्धेरिति भावः ।
संरयेति । 'एको ह वै नारायण' इत्यादिधुल्या तरिसद्विरिति भावः । ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नास्तु क्षिती सकृत्करवानुमानेनैव सिध्यन्तीति प्रतिपादितमथस्तात् । नवैवं
'अणोरणीयान् महतो महीया'निति शुल्या ईश्वरे परिमाणमपि तुतो न सिध्यतीति
वाच्यम् । महत्वाणुत्वयोर्विददत्वेन एकशोभयोरसमवान्महत्त्वस्य देशकालापरि-
धिष्ठानवहप्रताया अणुत्वस्य च सर्वान्तर्यामिस्वरूपताया एव प्रकृते नष्टव्यवादिदि
हृदयम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीरामरुद्रमहाचार्य-
धिरचितायां मुक्तावलीप्रकाशतरङ्गिण्यां प्रथमस्तरङ्गः ॥

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।

पङ्क्तिस्तु रसस्तात्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥

गन्धहेतुरिति । गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं पृथिव्या लक्षणमुचितम्, तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम् । तथाहि पृथिवीद्वयी ।

गन्धहेतुत्वं कालादौ गदमतो व्याचष्टे—गन्धेति । गन्धवद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तेन मुरभ्यमुरभिकपालारब्धनिर्गन्धघटे नाव्याप्तिः । वृत्त्यन्तेन न जलादावतिव्याप्तिः । द्रव्यत्वव्याप्येतेन तत्रैव सत्तामादाय सा न । न वा जातिपदोपादानाजलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय सा । गन्धवत्त्वं वृत्तित्वं च समवायेन । तेन कालिकसंनन्धेन गन्धवति समवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववजलत्वादिति पृथिवीनिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववजलत्वादिति वा जलादौ नातिव्याप्तिः । प्रमाणोपन्यासात् ।

कालादाविति । गन्धनिष्ठकार्यत्वान्च्छिन्नकार्यत्वानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वान्च्छिन्नकारणतानां कालेऽपि यत्त्वादिति भावः । ननु गन्धान्वावच्छिन्नकार्यत्वविवक्षणे नैव दोषः । भावद्वयं च तद्विषयमन्वया कार्यताया समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणेऽपि गन्धनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नगुणत्वावच्छिन्नकार्यत्वानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नकारणतामादाय जलादावतिव्याप्त्यापत्तिरित्याशयेनादिपदमुपात्तम् । तेन च गन्धत्वावच्छिन्नकारणविजातीयत्वात् तदपेक्षया नापत्तेरिति । गन्धवद्भूतीत्यादिप्रत्यक्षं गन्धवत्त्वमात्रमित्येतेषां । द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वव्यूनवृत्तित्वमित्यर्थः । तेन द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वव्याप्यत्वेन न तादात्म्यं जलादावतिव्याप्तिरेवमप्येऽपि द्रव्यत्वम् । नाव्याप्तिरिति । अनेन च तादृशघटेऽव्याप्तिवारणाय गन्धवत्त्वस्योकरूपस्यैव विवक्षणीयतया तदपेक्षया नापत्तेरिति गन्धसमवायिकारणत्वमेव लक्षणं वस्तुमुचितं तथापि सति पृथिवीत्वावच्छिन्ने स्वरूपदोषदास्यकारणतामादाय तादृशघटेऽपि लक्षणसमन्वयसंबन्धात् । अत्र द्रव्यत्वव्याप्यत्वं द्रव्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव, कारणतासंपत्तेरिति गन्धवत्त्वमात्रप्रतियोगितानवच्छेदकरूपनियमांशस्त्वान्वयमादिद्वयस्य च प्रवेशेन तेनैव गौरवमिति वाच्यम् । अत्रापि नित्यत्वादिपदितपुष्टसंपत्तिरजातित्वस्य प्रवेशात् विनिगमनाविरहेणापि तस्य लक्षणता दुर्धरवेति सूचितम् । भातिव्याप्तिरिति । एवंभान्यतरत्वमादायातिव्याप्त्यप्रसक्तता अत्रपृथिवीद्वैत्वमादाय

वीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा

दिनकरी ।

पन्यासावेति । यद्यपि पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षतया न प्रमाणान्तरा-
पेक्षा तथापि अयोग्यसाधारण्येन प्रत्यक्षासंभवात्तसाधारण्येन
पृथिवीत्वसिद्ध्यर्थं तदुपन्यास इति भावः । अन्यथा गन्धत्वाव-
च्छिन्नं प्रति हेतुत्वानङ्गीकारे । आकस्मिकत्वापत्तेः नियतकार-
णानियम्यत्वापत्तेरित्यर्थः । तथाच कार्यमात्रवृत्तेर्गन्धत्वस्य कार्यता-
वच्छेदकत्वनियमात् तदवच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति
भावः । इदमुपलक्षणम् । रूपादिनाशकतावच्छेदकतयापि पृथि-
वीत्वजातिसिद्धिर्द्रष्टव्या । प्रतियोगितासंबन्धेनाश्रयनाशाजन्यरूप-
नाशं प्रति स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वस्ववृत्तिरूपत्वोभयसंबन्धेन
विलक्षणतेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पृथिवीत्वस्य तादृशनाशकताव-
रामरुद्री ।

जलेऽतिव्याप्तिवारणायैव जातिपदमिति विभावनीयम् । अयोग्यसाधारण्ये-
नेति । अयोग्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः । तत्साधारण्येन
अयोग्यपरमान्वादिभूतित्वेनेत्यर्थः । तथाच परमाणी प्रत्यक्षेण न पृथिवीत्वजा-
तिसिद्धिरपि तु तत्रापि गन्धोत्पत्त्या गन्धरूपकार्यहेतुकातुगानेनेन तत्कारणता-
वच्छेदकपृथिवीत्वजातिसिद्धिरिति भावः । नियतकारणेति । कारणे नियतत्वं
जलादिव्यावृत्तत्वेनैव । नियम्यत्वं कार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं, तथाच गन्धं प्रति
पृथिवीत्वेनाकारणत्वे कदाचिजलादावपि तदुत्पादः स्मादिति भावः । ननु गेय-
मापत्ति संभवति साकजगन्धे विजातीयतेजःसंयोगत्वेन तेजःसंयोगस्याप्राकजे
चावयवगन्धस्यैव कारणतया तदभावादेव जलादी गन्धोत्पादासंभवात् वैजात्यस्य
पृथिव्यनुशोनिःसंयोग एव स्वीकरणीयत्वात् अन्यथा एकवैजात्यस्य रूपादिजन-
कतावच्छेदकतया जलादी रूपोत्पादापत्तेः । न च रूपात्मकप्रतिबन्धकसत्त्वादेव न
तत्र तदापत्तिरिति वाच्यम् । रूपान्तरोत्पादकतावच्छेदकत्वमैव पूर्वरूपनाशकताव-
च्छेदकतया नाशस्वीवापादनीयत्वादित्यस्यरसाद्भाषमाह—तथाचेति । कार्यता-
वच्छेदकत्वनियमादित्यस्य समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यर्थः । तेन
गन्धत्वस्य विजातीयवृत्तजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न पृथिवीत्वात्सिद्धिरमशः ।
व्याप्तिरितिस्तु घटतादिकपालकारिभ्यां कार्यकारणभावदर्शनादेवेति भावः । न-
नुकम्पाशो मानामावस्यद्वाहकानुशूलतर्कभावादित्यस्यरसात्प्रमाणान्तरं दर्शयति-
इदमित्यादि । विलक्षणेति । प्रमादिसंयोगेन रूपनाशात्तत्पादाद्विलक्ष-

गन्धत्वावच्छिन्नसाकसिकत्वापत्तेः । न च पापाणादौ
गन्धाभावाद् गन्धसत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यम् । तत्रापि गन्धस-
दिनकरी ।

च्छेदकसंबन्धघटकत्वात् । आश्रयनाशजन्यरूपनाशे ध्वमिचारवार-
णायाजन्यान्तं नाशविशेषणम् । घटाग्निसंयोगेन पटरूपनाशापत्तिवार-
णाय समवेतत्वात्तस्य नाशकतावच्छेदकसंबन्धे प्रवेशः । तेजोवृ-
त्तिरूपे प्रतियोगितासंबन्धेन तादृशरूपनाशापत्तिवारणाय तद्वदक-
तया पृथिवीत्वप्रवेशः । स्वसमानाधिकरणरसगन्धादौ प्रतियोगि-
तासंबन्धेन तादृशरूपनाशोत्पत्त्यापत्तिवारणाय स्ववृत्तिरूपत्वस्य
नाशकतावच्छेदकसंबन्धे प्रवेशः । स्ववृत्तित्वं च कालिकविशेषण-
तया बोध्यम् । स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्य संब-
न्धत्वे रूपत्वविशिष्टस्वसमवायिसमवेतत्वात्तमादाग विनिगमनाविरहेण
नाशयनाशकभावद्वयापत्तिरिति तस्यागः । एतेन पाकजगन्धे तेजः-
संयोगस्य कारणत्वेनापाकजे च सुरभ्यादिगन्धादाववयवगतसुर-
भ्यादेर्निश्चयकत्वेन गन्धत्वेन पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे माना-
भावात् पृथिवीत्वं न जातिरिति प्रत्युक्तम् । ननु गन्धवत्त्वस्य
पृथिवीलक्षणत्वे पापाणादौ गन्धशून्येऽप्याप्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति-
नचेत्यादिना । तत्रापि पापाणादावपि । पृथिवी वेनेति शेषः ।
गन्धसत्त्वात् गन्धानुमानात् । ननु पापाणादौ गन्धसत्त्वेऽनुप-
रागद्री ।

येति । स्ववृत्तिरूपत्वस्येति । रूपस्य तेज संयोगप्रतियोगिकत्वे माना-
भावात् स्ववृत्तित्वप्रवेशः । परंपरासंबन्धे प्रविशिष्टविशेषणभागस्य सप्रतियोगि-
कत्वादेव विशिष्टपरंपरासंबन्धस्य सप्रतियोगिकत्वविद्यमानत्वेराधेयताया येन सं-
योगप्रतियोगिकत्वेन स्ववृत्तिरूपत्वस्य सप्रतियोगिकत्वसम्भवादिति भावः । स्वस-
मवायिपृथिवीसमवेतत्वेति । बिलक्षणतेज संयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम-
वायानुयोगिसमवेतत्वेत्यर्थः । तेन पृथिवीत्वाप्रदेशेऽपि न क्षतिः । तेन संयोगप्रति-
योगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगित्वस्य तेजस्वग्रीकारादिति भावः । तेज इति ।
विजातीयतेज संयोगत्वेनेति शेषः । तेन जलादौ न गन्धापत्ति वैजाल्यस्य
पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव स्वीकारादिति हृदयम् । प्रत्युक्तमिति । तादृशकार्य-
कारणभावाभावेऽपि रूपनाशकतावच्छेदकसंबन्धघटकत्वेनैव तदिसदेरिति भावः ।
पृथिवीत्येनेतीति । पापाणादौ गन्धसत्त्वादिति मूढमसन्नतम्, तत्र तत्माध-

च्चात् अनुपलब्धिस्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भ्र-
स्मनि गन्ध उपलभ्यते । भस्मनो हि पापाणध्वंसजन्यत्वात्
पापाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति यद्भव्यं यद्भव्यध्वंसजन्यं

दिनकरी ।

लम्भो न स्यादित्यत आह—अनुपलब्धिस्त्विति । अनुत्कट-
त्वेन अनुद्भूतत्वेन । ननु पापाणस्य पृथिवीत्व एव मानाभावे
नितरां तदधीनगन्धवत्त्वे इत्यतस्तत्र पृथिवीत्वसाधनाय भूमिकामां-
रचयति—कथमन्यथेत्यादिना । अन्यथा पापाणादौ पृथिवी-
त्वानङ्गीकारे । तद्भ्रस्मनि पापाणभस्मनि । यद्यपि पापाणे पृथि-
वीत्वाभावेनालक्ष्यत्वादेव तत्र गन्धवत्त्वलक्षणं नाभ्याप्तमिति व्यर्थ-
स्तत्र गन्धसाधनाय परिश्रमस्तथापि वस्तुस्थितिमनुरुध्य तथोक्तमिति
ध्येयम् । पापाणभस्मनि गन्धः प्रत्यक्षसिद्धस्तेन तत्र पृथिवीत्वमङ्गी-
करणीयम्, ततश्च भस्मारम्भकावयवेष्वपि पृथिवीत्वसिद्धिस्ततश्च
पापाणारम्भकावयवेष्वपि पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयं भस्मारम्भकावय-
वपापाणावयवयोरैक्यादेवं च पापाणस्यापि पृथिवीत्वसिद्धिरि-
त्यभिप्रायस्तदेतद्विशदयति—भस्मनो हीति । एतेन पापाण
इव तद्भ्रस्मन्यप्यनुद्भूतगन्धापत्तिवारणाय पापाणावयवेषु पाकाङ्गी-
कार आवश्यकः । एवं च पाकोत्पादितगन्धवद्भिः पापाणावयवै-
रेव तद्भ्रस्मारम्भः निर्गन्धैश्च तैरेव पापाणारम्भ इत्यन्यथा तद्भ्रस्म-
नीत्याद्यसङ्गतिरिति परास्तम् । तथासत्यप्युक्तप्रणाल्या पापाणे पृथि-
वीत्वसिद्ध्या तेन गन्धानुमानसंभवादिति । यद्भव्यमिति । अत्र

रामरुद्री ।

कल्पनाभावादित्याशङ्कानिरासाय गन्धसत्त्वादित्यस्य गन्धानुमानादित्यर्थकताया
आवश्यकत्वेन तत्र हेत्वनुपपत्त्यास्ये मूलस्य न्यूनतापत्तेरिति भावः । व्यर्थं इति ।
पापाणस्य पृथिवीत्व एव लक्षणस्याभ्याप्तिः । तस्यापृथिवीत्वे तु तत्र गन्धासत्त्व-
न्याप्तिय्याप्तिसिद्धारकतया अनुत्कटत्वादिति भावः । वस्तुस्थितिमनुरुध्येति ।
पापाणस्य पृथिव्यन्वयद्रव्यताया अपत्तिद्वान्ततया लक्ष्यत्वेन तत्राभ्याप्तिपरिहारसौ-
ख्येऽपि कारणमन्यथा गन्धनाशात्पूर्वमेव पाकेन गन्धोत्पादप्रसङ्गादिति कथं
निर्गन्धपरमाणौ गन्धोत्पादः सम्भवतीति वाच्यम् । गन्धंप्रति गन्धस्य प्रतिबन्ध-

तत्तदुपादानोपादेयमिति ध्याप्तेः । दृष्टं चैतत् खण्डपटे महा-
दिनकरी ।

च घटध्वंसप्रत्यक्षे घटोपादानानुपादेये व्यभिचारवारणाय प्रथमं
द्रव्यपदम् । अथ वा घटध्वंसजन्यरूपध्वसे व्यभिचारवारणाय
तत् । मिथ्याज्ञानध्वंसजन्यकायव्यूहे नवीनमते, दण्डस्वरूपदण्ड-
प्रागभावध्वंसजन्ये घटे वा व्यभिचारवारणाय द्वितीयं द्रव्यपदम् ।
प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारवारणाय ध्वंस-
पदम् । ध्वसत्वेन चेह जनकत्वं विवक्षितम् । तेन प्राचा मते
प्रतिबन्धकससर्गाभावत्वेन तस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । ध्वंसज-
न्यत्वं चादृष्टाद्वारक विवक्षितम् । तेन शालग्रामशिलाध्वंसजन्ये
नारकीयशरीरे न व्यभिचारः । न च दुग्धध्वंसजन्ये दग्धि दुग्धा-
रामहर्षी ।

कत्वेन प्रतिबन्धकससर्गाभावपरिहादेव गन्धसत्त्वे तदुत्पादासम्भवात् । नचैवमपि
जलादी पाकेन पाकजगन्धापत्त्या तद्वारणायैव पृथिवीत्वेन गन्धहेतुता आवर्ति-
केति वाच्यम् । विजातीयतेज संयोगस्यैव पाकत्वात् । जलादिवृत्तिसंयोगे वैजा-
त्यानङ्गीकारादिति भावः । द्रव्यपदमिति । ननु अत्रे ध्वसत्वेन ध्वसपन्त्यत्व
विवक्षणीयं तथाचात्र न व्यभिचारः, प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य सामान्यतो विषय-
त्वेन, विशेषतश्च तत्तद्यचित्वेन, हेतुतयैवोपपत्तौ मध्यविधानन्तकार्यकारणभावे
मानामावाहित्वत् आह—अथवेति । कायव्यूह इति । धटिति प्रारब्धभक्ष्यार्थं
संभारेप्रमृतीना युगपदनेकशरीरपरिमह पुराणेषु श्रूयते तादृशकायघनूहे मिथ्या
ज्ञानजन्यानादिकासनाध्वसोऽपि हेतुत्वेनाङ्गीकारणीयस्त्वज्ञानरहितानां युगपदने-
कशरीरपरिमहस्य काप्यननुभववदिति यद्भवसन्त्यमित्युक्तौ वासनोपादानानुपादेये
ध्वसपदगृहे भवति व्यभिचार इति भावः । नवीनमत इति । दण्डप्रागभावध्वसस्य
नवीनमते दण्डरूपत्वानङ्गीकारेण दण्डजन्यपटादौ कथ्यमाणव्यभिचारासम्भवेन
वचनेन प्रयोजनं उन्मत्त इति सूचनाय इदमुच्यम् । प्राचीनमते पटेऽपि व्यभि-
चारस्तदनुपादाय इत्याह—दण्डेति । प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये
इति । मध्यभावजन्यवद्वयादावित्यर्थः । प्राचां मत इति । नवीनमते तु
प्रतिबन्धकत्वताभावस्यैव कार्यहेतुत्वता नाय व्यभिचारः सम्भवतीति भावः ।
नारकीयशरीर इति । न च विधिद्वारणमेव पापद्वारा नरके तदुपयोगि-
शरीरे च हेतुरिति न व्यभिचार इति वाच्यम् । हेतुत्वं चैतत्तदुत्पादासम्भवेन

१ ध्वसत्वेन ध्वसत्वेन नारकीयशरीरं प्रति स्वातन्त्र्यवृत्तिजन्यादृष्टसम्भवेन
यां सामर्थ्यं च कारणमिति कार्यकारणभाव इत्यर्थः । सै शालग्रामध्वसः ।

पटध्वंसजन्ये । इत्थंच पापाणपरमाणोः पृथिवीत्वाचजन्य-
पापाणस्यापि पृथिवीत्वं तथाच तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधका-
भावः । नानेति । शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं
दिनकरी ।

वयवजन्यत्वस्वीकारे दध्नोऽपि दुग्धत्वापत्त्या दुग्धावयवैर्दधि न
जन्यते इत्यद्वीकरणीयम्, तथा च दध्नि व्यभिचार इति वाच्यं । दध्नो
द्रव्यणुकातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वास्वीकारान् व्यणुकरूपदुग्धध्वंसज-
न्यत्वेऽपि तस्य न तत्र व्यभिचारः, तदुपादानपरमाणुजन्यत्वस्य
दध्नि सत्त्वात् । नच दुग्धपरमाणुजन्यत्वेन दध्नोऽपि दुग्धत्वापत्ति-
रिति वाच्यम् । दुग्धपरमाणौ दुग्धत्वाभावात् । द्रव्यत्वव्याप्य-
व्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वे मानाभावात् । अन्यथा परमाणु-
स्वरूपदुग्धजन्यत्वेन दुग्धत्वापत्तिवारणासंभवान् दधित्वदुग्धत्वयोः
परमाणुवृत्तित्वे जातिसङ्करप्रसङ्गादिति । व्याप्तियोगार्थं दृष्टान्त-
माह—दृष्टं चैतदिति । मूले नानारूपवत्त्वं लक्षणान्तरमुक्तं
वक्ष्ये प्रतिपादयति—शुक्लेत्यादिना । अलक्ष्ये लक्षणगमना-
रामरुद्री ।

निषिद्धैकमणोऽपि हेतुत्वसंभवादिति भावः । दधीति । स्थूलदधीत्वर्थः ।
दुग्धावयवत्वस्यापि स्थूलदुग्धावयवत्वर्थः । सिद्धान्तेऽपि दधियणुकस्य दुग्धव्यणु-
कावयवजन्यत्वस्वीकारादिति । व्यभिचार इतीति । दधियणुकस्य दुग्धजन्य-
णुकध्वंसजन्यत्वे तत्र दुग्धव्यणुकावयवदुग्धव्यणुकोपादानोपादेयत्वविरहेणेति
भावः । व्यणुकातिरिक्तेति । इदं च उपादानपदस्य साक्षादवयवपरत्तामिप्राये-
णोक्तं, तदुपादानोपादेयमित्यस्य तदारम्भकपरमाण्वारम्भित्वर्थकत्वे तु स्थूलद-
ध्नोऽपि स्थूलदुग्धध्वंसजन्यत्वेऽपि न क्षतिस्तदारम्भकपरमाण्वारम्भित्वस्य तत्र
सत्त्वात् । परमाणौ तद्वारम्भकत्वं च तत्सत्ताप्रसङ्गत्वात्तद्व्यतिरेकं शक्यते निवे-
दुम् । अन्यथा स्थूलवापाणारम्भकावयवोपादेयत्वे मसनोऽपि पापाणत्वापत्त्य-
धिरोपादधिपर्यन्ताशुभावने प्रयोजनाभाव एवेति चिन्तनीयमिति । तस्येति ।
नियमसंलक्ष्यः । तत्र दधियणुके । मानाभावादिति । दुग्धपरम्भकपरमाणु-
नामन्यत्र गमनं दध्वारम्भकतद्विजपरमाणुनामत्रागमनमित्यस्य कल्पनं तत्प्रयो-
जकविरहेणाणुकमिति भावः । अन्यथेति । दधियणुकस्य दुग्धपरमाणुजन्यत्वे

पृथिव्यामेव वर्तते, न तु जलादौ तत्र शुक्रस्यैव सत्त्वात्,
 पृथिव्यां त्वेकस्मिन्नपि घर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात् ।
 न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
रूपद्वयवद्बुद्धिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्तस्य विवक्षितत्वात् । रूप-
नाशवद्बुद्धिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्तस्य वा वाच्यत्वात् । वैशेषिक-
 नये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् न्याय
 नये घटादात्रपि तत्सत्त्वाच्छुणसमन्वयः ॥ पद्भिर्घ इति ॥
 मधुरादिभेदेन यः पद्भिर्घरसः स पृथिव्यामेव । जले मधुर एव
 रसः । अत्रापि पूर्वमद्रसद्वयवद्बुद्धिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त
 लक्षणार्थोऽनसेयः । द्विविध इति वस्तुस्थितिमान न तु द्विवि

दिनकरी ।

सत्त्व प्रतिपादयति—नतिवति । रूपद्वयवद्बुद्धिसत्त्वारूपजातिमति
 गुणादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वव्याप्यज
 लत्वादिमति जलादात्रतिव्याप्तिवारणाय रूपद्वयवद्बुद्धीति । द्रव्य
 त्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतरत्वादिमति जलादावतिव्याप्तिवारणाय
 जातीति । अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपद्वित्वघटितत्वेन गौरवा
 दाह—रूपनाशेति । अत्रापि प्रातपदव्यावृत्ति पूर्ववद्बुद्ध्या ।
 पद्भिर्घरसस्तत्रेति मूलोक्त रसस्य पद्भिर्घत्व प्रकाशयति—
 मधुरेत्यादिना । यत्र नानारत्ना नोत्पन्नास्तत्राव्याप्तिरित्यत
 आह—अत्रापीति । ननु मूले “गन्धस्तु द्विविधो मत” इत्यनेन
 द्विविधगन्धवत्त्व पृथिव्या लक्षणं प्रदर्शितं तत्रायुक्तं द्विविध्याशस्य
 वैयर्थ्यादित्यत आह—वस्तुस्थितिमात्रमिति । वस्तुगत्या गन्धो

शमलदी ।

इत्यर्थः । ननु द्रव्यव्याप्यव्याप्यत्वात् परमाणुवत्त्वं वाप्यत्वात् एव मान
 मपिप्यतीत्यत आह—दधित्वव्यादि । जातीतीति । अत्रापि वृत्तिव्य
 जातिमत्त्व च समवायनैव विवर्णनीयम् । अन्यथा जलत्वं पृथिवीत्वं चादाय
 जलस्यतिव्याप्तितादवस्थात् । एव च जातिपदव्यावृत्तिनलपृथिव्युभयवादि
 मानवैवति द्रव्यम् । अपक्षेति । रूपनिष्ठं द्वित्वं न सत्त्वारूपं गुणे गुणानङ्गी
 कारात्, अपि तु रूपद्वयविषयक्षणेऽवबुद्धिविषयवत्त्वं तन्निवेशनीयमिति गौरव

अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ।

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

नित्येति । सा पृथिवी द्विविधा नित्यानित्या चेत्यर्थः ।

अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या ॥ ३६ ॥ तदन्या

परमाणुमिन्ना पृथिनी द्यणुकादिरूपा सर्वाप्यनित्येत्यर्थः ।

दिनकती ।

व्याप्तिवारणाय स्पशेति । जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय जलादाव-

तिव्याप्तिवारणाय जातीति । अत्रच पृथिवीत्वस्य लक्ष्यतावच्छे-

दकत्वाद्दृश्यत्वं न सम्भवतीति तत्परिहागः । वस्तुतस्तु पृथिवी-

त्वजातिरपि पृथिव्या लक्षणम् । नच व्यतिरेकसहचारेणाप्यन्य-

यव्याप्तिरेव गृह्यत इत्याचार्यमते पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमिति

चाक्ष्यम् । हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति ज्ञानेऽपि हेतुमान् साध्य-

वानिति बोधस्यानिष्पन्नत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि हेतुत्वाविरोधात्

व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतायां तु सुतराम् । अणुत्वस्य द्यणुकेऽपि सत्त्वा-

दाह—परमाणुरूपेति ॥ ३६ ॥ बौद्धः शङ्कते—नन्निति ।

समरुद्धी ।

सहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वमेव केवलान्वयित्व हेतौ व्यतिरेकसहचारमात्रगृही-

तव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकत्वम् । उभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्यव्यतिरे-

कित्वमित्याचार्यमतम्, उभयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकारणतावादिमणिकारमत एव

गृहीतान्वयमात्रव्याप्तिमत्त्वादिक केवलान्वयित्वादिकमिति बोध्यम् । पक्षता-

वच्छेदकस्येति । व्याप्तिगृह्यतायामेवानुमितिप्राप्तस्य पक्षतावच्छेदकसाध्यबो-

सामानाधिकरण्यस्य गृहीततया सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः । अविरोधादिति ।

समानाकारिकाया अविकल्पियिष्या अपि तथाविधाया एव सिद्धेरनुमितिप्रतिब-

न्धकत्वादिति भावः । यद्यपि उपायायमित्युपनयवाक्यात्तद्यो हेतुमानिति बोध-

स्यैव प्रार्थनै स्वीकारा पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैवमे उभयवयवक्याच्छान्दबोधात्तु-

पत्तिरिति तथापि परार्थानुमितापेव न्यायप्रयोगस्यापेक्षणीयतया स्तार्थानुमिति-

मादायैव लक्षणप्रयोगनसम्भवात् उपनयवाक्याच्छान्दबोधाद्यनेपि इति विरहात् ।

नयीनमते साध्यव्याप्यहेतुमताद्योपस्यैशोपनयजन्यत्वोपगमेन विधेर्वाशेऽधिका-

वगाहितया लक्ष्यमप्येति भावः । सुतरामिति । इदमुपलक्षणम् । अव-

च्छेदकवच्छेदेऽनुमितिसंभवोऽपि बोध्यः सामानाधिकरण्यमात्रविषयकण्डिदेह-

प्राप्रतिबन्धकत्वादिति दिक् ॥ ३६ ॥ नन्यर्थं घट इति प्रतीते परमाणुपुत्र-

सैवानित्यापृथिव्यवयववतीत्यर्थः । नन्ववयविनि किं मानं,
परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः । न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वाद् घटा-
दीनां प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् । एकस्य परमाणोरप्रत्य-
क्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वसंभवात् यथैकस्य केशस्य दूरेऽ-
प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैको घटः स्थूल-
इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् । एको महान् धान्यराशिरि-
तिवदुपपत्तेः । मैवं । परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि
प्रत्यक्षत्वायोगात् दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव

दिनकरी ।

नन्वयं घट इत्यादिप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यत्यत आह—
परमाणुपुञ्जैरेवेति । विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवे-
त्यर्थः । उपपत्तेरिति । अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः ।
तत्समूहस्य परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ।
तत्समूहस्य केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति । परमाणूनामने-
कत्वादनुत्वाचेति भावः । इतिवदुपपत्तेरिति । तत्र यथा धान्य-
समूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्म-
कतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेष्वपीति भावः । प्रत्य-
क्षत्वायोगादिति । तथाच स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां पर-
स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न संभवतीति भावः । दूरस्थकेशस्तु
स्यभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य वैपम्यमित्याह—दूर-
स्थकेशस्त्विति । तस्यैवेति । तस्य दूरस्थकेशस्य । एवकारश्च

रामरद्री ।

विषयकत्वे मृत्पिण्डेऽपि तथा प्रतीत्यापत्तिस्तत्रापि तत्सत्त्वादित्यतस्तथाच—
विलक्षणेति । संस्थानं संयोगः । समूहस्यैकत्वादिति । समूहशब्दा-
योऽत्र तावदान्यनिष्ठसत्त्वाविशेष एव न तु तद्विधिप्रान्यानि तत्रैकत्वाभावाद्
प्रलोकमेकद्वयसत्त्वेऽपि राशिपदप्रयोगानुपपत्तेरिति श्येयम् । संयोगविशेष-
स्वेति । एकधान्यसमुकापरधान्यसमुकान्यधान्यप्रतिभोतिकसंयोगस्यैत्यर्थः । न
संभवतीति । अन्यथा पिसायादीनामपि परस्परसंयुक्तानां प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति
भावः । ननु तस्यैवेत्यस्य दूरस्थकेशस्यैवेत्यर्थकत्व एवकारासङ्गतिः सन्निधाने
पदादेरपि प्रत्यक्षत्वादत् आह—एवकारश्चेति । ननु अद्वयपरमाणुपुञ्जा-

प्रत्यक्षत्वात् । नच तदानीं दृश्यपरमाणुपुञ्जस्य उत्पन्नत्वान्न
 प्रत्यक्षत्वेऽपि विरोध इति वाच्यम् । अदृश्यस्य दृश्यानुपादान-
 त्वात् अन्यथा चक्षुरुष्मादिसन्ततेः कदाचिद्दृश्यत्वप्रसङ्गात् ।
 नचातितप्तवैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति
 वाच्यम् । तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनो-
 त्पत्तेरुपगमात् । न चादृश्येन द्रव्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणो-
 त्पत्तिरिति वाच्यम् । यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्य-
चित्स्वभावादाचक्ष्महे किं तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदा-

दिनकरी ।

वच्छब्दप्राक्तनसन्निधानपदेनान्वेति । तथाच सन्निधानेन एव तस्य
 प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । तथाच दूरत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्तदशायामप्र-
 त्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविकमप्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्प-
 न्नत्वादिति । क्षणभङ्गवादिनां मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारा-
 दिति भावः । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृ-
 शदहनोत्पत्तिस्थले । तदन्तःपातिभिः अतितप्तवैलान्तःपातिभिः ।
 स्वभावात् कारणैरपेक्ष्यात् । उद्भूतरूपादीति । आदिनाऽऽ-
 लोकादिपरिमहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे । तदभा-
 वात् महत्त्वामावादित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुयायिनः पर-
 स्परविभक्तपरमाणूना महत्त्वामावाद्प्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां

सामरस्यी ।

दृश्यपरमाणुपुनोत्पत्तिर्मूला न चच्छब्दे परमाणूना निवृत्त्यादित्वात्तद्व निरा-
 कुर्वते—क्षणभङ्गेति । तथाहि तेषां प्रयोग चरसत्तत्त्वधिक वीरसन्ततिवदिति
 भावः । अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वादिति गूल तत्र यद्यप्युपादानपर्यं न कारणार्थकं
 यनवति स्वमतेऽप्यदृश्यादृश्यस्य दृश्यघटादिकारणत्वात्, नापि समवायिकारणार्थकं
 समवति अदृश्यपरमाणौ दृश्यपरमाणुसमवायिकारणतायास्तैरप्यनङ्गीकारात्समवा-
 येन परमाणौ परमाणोर्भूति वाङ्गीकारे परमाणोरेव सावयवत्वापत्त्याऽनवधिनिराक-
 रणात्पुनरेव । अपि प्रत्यक्षेक प्रतीतिर्त्वाद्दत्तो दुग्धादौ स्वजनकनाशश्रीतयोगित्वं ।
 तद्य न तेषां मते परमाणुपु समवति, क्षणभङ्गवादिनां तेषा पूर्णपूर्वव्यक्ति एवो-

यवतो दृश्यत्वम् तदभावे चादृश्यत्वम् । तथाच त्रसरेणोर्म-
हृत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं न तु द्व्यणुकादेस्तदभावात् । नहि त्वन्मतेऽपि
संभवतीदं परमाणौ महत्त्वामावात् । इत्थं चावयविसिद्धौ
तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यत्वम् । तेषां चाव-
दिनकरी ।

पुञ्जात्मनां तेषां प्रत्यक्षे षावकाभावः । नच महत्त्वामाव एव
वाचकः, परस्परविलक्षणसंयोगरूपस्यैव महत्त्वस्य प्रत्यक्षजनक-
त्वात् । नच परमाणूनां नित्यत्वाद्दृढादाधुत्पत्तिनाशप्रतीत्यनुपपत्ति-
रिति वाच्यम् । तन्मते पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वात्परमाणूनामुत्प-
त्तिनाशयोः स्वीकारात् । नच परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपा-
लाद् घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति
वाच्यम् । तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपप-
रमाणुपुञ्जेषु कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्ति-
रिति तेषां सिद्धान्तादित्याहुः । तन्न । घट इत्यादिप्रती-
तिविषयत्वाया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवादित्यवयवातिरिक्ताव-
रामरुद्री ।

सरोत्तरव्यपेक्षत्वात्सामान्यतयान्तरनाशक्षणव्यवधानस्य तैरङ्गीकारादिति महद्-
समसत्वं तथापि त्वन्मत इत्यादिपूरणाञ्जानुपपत्तिः, तन्मते पूर्वव्यक्तिमात्रस्यो-
त्तरव्यपेक्षितुतयद्वयदेः कारणतावन्मुपपत्तेनोपदानपदस्य कारणमात्रार्थकत्वे
क्षतिविरहादिति ध्येयम् । कारणनैरपेक्ष्यादिति । तथाच त्वन्मतेऽतीन्द्रि-
यत्वं प्रत्यक्षत्वं च स्वाभाविकमित्यतीन्द्रियस्यैन्द्रियकपदार्थोत्पादकत्वे चक्षुरादी
कदाचिद्दृश्यत्वमागदितं मन्मते तु कारणबलात् व्यणुकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभा-
वात्प्रत्यक्षस्यातीन्द्रियत्वसंभवाददृश्यस्य दृश्यकारणत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।
विलक्षणसंयोगेति । विजातीयसंयोगेत्यर्थः । तत्र वैजालं चक्षु पिशाचादि-
संयोगव्यावृत्तमेवाङ्गीकरणीयमतो न वेया परस्परसंयोगेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति
भावः । एवकारेण तादृतिरिक्तमहत्वाङ्गीकारः सूचितः अवयवविमात्रस्यैवानङ्गीका-
रादादाशकालात्प्रत्यक्षपदार्थानामप्यनङ्गीकारात् तन्महत्त्वेऽन्यात्प्रसङ्गादिति
ध्येयम् । उत्पत्तिनाशयोः स्वीकारादिति । नचैवं प्रतिक्षणं पदादानुत्पत्ति-
विनाशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । घटघाताया वीपकघातावदच्छिन्नत्वेन तत्प्रत्य-
क्षासंभवात्, प्रत्यक्षपुञ्जस्य सजातीयपुञ्जान्तरपूर्वत्वाभावे नाशस्य तादृशपुञ्जान्त-
रानुत्तरत्वे चोत्पत्तेः प्रत्यक्षसंभवादिति भावः । सिद्धान्तादिति । कपालरूपपु-
ञ्जत्वाद्दृश्यैकपुञ्जोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादित्यर्थः । दिगिति । व्यणुक एवावयव-

यवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्पयोरपि साम्यप्रसङ्गः अतः क्वचि-
द्विश्रामो वाच्यः । यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतकार्यो-
दिनकरी ।

यविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्पयोरिति । अपिशब्दः साम्य-
प्रसङ्ग इत्युत्तरं सवध्यते, तेन च द्यगुक्तस्य सावयवारब्धत्वे मह-
त्त्वापत्तिः समुद्धीयते । साम्यं परिमाणतारतम्याभावः, परिमाण-
कारणीभूताया अवयवसङ्ख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः । नच
नेर्वयववानां सर्पपतुल्यपरिमाणवत्त्वं ननु सर्पपावयवानां सर्प-
पतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यम् ।
नेर्वयवसर्पपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभा-
वस्याप्यापादनीयत्वात् । नच मेरुसर्पयोरवयवगतप्रचयाख्यसं-
योगविशेषात्तद्विशेष इति वाच्यम् । प्रचयविशेषस्यापि संख्या-
विशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्विशेषानुपपत्तेरिति ।
ननु तथापि विश्रमाश्रयस्य नियत्वे मानाभाव इत्यत आह—
यत्र त्विति । असमवेतेति । असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग
इत्यर्थः । ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावप्यणुत्वे किं मानमित्यत

रामकरी ।

धाराया विश्रान्तिरिति वीथितिकारमते त्र्यणुकुण्डस्य केशसमूहवत् प्रत्यक्षसम-
वपि नानात्र्यणुदाना तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पने गौरवादेशातिरिक्तायविसिद्धि-
रिति सूचितम् । महत्त्वापत्तिरिति । अपकृष्टमहत्त्वं प्रति स्तोत्रयसमवेतसम-
वेतत्वसम्बन्धेन संख्याया कारणत्वादिति भावः । कारणीभूताया इति ।
परिमाणोत्कर्षापकर्षप्रयोजिकाया इत्यर्थः । साम्यादिति । साम्यमत्र उभया-
वयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव, न त्वेकजातीयत्वमवयवधाराया अविश्रान्तरत्वे
सद्रतसंख्याया एवास्तिर्द्वैरिति ध्येयम् । संयोगविशेषादिति । मुष्टिपरमित-
तुल्यस्य यथा प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवसिद्ध तथा मेरोरवयवेषु अत्य-
न्तशिक्षितसयोगान्मेरुपरिमाणसोत्कर्षं सर्पपावयवेषु च क्षिचिच्छिक्षितसयोगा
तत्परिमाणस्यापकर्षे इति भावः । संख्याविशेषनियम्यत्वेनेति । यद्यप्य-
वयवानां संख्यासाम्येऽपि प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभूयते तथापि सर्प-
पावयवेषु इदतरसयोगेनापि परिमाणपकर्षसम्भव इत्यत्र तात्पर्यम् । वस्तुतो
मेरोरवयवेषु सर्पपावयवपेशयोत्कृष्टप्रचयाङ्गीकारे सर्पपापेक्षया मेरौ मार्दवापत्ति-

त्पत्तिप्रसङ्गात्तस्य नित्यत्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस्य गग-
नादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि कंचिद्विश्रा-
न्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । नच त्रसरेणावेव
विश्रामोस्तिवति वाच्यम् । त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुपद्रव्यत्वाद्
घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः
महदारम्भकत्वात्कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः । नचे-
दमप्रयोजकं, अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् ।
नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिद्ध्येदिति वाच्यम् । अनव-
स्थामयेन तदसिद्धेरिति । सा चेति । सा कार्यरूपा पृथिवी

दिनकरी ।

आह—महत्परिमाणेति । चाक्षुपद्रव्यत्वादिति । अत्रा-
त्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुपपदम् । घटाभावे व्यभिचार-
वारणाय द्रव्यपदम् । तदवयवसिद्धाविति । त्रसरेणववयवसिद्धा-
वित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । अवयवधारया असिद्धेरित्यर्थः ।
अत्र नच्चाः—त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोर-
प्रयोजकत्वेन शुटावेव विश्रामः । नच चाक्षुपं प्रति महत्त्वं कारणं
तथा च शुटौ महत्त्वमावश्यकं तथाप्यवसंख्याजन्यमिति अवयवं
येना नोत्पद्यते इत्यनुश्लेषवर्कसत्यान्नाप्रयोजकत्वं व्यणुक्सायकानु-
मानस्येति वाच्यं । त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्तीकारेणोच्छटकांनव-
त्तात् । नचाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनियन्वनतया तदाध्ययद्रव्य-
सिद्धिरवश्यकीति वाच्यम् । तस्यापकृष्टपरिमाणनियन्वनत्वान्,
महत्त्वपि महत्तमादणुव्यवहारात् । नचैवं त्रसरेणुषु एवा-
स्त्ववयवीति वाच्यं । विशाकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्यय-
प्रसङ्गान् । नच तत्संयोगवृत्त्येव घटत्वं घटो द्रव्यमित्यादिप्र-

रामरुद्री ।

रेव बाधिकेति विभावनीयम् । ननु भ्रंतस्वात्मनवेतकार्यस्य सिद्धान्तिभिरणुवा-
शाधीघातदावतिरियमसङ्गतेत्यत आह—असमवेतमावेति । मूलेऽनेकद्र-
व्यवयवस्येति । स्वत्मनवेतसमवेतत्वसंबन्धेन नानाद्रव्यवयवस्येत्यर्थः । ननु
समवेतत्वसंबन्धेन सघातत्वं तदर्थं त्रसरेणुसिद्धिः परमाणुशापकानुमानसाप्रयोजकत्व-

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

विषयो द्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥३८॥

त्रिविधा । शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्र देह-

विनकरी ।

तीती च परम्परया तद्भानमिति वाच्यम् । संबवति साक्षात्संबन्ध-
विषयत्वे परम्परासंबन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादित्याहुः । ननु
परमाणुत्रयेण कृतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्यणुकवत् ।
एवं द्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिमिर्द्यणुकैः द्यणुकवदिति
चेन्न । प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्रये द्यणुकद्वये च
द्रव्यारम्भकसंयोगकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यम् । त्रिभिः परमाणुभि-
रेव द्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भस्तु सिद्धान्तितानां द्यणुकाभ्या-
मनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भ-
कसंयोगकल्पनात् । वस्तुतो गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानां द्यणुकत्व-
मेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति । मूलस्थस्य देहमिन्द्रियं
विषयस्तथेत्यस्य त्रैविध्ये हेतुपरत्वं सूचयितुमर्थमाह—सा कार्य-
रूपेति ॥ ३७ ॥ योनिजं शुक्रशोणितयोः परस्परमेलनजन्यम् ।

रामरुद्री ।

शब्दाया अनिदृतेरिति ध्येयम् । परम्परयेति । घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ आश्र-
यसमवायित्वसंबन्धेन घटत्वभानमित्यर्थः । आदुरिलनेन विलक्षणसंयोगविशिष्ट-
त्र्यणुकपुञ्ज एव घटत्वाङ्गीकारे नैप दोष इत्यस्वरस सूचितः । प्रमाणाभावे-
नेति । तादृशद्रव्ये इत्यादि । त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदन्यथानुपपत्त्या
द्यणुकसिद्धिसंभवेऽपि परमाणुत्रयारब्धद्रव्यादे सिद्धसंभवादिति भावः । लाघ-
द्यादिति । नचैवं तस्य त्र्यणुकपदवाच्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रत्यक्षद्य-
णुकासनावाप्तितैरेव तथा न्यवद्वियमाणत्वात् । 'जालसूर्यमरीचिश्च यत्सूक्ष्म
दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां तत्ररेणुरिति स्मृत' इति स्मृतौ तत्ररेणुपदस्यैव
प्रयोगात् तत्पद च मण्डपादिपदवत्केवलरुद्धमेव । यद्वा त्रिभिः सहितो रेणुत्रय-
रेणु द्वित्येव भावः इत्येव तत्रास्तु व्युत्पत्तिरिति भावः । एतदपेक्षयापि त्र्यणु-
कनित्यतायामेव लाघवं परमाण्वादिवल्पने गौरवादिति ध्येयम् । हेतुपरत्वं
कार्यपरत्वम् । परमाणोर्विषयत्वेऽपि विषयस्तथेत्यस्य जन्यविषयार्थकतया परमा-
णोस्तयात्वं नास्त्येव । अतएव कारिकायामत्रेऽपि "विषयो द्यणुकादिस्तु ब्रह्मा-
ण्डान्त" इत्येव वक्ष्यतीति भावः ॥ ३७ ॥ योनिजमित्यस्य योनिद्वारा निर्गतमि-

मुदाहरति—योनिजादीति । योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः । योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजं चेति । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं स्वेदजोद्भिजादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः । उद्भिजास्तक्षुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । नच मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यम् । गन्धादिमत्प्रस्यैव प्रमाण-
दिनकरी ।

तद्भिन्नमयोनिजम् । जरायुजमिति । गर्भदेष्टनचर्मपुटकं जरायुः । मानुषादीनामित्यादिना पशुमृगादीनां परिग्रहः । सर्पादीनामित्यादिना विहङ्गनादिपरिग्रहः । स्वेदजमुदाहरति—कृमिदंशाद्या इति । तच्छरीराणामुत्पत्तेरधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । उद्भिजादिकमित्यादिना देवादिशरीरपरिग्रहः । तच्छरीराणामुत्पत्तेरधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । तेषामयोनिजत्वे त्वागम एव “ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः पुत्रा” इत्यादिः प्रमाणम् । “योनिं विना न शरीर”मित्येवंविधागमे च योनिपदं कारणमात्रपरं शरीरपदं अनुप्यदेहपरं वा । गन्धादीत्या-
रामरद्री ।

स्वयंभवे कदाचित्स्वेदजस्यापि योनिद्वारा निर्गमसमवापत्तिव्यातिरिक्ताशङ्कापरिहा-
राय व्यावृत्त—शुक्रेति । पशुमृगादीनामिति । यद्यपि पशुपदस्य लोमवल्गु-
लूलवदावकृत्या तत्रैव मृगसमूहे पृथक् मृगपक्षपादानं व्यर्थं तथापि गोबलीवर्दन्या-
येन लाङ्कुरहितस्यापि सुगविशेषस्य समवाभिप्रायेण वा तदुपादानमिति बोध्यम् ।
विहङ्गमदीत्यादिना पक्षीप्रकृतीनां परिग्रहः । दंशाद्या इति । ननु कृम्यादीनामपि
शरीरं शुक्रशोणितमेलनजमेव शरीरमात्रस्य तदासादित्याशङ्क्यामाह—तच्छरी-
राणामिति । तेषामिति । देवादिशरीराणामित्यर्थः । ननु कृम्यादिशरीरा-
णामित्यर्थः । उत्तरं वक्ष्यमाणप्रमाणस्य तेषामयोनिजत्वसापेक्षताभावादिति श्ये-
यम् । योनिं विनेति । शुक्रशोणितमेलनं विनेत्यर्थः । कारणमात्रपरमिति ।
नन्वेव कार्यमात्रस्यैव कारणं विनाऽसंभवाच्छरीरमात्रस्य कारणं विनामुपपत्तिकथनं न
मुच्यते इत्याशङ्क्यामाह—शरीरपदमिति । अत्र अनुप्यपदं पश्चादीनामनुप्य-
त्वात् । ननु मानुषादिशरीरे पृथिवीत्वसाधनाय मूले गन्धादिमत्त्वादिति हेतुदरन्व-
यस्यैव हेतुत्वादिति व्यर्थं केषांन्यस्यैव पृथिवीत्वव्यभिचारित्वात् । नचादिपदं
हेतुन्तरात्त्वनायेति वाच्यम् । गुणान्तरस्यैव पृथिवीत्वव्यभिचारित्वेन तदसंभवा-
दित्यत्र आह—गन्धादीत्यादिनेति । तथाच नीलादिहेतुन्तरमूवनायैवापि-

त्वात् । नच क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम् । तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना संकरप्रसङ्गात् । नच तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु नतु पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । क्लेदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः । तेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम् । शरीरत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् । किंतु चेष्टाश्रयत्वं, वृक्षादीनामपि चेष्टाश्रयत्वाद्वादिनकरी ।

दिना शुद्धेतररूपपरिग्रहः । क्लेदोष्मादेरित्यादिना व्यूहावकाशपरिग्रहः । क्लेदः क्षरणं स्वेद इति यावत् । ऊष्मा पाकः औष्ण्यमिति यावत् । तच्च शरीरसंबन्धेन पुष्पादौ रूपादिपरावृत्त्यानुमीयते अनुष्णात्तदनुत्पत्तेः । व्यूहः क्रिया । अवकाशो मुख्यादावन्नादिगतप्रतिबन्धः । ननु कथं तर्हि शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहार इत्यत्र आह—तेनेति । शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः । एवंच शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारो न पञ्चभूतोपादानकत्वनिबन्धनः किंतु तज्जन्यरनिबन्धनस्यान्यैकैकस्योपादानत्वं चतुर्णां निमित्तत्वमिति विवेकः । किंतु चेष्टेति । चेष्टात्वं जातिविशेषश्चेष्टत इति प्रत्यक्षसिद्धः । नच शरीरत्वमेव पृथिवीत्वादिब्याप्यजातिः चेष्टात्वं तु रामरत्री ।

पदमेति भाव । शरीरस्याद्रवत्वेन क्षरणासम्भवादाह—स्वेद इतीति । ननु पाञ्च रूपपरावर्तकत्वेन संयोग स च पृथिवीत्वस्यैव साधको न तु तेजस्त्वस्य पृथिवीमिन्ने पादान्त्रीकारादत आह—औष्ण्यमितीति । उष्णस्पर्श इत्यर्थः । व्यूहः क्रियेति । यद्यपि क्रियावत्त्वं न वायुलक्षणम् तस्य पञ्चद्रव्यसाधारणत्वात् तथापि वायोरेव सदा गतिमत्त्वेन क्रियापदस्यात्र सर्वदा क्रियावत्त्वार्थकतया न तेन वायुलक्षणानुपपत्तिः । नच सुषुप्तिदशायां शरीरेषु क्रियाविरहात्स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । तदानीमपि श्वामादिप्रयुक्तक्रियासत्त्वादिति भावः । चतुर्णामिति । यद्यपि जलपरमाष्पादिसयुक्तपार्थिवपरमाणुष्वेव घट इव शरीरमुत्पद्यत इति वाच्यं तथापि यानां तत्र कारणत्वं जलसंबन्धाभावे सन्ध्याभावेनावयव्यनुत्पादादनुष्णस्पर्शसर्वदागत्यभावापत्त्या च जलादीनां कारणतासम्भवादाकाशसंयोगस्याव्यावर्तकतया कथं तस्य धारणत्वं तथापि निद्रिण्यापाणादी भेदादीनामनुत्पत्त्यावसायविधयाऽऽह—पास्य शरीरधारणत्वमिति मन्तव्यम् । विवेक इति । नेद इत्यर्थः । न चेति ।

व्याप्तिः । नच वृक्षादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम् ।
 आध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य प्रमाणत्वात् । तत्रैव किं मानमिति
 चेत्, मग्नक्षतसंरोहणादिना तदुन्नयनात् । यदि हस्तादौ
 शरीरव्यवहारो न भवति तदान्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम् ।
 नच यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राध्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशे
 प्रमाणाभावात् । अथवा चेष्टावदन्त्यावयवविष्टिद्रव्यत्वव्या-
 दिनकरी ।

तत्क्रियात्वमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिना सङ्करेण पृथिवीत्वादिव्या-
 प्यानेकशरीरत्वकल्पने गौरवात् । आध्यात्मिकेति । आध्या-
 त्मिकवायुः प्राणाल्यः । सङ्कृते—तत्रैवेति । मग्नक्षतेति । मग्न-
 क्षतयोर्धिभागविशेषविष्टिद्रव्यत्ववयोः संरोहणादिकम् । आदिना
 वृद्धिसंग्रहः । वृद्धिआवयवोपचयः । तदुन्नयनादिति ।
 आध्यात्मिकवायुसंबन्धानुमितेः । ननु मग्नक्षतसंरोहणादिहेतुमूत-
 वायोः प्राणत्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न । “नर्मदातीरसंज्ञाताः सर-
 लाजुनपादपाः । नर्मदातोयसंस्पर्शाच्च यान्ति परमां गतिम् ॥ गुरुं
 हुंक्ष्य हुंक्ष्य विप्रं निर्जित्य वादतः । श्मशाने जायते वृक्षः कङ्क-
 गृध्रोपसेवितः ॥” इत्यागमस्यैव तत्र मानत्वात् । अन्त्यावयवि-
 त्वेनेति । द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । मृतशरीरे चेष्टाया
 अभावेनाव्याप्तेराह—अथवेति । घटत्वमादाय घटेऽतिव्याप्ति-
 वारणाय चेष्टावदिति । हस्तादावतिव्याप्तिवारणायान्त्यावयवविति ।

तत्तद्वी ।

विनिगमनाविरहेनेति शेषः । तत्क्रियात्वं शरीरसमवेतक्रियात्वम् । सङ्क-
 रेजेति । पृथिवीत्वं विहाय शरीरत्वस्य जलशरीरादौ शरीरत्वं विहाय पृथिवीत्वस्य
 घटादौ तन्मशेषे मातृप्रादिसरीरे चरनेत्यर्थः । उपचयः धापिकम् ।
 तत्रेति । तादृशवायोः प्राणत्व इत्यर्थः । मानत्यादिति । धनेवि-
 शेषेणोत्तमगतिप्रोक्तस्य जीवशरीरत्वमावश्यकं तच्छरीरेजीवस्योत्तमगतिप्र-
 तिषेभवान् जीवात्मनो भोगायतनस्य च प्राणवरवनिचमादिति भावः । मृतश-
 रीर इति । न च मृतशरीरेऽपि पूर्वं चेष्टावत्त्वात्कर्मव्याप्तिर्नेदि यदा यस्य चेष्टा-
 वरत्वं तदा तस्य शरीरत्वमिति कालपरितं लक्षणमिति वाच्यम् । यत्र मरणान-

प्यजातिमत्त्वं अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तित्वातिमत्त्वं वा
 तत् । मानुषत्वचेष्टत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः । न च
 नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः । तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तितृ-
 च्चितया जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्व-
 स्थापि जातित्वाभावादिति वाच्यम् । कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य
 दिनकरी ।

नच हस्तत्वादिक्कं न जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करादिति वाच्यम् ।
 पृथिवीत्वादिभ्याप्यनानाहस्तत्वाद्यङ्गीकारात् । पृथिवीत्वरूपतादृश-
 जातिमति घटादावतिव्याप्तिरतो लक्षणान्तरमाह—अन्त्यावय-
 वीति । अन्त्यावयविमात्रवृत्तीत्यनेन पृथिवीत्वजातिव्युदासः ।
 चेष्टावद्वृत्तीत्यनेन घटत्वादिव्युदासः । चेष्टाच हिताहितप्राप्तिपरि-
 हारार्था क्रिया प्राज्ञा ननु स्पन्दनमात्रं प्राज्ञम्, घटादावपि
 सत्त्वात् । ननु देवत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वय इत्यत्र आह—
 जलीयेति । देवत्वस्थापीति । अपिना नृसिंहत्वपरिमहः ।
 जातित्वाभावादिति । जातिसाङ्कर्यादिति भावः । जातिसाङ्कर्य-
 रामरुद्धी ।

न्तरं स्वच्छशरीरान्तरमुत्पन्नं तत्राव्याप्तौ तात्पर्यात् । न चेति । यद्यपि हस्त-
 त्वस्य जातित्वानावेऽपि पृथिवीत्वादिकमादायैवातिव्याप्ति प्रसज्यत एव तथापि
 पृथिवीत्वादिकमादायैतद्व्युत्पन्ने घटादावतिव्याप्तेर्बन्धमाणात्तया तादादाय व्यावृत्ति
 प्रदर्शनमनुचितमिति हस्तत्वस्य जातित्वसाधनाय परिधम । नन्वन शरीरलक्षण-
 प्रविष्ट चेष्टात्व यदि शरीरक्रियानिष्ठजातिविशेषस्त्वादा मन्त्रादिमहिम्ना बोधन विनापि
 यत्राचेतने घटादाय क्रियोत्पत्तिस्तत्रापि मन्त्रमहिम्ना घटश्चेष्टत इति प्रयोगात्तत्रापि
 तादृशभावेरङ्गीकरणोपयतया घटत्वमादाय घटादानतिव्याप्ति । यदि च शरीरकि-
 यात्वं चेष्टात्वं तदात्माश्रय इत्यत्रचेष्टात्वं प्रकारान्तरेण निर्वकि—चेष्टा चेति ।
 परिहारायैति । अत्रेष्टत्व स्वावच्छिन्नचेष्टापिषवत्वमनिष्टत्व स्वावच्छिन्नचेष्टापि-
 षवत्व तेन घटादिक्रियाया अपि कस्यचिदिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारात्तद्वृत्त्वसम्भवेऽपि
 न घटत्वादिक्कमादायातिव्याप्ति । तदर्थत्व च तत्प्रबोधनकरत्वं तदनुकूलत्वमिष्टि
 यावत् । नच शरीरे कीदृशजातिमादाय लक्षण सङ्गमनीयम् पृथिवीत्वादेरतथात्वा
 दिति वाच्यम् । मनुष्यत्वादिकमादायैव तत्संभवात् । नच मनुष्यत्वमपि न जाति
 सिंहरवादिभिरैव साङ्कर्यादिति वाच्यम् । तत्र मनुष्यत्वादनङ्गीकारादिति भावः ।
 अपिनेति । नृसिंहत्वस्य जातित्वे सापक्षमेकव्यक्तिकत्वं ननु साङ्कर्यमिति बोध्यम् ।

१. अनेष्टमिष्टेति रामरुद्धीसंग्रह पाठ इति प्रतिभाषि.

नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात् । इन्द्रिय-
मिति । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः । पार्थिवत्वं कथमिति
चेदित्यम् । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धसैवाभि-
व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत् । न च दृष्टान्ते
स्वीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यम् । परकीयरूपाद्यव्य-
ञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् । न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेऽनैका-
दिनकरी ।

स्यादोपत्ते देवत्वशरीरत्वादेर्नानाजातित्वाङ्गीकारे वा देवत्वशरीर-
त्वजातिमादायैव लक्षणसमन्वय इति ध्येयम् । रूपादिषु मध्य
इति । रसगन्धस्पर्शा आदिपदार्थाः । नवशरावगन्धव्यञ्जकजले
मनसि च व्यभिचारवारणायैवकारः । तदान्ते च सत्तुरसस्याप्यभि-
व्यञ्जकत्वान्न दोषः । घ्राणेन्द्रिये गन्धत्वाभिव्यञ्जकत्वाद्देवत्वप्रसि-
द्धिवारणाय हेतौ मध्यान्तम् । नचासिद्धिवारकविशेषणं निरर्थक-
मिति वाच्यम् । व्यभिचारज्ञान इव हेत्वप्रसिद्धावपि व्याप्तिज्ञाना-
भावेन व्याप्तिप्रहोपयिकाप्रसिद्धिवारकविशेषणोपादानस्य सर्वसि-
द्धत्वात् । तदर्थत्वात् हेतुवाक्यघटकमध्यान्तपदसमभिव्याहृतैव-
कारार्थत्वात् । तथाच दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकपृतादावसिद्धि-
वारणाय परकीयत्वं रूपादौ विदोषणं देयमिति भावः । तस्येति ।
नवशरावगन्धव्यञ्जकजलस्येत्यर्थः । नच येन नवशरावगन्धव्य-
ञ्जकजलेन सत्तुरसोनाभिव्यञ्जितस्तत्र जलविशेषेऽनैकान्तिक इति
वाच्यम् । परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारस्वरूपायोग्यत्वस्य विव-
क्षितत्वात्नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेपि रसव्यञ्जकतावरुणेद्वकजलत्वस्य
रामहृदी ।

रामहृदी ।

नवशरावेति । ननु रूपाद्यव्यञ्जकत्वं तत्प्रत्यक्षानुपधायकत्वम् । तत्र परकीय-
रूपाद्यव्यञ्जकगन्धव्यञ्जकजलव्यञ्जकत्वस्यैवकारेण न तत्र व्यभिचारवारण-
संभन इत्याशयेनान्यत्र व्यभिचारवारकतां तस्य प्रदर्शयति—मनसिचेति ।
मध्यान्तमिति । एवकारेण गन्धभिन्नाद्यव्यञ्जकत्वं लभ्यते तत्र न गन्धत्वव्य-
ञ्जकघ्राणेन्द्रियेऽपीति स्वरूपासिद्धिवारणाय मध्यान्तं तत्सहितैवकारेण च गन्ध-
भिन्नरूपाद्यव्यञ्जकत्वं लभ्यते अतो न गन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेन्द्रियेऽपि साह-
पातिद्विरिति भावः । निरर्थकमिति । व्यभिचाराकारकत्वादिति भावः ।
व्याप्तिप्रहोपयिवेति । व्याप्तिप्रहानुद्देश्यः । व्यभिचारवारकविशेषणस्य

न्तिकत्वमिति वाच्यम् । तस्य सत्कुरमाभिव्यञ्जकत्वात् । यथा परकीयेति न देयम्, वायूपनीतसुरभिभागानां दृष्टान्तरसं-
मत्तान् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्राभिव्यञ्जक-
त्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात् ।
विषयमाह—विषय इति । उपभोगसाधनं विषयः । सर्व-
दिनकरी ।

सत्त्वादिति । परकीयेति विशेषणाप्रवेशे छायावादाह—यद्वेति ।
तददाने हेतुमाह—वायूपनीतेति । इदमत्र बोध्यम् । रूपाद्य-
व्यञ्जकत्वे सतीत्यस्य हेतुत्रये तात्पर्यं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति गन्ध-
व्यञ्जकत्वस्य नवरासवगन्धव्यञ्जकोदके व्यभिचारेण तत्र प्रत्य-
कर्तुंघ्रातपर्यामावान् । तत्र हेतुषु रूपरसस्पर्शानां परकीयत्वं विशेष-
णम् । नच प्रथमहेतौ नवरासवगन्धव्यञ्जकजले व्यभिचारः
एताश्चरमपीनीलरूपव्यञ्जकत्वान् । नच तृतीयहेतौ तत्र व्यभि-
चारः एतदस्वरसेनापि यद्वेदिकत्वान्तरप्रणयनात् तत्रापि परकीय-
त्वविशेषणापटितं हेतुत्रयमिति । तत्र घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षं ।
इन्द्रियत्व न जातिस्त्रेजस्त्वादिना साद्रूप्यात् किंतु शब्देत्वेत्यादिना
वक्ष्यमाणं बोध्यम् । ननु विषयत्वं न जातिः सामान्यादौ सत्त्वा-
दवच्छिन्नमिति—उपभोगेति । यद्यपि साम्नादुपभोगसाधनत्वं
रामरपी ।

दि हेतौ चार्थक्य व्याप्तिप्रदानात्तद्वैयर्थ्यमेव तत्रात्र मन्थान्तातुसादाने हेतोरैव
परवार्त्तज्ज्ञा व्याप्तिज्ञानासंभवेन तस्याप्येतद्व्याप्तिप्रदानात्तद्वैयर्थ्यमिति
भाव । ननुप्र हेतौ चान्द्व्यञ्जकत्वस्यैव निरपेक्ष एव आदिरदेन रसगन्ध-
स्पर्शानां प्रहणैर्द्रिय रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वमात्रस्य हेतुतासंभवेन
स्पर्शानां चोत्पद्यमानस्य हेतुपदकार्ये प्रयोजनानात्र इत्यस्वरसात्प्रकाशान्तरैव तद्व-
्यञ्जकत्वस्य बहुमुपपत्तये—इदमत्रेति । हेतुत्रय इति । ननु स्पर्शस्पर्श-
स्पर्शान्तरं हेतुत्वानुर्विषयत्वं त्रय इत्यसंगतमत्र आह—नाम्नेति । कस्या-
न्तरेति । परकीयत्वापटितकल्पेत्पर्यं । तथाच तादृशत्रयस्यपि श्रीहरशब्द-
व्यञ्जकत्वं न तत्र तृतीयहेतौ व्यभिचार इति भाव । अतिसंभवेन पूर्वोक्तप्र-
संगमुपपत्तये । कद्वैयर्थिकत्वोद्देश्येन हेतौ स्पर्शस्पर्शानां प्रयागानुत्पत्तये
विदन्निर्गमन—तत्रापीति । ननु मूले हेतुविषययोरेव निर्वचनमिदित्यत्वं
रामरपीत्यस्यैव हेतुत्वे तत्र न संभवतीत्यस्यैव समापत्ते—इन्द्रियत्व-
मिति । उपभोगेति । गुण्युपभोगसाधन उपभोगसाधन ता-

मेव कार्यजातमदृष्टार्थीनम् । यत्कार्यं यददृष्टार्थीनं तत्तदुपभोगं
 साक्षात्परम्परया वा जनयत्येव । नहि वीजप्रयोजनाभ्यां
 विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन ह्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव
 दिनकरी ।

ह्यणुकादावव्याप्तं साक्षात्परम्परयासाधारणभोगसाधनत्वं परमाणुव-
 पीति ह्यणुकादिब्रह्माण्डान्त इति ग्रन्थविरोधस्तथापि साक्षात्परम्प-
 रासाधारणभोगसाधनत्व विवक्षितम् । परमाणुरपि विषय एव
 कार्यरूपपृथिव्या एव त्रिप्रकारेण विभजनात्कार्यपृथिवीविषय एव
 ह्यणुकेत्यादिना प्रदर्शित इति न तद्ग्रन्थविरोधः । अत एवोक्तं
 तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वा जनयत्येवेति । कार्यजातमित्यत्र
 जातपदं संपातादायातम् । अदृष्टार्थीनमिति । अत्र कार्यमात्रं
 प्रत्यदृष्टस्य हेतुता न समवायसवन्धेन घटाद्यधिकरणे कपालादौ
 समवायेन तदभावाद्ब्यभिचारात् । यत् स्वसमवायिसयोगेनादृष्टं
 कार्यमात्रे हेतुरिति । तन्न । शब्दरूपकार्याधिकरणे गगनेऽदृष्टस-
 मवाय्यात्मसयोगाभावेन व्यभिचारात् । परन्तु स्वसमवायिसयुक्त-
 सयोगेन तस्य हेतुता बोध्या । इदं तु बोध्यम् । अदृष्टस्य कार्यमात्रं
 प्रति हेतुता न साक्षात्, नहि सामग्रीसमवधानेऽदृष्टविलम्बेन
 कार्यविलम्बो दृष्टः येन तत्साक्षाद्हेतुः स्यात्, परंतु सामग्रीसंपा-
 रामरुद्री ।

बोजक इत्यर्थं । अत्र घटादेरधारणत्वादिति ध्येयम् । कार्यरूपपृथिव्या इति ।
 सा कार्यरूपेति विवरणमिति भावः । प्रदर्शित इति । तत्र विषय इत्यस्य अन्यविषय
 इत्यर्थकत्वादिति भावः । यद्यपि सेत्स्य पृथिवीत्वावच्छिन्नपरत्वेपि न कति परमा-
 णोर्देहावायव्यमवेपि विषयतया त्रिविधान्तर्गतत्वसम्भवात्तथापि सा चेत्स्व चकारस्य
 जलादीना त्रैविध्यस्याप्रे वक्ष्यमाणतयार्थान्तरगमुचायकत्वात्समवेनेवकार्यकत्वाया
 एव स्वीकरणीयतया तस्य च जलादीनामपि त्रिविधत्वेन पुत्रिभ्यतिरिक्तत्रैविध्यव्य-
 च्छेदधलासमवेन सापेक्षस्य कार्यरूपत्वाया एवेत्यपकत्वाया आवश्यकत्वादिति भावः ।
 संपातादायातमिति । सर्वमित्यनेनैवाशेषत्वलागमिति भावः । नन्ददृष्टादी-
 नत्वमदृष्टग्रन्थत्वमेव तच्च न घटादिरूपकार्यस्य सम्भवात्त्वात्तद्वदे-अनेति ।
 व्यभिचारादिति । इदमुपलक्षणम्, कालिकदिभूतविशेषजताभ्या तथात्वेऽपि
 तत्रैव व्यभिचारो बोध्यः । बोध्येति । गगनेऽप्यात्मसयुक्तपवनादिसयोगसत्त्वेन
 विमुक्तसयोगानन्वीकारेऽपि सति विरहादिति भावः । अदृष्टजन्यभ्रष्टुपेक्ष्याद-
 दार्थीनमित्युचौ फल बहुमुपक्रमदे-इदंत्विति । आदिति ।

चर्णः शुक्लो रसस्पर्शा जले मधुरशीतलौ ।

स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

विषयो भवति । शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरेणोप-
न्यामः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः ॥ ३८ ॥ जलं निरूपयति—चर्णः
शुक्ल इति । स्नेहसमसाधिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजा-
तिनकरी ।

इकतया प्रायः परम्परयैष तदुपयोगः, क्वचित्तु मेघसंबारादौ
साक्षादेव तद्वेतुः अन्यथा सामग्रीसंपादकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति ।
एतदर्थमेव साक्षात्परम्परासाधारणजन्यत्वबोधकमधीनपदमुपात्तम् ।
यददृष्टार्थीनं यत्पुरुषीयादृष्टार्थीनम् । तत् तत्कार्यमित्यर्थः ।
तदुपयोगं तत्पुरुषम्योपभोगसाधनम् । तेन द्रव्यशुद्धादिकार्यस्य तत्त-
त्पुरुषोपभोगसाधनत्वेन । नन्वेव सर्वस्यैव विषयत्वेन शरीरेन्द्रि-
यविषयभेदेन पृथिव्यात्वेरिष्यं न सिद्धेदित्यत्र आह—शरीरे-
न्द्रिययोरिति ॥ ३८ ॥ इति पृथिवीग्रन्थः ॥ जलत्वजाती
प्रमाणमाह—स्नेहेति । कारणतावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ बाध-
कामापात्तस्य जातित्वमिति भावः । नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छे-
दकतया ।

यावत्कारणयुक्ते तदभावे कार्याभावरूपस्यतिरेकसहचाराभावादिति भावः ।
तदुपयोगः अदृष्टोपयोगः । तज्जनकादृष्टाभावे तत्कारणानामेव अननानुरतेरिति
भावः । नन्वेव कार्याभावेऽदृष्टस्याऽऽप्रयोजकत्वमेवैव च शब्दामपात्तौति—क्वचिदिति ।
आदिनोत्पत्तिरुक्त्यादिपरिग्रहः । अन्यथा कार्यमात्रप्रत्येकतयाकारणने । सा-
मग्रीसंपादितरेकत्र सकलकारणतावच्छेदकत्ववच्छिद्यसंबन्धः । अनुपपत्तेरिति ।
सामग्रीसंपादितरेकत्र सकलकारणतावच्छेदकत्ववच्छिद्यसंबन्धः । अनुपपत्तेरिति ।
विभाजकधर्मप्रयवत्त्वम् । परस्परसंबन्धीनस्यन्यधर्मणामेव विभाजकत्वमिति भावः ।
गुणे प्रकृतान्तरेणेत्यस्य विषयव्यतिरेकदेहादिनेत्यर्थः । उपन्यासः कथनम् ।
शिष्यबुद्धिवैशद्य देहबाधवान्तरधर्मविषयकारण, तदर्थः तदप्रयोजकः । यद्यप्येता-
वता विभागव्यतिरेकतो न परीह्यस्तथापि प्रकृते विषयत्वस्य देहेन्द्रियतिरेक्योपभो-
गसाधनरूपस्य विभाजकत्ववच्छेदकत्वोपभोगेन न विभागानुरतिरिति मन्त-
व्यम् ॥ ३८ ॥ इति पृथिवीग्रन्थः ॥ ननु देहजनकतावच्छेदकतया जनकत्वसिद्धा-
वति न तस्य शक्तिरिति चकारिकारणतादी कारकतास्य जालवच्छिद्यसंब-
न्धकारित्वेन तत्र हेतुता चकारिकारणवच्छिद्यस्य साधनार्थमवशिष्यशब्दाम-
पात्—बाधकामापादिति । आदिता इति चेत् । अल्पमेव शक्तिरिति ।

तिसिद्धिः । यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम् । अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात् तत्र जन्यस्नेहाभावात् तस्य च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभावनियमादिति चेन्न । जन्यस्नेहजनकतावच्छेदिकाया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकताव-
दिनकरी ।

दकत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न संभवतीति शङ्कते—यद्यपीति । तथा कार्यतावच्छेदकम् । वस्तुतस्तु नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् जन्यपदं न देयमेव । ननु यथाऽरण्यस्यदण्डादौ फलानुपवायके कारणतावच्छेदकतया दण्डत्वादिजातिस्तथाप्रापि भविष्यतीत्यन आह—
तस्येति । दण्डादेः स्वरूपयोग्यतायां न कापि श्रुतिः । तस्यानित्यत्वेन फलोपधायकत्वाभावादिति भावः । जन्यजलत्वजातेः जन्यजलमात्रवृत्तिजातेः । तदवच्छिन्नेति । जन्यजलत्वजात्ववच्छिन्नेत्यर्थः । नचैवं जलान्त्यावयविनि जलत्वं न स्यादिति वाच्यम् । जलस्यान्त्यावयवित्वानुपगमात् । ननु जलत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसंबन्धेन स्नेहस्यैव कारणत्वमस्तु अतिरिक्तज्ञातिरूपनापेक्षया लापवादिति चेन्न । जलत्वावच्छिन्नं प्रति स्नेहत्वेन कारणत्वं
रामरुद्री ।

भाष्यविरहादित्यर्थः । जातिरन्वित्यस्यां लापवादिति शेषः । एतेन कारणतावच्छेदकीभूतं जलत्वं शीतस्पर्शवत्त्वमेव, न जातिः, पदार्थान्तररूपत्वेन गौरवादिति प्रत्युक्तम् । शीतत्वरूपजातिविशिष्टानामनेकेषां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवात्त्वमेव शुद्धजलजन्यत्वेरेव कारणतावच्छेदकत्वोचित्यादिति श्येयम् । दोषाभावादिति । कालविशेषावच्छेदेन स्नेहवत्त्वमवच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकजलत्वधर्मकत्वरूपकार्यतायाः स्नेहत्वेऽनतिप्रसक्तत्वसंभवादिति भावः ।
अत्रापीति । फलानुपवायकत्वरयान्तावच्छिन्नार्थः । तथाप्रापि भविष्यतीति । कारणतावच्छेदकजलत्ववत्ता निरावाधा भविष्यतीत्यर्थः । ननु जन्यजलत्वं जन्यत्वविशिष्टजलत्वं विशिष्टं च न जातिरित्यत आह—जन्यजलमात्रेति । जलान्त्यावयविनि जलान्तरजननायोग्यजलावयविनि । न स्यादिति । तदस्य जले जनकतावच्छेदकज्ञातिस्वीकारे तस्यायोग्यत्वे न स्यादिति भावः । अनुपगमादिति । जलमात्र एव जलान्तरसयोगेन गृह्यजलजननयोग्यतासत्त्वादिति भावः । जातिसिद्धेरिति । ननु जलत्वस्यापि ताभ्यां विनिगमनाविरह

च्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः । शुक्लरूपमेव जलसेति दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुक्ल इति । नतु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम् । अथवा दिनकरी ।

शीतस्पर्शत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेणातिरिक्तजातिसिद्धेः क्लृप्तादाय कल्पनीयेन विनिगमनाविरहाभावादिति । केचित्तु धूमादिकं प्रत्यार्द्रेन्धनादेः कारणत्वं निर्विषादम्, आर्द्रत्वं च जलसंयुक्तत्वं तथाच जलसंयुक्तेन्धनत्वेनेन्धनसंयुक्तजलत्वेन वा कारणतेत्यत्र विनिगमनाविरहाजलत्वेन्धनत्वयोः पार्थक्येन कारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिरित्याहुः । परे तु स्थूलजलवृत्तिप्रत्यक्षसिद्धजलत्वरूपजालवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया परमाणुसाधारणजलत्वजातिसिद्धिः कार्यतावच्छेदकारणतावच्छेदकयोरैक्ये क्षत्यभावात् नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावाच्चेत्याहुः । नत्विति । पृथिव्यादावतिव्याप्तेरिति शेषः । शुक्लरूपवत्त्वस्य लक्षणत्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह—अथवेति । द्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय रूपवद्गृहीति । यथाच वायुत्वं जातिस्तथाप्रे वक्ष्यते । पृथिवीत्वादिजातिमादाय पृथिव्यादावतिप्रसङ्गवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्गृहीति । साक्षादिति पटत्वादिवारणाय । द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यत्वं च द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमात्रं नतु द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापि तत्रान्तर्भावः रूपवद्गृहीतत्वविशेषणेनैव रूपत्वादीनां वारणात्तन्निवेशे प्रयोजनारामद्वयी ।

इत्यत आह—हृत्समिति । विनिगमनाविरहाभावादितीति । कल्पनीयस्य हि कारणतावच्छेदकत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं क्लृप्तस्य तु न तथात्वमिति विनिगमकस्यैव सत्त्वादिति भावः । निर्विषादमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिः । पार्थक्येनेति । इदं च बसुगतिमनुसंधोषम् । आर्द्रेन्धनत्वेन घूमकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदकच्छेतिप्रविष्टतयैव जलत्वसिद्धिसंभवादित्यवधेयम् । आहु-रित्यस्तरणोद्भावनं तद्वीजं तु परमाणुरूपजसयोगस्य घूमप्रयोजकत्वे मानामावेन उच्युत्वा परमाणो जलत्वादिदेरिति । परेतित्यादिकं तु स्थानुमतमेव, श्वेतस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वसंभवेन अन्यत्राप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्यस्य सेनैव पूर्वमुक्तत्वादिति मन्तव्यम् । तत्रान्तर्भाव इति । नतु द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमादाय द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यत्वे तथाविधरूपत्वमादाय ह्यपादावतिव्याप्तेरित्यत आह—रूप-

नेमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्व-
म् । अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसा-
क्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः । रसस्पर्शाविति । जलस्य
मधुर एव रसः । शीत एव स्पर्शः । तिक्तावृत्तिमधुरवद्वृत्ति-
द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं तदर्थः । ननु शुक्लरूपमेवेति कुतः

दिनकरी ।

भावात् । यद्यप्यवश्योपस्थितिकद्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशो युक्त-
स्तेनापि वायुत्वादेर्वारणात् । एवंच द्रवत्ववद्वृत्तित्वाभावादेव पट-
त्वादीनां वारणसंभवे द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्येत्यपि न देयमिति लाव-
यम्, तथापि मूले वर्णः शुक्ल इत्यादिना रूपघटितलक्षणस्योक्त-
त्वात्तदघटितलक्षणपरिष्कारे मूलविरोधः स्यादिति तथा न कृत-
मिति ध्येयम् । मूर्तत्वजात्यनभ्युपगमेन चेदं, तेन जलत्वस्य द्रव्य-
त्वव्याप्यमूर्तत्वव्याप्यत्वेऽपि न क्षतिः । जलघटान्यतरत्वमादाय
घटादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति । क्वचिच्छुक्लरूपवद्वृत्तीति पाठः ।
तत्र शुद्धपदं रूपपदं वा संपादादायातम् । एवमेव च व्यावृत्ति-
रभास्वरशुक्लेतररूपेऽन रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यपदयोर्बोध्या ।
पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायभास्वरशुक्लेतररूपास-
मानाधिकरणेति । जलत्वस्य शुक्लरूपसमानाधिकरण्यादसंभव इति
शुक्लेतरेति । तेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणायभास्वरेति ।
शीत एवेति । यद्यपि शीतं गुण इति कोशात् शीतत्वैवोचिता

रामरुद्री ।

चदित्यादि । अघटयोपस्थितिरेति । नेमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिरूपस्य पृथिवी-
त्वादिकारणसाधनसुपादात्तया द्रव्यत्ववदयोपस्थितिकत्वेन तत्परित्यज्य'दुपस्थित-
रूपप्रवेशस्यानुचितत्वादिति भावः । रूपघटितेति । तत्र वर्णपदस्य रूपार्थकत्वा-
दिति भावः । यद्यप्येवमपि मूले शुक्लपदस्याप्युपादात्तेन तस्य चोक्तलक्षणाघटकतया
मूलविरोधो दुर्वार एव तथापि शुक्लवद्वृत्तिरूपवद्वृत्तित्वेन वा प्रवेशनीयमित्यत्र
मिनिगमनाधिरहेण लक्षणद्वये मूलतात्पर्यस्य विवक्षणीयतया न मूलविरोध इति
भावः । एवमेवेत्यादि । एकस्मिन्लक्षणे शुक्लरूपपदयोरपटकत्वैनापरितोपान्मूले
कारिकातुल्यारिश्चान्तरमित्यत्र ध्येयम् । बोध्येति । वायुत्वमादायातिव्याप्तिवार-
णाय पटत्वादिकमादाय तद्वारणाय च रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यत्वयो प्रवेश

कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न । नीलजनकताव-
च्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपासंभवात्
कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्वाश्रयौपाधिकी । अत एव
वियति विशेषे घवलिमोपलब्धिः । अथ जले माधुर्ये किं
मानम्, नहि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्रानुभूयते । नच नारिके-
लजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यं तस्याश्रयौपाधि-
कत्वात् अन्यथा जम्बीरजलादावाम्लादिरसोपलब्धेराम्लादि-
मत्त्वमपि स्यादिति चेन्न । हरीतक्यादिमह्लणस्य जलरसव्यञ्ज-
दिनस्त्री ।

तथापि विशेष्यस्य स्पर्शशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात्पुंलिङ्गत्वया निर्देशः ।
शुद्धं रूपमिन्यादौ शुद्धपदस्य हीनत्वैवेति । द्रव्यत्वव्याप्या चा
पृथिवीत्वरूपा जातिस्त्रामादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय तिष्ठा-
वृत्तीति । शेषं दर्शितदिशाऽवसेयम् । ननु जले नीलरूपाभावे कथं
नीलरूपप्रतीतिरत आह—कालिन्दीति । स्वसमवायिसंयोगसं-
न्धेनोपष्टम्भकपार्थिवभागगतनीलरूपप्रतीतिः कालिन्दीजलादाविति
भावः । अतएवेति । उपदर्शितसंबन्धस्य जलं नीलमिति प्रतीति-
नियामकत्वाद्देवेत्यर्थः । वियतीति । तदोपदर्शितसंबन्धपटकसंयो-
गनाशादिति भावः । तत्र जले । तस्य माधुर्यस्य । अन्यथा
रामस्त्री ।

इत्यर्थः । नच पटे नीलरूपस्याप्यनुभवतिद्धतयाऽप्रमानाधिकरणान्तेनैव पटला-
दिकारणप्रभवात् सहादावतिव्याप्तिवारणमेव साक्षात्प्रयोजनं तथाचैवमेवेति
कीर्तनमग्रतमिति वाच्यम् । नीलपटादिष्वेते नीलरूपं न पटस्यापि तु नीलपु-
ष्पद्वयान्तरमेवेति सिद्धान्तात् । ह्रीयतेति । 'गुणे शुभाह्वयः पुंवी'ति श्लो-
कस्यैवैव पटं, इत्यमितादिप्रयोगो यथा विन्तामग्यादौ दृश्यते तथाप्रापीत्यर्थः ।
श्लोकात् विशेष्यवाच्यकारणात्तन्मिथ्याहारस्येते एव प्रतीतिरिति भावः । इत्यन्वे-
त्यादिमूले हीनत्वसंबन्धस्य जलतत्त्वत्वे चापि दोषाभावात्तन्निर्दिष्टं कृतेति
मन्त्रस्यम् । दोषमिति । साधुत्वमादायतिव्याप्तिवारणाय मनुष्यवृत्तीति । एवंत-
त्त्वमादायतिव्याप्तिवारणाय साक्षात्प्रयोजनं । अन्तर्गतेमयावमादाय तद्वारणाय
आपीतिपदमिति भावः । उपष्टम्भकेति । कालिन्दीजलसंबन्धस्येति । इदं तु बो-
ध्यम् । कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिरभावात्तदोषाधिकरणं भावयतिरेषोपयोग्यरसोप-
पत्त्यमेव गुणमप्युपष्टम्भकं ननुपरमरसोपपत्त्ये इत्यर्थं तथापि जले नीलत्वमेव

कत्वात् । नच, हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्ति-
रिति वाच्यम् । कल्पनागौरवात् । पृथिवीत्वस्याम्लादिजन-
कतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम् । जम्बीररसादौ
दिनकरी ।

आश्रयौपाधिकत्वाभावे । व्यञ्जकत्वादित्युत्तरं हरीतकीभक्षणोत्तरं
प्रत्यक्षेण माधुर्योपलम्भादिति पूरणीयम् । कल्पनागौरवादिति ।
खवयधरसाजन्यस्य पृथिवीरसस्याग्निसंयोगसाध्यत्वदर्शनाद्देतदनु-
रोधमात्रेण जलसंयोगस्यापि पृथिवीरसोत्पादकत्वस्वीकारेऽतिरिक्त-
कार्यकारणभावस्य हरीतक्यां मधुररसस्य च कल्पने गौरवादिति
भावः । नन्वस्तु जले मधुरो रसस्तथापि जम्बीरजलादौ प्रत्यक्ष-
सिद्धस्याम्बरसस्यापि स्वीकारे वायकाभाव इत्यत आह—पृथिवी-
त्वसेति । अम्लादिजनकतावच्छेदकत्वादिति । यद्यपि
पृथिवीत्वस्याम्लादेर्जनकतावच्छेदकतावन्मधुरजनकतावच्छेदकत्वम-
प्यस्तीति तुल्यं तथापि हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलेऽपि मधुरोपल-
ब्धेस्तत्र मधुरस्वीकारस्यावश्यकतया जलत्वेनापि मधुरं प्रति हेतुत्वं
कल्प्यत इति भावः । ननु जम्बीरसलिलादावम्लप्रत्यक्षाजलत्वे-
नाम्लादिरसोऽपि तुल्यवद्हेतुत्वं स्यादत आह—जम्बीररसादा-
रामरुद्री ।

पृथिवीत्वस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात् । नच त्वन्मतेऽपि तादृशदोषबलाद्भूतो न पृथि-
वीत्वप्रलय इति वाच्यम् । स्फटिकादिसच्छब्दस्यै ररूपटादिसंयोगबलादप्य-
प्रतीतिरेव ननु पटावप्रतीतिरिति सर्धानुभवतिष्ठमिति पित्तादिदोषस्य पीतत्व-
मात्रज्ञान्तिजनकतामात्रकल्पनावदत्राप्यनुभवानुदोषेन भीलत्वज्ञान्तिजनकतामात्र-
स्यैव तादृशदोषे कल्पनीयत्वात् दोषविशेषजन्यत्वादेव विशेषदर्शानामपि समवाये-
नैव भीलत्वप्रान्तः । नहि नीलो पटो नीलं जलमिति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमनुभवति-
ष्ठमिति कश्चिदुपैतीति । हरीतकीभक्षणसेखादिना हरीतकीभक्षणस्य जलरूपस्य-
जकवमुक्तं मूले तत्र च देतोरनभिधानान्मूलस्य न्यूनतामाशङ्क्य हेतुं पूरयति—
व्यञ्जकत्वादीत्यादिना । हरीतक्यामिति । यद्यपि हरीतक्या मधुररसक-
ल्पनं सिद्धान्ते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमिति गौरवात् प्रदर्शनमनुचितं तथापि
प्रतिवादिना गन्मते कार्यकारणभावस्यैकस्याधिक्यं त्वन्मते जले मधुररसकल्पन-
स्थानीयमिति स्पुच्यते तदा जलेऽस्माकं तत्कल्पनं भवती हरीतक्या मधुररसक-
ल्पनस्थानीयं कार्यकारणभावकल्पनं त्वन्मतेऽधिकमेवेति सूचयितुं तादृशीतिरिति
वि० सु० १५

त्वाश्रयीपाधिकी तथा प्रतीतिः । एवं जन्यशीतस्पर्शजनकता-
वच्छेदकं जन्यजलत्वं तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वं
दिनकरी ।

विति । स्वसमवायिसंयोगेन जम्बीरगताम्बररसप्रतीतिस्तद्गतजल
इत्यर्थः । शुष्केऽपि जम्बीरे आम्लप्रतीतेस्तत्राम्बररसस्यावश्यकत्वे
तस्यैव तद्गतजले परम्परया प्रतीतिः । हरीतक्यां तु मधुररसा-
भावात् हरीतकीगतमाधुर्यस्य जले प्रतीतिरिति भावः । कर्कटी-
भक्ष्णोत्तर जलपाने तिक्तरसस्यानुभवात्तिक्तरसोऽपि जले स्यादिति
तु न, जलपानात्पूर्वमपि कर्कट्यां तिक्तरसोपलब्धेः, कर्कटीभक्ष-
णोत्तर रसनामवर्तिपित्तक्षोभे तदीयतिकोपलब्धेर्वैद्यकसिद्धत्वाच्च ।
वस्तुतो निदाघपीतनिर्मलगद्गाजलमाधुर्यस्यानुभवसिद्धस्यापलापास-
मवान्मधुर एवेति युक्तम् । एतेन हरीतक्यादौ न जलसंयोगेन
माधुर्यमुत्पद्यते येन कल्पनागौरवम् । परतु हरीतक्या कपायव-
न्मधुररसोऽपि स्वीक्रियते तद्यज्ञकश्च जलसंयोगो नतु तद्गतरसा-
न्तरस्य फलबलात् । यदि च चित्ररूपवच्चित्ररसे मानाभावाद्गुण-
विरोधेन नीरसैव हरीतकी रसप्रतीतिस्तु अवयवेषु रससत्त्वात्प-
रामरुद्दी ।

ध्वेयम् । आम्लजनकतावच्छेदकपृथिवीत्वस्य जलेऽभावात्तन्मादिमत्त्व जलस्येति
मूलोक्तं न सन्नच्छते । शर्करादौ मधुरजनकतावच्छेदकत्वेनापि पृथिवीत्वस्य क्लृप्तया
तदभावाज्जले मधुररसायभावप्रसङ्गादित्याशङ्कते—यद्यपीति । तत्र हरीतक्यां ।
आवश्यकत्वेत्यस्यानुभवानुरोधेनेत्यादि । जलत्वेनेत्यस्य पृथिवीत्वेनेवेत्यादि ।
नतु जम्बीरगतरसस्य जले भान जलगतरसस्य जम्बीरे भान वेत्यत्र विनिगमक दुर्ल-
भमित्याशङ्क्यामाह—शुष्केऽपीति । नचैव हरीतकीगतमधुररसस्यैव जलेऽपि
परम्परया भानस्वीकारेणैवोपपत्तौ जले मधुरो रसोऽपि न स्यादित्यत आह—
हरीतक्यामिति । तद्यज्ञकश्चेति । हरीतकीमधुररसव्यञ्जकस्त्वित्यर्थः ।
रसान्तरस्य कपायरसस्य । फलबलात् तत्प्रत्यक्षरूपकार्यबलादित्यर्थः ।
मानाभावादिति । चित्ररसस्याप्रामाणिकत्वे तत्र चित्ररूप इवावयवगतता
कारणानां हेतुत्वसमवेदपि नीरसद्रव्यप्रत्यक्षे बाधकामावेन चित्ररूपवच्चित्ररसा
नस्वीकारे सति विरहाज्ञानारसावयवकद्रव्ये परस्परविरोधेन कस्यापि रसस्यानुपत्या
नीरसैव हरीतकीति समुदायार्थः । नचैव हरीतकीभक्षणे तस्यापि रसस्य प्रत्यक्षं न
स्यादनुभूयते च कपायरसप्रत्यक्षमत आह—रसप्रतीतिस्तित्यति । परम्परया

बोधम् । घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्तिशीत-
तरसलिलस्यैव । तेजःसंयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी
स्फुटैव तत्र पाकासंभवात् । स्नेहस्तत्रेति । घृतादावपि
तदन्तर्वर्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् ।
तेन जलएव स्नेह इति मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति । सांसिद्धिक-
द्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तदवच्छिन्नजनकताव-
दिनकरी ।

रम्परयेत्युच्यते तदास्तु जलसंयोगो हरीतक्यवयवगतमाधुर्यस्यैव
व्यञ्जक इत्यपास्तम् । जलत्वजातायनुमानान्तरं प्रमाणमाह—
एवमिति । ननु जलत्वाभावेऽपि घृष्टचन्दनादौ शैत्योत्पत्तेर्व्यभि-
चारेण कथं जन्यजलत्वेन तत्र हेतुत्वमत आह—घृष्टेति । पूर्वं
शीत एव स्पर्श इत्युक्तं तत्साधयति—तेजःसंयोगादिति । तत्र
जले । विवेचयिष्यते च पाकासंभवमुपरिष्ठात् । घृतादावित्यादि-
पदेन तैलपरिग्रहः । जलस्यैव स्नेह इत्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन
प्रतीयत इति शेषः । तेन घृतादौ समवायेन स्नेहनिरासेन ।
जलएवेति । स्नेहस्यावान्तरविशेषामावात्स नोत्कीर्तितः । तदव-
च्छिन्नजनकतावच्छेदकं सांसिद्धिकद्रवत्वत्वावच्छिन्नजनकताव-
च्छेदकम् । तदेव जन्यजलत्वमेव । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं
जलत्वमिति भावः । अथैवंरीत्या परमाणुव्यावृत्तमाद्ध्यणुकं जल-
त्वमेकं परमाणुसाधारणं द्वितीयमिति जलत्वयोर्भेदे भेदाग्रहः कुत
इति चेत्समनियतयोग्यव्यक्तितृप्तिरिति । एवमप्येऽपि । तैलादा-
वित्यादिपदेन क्षीरपरिग्रहो ननु घृतस्य तत्र नैमित्तिकद्रवत्वस्य
समवायेनैव सत्त्वात् । द्रवत्वमित्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयत
रामरुद्री ।

स्वाश्रयसमवेतत्वबन्धेन । अपास्तमिति । गजजले माधुर्यस्य प्रत्यक्षसिद्धरवा-
दिति भावः । ननु घृतादावपि तदन्तर्वर्तजलस्यैव स्नेह इति मूलमसङ्गतं घृतादेः
पार्थिवत्वेन तत्र जलीयस्नेहासंभवादतः पूरयति—जलस्यैवेत्यादि । जन्य-
जलत्वमेवेति । जन्यजलमात्ररूपिजातिरेवेत्यर्थः । परमाणौ जलत्वविद्यर्थ-
माह—तदवच्छिन्नेति । जन्यजलत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । समनियतेति । अथ-

नित्यतादि प्रथमवर्तिकतु देहमयोनिजम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥

च्छेदकमपि तदेवेति भावः । तैलादारपि जलस्यैव द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति वक्ष्यति ॥ ३९ ॥ प्रथम-
वदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथाहि जलं द्विविधं नित्य-
मनित्यं च । परमाणुरूपं नित्यं । अणुकादिमर्बमनित्यमवयव-
समवेतं च । अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयमेदात् ।
पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह—किंत्विति । देहमयोनिजं
अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरमयोनिजं वरुणलोके प्रसि-
द्धम् । इन्द्रियमिति । जलीयमित्यर्थः । तथाहि रसनं
जलीयं गन्वाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सञ्चुरसाभि-

दिनकरी ।

इति शेषः । ननु तैले जलस्य सत्त्वे तैलस्य दहनानुकूल्य न
स्याजलस्य दहनप्रतिकूलत्वादित्यत्र आह—स्नेहप्रकर्षेणेति ।
प्रकृष्टस्नेहस्य जलस्य दहनानुकूल्यमेव । अपकृष्टस्यैव तस्य दहन-
प्रतिकूलत्वादिति भावः । इति बक्ष्यतीति । स्नेहनिरूपणावसरे
इति शेषः ॥ ३९ ॥ प्रथमवदिति । पृथीसमर्थादितिरित्यभिप्रा-
येणाह—पृथिव्या इवेत्यर्थ इति । एवमप्येऽपि । जलीयं
शरीरमिति । तच्च पार्थिवावयवैरुपकृष्टं बोध्यम् । तेन जलमात्रे
हस्तपादादिव्यवस्थाया असमवेऽपि न क्षतिः । ननु तादृशशरीरे
मानामात्रोऽनुपलम्भादित्यत्र आह—वरुणलोक इति । तत्र च
श्रुतिरेव प्रमाणमिति भावः । गन्धेति । रसव्यञ्जके मनसि

रामरुदी ।

मेव दोषो जालोर्भेदप्रतिबन्धक इति भावः । अप्येऽपीति । तेजोनिष्ठश-
सोरपि भेदप्रदे प्रतिबन्धकमिदमेवेति भावः ॥ ३९ ॥ पृथीसमर्थादिति ।
प्रथमाया इवेति पृथ्वीतादिसिद्ध्यर्थ इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । अप्येऽपि तेजोनि-
ष्ठपणेऽपि । जलमात्रे केवले षडे । सत्विति । तादृशपाठवत्त्वर्थः । अद्भु-
तशर्यकः । तदुक्तं नैमित्तिकद्वयव्युत्पत्तम् । ऊर्गण एव निमित्तत्वप्रतिपादनादिति
भावः । तच्च नैमित्तिकद्वयव्युत्पत्तं च । सतिद्विद्वयैव तस्य जलत्वव्यञ्जकत्वादिति

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लमास्वरम् ।

व्यञ्जकोदकवत् । रसेनेन्द्रियसंनिकर्षे व्यभिचारवारणाय
द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति—सिन्धुरिति । सिन्धुः
समुद्रः । हिमं तुषारः । आदिपदात्सरित्कासारकरकादिः
सर्वोऽपि ग्राह्यः । नच हिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति
वाच्यम् । उष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
यद्रव्यं यद्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्दलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः ।
अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकायाः काठिन्यप्रत्ययस्य
आन्वितत्वात् ॥ ४० ॥ तेजो निरूपयति—उष्ण इति ।
उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च
जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिवि-
दिनकरी ।

दिनकरी ।

व्यभिचारवारणाय गन्धाद्यव्यञ्जकत्व इति । कासारः सरः ।
करकादिरित्यत्रादिपदात्कूपाविपरिमद्दः । कठिनत्वादिति । कठि-
नस्पर्शश्चैवादित्यर्थः । विलीनस्य तस्येति । सप्तम्यर्थे पठ्यते ।
कचिद्विलीनयोरिति पाठः । स तु ऋजुरेव । विलीनताया द्रवत्व-
रूपाया जलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः । ननु विलीनता नैमित्तिक-
द्रवत्वमेव तदुक्तमूष्मणेति । तस्य न जलत्वव्यञ्जकम् । यदि च
विलीने तस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नष्टे सतीत्यर्थस्तथापि करकादिनाशोत्तरं
द्रव्यान्तरोत्पादात्तत्रैव द्रवत्वजलत्वयोः प्रत्यक्षं न करकायां नष्टत्वा-
दत आह—यद्रव्यमिति । तथाच करकादिनाशोत्पन्नद्रव्यान्तरे
जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तव्याप्त्या करकादिषु जलत्वसिद्धिरिति
भावः । ननु हिमकरकयोः पार्थिवत्वाभावे कथं काठिन्यप्रत्यय
इत्यत आह—अदृष्टविशेषेणेति ॥ ४० ॥ इति जलग्रन्थः ॥
इत्थं चेति । उष्णत्वजातिसिद्धौ चेत्यर्थः । ननु कथं तर्हि जन्यो-

रामहृदी ।

भावः । नष्टत्वारिह्यस्य करकाया इत्यादिः । नूटेऽदृष्टविशेषेनेत्यस्य दुरदृष्टवच्छे-
दार्थः । प्रतिरोधोऽप्रत्यक्षं तथाच प्रतिबन्धकवत्तत् द्रवत्वाप्रदे आन्वितस्वैव
काठिन्यप्रतीतिरिति भावः ॥ ४० ॥ इति जलग्रन्थः ॥ विलसनेति ।

शेषः । तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्यैवानुसन्धेयम् ।
नचोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं । तत्राप्यु-
ष्णस्य सत्त्वात् किंतु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः ।
एवं रत्नकिरणादौ च पार्थिवस्पर्शेनाभिभवात् चक्षुरादौ चानु-
सूतत्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरकतकिरणादौ
च पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लरूपाग्रहः । अथ तद्रूपाग्रहे
दिनकरी ।

ष्णस्पर्शवत्त्वाविकारणभिन्नेषु परमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यत
आह—तस्येति । तेजस्त्वस्येत्यर्थः । जलत्वस्येवेति । यथाच
जल्पजलत्वावच्छिन्नजननकत्वावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजा-
तिसिद्धिसत्त्वात् अन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजननकत्वावच्छेदकतया तेजःपर-
माण्वावपि तेजस्त्वरूपजातिसिद्धिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । सम-
वायेन विलक्षणनीलोत्पत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन तेजःसंयो-
गत्वेन हेतुत्वात्तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । चन्द्रकिरणा-
दावित्यादिना रत्नकिरणादेः परिग्रहः । तत्रापि चन्द्रकिरणादा-
वपि । ननु तर्ह्योष्णप्रतीतिः कुतो नेत्यत आह—किंत्विति ।
तदन्तःपातिजलस्पर्शेनेति । चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागशीतस्पर्-
शेनेत्यर्थः । ननु चक्षुरादिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्य केनाप्यनभिभूतत्वा-
त्प्रत्यक्षापत्तिरत आह—चक्षुरादौ चेति । मरकतकिरणादावि-
त्यादिना सुवर्णपरिग्रहः । स्याद्रूपं शुक्लमास्वरमिति मूलम् । तत्र
शुक्लेति स्वरूपकथनम् । मास्वररूपमात्रस्य लक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गात्मा-
वान् । मास्वरत्वं जातिविशेषः । स च तेजोरूपमात्रवृत्तिः शुक्लत्व-
व्याप्यश्चेति । ननु रूपाविषयकद्रव्यप्रत्यक्षत्वाभावाद्द्वैश्वानरादेः शानु-
पत्त्वानापत्तिरिति शङ्कते—तद्रूपाग्रह इति । वैश्वानरादेरपानुपत्त्वे
रामकरी ।

अथपत्नीलाभनेत्यर्थः । नीलेत्पुलकभ्रमं पाकेन रक्षादेरप्युत्पत्तेः । अतिप्रसङ्गा-
त्मावमुपादायति—मास्वरत्वमिति । ननु तेजोरूपमात्रमनेकविधत्वात् पीत-
त्वशुक्लत्वादिना धीर्धर्मद्रास्वरत्वस्य जातित्वं न संभवतीत्याशङ्कं निराकरोति—
शुक्लत्वव्याप्यश्चेति । नच धितुशादौ मास्वरपीतस्याप्यनुभवात्कथं शुक्लत्वं

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतांदि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न । अन्यदीयरूपेणैव धर्मिणो ग्रहसंभवात् शुद्धस्यैव पितृपीतिम्ना । बह्वेस्तु शुद्धं रूपं नामिभूतं किंतु तदीयं शुद्धत्वमभिभूतमित्यन्ये । नैमित्तिकमिति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । नच नैमित्तिकं द्रवत्वं दहनादावव्याप्तं घृतादावतिव्याप्तं चेति वाच्यं । पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्वबहुचिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वस्य वि-
चक्षितत्वात् । पूर्ववदिति । जलस्यैवेत्यर्थः । तथाहि तत्

दिनकरी ।

तद्रूपसंख्यादिगुणानामपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति, योग्यव्यक्तिमा-
त्रवृत्तित्वाभावादिति, अपिना सूचितम् । अन्यदीयरूपेणैवेति ।
पार्थिवरूपेणैवेत्यर्थः । मतान्तरमाह—बह्वेस्त्विति । सुवर्णादि-
रूपे तेजसि तत्सत्त्वादिति । तेन नासंभव इति भावः । पृथि-
व्यवृत्तीति । नैमित्तिकद्रवत्वबहुचिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमादाय पृथि-
व्यामतिव्याप्तिवारणाय पृथिव्यवृत्तीति । पृथिव्यवृत्तिजलत्वजाति-
मादाय जले, पृथिव्यवृत्तिवायुत्वादिकमादाय वायावतिव्याप्तिवार-
णाय नैमित्तिकद्रवत्वबहुचिद्रव्यत्वमादाय वायाव-

रामरुद्री ।

तस्येति वाच्यम् । तत्रत्यशुद्ध एव पीतत्वप्रान्तेरेवोपगमादिति भावः । रूपा-
विषयकेति । नच निर्बिकल्पके प्राथमिके षट् इति प्रत्यक्षे च रूपविषयकत्वान-
नुभवान् कथमेतदिति वाच्यम् । षट्त्वे संनिर्कर्षदशायां स्मादावपि
सनिर्कर्षसावदयकतया षट्षट्त्वयोरिव स्वरूपत्वयोरपि समुद्गाढम्बननिर्वि-
कल्पकत्व प्राथमिकविनिश्चयप्रत्यक्षमापि रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यात्तदवगाहिनो रूपविष-
यकत्वस्यैव स्वीकरणीयत्वादिति भावः । सूक्ष्ममित्यस्य वैश्वानरादेरित्यादि-
पदेनेति शेषः । पार्थिवेति । पाकजपार्थिवरूपेणेत्यर्थः । तस्यैव पाकजत्वात्
वैश्वानरे यादृशरूपप्रतीतिस्तदस्य रूपं न काष्ठादिरूपपुष्टिभ्यां पूर्वमनुभूतमतः
पाकजत्वं प्रदर्शितमिति ध्येयम् । ननु सुवर्णरूपतेजसि नैमित्तिकद्रवत्वबहुचिद्रव्यत्व-
प्रदर्शितं तद्वानर्थकमेव तावताप्यप्याक्षेपरिहारदिज्ञातव्यामाह—तेनेति ।
तत्त्वमेनेत्यर्थः । तथाच तद्रूपस्यसंभवपरिहारकत्वमेव । अन्यासिपरिहारस्तु
तत्परम्बनेन करणीय इति भावः । पृथिव्यवृत्तीति । अत्र जातिपदस्य
द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिपरत्वेऽपि न निवार इति सूत्रार्थेव द्रव्यत्वसाक्षा-

इन्द्रियं नयनं वह्नि स्वर्णादिविषयो मतः ।

द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपं तदन्यदनित्यम-
चयवि च । तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयो-
निजमेव । तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥ अत्र यो विशेष-
स्तमाह—इन्द्रियमिति । ननु चक्षुस्पस्यैजसत्त्वे किं मानमिति
चेत् चक्षुस्पस्यसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूप-
व्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् । प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वाद्वात्र
दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं परकीयेति । घटादेः स्वीयरूप-
व्यञ्जकत्वाद्वाभ्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति । अथवा

दिक्करी ।

दिव्याप्तिवारणाय जातीति ॥ ४१ ॥ परकीयस्पर्शादीति ।
गन्धाव्यञ्जकत्वादिघटितहेत्वन्तरसूचनायादिपदैर्न गन्धादिपरिमहः ।
चक्षुषः परकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय स्पर्शपदम् । अत्र
केचिदाहुः—चक्षुर्विषयासंबद्धमेव प्राहकम् । यदि प्राप्यप्रकाशकारि-
स्यात् तदा रसनादिवदधिष्ठानसंबद्धं गृहीयात्, नचैवं, गोलकासं-
बद्धमहणात् । किं यदि चक्षुः प्राप्य गृहीयात्तर्हि स्वतोऽधिकप-

रामखी ।

द्याप्योर्युक्तम् । जलवेत्युपलक्षणं वायुत्वादिकमादाव वाप्यादावप्यत्रिव्याप्तिमवा-
दिति दृष्टव्यम् ॥ ४१ ॥ स्पर्शपदमिति । परकीयपदमपि स्वीयस्पर्शव्यञ्जक-
धीषे दृष्टान्तासिद्धिवारणाय । उक्तीरता परकीयरूपव्यञ्जकप्रले इभ्यभिचारवार-
णाय हेतौ सत्यन्तं । गणनादी तद्धारणाय विशेष्यदलं । घटादौ स्वीयरूपव्यञ्जके
तद्धारणाय तत्रापि परकीयेति । चक्षुः सनिकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सती-
त्यपि पूरणीयम् । एतत्सर्वं मूलोक्तत्वादुपेक्षितमिति बोध्यम् । गोलकमेव चक्षुर्वै
तैजसमित्युच्छृङ्खलमतं दर्शयति—अत्र केचिदित्यादिना । विषयासंपर्कं
विषयसन्निकर्षपरहितम् । एवकारेण सन्निकृष्टप्राहकत्वं व्यवच्छिद्यते गोलकसंयु-
क्तस्य चक्षुषाऽप्रहणात् । अत्र चक्षुः पदं चक्षुरेन्द्रियत्वेनानिमितपरं येन तेजोरूप-
चक्षुः स्वमते अस्तत्वेऽपि न पश्चात्प्रसिद्धिर्नवा सार्थिवगोलकस्य च सन्निकृष्टप्राह-
कतया. तेनाप्यनङ्गीकारेण यदीत्यापुत्तरप्रश्यानुत्थितिरिति ध्येयम् । अत्र चोत्-
रप्रश्यानुत्थारादधिष्ठानासंबद्धमाहकत्वारिति हेतुस्त्वनीय, परं तामिमुह्यमव्य-
वधानं च प्रहृषे प्रदोषकमित्येतन्मतेऽवश्यमत्रो करणीयमन्यथा पृष्ठदेशस्थितार्वा
अवहितानां च साष्टपापतिवारणासंभवाद् सिद्धान्तिभिस्तु चक्षुः संयोगमा-

प्रभाया दृष्टान्तत्वंसंभवादार्धं परकीयेति न देयम् । चक्षुः-
संनिकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति—

दिनकरी ।

रिमाणवन्न गृहीयात्, न खलु नखरश्चनिका परशुच्छेशं छिनत्तीति,
शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानापत्तिश्च । गतिक्रमेण प्राप्यग्रहणे हि
सन्निकृष्टक्रमेण ग्रहणं स्यात् ननु तुल्यकालमुपलम्भः । अनुभवति
सून्मीलयन्नेव नयने शार्द्रां शीतमयूखं च । एवंच प्राप्यकारित्वानु-
रोधेन गोलकातिरिक्तं चक्षुः परैरङ्गीक्रियते गोलकस्य चन्द्रादिप्राप्त्य-
संभवात् । अप्राप्यकारित्वे च गोलकमेव चक्षुस्तत्र न वैजसमिति ।
तदसत् । अधिष्ठानासंबद्धार्यप्राहिण्याः प्रदीपप्रभाया इव चक्षु-
षोऽपि प्राप्यकारित्वसंभवात् पृथुवरग्रहणस्य च गोलकनिर्गतस्य
महतस्य चक्षुषः पृथ्वप्रत्वेन प्रदीपप्रभाया इवोपपत्तेः, स्वाधिकपरि-
माणवद्द्रव्यप्राहिणा त्वमिन्द्रियेण व्यभिचारान् तादृशनियमे माना-
रामरुद्री ।

वेनैव तद्धारणसंभवात् तेषामेतत्कल्पनीयं दूरस्थत्वस्य प्रतिबन्धकताकल्पनं सू-
क्ष्ममेवैषि समानमिति बोध्यम् । ननु कदेतुरप्रयोजक इत्याशङ्कानिरासाय साध्या-
भावे हेतुरेव न स्यादिति हेतुच्छिद्यत्वापत्तिरूपमनुकूलतर्कं प्रदर्शयति—**यदीत्या-**
दिना । प्राप्यप्रकाशकारि सन्निकृष्टप्राहि । नचैवमिति छेदः । गोलकसंबद्-
मानप्राहकं भवेति तदर्थं । ग्रहणादिलग्नस्य चतुषेलादिः । अत्र प्रदीपप्रभायां
वक्ष्यमाणव्यभिचाररूपाद्यं परिचिन्त्य स्वाधिकपरिमाणवद् द्रव्यप्राहकत्वेनापि
चक्षुःयुक्तसाध्यपिद्धिः संभवतीत्याह—**किंचेति ।** यद्यत्समुच्चमेव यत्सवन्धि-
फलजनकं तत्तदपेक्षया मालान्तन्यूनपरिमाणवदिति सामान्यमुख्यादयमिधारेण
दृष्टान्तमाह—**न खल्विति । नखरश्चनिका नखरुन्तनी ।** तथा चैतस्याप्त्य-
नङ्गीकारे नखरश्चनिकापि परशुमेयं महादावपि छिन्यात् । अत्र च स्वाधिकपरि-
माणदारोपि परशुमेयत्वदर्शनादाखान्तिरन्यूनताया निर्गुमसक्यताबेत्सखर-
सादेत्कन्तरमाह—**दार्येति ।** तथाच शाखाचन्द्रमसोरेककालीनचाक्षुषजनक-
त्वेनापि चक्षुषि षष्ठसन्निकृष्टप्राहकत्वमापादवितुं शक्यमिति भावः । उपसहरति—
पर्यंचेति । चक्षुषः असन्निकृष्टप्राहकत्वे चेत्यर्थः । नन्विधारेण त्विहाशङ्कामा-
ह—**तद्येति ।** तथा चैन्द्रियं नयनमिति कारिकाप्ररोपापत्तेर्नैवापत्तेः समव इति
भावः । अधिष्ठानासंबद्धेति । तथाचोक्तनियमो दीपरूपाधिष्ठानासंबद्धपटारिमा-
दिभ्यां दीपप्रभायां व्यभिचरित इति भावः । तदभिमानस्य एकदाजीनलक्ष्मस्य ।
कालसंनिकर्षेण अविद्येति कालगतत्वेन । ननु शाखाचन्द्रमसोऽतिदूर-

वहीति । ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेत् । न ।

-

दिनकरी ।

भावात् । तुल्यकालग्रहणं चासिद्धमेव । तदभिमानस्य कालसंनि-
कपेणैवोपपत्तेः । अचिन्त्यो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः
यत्प्राचीनाचलचूडाबलम्बिन्वेव भगवति मयूखमालिनि भवनोदरे-
प्वालोक इत्यभिमानो लोकानाम् । यच्चाहुः शालिकाचार्याः—
चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धेन चक्षुषा तावदर्थसंस्पृष्टेन युगपत्ताव-
दर्थग्रहणमिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यत एवेति ।
तन्न । चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषः पृष्ठभागेऽपि सत्त्वात्पृ-
ष्ठभागस्थितपदार्थग्रहणापत्तेः पृष्ठदेशस्थबाह्यालोकैश्चक्षुरुत्पादे माना-
भाव इति चेदमदेशस्थबाह्यालोकैरपि तदुत्पादे मानाभावः तदन-
भ्युपगमेऽपि चाक्षुषोपपादनस्यानुपपत्तमुक्तत्वादिति । लाघवादाह—
अथवेति । तैजसत्वे किं मानमिति । सुवर्णं पार्थिवं नैमित्ति-
कद्रवत्ववत्त्वादित्यनुमानस्य पार्थिवत्वसाधकस्यैव सत्त्वात् । समा-
यत्ते—नेति । सुवर्णमिति । नचात्र पीतरूपवद्द्रव्यात्मकस्य

समत्वी ।

त्वेन शठिति चन्द्रचक्षुस्योपास्यभावात् शाखाचन्द्रमसोश्चाक्षुषयोरखण्डसाक्षिध्व-
मेव समवति येन तुल्यकालताभ्रान्ति स्यादित्याह—अचिन्त्यो हीति । निवे-
स्तुमन्नय इत्यर्थः । लाघवातिशयेन वेगजनकक्रियातिशयेनेत्यर्थः । गुरुत्वा-
भावरूपलाघवस्य वाधाद्गपेशयातिशयासंभवादिति मन्तव्यम् । यत् यस्मात् ।
प्राचीनाचलः उदयगिरिः । चूडा अत्र सिद्धरमिति यावत् । मयूखमा-
लिनि सूर्ये । अभिमानो भ्रमः । उदयावलारोहणग्रहण किरणप्रसारयोव-
स्तुगलैककालीनत्वामावादिति भावः । वस्तुतस्तु चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वसा-
धकानुमानस्य पूर्वमुक्ततया तत्र एव गोलकस्य चक्षुरिन्द्रियत्व न शङ्कार-
दमपि । नहि सिद्धान्तिभिः प्राप्यकारिरत्नानुरोधेन चक्षुषस्तथात्मज्ञीक्रियते ।
अन्यथा रश्मिन्द्रियादीनामधिष्ठानातिरिक्तत्वं कथं सिद्धेत् । यद्यपि घ्राणेन्द्रि-
यस्य पार्थिवत्वादिधिष्ठानातिरिक्तत्वे न किंचिदपि मानं तथापि नाटिकासत्त्वेपि केषा-
म्बिन्द्रियस्य तद्वत्त्वस्यैव तद्वत्त्वमिति चिन्त्यते । घ्राणोन्द्रियस्यैव तद्वत्त्वमिति चिन्त्यते ।
नाथ तसिद्धिरिति ध्येयम् । बाह्यालोकोऽप्य न सौरालोकादिपरमाण्वादिस्तदा-
रूपस्य प्रत्यक्षत्वापाठात् किंत्वनुद्भूतरूपवत्त्वे एवेति मन्तव्यम् । सापत्तादि-
रूपस्य परदीवत्त्वाप्रवेगेनेत्यादि । पीतरूपवदिति । उपर्युक्तपार्थिवभाग-

सुवर्णं तैजसं असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीति । नचाप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्यात्यन्ताग्निसंयोगनाश्यत्वात् ।

दिनकरी ।

सुवर्णस्य पक्षत्वे बाधः तैजससुवर्णस्य चानुमानात् पूर्वमसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिः । धर्मशास्त्रे पीतद्रव्येऽपि सुवर्णपदप्रयोगेण तस्यापि सुवर्णपदवाच्यतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे बाधताद्ववस्थादिति वाच्यम् । अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया पक्षतावच्छेदकत्वेऽत्र भेदप्रयुक्तस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्यादोषत्वान् । असति प्रतिबन्धक इति । जलमध्यस्थघृतादौ व्यभिचारवारणायासति प्रतिबन्धक इति । अग्निसंयोगानाशयद्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचारवारणाय संयोगे सतीत्यन्वम् । घटद्रवत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताग्निसंयोगासमानकालीनत्वात् व्यभिचारः । अनुच्छिद्यमानद्रवत्वादित्यस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थो ननुच्छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वादिति गगनादौ व्यभिचारात् । अग्निसंयोगनाशयत्वादिति । एतन्नोपलक्षणम् ।

रामरुद्री ।

स्वेत्यर्थः । धर्मशास्त्र इति । तोलकपरिमितं सुवर्णं दद्यादित्यादिस्य इत्यर्थः । तादृशस्यादिति । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया सामानाधिकरण्येन बाधप्रसङ्गादिति भावः । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि सुवर्णस्य तैजसविषयत्वसंभवेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधस्यादोषतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि न शक्तिः । सोमसो वर्णो यत्वेति न्युत्पत्त्या सुवर्णपदस्योच्यो ऋषिदिरपीति न सुवर्णस्य तेजोविषयत्वसिद्धिरिति नाशङ्कनीयम् । तस्यान्युत्पत्तौ तस्य वाक्यत्वेन शक्यतास्यवाच्यत्वाप्रतिक्षेपेति तु विग्राहनीयम् । सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्येति । यद्यप्युक्तत्वेऽधिकरणे अनुमानात्पूर्वं कापि साध्यानिश्चयेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिशक्यन्तव्या, व्यतिरेकव्याप्ती च न साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यं शक्यमिति न सिद्धसाधनसङ्कापरस्वभावापि रजतादौ व्यतिरेकेण सामानाधिकरण्येन अनुमित्युत्तरगन्धव्याप्तिज्ञानस्यापि संभवात्तदुत्तरं वेनेव रूपेण सुवर्णस्येते अनुमितिरन्वयव्याप्तिज्ञानेनापि संभवतीत्यभिप्रायेणैतदभि-

ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न । जलमध्यस्थमपीक्षोदवत्तस्याद्रुतत्वात् । अपरे तु

दिनकरी ।

“अपरेपत्यं प्रथमं हिरण्यमि”त्याद्यागमान्यथानुपपत्तेरप्यनुकूलतर्क-
त्वादिति । एतेनाश्रयनाश्रयजन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वे
आश्रयनाशनाशद्रवत्वव्यावृत्तं जातिविशेषं कल्पयित्वा विजातीय-
द्रवत्वनाशं प्रत्यमिसंयोगत्वेन हेतुता स्वीकार्या । तच्च वैजात्यं
सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तमपीति दर्शितानुकूलतर्कोऽसद्गतः सुवर्णस्य
पृथिवीत्वेऽपि तदीयद्रवत्वस्यामिसंयोगनाशतावच्छेदकानाकान्त-
तया अत्यन्तामिसंयोगसत्त्वेऽपि नाशापत्तेरसंभवादित्यपि परास्तम् ।
क्षोदधूर्णम् । तस्य पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य । प्रकारान्तरेण तस्य
तैजसत्वं साधयतां मतमुपन्यस्यति—अपरे त्वित्यादिना ।

रामरुदी ।

हितमिति श्येयम् । अमिसंयोगानाशेऽस्य अमिसमवधानामावेनेत्यादिः । तेन घृत-
द्रवत्वसामान्यत्वेऽपि अमिसंयोगनाशतावच्छेदकाकान्ततया तादृशघृतस्याप्रसिद्धावपि
अपरेऽसमवधानेन अमिसंयोगजन्यनाशाप्रतियोगिद्रवत्ववतो घृतस्य प्रसिद्ध्या न क्ष-
तिः । स्वसमानाधिकरणेति । गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सतिसप्तम्याः
सामानाधिकरण्यार्थकतायाः, गोपु दुश्मानाद्युगत इत्यादौ तस्याः समानकालीनत्वा-
र्थकतायाश्च ह्युपत्वादिति भावः । अनुच्छिद्यमानद्रवस्य स्वसमवायिसंयोगरूपपर-
परया गगनादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारित्वापरत्या समवायेन तस्य हेतुतालाभा-
याधिकरणत्वांशं पूरयित्वा व्याप्ये—अनुच्छिद्यमानेत्यादि । द्रवपदस्य गुणपर-
ताया अपि समवेन उच्छिद्यमानो द्रवो यस्य स उच्छिद्यमानद्रवः नोच्छिद्यमानद्रवो-
ऽनुच्छिद्यमानद्रवः तस्य भावस्त्वमेति व्युत्पत्तिलभ्यार्थकता तरपदस्य निराकरोति
—नत्विति । अनधिकरणत्वादित्यस्य पूर्वतनेनेत्यर्थः । इत्यनेनान्वयः । अनुकूल-
तर्कत्वात् सुवर्णं यदि तैजसं न स्यात्तर्जनादागमप्रतिपादादयपत्यत्वञ्च स्वादिति
तर्कस्य सत्त्वात् । स्वसमवायिकारणसमवायिकारणकमपत्यसम्बन्धः अन्यमात्रं न
तदर्थं तथासति तस्य काकादृशादेरपत्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । जातिविशेष-
मिति । अन्यथा शवयवनाशजन्यत्वस्य गुदशरीरस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवे-
दोन गौरत्वापत्तेरिति हृदयम् । इत्यपि परास्तमित्यपिना तादृशागमस्य शब्दविध-
नान्ति सुवर्णस्य तैजसत्वे प्रमाणता सूचिता । क्षोद इति । यद्यपि पार्थिवभागस्य
रूपस्य प्रत्य-

अप्य परकीयगगान्तरत्वेति वाचः समुच्चिदः ।

पीतिमाश्रयस्यात्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शनात्तत्प्र-
तिबन्धकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते । तथाहि अत्यन्ताग्नि-
संयोगी पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्य-
संयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपा-

दिनकरी ।

तत्प्रतिबन्धकं रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकम् । अग्निसंयोगस्य वैज-
ससुवर्णेऽपि सस्वादुक्तं पीतिमेति । साध्ये विजातीयपदमु-
द्देश्यसिद्धयर्थम् । हेतौ सत्यन्तमग्निसंयोगरहिते पूर्वरूपविजा-
तीयरूपानाधारे घटे व्यभिचारवारणाय । अत्र हेतौ पृथि-
वीत्वं दैवं तेन जलपरमाणौ न व्यभिचारः । यथाकथंचिदग्नि-
संयुक्ते घटे तद्वारणायत्यन्तेति । नचाप्रयोजकत्वं, विरोधिद्रवद्रव्य-
संबन्धं विना पार्थिवाग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादिति
भावः । न च द्रवद्रव्यादन्यदेव प्रतिबन्धकं वाच्यम् । अदृष्टकल्पना-

रामरुद्री ।

सदानीं श्वत्वाग्नीकारेऽपि वैजोरूपद्रवद्रव्यान्तरस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न व्यभि-
चार इति शक्यते वक्तुं तथापि पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन जलस्यैव रूप-
तया नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वेज्योऽनुमानात्पूर्वमस्मिद्वतया न तत्प्रतिबन्धकसत्तामा-
दाय व्यभिचारवारणार्थमवः पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन द्रव्यान्तरकल्पनं तु
परेत्वित्वादिना भक्ष्यमाणं मत्तान्तरमेवानुसरतीति भावः । तैजससुवर्णेऽपीति ।
तत्र भक्ष्यमाणपृथिवीत्वपटितहेतोरभावेन अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्द्देश्य-
तया भागासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । अतएव अग्निसंयोगद्रव्यपीतपार्थिवे साध्यस्य
विजातीयद्रवद्रव्यसंयोगस्य, हेतौ च स्वसमानाधिकरणाग्निसंयोगकात्तौनपूर्वरूपवि-
जातीयरूपानाधारत्नस्य चासद्वेन बाधासिद्धोर्वारणाय अग्निसंयोगीति सार्थकम् ।
अत्र च यत्किंचित्पीतपटादौ साध्यस्योभयवादिस्मिद्वतया सामानाधिकरभ्येन साध्य-
तायां सिद्धसाधनापस्याऽवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिर्द्देश्येति बोध्यम् । तेन
जलपरमाणोविति । यद्यपि पूर्वहेतावपि जलपरमाणौ व्यभिचारस्तदवश्य एव
तत्रापि पृथिवीत्वस्य हेतुविशेषणत्वे हेत्वप्रसिद्धिरेव पृथिव्यामग्निसंयोगानाश्रय-
त्वाभावात्तथापि तत्र द्रवत्वपदस्य नैमित्तिकद्रवत्वार्थकत्वोपगमाच्च व्यभिचार इति
विभावनीयम् । विरोधीति । विजातीयरूपप्रतिबन्धकत्वर्थः । द्रवद्रव्याद-

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पचने मतः ॥ ४२ ॥
 नधिकरणत्वात् जलमध्यस्थपीतपटवत् । तस्य च पृथिवीजल-
 दिनकरी ।

पचेरिति । तस्य चेति । तस्य द्रवद्रव्यस्य । पृथिवीजलभिन्न-
 सोति । पृथिव्याः पक्षीकृतपीतिमात्रयाया विजातीयत्वाभावाज्जलस्य
 तत्रासंभवादिति भावः । तैजस्वनियमादिति । वाय्वादौ रूपा-
 मावादिति भावः । नचान्धकारे पीतिमरूपाश्रयद्रव्यप्रहापत्तिः
 सुवर्णरूपालोकसंयोगसत्त्वादिति वाच्यम् । उद्भूतानभिभूतरूपालोक-
 संयोगश्चैव द्रव्यप्रत्यक्षे हेतुत्वात् सुवर्णरूपस्य त्वभिभूतत्वात् । नच
 तदानीं पीतरूपस्याप्यप्रहात् सजातीयप्रहणकृतमप्रहणं नतु सुवर्ण-
 रूपस्याभिभूतत्वेनेति न तस्याभिभूतत्वमिति वाच्यम् । लघुतया
 सजातीयसंबन्धस्यैवाभिमवपदार्थत्वान् । नच तथाप्यन्धकारे
 सुवर्णस्य साक्षात्कापत्तिः तेजोभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येयालोकसंयोगस्य
 हेतुत्वादिति वाच्यं । सुवर्णभिन्नं यत्तेजसाद्भिन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य
 हेतुत्वात् । नवीनास्तु सुवर्णं पार्थिवमेव पीतं सुवर्णं द्रुतमिति
 साक्षात्संबन्धेन द्रवत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीते-

भिन्नस्य तेजस्त्रनियमात् । वायुं निरूपयति—अपाकज इति । अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वाद्भुक्तमपाकज इति । अ-

दिनकरी ।

द्रवत्वस्याप्यत्यन्तोच्छेदात् पृथिवीत्वस्य पीतरूपसमवायिकारणत्वाव-
च्छेदकत्वाद्गुणनाशे तादात्म्येन स्वर्णस्य विरोधित्वाच्च न पीतरूप-
नाश इति वदन्ति ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥ वायौ प्रमाणं दर्शयितुं
मूलेऽपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पत्रने मत इत्युक्तं तत्रापाकजावि-
पदानां क्रमेण व्यावृत्तिमाह—अनुष्णाशीतस्पर्शेति । उक्त-
मपाकज इति । यद्यप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं पटादाव-
तिव्याप्तं तथाप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शबन्मात्रवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्या-
प्यजातिमत्त्वं पाकजस्पर्शवद्वृत्त्यनुष्णाशीतस्पर्शवद्बृत्तिद्रव्यत्वसाक्षा-

रामरुद्री ।

त्वात्साभिदिकत्वाच्च न जलमित्यर्थः । पीतरूपवदवाच्यं न पृथिव्यन्वदित्वाह—
पृथिवीत्वस्येति । ननु तन्नाभिप्रयोगे कृतो न रूपनाश इत्यत आह—रूपनाश
इत्यादि । नदन्वीत्यस्यसूत्रनाय । स च पार्थिवत्वापि तदानीं द्रवत्वाद्भीकारसं-
भवेन प्रतीतेः प्रमात्यसंभवात् द्रव्यान्तरसंयोगस्यैव अन्यत्र पार्थिवरूपद्रवत्वनाश-
प्रतिबन्धकत्वेन क्लृप्तत्वात् तत्रैव तादात्म्येन सत्यं तदुभयनाशप्रतिबन्धकताकल्प-
नेऽन्वयप्रादृक्कल्पनापत्तेः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवस्य द्रवत्वानर्हाकारेण तदीयद्रवत्वनाशे
द्रव्यान्तरसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्तन्मते तत्रापि सत्यं प्रतिबन्धकताक-
ल्पनाधिन्यायावगन्तव्यः ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥ अपाकजानुष्णाशीतस्पर्-
शंचन्माधेति । पृथिवीत्वकारणाय मात्रपदम् । अथाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्विधे
पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वस्य इत्येवमुदाहः । अत्रच तादृशस्पर्शबन्मात्रवृत्तित्वं
तादृशस्पर्शवद्विधावृत्तित्वमात्रं ननु तादृशस्पर्शवद्वृत्तित्वमपि तत्र घटकं प्रयोजन-
विरहादात्मत्वादेरपि तादृशस्पर्शवद्विधावृत्तित्वादेव कारणम् । पटत्वादिकमादावा-
द्विध्यातिवारणाय साक्षाद्याप्यतन्निषेधः, तद्य द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रं
शुभादिवृत्तिजातीनां तादृशस्पर्शवद्विधावृत्तित्वदलेनैव कारणम् । बाधुरद्वित्वमा-
दावातिव्यातिवारणाय जातिपदम् । अथाकजस्पर्शवद्विधावृत्तित्वनिषेधेनैव पृथिवी-
त्वकारणसंभवेपि जलजातीनामकारणादनुष्णाशीतस्पर्शवदित्युक्तम् । प्रथमस्याभिधा-
भावद्रव्यावशिष्टवृत्तताद्वयपटितत्वेन आधिक्यादेर्वाधिक्यकारणवैतत्वपटितं अनु-

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

पाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीतेति । एतेन वायवीयो विजातीयस्पर्शो दर्शितः । तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः ॥ ४२ ॥ एष वायुः । स्पर्शादिलिङ्गकः । वायुर्हि स्पर्शशब्दघृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन वृणादीनां घृत्या शाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात् ।

दिनकरी ।

व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदयोऽवसेयः । एतेन स्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वादिकथनेन । तज्जनकतावच्छेदकमिति । तथाच विजातीयस्पर्शजनकतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिः । इदमुपलक्षणम् । शब्दविशेषस्य बहित्वावच्छिन्नस्य या निमित्तकारणतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥ मूले स्पर्शादिलिङ्गक इति । स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य स तथा । मुक्तावल्यां घृतीति । घृतिर्गुरुणो द्रव्यस्थापनम् । विजातीयस्पर्शेनेति । तृतीयान्तचतुष्कमनुमानादित्यनेनान्वितम् । अनुमित्तिप्रकारस्तु योऽयं रूपवद्रव्यासमवेतस्पर्शः स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वान् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत् । पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय रूपवद्रव्यासमवेत इति विशेषणम् । एवमसति रूपवद्रव्यामिघाते योऽयं पर्णाद्विषु शब्दसन्तानः स

रामकरी ।

भूत कल्यान्तरमाह—पाकजेति । पृथिवीत्ववारणावावृत्त्यन्त । जलत्ववारणाय वृत्त्यन्त । स्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छिन्नपरमनुष्णाशीतपदमिति लाभायैवारस्पर्शपदम्, अन्यथा उष्णाशीतमित्यज्ञानादिमद्वृत्यात्मरवजातिमादायैव अतिव्याप्ते । पूर्वदले स्पर्शपदं तु समवायेन पाकजवत्त्वलाभादान्यथा वायोरपि कालिकादिना पाकजस्पर्शवत्तयाऽसमवापत्ते, अन्यत्पूर्ववदनुसंधेयम् । एतेनेति । वस्तुतस्तु यद्यपीत्यादिना दर्शिताद्यज्ञानिरासार्थं मूले एतनेत्यादिप्रत्यय । तथाच विजातीयस्पर्शवत्त्वस्यैव वायुलक्षणत्वे न कोपि दोष इति मूलमिप्राय इति युक्तमुत्तरायाम ॥ ४२ ॥ सिद्धसाधनवारणायेति । इदं च स्पर्शत्वसामानाधिकरभ्येन द्रव्याधित्वसाधनाभिप्रायेण, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यविदो सामानाधिकरभ्येन सिद्धेत्प्रतिबन्धकारणात् । एवमभेदि बोध्यम् । शब्दसन्तान इति । यद्यपि वेगवत्स्पर्शयोगस्यैव शब्दजनकतया साध्ये स्पर्शवत्त्वविशेषगमनार्थं शब्दजनने स्पर्शा-

पूर्ववन्नित्यतराद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

दिनकरी ।

स्पर्शबद्देगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः अविभज्यमानावयवद्रव्यसंघनिधिशब्द-
सन्तानत्वात् दण्डामिहतभेरीशब्दसन्तानवत् । पृथिव्याद्यभिघात-
जन्मनि सिद्धसाधनवारणायामतीत्यादिपञ्चविशेषणम् । विभाग-
जन्मनि शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतावविभज्यमानेति । एवं नभसि
तृणतूलस्तनयिन्नुविमानादीनां घृतिः स्पर्शबद्देगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका
अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यघृतित्वात् नौकाघृतिवत् । जलादिगततृणादौ
सिद्धसाधनवारणाय नमसीति । प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुकघृत्यादौ
व्यभिचारवारणायामादादीति । एवं रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणे
कर्म स्पर्शबद्देगवद्द्रव्याभिघातजन्यं विजातीयकर्मत्वात् नदीपूराइत्यका-
शाविकर्मवदिति । अग्रे वक्ष्यत इति । आत्मनिरूपणावसर इत्यर्थः ।

रामरुद्री ।

नुपयोगात्तयापि उक्तानुमानेनैव बाधोः स्पर्शस्यापि सिद्ध्यर्थं तदुपात्तम् । साध्य-
व्यर्थविशेषणत्वस्यादोषत्वादिति ध्येयम् । यत्तु गगनादिसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्याऽर्था-
न्तरतावारणाय स्पर्शवदिति । नन्वेवमपि तेजससंयोगहेतुकत्वसिद्ध्याऽर्थांतरता
तदवसरेनेत्यस्वरसादाह वैगवदिति । तन्न । वैगवदं चात्र द्रव्यान्तरक्रियाननक-
वैगपरं तेन तेजस्यपि वैगवत्त्वेन तदुपादानेऽपि नार्थान्तरतापत्तिरेवं च स्पर्शवत्त्वो-
पादानं बाधौ स्पर्शसिद्ध्यर्थमेवेत्यवधेयम् । अस्मदाद्यनधिष्ठितेति । प्रयत्नव-
दात्मसंयोगप्रयुक्तद्रव्यघृतित्वादित्यर्थः । नौकाघृतीति । जलस्यद्रव्यघृतिवदि-
त्यर्थः । जलादिगतेति । इदं चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्गोहेत्पता किंतु
सामानाधिकरन्धनेत्यभिप्रायेण । अन्यथा तादृशतृणादिर्तौ साध्यस्य सिद्धावपि
वायुमात्राधिष्ठिततृणादिघृतावेव साध्यस्यासिद्धतया अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसि-
द्धभावात्तादृशानुमिर्ता बाधकभावेन सामानाधिकरन्धनेन साध्यसिद्धेरकिंचित्क-
रत्वात्तात् सामानाधिकरन्धनेन साध्यसिद्ध्यापि वायुसिद्धिसंभवेनावच्छेदकाव-
च्छेदेन साध्यसिद्धेर्देश्यत्वे प्रयोजनभावादिति भावः । नमसीति । वायुभिन्न-
स्पर्शवदनधिष्ठितेति तदर्थः । नमःसंयुक्तार्थकत्वे जलस्यतृणादिघृतिव्यावर्तना-
संभवादिति मन्तव्यम् । प्रयत्नवदिति । परमेश्वरघृतघृथिव्यादिलोकघृत्यादा-
वित्यर्थः । नस्रस्मदादिघृतपटादिघृत्यादाविति तदर्थः संभवति । तत्रास्मदादिह-
स्तादिरुपतादृशद्रव्यसंयोगहेतुकवत्तुसाध्यस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारपक्षेरेति

यथाच वायुर्न प्रत्यक्षस्तथाग्रे वक्ष्यते । पूर्ववदिति । वायु-
र्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्योऽ-
वयवसमवेतश्च । सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ।
तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् परन्तु जलीयतैजसवाय-
वीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगक्षमत्वं जलादीनां
दिनकरी ।

मूले पूर्ववन्नित्यताद्युक्तमिति । पूर्ववज्जलवदित्यर्थः । नित्यतादी-
त्यादिनाऽनित्यत्वपरिग्रहः । उक्तं बोध्यमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति
मुक्तावस्थां—वायुर्द्विविध इति । तत्र तेषु मध्ये । अयोनिजं
अयोनिजमेवेत्यर्थः । पिशाचादीनामिति । मरुतां लोके प्रसिद्ध-
मिति शेषः । ननु वायोस्त्राल्वादिवाग्व्यापाराभावात् फरचरणाय-
भावेन चाहरणविहरणायभावात् कथं भोगायतनत्वमित्यत आह—
परंत्विति । जलीयतैजसशरीरयोरप्याक्षेपस्य तुल्यत्वात् प्रकरण-
लाघवमभिप्रेत्य साधारण्येन समाधानमाह—जलीयतैजसवाय-
वीयेति । ननु कथं तर्हि जलीयत्वादिब्यपदेश इत्यत आह—
जलादीनामिति । अत्र त्वगिन्द्रिये । यो विशेषोऽधिष्ठानादिः ।

रामरुद्री ।

प्येषम् । कर्मणा वायुसिद्धिप्रकारमाह—एवमित्यादिना । पार्थिवामिघात-
जन्यनृणादिकर्मणि सिद्धसाधनवारणावान्तरेणेत्युक्तम् । साध्ये स्पर्शवत्त्वोपादान-
प्रयोजनं पूर्ववदेव । चेष्टात्मकक्रियाया व्यभिचारवारणाय हेतौ विजातीयेति ।
विलक्षणोति तदर्थः । वेगाजन्यत्वे सति चेष्टाभिज्ञत्वमेव प्रकृते वैलक्षण्यं ननु
जातिविशेषः । अवच्छेदकतासंबन्धावच्छिन्नयत्नगतकारणतानिस्पितकार्यताव-
च्छेदकतया चेष्टायां जातिविशेषसिद्धिसंभवेऽपि अचेतननिष्ठक्रियासु तत्साधकप्र-
माणाभावात् । नच स्पर्शवद्ब्रह्मव्याभिघातजन्यतावच्छेदकतयापि अचेतनक्रियासु
जाल्यन्तरसिद्धौ बाधकाभाव इति वाच्यम् । तथासति धूमादिपरामर्शजन्यताव-
च्छेदकतयापि अनुमितौ जातिविशेषाणां सिद्धिप्रसङ्गाद्भूमादिलिङ्गकानुमितित्वस्यैव
तत्कार्यतावच्छेदकतया सर्वेष्वप्यभेदेऽप्यपरयत्नभवात्प्रकारान्तरेण कार्यकारणभावो-
पपत्तावतिरिक्तजातिकन्यनानीन्वित्यात् तत्तदनन्तक्रियाव्यक्तिभेदस्य दुर्ज्ञेयतया
चेष्टत इति प्रतीतौ विलक्षणतया च चेष्टावजातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति
विभावनीयम् । पूरे प्रवाहः तदाहतत्वं तत्संयुक्तमेव । कारिकास्यपूर्वपद-
स्याव्यवहितपूर्वार्थकत्वे तेजसि नित्यत्वादेः कारिकाया कण्ठतोऽनुक्तेरसङ्ग-
तिरित्यतस्तदर्थमाह—जलवदिति । ननूकमित्यसङ्गतं कारिकायां वायो-

श्रीधान्याञ्जलीयत्वादिकमिति । अत्र यो विशेषस्तमाह—देह-
व्यापीति । शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् तच्च

दिनकरी ।

शरीरव्यापकमिति । नच नखलोमकेशादीनां त्वगिन्द्रियानाधार-
त्वादसंभव इति वाच्यम् । तेषां संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरत्वाभावात् ।
मूलस्थत्वगिन्द्रियमित्यस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन देह-
सहजावरणं त्वगित्युच्यते तद्य पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धं चेति नेन्द्रियं
न च बायवीयमिति परस्तम् । त्वगिन्द्रियलक्षणमाह—स्पर्शेति ।
कार्यमात्रजनककालादावतिव्याप्तिवारणायैन्द्रियमिति । चक्षुरा-
दावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शग्राहकेति । त्वक् त्वगिन्द्रिय-
मित्यर्थः । तच्चेति । त्वगिन्द्रियं चेत्यर्थः । पक्षे स्पर्शत्वा-

रामरुद्री ।

मित्यतादीनामनभिधानादिस्रतस्त्रदर्थमाह—योष्यमिति । तेषामिति ।
लोभादीनामित्यर्थः । संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरसंयुक्तद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । द्रव्यद्र-
यस्यैव संयोगसंभवालोभो न शरीरत्वमिति शोतनाय शरीरसंयुक्तत्वाभिधानम् ।
यद्यप्येवमपि पुरीतति शरीरावयवनादीविशेषे त्वगिन्द्रियभावेन तस्यैवमपि न
देहव्यापकतासंभवः सुप्तिकाले ज्ञानवारणानुरोधेन पुरीतति तदनङ्गीकारात्तथापि
देहव्यापकत्वं यावद्देहावयववृत्तित्वमेव विवक्षितं तच्च पुरीतति त्वगिन्द्रियभावेऽपि
स्वप्नजनकमध्यस्थनादीविशेषस्यैव पुरीतरयाङ्गीकारेणाक्षतमेव । पुरीतत्प्रेदेशस्य
चाज्यवयवत्वेऽपि शरीरावयवत्वाभावात् । नच शरीरव्यापकत्वं शरीरनिष्ठप्रतियो-
गिज्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमेव तथाच पुरीततः शरीरावयवत्वेऽपि तदवच्छेदेन
शरीरवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेऽपि त्वगिन्द्रियस्य न शरीरव्यापकत्वानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । तथाचति केशादीनां शरीरावयवत्वेऽपि क्षतिविरहेण अन्यकृतां तेषां
द्रव्यान्तरताव्यवस्थापनस्य वैफल्यपरतेः । परेतु मिद्धान्तर्भवोभाप एव पुरीतत् ।
गमने स्वगभावादेव तत्र मनसोऽवस्थानदर्शयां ज्ञानानुत्पादः । एतदभिप्रायेणैव
“रे रे मानस पालितं प्रति जनुर्देहान्तरे त्वं सदा तस्मात्कृष्णपद्मबुजे क्षणमपि
प्रस्थीयतां रे मनः । इत्थं प्रार्थितमानसं निजगृहप्रथमतश्चाकुर्वन् मिद्धान्मध्यधि-
यद्गतं न च गतं तपादपद्मेरुं” इति प्राचीनपद्यमपि सन्नच्छत इति प्राहुः ।
सहजावरणं स्वाभाविकवरणं चर्मरूपम् । कालादाविति । यद्यपि स्पर्शन-
त्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशे न कालादावतिव्याप्तिः भावद्रव्यस्य लक्षणे तादृशजन्य-
तानिवेशः । अन्यथा अन्यमात्रस्य कालोपाधिग्रामते चक्षुष्यतिव्याप्तितादवस्थात् ।
नच प्रलये क्रियैव क्षणघटिकादिष्यवस्था वाच्या, तत्र तदनङ्गीकारे पुराणप्रति-

वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शसैवामिव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्घि-
सलिलशैत्यामिव्यञ्जकव्यजनपवनवत् ॥ ४३ ॥ विषयं दर्श-
यति—प्राणादिरिति । यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधस्तस्य च-
तुर्था विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे तथापि संक्षेपादेव त्रैविध्य-
मुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमना-
दिनकरी ।

भिव्यञ्जकत्वादसिद्धिपारणाय रूपादिषु मध्य इति । मनसि
व्यभिचारवारणाय एवकारः । त्वग्निन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय
द्रव्यत्वे सतीत्यपि बोध्यम् । अङ्गसङ्घिसलिलं खेदः ॥ ४१ ॥
आकरे प्रशस्तपादमाप्यादौ । प्राणस्त्वेक एवेति । कथं तर्ह्ये-
पानादिव्यवहार इत्यत आह—स्थानप्रशादिति । “हृदि प्राणो
शुद्धेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्यो ध्यानः
सर्वशरीरगः” इति स्थानभेदादित्यर्थः । क्रियामेदाच्चेति । मुख-
नासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः मलादीनामधोनयनादपानः
आहारेषु पाकार्थं बहेः समुन्नयनात्समानः उदूर्ध्वं नयनादुदानः
नार्टीमुखेषु चितननाद् ध्यान इति क्रियामेदाद्धि पञ्चसंज्ञा लभते
ननु संज्ञाभेदेन संज्ञिभेद इति भावः ॥ इति वायुग्रन्थः ॥
रामहृदी ।

इन्द्रियप्रलयकालयोरेकप्रमाणत्वस्य असमवात् प्रत्ये दिङ्कालविभागे नास्तीत्यस्य
महाप्रलयपरत्वात् । तथाच महाप्रलययोराभित्वस्य पञ्चे स्वीकारेपि सद्दतिरिक्तकि-
याभिन्नजन्यमात्रे कालोपाधित्वकल्पने बीजाभावान्मतमेतदसङ्गतमिति वाच्यम् ।
तथाप्यतीदान्तीन्तनदिनामुपाधिव्यस्तानन्तक्रियाव्यक्तिषु कल्पने गौरवात् प्रत्य-
मात्रस्य तथात्वे तु दिनमात्रस्थाप्येकषट्पादिव्यकरेव तथात्वसमवेन लाघवस्यैव
तन्मूल्यतासमवेन तादृशमतस्य सङ्गतत्वात् तथापि त्वक्संयोगादावतिव्यातिवार-
णवैव इन्द्रियपदमिति ध्येयम् । मूले इन्द्रिय त्वगित्यसङ्गतं स्वचक्षर्मह्यस्य
इन्द्रियाभिष्ठानत्वादत इन्द्रियपदपूरणेन तस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थकतामाह
—त्वग्निन्द्रियमिति । मध्य इतीति । तत्सहितवच्छारेण रूपाद्यव्यञ्जकत्वस्यैव
कामेन स्पर्शत्वव्यञ्जकत्वेऽपि त्वग्निन्द्रियस्य न स्वरूपातिदिरिति भावः । बोध्य-
मित्यस्य विशेषणमित्यादि ॥ ४३ ॥ इति प्राण इत्यादे इन्द्रमात्रावच्छिन्न इत्यादि-
र्ये । यथायुगे ध्यानस्यापि प्राणत्वावति । समुन्नयनमुद्दीपनं बहेर्वायुमुखत्वेन
वायुगदकारेणैव तदभिर्भूदिरिति भावः । चितननादपरस्य विस्मरणादित्यर्थः ॥
इति वायुग्रन्थः ॥ ननु आकाशनिरूपणावसरे आकाशत्वं न जातिरित्येव

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ।

आकाशस्य तु विशेषः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥४४॥

दिनानाक्रियाभेदाच्च नानासंज्ञां लभते । आकाशं निरूपयति—आकाशस्येति । आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वादिर्कं न जातिः किंतु आकाशत्वं शब्दाश्रय-
दिनकसी ।

आकाशेति । कालत्वं दिक्त्वं न जातिरित्यग्रे वक्तव्यं भवति तद्वाच्यवेनात्रैव प्रसङ्गाद्गुणपदभिहितम् । न जातिरिति । अनेक-
समवेतत्वाभावादिति शेषः । तेनैकव्यक्तित्वस्य जातित्वाभाव-
रामरुद्री ।

वक्तव्यं कालत्वदिवत्वयोस्तत्ररूपणावसरएव जातित्वनिषेधोच्यते तत्किं मुक्ता-
वत्यामिदानीमेव श्रयाणां जातित्वनिराकरणमारभ्यतइत्याशङ्क्यामाह—काल-
त्वमित्यादि । अग्रे तत्ररूपणावसरे । तथाच न जातिरित्यस्य वारत्रयलेखने
प्रत्ययैस्त्वं स्यादिति भावः । तदित्यव्ययं तस्मादित्यर्थः । ननु तथाप्यवज्ञताभि-
धानं दुर्वारमेवेत्यत आह—प्रसङ्गादिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः एकहेतु-
कानुमिविषयत्वेन तयोरपि स्मृतत्वादिति भावः । तथाच प्रसङ्गसङ्ख्या तदभि-
धानाकार्यान्तरतापत्तिरिति बोध्यम् । मूले आकाशादीनामेकव्यक्तिकत्वादिति आका-
शत्वादेर्जातित्वाभावे हेतुकत्वत्र हेतुताम्ययोर्नैकव्यक्तिकत्वात्वात् हेतुं पूरयति—
अनेकेति । यद्यपि आकाशादीनामावाद्यादिकमेकैकव्यक्तिकत्वात् जातिरित्य-
न्वयः । तत्रच एकैव व्यक्तित्वाश्रयो यस्येति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः तस्य भावस्त्वं तस्मा-
दित्यर्थः । आश्रये एकत्वं न स्वप्रतियोगिभूतित्वाव्यभिचानकोपाधिगत्त्वस्वाभावत्वो-
भयसंबन्धेन भेदविशिष्टो यस्तदन्यत्वं एतादृशविशिष्टो घटादिर्नत्वाकाशादिः तदा-
श्रयकत्वं तदाश्रितावमिति यावत् । एवंपीत्या मूलोक्तहेतुरपि परिच्छर्तुं शक्यस्त्व-
थापि एतादृशहेतौ गौरवमालोचयताऽनेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभाव-
रूपहेतुः पूरितः । अनेकत्वं नैकत्वभिन्नसङ्ख्या तन्मासति गुणे गुणानुवीकारेण गुण-
त्वजातावपि तथाविधसङ्ख्यावदनुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभावात्त्वेन व्यभि-
चारपत्तेः किंतु अपेक्षाद्बुद्धिविशेषविषयत्वं तच्च यद्यपि अपेक्षाबुद्धीनामनुगतत्वाद्-
ननुगतं यत्किञ्चिदेकबुद्धिव्यक्तिविषयानुयोगिकरामवायप्रतियोगिकत्वाभावस्य घट-
त्वादिजातिसाधारण्येन हेतुत्वमसंभवदुक्तिकं तथापि स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाश्र-
यसमवेतत्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वादित्यर्थे तात्पर्याच्च दोषः । एतावतापि
द्रव्यविभाजकोपाधिघटितमूलोक्तहेत्वपेक्षया लाघवानपायात् । अत्रच लाघ-
यात्त्वसमवेतत्वाभावस्यैव हेतुता युज्येति नाशङ्कनीयम् । शब्दसमवायिकारणत्वापे-
क्षया लाघवेन शब्दस्यैव आकाशत्वरूपतया स्वरूपादिप्रसङ्गादित्यवधेयम् ।

त्वम् । वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय ।
एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् । तथा हि शब्दो गुणश्चक्षुर्ग्रहणायो-
ग्यरहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् शब्दो द्रव्यसमवेतः

दिनक्री ।

हेतुत्वे वैयधिकरण्यमिति प्रत्युक्तम् । किंत्विति । आश्रयता
चात्र समवायेन विवक्षिता तेन कालस्य जगदाधारत्वेन शब्दाश्रय-
त्वेऽपि न क्षतिः । मूले वैशेषिकपदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—
वैशेषिक इतीति । इत्थं च शब्द इति मूल सावधारण ज्ञेयम् ।
एतेन विशेषगुणवत्त्वकथनेन । प्रमाणमिति । आकाश इत्यादिः ।
तद्य शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे
सति द्रव्याश्रितत्वादित्येवंरूप बोध्यम् । दर्शितं सूचितम् । अप्रानु-
माने स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह—तथाहीति । घटादौ व्यभिचार-

रामरुद्रि ।

वैयधिकरण्यमिति । इव च एकव्यक्तिरेवैकव्यक्तिक तस्य भावत्वत्वमिति
व्युत्पत्त्या एकव्यक्तिकत्वादित्यर्थपर्यवसित मूलोक्त तत्रच इत्यत्वादेरप्ये
कव्यक्तिकत्वेन व्यभिचारापत्त्या आकाशादीनामित्येकव्यक्तिकत्वादित्यनेनान्वित
मित्यमिप्रायेणोक्त यथोच्यते वैयधिकरण्यमात्रात् । नचैवमिदानीं तादृशाथ
कैकव्यक्तिकत्वादित्यस्य हेतुत्वसम्भवात्तन्मूले तदुक्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । हेतुसा
वकारवनेव तदुपन्यासादिति भाव । इत्थं चेति । वैशेषिकपदसाक्षात्
विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदपरत्वे चेत्यर्थ । साधारणमिति । शब्द एवेत्येव
कारसहितमित्यर्थ । तथासत्त्वोच्यतेऽप्यत्राश्रयत्वमिति भाव । विशेषगुण
त्वेति । विशेषगुणत्वस्य शब्दे सिद्ध्यन्तरमेव वक्ष्यमाणरीत्याऽऽश्रयसाधकव
क्ष्यमाणहेतो शब्दे सिद्धिसम्भवादिति भाव । आकाशे प्रमाणप्रदर्शनरूपता
शब्दएवाकाशविशेषगुण इत्यस्य न सम्भवतीत्यतो दर्शितमित्यस्यार्थमाह—सूचि
त्वमिति । घटादायिति । त्वमिन्द्रियवन्त्यलौकिकप्रत्यक्षविषयपदत्वादिजाति
मत्त्वादिभिर्भावात् । चक्षुरित्यादि । चक्षुर्ग्रहणायोऽप्यर्थे सती-
तिवत्तात्पर्यं । षट् शब्दावच्छेदक इति शब्दाश्रे भौतिकविषयताशक्तिवा
क्षुप प्रति शब्दस्यापि स्वस्वरयोग्यतया स्वरूपासिद्धिनारणाय लौकिकत्वनिवेश ।
तादृशप्रत्यक्षविषयत्वोक्तौ चक्षुस्तथोगाद्यभावेन तादृशप्रत्यक्षविषयपदतादौ व्य
भिचारात्तादृशस्वभाव स्वरूपयोग्यताप्रवेश । सा च “उद्भूतरूप नवनस्य गोचर

गुणत्वात् संयोगादित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे
शब्दो न स्पर्शबद्धिशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वा-
भावे सति अकारणगुणपूर्वकद्रव्यक्षत्वात् सुखवत् । पाकजरू-
पादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचार-

दिनकरी ।

वारणायायोग्येति । आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रिय-
प्राप्तेः । रसत्वादिव्यापृत्तये जातिमदिति । एतदनुमानमप्रिमद्रव्य-
समवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति बोध्यम् । गुण-
त्वादिति । एतदनुमानेनोक्तपरिज्ञेपानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धि-
निरस्ता । विशेषणासिद्ध्युद्धारायात्—शब्दो न स्पर्शबद्धिशेष-
गुण इति । न स्पर्शबद्धो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण

रामद्वी ।

इत्यादिना परिगमितानामेवेति भावः । बहिरिन्द्रियप्राप्तेः । बहिरिन्द्रियप्रा-
प्तत्वं बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षमित्यवत्वम् । आत्मनि व्यभिचारवारणाय लौकि-
कत्वनिषेधः । अथात्मनि बहिरिन्द्रियप्राप्तद्रव्यत्वादिजातिव्यभिचारो दुर्बार
एव । न च सत्यन्तं जातायेव विशेषणमस्तु तथा च द्रव्यत्वस्य चक्षुर्महणयोग्य-
त्वात् सदादायात्मनि व्यभिचार इति भाष्यम् । तथासति आशुपाविषयत्वोक्तस्यैव
सामंजसे योग्यताविज्ञेयनिषेधनवैधर्ष्यापत्तेः । आशुपाविषयबहिरिन्द्रियप्राप्तगुणा-
वृत्तिजातौ मानामावेन तादृशजातिमादाय व्यभिचाराप्रसङ्गेरिति चेन्मैवं । बहि-
रिन्द्रियप्राप्तजातिमत्त्वादित्यस्य बहिरिन्द्रियप्राप्तत्वे सति जातिमत्त्वावित्यर्थकतया
आत्मनि व्यभिचारानवकाशात् शब्दस्वसाक्षौ व्यभिचारवारणायैव जातिमत्त्वस्य
सार्पकत्वाच्च । न चैवं मायासिद्धिरिति भाष्यम् । बहिरिन्द्रियप्राप्तशब्दसंभवेऽपि
शब्दत्वसामानाधिकरण्येन शब्दद्रव्यातिरिक्तद्रव्याधितत्त्वसिद्ध्याप्याकाशसिद्धिसंभ-
वेन शब्दत्वावच्छेदेन गुणत्वसाधने प्रयोजनाभावेन सामानाधिकरण्येन गुणत्व-
सिद्धेरुद्देश्यत्वात्सामानाधिकरण्येन साम्यसिद्धेरुद्देश्यतायां साम्यसिद्धेरक्षेपत्वात् ।
रसत्वादिभ्यामृच्छये रसत्वात् हेतौ भावज्ञानाद्येवर्षा- । अन्वया- चक्षुर्महणात्
योग्यत्वे सति रसनेन्द्रियप्राप्ते रसत्वे गुणत्वाभावेन व्यभिचारपत्तेरिति भावः ।
शब्दे गुणत्वानुमानस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति—एतच्चेति । द्रव्यसमवेतत्वा-
नुमानस्य फलमाह—एतदनुमानेनेति । विशेषाभावसहकृतसामान्यहेतुकानु-
मान परिज्ञेपानुमानं । स्पर्शबद्धव्यविशेषस्य गुणो नैति साधने पृथिव्यादियत्निविद्र-
व्यविशेषगुणत्वामावसिद्धौ उद्देश्यभूतस्पर्शबद्धव्यसामान्यविशेषगुणत्वामावसिद्धि-
रतो न्याप्ये—न स्पर्शबद्ध इत्यादि । अपाकजत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्य-

वारणायाकारणगुणपूर्वकेति । जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचार-
वारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः विशेष-
गुणत्वात् रूपवत् । नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रिययोग्यत्वात्
रूपवत् । इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगनात्मकं
सिद्ध्यति । नच पाय्यवयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वार्यौ कारण
दिनन्ती ।

इत्यर्थ । अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति । अकारणगुण-
पूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं पाकजेति ।
जलपरमाण्विति । अनित्याना पार्थिवरूपादीना केषाचिदग्नि
सयोगासमवायिकारणकत्वात् केषाचित्कारणगुणपूर्वकत्वाद्त्रोपेक्षा ।
न दिक्कालेति । शब्द इत्यनुवर्तते । बहिरिन्द्रियेति । मनसोऽन्य
दिन्द्रिय बहिरिन्द्रियम् । योग्यत्वात्तत्प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एतेना
नात्मगुणप्राहकेन्द्रियत्व बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यतिप्रसक्तं तेनापि
रूपादिग्रहणादिति निरस्तम् । इत्थं च अनेन प्रकारेण पृथिव्या-
द्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च । सिद्ध्यतीति । पूर्वोक्तपरिशेषानु
मानेन सिद्ध्यतीत्यर्थः । नन्वेतत्सर्वं तदोपपद्येत यदि शब्दस्य
विशेषगुणत्वे किञ्चित्प्रमाणं स्यात्तत्रैव ज्ञानं न पश्याम इति चेन्न ।
शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियप्राह्यत्वे सति लौकिक-
रानरद्दी ।

शस्य विषयत्वादित्यस्य हेतुत्वे कारणगुणपूर्वकरूपादौ व्यभिचार आत्मन कारणा
भावेन प्रत्यक्षमात्रस्यैवाकारणगुणपूर्वकत्वादतल्लक्ष्यमाह—अकारणेति । पाक
जेतीति । पाकजत्वोक्त्यैव कारणगुणजन्यत्वाभावलाभेनाकारणगुणपूर्वकत्वे सति
प्रत्यक्षत्वरूपहेतुप्रतिपत्तिसम्भवादिति भावः । अत्रोपेक्षेति । अत्र प्रत्यक्षत्वदल्
प्याहृतिप्रदक्षने । उपेक्षा तेषामग्रहणम् । तत्प्रत्यक्षत्वात्तज्जन्यप्रत्यक्षविषय
त्वादित्यर्थः । प्रमाणं स्यादिति । शब्दस्य सामान्यगुणत्वे अष्टद्रव्यानाश्रितत्वं
रूपविशेषणासिद्धिप्रसङ्गात्कर्मजसयोगादौ व्यभिचारेण उक्तहेतुना स्पर्शवद्गुणमेद
साधनाद्यभावेन स्पर्शवद्विशेषगुणमेदसाधने च स्पर्शवता सामान्यगुणवसम्भवादिति
भावः । लौकिकप्रत्यासत्त्येति । इदं च शुक्लत्वादेरप्युपपन्नसन्निकर्षेणोद्भूत
प्राक्ष्यत्वाद्यैव व्यभिचारवारणाय । द्वितीयमपि एतादृशपद शब्दस्पर्शयोरुपपन्न
सन्निकर्षेण चतुर्थाश्रया असिद्धिवारणायैव । द्विन्द्रियेति । जातो तत्रदि
न्द्रियप्रदणयोर्यत्क तत्तदिन्द्रिययोग्यवृत्तित्वमेव द्विन्द्रियपदं तु विजातीयैन्द्रियवत्

गुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम् । अयावद्रव्यमा-
वित्वेन वायोर्विशेषगुणत्वाभावात् ॥ ४४ ॥ तत्रच शरीरस्य
दिनकरी ।

प्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहणयोग्यतारादित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजा-
तिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । प्रभात्वमादाय व्यभिचार-
वारणाय गुणत्वव्याप्येति । गुरुत्वत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं
सत्यन्तम् । संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् ।
सांसिद्धिकद्रवत्वज्ञेह्यर्माधर्मभावनासु प्रकृतद्वेषोरभावेऽपि तत्र हेत्व-
न्तरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति । पूर्वोक्तानुमाने वाधं स्वरू-
पासिद्धिं चाशङ्कते—नचेति । वायाविति । तथा च स्पर्शवद्वा-
युगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात्तदभावसाधने वाध इति भावः । कार-
णगुणपूर्वकत्वकथनं त्वकारणपूर्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् ।
अयावद्रव्यमावित्वेनेति । स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्य-
रामरुद्री ।

यपरं बोध्यम् । अन्यथा रूपादीनामपि चक्षुर्द्वयग्रहणयोग्यतया द्वीन्द्रियग्रहणा-
योग्याप्रतिषेधः । यद्यपि संख्यात्वादीनां सर्वांशमेव आतीनां कालभेदेन पुरुषभेदेन
च द्वीन्द्रियप्राप्ततया द्वीन्द्रियप्राप्तत्वेन सतीत्येव बलुमुचितं योग्यतानिवेशे प्रयो-
जनाभावात्तथापीन्द्रियद्वयजन्यत्वस्य व्याप्यसंभवेनाप्रतिषेधापत्त्या तथा नोक्तम् ।
न च स्वात्मकेन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वस्वभिन्नविजातीयैन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वोभय-
संबन्धेनेन्द्रियविशिष्टरूपं द्वीन्द्रियमाद्यत्वमनुगतं निर्वर्तुं शक्यमिति वाच्यम् ।
जन्यत्वादिप्रवेशेनैतस्मात्तिसुरुतादित्यभिप्रायात् । न चेन्द्रिययोग्यत्वमपि तज्जन्य-
लौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तित्वमेवेति वाधेयत्वमधिकमेव योग्यतानिवेशपक्ष इति
वाच्यम् । चक्षुर्द्वयत्वमुद्भूतरूपादन्यतमत्वं स्वरयोग्यत्वमुद्भूतस्पर्शान्यतमत्व-
मेवंरूपत्वादिन्द्रिययोग्यतायाः अन्यतमत्वं च भेदकूटावच्छिन्नभेदस्य च तत्त-
थाचित्वेनैव योग्यताघटकत्वोपगमेन त्वाश्रयनाशयाविति ध्येयम् । सांसिद्धि-
केति । तथाविधप्रवृत्तत्वेदत्त्वयोस्त्वपन्नक्षुद्रमयप्राप्तत्वाद्दर्माधर्मभावनानामती-
न्द्रियत्वान्न तेषु हेतुसत्त्वमिति भावः । हेत्वन्तरेणैवेति । एते पञ्च
विशेषगुणाः स्थितिस्थोपकान्यत्वे सति विभिन्नद्रव्यविभाजकोपाभिमध्यक्षिद्रववृ-
त्तितानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वं बोध्यम् । पूर्वोक्ता-
नुमाने स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसाध्यकानुमाने । हेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थमित्यस्य

१ स्थितिसापेक्षस्य धृष्टीमात्रवृत्तित्वेन तादृशोपाभिमध्यक्षिद्रववृत्तितानवच्छेद-
कगुणत्वव्याप्यस्थितिसापेक्षत्वात्मकजातिमत्त्वात् तदात्त्याय सत्यन्तं संयोगवारणाय
निधीष्यन् ।

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति—इन्द्रियमिति । नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं पुरुषमेदाद्भिन्नं कथमाकाशं स्यादिति चेत्तत्राह—एकेति । आकाश एकः सन्नपि उपाधेः कर्णशष्कुलीमेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः । कालं निरूपदितकरी ।

तत्तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः । ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं किमिति नोपन्यस्तमिति चेन्न । चाक्षुषत्वप्रयोजकस्य महत्त्वे सत्युद्भूतरूपधत्त्वस्याकाशेऽसंभवेन चाक्षुषः प्रमाजनकत्वासंभवात् । ननु यथाकाशो न चाक्षुषस्तदेहपक्षीति चाक्षुषाधिकरणत्वेन किं भासते इति चेदालोक एवेति परिकलय ॥ ४४ ॥ नन्वाकाशीयशरीरविषययोः प्रदर्शनशुद्धित्वा कथमिन्द्रियप्रदर्शनं—“सिन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्र”मित्यनेन प्रत्येन क्रियत इत्याशङ्क्याह—तत्रचेति । आकाशे चेत्यर्थः । कर्णशष्कुलीमेदादिति । तत्रादिकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशं तत्रादिश्रोत्रमिति भावः । नव्यास्तु शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वम् । नचेश्वरस्य शब्दसमवायिकारणत्वं जीवस्य वेत्यत्र विनिगमनाविरहः जीवस्य शब्दसमवायित्वे ज्ञानवच्छन्दस्यापि मानसत्वापत्तेः अदृष्टादिवत्प्रतिबन्धककल्पने चातिगौरवम् । नचैवं कर्णशष्कुलीविवरावच्छिन्नाकाशस्य कथं श्रोत्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधस्येश्वरस्यैव श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहुः । स्वतन्त्रास्तु मृदङ्गादीनामेव गुणः शब्दः शब्दं प्रति मृदङ्गत्वादिना समवायिकारणतायाः स्वीकारात् प्राचीनैरपि मृदङ्गत्वादिना निमित्तकारणतायाः स्वीकारात् मृदङ्गे शब्द इत्यादिप्रतीतेश्च । नच तत्रावच्छेदकत्वं विषयः मानाभावात् अन्यथा तत्रावच्छेदकताख्यस्वरूपस्य सन्नधस्यान्वयस्य समवायस्य कल्पने गौरवादिति वद-
रामद्वी ।

पक्ष इत्यादि । चाक्षुष इ । तिनीं नम इति चाक्षुषप्रमात्रमेतुक्तम् ॥ ४४ ॥ अतिगौरवमिति । विनिगमनाविरहेण नानाजीवेषु शब्दसमवायिकारणतायाः अतिरिचप्रतिबन्धप्रतिबन्धभावकल्पनायाः आपत्तिरिति भावः । नच कालदिशा-

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥४५॥

यति—जन्यानामिति । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—जगता-
दिनकरी ।

न्तीति ॥ इत्याकाशग्रन्थः ॥ मूले जन्यानां जनक इति ।
कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । अत्रच कालिकसं-
न्यावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितमधिकरणविधया निमि-
त्तत्वं फाललक्षणम् । कालिकसंन्यावच्छिन्नेति करणादिशयधिकरण-
विधयेति करणादृष्टेश्वरयोर्नातिव्याप्तिरिति शोध्यम् । ननु कार्यमात्रं
प्रति फालस्य निमित्तकारणत्वे किं मानमिति चेद्ब्राह्मणः । अतः पटो
भविष्यति श्वः पटो भविता इत्यादिप्रत्ययेन तत्तत्कार्योत्पत्त्यधि-

माश्रय इति । इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दा-
दिनकरी ।

करणत्वेन कालो विपयीक्रियते तत्तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहार-
विषयस्य तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वनियमात् । तदुत्पत्तिहेतुत्वस्य तद्देतुत्व-
व्याप्यत्वात् । एवंच तत्कार्यविशेषं प्रति तत्कालविशेषश्च
हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति व्याख्या कार्यमात्रे कालस्य हेतुवाप्ति-
द्विरिति । सा च हेतुवा निमित्तकारणत्वैव । नच कार्यमात्रे कालस्य
निमित्तहेतुत्वं न सम्भवति स्वसमवेतद्वित्वपृथक्त्वसंयोगविभागं प्रति
कालस्य समवायिकारणत्वेन तद्विभ्रत्वघटितस्य निमित्तकारणत्वस्य
तत्राभावादित्याचार्योक्तं शङ्खम्, समवायसंबन्धेन द्वित्वादिकं प्रति
तस्य समवायिकारणत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन द्वित्वादि कार्यं प्रति
निमित्तकारणत्वस्यानपायात् । एवमेव कार्यमात्रे दिशोऽपि निमि-
त्तकारणत्व बोध्यम् । मुक्ताग्र्यां त्वेति । तत्र काले । जग-
तामाश्रयो मत इति । कालः सर्ववानिति प्रतीत्या सर्वाधिकर-
णत्वेन कालसिद्धिरिति भावः । नन्वेतादृशी प्रतीतिर्दिग्विषयिण्ये-
षास्तु अतिरिक्तकालरूपने गौरवादिति न केवलमनया प्रतीत्या
रामहृदी ।

निर्दिष्टकालत्वस्याधिकरणत्वरूपत्वात्तन्मति । एव दिवत्वमपि दिकृतविशेषण
तदाधिकरणत्वमेव भातो दिश्यतिव्याप्त्यभिधानाद्यतिरिति केचित् । तदसत् ।
तथासति महाकालक्षणस्य घटादावतिव्याप्त्यापत्तेरपि तत्रैव प्रमाणस्य प्रदर्श-
नीयतया तस्यैव लक्ष्यत्वावधारणात् । परंतु तस्य तादात्म्यसंबन्धेनेत्येकार्यं ।
आधारस्य सर्वत्र तेनैव कारणत्वात् । निमित्तत्वं कारणत्वं ननु निमित्तकारणत्व
तद्विशेषी प्रयोजनाभावादिति ध्येयम् । दिशीलस्य नातिव्याप्तिरित्यभेदान्वाच्यं ।
अदृश्येभ्योरित्येभ्यश्चरमहणं कार्यमात्रे यदुत्पत्त्येव कारणत्वाभिप्रायेण । कृत्तिकार-
णतामते तु ईश्वरपदं सत्कृतिपरमिति द्रष्टव्यम् । उत्पत्त्यधिकरणत्वेनेति ।
भूधातो प्रकृते उत्पत्त्यर्थत्वादिति भावः । व्यवहारविषयस्येति । कथं
घट उत्पद्यत इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । यद्यपि कपालादेर्न घटोत्पत्ति-
साक्षादाधारत्वं तथापि गृहे पचतीत्याशयिव परंपरया तथात्वं बोध्यम् ।
यद्यपि आचरणसंबन्धरूपाया उत्पत्तेरतिशयोक्त्येवमिच्छित्तकियाद्यारम्भकैव तादृश-
क्षणादुपयोगिककालिकसंबन्धस्य तादृशक्षणस्वरूपत्वात् तथाच तादृशक्षणहेतुता
कालदिश्यादौ विप्रतिपत्तैव कपालादिदृष्टान्तोऽप्यसंभवदुश्चिक् एव, उक्तनिवमा-
ध्यप्रयोजकत्वेन विप्रतिपद्य एव तथापि यदुत्पत्त्याधारत्वेन प्रतिपक्षो यस्तत्तद-
रामहृदी ।

परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ।

दिकं यदा विपयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः संवन्धो वाच्यः, स च संवन्धः संयोगादिर्न संभवतीति काल एव संवन्धघटकः कल्प्यते । इत्थं च तस्याश्रयत्वमेव सम्यक् ॥ ४५ ॥ प्रमाणान्तरं दर्शयति—परापरत्वेति । परत्वापरत्वादिबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव । परत्वापर-
दिनकरी ।

कालः सिध्यति परंतु प्रमाणान्तरेण काले सिद्धे प्रकृतप्रतीतिबलात् सर्वाधारत्वं कल्प्यत इत्याह—इदानीमित्यादिना । सूर्यपरिस्पन्दादिकमिति । इदानीं तदानीमिति प्रतीतिर्महाकालं विपयीकरोतीति तु न वाच्यम् । तथासतीदानीं घटो न तदानीमिति प्रतीत्यनुदयापत्तेः । नच तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल एवेदानीमित्यादिप्रत्ययविषयस्त्वया चेदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययस्यैतत्क्रियाविशिष्टमहाकाले घटो न तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल इत्यर्थं इति वाच्यम् । तथा सति तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकालापेक्षया लापयेन तत्तत्क्रियाया एव तादृशप्रतीतिविषयत्वस्योचितत्वात् । इतीत्यनन्तरं स्याश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव संवन्धो वाच्यस्तत्रेति शेषः ।

रामरुद्री ।

रणमित्येवंनियमस्यैवोपगमसंभवाद्दुत्पत्तिनिवेशे प्रयोजनाभाव एव परंतु उत्पत्तेराकस्मिन्कृतापत्तिवारणायैव नियमे उत्पत्ते प्रवेशिततया यदि तस्याः क्रियायात्मकता तदा तासां स्वकारणनियम्यतया नाकस्मिन्कृतापत्तिरिति तद्विशेषो व्यर्थ एव । एवं च कालविशेषनिबन्धताफलदात्री कालविशेषकारणताया आवश्यकत्वेन यद्विशेषयोरिति न्यायेन धार्यतामान्ये कालस्य हेतुतासिद्धेरिति युक्तमुत्तरपामः । एतदभिप्रायेणैवास्तरणस्पन्दनायाहुवित्युक्तम् । सा चेति । इतरकारणतयो-
उक्तरीत्या कालेऽसंभवादिदि भावः । इतनीमित्यादिप्रतीतिनां सूर्यपरिस्पन्दादिविषयकत्वं मूले प्रतिपादितं तदुपपादयति—इदानीमित्यादिना । प्रतीत्यनुदयापत्तेरिति । महाकालस्य सर्वाधारत्वादिति भावः । यद्यपि न तदानीं घट इति प्रतीतिरेव बाधितार्थकता नरिवदानीं घट इत्यमेति इदानीं घट इति भागस्य प्रकृते नौगयोगस्तथापि कालस्य गगनादिबन्ध कस्यापि कालिकसंबन्धेना-
पारयेति न तदानीं घट इत्यस्य नानुपपत्तिरिति यदि श्रूयान्तदेशानीं घट

त्वयोरममयाधिकारणसंयोगाश्रयो लाघनादतिरिक्तः काल एव
कल्प्यत इति भावः । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमाम-
वर्णादिप्रमयमेदो न स्यादित्यत आह—क्षणादिः स्यादु-
पाधित इति । कालस्त्वेकोऽप्युपाधिमेदात् क्षणादिव्यवहार-
दिनकरी ।

नचाकाशमेव सवन्धघटकमाह्वामिति वाच्यम् । आकाशदिगात्मना
विनिगमनाविरहेणातिरिक्तकालस्य तथात्वान् । इत्थं चेति ।
अतिरिक्तकालसिद्धौ चेत्यर्थः । सम्यगिति । कालः सर्ववानिति
प्रतीतेरतिरिक्तकालविषयकत्वस्योचितत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥
परत्वापरत्वजुद्धेरिति । ज्येष्ठे परत्वप्रत्ययः कनिष्ठेऽपरत्वप्रत्ययः
स च परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः परत्वापरत्वे च सासमवायि-

कारणके भावकार्यत्वान् असमवायिकारणं च तयोः कालपिण्डसं-

समरदी ।

इत्यपि न स्यादिति शक्येति तु युपादानमिति ध्येयम् । आकाशमेवेति ।
साधयर्थयोगिसंयोगरूपपरंपरासंबन्धस्याकाशमाश्रयापि पञ्चविधु शक्यत्वादिति
भावः । तथात्वात् संबन्धघटकत्वात् । यद्यपि सासंयोगित्वेनैवाकाशादीनां
संबन्धघटकता नन्वाकाशत्वादिनेति न विनिगमनाविरहात्काशसद्रूपेण ह्यु-
विभूनां सर्वेषामेव संबन्धघटकत्वमपीष्टमेव विनिगमनाविरहात् । नचानन्द-
व्यर्चीनां तादृशपरंपराघटकत्वकलनापेभया एकातिरिक्तव्यक्तिरूपत्वमेव लघ्विति
वाच्यम् । कालस्य संयोगिसंयोगघटकतायाः स्वसंयोगिन्याकाशादिव्यावर्तकवि-
षयत्ववत्ता दुर्भारत्वादिसंयोगतथापि अनन्तानामाकाशादिसंयोगव्यर्चीनां
परंपरसंयोगता विनिगमनाविरहेण कल्पनीया अतिरिक्तघटकव्यक्तिरूपत्वे तु
लघ्विसंयोगमात्र एव साकल्प्यमिति तावत् कालाद्यादिसंयोगमाश्रयात्कृतघटक-
संयोगस्य विनिगमनाविरहो न संभवतीति पूर्वमेकावेदिमिति तावदसंभवत्
व्यम् । अतिरिक्तकालेति । कालाद्यातिरिक्तव्यवहारे लक्ष्यनीतिर्दिशित-
दक्षता न गुणवत् सिद्धोऽनुपपन्नकल्प्यस्य दिग्दर्शकता च लक्षणं विना न
संभवतीति तावदीदारे मुक्त्यावर्तित्वात्तावदेति भावः ॥ ४५ ॥ मूले अथा
परत्वं विनिगमित्यत आहजुद्धिर्वाच्येति प्रथमं विनिगमकारणमित्यर्थो न संभ-
वति तद्यपिपदेऽप्युपाध्या मानाभावात्तदस्य प्रवेशकार्यकता लघ्विति—उपेष्टं
इत्यादिना भाष्ये एवमेतन्न । प्रमाणमिति । एतं परो लघ्वन्नेऽपर-
रति विनिगमनप्रकारेण कतिचरत्परत्वं न सिद्धिस्तदुच्यतेति ।

दिनकरी ।

योग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया काल-
सिद्धिरिति भावः । परत्वापरत्वयोरित्यस्यैव बह्वुमुचितत्वेऽपि तद्बु-
द्धिपर्यन्तानुधावनं कालिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुम् । नच
पिण्डगतरूपादेरेव परत्वापरत्वासमवायिकारणत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
कालिकपरत्वापरत्वयोर्वायाबुत्पत्त्या व्यभिचारात् । अत एव पृथिवी-
पिण्डसंयोगस्य न तत्र कारणत्वम् । पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेऽपि तादृश-
परत्वापरत्वयोर्हृत्पादेन व्यभिचारात् । ननु तथाप्याकाशदिगात्म-
मनोभिः पिण्डसंयोगस्य तथात्वं स्यात् किं कालकल्पनयेत्यत
आह—लाघवादिति । आकाशदिग्भ्यां पिण्डसंयोगस्य तथात्वे
जीवात्मभिः प्रलोकं विनिगमनाविरहादात्ममनसोस्त्वनन्तत्वात्
तथात्वं किंतु लाघवादतिरिक्तः काल एव तथात्वेन कल्प्यत इति
भावः । ननु यदि काल एक एव तदा क्षणलवकाष्ठादिनानाव्यव-
हारस्तत्र न स्यात् । नचैकस्मिन्नेव घटे घटः कलशः कुम्भ इति
व्यवहारवदत्रापि क्षणादिनानाव्यवहारे बाधकाभाव इति वाच्यम् ।
एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहारायोगात् नहि घटत्वकलशत्वादिकं
निधौ विरुद्धं क्षणत्वदिनत्वादिकं तु विरुद्धमेव नहि क्षणं दिनमिति
प्रतीतिरस्तीत्याशङ्कते—नन्वेकस्येति । समयभेदः समयभेद-
व्यवहारः । विभिन्नव्यवहारविषय इति यावत् । एकस्मिन् विरु-
द्धनानाव्यवहारविषयत्वाभावादिति भावः । उपाधिभेदादिति ।

रामरुद्री ।

परत्वादिविषयकत्वासंभवादिति भावः । प्रलक्षे विषयस्य कारणतया विषयप्रयो-
जकस्य तत्प्रलक्षप्रयोजकतावशेषा । व्यभिचारादिति । यद्यपि स्पर्शस्य कार-
णत्वे न वायुपरत्वाद्यौ व्यभिचाररूपापि सद्भादिकमादाय विनिगमनाविरहा-
दनन्तगुणानां तथात्वापत्त्याऽङ्गतास्य कालसंयोगस्यैव तथात्वमुचितमिति भावः ।
तथात्वेन निरुद्धप्रमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वेनेत्यर्थः । विरुद्धेति । एक-
धर्मावच्छिन्नानोपकारमेव व्यवहारगतो विरोधः । नहीति । घटत्वादीनाम-
विरोधोऽस्मिन्वहारे एकधर्मत्वावच्छिन्नानोपकाररूपविरोधपरिहारादेव । एवमुत्त-
रप्रापीति मन्तव्यम् । एकस्मिन्ननन्तरं विरुद्धेति पूरणीयम्, उच्यते ।

विषयः । उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म

दिनकरी ।

तथा चैकस्य कालस्य किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य लक्षत्वं किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य दिनत्वं नतु केवलस्येति भावः । इदमुपलक्षणम् । तादृशोपाधीनामेव क्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वं न तु महाकालस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । स्वजन्येति । स्वं क्रिया । घटगतैकक्रियानाशोत्तरोत्पन्नतद्गतक्रियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य प्रथमकर्मणः क्षणचतुष्टयापस्थायिनः क्षणत्वापत्तिरतः स्वजन्येति । नन्वेवं प्रथमक्षणे क्षणव्यवहारोपपादनेऽपि द्वितीयक्षणे कथं तदुपपादनं तत्र क्रियाजन्यविभागोत्पत्त्या विभागप्रागभावासंभवात् । नच द्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियान्तरस्यैव निरुक्तविशिष्टस्य तत्र क्षणत्वमिति वाच्यम् । प्रतिक्षणं त्रियोत्पत्तौ मानाभावात् अतस्तत्रापि क्षणव्यवहारोपपादकमुपाधिमाह—पूर्वसंयोगेति । स्वजन्यविभागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभाग इत्यर्थः । तेन स्वजन्यविभागस्य यत्किञ्चित्पूर्वसंयोगविशिष्टस्य द्वित्रिक्षणवृत्तित्वेऽपि यत्किञ्चिद्विभागस्य स्वजन्यविभागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथात्वेऽपि न क्षतिः । तृतीय-

रानहदी ।

द्रष्टव्यमिति । इदं न मूलकारसमतं तथासत्युपाधीनां कालघटितपरंपरासंबन्धेनैव आधारताप्रत्ययस्योपगन्तव्यतया गौरवापत्ते साक्षादधिकरणत्वोपगमस्य नानाव्यक्तियु तत्तदनन्तपदार्थीयकालिकसंबन्धत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवप्रसूत्वादिति ध्येयम् । निरुक्तेति । स्वजन्यविभागप्रागभावेत्यर्थः । प्रतिक्षणमिति । द्वितीयतृतीयचतुर्थक्षणेपु क्रियान्तरोत्पत्तिमन्तरा क्षणनिर्वचनसमवेऽपि प्रथमक्षणोपाधे क्रियान्तरोत्पत्तैव निर्वाहात्प्रतिक्षणमियुक्तम् । स्वजन्येति । स्वपदं पूर्वतत्क्रियाव्यक्तिपरं । स्वजन्यविभागनाशत्वनिवेशे प्रयोजनमाह—तेमेति । त्रिक्षणेति । इदं उत्तरदेशसंयोगेन चतुर्थक्षणे सर्वत्र विभागनाश इत्यभिप्रायेण । अन्यथा गगनादिगतविभागस्य ध्वगादिवदविनाशित्वापत्तेरिति भावः । त्रिक्षणवृत्तित्वेऽपीत्यस्य न क्षतिरित्यमेतन्नेनान्वयः । विभागे स्वजन्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह—यत्किञ्चिदिति । तथात्वेऽपि त्रिक्षणवृत्तित्वेऽपि । नाति-

पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । नचोत्तर-
दिनकरी ।

क्षणे तदुपपादकमुपाधिमाह—पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वेति । स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभाव इत्यर्थाज्ञातिप्रसङ्गः । कचित्पुस्तके पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागो वेति पाठः स च प्रामादिकः । प्रथमद्वितीयचतुर्थक्षणेष्वेकैकोपाधेरेवाभिहिततया तृतीयक्षणे उपाधिद्वयाभिधाने सन्दर्भविरोधापत्तेः, उत्तरसंयोगस्यैव विभागनाशकतायाः सिद्धान्तसिद्धतया निरुक्तोपाधेः क्षणद्वयावस्थायिनः क्षणत्वायोगस्य । यदि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्याप्रहस्तदा पूर्वसंयोगनाशस्यैव विभागनाशकत्वाभिप्रायेण संयोजनीयः । चतुर्थक्षणे तमाह—उत्तरसंयोगेति । स्वनाशकोत्तरसंयोग इत्यर्थः । तेन सर्वस्यैव संयोगस्योत्तरसंयोगतया तद्विशिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिर्निरस्ता । नन्वेतादृशक्षणलक्षणं महाप्रलयवात्मकक्षणेऽप्येतत् तत्र तादृशकर्माभावात् । नच महाप्रलयस्य क्षणत्वाभाव इष्ट एवेति वाच्यम् । तत्रापि क्षणव्यवहारस्य सत्त्वात् । अन्यथा महाप्रलयोत्पत्तौ चत्पत्तिलक्षणस्य तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्यवृत्तिरामरुद्री ।

प्रसङ्ग इति । पूर्वसंयोगनाशे स्वजन्यविभागजन्यत्वाप्रवेशे उत्तरसंयोगे स्वजन्यत्वाप्रवेशे च पूर्ववदतिप्रसंगे च स नेत्यर्थः । सन्दर्भेति । ननु तृतीयक्षणे उपाधिद्वयस्यापि एतन्नेन एकमात्राभिधाने न्यूनता स्यादिति द्वयमप्युक्तम् । इतरत्र एकैकोपाधेरेव यत्त्वादेकैकमेवोक्तमिति नैतावता सन्दर्भविरोध इत्यत आह—उत्तरेति । एवकारेण पूर्वसंयोगनाशव्यवच्छेद । तथा चोत्तरसंयोगोत्पत्तिक्षणेऽपि विभागसिद्धत्वेवेति भावः । स्वनाशकैति । उत्तरसंयोगोत्तरं किया न सिद्धीति आभायैतदभिहित एवमेव स्वजन्यत्वस्यैव बहुमुषितरथात् । नच पूर्वसंयोगनाशस्यैवोत्तरसंयोगजनकत्वमिति वाच्यम् । तथासति कियाविगनेऽपि तदुत्पत्त्यापत्ते संयोगविभागयोरनपेक्षकारण कर्मेति सूत्रविरोधापत्तेश्चेति । तादृशेति । विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मत्वर्थः । इदमुपलक्षणम् । उत्तरसंयोगप्रागभावादेरप्युत्त्वादित्यपि बोध्यम् । तदधिकरणेति । तत्पदमुत्पत्त्यमानपदार्थपरं, धातुकरणत्वमाधेयताद्वय च कालिकेन, व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च दैधिकस्य-

संयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् । कर्मान्तर-
स्यापि सत्त्वादिति । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा
ध्वंसेनैवोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटै-
रिति ॥ दिशं निरूपयति—दूरान्तिकेति । दूरत्वमन्तिकत्वं
च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् । तद्बुद्धेरसाधारणं बीजं
दिगकरी ।

ध्वसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वरूपस्याव्याख्यापत्तेः तत्र महाप्रलया-
धिकरणक्षणाप्रसिद्धेरत आह—महाप्रलय इति । महाप्रलये
क्षणव्यवहारो नास्त्येव उत्पत्तिलक्षणस्य क्षणाघटितस्यैव स्ववृत्तिध्वंस-
प्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्य तदुत्पत्तौ संभवादित्य-
भिप्रेत्योक्तं यदीति । ध्वंसेनैवेति । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगि-
कयावद्बुधसविशिष्टसमयस्यैव तत्र क्षणव्यवहारविषयत्वादिति भावः ॥
इति कालग्रन्थः ॥ बीजं प्रयोजकम् । कथं विशस्तत्र प्रयोजकत्वं
दर्शयति—दैशिकपरत्वापरत्वयोरिति । परत्वापरत्वबुद्धिं प्रति
रामरद्री ।

रूपेण बोध्यम् । तथा च यदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्य व्याख्या यत्समयवृत्तिध्वसप्रति-
योगिता तस्य तत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यर्थः । अत्रच यदधिकरणसमयेत्युक्तौ
तद्वटाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वस्यैव तदुत्पत्तिसमयवृत्तिध्वसप्रतियोगिपूर्वविनष्ट-
पटादौ सत्त्वेन व्याप्तिभङ्गः स्यादिति क्षणत्वेनैव समयो निवेशनीय इति भावः ।
स्ववृत्तीति । अत्र स्वपदद्वययत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तित्वेनानिमित्तं तत्समयव्यक्ति-
परं, कालावृत्तित्वं तादृशकालवृत्तित्वसामान्याभावस्तेन न स्वपदेन द्वितीयक्षणा
सुपादानसंभवः । अन्यथा द्वितीयादिकक्षणवृत्तिध्वसप्रतियोगियत्किञ्चित्पूर्वकाला
वृत्तित्वस्योत्पन्नपटादौ सत्त्वेन तस्य द्वितीयादिकक्षणवृत्तित्वस्याप्युत्पत्तित्वप्रसङ्गात् ।
तादृशाभाववैशिष्ट्यं स्ववृत्तित्वे सामानाधिकरण्यसंबन्धेन बोध्यम् । ननु मूले
महाप्रलय ध्वसरूपसमयेनैव क्षणव्यवहार उपपादनीय इत्युक्तं तत्र संगच्छते ।
ध्वसस्य क्षणत्वे सृष्टिकालेऽपि ध्वसरूपस्थूलकालस्य क्षणत्वेन व्यवहारापत्तेः । यदिव
चरमध्वसव्यक्तेरेव तद्यत्किञ्चिदेन क्षणत्वं नान्यध्वसस्येयुच्यते तदा बुद्धौ नान्य-
ध्वसस्य तद्यत्किञ्चिदेन क्षणव्यवहारविषयता चरमध्वसस्यैव तथात्वमित्यत्र बीजात्ताभ
इत्यतो यथा नान्यध्वसस्य तद्यत्किञ्चिदेन क्षणव्यवहारविषयत्वं तथा विशेषण
प्रदर्शयति—स्ववृत्तीति । तादृशसमयध्वस एवेति भावः ॥ इति काल-
ग्रन्थः ॥ कारिकास्थहेतुशब्दस्य मूले बीजमिति व्याख्यानं कृतं तत्र संगच्छते ।
कारणेऽपि षष्ठीबीजशब्दप्रयोगात् । परापरत्वबुद्धौ दिशोऽकारणत्वाच्च । अतो
बीजशब्दस्य प्रकृते प्रयोजकत्वार्थकतामाह—बीजमिति । ननु परत्वापरत्वाभ्यामेव

दूरान्तिकादिधीहेतुरका नित्या दिशुच्यते ॥ ४५ ॥

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

दिगेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवाधिकारणसंयोगाश्रयतया
लाघवादेका दिक् सिद्धयतीति भावः ॥ ४६ ॥ ननु यद्येकैव
दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यत इत्यत
आह—उपाधिभेदादिति । यत्पुरुषस्योदयगिरिसन्निहिता
या दिक् सा तत्पुरुषस्य प्राची । एषमुदयगिरिव्यवहिता या
दिनकरी ।

दिनकरी ।

परत्वापरत्वे निमित्ते तत्र दिक्पिण्डसंयोगस्तत्र दिगिति क्रमेण
परम्परया दिशस्तद्बुद्धौ निमित्तत्वं बोध्यम् । अत्रापि बुद्धिपर्यन्ता-
नुपावनं दैशिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुं तादृशपरत्वाप-
रत्वाभ्यामेव तदनुमितेः संभवादिति ॥ ४६ ॥ प्रतीच्यादीत्यादि-
नोदीच्यादिपरिमहः । मूले उपाधीति । वस्तुतो दिश एकत्वेऽपि
तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसंज्ञामेद इति भावः । प्राच्यादिसंज्ञानु
निमित्तमूलानुपाधीनाह—यत्पुरुषस्येति । पुरुषस्येति पदार्थमा-
शोपलक्षणम् । पञ्चम्यर्थे पञ्ची । दिक् मूर्तम् । एवमत्रेऽपि । तथाच

रामरुद्री ।

दिशोऽनुमानसंभवात्तद्बुद्धिपर्यन्तानुपावनमफलमित्यत आह—
अयमसात्त्वानिहित इत्यादिप्रयोगानुरूपदिलेव प्रयोक्तुमुचितं ननु पुरुषस्येत्यत
आह—पञ्चम्यर्थे इति । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । पुरुषानधिकोदयगिरिसान्नि-
ध्यवती दिक् तस्य प्राचीत्यर्थः पर्यावसितः । अवधित्वं स्वहारासंबन्धविशेषः ।
सेति । तन्मूर्तावच्छिन्ना मट्टी दिगित्यर्थः । नातः स्त्रीलिङ्गनिर्देशासंगतिः ।
संयोगापेक्षयेत्स्यापि तादृशसंयोगावधिफलमेवार्थः । तस्य च अत्यन्तरत्वे अन्वयः ।
उदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्यावसितस्य तादृशसंयोगादिपर्यावसित्यर्थः । आदिना तद्वत्सं-
युक्तसंयोगादीनां पुरुषनिष्ठमिश्रितसंयोगघटकानां परिग्रहः । तेषु पर्याप्तमत्या
अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपैव गुणेषु गुणानुशीकारात् । यद्वा समुपनिष्ठो यः
परंपरयोदयगिरिसंयुक्तसंयोगस्तद्वत्का ये मूर्तास्वत्पर्यावसित्येवैव तात्पर्यात्
सौषः । संकृताव्याप्यत्वं च संकृतासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वमेव ननु व्यापकप्रामाणाधिकरण्यादिकं तथासति स्वस्यापि स्वस्याप्यन्वा-
पादात् । मूर्तवृत्तिरित्युपाधीनामेव प्राच्यादिरूपत्वमिहाभिप्रायेण । अन्यथा तु

दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुमन्निहिता या दिक् सोदीची । तद्व्यवहिता त्ववाची । सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित इति नियमात् ॥ आत्मानं निरूपयति—

दिनकरी ।

यदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्तं सा ततः प्राचीत्यर्थः । तदपेक्ष-
योदयगिरिसन्निहितत्वं च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षयात्यत-
रोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् । इत्थं च मथुरायाः प्राच्यः प्रयाग इ-
त्यत्र मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्याप्यसङ्ख्यापर्या-
प्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिः प्रयाग इत्यन्वयबोधः ।
एवं काशीतः प्रतीच्यां प्रयाग इत्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्त-
संयोगपर्याप्तसङ्ख्याव्यापकसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयो-
गवन्मूर्तवृत्तिः प्रयागः । एवमन्यत्रापि बोधा ऊहनीयाः । तन्नि-
ष्ठोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरम्पराघटकं यन्मूर्तं तत्प्राचीत्यपि वदन्ति ।
दीधितिस्तु दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते मानामावात् तत्तत्कालो-
पाधिदिगुपाधिविशिष्टादीश्वरादेव क्षणदिनप्राचीप्रतीचीत्यादिव्यवहा-
रोपपत्तेरित्याहुः । अत्र नव्याः । ईश्वरस्य दिक्कालरूपत्वं वत्तज्जीवस्य
वेति विनिगमनाविरहेणातिरिक्तयोस्तयोः स्वीकारः । नचात्र जीवस्य

रामद्वी ।

तादृशमूर्तानवच्छिन्नवृत्तिरिति शाब्दबोधो वर्णनीयः । संख्याव्यापकैति ।
व्यापकत्वमन न तादृशसङ्ख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिमेदप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्व तथापि स्वस्य व्यापकत्वेनातिप्रसङ्गात् । नापि स्वभिन्नत्वे सति
स्वसमानाधिकरणतादृशमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्व विभिन्नपुरुषीयापेक्षावुद्दि-
जन्यसजातीयसङ्ख्याभादाय सङ्ख्यान्तरस्यापि व्यापकत्वापत्त्या अतिप्रसङ्गात्तादृ-
शस्यात् । परंतु स्वसमानाधिकरणतादृशमेदप्रतियोगितावच्छेदकनिरुक्तसङ्ख्याकत्व-
मेवेति न काशीतः प्रतीच्यां काशीति व्यवहारापत्तिः । आहुरित्यनेन दीधिति-
हन्मते अस्त्रस्य सूचितं । तद्वीच नु इदानींतदानीमित्यादिप्रयोगाणां तत्तदुपाध्य-
वच्छिन्नेश्वरस्य विषयत्वोपगमे प्रसङ्गे क जीवभादाय विनिगमनाविरहेण अतिरिक्तका-
लत्वेति । नच कार्यमात्रजनकत्वेन ह्यसत्त्वस्यैव जन्यमात्रजनककालरूपता
दुषा ननु जीवस्य तत्र तस्याहृतत्वादिति विनिगमकमस्तीति वाच्यम् । कार्यमात्रं
प्रति ईश्वरीयवृत्तेरेव हेतुत्वेन ह्यसत्त्वात्कर्तुं कार्यजनकत्वे मानामावादिति ।
अतएव एतारशास्त्रस्य स्पष्टीकर्तुं नवीनमतमुपन्यस्यति—अत्र नव्या इति ।

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥४७॥
आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति । आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादि-

दिनकरी ।

जगज्जनकत्वं परत्वापरत्वजनकत्वं च कल्पमीश्वरस्य तु कृतमिति
लाघवमिति वाच्यम् । संयन्धघटकयोर्दिकालयोर्जगज्जनकत्वाकरूपना-
दिकालोपाधीनामेव जगज्जनकत्वकल्पनात्परत्वापरत्वयोर्गुणत्वे एव
मानाभावः सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामेव परापरव्यवहारोपपत्तेरिति
वदन्ति ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥ सुखदुःखादीति । आदिना
ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनापरिमहः । यद्यप्यात्मत्वस्यान्यात्म-
न्यप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वात्मनि स्वरूपतो मानसप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव
तथापि सकलात्मसाधारणानुगतप्रत्यक्षासंभवेन जातिरूपं तन्न
सिध्यति अनेकसमवेतत्वघटितजातित्वमद्देऽनेकव्यक्तिग्रहदेतुत्वस्य
सर्वसिद्धत्वावित्यनुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रायेण सुखदुःखादि-
समवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः प्रदर्शिता । अथ सुख-
त्वाद्यच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन कारणत्वे मानाभावः । सुखदुःखद्वेष-
भावनाधर्माधर्मप्रति यथाक्रमं धर्माधर्मानिष्टसाधनत्वादिज्ञानानु-
भवविहितनिषिद्धकर्मणां समवायसंबन्धेन निमित्तकारणत्वाद्यक-
तयाऽतिप्रसङ्गाभावाद् भावकार्याणां समवायिकारणकत्वनियमस्य
तु द्रव्यत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन चा समवायिकारणत्वमादायैवोपपन्न-

रामरुद्री ।

दिकालोपाधीनामिति । नचैवं प्रत्यक्षदुष्कालक्षणसंभवरप्रसामिति
वाच्यम् । नर्वाणानां प्रत्यक्षदुष्कालक्षणसंभवरप्रसामिति भावः । वदन्तीत्यनेन अत्राप्य-
स्वरस्य सृजितरुद्रीर्जं तु मानोपाधीनां कारणताकल्पनमप्येष्य एकस्य महाकालस्य
कारणताकल्पनमेवोचितं सापवादकालस्य जगत्कारणत्वेऽपि उक्तरीत्यातिरिक्तकाल-
निदिशंमवाधेति ध्येयम् ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥ नन्वहं सुखीत्यादिप्रतीत्या आत्म-
त्वेनात्मनो विषयीकरणत्वं प्रत्यक्षमेवात्मत्वे प्रमाणं संभवति तत्कार्यं मूढे सुखादि-
समवायिकारणता किंचिदवच्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानं तत्र प्रमाणत्वेन
दत्तमित्यत्राह—यद्यपीति । स्वरूपतः साधे किंचिद्गोप्यत्वात्केल्यदः ।
सकलात्मसाधारणम् सकलात्मविशेष्यकम् । अनुगतप्रत्यक्षम् सकला-
त्मगतैश्वर्यप्रकारकप्रत्यक्षम् । प्रधारकत्वस्य समाधत्तपदार्थतात् । जाति-

समवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति । ईश्वरेऽपि सा जातिर-
स्त्येव अदृष्टादिरूपकारणामात्रान्न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य
दिनकरी ।

त्वादिति चेन्न प्राञ्चः कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनि-
यमान् तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वान् । नच तावता सुख-
त्वाद्यवच्छिन्नं प्रति सत्त्वेन द्रव्यत्वेन वा कारणत्वमस्तु अदृष्टादे-
र्निमित्तकारणत्वाद्देवातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् । व्याप्यलघुमूत-
धर्मे कारणतावच्छेदके संभवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनाया
अन्याप्यत्यादित्याहुः । वस्तुवस्तु—मनसि ज्ञानोत्पत्तिवारणाय
ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति । ननु तथाप्या-
त्मत्वजातेर्भगवदात्मसाधारण्ये मानाभाव इत्यत आह—ईश्वर
इति । “धात्मा वाऽरे द्रष्टव्य” इत्यादिश्रुतावात्मपदव्यवहारादिति
भावः । ननु तर्हीश्वरे सुखाद्युत्पत्तिः कुतो न भवतीत्यत आह—
अदृष्टादीति । आदिना शरीरपरिग्रहः । ननु तथापि नित्यस्य

रामच्छ्री ।

रूपमिति । तथाप्यतन्मम स्वरूपत प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्रूपतादित्त्वं न प्रत्यक्ष
निद्रमिति भावः । ननु सुखार्थनामात्मभिन्न तत्पदो निमित्तकारणभावोदेव न
संभवति किमर्थमात्मनस्तत्र समवायिकारणत्वेत्याद्यहुते—अपेति । कार्यताव-
च्छेदकत्वनिषमदित्यस्य समवायिकारणत्वेत्यादिश्लेन निमित्तकारणजन्यतावच्छेदक-
त्वनापि सुखवस्य समवायिकारणजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि नोक्तनियमस्य भङ्गः ।
अन्याप्यत्यादिति । अनेकव्यक्तियु कारणतावच्छेदने गौरवादिति भावः ।
नन्वत्र कारणता न फलोपपायकताया तस्या द्रव्यत्वेन कारणतावच्छेदनेऽपि
आत्मन्वन्तीकारणत्वं किन्तु स्वरूपयोग्यतारूपैव सा च कारणतावच्छेदकत्वैवेति
नचद्रव्येषु द्रव्यत्वस्य कृतत्वात् तद्व्यवहारगौरवमित्यस्तरसादाह—यस्तु-
तसित्यति । भावद्वयमितितीति । तथाच सुखप्रमत्तादिकारणतावच्छे-
दकत्वा तादृशकारणत्वं इत्यत आह—अपेति । अत्र प्रत्यक्षमन संयोगस्य हेतुत्वेन यथाही तदभावात्तन्मम व्यभिचारः
प्रदर्शितः । एवमित्यादिक प्रति ज्ञानादेः कारणत्वेन तदभावादेव मनसि तदभा-
वतर्पनेन इत्यमात्रानुसरणम् । इत्येव कार्येतिज्ञानेनदृष्टिःप्रत्यक्षमिन्द्र-
तद्व्यवहारणाय किञ्चिद्व्यवहारजन्यतावच्छेदकत्वनिषम एव हीदित्यते ननु समवा-
यिकारणजन्यतावच्छेदकत्वनियमोऽपि तदवन्मुक्त्यामे एतिविरहादिप्राप्तत्वं न
एवं प्रत्यक्षमिति पूर्वोक्तोऽपि निरवकाश इति भावः । सुखदुःखनिरीक्षण

स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावनियम इत्यस्याप्रयोजकत्वात् ।
परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् । नच दशम-
द्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः । इन्द्रियाद्य-
दिनकरी ।

स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियमेनेश्वरस्य स्वरूपयोग्यत्वे
फलोपघानापत्तिरित्यत आह—नित्यस्येति । अप्रयोजकत्वा-
दिति । जलपरमाणौ ज्ञेयानुत्पत्त्या तादृशनियमे मानाभावादिति
भावः । नन्वीश्वरेऽदृष्टं कृतो नोत्पद्यत इति चेन्न । मिथ्याज्ञान-
रूपकारणामावात् । मिथ्याज्ञानस्याहेतुत्वे च मुक्तात्मन्यदृष्टोत्प-
त्तिप्रसङ्गः । येदस्यात्मपदादेर्ज्ञानादिमति लक्षणापत्तिरित्यस्वरस
आहुरित्यनेन सूचितः । इन्द्रियाद्यधिष्ठातेति मूलमात्मनि प्रमाण-
रामरुद्री ।

आदिना ज्ञानपरिग्रहः । अतएव तदापत्तिवारकशरीरस्यादिपदेन ग्रहणं सार्यकम् ।
ज्ञानं प्रति शरीरस्य स्थावच्छिन्नमोपजनकादृष्टवत्त्वसंबन्धेन हेतुता तदभावादेव
मुक्तस्य न ज्ञानोत्पत्तिरिति भावः । अदृष्टशब्दस्यात्र धर्मोऽर्थः मुख्यं प्रति तस्यैव
कारणत्वादिति ध्येयम् । कृतो नोत्पद्यत इतीति । अथेश्वरस्य शरीरभावेन
तदीयशुभाशुभकर्मान्भावादियमापत्तिरयुक्ता नत्वात्सदादिशुभादिकर्मणा ईश्वरेऽदृष्टो-
त्पत्तिरापादयितुं शक्या चैत्रकियया मैत्रात्मन्यदृष्टोत्पत्तिवारणाय कियया अवच्छे-
दकतासंबन्धेन स्वकारणीभूता या कृत्स्नद्वयसंबन्धेनैवादृष्टकारणतायाः स्वीकर-
णीयत्वादीश्वरच्छेदसदादिशरीरानवच्छिन्नतया अवच्छेदकतासंबन्धेन अहेतु-
त्वात् । नच स्वजनककृतिमत्त्वसंबन्धेनैव कर्मणोऽदृष्टहेतुत्वमस्तु चैत्रकियायां
मैत्रीयकृतेरजनकत्वात् पूर्वोक्तापत्तिरेवं च कार्यमात्र एवेश्वरकृतेः कारणत्वेन
ईश्वरे अदृष्टापत्तिः संभवत्येवेति वाच्यम् । कालिकसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वाव-
च्छिन्नकार्यतानिर्दिष्टकालिकसंबन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतायाः कृति-
मात्रे सत्त्वात् तद्विनायां विशेषकारणतायामीश्वरकृतौ मानाभावादिति चेन्न ।
जीवादृष्टवत्त्वेन ईश्वरपरिग्रहीतरामकृष्णादिशरीरचेष्टया ईश्वरकृतिवन्त्वस्वीका-
तात् तच्छरीरचेष्टया जीवीकृत्यामप्यतत्ताऽतददृष्टकृतयेश्वरकृतिवन्त्वस्वीकार्यत्वं
अस्मदीयचेष्टातो विरुद्धमत्वात् । नच तदीयमुखप्रसादमालिन्ग्याभ्यां मुखदुःखयोर-
नुमानाद्भोगस्यापीश्वरे प्रसन्न इति वाच्यम् । ईश्वरशरीरे अर्द्धं स्वामीत्युपासनया
कस्यचित्च्छरीरमित्युपगमात् परंतु जीवासाध्यचेष्टोपपत्तये भूतानेद्यन्यायेन तच्छ-
रीरे अवच्छेदकतयेश्वरकृतिकल्पनादिति नानुपपत्तिलेशोऽपीत्यनपेयम् । मुक्ता-
त्मन्यपीति । जीवन्मुक्तात्मन्यपीत्यर्थः । परममुक्तस्य शरीरभावेन कर्ण एवा-

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।

धिष्ठाता इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसंपादकः ।
यद्यप्यात्मनि अहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव
दिनङ्गी ।

परतया व्याचष्टे—इन्द्रियाणामिति । आदिपदसमाहमाह—
शरीरस्येति । परम्परया जनकतासंबन्धेनावच्छेदकतासंबन्धेन
वा । चैतन्यं ज्ञानवत्त्वम् । एतेनात्मनि प्रमाणं दर्शितम् । अचे-
तनं चेतनाधिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः । अहं सुखीत्यादि नाहं
रामङ्गी ।

भावात् । निष्कामज्ञानपदमपि शरीरे आत्मज्ञानजन्यवासनापरं अथवा तादृश
ज्ञानविच्छेदघातां अदृशानुत्पादप्रसङ्गात् जीवमुक्तस्य आत्मसाक्षात्कारेण तादृश-
वासनानाशेऽपि प्रारब्धबलात्तत्कार्यस्य शरीरस्य न नाश इति शोध्यम् । मूले
इन्द्रियाणामधिष्ठातेति । अधिष्ठानशब्दस्य तन्निष्ठक्रियाजनकायकत्वे प्रा-
र्याशनुमेवोऽवनिर्घनेन गतापता स्वात् तन्निष्ठव्यापारजनकज्ञानजनक इत्यर्थ-
कत्वे च गौवेनतस्मिन्निष्ठज्ञानवत्त्वसंपादकतापर्यं कता इन्द्रियाणामित्यादिना मूले
दर्शितेति । अद्यच्छेदकतेति । यद्यप्यवच्छेदकतासंबन्धेन तृतीयज्ञानं प्रति
तादृशान्यसंबन्धेन तृतीयशरीरस्य हेतुताया आवश्यकतयावच्छेदकत्वोपादाने
प्रसोजनमावस्तयापि स्वच्छरीरेणैव ज्ञानोत्पन्नज्ञानम्यङ्गी द्वितीयशृणोत्यथ
स्वच्छरीरस्य पूर्वमसत्त्वेनाकारणतया व्यभिचारैषोक्तकारणभावासंभव-
परंतु तत्समवेतपुणानां तृतीयशरीरेणैवावच्छेदावच्छेदकमावनिषमोपगमादेव
यद्यपीनां न ज्ञानावच्छेदकत्वमिति भावः । तथाचोत्तरं मूलोक्तं ज्ञानं
पदान उक्तान्यतरसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वमेवेति पर्यवसितम् । एतेनेति । इन्द्रि-
याणि शरीरे च ज्ञानाधिष्ठितं अचेतनत्वे सति उक्तान्यतरसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वा-
द्वास्यादिवदिलनुमानमहमिति प्रमाणं दर्शितमिन्द्रियं । अप्राधिष्ठितत्वं च दृष्टत्वं,
तत्र स्तम्भत्वे सति स्वस्वकार्योपपादकत्वं, स्वस्वित् स्वच्छदृशत्वप्रतीते
स्वस्वत्वनिर्देशकत्वात्वात् स्वस्वित् स्वच्छदृशत्वप्रतीते
स्वस्वत्वनिर्देशकत्वात् स्वस्वित् स्वच्छदृशत्वप्रतीते । ज्ञानोपपादकं
आत्मनि व्यभिचारकारणाय हेतौ प्रत्यक्षं, न चन्द्रमादाय चाप्यसत्त्वमव्यभिचार-
इति वाच्यम् । अदृशरितपर्यवसताया कार्यत्ववच्छिद्यताया एव प्रवृत्ते
निवृत्तिरसत्त्वप्रत्यक्षं ज्ञानोत्पन्नवत्त्वं तृतीयवृत्तेव कार्यमात्रकारणतारिपि
भ्येयम् । यद्यपि शरीरस्य ज्ञानकारणत्वेन तत्र चतनप्रवृत्तत्वं सुषुप्तं तन्नि-
ष्ठेतराधिष्ठितत्वं उक्तान्यतरसंबन्धेन चतनप्रवृत्तत्वं तद्व्यवहारत्वेन । प्रसोज-
नं च चतनप्रवृत्तत्वात् तत्र तद्विना प्रति चतनस्वाकारणत्वेऽपि तद्व्यवहार-
कारणत्वेन दृष्टत्वं न चाप्यवच्छेदकमिति निश्चयनीयम् । अचेतनमिति

तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रती-
तिमोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यते इत्यतः प्रमाणान्तरं
दर्शयति—करणमिति । वास्यादीनां छिदादिकरणानां
कर्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम्, एवं चक्षुरादीनां ज्ञान-
करणानामपि फलोपधानं कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यति-
रिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥ ४७ ॥ ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत
आह—शरीरस्येति । ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मनां
त्वन्नत इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणामा-

दिनकरी ।

जानाम्यहं करोमीत्यादिपरिग्रहः । नचात्मा तावन्न भवत्यस्य इति
सूत्रभाष्यविरोध इति याच्यम् । आत्मतत्त्वविवेके परात्माभिप्रायेण
भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वान् । विप्रतिपन्नं प्रतीति । अहमिति
प्रतीतिः शरीराद्यतिरिक्तविषयकत्वे विप्रतिपन्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥
नैयायिकमते यथा मुक्तात्मनां ज्ञानाभावेन न ज्ञानाधिकरणत्वरूपं
चैतन्यं तथा ममापि मते मृतशरीरस्य न चैतन्यमिति शरीरमेवा-
त्मेति वादी चापवादः शङ्कते—ननु चैतन्यमिति । ज्ञानादिकं
ज्ञानाधिकरणत्वम् । तदभावे ज्ञानाद्यभावे । ननु तव मते

सामरद्री ।

यद्यपि करणं हि सकर्तृकमिति व्याप्तिः प्रदर्शिता यद्यत्करणं तत्तत्कृत्योपहितकार-
णम् । तत्सकर्तृकं तदुपधाने तत्कर्तृकत्वमिति सदर्थम् । व्यापारकारणस्य कर-
णत्वे चक्षुःपर्ययैरेव जानातीति प्रयोगानुपपत्त्या फलोपहितकारणत्वस्यैव तत्त्वात्सह-
कृतत्वं पूर्वनिरुक्तमेव एतादृशजानान्यमुखव्याप्तिरेवोत्तरम् मूले वास्यादीनामिला-
दिना दर्शयिष्यते तथापि आत्मनि तत्कनियमस्य व्यभिचारः स्वभिन्नज्ञानकर्तृकप्र-
तिवेः द्वैतोद्देशान्तपक्षसाधारण्यानुपेधेन तत्कनियमस्याभयत्वानुपलक्ष्यत्वमस्त्वन्त्य-
तररूपतत्तत्साकृत्वत्वमिदं तलाद्रीरत्वं चेत्तालोच्य तादृशव्याप्तेरेवार्थं परिष्कार
आहतः । यद्यदेतन्नं यत्करोति यदुपभायकं भवति तत्तदुपधाने चेतनाधिष्ठितं
भवतीति तदर्थः । चेतनाधिष्ठितं पूर्वं निरुक्तमेवेप्युक्तानुभावेन चक्षुरादिभिन्नज्ञान-
विधिः चेतनाचेतनयोरेकत्वानिदेरिति भावः । तत्रानुमाने नाप्यतिरेव दृशन्तः
उत्तरमूढमन्यानुभारारिति भावः ॥ ४९ ॥ शरीरमेवात्मेति । तेषांचोपहेतोर-
पिच्छिति भावः । ज्ञानाधिकरणत्वमिति । अतिरिक्ता ज्ञानादेः
कारणतापि सत्येव तेषामपि चैतन्यत्वापत्त्या समवायावच्छिन्नज्ञानासाधारत्वनेव

वेन ज्ञानामानस सिद्धेरिति चेन्न । शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्वाविरे स्मरणानुपपत्तेः शरीराणामन्यगोप्यत्वात्पक्षेत्पादविनाशशालित्वात् । नच पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पाद्यत इति वाच्यम् । अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् । एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनवाज्ञानस्य तद्वेतुत्वात् तदानीमिष्टसाधनत्वानुमात्रकामावात् मन्मते तु जन्मान्तरा-
दिच्छी ।

मृतशरीरे चैतन्याभावः किञ्चिन्नवनः मन्मते तु प्राग्विज्ञित्यात्मनो विरह एव तत्र प्रयोजक इत्यत आह—प्राणामावेनेति । तथा च टाघवान् प्राणामावञ्चैतन्यविरहे प्रयोजक इति भावः । चार्वाकमते परिहरति—नेति । स्मरणानुपपत्तेरिति । अमु-
मवाद्यस्य बाल्यशरीरस्य तदानीमभावादिति भावः । ननु बाल्यशरीरं तदास्येवेत्यत आह—शरीराणामिति । संस्कार-
उत्पाद्यत इति । तथा च स्वयोन्यसंस्कारवत्त्वसंबन्धेन बाल्य-
शरीरस्यमवेतानुभवस्य स्वाविशरीरे सत्त्वात् स्मरणानुपपत्तेरिति भावः । गौरवस्य फलमुखत्वाद् दूषणान्तरमाह—एवमिति । न स्वादित्यत्र हेतुमाह—इष्टेति । तद्वेतुत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वात् । तदानीं स्तन्यपानप्रवृत्त्यन्यवहितपूर्वकाले । ननु प्रवृत्त्यन्ययानुप-
पत्तिस्तत्रापि समानेत्याह—इष्टेति । तद्वेतुत्वात् प्रवृत्त्यन्ययानुपपत्तिं परिहरति—मन्मते त्विति । अन्यदपीति । इष्टसाधनत्वादित्यपीत्यर्थः । अत्र तु स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनत्वकारणे तु । आत्मनो
समच्छी ।

बैतन्दिति भावः । उत्पाद्यत इतीति । ननु पूर्वपूर्वशरीरेतिष्टसंस्कारेणो-
त्पाद्यतशरीरे संस्कारोत्पत्तिपरिणमस्मरणोत्पत्तिं स्वाविशरीरे बालकशरीरेतदनु-
भवस्य स्वयोन्यसंस्कारवत्त्वसंबन्धेन विहायित्यत आह—तथाचेति । गौरवस्य अनेकसंस्कारकालिह्यनन्यगोप्यत्वात् । फलमुखत्वादिति । फलं
निवारणत्वं शरीरस्य मन्मतेषु, तन्मुखत्वात्तदुपपत्तिरिति च । इत्यर्थः ।
अत्र मुक्तं पूर्वद्वारेण यथेति श्युत्तने, तथाचोत्पत्तिरिति चोत्पत्तिरिति च पूर्वद्वारेण
स्तीरनिवस्यति इत्यर्थः इति भावः । इष्टसाधनत्वादित्यपीत्यर्थः

नुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः । नच जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यम् । उद्बोधकामावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते इत्थं च संसारस्थानादितया आत्मनोऽनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासम्भवाभित्यत्वं संभवतीति बोध्यम् ॥ ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साध-

दिनकरी ।

नित्यत्वं साधयति—इत्थं चेति । लान्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधन-
तास्मरणे च । प्रागभावस्य नाशसंभवादाह—भावस्येति ।
नाशासंभवादिति । नाशं प्रति जन्यभावत्वेन हेतुत्वादात्म-
नोऽनादित्वेन जन्यभावत्वरूपहेतोरभावेन नाशासंभवादित्यर्थः ॥
इति चार्वाकमतखण्डनम् ॥ तनु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं
प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्त्विति । करणत्वं च व्यापारवत्त्वे
सति कारणत्वं, भवति हि चक्षुरादौ चक्षुःसंयोगादिरूपव्यापारवति
चाक्षुपज्ञानाव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वम् । न तु फलोपहितत्वं, राज-
सूयेन स्वाराग्यकामो यजेतेत्यादौ यागादिनिष्ठकरणत्वादावप्रसङ्गा-
स्करणत्वकारणत्वयोरविशेषप्रसङ्गाच्च । कर्तृत्वं च यद्यपि क्रियानु-
कूलकृतिमत्त्वं न संभवत्यचेतने चक्षुरादौ तथापि पूर्वपक्षिणाति-
रिक्तस्यात्मनः कृत्यादीनामात्मसमवेतत्वस्य चानङ्गीकरणात् कृत्या-
श्रयत्वमपि चक्षुरादीनामस्त्वित्यर्थः । नन्वेकस्यैव करणत्वे कर्तृत्वे
कर्तृकरणादिव्यवहारभेदोऽनुपपन्न इत्यत आह—विरोध इति ।
विरोधे विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वे । तथाच कर्तृत्वकरणत्वादिलक्ष-
णोपाधेर्भेदात्कर्तृकरणादिव्यवहारभेदोपपत्तिरित्याशयः । न चैतन्य-
नित्यत्र विशेष्यतयोपस्थितस्याभावस्य उच्छब्देन परामर्शसंभवा-

रामरुद्री ।

इतीति । तथा च सर्वेनां जातिस्मरत्वापत्तिरिति भावः । गूढे अनायत्वेत्यस्य-
गलेत्यर्थः । अन्यदेष्टसाधनतानुभवाभावेनोद्बोधकामावेन स्मरणार्थमवेन च
प्रारम्भभेदेन बालः शुद्धचन्द्रो विवेकेति भावः । अप्रसङ्गादिति । तादात्म्ये-
नाभ्यतिरिक्त्यर्थः । यागस्य श्रुतान्यवहितत्वंत्वामावादि इति भावः । नन्वव्यवहित-

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥४८॥

कामादात् आह—तथात्वमिति । तथात्वं चैतन्यम् । उपघाते नाशे सति । अर्थाच्चक्षुरादीनामेव । कथं स्मृतिः पूं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुरभावे सरणं न स्यात् अनुभवित्तरभावात् अन्येनानुभूतस्थान्येन सरणासंभवात् अनुदित्कर्त्त ।

व्याचष्टे—तथात्वं चैतन्यमिति । उपघातपदस्य केवलावयवनाशपत्र प्रयोगस्तदाह—नाश इति । मूले उपघाते कथं स्मृतिरित्युक्तम्, तत्रोपघातः केषामित्याकाङ्क्षायाः सत्त्वादाह—अर्थादिति । तथाचैकमेवेन्द्रियाणामिति पदमाकाङ्क्षावशादुभयत्र संबध्यत इत्याशयः । कथं स्मृतिरिति मूलेनेन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे चक्षुरभावे स्मृत्यभाव आपादितस्त्र हेतोरनुक्तेः स्वयं हेतुं पूर्यत्रथमाह—पूं चक्षुषेति । नन्विन्द्रियान्तरेणैव स्मृतिर्भविष्यतीत्यत आह—अन्येनानुभूतस्येति । अत्र हेतुमाह—अनुभवेति ।

समस्त्री ।

पूर्ववृत्तिसम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वबन्धेन निवृत्तनीय तथाच सावन्त्यापूर्वसम्बन्धस्यैव प्रवृत्ते तथात्वात्साव्याप्तिरन्यथा व्यापारवत्त्वोपादानेऽपि विशेष्यदत्तसत्त्वेन यागस्याकारणतापत्तेरित्यग्रे सूत्रान्तरमाह—कारणत्वेति । इह चान्यवर्द्धितपूर्ववृत्तित्वमेव कारणत्वमित्यभिप्रायेण । वस्तुतोऽरण्यस्य दण्डादौ कारणता व्यवहारागुरोषेन निवृत्तपूर्ववर्द्धितावच्छेदकत्वमेवत्वस्यैव कारणताकारणत्वेन न तत्रोभेदानुपपत्तिगन्धोऽपि । व्यवहारभेदो व्यवहारवैदृश्यं तत्र परस्परविरोध एव गतानुपूर्वीभेदोऽत्र भेदशब्दार्थः । एकार्यक्योरपि घटकुम्भशब्दोन्मथादर्शनादसङ्गत्वापत्तेः । नन्वेव कर्तृकरणपदयोः पर्यायतापत्तिरेकार्यकत्वात् । न चेष्टापत्ति कर्तृप्रयोगव्यञ्जे करणशब्दाप्रयोगादित्यत आह—तथाचेति । भेदोपपत्तिः वैलक्षण्योपपत्तिः । तदपि विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तफलमेव । केवलमवयवेति । अवयवनिर्दितावयवत्वार्थः । अवयवनाशोऽव्यवयवनिनो नाशस्वावश्यकत्वात्कैवल्येऽप्युक्तम् । अत्रवयवनिनाशव्यवच्छेदाय तदुक्तिः, एवकार्येणैव तत्रिभेदे । उभयमेति । इन्द्रियाणामिवन्य तथात्वं नाश इत्युभयोरित्यर्थः । घटाद्यनुभवोत्तरपटादाप्रिति । नच घटविषयकम्परण प्रति पटविषयकानुभवत्वेन धरणत्वे नैव कोष इति वाच्यम् । तथापि विद्वदभेदेनानन्तरकार्यधारणमात्रप्रवृत्तादिति भावः । तयोर्द्वन्द्वेनुभूतमन्नायस्वीकारादिति । अनुभवधारणयोः कार्यधारणभावस्वीकारादित्यर्थः । तथा च विषयतयैव समवायेन चैव कार्यधारणभाव इति

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ।

भवसारणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति
मायः ॥ ४८ ॥ ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु
दिनकरी ।

यद्यपि व्यधिकरणयोः कार्यकारणभावविरहात्सामानाधिकरण्येने-
त्युक्तिर्विफला तथापि यत्र विषयतासंबन्धेन स्पृष्टिस्तत्र विषयता-
संबन्धेनानुभव इतीदृशविषयत्वघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या
कार्यकारणभाव आवश्यकः आत्मनिष्ठसामानाधिकरण्यघटितकार्य-
कारणभावेन घटाद्यनुभवोत्तरं पटादौ विषयतासंबन्धेन स्पृष्ट्याप-
त्तेरवारणादिति चक्षुःकर्तृकानुभवस्य घटे सत्त्वादिन्द्रियान्तरक-
र्तृकं स्मरणं तत्र नानुपपन्नमित्याशङ्कानिराकरणाय तयोक्तिः सम-
वायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येति तदर्थः । चैत्रस्य घटा-
नुभवकाले मैत्रस्य घटस्मरणधारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशे पुरुष-
भेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवात् समवायघटितसामाना-
धिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोर्द्वेतुहेतुगद्भावस्वीकारादिति भाव इति
ध्येयम् ॥ इतीन्द्रियवादिमतखण्डनम् ॥ ४८ ॥ इन्द्रियाणां
चैतन्यपक्षे यो दोषः सोऽत्र कल्पे नास्तीति सूचयितुमाह—

रामहृदी ।

भावः । एतन्वापत्ततः उक्तरीत्या कार्यकारणभावद्वया(न)तीकारेऽपि घटघटत्व-
समवायविषयकनिर्विकल्पकादपि घटत्वप्रकारकस्मरणपत्तेः । न च प्रकारत्व-
विशेष्यत्वसांसर्गिकविषयताभिः कार्यकारणभावप्रयोपगमात्रैश्च दोषो निर्विकल्पकस्य
साहचर्यविषयतानभ्युपगमादिति वाच्यम् । एवमपि घटत्वपटत्वाभ्यां पटपटविषय-
कानुभवाद्दृढत्वप्रकारकपटविशेष्यकपटत्वप्रकारकपटविशेष्यकसांश्रयापत्तेः कालि-
केन घटत्वप्रकारात् समवायेन पटत्वप्रकारकपटविशेष्यकादनुभवात्समवायेन घट-
त्वप्रकारकस्य कालिकेन पटत्वप्रकारकपटविशेष्यकसांश्रयापत्तेरुक्त्यपरिहारत्वात्
अनायत्ना घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गिकघटविशेष्यकानुभवः समवायेन घटत्व-
प्रकारकसमवायसंसर्गिकपटविशेष्यकस्मरणं प्रति समवायेन कारणमिति रीत्या
विषयभेदेनानन्तकार्यकारणभावसंबन्धं कल्पनीयत्वात् । परंतु कालिकविशेष्यता-
प्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्मरणानुभवयोः कार्यकारणभावाभ्यु-

१ कालिकेन घटत्वप्रकारकसमवायेन पटत्वप्रकारकस्य कालिकेन पटत्वप्रकारकस्य
घटविशेष्यकस्मरणपत्तेरिति पाठान्तरम्.

नित्यस्य चैतन्यं स्यादत आह—मनोऽपीति । न तथा न चेतनम् । ज्ञानादीति । मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । यथा च मनसोऽणुत्वं तथाग्रे वक्ष्यते ॥ नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम् । ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः । तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वपूर्व-
दिनङ्गी ।

नित्यस्येति । ननु तथेत्यत्र मूले तच्छब्देन पूर्वोपस्थितचैतन्यस्यैव परामर्शः स्यात्तथा चासङ्गतिः स्यादत आह—न तथा न चेतन-
मिति । अनध्यक्षं तदा भवेदिति मूलेन मनसश्चैतन्ये ज्ञानादेर-
प्रत्यक्षत्वमुक्तम्, तत्र हेतुं प्रदर्शयन्नाह—मनस इति । तत्प्रत्य-
क्षेति । ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु मनसोऽणुत्वमेवा-
सिद्धमत आह—यथा चेति । अग्रे वक्ष्यत इति । “अथौग-
पद्याञ्जानानां तस्माणुत्वमिद्देष्यत” इति ग्रन्थेन साधयिष्यते
इत्यर्थः । विज्ञानमेवेति । आत्मनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादात्मेत्युक्तं
वस्तुमात्रस्यैव तन्मते विज्ञानरूपत्वादिति बोध्यम् । अत्र विज्ञानत्वं
प्रमेयत्वस्य सत्त्वस्य वा व्यापकं न वेति विप्रतिपत्तिः, तत्र विधि-
कोटिर्योगाचारस्य निषेधकोटिर्नैयायिकस्येति बोध्यम् । द्विविधं
विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानं चेति । तत्रायं घट इत्यादि-
प्रवृत्तिविज्ञानं, अहं जानामीत्यालयविज्ञानं तदेवात्मा । तस्य

रामट्टी ।

पगमे एकेन्द्रियेणानुभूतस्य इन्द्रियान्तरेणापि स्मरणोपपत्तेः समवायघटितसामाना
विहरण्यार्थकस्य सामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्येवमस्य मूलेऽभिधानमिति युक्त-
मुत्पत्त्यमः ॥ ४८ ॥ असङ्गतिः स्यादिति । मनसो ज्ञानरूपत्वासंभवा-
दिति भावः । साधयिष्यत इत्यर्थः इति । यद्यपि मानसान्यप्रत्यक्षं प्रत्येव
महत्त्वस्य कारणत्वोपगमे नैव दोषः । अतएव माध्यादिमते जीवानामणुत्वमेवा-
ङ्गीकृतं तथापि मानसान्यत्वप्रत्यक्षत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनियमनाविरहेण
शुद्धतरकार्यकारणभावद्रव्यापत्त्या गौरवापत्तेर्न तथोपगमसंभवः । न च सिद्धान्तिमते
अनन्दजीवानां कल्पनीयतया कारणताद्रव्यकल्पने न ततो गौरवमिति साध्यम् ।
अनेकजीवकल्पनागौरवस्य पृष्ठमुखात्वेनादोषत्वादिति भावः । विज्ञानात्मवादिविचारे
सदृशविप्रतिपत्तेर्दोषेति—अत्रेति । सत्यस्य वेति । सामान्यादीनां तन्मते

विज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वात् सुपुष्ट्यवस्थायामप्यालयवि-
ज्ञानधारा निरावाधैव मृगमदवासनावासितवसन् इव पूर्वपूर्व-
विज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वाच्चानुप-
पत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न । तस्य जगद्विषयकत्वे सर्वज्ञत्वाप-
त्तिः । यत्किञ्चिद्विषयकत्वे विनिगमनाविरहः । सुपुष्ठावपि
विषयावभासप्रसङ्गाच्च । ज्ञानस्य सविषयत्वात् । तदानीं निरा-
कारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न । तस्याः प्रकाशत्वे प्रमा-
णाभावात् । अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः । नचेष्टा-
पत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यम् । घटादे-
रनुभूयमानस्यापलापितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवायं

दिनकरी ।

विज्ञानस्य । ननु सुपुष्ठावत्त्वात् न सिद्धेत् पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य क्षणि-
कत्वेन नाशाद्विज्ञानान्तरस्य च तदानीमुत्पादकभावाद्दत्त आह—
पूर्वपूर्वेति । ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वेन घटाश्रितसंस्कारस्यापि
क्षणिकत्वात् कालान्तरे स्मरणं न स्यादित्याशङ्कं परिहरति—
मृगमदेति । विज्ञानस्य जगद्विषयकत्वं यत्किञ्चिद्विषयकत्वं चाभि-
श्रेयमिति विकल्प्याथे दूषणमाह—तस्येति । विज्ञानस्य । द्वितीये
आह—यत्किञ्चिदिति । आत्मस्वरूपविज्ञानस्य सविषयत्वे दूष-
णमाह—सुपुष्ठाविति । शङ्कते—तदानीमिति । निराकारा
निर्विषया । चित्सन्ततिः विज्ञानसन्ततिः । प्रकाशत्वे ज्ञानत्वे ।
ज्ञानत्वस्य विषयिताव्याप्यत्वादिति भावः । अन्यथा प्रमाणा-
भावेऽपि तत्र ज्ञानत्वस्वीकारे । आकारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वमन-

रामद्वी ।

अतीकृत्वादिति भावः । यत्त्वमत्र कालसंबन्धित्वमेव प्राक्तम् । अहं जाना-
मीति । अहमित्याकारकज्ञानमित्यर्थः । तेन सुपुष्टिकाळे उत्तरत्र वक्ष्यमाणालय-
विज्ञानपारानुवृत्तेन विरोधः । अन्यथा तत्काले प्रवृत्तिज्ञानविरहेण जानामीत्या-
कारकज्ञाने च घटः पट इत्यादिप्रवृत्तिज्ञानस्यैव विषयत्वेन आलयविज्ञानानुवृत्ते-
स्तदानीमसंगतपत्तेः अहमित्याकारकज्ञाने च स्वयमेव विषयः । पट इत्यादि-
ज्ञानस्य तत्रोच्यप्रवृत्तिसाधनत्वात्प्रवृत्तिज्ञानत्वमिति बोध्यम् । उत्तरादकामाया-

विज्ञानस्येति चेन्न । किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानार्त्तर्हि
समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहा-
लम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् । स्वरूपतो विज्ञात-
स्याविशेषात् । अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न ।
नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् इतरथा विरो-
धावधारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । नवा वासनासंक्रमः संभवति ।
मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात् । न चोपादानोपादेय-
भावो नियामक इति वाच्यम् । वासनायाः संक्रमासंभवात् ।
उत्तरसिद्धुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न । तदुत्पादकाभावात् ।

दिनकरी ।

तिरिक्तत्वं वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह—तर्हि समायातमिति ।
द्वितीये त्वाह—समूहालम्बन इति । नीलपीठे इति समूहालम्बन
इत्यर्थः । स्यादिति । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमादिति
भावः । एतदेवोपपादयति—स्वरूपतो विज्ञानस्येति । विज्ञा-
नस्वरूपस्येत्यर्थः । अविशेषात् एकत्वात् । ननु नीलाकारः पीता-
कारश्चाभिन्न एव भेदप्रतीतिस्तु तद्धर्मयोर्नीलत्वपीतत्वयोर्भेदात् ।
नच तयोरपि विज्ञानस्वरूपत्वाद्भेदः नीलत्वादेरपारमार्थिकस्य
पारमार्थिकविज्ञानेनाभेदासंभवादित्यभिप्रायवान्शङ्कते—अपोहरूप
इति । अनीलव्यावृत्तिरूप इत्यर्थः । इतरथा विरुद्धनीलत्वादी-
नामेकत्र समावेशे । ननु समूहालम्बने न नीलाकारो नवा पीता-
कारोऽभ्युपेयते परंतु चित्राकार एवेति नोक्तदोष इति वासनासं-
क्रमं मुख्यतया दूषयति—नचेति । मातृपुत्रयोरिति । मात्राऽनु-
भूतस्य गर्भस्थेन तनयेन स्मरणप्रसङ्गादिति भावः । उपादानेनानु-
भूतमुपादेयेन स्मर्यते इत्यपि निरस्यति—नचेति । शङ्कते—उत्तर-

रामट्टी ।

दिति । गुणीतद्विज्ञानदेशावच्छिन्नमनसंयोगरूपकारणमावादित्यर्थः । मूले
रूपुत्पादिति । तदानीं तदालयविज्ञानस्य स्वमात्रविषयकत्वोपगमेऽपि तस्यैव
तदानीं मानप्रसङ्ग इति भावः । प्रमाणाभावेऽपीति । विषयितात्मकज्ञानत्व-
व्यापकभावेऽपीत्यर्थः । तदभिन्नेति । नीलरूपाकारात्मकविज्ञानाभिन्नस्य

चितामेवोत्पादकत्वे संस्कारानन्त्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेष्व-
तिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न । मानाभावात् कल्पनागौर-
वात् । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यं प्रत्युक्तं गौरवादतिशये

दिनकरी ।

स्मिन्निति । तदुत्पादकेति । वासनोत्पादकेत्यर्थः । चितामेवेति ।
ज्ञानानामेव संस्कारोत्पादकत्वे तेषामानन्त्यात् संस्कारानन्त्यापत्ति-
रित्यर्थः । शङ्कते—क्षणिकेति । अतिशयविशेषः शक्तिवि-
शेषः । उत्तरोत्तरविज्ञानानुकूलतयेति शेषः । गौरवादिति । स

रामरुद्री ।

पीताकारस्य भीष्मभिज्ञत्वनिवमादिति भावः । एकत्र समावेश इति ।
एकाधिकरणवृत्तित्पेनावधारणे । तेनैकाधिकरणवृत्तौनामपि सयात्वेनाप्रतीति-
दशायां भ्रमात्मकविरोधावधारणेऽपि नासंगतिः । उपादानेनेति । अनोपादा-
नत्वं न समवायिकारणत्वं, विभिन्नकालीनयोः क्षणिकज्ञानव्यङ्ग्योरेकव्यक्तिं प्रति
अपरव्यक्तिरूपसमवायिकारणत्वासंभवात् । नापि तन्मते स्वकारणत्वे सति
स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकर्षणप्रतियोगित्वमुपादानत्वं, तन्मते बहुमात्रस्यैव क्षणि-
कत्वेन मातुरपि पुत्रोपादानतापत्तेः । अतएव न स्वभिज्ञासमवेतत्वे सति
स्वकारणत्वमुपादानत्वं उत्तरोत्तरपटारिव्यक्तिं प्रति पूर्वपूर्वपटारिव्यक्तिनामुपादा-
नत्वानुपपत्तेस्त्वन्मते तथाप्युपादानोपादेयभावाभ्युपगमेनेष्टापत्त्यसंभवात् । परंतु
असद्वृत्तं कारणमुपादानं, उत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैव तैः कारणत्वाद्गीकारात्
भवत्युत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तिमुपादानत्वं, माता च पुत्रं प्रति नासद्वृत्तं कारणं
मुपगच्छतीतिदिरपि पुत्रकारणत्वादिति ध्येयम् । शक्तिविशेष इति । अयं
भावः—ज्ञानव्यक्तीनां संस्कारज्ञानजनकत्वे प्रतिज्ञानं भिन्नसंस्कारव्यक्तिकरणा-
गौरवेऽपि यादृशज्ञानव्यक्तुत्तरं स्मरणमनुभवविद्धं तज्ज्ञाननिष्ठसंस्कारासुरत्वा
काविच्छाधिः पूर्वज्ञानव्यक्तौ स्वीकरणीया नतु सर्वज्ञानव्यक्तावतिशयः कल्प्यते
तेन न संस्कारानन्त्यम् । क्षणिकेति । तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वेऽपि
यदा यदा स्मरणमनुभवविद्धं तदा तदा तज्ज्ञानेष्वेकैव शक्तिः कल्पनीया
नानादिनन्तशाक्तिकल्पनागौरवमीति यादे न्रूयात्तदा ज्ञानव्याक्तिभेदेन चाक्षिर्भिद्री-
मार्हाकरणीया पदार्थानां तन्मते क्षणिकत्वादिति समाधानसूचनाय पदार्थनाप्र-
क्षाधारणशक्तिकत्वस्यापि साक्षात्सुवादः । अत एव श्वंसप्रागभावावप्यवश्यकस्या-
मिति शोतनाय श्वंसप्रागभावयोःसादानमपि सद्भवते । अनन्तेति तु अनन्त-
व्यक्तिकल्पनागौरवपुरणाय यदा यदा स्मरणमनुभवते तदा तदा विभिन्नशक्ति-
व्यक्तिकरणत्वावश्यकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । तत्तदतिशयं प्रति पूर्व-
कालीनज्ञानव्यक्तीनां कारणत्वम्पनेनापि गौरवं बोध्यम् । अथच भ्रामानिकं

मानाभावाच्च । वीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात् ॥ अस्तु तर्हि क्षणिकवि-

दिनकरी ।

एवायमित्यापामरप्रत्यभिज्ञानात्क्षणिकानन्तशक्तितरभागभावर्ष्यसकल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु क्षेत्रस्थवीजादङ्कुरोत्पत्तिर्न कुमूलस्थवीजादतोऽङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रति कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमङ्गीक्रियते कुर्वद्रूपत्वं चाऽङ्कुरजनकत्वावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः स च फलोपघायकक्षणिकसमर्थवीजमात्रवृत्तिवीजत्वव्याप्यः कल्प्यते एवमत्रापि कुर्वद्रूपत्वेनैव क्षणिकशरीरेपूत्रोत्तरशरीरनिष्पन्नवासनोत्पादकत्वं वाच्यमत आह—वीजादाविति । उपपत्तेः कस्माच्चिद्वीजादङ्कुरोत्पत्तिः कस्माच्चिन्नेति नियमोपपत्तेः । कुर्वद्रूपत्वाकल्पनादिति । कुमूलस्थवीजादिषु घरणिसलिलसंयोगादिरूपसहकार्यभावादेवाङ्कुरानुपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण जनकत्वं च न कल्प्यते प्रमाणाभावादिति भावः । अत्र वदन्ति—यत्सत् तत्क्षणिकमिति व्याख्या अगतः क्षणिकता तदनुरोधेन च कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण कार्यं प्रति हेतुत्वं चावश्यकम् । नच तादृशव्याप्तौ मानाभावः तादृशव्याप्त्यस्वीकारे कुमूलस्थवीजादङ्कुरोत्पत्तिवारणाय घरणिसलिलसंयोगादीनां सहकारि-

रामच्छरी ।

गौरवं न दोषायेति न्यायेन नानाशक्तिकल्पनेऽपि न दोष इत्याद्यङ्कुरानिरासायैव सोऽयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्युक्तं अभेदस्यैवानुभवसिद्धतया नानाव्यक्तिकल्पनं न प्रामाणिकमिति तदभिप्रायः । वस्तुतस्तु पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वानुपपत्ते हेतुरेतत् तथा च क्षणिकपदार्थोपगन्तुणा मते नानाव्यक्तिकल्पनागौरवमेव हेतुत्वेनानिमित्तं तत्रैव प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्याद्यङ्कुरानिरासायैव—स एवायमिति । तथा चाभेदस्यैव अनुभवसिद्धतया च भिन्नव्यक्तीनां प्रामाणिकत्वमिति भावः । एतेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षरूपत्वेन चक्षीनामतीन्द्रियत्वेन तद्विषयकप्रत्यभिज्ञानं न समवतीति दूषणमपि प्रयुक्तम् । जातिविशेष इति । अङ्कुरोपघायकक्षणिकवीजप्रवृत्तिमात्रवृत्तिजातिरित्यर्थः । सत्त्वमपोदरूप एव अनुगतधर्ममात्रस्य सन्मते अतीन्द्रियत्वमिति । तादृशव्याप्त्यस्वीकार इति । तथा च जगद्यदि क्षणिकं न स्यात्तदा मादाकारणताकल्पनरूपगौरवोपघायकं स्यादिति

ज्ञाने गौरवात् नित्यविज्ञानमेवात्मा "अविनाशी चारेऽयमा-
दिनकरी ।

त्यकल्पने गौरवात् तादृशव्याप्तिस्वीकारे तु कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वक-
ल्पनात्कुसूलस्वीकारे कुर्वद्रूपत्वाभावाद्गुरानुपपत्तेर्न सहकारिता
कारणान्तराणामिति लाघवात् । नच क्षणिकत्वमतेऽपि वीजस्य धर-
णिसलिलसंयोगाद्देवा कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविर-
हेण सर्वेषां सहकारिणां कारणत्वकल्पनमात्रद्वयकमिति वाच्यम् ।
मन्मते अङ्कुरं प्रति वीजानां धरणिसलिलसंयोगादिसहकारिणां च
कुर्वद्रूपत्वेनैव हेतुत्वकल्पनान् कुर्वद्रूपत्वानङ्गीकारे तु वीजत्वधर-
णिसलिलसंयोगत्वादिनानाहेतुत्वकल्पने गौरवादिति । तदसन् ।
ईदृशगौरवापेक्षया क्षणिकानन्तपदार्यकल्पनेऽतिगौरवात् । न च
लाघवात्कुर्वद्रूपत्वेन तेषामेकहेतुतासिद्धावीदृशं गौरवं न दोषाय फल-
मुखत्वादिति वाच्यम् । फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात् । किं च
जगतः क्षणिकत्वे स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः पूर्वकाली-
नघटाभेदस्यैतत्कालीनघटेऽभावात् । नच तत्रातीयाभेद एव सादृ-
शप्रतीतेर्विषयः तन्मते जातेरपि क्षणिकत्वेन पूर्वकालीनघटवृत्तिघ-
टत्वस्यैतत्कालीनघटेऽभावान् । एतेन जगतः क्षणिकत्वे नाशत्वाय-
रामस्त्री ।

तर्क एवोक्तव्याप्तौ प्रयोजक इति भावः । मन्मत इति । तथा च कुर्वद्रूपत्वेन
सर्वेषां कारणत्वेऽपि कारणता एकैव तन्मते तु मानाकारणता कल्पनीयेति
गौरवमिति भावः । ईदृशगौरवेति । कतिपयकारणताकल्पनगौरवत्वर्थः ।
फलमुखत्वादिति । नानाकारणताकल्पनापेक्षया सापेक्षेण कुर्वद्रूपत्वेनैककार-
णतायिद्धौ एतदुपपत्तये नानाव्यक्तिकल्पने तादृशकल्पनायाः कारणतासिद्ध्युत्प-
त्कालीनतया तादृशगौरवज्ञानस्य पूर्वतनानुमितिरितिबन्धकत्वाद्यमवादिति भावः ।
नच कारणतानिधयत्पूर्वमपि यत्सदित्यादिव्याप्त्या नानाव्यक्तिकल्पनमुपतिष्ठत
एवेति वाच्यम् । तादृशव्याप्तेरप्रयोजकत्वाद्यद्वानिरासाय उक्तदोषापेक्षया तत्र
चाप्यव्यतिरेकनिधयसंयुक्तस्यैकरूपेण तादृशनिधयस्यपेशणीयतया गौरवो-
पस्थितेः कारणतासिद्ध्युत्पत्त्वनिवनादिति भावः । दोषत्वादिति । उत्त-
मायामप्यनुमितां उत्तरकालीनगौरवज्ञानेनाश्रान्ताप्यहानोपरया अश्रान्ताप्यज्ञाना-
दृग्निदानुमित्या एककारणत्वसिद्ध्यसम्भवादिति भावः । यद्यपि तन्मते
जातेरणीकतया सर्वभावेन न क्षणिकत्वं नित्यपदार्थानां तेरनङ्गीकारत्वं

त्मा" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतेश्चेति चेन्न । तस्य सविषयत्वासंभयस्य दर्शितत्वाभिर्निषेधस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् दिनकरी ।

च्छिन्नं प्रति सत्त्वेनैकमेव हेतुत्वमिति लाघवमित्यपास्तम् । यदपि स्थिरपदार्थाङ्गीकारे एकस्मिन् पदार्थे सामर्थ्यमसामर्थ्यं च विरुद्धमतस्तद्भेद इति तदपि न । एकस्मिन्नेव पदार्थे एकत्राभावच्छेदेन सामर्थ्यतदभाययोरेव विरुद्धतया कालभेदेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात् । यत्तु पूर्वापरकालीनधर्मिणोरभेदे तद्धर्मयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्भेदोऽनुपपन्नस्तन्मते धर्मवर्मिणोरभेदादिति । तत्र । घटत्वं न घट इत्यादिप्रतीतीनामप्रामाण्यापरत्या धर्मधर्मिणोरभेदस्य यत्तुमशक्यत्वादिति दिग् ॥ इति क्षणिकत्वादिमतखण्डनम् ॥ वेदान्ती शङ्कते—अस्तु तर्हीति । क्षणिकविज्ञान इति । आत्मनः क्षणिकविज्ञानस्वरूपत्वपक्ष इत्यर्थः । आत्ममात्रस्य नित्यविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्येवेति विरुल्ल्याघे दूषणमाह—तस्येति । दर्शितत्वादिति । तस्य जगद्विषयकत्व इत्यादिपन्थेन दर्शितत्वादित्यर्थः । तथा च जीवस्य तथात्वासंभवात् नात्ममात्रस्य नित्यज्ञानस्वरूपत्वमिति भावः । ननु जीवस्य न जगद्विषयकत्व नवा नियतयत्किञ्चिद्विषयकत्व नूनम्, परंतु यद्विषयकत्व यत्र जीवेऽनुभवसिद्धं तत्र

रामरद्री ।

अनुगतधर्मानङ्गीकाराच्च बुचद्रूपत्वस्याप्यपोहकरत्वात् । नच तर्हि सदसतो सधन्वाभावेन तज्जातीयत्वं घटे नास्त्येवेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरिति वाच्यम् । असतोऽपि तैर्मानाङ्गीकारेण प्रत्यभिज्ञानसंभवादिदमसङ्गतं तथापि असद्विषयकत्वेन प्रत्यभिज्ञाया अमत्वापरतिरेव तन्मतं दूषणम् । न चेष्टापत्तिरुपाकृति अनेदावगाहितस्य प्रतीत्युपपत्तौ तन्मतीयत्वावगाहितानुसरणस्यैवध्यापत्तेः । प्रतीतं प्रमात्त्वोपपादनायैव तदनुसरणात्तदनुसरणेनाप्यप्रतीकृतादिति विभावनीयम् । क्षणिकविज्ञानपक्ष इत्यस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वपक्ष इत्यप्युक्ता अयं निराशुद्ध—आत्मन इति । उत्तरत्र दूषणद्वयस्य मूले षक्तव्यतया विकल्प्य दूषणद्वयं सङ्गमयति—आत्ममात्रस्येति । यत्किञ्चिद्विषयकत्वमिति । नियतेऽविषयकत्वमित्यर्थः । यथाशुभं अनुभवानुसारेण नियतयत्किञ्चिद्विषयकत्वस्यैव व्यवस्थापनीयतया असङ्गत्वापत्तेः । तद्विषयकत्वमिति । तथा चानुभवानुसारेणैवात्कल्पनाया न मिनिगमनाविरहावकाश इति भावः ।

सविषयकत्वस्याप्यननुभवादतो विज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवे तु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः । योऽपीश्वरभेदबोधको

दिनकरी ।

तद्विषयकत्वमत आह—सविषयकत्वस्येति । ननु सत्यं ज्ञानमिति श्रुतिरेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वे प्रमाणमत आह—सत्यमिति । ननु जीवब्रह्मणोरैक्यान्नित्यविज्ञानरूपत्वं जीवस्य निराघातमित्यतो जीवब्रह्मणोर्भेदं साधयति—ज्ञानाज्ञानेति । सुखित्वादीत्यादिना दुःखित्वपरिमहः । सुतरामिति । जीवात्मनां नानात्वसिद्धावीश्वरस्यैकज्ञानेकजीवात्मकत्वासंभवादेकत्वानेकत्वयोर्विरोधादिति भावः । ईश्वरभेदः ईश्वरजीवात्मनोर्भेदः सिद्धतीत्यर्थः । अन्यथा ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे । बन्धमोक्षेति । कश्चित्संसारि बद्धः कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्थाऽनुपपत्तिः स्यादित्यर्थः । चैत्रभैत्रात्मनोरीश्वररूपयोरैक्यादिति भावः । ननु कथं तर्हि तत्त्वमसीत्यादिवच्छब्दप्रतिपाद्यब्रह्मणि युष्मच्छब्दप्रतिपाद्यजीवस्याभेदबोधको वेदः प्रमाणमित्यत आह—योऽपीति । मोक्षकाले जीवात्मनां ब्रह्मणा सदाभेद

रामरुद्री ।

सविषयकत्वस्येतीति । नहि षट्षिषयको अपितु षट्षिषयकज्ञानवानित्येव अनुभवदिति मूलाशयः । अन्यथेति । नन्वेकस्मिन्नेव ब्रह्मणि जीवोपाधीनामनन्ततया तत्तदन्तःकरणावच्छेदेन विलक्षणमुग्रित्वदुःखित्वाद्यनेकानुभवो न विरुध्यते एकस्मिन्नेव गगने विभिन्नकर्णशङ्खस्यवच्छेदेन विरुद्धशब्दतदमावयोरनुभवदित्याशङ्क्यामुक्तं मूलेऽन्यथेति । तदर्थमाह—ईश्वरस्येति । संसारीति बद्ध इत्यस्य विवरणम् । मुक्त इति । निवृत्तपतार इत्यर्थः । अनुपपत्तिः स्यादित्यत्र हेतुमाह—चैत्रभैत्रात्मनोरिति । बद्धमुक्तात्मनोरिति तदर्थः । ईश्वरस्वरूपयोः एकेश्वरस्वरूपयोः । इदं चैक्यहेतुत्वेनोक्तम् । अथ तत्तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य एकत्वेऽपि तदन्तःकरणस्य नाशे तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य मुक्तत्वव्यवहारः यदन्तःकरणस्य न नाशः तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये बद्धत्वव्यवहार इति षट्मुक्तव्यवस्थाया नानुपपत्तिरिति चेत्, एवमपि मोक्षार्थं प्रदत्ताद्युक्तानवेकस्यापत्तेरकारणादेतदन्तःकरणनाशेऽपि अन्तःकरणान्तरावच्छिन्ने स्वात्मनि

वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयुंस्तौति अमेदभावनयैव यतितव्यमिति वदति । अत एव “सर्वे आत्मानः समर्पिता” इति श्रूयते । मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न । भेदस्य नित्यत्वेन नाशासंभवात् । भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव । नच द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यम् । तव निर्धर्मकं ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदिति वद् द्वित्वाभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुप्रचत्वात् । मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकमत्र सत्यत्वमिति चेत् । एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यताम् । प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्जन-
दिगद्री ।

उत्पद्यत इति मतं निरस्यति—मोक्षेति । भेदस्यानित्यत्वमभ्युपेत्यापि मोक्षकाले जीवब्रह्मणोर्भेद व्यवस्थापयति—भेदनाशेऽपीति । भेदसत्त्वे व्यक्तिद्वय निर्दिवादमेवेत्यपिना सूचितम् । तव वेदान्तिनः । निर्धर्मक इति । इदं च सत्यत्वाभावेऽपीत्यत्र हेतुनयोक्तम् । ननु निर्धर्मकत्व स्वामित्रधर्मशून्यत्व मिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मरूपत्वादभावस्वाधिकरणात्मकत्वात्रानुपपन्नमित्यभिप्रायेण शङ्कते—मिथ्यात्वाभाव इति । ननु कथमेकत्वाधिकरणे तदभावरूपद्वित्यमत आह—प्रत्येकमिति । ननु “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति” श्रुतेर्मोक्षदशायामभेद उत्पद्यत इत्यर्थिकाया का गतिरत आह—योऽपीति । अतएव “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती”ति श्रुतेः साम्यप्रति-
रामद्री ।

दु सोपत्तेरावश्यकतया प्रवृत्तिफलस्य निदु स्तवस्यासंभवादिति भावः । यदि चान्त करणस्त्वैव सुखदुःखादिर्न चैतन्यस्य कदापी युच्यते तदा विमुक्त्यर्थं प्रयत्नो व्यर्थ एव सत्य नित्यमुच्यत्वात् । यदि च भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं तदप्युच्यते तदाप्यत करणान्तरावच्छिन्ने स्वस्मिन्नेव भ्रातेरावश्यकत्वेन प्रयत्नस्य निष्फलत्वापत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । भेदमिति । द्वित्वमित्यर्थः । यथाश्रुते भेदनाशाभ्युपगमेन पुनर्भेदेत्पादस्य मूलानुपपत्तेन च भेदव्यवस्थापनस्यासंभवापत्तेरिति ध्येयम् । न च भेदनाशे प्रतिबन्धकाभावेन तादात्म्यमप्युत्पद्यतामिति वाच्यम् । अमेदभावनामात्रेण तादात्म्योत्पत्तौ षट्पटयोरपि तथात्वापत्तेरिति भावः ।

सिद्धत्वात् । योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत् । अतएव 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति श्रूयते । ईश्वरोऽपि न ज्ञानसुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः 'यः सर्वज्ञः स सर्वविदित्याद्यनुरोधात् । आनन्दमित्यस्याभ्यानन्दवदित्यर्थः । अर्शआदित्वात्मत्वर्थीयोऽच्यप्रत्ययः । अन्यथा पुंलिङ्गत्वापत्तेः । आनन्दोऽपि दुःसाभावे उपचर्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमिति वत् । अस्तुग तस्मिन्नानन्दो न त्वसाद्यानन्दः 'असुख'मिति श्रुतेः । न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न । छिष्ट-

दिनकरी ।

पादकत्वादेव । निरञ्जनः निर्दुःखः । द्वितीये दोषमाह—ईश्वरोऽपीति । विज्ञानपदेन नित्यमित्यादिश्रुत्यन्तर्गतविज्ञानपदेन । अधिकरणल्युङन्तेन विज्ञानाश्रयत्वबोधनादिति भावः । आनन्दवदित्यर्थ इति । भत्वर्थीयाच्यप्रत्ययान्तेनानन्दशब्देनानन्दवतो बोधनात् अन्यथानन्दमिति नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति भावः । नन्यानन्दवदित्यर्थो न सङ्गच्छते तव मते ईश्वरे आनन्दाभावात्त आह—आनन्दोऽपीति । लक्षणाकल्पनमेव तव दोष इत्यत आह—अस्तु वेति । असुखमिति । असुखमित्यत्र नन्व । ब्रह्मणि सुखभेदबोधनादिति भावः । छिष्टकल्पनापत्तेरिति । बहुव्रीहौ वन्यपदार्थलभार्थं नवस्त्रं लक्षणापत्तेरित्यर्थः । न च नश्रुत्पुरुषे-

रामद्वी ।

स्वभित्तधर्मेश्रुत्यलमित्यस्य नानुपपन्नमित्यभेदेनान्वयः । द्वितीय इति । नाम-सामान्यस्य ज्ञानरूपत्वं किन्तु परमात्मन एवेति द्वितीयपक्षे इत्यर्थः । भत्वर्थीयेति । तदस्यास्तीत्यर्थे मनुष्यादीनामिव भर्तृआदिभ्योऽत्रिति श्रुतेन अप्यस्यय-पिधानादिति भावः । नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति । 'स्वाराजानन्दपुरानन्द' इति श्लोकेन तस्य नित्यपुंदिहपावधारणादिति भावः । न च छन्दसं नपुंसकलिङ्गव-

कल्पनापत्तेः प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाच्प्रत्ययविरोधाच्चेति संक्षेपः ॥ एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्कदिनकरी ।

ऽपि नञो लक्षणावश्यकी अन्यथा नञर्थस्य नामार्थतया भेदेनान्वयासभवादिति वाच्यम् । तस्य नामत्वेऽपि निपातत्वादिति । ननु नञ्त्वरूपेऽपि तत्रासुखपदब्रह्मपदयोरेकधर्मिषोऽप्येकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धम् । अन्यथा तयोः समानवचनत्वानुपपत्तेरतलत्रिर्नाहार्थं नञोऽभापयति लक्षणा तवाप्यावश्यकीत्यत आह— प्ररूपेति । प्रत्ययविरोधाच्चेति । आनन्दशब्दस्य पुंलिङ्गत्वनियमेनानन्दमिति रूपस्य मत्वर्थीयाच्प्रत्यय विनानुपपत्तेरिति भावः ॥ इति वेदान्तिमतखण्डनम् ॥ सारयमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—एतेनेति । पूर्वोक्तयुक्त्यात्मनो ज्ञानरत्त्वसाधनेन वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः । प्रकृतिरिति । मूलप्रकृतिरित्यर्थः । कर्त्रीति । कर्तृत्व

रामरुद्रौ ।

मिति वाच्यम् । गलन्तराभाव एव छान्दस्तत्वाभ्युपगमादित्यनभेदम् । आवश्यकीति । नञ्मि मुखमिनस्वीवामेदान्वयसभवादिति भावः । ननु नञ्भेदस्याश्रयतयैव ब्रह्मन्वयो वाच्य इत्यत आह—अन्ययेति । नामार्थतयेति । नामार्थयो भेदान्वयबोधोपगमे राजा पुरुष इत्यत्रापि राजकीय पुरुष इति बोधपत्तिरिति भावः । निपातत्वादिति । निपातातिरिक्तनामार्थयोरेवाऽभेदेनान्वयनियमः । कथमन्यथा घटो नास्तीत्यादौ ननर्थाभावे प्रतिबोधितया घटादेरन्वयाभ्युपगम इति भावः । समानवचनेति । अभेदान्वयस्थल एव समानवचनत्वमिति यमादिति इति भावः । प्रत्ययविरोधादिति । न विद्यते मुख यस्यति बहुमीषादरमे आनन्दमित्यत्र मत्वर्थकाच्प्रत्ययश्रुतिविरोधादिति भावः । वस्तुतः प्रकरणपदस्य प्रत्ययार्थकता न प्रसिद्धा अतो नञ्त्वरूपनिष्पन्नपदपरम्परपठित्वमेव प्रकरणतद्विरोधादित्यर्थः । अस्त्यूलमानसु असीर्षमित्यादौ एवंत्र नञ्त्वरूपदर्शनेन तत्संश्लेषाविकल्पस्य अमुखमिति पदस्य बहुमीहिनिष्पन्नत्वे प्रकरणविरोधावित्यर्थो ज्यायानिति प्रतिमात्रिः ॥ मूलस्थैतेनेत्यायमाह—पूर्वोक्तेति । नच पुरुषस्य साक्ष्यमतेऽपि किञ्चु चेतन इत्यनेन चतनत्वात्प्राकाराभेदन्यस्य ज्ञानरूपत्वादात्मनो ज्ञानरत्त्वसाधनेन साक्ष्यमतनिराकरणासभवादिसमसङ्गतमिति वाच्यम् । चेतनस्य तमते विज्ञानरूपत्वाभ्युपगमादन्यथा चतनातिरिक्तज्ञानाभ्युपगमे तस्य पश्चाद्विशतित्वमध्येऽप्रविष्टतया तत्त्वाविन्यापत्ते 'मूलप्रकृतिरविवृतिर्महदाया प्रकृतिविवृतद' एत । गोदण्डस्य विद्यतो न प्रकृतिर्न विवृति पुरुष इति तद्विद्यतात्वादिति भावः । एतेनलभ्यैवार्थान्तरमाह—वक्ष्यमाणेति । मूलेति । एवंकारणत्वर्थः ।

रपलाशवदिलेपः किंतु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्य-
नाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशोऽपि न स्यादित्यकारणत्वं
तस्य । बुद्धिगतचेतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् ।
बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महच्चक्षुमन्तःकरणमित्युच्यते
तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ तस्या एवेन्द्रियप्र-
दिनकरी ।

चात्र कर्तृभूतान्तःकरणप्रकृतित्वम् । अनुकूलकृतिमत्त्वलक्षणकर्तृ-
त्वस्य तन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादिति ध्येयम् । पुष्करपलाशवदिति ।
पद्मपत्रवदित्यर्थः । यथाच पद्मपत्रमम्भसा लिप्तं न संभवति तथा
पुरुषः कर्तृत्वाद्याश्रयो न भवतीति भावः । यथाच पुरुषः कर्तृत्वा-
भावयान् कारणत्वाभावादित्यनुमानं तत्र प्रमाणं बोध्यम् । ननु तत्र
कारणत्वसत्त्वाद्देवसिद्धिरत आह—कार्यकारणयोरिति । न
स्यादिति । सामवत्त्वित्यर्थः । तस्य पुरुषस्य । नन्वेतादृशपुरुषसत्त्वे किं
मानमत आह—बुद्धिगतेति । कचित्सिद्धस्यैव चेतन्यस्य बुद्ध्यावा-
रोपसंभवादिति भावः । प्रकृतेरिति । मूलप्रकृतेरित्यर्थः । ननु पुरुषस्य
कर्तृत्वामाये तत्र धर्माधर्मयोरुत्पत्त्यभावात्तदधीनमुल्लङ्घ्योन्मत्ताना-
नुत्ततौ दुःखध्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य न स्यादत आह—तत्सत्त्वास-
त्त्वाभ्यामिति । बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः । बुद्धिसत्त्वे इन्द्रियप्र-
णालिकया तत्परिणामेनायं घट इत्यादिज्ञानेन संवद्धो घटादिर्विषयः
स्याकारज्ञानपरिणामिबुद्ध्याऽगृहीतासंसर्गकत्वसंयन्नेन पुरुषनिष्ठः

रामरुद्री ।

प्रकृतित्वमिति । कारणधर्मित्यर्थः । ननुनुकूलकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वमिति कुतो
नाशुपेक्षत इत्यत आह—अनुकूलेति । सामवत्त्वित्यतीति । पुष्कस्य पटादि-
कारणस्य पटादिकार्यस्यापि नाशो न स्यात्कार्यकारणयोरभेदात्पुरुषस्य चाविद्यारम्य
नाशरूपिकाश्रयसंभवादिति भावः । इन्द्रियप्रणालिकयेति । इन्द्रियद्वारैत्यर्थः ।
इन्द्रियमार्गेण यद्भिर्निर्गताना बुद्धेर्पटादिविषयवदेवप्राप्तौ तदाद्यरेण बुद्धेः परिणामो
न्यायते च एव इतिरूपं घटादिज्ञानमिति तिलेन्द्रियार्था ज्ञाता बोध्या । संवद्ध
इति । साकारकत्वमेव ज्ञानघटयोः संयन्धः । स्याकारेति । घटादिविषयाकार-
देत्यर्थः । परिणामित्यर्थं कारणत्वम् । अगृहीतासंसर्गकत्वं अगृहीतमेदृश्यम् ।

णालिक्रया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना संबन्धः । पुरुषे कर्तृ-
त्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् । ममेदं कर्तव्य-
मिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिविम्बाद-
तात्त्रिमो दर्पणस्य मुरूपरागः । इदमिति विषयोपरागः इन्द्रि-
दिनकरी ।

पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारसंपादकः, बुद्धिनाशे तु
तत्परिणामस्यायं घट इत्यादिज्ञानरूपस्याभावाद्धिषयावच्छेदाभावात्कै-
वल्येनावस्थानरूपो मोक्षः । दुःखसंबन्धतद्बुद्धिसरूपी संसारमोक्षौ तु
न पुंसः किंतु बुद्धेरेवेति भावः । ननु पुरुषे साक्षात्संबन्ध एव
विषयस्यास्तु स एव च तस्मिन् संसारव्यवहारनियामकोऽस्तु किमु-
क्तबुद्धिघटितपरम्परासंनन्धेनेत्यत आह—तस्या एवेति । तथाच
विषये बुद्धेरेव संबन्धः पुरुषसंनन्धः बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात्,
नतु पुरुषे स्वातन्त्र्येण विषयसंनन्धोऽस्ति मानाभावात् । नच विष-
यप्रकाशार्थं साक्षात्संबन्ध एव स्वीकार्यः किमुक्तपरंपरयेति वाच्यम् ।
तस्य पुरुषस्यभावनियन्धनत्वे पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्यभावाधीनवि-
षयसंनन्धस्य सत्त्वान्मोक्षभावप्रसङ्गात् घटप्रकाशकाले पटादिरूप-
विषयस्यभावाधीनस्य पटादिरूपचैतन्यसंबन्धस्य सत्त्वात्पटादेरपि
प्रकाशापत्तेरिति । यद्वा बुद्धितो ज्ञानस्य भेदमाह—तस्या एवेति ।
तथाच बुद्धेः परिणतिर्ज्ञानं नतु बुद्धिरेवेति भावः । भेदाग्रहादिति ।
बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः । इदानीं बुद्धित उपलब्धवेर्भेददर्शनार्थं

रामहृदी ।

भेदाग्रहस्तु बुद्धिसाक्षिष्वरूपदोषादेवेति बोध्यम् । स्वरूपतिरोधानं संबन्ध
मात्ररहितस्यभावस्याप्रकाश । विषयावच्छेदः विषयस्य-धमानम् । कैवल्येने
स्वस्यापि विषयसंबन्धमानं विनेत्येवार्थं । बुद्धेरेवेति । बुद्धावेव दुःखस्य तद्द-
ष्टस्य चोत्पादविति भावः । साक्षात्संबन्धः स्वरूपसंबन्धरूप इत्यर्थः । बुद्धे
पुरुषस्यनित्यत्वे तत्र पुरुषसंबन्ध विनातुपपन्नमित्याशङ्क्याह—बुद्धीति । तथाच
भेदाग्रहात् एव साक्षात्संबन्ध इति भावः । स्वातन्त्र्येण भेदाग्रहादित्येकेण । मा-
भावादिति । बुद्धौ तद्भिन्नपुरुषसंबन्धे प्रमाणान्नादित्यर्थः । विषयप्रकाशार्थ-
मिति साक्षात्संबन्धरूपेण प्रमाणोपन्यासाय । तस्य साक्षात्संबन्धस्य पुरुषस्य-
भावनियन्धनत्वे पुरुषस्वरूपप्रयुक्तत्वे । स्वात्मकस्वरूपसंबन्धस्य स्वभावभावाधीन-

यप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निःश्वासाभिहतदर्पण-
स्येव मलिनिमा । कर्तव्यमिति व्यापारांशः । तेनांशत्रयवती
बुद्धिः । तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः संबन्धः दर्पणस्य
मलिनिमेव मृगस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेष-
धर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव । कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः ।
नच बुद्धिश्रेतना परिणामित्वात् इति मतमपास्तम् । कृत्यदृष्ट-

दिनकरी ।

बुद्धेरंशत्रयं प्रदर्शयति — मभेदमित्यादिना । पुरुषोपरागः पुरुष-
संबन्धो दर्पणस्य यथा मृगसंबन्धः प्रतिबिम्बमात्रं ननु तात्त्विक-
स्तथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपराग इत्यर्थः ।
इन्द्रियप्रणालिकया इन्द्रियद्वारा । परिणतिभेदः अयं घट
इत्यादिज्ञानरूपः परिणाम एव विषयेण घटादिना बुद्धेः संबन्ध
इत्यर्थः । तस्य पारमार्थिकत्वे निःश्वासाभिहतदर्पणस्य मलिनिमा
दृष्टान्तः । कर्तव्यमितीति । पूर्वोक्तपुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यां
कर्तव्यघटादेरवभासत्वेन कर्तव्यमित्यभ्यवसायो व्यापारांश इत्यर्थः ।
ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः संबन्ध इति । अत्र ज्ञानेन पुरु-
षस्य योऽतात्त्विकः संबन्धः स उपलब्धिरित्युच्यते इत्यन्वयः ।
अतात्त्विके दृष्टान्तः दर्पणस्य मलिनिमेव मुखस्य संबन्ध इति ।
तथाच ज्ञानेन सह चेतनोऽहमिदं जानामीत्याकारो बुद्धाकारोपितस्य
यः संबन्धोऽतात्त्विकः स उपलब्धिर्न तु बुद्धिरेवोपलब्धिरिति

रामहृदी ।

स्वादिति भावः । उक्तानयकल्पनागौरवमभिप्राय प्रकाशन्तरेणैतद्व्यमेवावतार-
यति—यद्वेति । पुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यामिति । विशेषणे तृतीया
तुदर्पणस्य च बुद्धेर्ज्ञानरूपपरिणामार्थकाम्यवसायपदार्थे अन्वयः । कर्तव्यघटादेरिति
षट्त्रयोपि तत्रैवान्वेति । व्यापारांश इति । व्यापारः कर्तव्यमित्यमित्यभ्यमानः
अथ संबन्धो यस्य स तथेत्यर्थः । तथाच मभेदं कर्तव्यमिति बुद्ध्यामिलापकशब्दे
मभेदनेन पुरुषसंबन्ध इदमित्यनेन विषयसंबन्धः कर्तव्यमिति व्यापारसंबन्धो
बुद्धावभिसम्पत् इति संबन्धत्रयवती बुद्धिरिति सिद्धमिति भावः । तथाचेत्यादि ।
चेतनोऽहं करोमीत्याकारेण बुद्धाकारोपितस्य पुरुषस्य ज्ञानेन सहैदं ज्ञानमिति
प्रतीवमानोऽतात्त्विकसंबन्धो यः स उपलब्धिरित्यर्थो योजनदा प्रतीवमान इत्य-

भोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेः तद्भिन्ने
मानाभावाच्च । चेतनोऽहं करोमीति चैतन्यांशे भ्रम इति चेत्,
कृत्यंशेऽपि किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनि
दिनकरी ।

भावः । कृतिसामानाधिकरण्येनेति । अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वेऽपि
पार्मिकोऽहं करोमीति तदंशे उपनीतभानरूपं बोध्यम् । परिणामि-
त्यादिति । अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः । कृत्यदृष्टभोगानामिति ।
कृतिः स्वसमानाधिकरणमेवादृष्टं जनयति तच्चादृष्टं स्वसमानाधिकर-
णमेव भोगं जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानां परम्परया सामानाधिकर-
ण्यप्रमितिवच्चेतनोऽहं करोमीति सामानाधिकरण्यप्रमितिप्रतीतेरि-
त्यर्थः । तद्भिन्नेति । कर्तृभिन्ने । मानाभावादित्यस्य चेतन इत्यादिः ।
चः पूर्वोत्तदूपणसमुच्चायकः । कर्तृत्वाश्रयो न चेतनः जन्यधर्मा-
श्रयत्वान् घटत्रदिति बाधकसत्त्वाच्चेतनोऽहंकरोमीति प्रतीतिचैतन्यांशे
भ्रम इत्याशङ्कते—चैतन्यांशे इति । कृत्यंशेऽपीति । बुद्धिः
रामच्छी ।

स्याध्याहारेण च बोध्यम् । ननु कृतिसामानाधिकरण्येन अदृष्टप्रतीतिं प्राज्ञशिकी न
समवति तस्यातीन्द्रियत्वादत्त आह—अदृष्टस्येति । तदंशे अदृष्टांशे । अनि-
त्यधर्माश्रयत्वादिति । यद्यपि धर्माश्रयत्वाशो व्यर्थं तथापि क्षणिकविज्ञानवा-
दिना अनित्यविज्ञाने व्यभिचारोद्भावनमभिसंधाय तदुक्तम् । क्षणिकविज्ञानस्य कृति
मत्त्वलक्षणधर्मत्वविरहाच्च तत्र व्यभिचार इति भावः । कृतिमत्त्व च दैशिकसंबन्धेन
बोध्यम् । तेन कालिकेन क्षणिकविज्ञानस्य कृतिमत्त्वेऽपि न व्यभिचारतादवस्थ,
बुद्धेस्तु प्रकृतिपरिणामत्वेन तद्कृत्तित्वाच्च स्वरूपासिद्धिः । ननु तद्भिन्ने मानाभावादि-
त्यमत्र कर्तृभिज्ञाना प्रकृत्यादीनां उपादानात् आदिं पूरयति—चेतन इत्यादि
रिति । बुद्धिं कर्तृत्वाभाववती जन्यत्वाविति पाठ जन्यधर्माश्रयत्वादिति प्रामा-
दिम् । यद्यपि नैयायिकानां प्रयोगस्तदा तन्मते कर्तृजन्यधर्माश्रयत्वात्प्रामादित्वा-
पत्तेः, यदि च सांख्यमतप्रविष्टस्यैव तन्मतसिद्धपुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु न बुद्धेरित्य-
भिप्रायेणाय प्रयोग इत्युच्यते तदा स्वमतस्थापानं कर्तृत्वस्यापि जन्यधर्मतया
पुरुषधर्मत्वमभवेन कर्तृत्वस्याधर्मत्वापत्तिश्चेति । यदि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्याप्रद-
मदा जन्यधर्मं कर्तृत्वातिरिक्तत्वेन विशेषणीयस्तथाच सांख्यमतानुयायिन एव
पुरुषस्यैव कर्तृत्वं चेतनं च चास्तीत्यभिप्रायेणैवमाशङ्क्य मदिष्यति । केचित्तु जन्य-
धर्माश्रयत्वस्य बहुनीक्षिमात्रित्वं जन्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थं परिकल्प्य एतद्जन्यस-
कर्तृत्वाभाववापने न चाप्यर्थं अपि तु व्यभिचारिणोपहेतुना चेतनत्वाभावो न

त्यस्वै तत्पूर्वमसंसारपत्तिः । नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात्
 बुद्धेरचेतनत्वम् । कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न । असिद्धेः,
 कर्तुर्जन्यत्वे नानाभावात् । वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् ।
 अनादेर्नाशासंभवान्नित्यत्वम् । तर्हि प्रकृत्यादिकल्पनेन ।

दिनकरी ।

कर्तृत्वाभाववती जन्यधर्माश्रयत्वान् इति धायकस्य तत्रापि सत्त्वादिति
 भावः । अन्ययेति । कर्तृचेतनयोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः । बुद्धेर्नित्यत्व
 इति । कर्तृभिन्नस्य चेतनस्य स्वीकारे तस्मिन्सुखदुःखाभावात्संसार-
 मोक्षयोरनुपपत्त्या पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव संसाराप-
 वर्गा वाच्यौ । तथाच बुद्धेर्नित्यत्वे तु तत्सत्त्वनिवन्धनस्य संसारस्य स-
 र्वदापत्त्या मोक्षाभाव एव स्यात् । बुद्धेरनित्यत्वे तु तत्र जन्यत्वं स्वी-
 करणीयमजन्यस्य नाशासंभवात् । तथाच तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्सत्त्वनि-
 वन्धनः संसारो न स्यादित्यर्थः । वस्तुतस्तदुत्पत्तेः पूर्वं तदाश्रिता-
 दृष्टादेरभावाद्बुद्धेरनुत्पत्त्या संसारः कदापि न स्यादित्यवधेयम् ।
 असिद्धेरिति । बुद्धौ प्रकृतिकार्यत्वाभावादिति भावः । ननु
 कर्तृत्वेन जन्यत्वानुमितिः परिशेषात्प्रकृतिजन्यत्वविषयिणी स्यादि-
 त्यत आह—कर्तुरिति । कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्यत्वेऽनुकूलतर्का-
 भावादिति भावः । प्रत्युत तद्विपरीतानादित्वप्राहकवर्कसत्त्वाद्नादि-
 त्वमेव कर्तुरित्याह—वीतरागेति । 'वीतरागजन्मादर्शना'दिति न्या-
 यसूत्र सरागजन्मदर्शनादिति वदर्थः । अनादित्वमिति । अन्य-

रामस्त्री ।

साधयितुं शक्योऽन्यथा तेनैव व्यभिचारिहेतुना कर्तृत्वाभावोऽपि किं न विव्यंदि-
 स्थापादन एव तात्पर्यमित्याहुः । ननु कर्तृनित्यत्वे निर्गोक्षप्रपञ्च इति मूलमपहृत,
 कर्तृनित्यत्वेऽपि जद्विक्तस्य जेजन्साज्जात्तित्तदु अदिष्टिगिगपारेणे शङ्कपापादि-
 त्यत आह—कर्तृभिन्नस्येति । तस्मिन् चेतने । सुर्येति । शुभाशुभकर्माकर्तृरि
 सुखदुःखशोरसमवादिति भावः । न स्यादित्यर्थ इति । नचेष्टापत्तिरिति
 वाच्यम् । पूर्वमसंसारिणोऽपि सधारित्वापत्ते मुचस्यापि पुन सधारित्वापत्त्या
 न्नोकार्यं कोऽपि न प्रवर्तेतेति भावः । पूर्वमसंहारे कदापि सहाये न स्यादित्यप्या-
 पत्ति समकतीत्याह—वस्तुतस्तिथति । तदुत्पत्तेर्बुद्धेरुत्पत्ते । तदाश्रितेति ।
 बुद्ध्याश्रितेत्यर्थः । अदृष्टादेरित्यादिना तज्जनककर्मण परिग्रहः । अनुत्पत्त्येति ।

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥
प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।

नच 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंका-
रविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् ।
प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य त-
दर्थत्वात् । तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु य'
इत्यादिवदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्ठादाशय इति सं-
क्षेपः । धर्माधर्मति । आत्मेत्यनुपज्यते । शरीरस्य तदाश्र-
यत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरे भोगानुपपत्तेः । विशेषेति ।
दितकरी ।

पाने बालस्य प्रवृत्तिर्नेष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण तच्च नानुभवस्वरूपं
बाधात्स्मरणस्य स्वसमानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया पूर्वजन्म-
मत्त्वे पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्पूर्वस्य एवं तत्पूर्वस्य
जन्मनः सिद्धाद्यनादित्वमात्मन इति भावः । जनादेरित्यस्य भाव-
स्येति शेषः । जन्यभावत्वेन नाशे हेतुत्वादिति भावः । नचेति ।
प्रकृतिर्माया तस्या गुणैः सत्परजस्तमोलक्षणेः क्रियमाणानि कर्माणि
भवन्ति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययस्तेन विमूढ आत्मा अन्तःकरणं
यस्य तथाविधः पुरुषः कर्ताहमिति मन्यते इत्यर्थकेन भगवद्वच-
नेनेत्यर्थः । तेनात्मनः कर्तृत्वाभासप्रतिपादनादिति भावः । अह-
मेवेति । तथाच तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वाभाव एवात्मनि प्रतिपाद्यते नतु

रामरुद्री ।

कार्यमात्रे अदृष्टस्य कारणत्वादिति भावः । नन्वनादेर्नाशानोपादिति मूलमद्यगतं प्राण-
भावस्यानादेरपि नाशवर्धनादित्यत आह—अनादेरित्यस्येति । प्रवृत्तेर्गुणै-
रक्रियमाणानि सर्वत्र कर्माणीत्यस्योक्तार्थेनान्वयवर्धभव । कर्माणीत्यस्य द्वितीया-
न्नाशोपपत्तेऽपि कर्तेति वृत्तौ यथापत्त्या सायुवानुपपत्तेर्निराकाङ्क्षतापरिहाराय
क्रियापदव्याहरति—भवन्तीति । इत्युक्तार्थात्प्रयोगेवमपीत्यपि पूर्णाय
इति भावः । अहमिति प्रत्यय इत्यस्य वर्तरेवुद्धौ इत्यादिसंज्ञासत्त्वेन तेन विमू-
ढोपपत्तेः । आत्मेत्यस्य पुरुषार्थकत्वे भेदनियतविग्रहस्यपश्चानुपपत्तित्तो
व्यापरे—अन्तःकरणमिति । विशेषे हेतुमाह—तेनेति । स्वतन्त्रक-

अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः संबन्धेनात्मनः प्रत्यक्षत्वं संभवति न त्वन्यथा । अहं जानेऽहं करोमीत्यादिप्रतीतेः ॥ ४९ ॥ प्रवृत्त्येति । अयं आत्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा । ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया प्रयत्नवानात्मानुमीयत इति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह—रथेति । यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथानुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मानुमीयत इति भावः । अहङ्कारस्येति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषय दिनकरी ।

कर्तृत्वसामान्याभाव इति भावः । प्रकटीकृतोऽयमिति “अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चम” मित्यनेन पञ्चानामपि कर्तृत्वं प्रतिपाद्य “सत्रैवं सर्ता”-त्यादिनापि स्वतन्त्रकर्तृत्वस्वैवात्मनो निषिद्धत्वादिति भावः । एवं पुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु, नच कारणस्थामावेन कर्तृत्वाभाव एव साधनीय इति वाच्यम् । स्वरूपासिद्धेः । कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्वादित्यकारणत्वं पुरुषस्येत्यपि न सत् । कार्यकारणयोरभेदस्यैवासिद्धत्वादित्यादिविस्तरभिया नोक्तमित्यभिप्रायवानाह—संक्षेप इति । तदाश्रयत्वे धर्माधर्माश्रयत्वे । अन्यथा विशेषगुणसंबन्धादृते । इत्यादिप्रतीतेरिति । इत्यादौ ज्ञानादिसंबन्धप्रकारेणैवात्मनः प्रत्यक्षत्वानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ परकीयप्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेन हेतुज्ञानासंभवात् स्वरूपासिद्धेर्वाह—प्रवृत्तिरत्रेति । उक्तप्रायत्वादिति । शरीरस्य न रामरुद्री ।

रामरुद्री ।

हेतुयं कारणान्तरनिरपेक्षनिवृत्तत्वं । अधिष्ठानमाधारः । दैवमरथम् । कर्तृत्वं प्रतिपाद्य कारणत्वं प्रतिपाद्येत्यर्थः । कियानुदूकृतिमरथरूपस्य तस्याधिष्ठानादौ वायात् । एवंवाहनेन कर्ता इत्यत्रापि अहनेन कारणमित्येवार्थः, तथाएतेष्वेव मूढशेषपरित्यक्ता कारणाणां बहुत्वेऽपि स्वसैव कर्तृत्वशब्देन कर्तृत्वस्य प्रमात्वावतिरिति श्वेयम् ॥ ४९ ॥ स्वरूपासिद्धेरिति । परकीयशरीरस्यैव

विभुर्वुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति । मनोभिन्नेन्द्रियजन्य-
प्रत्यक्षाविषयः मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रि-
यान्तरायोग्यत्वात् ॥ ५० ॥ विभुरिति । विभुत्व परममह-
त्परिमाणवच्यम् । तच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्यादि
गुणवानिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दशगुणाः पूर्वमुक्ता
वेदितव्याः । अत्रैव प्रसङ्गात्कृतिपयं बुद्धेः प्रपञ्चं दर्शयति—
दिनक्री ।

चेतन्यमित्यनेनोक्तत्वादित्यर्थं । इच्छादीनामभावस्य कण्ठरवेणा-
नुक्तेः प्रायःपदम् । चेष्टायाः प्रवृत्तित्रापकत्वेऽनुकूलतर्कमाह—
चेष्टायाश्चेति । चेष्टयेति । शरीरे समवायेन चेष्टानुमितस्या-
वच्छेदकतया प्रयत्नस्य समवायेनाश्रय आत्मैवेति भावः । दृष्टा-
न्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—यद्यपीति । तथा चोत्तरसयो-
गप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वस्यैव हेतुत्वमिति भावः । आत्मनो मनो-
मात्रजन्यज्ञानविषयत्वे हेतुमाह—रूपाद्यभावेनेति ॥५०॥ काठ
शास्त्रदिशा सर्वगतत्व परम महदित्यनेनात्मनि परममहत्त्वस्योक्ते
पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—तच्चेति । पूर्वमुक्ता इति । “बुद्ध्यादिपदक
सरयादिपञ्चक भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मन
स्युच्चतुर्दश” इत्यनेन साधर्म्यप्रकरणे कथिता इत्यर्थः । इति श्री
भारद्वाजकुलोद्भवनालकृष्णभट्टतनूद्भवनमहादेवगङ्गकृतौ मुक्ता-
वलीप्रकाशे द्वितीयः परिच्छेदः ।

मूले बुद्धिस्तु द्विविधा मता अनुभूति स्मृतिश्च तत्रानुभूति
रामद्वी ।

पक्षतया तत्र प्रवृत्तिरूपहेतोरभावादिति भावः । दृष्टान्तासिद्धिमिति ।
शरीरमिदं चेतनाधिष्ठितं चतुर्विधादृष्टवदित्यनुमानं चेतनाधिष्ठितत्वं चतनप्रयु-
क्तक्रियावत्त्वमेव तस्य दृष्टान्तरथे सत्त्वेऽपि चतुरूपहेतोरभावाद् शरीरक्रिया
कामेव चेष्टावाश्रीकारादिति भावः ॥ ५० ॥ इति श्रीरामरुद्रमहाद्या
यैविरचिताया मुक्तावलीप्रकाशतरङ्गिण्य द्वितीयस्तरङ्ग ॥ अर्था

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशाब्दजे ।

बुद्धिस्त्विति । द्वैविध्यं व्युत्पादयति—अनुभूतिरिति ।
एतासां चतसृणां करणानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमान-
शब्दाः प्रमाणानीति सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि । इन्द्रियजन्यं
ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं
दिनकरी ।

प्रत्यक्षात्मिकैवेति चार्थाकाः । अनुमितिरपीति कणादसुगवौ । उपमि-
तिरपीति केचिन्नैयायिकैकदेशिनः । अर्थापत्तिरपीति प्रामाकराः ।
अनुपलब्धिरपीति भाट्टा वेदान्तिनश्च । संभवैतिह्यरूपे अपीति
पौराणिकाः । तत्सर्वमयुक्तमिति सूचयितुमनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह—
अनुभूतिश्चतुर्विधेति । अनुमिनोमि उपमिनोमि शाब्दयामीति
प्रतीविसिद्धानामनुमित्यादीनां दुर्वारतया चार्थाकाशुदितमयुक्तम् ।
अर्थापत्तेश्चानुमितायेवान्तर्भावो व्यतिरेकिग्रन्थे व्यक्तीभविव्यति ।
अनुपलब्धवेत्त्वभाव एवान्तर्भावः । अन्यासां च यथायथमनुमि-
त्यादायन्तर्भावः । उद्दिष्टासु प्रमासु प्रथमोपस्थितत्वान् प्रत्यक्षं लक्ष-
रामकरी ।

पत्तिरपीति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति ज्ञानान्तरं पीनताभ्यायानु-
पपत्त्या रात्रिमोजनं कल्पयति इयमर्थापत्तिरित्यर्थः । अनुपलब्धिरपीति ।
अभावे हृतसिद्धिर्भावेन प्रत्यक्षासंभवात्तद्द्रष्टव्यं प्रतियोग्युपलम्भाभावस्य प्रमा-
पत्वं पत्तिरूप्य तत्रन्यैवामावप्रतीतिरिति भाट्टा वेदान्तिनश्चेत्यर्थः । संभवैति-
ह्यरूपे व्यपीति । शतमल्लीति ज्ञानान्तरं शतं पद्याच्छट्टितमितिज्ञानात्पद्या-
शदलीति समवानुभवः । इह वटे यक्षलिष्टलीलज्ञानमूलवत्कृत्वाकियाज्यायमानो-
ऽनुभवं ऐतिशम् । तथायं शब्दादुभवः । आतोक्तत्वेन विधितशब्दस्यैव
नरकरणात्वेन तदभावाविति भावः । ननुभूतिश्चतुर्विधेति याज्ञात्रेण कथं
न्यूनाधिकसंख्यानिरास इत्याशङ्क्य स्वयं युक्तिमाह—अनुमिनोमीत्यादि ।
अभावोपपत्त्यान्तर्भाव इति । उपलब्धमान एतानुपलब्धिर्ननु प्रमितिः
विशेषतासंनिर्घर्षेणामावशानं प्रत्यक्षात्मकमेवेति भावः । यथायथमिति ।
संभवस्यानुमितावेतिश्रस्य शब्दे अन्तर्भाव आतोक्तत्वसंदेहात्प्रामाण्यज्ञानात्क-
दिनः स इति भावः । इन्द्रियरूपादावपीति । इदं यथाश्रुताभिप्रायेण ।
यस्ततो मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादावविध्यातिवारणाय इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनक-
ताविषयित्वजन्यताविषयणस्वावदयकतया शक्यपदं स्वस्वरूपीर्तनमेवेति बोध्यम् ।
अनुमित्यादाविसादिनोपमित्यादिसिद्धः । ननु सूत्रे अप्यभिचारिपदवैधर्म्य-

तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विरक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं दिनकरी ।

यति—मुक्तावल्याम्—इन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्वमिन्द्रियरूपादावप्यस्यतो ज्ञानमिति । अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्वविशेषणे दत्तेऽप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशङ्कते—यद्यपीति । नन्विन्द्रियजन्यत्वाभावादीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरत आह—ईश्वरप्रत्यक्षं स्थिति । तथाच जन्यप्रत्यक्षमेव लक्ष्यमिति भावः । ननु तस्यैव लक्ष्यत्वे किं मानमत आह—इन्द्रियार्थेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यनेभ्यश्च प्रत्यक्षमनुमित्यादि च व्यावर्त्यते । भ्रमवारणायाह—अव्यभिचारीति । भ्रमभिन्नमित्यर्थः । एतावता प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमुक्तम् । तद्विभागमाह—अव्यपदेश्यमिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । न चाव्यपदेश्यपदेन कथं निर्विकल्पकलाभ इति वाच्यम् । व्यपदेशः पदवाच्यत्वं तद्विषयकमित्यर्थाद्विशिष्टज्ञाने तत्तत्पदवाच्यत्वमुपनीतं भासते इति प्राचीनमतानुसारित्वात् । अतएव कणादकणादनामानं मुनिमित्यादि तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । यद्वा व्यपदेशः शब्दप्रयोगः स च विशिष्टज्ञानादेवेलाव्यपदेश्यत्वेन व्यपदेशानर्हत्वेन निर्विकल्पकलाभः । व्यवसायात्मकमिति । विशिष्टव्यवसायात्मकरामण्डी ।

मित्याशङ्क्याह—भ्रमेति । ननुकलक्षणस्य प्रत्यक्षभ्रमे अव्याप्तिरित्यत आह—एतावतेति । तथाच प्रत्यक्षप्रमाया लक्ष्यतया भ्रमस्यालक्ष्यत्वात् तत्राव्याप्तिरिति भावः । नचैव मूलोक्तलक्षणस्य भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वाभ्युपगमे च सूत्रानुसारिता न स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानपदस्य मूलत्वलक्षणे प्रमापरत्वादत् एव न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । तद्विषयकमितीति । पदवाच्यत्वाविषयकमित्यर्थः । नन्वय घट इत्यादिविशिष्टज्ञानस्यापि पदवाच्यत्वाविषयकत्वाभिर्विकल्पकविभाजकधर्मस्य विशिष्टज्ञानसाधारण्यात्सङ्गतिरित्यत आह—विशिष्टज्ञान इति । तथाचायं घटपदवाच्य इत्यादिरेव विशिष्टज्ञानाकार इति भावः । एतत्कल्पे व्यपदेश्यपदे विषय प्रत्ययार्थः । नरीनमतमनुसृत्याह—यद्येति । एतत्कल्पे तु अर्ह एव प्रत्ययार्थ इति भावः । अनु-

प्रत्यक्ष" मितिद्वये तथैवोक्तत्वात् । अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं
दिनकरी ।

मित्यर्थः । विशिष्टज्ञानात्मकमिति यावत् । एवंच सूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति योजना बोध्या । अन्यथा लक्षणवाक्ये विभागशोधकपदेन व्यवधानादसङ्गतेरिति । तथैवोक्तत्वादिति । ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यत्वस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः । ईश्वरप्रत्यक्षस्यापि लक्ष्यत्वमभिप्रेत्याह—अथवेति । ज्ञानाकरणकमिति । ज्ञानाजन्यमित्युक्तौ चाव्याप्तिः विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वादसौ ज्ञानाकरणकमिति । अनुमित्यादौ व्याप्त्याद्विज्ञानस्य करणत्वमस्त्येवेति नानुमित्यादावतिव्याप्तिः । अकरणकत्वात्
रामरुद्री ।

व्यवसायमिच्छज्ञानमात्रस्यैव व्यवसायत्वेन निर्विकल्पकसाधारणं व्यवसायत्वमन आह—विशिष्टेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारित्वव्यवसायात्मकमिति सूत्रयोजनमाह—एवंचेति । नन्वीश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यमित्युक्त्वा सूत्रे तथैवोक्तत्वादिति मूलकारोक्तिरसङ्गता, उक्तस्यै ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यताया अनभिधानादतत्त्वदर्पभाह—ईश्वरेति । ननु धन्यप्रत्यक्षप्रमाणलक्षणस्य सूत्रकारोक्तवपि प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं किमिति सिद्धमिति प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं वक्तव्यमेवेत्यस्वरसालक्षणान्तरमवतारयति—ईश्वरेति । अव्याप्तिरिति । निर्विकल्पकस्य ज्ञानाजन्यतया लक्षणस्य तत्र सत्येन विशिष्टज्ञानमात्रेऽव्याप्तिरित्यर्थः । नच निर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतयाऽसम्भव एव वक्तुमुचित इति वाच्यम् । एवमपीश्वरप्रत्यक्षे लक्षणसमन्वयस्यावश्यकत्वात् । अन्वयासौ हेतुमाह—विशिष्टेति । अन्येत्यादिः । तेनेश्वरविशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाजन्यत्वेऽपि न वृत्तार्थकमात्रपदासङ्गतिः । यत्तदीश्वरज्ञानं निर्विकल्पकमेवेति, तदसत्, कार्यमात्रं प्रत्यन्वयस्यतिरेकाभ्या लोके विशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वावधारणाद्विशिष्टज्ञानस्यैवेश्वरे सकर्तृकत्वात्तुमित्यादिभिः । यदि च कार्यसामान्ये हेतरेव कारणत्वं न ज्ञानेच्छयोः तथा तयोरेवपातिद्वयत्वात्तथा च सकर्तृकत्वात्तुमानेनेश्वरे हेतरेव सिद्धिर्न ज्ञानेच्छयोः । नचैवमीश्वरे ज्ञानेच्छयोः कथं सिद्धिरिति वाच्यम् । "यः सर्वज्ञः" इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्य "य एतत् षडुस्या"मिति श्रुत्या इच्छायास्तत्र सिद्धेरीक्षणस्येच्छास्यत्वादिति विभाव्यते तदा यथापुत्रमेव साधु । नचैवमपि जन्यनिर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतया तत्राभ्यातेरनुपपादनादन्यकारस्य न्यूनता दुर्बलैवेति वाच्यम् । ज्ञानाजन्यत्वस्य समवायसंबन्धावच्छिन्नजनकतानिहमितजन्यतासंन्याथकत्वे निर्विकल्पकेऽन्वयादसम्भवेन तदुपेक्षणसम्भवादिति ध्येयम् । अनुमित्यादौ लक्षणस्यैवमुपपादयति—अनुमित्यादाविति । ईदं लक्षण-

दिनकरी ।

देव चेश्वरज्ञानसंमदः । अथ निदिध्यासनद्वारा मननादिज्ञानकरणके योगिप्रत्यक्षे लक्षणमिदमव्यापकमिति चेन्न । ज्ञानाकरणपदेन ज्ञानत्वगर्भधर्मावच्छिन्नकरणत्वाभावस्य त्रिवक्षितत्वात् । नचेदं योगिप्रत्यक्षाव्यापकं, श्रवणादिप्रतिपत्तीनां शाब्दत्वादिनैव जनकत्वेन विशिष्टाभावसत्त्वादिति । अथवा ज्ञानकरणकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यज्ञानत्वमिह विवक्षितं तादृशी च जातिरनुमितित्वादिरेव । एतेनानुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादेर्ज्ञानत्वेन करणतानये ज्ञानत्वघटितकरणतावच्छेदकधर्माप्रसिद्धत्वाऽसंभरोऽपि प्रत्युक्त इति । व्याप्तिज्ञानस्येति पृथ्वन्तचतुष्टयस्य करणत्वादित्यनेनान्वयः । नच स्मरणात्मकपरामर्शस्थले व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासंभव इति वाच्यम् । तत्र व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वात् । न च ज्ञानपदं

रामरुद्री ।

मीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमित्याह—अकरणकेत्यादि । करणसामान्यज्ञान्यत्वादेवेत्यर्थः । मनु तत्त्वज्ञानात्मकप्रत्यक्षे अव्याप्तिस्तत्र निदिध्यासनव्यापारकस्य अनुमित्यादिज्ञानस्य करणत्वादित्याशङ्कते—अथेति । ज्ञानत्वगर्भेति । ज्ञानत्वघटितेत्यर्थः । करणत्वाभावस्येत्यस्य निरूपकतासंबन्धेनेत्यादि । योगिप्रत्यक्ष तत्त्वज्ञानरूप बोध्यम् । नन्वेवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्यापारकनिवकल्पककरणके अव्याप्तिर्दुर्वारिधेस्वरसादाह—अथवेति । करणतानय इति । परामर्शाभावादेव घटादिज्ञानानुमितिवारणसंभवादिति भावः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेणोक्त पर्वारयनिवेशसूचनायैव घटितेत्युपादानात्, एव ज्ञानत्वघटितत्वं ज्ञानत्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वमात्रं ननु ज्ञानत्वनिष्ठात्वमपि तत्र घटक प्रयोजनाभावादसंभवापत्तेयेति विभावनीयम् । करणत्वासंभव इति । व्याप्तिज्ञानासत्त्वेऽपि विशिष्टविषयकसंस्काराद्विशिष्टविषयकस्मरणात्मकपरामर्शात्पत्तेरिति भावः । संस्कारद्वारेति । तथाच व्याप्तिज्ञानस्य स्रजन्यपरामर्शसंबन्धेन अनुमितौ कारणता, परामर्शे स्रजन्यत्व न स्वनिष्ठ—समवायस्रजन्यसंस्कारान्यतरसंबन्धावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतारूपं नातः प्रात्यक्षिकपरामर्शजन्यानुमितेर्व्याप्तिज्ञानकरणकरणादुपपत्तिरिति भावः । ज्ञानपदमिति । अनुमितौ व्याप्तिज्ञान करणमित्यत्र ज्ञानपदमित्यर्थः । तथाच स्मरणात्मकपरामर्शस्यापि व्याप्तिविषयकसंस्कारजन्यतया करणत्वमशङ्कमिति भावः । एवंच करण व्याप्तिपीरिति कारिकायामपि धीपदं

ज्ञानमनुमितिः । यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं
तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं ज्ञानमनुमितिः । नच
कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यम् । ताद-
श्चज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वाद् । अथवा
व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः । एवं सादृश्यज्ञानकरणं

दिनकरी ।

बद्धिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता-
ज्ञानं तज्जन्यं पर्वतो बद्धिमानिति ज्ञानमिति तत्र लक्षणसमन्वयः ।
यद्यपीत्यादि । प्रत्यक्षादिकमिन्यादिना विशेषणतावच्छेदकप्रक-
रकनिश्चयविषया परामर्शजन्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य परिग्रहः ।
परामर्शजन्यमिति । विषयविषया तत्र परामर्शस्य हेतुत्वादिनि-
भावः । कादाचित्केति । धूमवान् पर्वतो बद्धिमानित्यनुमितौ
पक्षतावच्छेदकविषया धूमस्य मानादिति भावः । तादृशेति ।
कथितनिश्चयजन्यहेत्वविषयकेत्यर्थः । सत्तासादावाप्तिव्याप्तिर-

दिनकरी ।

तोऽनुभवत्वव्याप्येति । अनुभवत्वव्यूनवृत्तित्वं तदर्थः । तेन नानु-
भवत्वजातिमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः । जातिमत्त्वं च समवा-
येन विधक्षितं तेन कालिकसद्वन्धेन जातिमति फाले नातिव्याप्तिः ।
पक्षधर्मताया अप्रवेशेन लाघवाहक्षणान्तरमाह—अथवेति । अ-
त्रापि साध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसंबन्धहेतुतावच्छेदक-
धर्महेतुतावच्छेदकसंबन्धानामनुगमादेकव्याप्त्युपादानेऽन्यानुमि-
ताव्याप्तरेकां व्याप्तिमुपादाय तज्ज्ञानकरणकवृत्त्यनुभवत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं विवक्षणीयम् । नन्वनुमितिं प्रत्यपि न व्याप्तिज्ञानत्वेन
करणत्वं किं तु ज्ञानत्वेन मनस्त्वेनैव वा, एवमेवोपमित्यादावपि
मनस्त्वेनैव करणत्वम् । नच कार्यवैजात्यं न स्यादिति वाच्यम् ।

रामरुद्री ।

दवस्थमिलत्त आह—अनुभवत्वेति । अत्र च धूमवान् पर्वतो वह्निमानि-
त्यनुमितावव्याप्तिवारणायैव जातिघटितलक्षणादरणमिति बोध्यम् । लाघवा-
दिति । व्याप्तिज्ञाननिष्ठसज्ज्ञानसंबन्धावच्छिन्नजनकताकत्वं व्याप्तिज्ञानकर-
णकत्वं, नतु व्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्यत्व व्याप्तिज्ञान-
करणकत्वं, तेन कालोपायिविधया व्याप्तिज्ञानजन्यत्वमादाय तथैव परामर्शजन्यत्व-
मादाय च घटादिप्रत्यक्षे नातिव्याप्ति । अत्रापि लिङ्गाविषयकत्वनिवेशनमा-
वश्यकम् । अन्यथा वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान्देश इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने
जातिव्याप्तिप्रसङ्गात् लिङ्गाविषयकत्वं व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वमेव हेतु
धूमत्वादिना धूलोपटलादिविषयकविशेष्यावगाहिप्रत्यक्षे नातिव्याप्तितादवस्थम् ।
नचैवमपि व्याप्तिज्ञाने घटाद्यवगाहि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणाद्यभव इति वाच्यम् ।
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधे-
यत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिक्रमेणाधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतापर्यन्तमुपाशय तत्रिह-
पितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भाव ।
तज्ज्ञानकरणकवृत्तीति । तज्ज्ञानकरणकज्ञानवृत्तीत्यर्थः । करण-
त्वमिति । परामर्शरूपकारणान्तराभावादेव यत्किञ्चिज्ज्ञानकारकेवलमनसो
वातुमितिवारणसम्भवादिति भावः । अत्र च ज्ञानत्वेन कारणतापक्षे अनन्तज्ञान-
व्यञ्जना कारणत्वकल्पनापत्तेरपि च ज्ञानस्य समवायेन कारणत्वेऽपि क्षत्व-
भावात्परामर्शस्यापि ज्ञानत्वाद्भूतसज्ज्ञानजन्यत्वस्यसंबन्धेन तस्य तयात्वे
मानाभावाच्चि मनस्त्वेन योग्यकम् । ननु परामर्शादिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वारानु-
मित्युपमित्योरेक्यन कारणकत्वे इन्द्रियत्वव्याप्तिज्ञानत्वादिना प्रमाणविभागो न
स्यात् । नच प्रत्यक्षकरणत्वातुमितिकरणत्वादिना एकस्यापि मनसो विभागसम्भव-
परस्परसंकीर्णव्याप्यधर्मकथनं विभाग इत्यत्र परस्परसंकीर्णत्वस्य स्वाव-

घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं पृथ्विद्यं मतम् ॥ ५२ ॥

ज्ञानमुपमितिः । पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शब्दबोधः । वस्तुतो
यां कांचिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजा-
तिमत्त्वमनुमितित्वम् । एवं यत्किंचित्प्रत्यक्षादिकमादाय
तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति ।
जन्यप्रत्यक्षं विभजते—घ्राणजादीति । घ्राणजं रासनं
चाक्षुषं स्पर्शनं श्रौत्रं मानसमिति पृथ्विद्यं प्रत्यक्षम् । नचे-
दिनकी ।

सामग्रीवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः । नच प्रमाणविभागानुपपत्तिः
क्रियाविशेषात्तदुपपत्तेरतः पूर्वोक्तानुमित्यादिलक्षणासमभव इत्यत्र
आह—वस्तुत इति । घटेऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् । वृत्ति-
त्वं समजायेन विवक्षितम् । तेनानुमितौ कालिकेन घटत्वस्य वृत्ति-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । ज्ञानत्वानुभवत्वादिकमादाय प्रत्यक्षादावति-
व्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । ननु मनसः करणतापक्षे ज्ञाना-
करणकत्वं प्रत्यक्षलक्षणमनुमित्यादावतिव्याप्तमतः प्रत्यक्षस्य लक्ष-
णान्तरमाह—एवमिति । प्रत्यक्षत्वादिकमिति । यत्किंचिदु-
पमितिर्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वमुपमितित्वम् । यत्किंचि-
च्छब्दबोधव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वं नि-
र्वाच्यमित्यर्थः । शब्दभेदेनानुमित्यादीनां लक्षणकथनमनुभवत्व-
रामरुदी ।

च्छिन्नरूपमित्वाद्यापकृषिपयितावच्छेदकत्वरूपात्वादन्यथा व्यभिचारभिन्नविशेष-
भाप्रतिष्ठा हेतुवामासविभागानुपपत्तारिति वाच्यम् । मनस्त्वेनैवोभयत्र कल्पने
अनुमितिव्योपमितित्वयोरेव नियामकभावेन कयचिदपि विभागासमवादिता-
नाद्वे—नचेति । क्रियाविशेषादिति । क्रिया धात्वर्थो ननु कर्म तथाच
प्रत्यक्षादिप्रमाणरूपाघातवर्षविजातीयप्रमाणभेदेनैव प्रमाणानां विभागसमवादि-
भावः । मनस इत्यस्यानुमित्यादावित्यादि । अतिव्याप्तमिति । तिल-
प्रत्यक्षे अव्याप्तिभिया इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वासमवादि-
भावः । प्रत्यक्षत्वादिकमिति । उपमित्यादेः सर्वमतासिद्धत्या प्रथमोपस्थि-
तत्वाच्च अनुमित्यसमवेतत्वस्यैव प्रत्यक्षलक्षणघटकरवेनोक्तिः । आदिपदप्रा-
प्त्युपमितित्वं शाब्दत्वं च निर्वाच्य—यत्किंचिदिति । शब्दभेदेनेति ।

श्रीगणेशाय नमः । (५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥)

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥५३॥

अथप्रत्यक्षस्याविमजनाभ्यूनत्वं, जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीय-
त्वादुक्तश्रानुसारात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ गोचर इति । ग्राह्य
इत्यर्थः । गन्धत्वादिरित्यादिपदात्सुरभित्वादिपरिग्रहः ।
गन्धस्य प्रत्यक्षत्वाच्चट्टिजातिरपि प्रत्यक्षा गन्धाश्रयग्रहणे तु
घ्राणस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् । तथा रस इति । रसत्वा-
दिसहित इत्यर्थः । तथा शब्दोऽपि शब्दत्वादिसहितः । गन्धो
रसश्चोद्भूतो बोध्यः ॥ ५३ ॥ उद्भूतरूपमिति । श्रीगणो-
द्विकरी ।

जात्यङ्गीकारेण, तदनङ्गीकारे तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्म-
समवायित्परूपस्य लक्षणचतुष्टयस्यैकशब्देन वक्तुं शक्यत्वादिति
ध्येयम् । उक्तमुच्येति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्यपदर्शितसू-
त्रानुसारादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ घ्राणस्य निर्विषयकत्वाद्वाह—
ग्राह्य इति । सुरभित्वादीत्यादिनाऽसुरभित्वपरिग्रहः । तद्दृशीति ।
गन्धदृशीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ उद्भूतपदस्य कृत्वाह—श्रीगणेति ।
रामरुद्री ।

प्रत्यक्षकक्षणे अनुमित्यसमवेतेति तदिवलक्षणेपु प्रत्यक्षासमवेतेति शब्दविशेषेणे-
त्यर्थः । प्रथमतो मूले अनुमितिलक्षणस्यैव जातिपदितस्योक्तत्वात्प्रत्यक्षाशरीनामि-
त्युपेक्ष्य अनुमित्याशरीनामित्युक्तम् । अनुभवत्वजात्यङ्गीकारेणेति । विशेषण-
ज्ञानादिजन्यवत्तच्छेदकच्छेदौ स्पृष्टान्वयनिवेशे गौरवापत्त्या तन्न्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टतथैवानुभवत्वजातिविदेरिति भावः । एवं च सर्वलक्षणेपु स्पृष्टसम-
वेतेत्युचौ अनुभवत्वमादाय अनुमित्यादावतिव्याप्यपत्त्या एकप्रानुमित्यसमवेत-
त्वस्यान्यत्र प्रत्यक्षासमवेतत्वस्यैव निवेद्यनीयतया शब्दभेदेन लक्षणाभिधान-
मावदपक्षमेवेति बोध्यम् । तद्व्यक्तिसमवेतेति । एकशेषेण प्रत्यक्षादिव्यक्तियम-
वर्तत्यर्थः । ज्ञानत्वादिहमादाय अन्यजातिव्याप्तिवारणायान्न स्मरणासमवेतंयुक्तम् ।
सूत्रानुसारादिति । सूत्रानुसारेण प्रत्यक्षतामान्यस्य लक्षणप्रदर्शनपक्षे तु
नित्यप्रत्यक्षस्यैव रूपेण तद्विभागासंभवाज्जन्यप्रत्यक्षस्यैव विभाग इति भावः
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ननु गोचरपदस्य विषयार्थकतया घ्राणस्य गोचरो गन्ध इत्यस्यैव-
मित्याशङ्कं निराशोक्ति—घ्राणस्येति । ग्राह्य इतीति । तथाच गोचरपदस्य
अन्वयान्वयविषयार्थकतया नाशङ्कतिरिति भावः । न तत्प्रत्यक्षमित्यस्य गोष्पादिप्रत्य-
क्षमिति भावः, रूपे उद्भूतरूपप्रवेशेन तत्प्रत्यक्षवारणसंभवात् द्रव्याणि उद्भूतीत्यने-

द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

यच्चक्षुषो योग्यं तत् त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथाच पृथक्त्व-
संख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या उक्ता एवं क्रियाजातयो योग्यवृत्तयः
त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः । अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्य-
क्षेऽपि रूपं कारणम् । तथाच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं
कारणम् । नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपं
कारणं, प्रमाणाभावात्, किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं, स्पर्शनप्रत्यक्षे
स्पर्शः कारणम्, अन्वयव्यतिरेकात् । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्य-
प्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेत्, न किञ्चित्, आत्मावृत्ति-
शब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे
लाघवमिति चेन्न । वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् । इष्टा-

दिनकरी ।

द्रव्याध्यक्ष इति पूर्वोन्वयी न तूत्तरान्वयीति बोधयितुं रूपमत्रापि
कारणं द्रव्याध्यक्ष इत्यन्तप्रतीकधारणम् । शङ्कते—बहिरिन्द्रि-
येति । ननु कार्याभावे कारणाभासस्य प्रयोजकतया गमनादौ
बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षमात्रे रूपाभावस्पर्शाभावयोः प्रयोजकत्वक-
ल्पने गौरवात्तादृशप्रत्यक्षे रूपत्वेन हेतुतां कल्पयित्वा तद्वच्छि-
न्नाभावत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षमात्रे प्रयोजकत्वमुचितमित्यत आह—
आत्मावृत्तीति । आत्मनो बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षधारणायात्मावृ-
त्तीति । आकाशस्य बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षधारणाय शब्दभिन्नेति ।
कालादेस्तद्धारणाय विशेषेति । शङ्कते—रूपस्येति । पुनः शङ्कते—

रामरुद्री ।

भूयदिति बोध्यम् । ननु रूपमत्रापि कारणमित्यत्रैव श्लोक्यमात्रेणैव द्रव्याध्यक्ष इति
द्वितीयकारिकास्थमेकं पदं किमिन्द्रियैवोपातमित्याशङ्कं निरस्यति—द्रव्याध्यक्ष
इतीति । पुनः शङ्कते इति । मूले लाघवादिष्वस्य आत्मावृत्ति वावच्छिन्नभावत्वे-
नैव तादृशप्रत्यक्षमात्रे प्रयोजकत्वे शब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं शक्येति । रूपापेक्षया
स्पर्शस्य लाघवाभावात्तथाच उद्भूतरूपत्वेन उद्भूतस्पर्शत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र

पत्तिरिति चेत् । उद्भूतस्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु । प्रमाणा
अप्रत्यक्षे त्विष्टापत्तिरित्येव किंन स्यात् ? तस्मात्प्रमां पश्यामीति-
वत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययसंभवात् वायोरपि प्रत्यक्षत्वं
संभवत्येव, वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य नच
स्पर्शस्य हेतुत्वम् । वायुप्रमयीरेकत्वं गृह्यत एव, क्वचिद्विस्तार-
द्विनङ्गी ।

इष्टेति । प्रतिबन्धोत्तरयति—उद्भूतेति । उपसंहरति—तस्मा
दिति । ननु श्रुतेः स्पर्शानानङ्गीकारात्तत्स्पर्शानवारणाय स्पर्शान्य-
द्रव्यसमवेतस्पर्शनं प्रति त्वष्टस्युक्तस्पर्शनयद्रव्यसमवायत्वेन हेतु-
त्वस्य वाच्यतया वायोः स्पर्शानाङ्गीकारो नोचितः । अन्यथा
वायुगतसंख्यापरिमाणयोस्त्वचा महणमसङ्गादित्यत आह—वायु-
मयोरिति । प्रमोपादानं दृष्टान्तार्थम् । गृह्यत एवेति । तथाच
वायुगतसंख्यादिप्रहे इष्टापत्त्या वायोः स्पर्शानाङ्गीकारे वाचका-
रामङ्गी ।

विनिगमनाविरह वायोरिव प्रमाणा प्रत्यक्षानाये इष्टापत्तिप्रमाणादेवरेव
तद्द्रव्यतात्पर्यमिति बोध्यम् । एतदेव स्पष्टयति—प्रतिबन्धेति । समान
धितोऽप्युत्तरं प्रतिबन्धी । उपसंहरतीति । गुह्यभूतस्यापि भाग्याद्यौ
स्पर्शाना पूर्वमुक्तस्य कारणत्वमेव स्ववस्थापपत्तीत्यर्थः । नोचित इति ।
ननु श्रुत्यादिवायोरपि स्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वात् । तत्रच कारणीभूतत्वसंबन्ध-
स्पर्शनवत्समवायाभावाद्भयणुद्धस्य स्पर्शनविषयत्वादिति भावः । ननु वायु-
रुद्धादिप्रत्यक्षतापत्तिहेतुत्वेन वायुप्रमयोरिति प्रत्यक्षताकारित्यत्वेन तत्र प्रमाणादेव
रुद्धाप्रत्यक्षे इष्टापत्तिरुत्पद्येत आह—दृष्टान्तार्थमिति । वाचकाभावात् इति ।
अथ च यद्यपि वायो स्पर्शनोपगमे तस्यापि स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतत्वेन तत्रत्ये
कारणीभूतस्य त्वष्टस्युक्तस्पर्शनवत्समवेतत्वस्य विरह एव वाचको भवति तत्र
श्रुत्युत्तरमहत्त्वाभावादेव न स्पर्शनयोग्यः । नच वायुवपुरणुद्धस्य नेष्यत एव
स्पर्शनमपि तु पश्चात्पुष्पादीनामेवेति वाच्यम् । ननु श्रुत्यस्य स्पर्शनविरहत्वे
पश्चात्पुष्पादि कारणाद्येव तद्विदमद्यतमिजाधिव्य तथापि वायो स्पर्शनमङ्गीकृत्य
नर्त्तनेन इत्यममवेतत्वेन इत्येव युतिनिष्पत्तस्य प्रत्यक्षमहत्त्वस्य वा विधिपन-
द्वौ न वायुस्पर्शनवत्त्वान्तरात्पत्त्यात्पत्तिरिति । प्रत्यक्षकारणे च प्रचीनसमवेत-
कारणमाह एव प्रदर्शितस्तेन वायो स्पर्शनानाङ्गीकारेण प्रत्ये तद्विधेयत्वस्य
कारणमिति बन्धन समादधिते । तत्र मनोरमम् । वायुस्पर्शनानाङ्गीकारापि न च
ननु श्रुत्यादिवायोरपि स्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वात् । तत्रच कारणीभूतत्वसंबन्ध-
स्पर्शनवत्समवायाभावाद्भयणुद्धस्य स्पर्शनविषयत्वादिति भावः । ननु वायु-
रुद्धादिप्रत्यक्षतापत्तिहेतुत्वेन वायुप्रमयोरिति प्रत्यक्षताकारित्यत्वेन तत्र प्रमाणादेव
रुद्धाप्रत्यक्षे इष्टापत्तिरुत्पद्येत आह—दृष्टान्तार्थमिति । वाचकाभावात् इति ।
अथ च यद्यपि वायो स्पर्शनोपगमे तस्यापि स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतत्वेन तत्रत्ये
कारणीभूतस्य त्वष्टस्युक्तस्पर्शनवत्समवेतत्वस्य विरह एव वाचको भवति तत्र
श्रुत्युत्तरमहत्त्वाभावादेव न स्पर्शनयोग्यः । नच वायुवपुरणुद्धस्य नेष्यत एव
स्पर्शनमपि तु पश्चात्पुष्पादीनामेवेति वाच्यम् । ननु श्रुत्यस्य स्पर्शनविरहत्वे
पश्चात्पुष्पादि कारणाद्येव तद्विदमद्यतमिजाधिव्य तथापि वायो स्पर्शनमङ्गीकृत्य
नर्त्तनेन इत्यममवेतत्वेन इत्येव युतिनिष्पत्तस्य प्रत्यक्षमहत्त्वस्य वा विधिपन-
द्वौ न वायुस्पर्शनवत्त्वान्तरात्पत्त्यात्पत्तिरिति । प्रत्यक्षकारणे च प्रचीनसमवेत-
कारणमाह एव प्रदर्शितस्तेन वायो स्पर्शनानाङ्गीकारेण प्रत्ये तद्विधेयत्वस्य
कारणमिति बन्धन समादधिते । तत्र मनोरमम् । वायुस्पर्शनानाङ्गीकारापि न च
ननु श्रुत्यादिवायोरपि स्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वात् । तत्रच कारणीभूतत्वसंबन्ध-
स्पर्शनवत्समवायाभावाद्भयणुद्धस्य स्पर्शनविषयत्वादिति भावः । ननु वायु-
रुद्धादिप्रत्यक्षतापत्तिहेतुत्वेन वायुप्रमयोरिति प्रत्यक्षताकारित्यत्वेन तत्र प्रमाणादेव
रुद्धाप्रत्यक्षे इष्टापत्तिरुत्पद्येत आह—दृष्टान्तार्थमिति । वाचकाभावात् इति ।

दिकमपि, क्वचित् संख्यापरिमाणायग्रहो दोषादित्याहुः ॥५६॥

दिनकरी ।

माय इति भावः । क्वचिदिति । सजातीयसंवलनाभाय इत्यर्थः ।
आदिपदात् परिमाणपरिग्रहः, तद्ग्रहश्च भूयोऽवयवावच्छेदेन त्वग्नि-
न्द्रियसन्निकर्षस्थले शोष्यः । ननु सजातीयसंवलनदशायां भूयोऽ-
वयवावच्छेदेन त्वग्निन्द्रियसन्निकर्षाभावे च कथं न वायुगतद्वित्व-
परिमाणयोर्ग्रह इत्यत आह—क्वचित्संख्यापरिमाणेति । दोषा-
दिति । सजातीयसंवलनादिरूपदोषादित्यर्थः । आहुरित्यनेनास्वरसः,
तद्वीजं तु वायोः प्रत्यक्षतासन्देहेन लाघवाभूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
प्रति रूपत्वेनैव कारणत्वमुचितम् । नच वायुगतप्रत्यक्षतासन्देहा-
धीनव्यभिचारसन्देहस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्कार्यं कारणताग्रह इति
वाच्यम् । लाघवतर्काभावविशिष्टस्यैव व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिब-
न्धकतया प्रकृते पूर्वोक्तलाघवतर्कस्य सत्त्वेन तदभावविशिष्टव्यभि-
चारसन्देहाभावस्य सत्त्वात् । यद्योक्तं प्रभाया अप्रत्यक्षे त्विष्टा-
पत्तिरित्येव किं न स्यादिति तदपि न, उपरिदेशे विहङ्गम इत्यत्र
प्रभामण्डलस्यैवोपरिदेशतया तत्प्रत्यक्षं विनोपरिदेशे विहङ्गम

रामरुद्री ।

अन श्लोकिकविषयतया स्पर्शान्विशिष्टत्वं तथासत्त्ववयवस्पर्शान्वितानुपपत्तिरपि स्पर्शान्वोपलक्षितत्वं च तद्गुणवयवस्य स्पर्शान्वयिष्यं तस्य स्पर्शान्वु-
पपत्तैरतः स्पर्शान्वयोरभावमेव तद्वाच्यं तद्योग्यता च प्राचीं महत्त्वे एति उद्भूतहृष-
स्पर्शवत्त्वं नवीनानां उद्भूतस्पर्शसहितं महत्त्वमतो नानुपपत्तिः । इत्थं च पूर्वोक्ते
नागुस्पर्शान्वानौचित्ये शून्यवैद्यादिनोक्तस्य वायुगतसंख्यापरिमाणप्रत्यक्षापादनस्यैव
चीजता बोध्या । तद्ग्रहश्चेति । परिमाणग्रहत्वेत्यर्थः । मूर्तप्रत्यक्ष इति ।
इन्द्रियत्वस्मात्पिगुरुत्वात् बहिरिन्द्रियजन्यत्वपरित्यागः कृतः । उक्तलाघवेति ।
मूर्तप्रत्यक्षाभावे ह्यस्पर्शयोरभावद्वयस्य प्रयोजकताकल्पनमप्येव एवस्य ह्युपाभा-
वस्य तथात्वे लाघवमित्यनेनोक्तलाघवेत्यर्थः । सन्देहस्पर्शाभावस्य तथात्वेऽपि
लाघवानपायान् स्पर्शस्यैव कारणता लाघवात् विज्यतामित्यत आह—यद्योक्त-
मिति । उपरिदेशे विहङ्गम इतीति । एतच्च प्राक्सिद्धप्रतीत्यभिप्रायेण ।
आन्वयोपे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यतया भाननियमेन उपरि-
देशस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि विहङ्गमाशे विशेषणतयोपनयसंनिवृत्तेण भानसंभवादनु-
पपत्तयमावात्तथा चोपरिदेशविशेष्यकविहङ्गमप्रकारकप्रत्यक्षस्यैवानेन शब्देनाभि-
न्नापादुपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमादुपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वे तस्य प्रत्यक्षे
मुख्यविशेष्यतया भानानुपपत्तिः वायोऽप्रत्यक्षत्वं तु न क्वचिदनुपपत्तिरस्तीति

व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः, सादृश्यज्ञानाभावात्प्रोपमितिः,
पदज्ञानाभावाच्च शब्दबोधः, इत्यनुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः ।
उद्बोधकानावाच्च न स्मरणम् । मैत्रम् । सुपुष्टिप्राक्कालोत्पन्ने-
च्छादिव्यक्तेस्तत्संबन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, तदती-
न्द्रियत्वे मानाभावात् सुपुष्टिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव नियमेन

दिनकरी ।

प्रत्यक्षस्वीकाराद्योग्यविशेषगुणप्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञानादेरभावा-
देव नात्मप्रत्यक्षमित्यर्थः । उद्बोधकाभावादिति । उद्बोधकस्य
फलबलकल्पत्वादिति भावः । इच्छादिव्यक्तेरिति । इच्छाया
धादिरिति व्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रं विवक्षितम् । तदतीन्द्रियत्वे
ज्ञानातीन्द्रियत्वे । ननु सुपुष्टिप्राक्कालीनज्ञानस्य निर्विकल्पकरूपत्वात्
तदतीन्द्रियत्वमुभयवादिसिद्धमेवेत्यत आह—सुपुष्टिप्राक्काले इति ।

रामहरी ।

मूलसमग्रतमत्र आह—उद्बोधकस्येति । तथाच स्मरणस्य प्रमाणातिवृत्ते तदनु-
रोधेन कस्यचिदुद्बोधकत्व कल्पनीयम् । नचात्र स्मरणमनुभवसिद्धमिति भावः ।
ननु प्रथमोपरिचयज्ञानमुपेक्ष्येच्छादिव्यक्तेरिति मूलाभिधानमसङ्गतमित्यत आह—
इच्छाया इत्यादि । ज्ञानमात्रमिति । यद्यपि सुपुष्टिप्राक्काले कदाचिदि-
च्छादेरपि समवेन तदनुकूला मूलस्य न्यूनतापत्त्या मात्रपदमसङ्गतं किंतु
तत्पुष्टपवहुमीदिभ्यां ज्ञानादिविवक्षितमित्येव बहुमुचितं तथापि स्वप्नावस्थान-
न्तरमेव सुपुष्टिरिति नियमेन स्वप्नप्रदशाया च भिद्मानस्य संयोगरूपदोषप्रशाङ्क-
मात्मज्ञानमेवोत्पद्यते नत्विच्छादिकमन्वया स्वप्नप्रदशाया विधीर्पाबलात्प्रवृत्तेर-
प्यापत्त्या गत्यादेरप्यापत्तेरिति सिद्धान्तमनुसृज्यैवमभिहितमिति मन्तव्यम् ।
यस्तुतो ज्ञानादिव्यक्तेरित्युक्तं तेषांचिज्ज्ञानानां सिद्धान्तेऽप्यतीन्द्रियतया बह-
माशस्य तस्यातीन्द्रियत्वे इत्यादिदूषणस्यातद्गन्नापत्त्या मूलकृता ज्ञानमुपेक्षितमेत-
दूषणस्य सविकल्पकज्ञानोपगमेऽपि सुषमतया तदुपेक्ष्य निर्विकल्पकमेव जायत
इत्याचक्षयामे मूले निराकरिष्यते । अतएव स्वप्नावस्थाया प्रलापादेरप्यनुभव-
सिद्धतया तदानीमित्यत्रैव प्रामाणिकत्वेऽपि नासंगतिरिति पुष्पसुप्तस्याम ।
ननु सुपुष्टिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तानामतीन्द्रियत्वे मानाभाव इति मूलोक्तमस-
ङ्गतं तदानीं निर्विकल्पककक्षीवोत्पत्त्या तदतीन्द्रियत्वस्य सर्ववादिद्विद्वत्त्वादित्याशङ्कानो-
त्तरप्रत्ययवतात्पर्येति—मन्वित्यादि । तदतीन्द्रियत्वं निर्विकल्पकाती-
न्द्रियत्वम् । मूले विषयत्वसंयोगस्यैवस्य शुन्यमानद्रव्यत्वादिना त्वसंयोग-

जायते इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे त्वद्भनः-
संयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रसनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले
त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् विषयत्वकसंयोगस्य त्वद्भनःसंयोगस्य च
सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धादेकमपि वा न स्यादिति । अत्र
केचित् पूर्वोक्तपुक्त्या त्वद्भनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे
चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधा-
त्कल्प्यते इति । अन्येतु सुषुप्त्यनुरोधेन चर्ममनःसंयोगस्य
ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वद्भनःसंयोगाभा-

दिवकरी ।

त्वद्भनःसंयोगस्य चेति । तदस्वीकारे चाश्रुपमपि न स्यादिति
भावः । ननु चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनप्रतिबन्धकत्वादेव न
स्पर्शनं तत्रेत्यत आह—परस्परेति । अनुभवानुरोधादिति ।
अनुभवस्य त्वयापि स्वदृष्टितत्वादन्यथा इष्टापरत्यादिना त्वदुच्चाप-
चेरसङ्गतत्वापादादिति भावः । मिश्रमतमाह—अन्येत्वित्याः
दिना । सुषुप्त्यनुरोधेन सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादानुरोधेन । इत्थं च
चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्पर्शनापत्तिर्न संभवतीत्याह—चाक्षुषादीति ।
अत्र नव्याः, सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्काले ज्ञानोत्पत्तिर्यदि स्यात्तदा तत्र-
त्यश्चापत्तिभियां त्वद्भनःसंयोगस्य चर्ममनःसंयोगस्य वा हेतुत्वं
यत्र तु न युक्तिसिद्धा । तथाहि सुषुप्त्यनुष्ठानमनःक्रियया मनसा
आत्मनो विभागस्तत्र आत्ममनःसंयोगनाशस्ततः पुरीततिरूपोत्तर-
देशेन मनःसंयोगरूपा सुषुप्तिरुत्पद्यते एवं च सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे

रामकरी ।

चेत्यर्थः । तदस्वीकार इति । त्वद्भन संयोगासीद्यत्र इत्यर्थः । न स्यादि-
सीति । ज्ञानाणामन्ये त्वया तस्य हेतुत्वमोघारादिति भावः । स्वदृष्टितत्वा-
दिति । नीहृत्वादिर्नर्थः । इष्टापरत्यादिनेति । स्पर्शनं चाश्रुषादिप्रत्यक्षेऽपि
नस्पर्शनेऽप्येवमित्यर्थः । आदिना चाश्रुषादिप्रत्यक्षेऽपि नोत्पत्तौ एवेत्यन्यथापरि-
ग्रहे बोध्यः । ननु पुरीततिरुत्पत्तिरिति सुषुप्तिरुत्पत्तिरिति त्वद्भन संयोगस्य
ज्ञानकारणत्वेऽपि तदनुत्पत्त्यवभावात्सुषुप्त्यनुरोधेनेत्यत्रानमत आह—सुषुप्ता
दिति । न इत्यर्थमयतीति । चर्ममन संयोगस्य चाश्रुषादिप्रत्यक्षेऽपि उत्पत्तिरिति तत्र
मित्येव त्वदितिदेष मन संयोगाभावादिति भावः । नन्यमहमुत्पद्यमिति—अत्र

दिनकरी ।

आत्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणतादात्तत्वे ज्ञानोत्पत्तेर-
भावान् असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वात् । यद्य-
कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित एवासमवायिकारणस्य कार्यसहमा-
वेन हेतुत्वमिति मन्यते तथापि न सुप्तव्यवहितप्राक्काळोत्पन्नज्ञा-
नव्यक्तेः सुप्तिकाले तत्प्रत्यक्षपत्तिभिर्या त्वद्भ्रनःसंयोगादेर्हेतुत्वं
विजातीयात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेनैव तत्प्रत्यक्षवारणान् । तच्च
वैजात्यं परात्ममनःसंयोगपुरीतत्ववच्छिन्नात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमेपि-
तव्यमिति भावः । नच वैजालेनात्ममनःसंयोगस्य त्वद्भ्रनःसंयो-
गस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः त्वद्भ्रनःसंयोगादेरवच्छेद-
कतासंबन्धेन हेतुत्वापेक्षया समवायेनात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वे
लाघवात् त्वद्भ्रमनःसंयोगस्य हेतुत्वे चाक्षुपादिसामग्र्याः स्पर्शन-

रामस्त्री ।

नव्या इति । तत्क्षणे सुप्तव्यवहितप्राक्क्षणे । यथाद्यादिति । ननु कार-
णस्य कार्योत्पादपूर्वक्षण एव सत्त्वमपेक्षितं ननु कार्योत्पत्तिकालेऽपि तमान ज्ञानो-
त्पत्तिपूर्वक्षणे विभागकालेऽपि आत्ममनःसंयोगोऽस्त्वेव ज्ञानोत्पत्तिदात एव पूर्वोत्प-
न्नविभागेन तस्य नाशादतः सुप्तव्यवहितपूर्वक्षणेऽपि ज्ञानोत्पत्तौ न वायकमत
आह—असमवायिकारणस्येति । कार्यसहभावेनेति । कार्यकालवृत्तिस-
न्नेच्छेनेत्यर्थः । यदि स्येति । असमवायिकारणतादात्तस्य द्रव्यरूपकार्यकारां प्रत्येक
हेतुता ननु गुणादिरूपकार्यकारां प्रत्यपीति इत्थं प्रत्येकसमवायिकारणस्य कार्यकाल-
वृत्तित्वेन कारणता ननु गुणादिकं प्रत्यपीति भावः । तत्प्रत्यक्षवारणात् सुप्तव्य-
वहितपूर्वक्षणोत्पन्नज्ञानप्रत्यक्षवारणात् पुरीतदवच्छेदेन आत्ममनःसंयोगे वैजात्या-
नज्ञोच्चारदिति भावः । वैजात्येनेति । यद्यप्यात्ममनःसंयोगस्य कारणता ह्युक्तै-
वैजात्यस्य तदवच्छेदकत्वमेव कल्पनीयं त्वद्भ्रमनःसंयोगस्य तु कारणतैव न ह्युक्ति
वैषम्यात् विनिगमनाविरहात्तद्यथापि वैजात्यास्याऽह्युक्तस्य कल्पनीयतया ह्यु-
त्त्वद्भ्रनःसंयोगे कारणतैव किं न कल्प्यते कल्पनीयस्योभयत्र तुत्त्वादिदिति भावः ।
त्वद्भ्रनःसंयोगादेरित्यादिना चर्ममनःसंयोगपरिग्रहः । अवच्छेदकतेति ।
समवायेन तयोरात्मन्युत्तरादिति भावः । लाघवादिति । अवच्छेदकतायास्त-
त्तदवच्छेदकस्वरूपाणां कारणद्रवच्छेदकसंबन्धत्वे नानाव्यक्तिसु संबन्धत्वकल्पने
गौरवं, एकस्य समवायस्य तथापि लाघवादित्यर्थः । त्वद्भ्रनःसंयोगस्य कारणतापक्षे
गौरवान्तरमप्याह—चाक्षुपादीति । एतेनेत्यादि । वदयमानरूपमेवेति
तदर्थः । एवंच सुप्तित्वाभावाच्चेति नकारः प्रामादिक एवेति बोध्यम् । नच विजाती-

दिनकरी ।

प्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्च । एतेन यत्र मनःक्रियया न पुरीत-
तिसंयोगरूपा सुपुत्तिः किंतु पुरीततिक्रिययैवात्मसंयुक्तेन मनसा
पुरीततिसंयोगरूपा सुपुत्तिः तत्र पूर्वोपापत्तिवारणाय त्वद्भ-
मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमित्यपास्तम् । पुरीततिक्रियाजन्यमनःपुरी-
ततिसंयोगस्य सुपुत्तित्वाभावाच्च । तदानीं मनसः सर्वावयवा-
वच्छेदेन पुरिततिसंयोगाभावेन पुरीततिरहिर्देशावच्छिन्नात्मगनः-
संयोगस्य सत्त्वान् ज्ञानाद्युत्पत्तौ वाचकाभावात् । अतएव यदा
त्वचं त्यक्त्वा मनः पुरीततिमनुविशतीति ग्रन्थकाराणां हेतुः
सद्गच्छत इति वदन्ति । मनोप्राहृत्यस्य सार्वत्रिकत्वादाह—

रामट्टी ।

यात्ममन संयोगस्य समवायेन कारणत्वे लाघवस्यापि चकारेण समुच्चयसमवाच-
कारस्य प्रामादिकत्वकल्पनमसंगतमिति वाच्यम् । पुरीततिक्रियया सुपुत्तिस्यै
पूर्वतनात्ममन संयोगानपायात्सुपुत्तावपि ज्ञानोत्पादापरत्या तद्वारणात् पुरीतति-
मन संयोगस्य ज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकत्वे वैजालं कल्पयित्वा
विजातीयतात्ममन संयोगत्वेन कारणतायामेव मानाभावात् । यदि च तत्संयोग
व्यक्तावपि वैजालं नास्तीत्यत इत्युच्यते तदा जाग्रदवस्थावामपि तदात्मन संयो-
गव्यक्तौ ज्ञानानुत्पादप्रसङ्ग इत्यवधेयम् । अथ पुरुषान्तरीयात्मना पुरुषान्तरी-
यमन संयोगात् ज्ञानोत्पत्तिवारणाय पुरुषान्तरीयरममन संयोगव्यावृत्त वैजालं
कल्पयित्वा विजातीयतात्ममन संयोगत्वेन ज्ञानहेतुता आवश्यकी । तच्च वैजालं
सुपुत्तिश्चास्तीनात्ममन संयोगव्यावृत्तमपीति कल्पनयैवोपपत्तौ त्वद्भन संयोगादे-
कारणत्वान्तरकल्पनमयुक्तमिति चेदनधिगतमायोऽति । पूर्वोक्तसुपुत्तिदशायां पूर्व-
ज्ञानोत्पत्त्यनुरोधेन ह्युत्तवैजाल्यात्ममन संयोगस्य सत्त्वे सति विजातीयतात्ममन-
संयोगकारणताया वारयितुमशक्यतया सुपुत्तेरेव ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वे
वैजाल्यस्य तद्विषयसुपुत्तिश्चास्तीनात्ममन संयोगव्यावृत्तकल्पनेऽपि शीजामावात् ।
तादृशसुपुत्त्यस्तीकारणज्ञे ज्ञानसामान्ये त्वद्भन संयोगस्य कारणत्वमप्यप्रामादिक-
मेव । तथापिधसुपुत्तिमये मनसो निश्चलत्वेन पूर्वतनत्वसंयोगस्यापि सत्त्वेन
तत्कारणतायापि ज्ञानवारणासंभवेन अगत्या पुरीततिमन संयोगस्य ज्ञान-
माप्रप्रतिबन्धकत्वमेव कल्पनीयमिति च त्वद्भन संयोगजन्यमन संयोगयो-
कारणतायापि तदानीं ज्ञानवारणासंभवेन्द्रिषदेन पुरीततिमन संयोगस्यैव
प्रतिबन्धकतायां प्रत्यकारेण तात्पर्यं सूचितमिति विभावनीयम् । नन्यमठ
एष ग्रन्थकाराणमपि निर्भरो लाघवादित्यवधेयम् । शौटिकवाग्नुपादेरपि मनो-

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥

इति त्वाचप्रत्यक्षमिति ॥ मनोग्राह्यमिति । मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । मतिर्ज्ञानम् । कृतिर्यत्नः । एवं सुखत्वदुःखसंभवादिष्वपि मनोग्राह्यम् । एवमात्मापि मनोग्राह्यः किंतु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वात् नोक्तः ॥ ५७ ॥ चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं न संभवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । तथाच प्रथमतः घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकं तच्च

दिनकरी ।

मनोजन्येति । मनोमात्रजन्येत्यर्थः । न्यूनतां परिहरति—एवमिति ॥ ५७ ॥ निर्विकल्पके प्रमाणं दर्शयति—चक्षुःसंयोगादीति । विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति । कदाचिद्घट इत्याकारकं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकं कदाचिज्जातिमानिति जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकं ज्ञानं जायते इत्यनुभवसाक्षिकं तन्निर्वाहाय घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धौ सादृशघटत्वज्ञानत्वेन घटत्वांशे जातित्व-

रामरुद्री ।

जन्यतया मनोग्राह्यत्वस्य घटादापत्तिव्याप्तिमाशङ्क्याह—मनोमात्रेति । मनो-लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वविषयायां मात्रपदं विनाप्युपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ५७ ॥ ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः । चक्षुःसंयोगद्वितीयक्षण एव घट इति विशिष्टप्रत्यक्षोपगमे क्षतिविरहात् । नहि तृतीयक्षण एव तादृशप्रत्यक्षमिति लोकानामनुभवः । क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन क्षणविकल्पस्य क्षणनिर्णयत्वात्, रज्जो दण्ड इति निर्णयं विना रज्जुदण्डत्वमिति निर्णयानुदयेन अन्यव्यतिरेकान्यां भवतु विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिधयस्य कारणत्वं निर्विकल्पकस्य अतीन्द्रियत्वेन विशेषणज्ञानहेतुतायामन्यव्यतिरेकप्रत्यक्षासंभवात्ततो विशेषणज्ञानहेतुत्वे बुक्तिमाह—कदाचिदित्यादि । तन्निर्वाहाय तादृशानुभवनिर्वाहाय । अन्यथा जातिमानिति घटत्वप्रकारकबोधात्सादृशतामागपि घट इत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः । घट इति प्रत्यक्षकाले जातिमानिति प्रत्यक्षापत्तिस्तु न संभवति विशेषणतावच्छेदकप्रकारज्ञानरूपकारणविरहादित्यवधेयम् । ज्ञानत्वेनेति । यद्यपि विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितया जातिमानिति बुद्धेस्त्वत्र जातित्वप्रकारकघटत्वविशेषकनियतत्वेनैव हेतुतया ज्ञानत्वेनेत्यसद्व्यतिरेकः । विशेष्ये विशेषणं

न प्रत्यक्षम् । तथाहि—वैशिष्ट्यानवगाह्निज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति । घटमहं जानामीति प्रत्ययात् । तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारी भूय भासते, ज्ञाने घटः, तत्र घटत्वं, यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणताञ्छेदकमित्युच्यते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादि-
दिनम् ।

प्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धौ च तादृशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्वापश्यकत्वादिति भावः । वैशिष्ट्यानवगाह्येवेति । वैशिष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यमेवेत्यर्थः । वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानिरासेनैव घटघटत्वयोर्विशेष्यताप्रकारताशून्यत्वं लब्धं तयोर्वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानियतत्वात् । नचैव निर्विकल्पकस्य निर्विषयकत्वापत्तिस्तुरीयविषयताया एव तत्र स्वीकारात् । एतेन निर्विकल्पकस्य घटघटत्वावगाह्नित्वद्वैशिष्ट्यावगाह्नित्वमपि दुर्वारम् । घटेन्द्रियसंनिकर्षकाले इन्द्रियसंबद्धविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्ये सत्त्वादिति वैशिष्ट्यान-
रामरुद्दी ।

तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाह्नित्वात् । नच प्रकाराज्ञे किञ्चित्प्रकारकत्वादतिरिक्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्नित्वस्य दुर्वचतया तदपि वैशिष्ट्यावगाह्येवेति वाच्यम् । विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकतत्त्वसर्गानवगाह्निज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्नित्वात् । विशेषणावच्छिन्नप्रकारताद्यानित्वमेव तत् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या कल्पज्ञाने तु प्रकारप्रकारेणावच्छेदकताख्या विलक्षणा विषयता नातस्त्वस्य तथात्वापत्तिरित्यपि केचिद् । इत्यमेव च दण्डो रजो न वेति चक्षयानन्तरमौचित्याज्जातो रज्ज्दण्डवान्न वेति चन्देहोऽप्युपपादनीयः ।

इदं पुनरिहायधेयं, विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन जायमाने जातिमानिति ज्ञाने न जातिरवप्रकारकघटत्वज्ञानत्वेन हेतुता विशकलितजातित्वघटत्वज्ञानरूपि तारशयुस्त्यादादिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्निबुद्धिपरमेवेदम्, एन च ज्ञानपद निश्चयार्थकतया व्याख्येयमिति । ननु निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाह्नित्वमसिद्ध विशेषणतासन्निकर्षेण घटघटत्वयोरिव तत्त्वमवावस्थापि निर्विकल्पके भावसम्भवादत्त आह—वैशिष्ट्यनिष्ठेति । एवं प्रकारताशून्यत्व विशेष्यताशून्यत्व च लक्षणं संभवतीति सूत्रपत्राह—वैशिष्ट्येत्यादि । निर्विषयत्वापत्तिरिति । निर्विषयविषयतानामप्यवत्त्वादिति भावः । तुरीयविषयताया एवेति । प्रकारतादि-

विशिष्टघटादिवैशिष्ट्यमानं ज्ञाने न संभवति घटत्वाद्यप्रकारकं
च घटादिविशिष्टज्ञानं न संभवति जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्त-
पदार्थज्ञानस्य किंचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् । महत्त्वमिति ।

दिनकरी ।

वगाहित्वोक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् । वैशिष्ट्यानवगाह्येवेत्येवकारेण कल्प-
नीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे तस्यापि विशिष्टबुद्धितया
विशेषणज्ञानान्तरसापेक्षता स्यादेवं तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वमि-
त्यनवस्थाभिया प्रथमं विशेषणज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाह्येव स्वीकार्य-
मिति सूचितम् । तदेव तादृशविषयतात्रयशून्यमेव । निर्विकल्पकं
निर्विकल्पकस्वरूपम् । लक्षणं तु प्रकारताशून्यत्वादिकं प्रत्येकमे-
वेति ध्येयम् । निर्विकल्पके मूलोक्तमतीन्द्रियत्वं साधयति—तथा-
हीत्यादिना । ज्ञानस्य प्रत्यक्षं वैशिष्ट्यानवगाहि न भवतीत्यन्वयः ।
इति प्रत्ययादिति । घटाद्यवगाहित्वेनैव ज्ञानप्रत्यक्षस्यानुभवसि-
द्धत्वादित्यर्थः । तत्र घटमहं जानामीति प्रत्यये । घटत्वादिवि-
शिष्टघटादिवैशिष्ट्यमानं ज्ञाने न संभवतीति । नच विशेष्ये
विशेषणमिति रीत्यैव निर्विकल्पकानुव्यवसायोऽस्त्विति वाच्यम् ।
रक्तः पटो घटो द्रव्यमिति समूहालम्बनानन्तरं रक्तं घटं जाना-
मीति प्रतीलापर्या विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानानुव्यवसाया-

रामरुद्री ।

प्रितयभिन्नविषयताया इत्यर्थः । प्रत्येकमेवेति । एकत्र लक्षणे इतरविषयताशून्य-
स्वनिवेशे प्रयोजनाभावापत्ति भावः । समूहालम्बनेति । विशेष्ये विशेषणमिति-
न्यायेनानुव्यवसायोपगमे रक्तत्वपटयोः पूर्वमुपस्थित्या तादृशानुव्यवसायसंभवादि-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे तु पूर्व रक्तो घट इति ज्ञानभिरहात्त तादृशानुव्यवसाय इति
भावः । यद्यपि घटत्वप्रकारकशब्दबोधोत्तरोत्पन्ननिर्विकल्पकस्य तादृशानुव्यवसायः
संभवत्येव तथापि पूर्वं घटत्वज्ञानसत्त्वे विशिष्टप्रत्यक्षस्य सामग्रीसत्त्वाच्चतु संयो-
गानन्तर विशिष्टप्रत्याक्षमेव स्वीक्रियते नतु निर्विकल्पकमतएव स्थिरपञ्च-स्योगस्ये
घटविशिष्टप्रत्याक्षभारवोपेयते नतु निर्विकल्पकज्ञानरितप्रत्यक्षपारेति मन्तव्यम् ।
अथैवमपि निर्विकल्पकस्य घटत्वरूपविषयोपरागेण प्रत्यक्षं दुर्बारेमेव जातीतरस्यैव
स्वरूपतः प्रकाररूपानुव्यवसायेन तस्य ज्ञाने विषयितया स्वरूपत एव प्रकारत्वसंभवा-
दिति । नैवम् । शतेः समवायेनैव स्वरूपतः प्रकारत्वाभ्युपगमादन्यथा कालो घटो

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

महत्त्वं पद्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसंबन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन, द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेन कारणमिति । इन्द्रियमिति । अत्रापि पद्विध इत्यनुपज्यते । इन्द्रियत्वं न जातिः, पृथिवीत्वादिना सांकर्यात् । किंतु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । आत्मादिवारणात् सत्यन्तम् । उद्भूतविशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छब्देतरेति ।

दिनकरो ।

नभ्युपगमादिति । महत्त्वं पद्विधे इति । यद्यपि श्रावणाद्यै महत्त्वस्य हेतुरवे प्रयोजनाभावः तथापि द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेष्टव्यन्यतावच्छेदकस्य श्रावणादिसाधारण्यात् श्रावणाद्यन्यत्वनिवेशे गौरवान् प्रयोजनाभावाच्च पद्विध इत्युक्तमिति ध्येयम् । आत्मादिवारणायेति । आत्मादौ योऽतिव्याप्तिरूपो दोषस्तद्वारणायेत्यर्थः । सत्यन्तज्ञाने च शब्दादितरे ये उद्भूतविशेषगुणाः सुप्तादयस्तदाश्रयत्वस्यैवात्मनि सत्त्वात्प्रातिव्याप्तिरिति । श्रोत्रे सत्त्वादिति ।

विशेषगुणस्य रूपादेश्वक्षुरादावपि सत्त्वाद्भ्रूतेति । उद्भूतत्वं न
जातिः, शुक्लत्वादिना साङ्ख्यात् । न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानै-
वोद्भूतत्वमिति वाच्यम् । उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुपादौ जनक-
त्वानुपपत्तेः । किंतु शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवानुद्भूतत्वं तदभाव-
कृतश्चोद्भूतत्वं तच्च संयोगादावप्यस्ति तथाच शब्देतरोद्भूतगुणः
संयोगादिश्वक्षुरादावप्यस्त्यतो विशेषेति । कालादिवारणाय वि-
शेष्यदलम् । इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्ष-
जनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय, नवीनमते कालादौ रूपामाव-
प्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य काला-

दिनकरी ।

तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः । विशेषपदस्य प्रयोजनं वक्तुं भूमिका-
माह—उद्भूतत्वमिति । जनकत्वानुपपत्तेरिति । एकैकस्य
कारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात् कृतस्यैकग्राह्यतया करणतान-
वच्छेदकत्वादिति भावः । तदभावकृतश्चोद्भूतत्वमिति । तथाच
सादृशकृतस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति नोक्तदोष इति भावः ।
इन्द्रियावयववारणायेति मनःपदमित्यनेनान्वितम् । नवीनमते मनः-
पदप्रयोजनमाह—कालादाविति । समवायेन घटाद्यभावादीनां
काले सत्त्वेऽपि न सत्प्रत्यक्षम् योग्यानुपलब्धेरभावाद्तो रूपामाव-

रामद्वी ।

मन इति न तत्राप्यव्याप्तिरिति ध्येयम् । भूमिकामिति । प्रयोजनस्यपादिकां
युक्तिमित्यर्थः । तत्रोक्तस्य प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातिरूपत्वे सादृशजातेः सयो-
गादिधामान्यगुणे कल्पधाभावेन उद्भूतगुणशून्यत्वोत्पत्तिश्च चक्षुरादावव्याप्यस्य
कोऽनुद्भूतत्वाभावकृतस्य तत्त्व एव संयोगादावनुद्भूतत्वजातौ मानाभावेन तदादा-
याव्याप्तिदानसमवाद्भूमिकात्मवसेयम् । नोक्तदोष इतीति । एकग्राह्यत्वप्र-
युक्तकारणत्वानुपपत्तिरूपदोष इत्यर्थः । इन्द्रियावयवविषययोः संयोगस्यापि
प्राचां मते ज्ञानकारणतया तदादायेन्द्रियावयवे शब्देव्याप्तिवारणाय मनःपदमिति
भावः । योग्यानुपलब्धेरिति । यदि काले घटः स्वात्तदा घटपतया उपल-
भ्येतेत्यापत्तेः कालस्यायोग्यत्वेन संसमवादिदिति भावः । काले यदि रूपः स्वात्तदा
उपलभ्येतेत्यापत्तित्तु संभवति नीरूपत्वेनैव कालस्यायोग्यतायाः संपादनीयतया

विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि पञ्चविधः ।
द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

देवार्णाय मनःपदम् । ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणायैव । करण-
मिति । असाधारणं कारणं करणम् । असाधारणत्वं व्यापार-
वत्तम् ॥ ५८ ॥ विषयेन्द्रियसंबन्ध इति । व्यापारः संनि-
कर्षः । पञ्चविधं संनिकर्षमुदाहरणद्वारा प्रदर्शयति—द्रव्यग्रह
इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्रव्यसमवेतप्रत्यक्ष-
दिनकरी ।

पर्यन्तानुभावतम् । तद्वारणायैति । कालादेवार्णायेत्यर्थः ॥ ५८ ॥
जन्यत्वघटितस्य व्यापारत्वस्य श्रोत्रशब्दसंबन्धे समवायरूपेऽभावा-
दाह—व्यापारः संनिकर्ष इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिति । द्रव्यवृत्ति-
समन्वयी ।

रूपसत्त्वे तदनिर्वाहादिति भावः । मूले तद्वारणायैवेति । कालस्येन्द्रियत्व-
वारणायैवेत्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकारणत्वोपादानेऽपि कालविधया कालमन-संयोग
स्यापि ज्ञानकारणतया तद्दोषतादवस्थं समवायेन कारणत्वविवक्षणे तु क्षण-
कार्ये कालमन-संयोगस्य समवायेन कारणत्वाद् ज्ञानपदमनर्थकं तथापि समवायेन
कारणतात्पर्यायैव ज्ञानपदमथवा देशिकपरत्वादि कारणद्विज्ञान संयोगमादाय रिक्त-
तिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः ॥ ५८ ॥ ननु विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापार इति
मूलमसंगतं शब्दश्रोत्रसंबन्धस्य निलतया समवायस्य तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजन-
कत्वस्य व्यापारत्वस्यासमवात् । अत एवेतदस्वरसेनैव व्यापारपद सन्निकर्षार्थकतया
विवृतं मुक्तावल्यामिलाह—जन्यत्वेत्यादि । वस्तुतस्तु तत्र समवायोऽपि व्यापार
एव कथमन्वया शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रेन्द्रियस्य कारणत्व व्यापारत्वकारणस्यैव कारणत्व
किंतु तज्जन्यत्वं व्यापारलक्षणप्रतिष्ठं तदधीनसत्ताकत्वमेव शब्दप्रतियोगिकत्वमि-
च्छितसमवायसौत्र प्रत्यक्षजनकतया तादृशसाक्षात्कामश्रोत्रसत्ताधीनसत्ताकत्वात्
व्यापारत्वविरोध इति मन्तव्यम् । अस्तु वा इन्द्रियस्य कारणत्वोपपत्तये शब्दादे-
र्विषयस्यैव व्यापारत्वं प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वात् शब्दादेर्विषयसाक्षादिकत्व-
त्वात्प्राप्तौ हेतुत्वात्मानसंयोगजन्यत्वे मनोजन्यत्वानुपादादिति विभावनीयम् ।
ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगस्य न समवायेन कारणतासमव- तस्य विषयनिष्ठ-
सात्मन्यसमवादिदिति विषयतैव कार्यतावच्छेदकसंबन्धो वाच्यस्तथा च द्रव्यविषय-
प्रत्यक्षस्य सत् इत्यागाकारकस्य निमित्तत्व- श्रोत्रशब्दसंबन्ध- इति संबन्धो-

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

मिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तुतस्तु द्रव्य-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं, द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति
चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं, द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति
चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः, एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्य-
कारणभावः । परंतु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं, पृथिवी-
परमाणौ पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं न गृह्यते? तत्र परम्परयो-
दिनकरी ।

लौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । द्रव्यसमवेतेति । द्रव्यस-
मवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । एवमग्रेऽपीति ।
द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमिन्द्रियसं-
युक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः । ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसन्निक-
र्षत्वेन हेतुत्वे त्वक्प्रभासंयोगाच्चाक्षुषापत्तिः, एवमन्वकारे घटचक्षुः-
संयोगात् स्पर्शनापत्तिश्चेत्यत आह—वस्तुतस्त्विति । नन्वेवमा-
त्मप्रत्यक्षानुपेक्षेन मनःसंयोगस्य ज्ञानादिप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयु-
क्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि चक्षुरादिसंयोगात्तत्संयुक्तसमवाययोः
प्रमाणाभावः चक्षुरादिसंयुक्तसमवेतसमवायेनैव त्र्यणुकादेश्चाक्षुषायु-
पपत्तेरत आह—परंत्विति । परम्परया स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वा-
रामरुद्री ।

षष्ठेदृक्संबन्धत्वादेव घटत्वादी न व्यभिचार इति भावः । एवं संयुक्तसमवाया-
दावप्युद्गीय इत्याह—द्रव्यसमवेतेति । द्रव्यप्रत्यक्ष इति । द्रव्यवृत्तिलौ-
किकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्ष इत्यर्थः । इन्द्रियसंनिकर्षत्वेन इन्द्रियसंयो-
गात्वेन । चाक्षुषापत्तिरिति । यद्यपि चाक्षुषवक्षेत्रेन्द्रियसंयोगजन्यतानव-
ष्टेदृक्त्वेनेन्द्रियसंयोगकारणबलात्प्राप्ततापत्तिरप्युक्ता तद्दृष्टेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न-
स्यैव व्यापादनसंभवात्तत्रापि जायमान प्रकाशं चातुपमेकादीकार्यं न एवार्थं,
तत्रेद्भूतस्यार्थमावात्सर्वात्तत्रेण तस्य हेतुत्वात्, इन्द्रियान्तरं च द्रव्यमादृक्त्वेन
नेऽभिप्रायेण चातुपपादनाप्रासंगिकिः । एवमुत्तरत्रापि । चाक्षुषे आलोकसंयो-
गस्य हेतुत्वात् तदभावात्तान्परसरे चातुपपात्तिरतः एवार्थनाशमिति शोभ्यम् ।
अपि विदिष्यत्कार्यधारणभावस्योत्पत्त्याऽऽनवदृक्त्वेऽपि यद्विद्येयदीरिति न्याये-

ञ्चूतरूपसंबन्धस्य महत्त्वसंबन्धस्य च सत्त्वात् । तथाहि नीले नीलत्वजातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्तते तथाच महत्त्वसंबन्धो घटनीलमादाय वर्तते उञ्चूतरूपसंबन्धस्तु मयमादाय च वर्तते । एवं पृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाय महत्त्वसंबन्धो बोध्यः । एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात् । तस्मादुञ्चूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषे, तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थंच परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वादिनङ्गी ।

दिसंबन्धेन । उञ्चूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्येति । अत्र चक्षुर्घटितचक्षुःसन्निकर्षाचक्षुष्पादीनां प्रत्यक्षवारणायोद्भूतेति । उञ्चूतरूपावच्छिन्नेति महत्त्वावच्छिन्नेति चक्षुःसंयुक्तपदार्थकदेशसंयोगेनान्वेति । तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्रसरेणावभाषात्तच्चाक्षुषाद्यनुपपत्तिरस्य संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वभावश्चकमिति भावः । संयुक्तसमवेतसमवायेन संयुक्तसमवायस्य नान्यथासिद्धिरित्याह—द्रव्यसमवेतेति । तादृशेति । महत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्येति ।

रामरुद्री ।

नोक्तकार्यकारणभावोऽप्यावश्यक एवेति वस्तुतस्त्वत्त्वादिना मूले तत्परित्यायोऽनुचित इति चेन्नेवम् । तादृशव्यती मानाभावात् । नचैकस्येन्द्रियसंयोगाभावस्य प्रत्यक्षज्ञानाभ्याभावप्रयोजकत्वे लाघवमेव एतन् मानमिति वाच्यम् । प्राणिन्द्रियादिसंयोगसत्त्वेऽपि द्रव्यनिष्ठलौकिके इतिपयतया प्रत्यक्षज्ञानाभ्याभावसत्त्वेन तस्य तन् प्रयोजकत्वात्समवादिति ध्येयम् । एवं विधिष्वैव कार्यकारणभावे । चक्षुर्घटितेति । परस्मैवचक्षुर्घटितेत्यर्थः । स्वस्मिन्त्वप्रतिशोभिकसंयोगानुयोनित्वाममवात् । संयुक्तपदार्थकदेश इति । यद्यपि सामानाधिकरन्धसंबन्धेन एवमेव स्थावच्छिन्नत्वनिवेष्टापेक्षया संयुक्त एव समवायेन स्थावच्छिन्नत्वनिवेश एव लाघवं तथापि विनिर्जावच्छेदेनालोकाद्यु संयोगाभ्यां दृग्वादिप्रत्यक्षवारणायाम् चक्षुःसंयोगे आलोकाद्युसंयोगनिष्ठवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया तत्रैव महत्त्वो-

भावात् । एवं चाख्यादौ न सत्तादिचाक्षुर्षं तत्र चक्षुःसंयोगस्य
रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेना-
लोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वप्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावा-
दालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं
द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम् । द्रव्यसमवेतस्पर्शन-
प्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे
त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमु-
द्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे
घ्राणसंयुक्तसमवायः, गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयु-
क्तसमवेतसमवायः, रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः, रस-
समवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् ।

दिनकरी ।

समवायस्य त्रसरेणुरूपेऽभावाच्चाक्षुपानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्या-
सत्तित्वमिति भावः । एतत्प्रसङ्गेन पूर्वं रूपावच्छिन्नत्वमप्ये चालोकसं-
योगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे तत्प्रयोजनं चाभिहितमिति बोध्यम् ।
स्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संनिकर्षस्य कारणत्वं प्रपञ्चयति—एयमित्या-
दिना । पूर्ववदेवेति । परमाणुघटितत्वक्संनिकर्षेण स्पृशत्वस्पर्शन-
धारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वं, प्रभाघटितसंनिकर्षेण स्पृशत्वस्पर्शनवा-

रामरुद्री ।

द्रुतवैशिष्ट्यं निवेदितं एकत्रैकं विशेषणं व्यपन्नं विशेषणद्वयमिति स्वीकारे
वार्धजरतीयन्यायापत्तेरिति भावः । वस्तुतः उक्तलाघवानुरोधेन चक्षु संयुक्त एव
विशेषणद्वयमुचितमेतन्न विशेषणत्रयोपगमे परस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिग-
मनाधिरहेण कार्यकारणभावाधिक्यप्रसङ्गादित्यत्राशङ्क्यम् । ननुक्तप्रत्यक्षा संयुक्त-
समवेतसमवायेऽसंयोगपक्षौ संयोगसंयुक्तसमवाययोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यैव व्यवहारि-
ततया संयोगे महत्त्वावच्छिन्नत्वनिषेधेनैव तादृशद्वानिरासादुद्भूतरूपावच्छिन्न-
त्वविशेषणप्रदर्शनं मूले विप्लवमिलाशाङ्कां परिहरति—एतदिति । तथाच स्पृ-
शत्वोपेक्षानर्हत्वादेव तत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति न दोष इति भावः । अत्र
चाप्ये चेत्यादिकं यथालोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपादानं प्रयोजनान्तरार्थमेव ननु
संयोगसंयुक्तसमवाययोः संनिकर्षत्वोपपत्त्यर्थं तयोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि
चक्षुष्यादेः चाक्षुपनिरसनार्थमेवेति दृष्टान्तविषयैवोक्तं तेन वक्ष्यमाणमन्यसोका-

द्भूतरूपसंबन्धस्य महत्त्वसंबन्धस्य च सत्त्वात् । तथाहि नीले नीलत्वजातिरेकैः घटनीले परमाणुनीले च वर्तते तथाच महत्त्वसंबन्धो घटनीलमादाय वर्तते उद्भूतरूपसंबन्धस्तु मयमादाय वर्तते । एवं पृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाय महत्त्वसंबन्धो बोधः । एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुपप्रत्यक्षं स्यात् ; तस्माद् उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषे, तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थंच परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वादिनकरी ।

दिसंबन्धेन । उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्येति । अत्र चक्षुर्घटितचक्षुःसन्निकर्पांचक्षुष्पादीनां प्रत्यक्षवारणायोद्भूतेति । उद्भूतरूपावच्छिन्नेति महत्त्वावच्छिन्नेति चक्षुःसंयुक्तपदार्थैकदेशसंयोगेनान्वेति । तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य प्रसरेणावभावात्तच्चाक्षुषाद्यनुपपत्तिरतः संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति भावः । संयुक्तसमवेतसमवायेन संयुक्तसमवायस्य नान्यथासिद्धिरित्याह—द्रव्यसमवेतेति । तादृशेति । महत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायेति ।

नोक्तकार्यकारणभावोऽप्यावश्यक एवेति वस्तुतस्त्वित्यादिना मूले तत्परित्यागोऽनुचित इति चेन्नैवम् । तादृशव्याप्तौ मानाभावात् । नचैकस्येन्द्रियसंयोगाभावात् प्रत्यक्षसामान्याभावप्रयोजकत्वे लाघवेनैव तत्र मानमिति वाच्यम् । प्राणैन्द्रियादिसंयोगसत्त्वेऽपि द्रव्यनिष्ठलौकिकमिपयतया प्रत्यक्षसामान्याभावसत्त्वेन तस्य तत्र प्रयोजकत्वात्संभवादिति श्येवम् । एवं विशिष्यैव कार्यकारणभावे । चक्षुर्घटितेति । परकीयचक्षुर्घटितेत्यर्थः । स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वात्संभवात् । संयुक्तपदार्थैकदेश इति । यद्यपि सामानाधिकरण्यसंबन्धेन संयोगे ह्यवच्छिन्नत्वनिवेशापेक्षया संयुक्त एव समवायेन ह्यवच्छिन्नत्वनिवेश एव लाघवं तथापि विशिष्यावच्छेदेनालोक्यतु संयोगाभ्यां दृग्वादिप्रत्यक्षवारणायामे चक्षुःसंयोगे आलोकसंयोगनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया तत्रैव महत्त्वो-

भावात् । एवं वाग्वादाौ न सत्तादिचाक्षुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य
रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेना-
लोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावा-
दालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं
द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वकसंयोगः कारणम् । द्रव्यसमवेतस्पर्शन-
प्रत्यक्षे त्वकसंयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे
त्वकसंयुक्तसमवेतसमवायः । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमु-
द्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे
घ्राणसंयुक्तसमवायः, गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयु-
क्तसमवेतसमवायः, रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः, रस-
समवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् ।

दिनकरी ।

मवायस्य त्रसरेणुरूपेऽभावाच्चाक्षुषानुपानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्या-
सत्त्वमिति भावः । एतत्प्रसङ्गेन पूर्वं रूपावच्छिन्नत्वमप्रे चालोकसं-
योगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे तत्प्रयोजनं चाभिहितमिति बोध्यम् ।
स्पर्शनप्रत्यक्षे त्वकसंनिकर्षस्य कारणत्वं प्रपञ्चयति—एवमित्या-
दिना । पूर्ववदेवेति । परमाणुघटितत्वकसंनिकर्षेण स्पर्शत्वस्पर्शन-
वारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वं, प्रभाघटितसंनिकर्षेण स्पर्शत्वस्पर्शनवा-

रानकरी ।

द्रुतवैशिष्ट्यं नियेशितं एकत्रैकं विशेषणं अपरत्र विशेषणद्वयमिति स्त्रीकारे
अर्धजरीयन्यायापत्तेरिति भावः । वस्तुत उक्ताघदानुरोधेन चक्षु संयुक्त एव
विशेषणद्वयमुचितगोकर विशेषणप्रथोपगमे परस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिग-
मनाविरहेण कार्यकारणभावानधिक्यप्रसङ्गादिलक्ष्यवेषम् । ननु कप्रत्यस्य संयुक्त-
समवेतसमवायेनैवोपपत्तौ संयोगसंयुक्तसमवाययोर्विषयमित्याशङ्क्येव अवतारि-
ततया संयोगे महत्त्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तादृशसङ्गानिरासादुद्भूतरूपावच्छिन्न-
त्वविशेषणप्रदर्शनं मूले विफलमित्याशङ्कं परिहरति—एतदिति । तथाच स्थ-
तस्योपेक्षानर्हत्वादेव तत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति न दोष इति भावः । अत्र
चापि चेत्तादिकं यथालोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपादानं प्रयोजनान्तरपर्यन्तं न द्वि-
संयोगसंयुक्तसमवाययोः संनिकर्षत्वोपपत्त्यर्थं तयोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि
चक्षुष्यादे- चाक्षुषनिरसनापैवेति ह्यन्तनिषेधोक्तं तेन वर्यमाणप्रत्यस्योष्णा-

शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः, शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् । अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम् । वक्ष्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि संभवति । एवमात्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः, आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः, आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंबन्धविशेषणता हेतुः । वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशेषणता

दिनङ्गी ।

रणायोद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वादिविशेषणं बोध्यमित्यर्थः । श्रोत्रावच्छिन्नेति । सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरतः श्रोत्रावच्छिन्नेति । इन्द्रियसंबन्धेति । यद्यपीन्द्रियसंयुक्तविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिक्रमेण बाहुल्यमेव तथापि विशेषणतात्वेनैव रूपेण विभागः । नचैवं समवायत्वेन चतुर्णामनुगमप्रसङ्गः, परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । समवायो न प्रत्यक्ष इति ।

रामरद्री ।

शब्दानुवतारितत्वेऽपि न क्षतिः । प्रमाणां सप्ताह्यार्शनवारणं लक्षणसंयोगे उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशात् समवतीति स्पर्शानुपादनम् । श्रोत्रावच्छिन्नत्वस्य समवायविशेषणस्य फलमाह—सकलेति । नन्विन्द्रियसंबन्धविशेषणतया समवायानावयोः प्रत्यक्षमिति पदतो मूलस्वरूपेन्द्रियसंबन्धविशेषणतात्वेन विशेषणताया विभाग इति ग्रन्थधराणामाशयो लभ्यते स चासंगतः इन्द्रियेण कालिकेन संबन्धे पटादीं विशेषणतया घटत्वाभावादेः प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः किञ्च संयुक्तविशेषणतात्वादित्येव सनिकर्षता वाच्येति विभागोऽपि तेन तेन रूपेणैव कार्यस्वयाच्च सनिकर्षस्य पट्टिपत्त्वव्यापात् इत्याशङ्क्य निराचष्टे—यद्यपीति । यद्यपीयमाशङ्क्ये मूलकृतैव क्रियते समाधीयते चोक्तसमाधानेनैवेति व्याख्याते एतदाशङ्क्यास्तसमाधानस्य च वैफल्यमेव तथापि विशेषणतानां विशेषणतात्वेन विभागे संयुक्तप्रववायासीना चतुर्णां केवलसमवायविभाजकसमवायत्वेनानुगमसंभवेन संयोनसमवायविशेषणतास्यः सनिकर्षा इत्येव द्रुतो नोक्तस्त्रि-साक्षेपस्य मूलकृता तादृशसमाधानोपर्यनिराकृततया तत्रिपत्तामैव मूलोपा-र्थस्यानुवाद इति विभावनीयम् । परिभाषायाः पट्टिधसंनिकर्ष इति सात्रक-रीकर्महेतस्य । अपर्यनुयोज्यत्वादिति । संयोगादिभेदेन त्रिविध संनि-

तद्दृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।

विशेषणतया तद्ददभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥

नानाविधा, तथाहि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्त-
विशेषणतया गृह्यते । संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेत-
विशेषणतया संख्यात्वाद्दौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेत-
विशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया,
कादौ सूत्राद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया एवं
कत्वाद्यवच्छिन्न^{भा}त्वाद्भावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषण-
विशेषणतया, घटाभावादौ घटाभावः चक्षुःसंयुक्तविशेषण-
विशेषणतया, एवमन्यत्राप्युद्धम्, तथापि विशेषणतात्वेन एकैव

दिनकरी ।

संबन्धप्रत्यक्षे यावदाभयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति भावः । ननु
विशेषणतया तद्ददित्याद्यसङ्गतं विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावात् । नच
तत्प्रत्यासत्तेरनभ्युपगमेऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इष्टा-
पत्तेः, अनुपलम्भस्यैव तत्प्रत्यक्षस्योपगमात् । नच समवायप्रत्य-
क्षानुरोधात् विशेषणताप्रत्यासत्तिस्वीकारः, तस्मानुपगमात्, अत्र
एवाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियं न करणं, किंतु योग्यानुपलब्धिरेवेति भाट्टा-

रामरुद्री ।

रूपं इत्येव कृतो नोक्तमित्याक्षेपानर्हत्वादित्यर्थः । तथा विमर्शेऽपि क्षतिविर-
हादिति भावः । मूले वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्ष इत्युक्तं तत्र युक्तेल-
कत्वात्तत्र युक्तिमाह—संबन्धप्रत्यक्ष इति । समवायस्यैकतया एकदा
भाविभूतसकलाधयव्यक्तीनां ज्ञानासंभवादिति भावः । न्यायमते तु संबन्धप्र-
त्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकं संबन्धत्वस्य अनुगतस्य निवेकुमशक्यत्वात्, साध-
र्गिकविषयतावत्त्वस्य कर्षचित्तुवत्त्वेऽपि तादृशसंबन्धत्वस्य घटत्वादिसाधार-
णतया तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेरपि तु संयोगप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतः
समवायस्य तन्मते न प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरिति भावः । समवायप्रत्यक्षानुरोधादि-
त्यस्य विशेषणतायाः अनिकर्षत्वमिति शेषः । तस्य समवायप्रत्यक्षस्य । अनुप-
गमादस्वीकारादित्यर्थः । नदीरिति शेषः । तैः समवायस्यैवानुपलब्धत्वात्
वयव्यापीनां स्वरूपस्यैव तन्मते संबन्धत्वादिति भावः । नतएव विशेषणता-
प्रत्यासत्तेरभावादेवेत्यर्थः । ननु यदि स्यानुपलब्ध्येतेत्वेन यत्र प्रसज्यते तत्र
विशेषणतया तद्ददभावानां ग्रहो भवेदित्यनेन मूलेन नोक्तमदमतनिराकरणं सम-

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ।

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥

सा गण्यते, अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो
व्याह्रन्तेति । अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम् ।
तथाहि भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते
तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम् । तत्र

दिनक्री ।

नामाक्षेपं दूषयितुं मूले यदि स्यादिति । तथा चेन्द्रियाणामभाव-
प्रत्यक्षे जननीये योग्यानुपलब्धेः सहकारितामात्रेण निर्वाहेऽतिरिक्त-
प्रमाणकल्पनमनुचितमिति भावः । तत्र योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षे
हेतुत्वे युक्तिमाह—तथाहीति । घटादिज्ञाने घटादिभ्रमे । नच
घटादिभ्रमहेतुदोष एव तत्प्रतिबन्धकः अन्यथा भ्रमोत्पत्तिकाले

रामक्री ।

यदि तत्र तादृशमतनिरासकयुक्तेरस्फुरणादतत्प्रवृत्तमाह—तथाचेति । निर्वाह
इति । विशेषणतासन्निकर्षेणामावप्रत्यक्षोपगमे तथा पिशाचादीनामप्यभावप्रत्यक्षा-
पत्तिरित्यनिर्वाह योग्यानुपलब्धेरभावप्रादुर्भावो नु पिशाचस्यायोग्यतया योग्यप्रति-
योग्युपलम्भाभावप्रकारणाभावेन न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । इदानीं तु अभा-
वप्रादुर्भावसन्निकर्षेऽपि सहकारिणो योग्यानुपलम्भस्याभावादेव न पिशाचामा-
व्यारिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । अनुचितमिति । मत्प्यनुपलब्धेः कारणत्वक-
ल्पन विशेषणतासन्निकर्षकल्पन चापेक्ष्य अनुपलब्धौ प्रमाणत्वकल्पनमेवोचित
तथापि अनुपलब्धेर्यापाराभावेन व्यापारवत्कारणत्वघटितप्रमाणत्वाच्चमवात्
अभावज्ञानस्य अधिकरणाविषयकस्य अननुभवेन अनुपलब्धिजन्याभावज्ञाने
अधिकरणमानानुपपत्तेर्याभावज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपताया एव स्वीकरणीयत्वात्तथापि
आभावस्य विशेषणतयाधिकरणस्य च संयोगादिना एकस्मिन्नेव ज्ञाने मानस्य-
वाचानुपपत्तिरिति भावः । ननु घटस्य प्रमादपज्ञानदशावानभावप्रत्यक्षमेव न
संभवति पटस्य एव तत्प्रमासंभवेन तदानीमभावे विशेषणतासन्निकर्षस्यैव अभा-
वादौ ज्ञानपद भ्रमार्थकमित्याह—घटादिभ्रम इति । ननु घटभ्रमकाले घटा-
यभावप्रत्यक्षानुदयेन अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिभ्रमजनकदोषाभावस्यैव कारणत्व-
मनु न तु प्रतियोग्युपलम्भागावस्य तत्कारणता तथासत्यपि भ्रमोत्पत्तिकाले
अभावप्रत्यक्षापत्तिकाव्यतिरिक्त्याद्युक्ते—अचेति । दोषाभावस्याभावप्रत्यक्षापत्ते-
रपि यत्र विनश्यदवस्थापक्षदोषाद्घटादिभ्रम तत्र भ्रमानन्तरमभावप्रत्यक्षाप-

दिनकरी ।

तदभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । विनश्यदवस्थदोषाद्यत्र भ्रमस्तत्र भ्रमोत्पत्तिकाले प्रतिबन्धकीभूतदोषाभावस्य सत्त्वादभावप्रत्यक्षापत्तेः । अभावोपलम्भे तदिन्द्रियजन्यतत्संबन्धावच्छिन्नतदभावलौकिकप्रत्यक्षे । प्रतियोग्युपलम्भाभाव इति । तदिन्द्रियजन्यानाहार्यतत्संसर्गकतत्प्रकारकोपलम्भाभाव इत्यर्थः । इन्द्रियान्तरजन्ये आनुमानिके च तदुपलम्भे सत्यपि तदभावप्रत्यक्षापत्तिरितिन्द्रियजन्येति । अभावप्रत्यक्षहेतुप्रतियोग्यारोपसत्त्वेऽप्यभावप्रत्यक्षादनाहार्येति । तत्र प्रतियोग्युपलम्भाभावे । अपेक्षितेति । तेन न जलपरमाण्वादी पृथिवीत्वाभावादेः प्रत्यक्षमिति भावः । मणिकृन्मसानुसारेण योग्यतां निर्वक्ति— सा चेति । प्रसंजितः

रामरुद्री ।

रणस्य प्रतियोगिन उपलम्भाभावस्यापि कारणत्वमावश्यकमिति समाधत्ते—विनश्यदवस्थेति । वस्तुतः प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालवृत्तिरूपेण कारणतया प्रतियोग्युपलम्भस्याभावप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकताया दुरपक्षवतया चाभावप्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽपि प्रतियोग्युपलम्भाभावस्यापेक्षिततया दोषप्रतिबन्धकतां विनैवोपपत्तिरित्यवधातव्यम् । तदिन्द्रियजन्येतीति । कारणतावच्छेदककोटी कार्यतावच्छेदककोटी चेति शेषः । अभावप्रत्यक्षहेत्विति । इदं चाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यारोपस्यापि कारणत्वमिति प्राचीनमतानिग्रहेण । नचैवं यत्र प्रसज्यत इत्यनेन मूलकारेणापि तादृशापत्तिवद्कारणैवाभावस्य प्रत्यक्षोपगमात् तादृशापत्तेरपि घटप्रकारकतया स्वमतेऽपि तस्य हेतुतादित्वादेवेत्याशङ्कनीयं घटप्रकारकोपलम्भविषयः स्यादित्यापत्तेर्भूतले घटाप्रकारकत्वात् यद्यत्र घटः स्यादिति तु आपत्तिकारणीभूतमापादकवत्ताज्ञानप्रदर्शनपरमेव नत्वापत्तिविषयामिलापरूपं तदाचापत्तेः कारणत्वेऽपि तस्याः घटप्रकारत्वेन स्वमते प्रतियोग्यापेक्षस्य कारणत्वाप्रसक्तेः तादृशापत्तियोग्यतैवापेक्षिता नत्वापत्तिरपीत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाचेति मन्तव्यम् । अनाहार्येतीति । एवमेकसंबन्धेण प्रतियोगिप्रकारकज्ञानरात्त्वेऽप्यन्वयसंबन्धेणाभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या सम्यक् संबन्धनिवेश इत्यपि योष्यम् । ननु मूले अभावप्रत्यक्षजनकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्संबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततदधिकरणदिष्टविशेष्यताशालुपलम्भाभावे योग्यतानिवेशिता तत्प्रयोजनं तु नोक्तमतस्तत्प्रयोजनं प्रदर्शयत् तद्वैबर्ध्वंशङ्कामपाकरोति— तेनेत्यादि । तथाच तदनिवेशे जलपरमाणुविशेष्यकसमवायावच्छिन्नपृथिवीत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकोपलम्भाभावरूपकारणवत्तात्त्र पृथिवीत्वान्नावप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । मणिकृन्मतेति । अनेन च योग्यप्रतियोगिप्रकारकयोग्या-

योग्यताप्यपेक्षिता, सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रमंजनप्रसंजितप्रति-
योगिकत्वरूपा, तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रमकत्या-
प्रसंजित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः,
तथाहि—यत्रालोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि
दिनकरी ।

आपादितः । स उपलम्भामात्रः । अभावप्रत्यक्षे हेतुरिति ।
अत्र तदधिकरणविषयकभावप्रत्यक्षे तदधिकरणकृतदापादककाप-
त्तियोग्यतदुपलम्भस्य विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो
हेतुरित्यर्थः । उपलम्भे तदधिकरणकृतदापादककापत्तियोग्यत्वं च
तत्प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम् । अत्र च तदापादकका-
रामरुद्धी ।

विहरणविशेष्यकोऽलम्भप्रतियोगिकवक्ष्ययोग्यतानिर्वचनमपि समवतीति सू-
चित, एवमपि लम्भादिविशेष्यकपिशाचोपलम्भस्य जलपरमाणादी पृथिवीत्वो-
पलम्भस्य च योग्यप्रतियोगिप्रकारकत्वयोग्यविशेष्यकत्वविरहेणैव लम्भे पिशा-
चाभावस्य जलपरमाणादी पृथिवीत्वाभावस्य च अप्रत्यक्षत्वोपपादनसमावदिति
भावः । मूले प्रतियोगिसत्त्वेति । प्रतियोगिसत्त्वस्य प्रत्यक्षविषयभावप्रति-
योगिसत्त्वस्य प्रयत्नेन आहार्यारोपेणेत्यर्थः । आपत्तावाशुशुद्ध्याप्यागदकवता-
ज्ञानस्य हेतुनया निषेधदेहादौ प्रतियोगिसत्त्वज्ञानस्याहार्यत्वमिति भावः । प्रथमवित
इत्यस्यार्थमाह—आपादित इति । ननु जलादिविशेष्यकप्रतियोगिसत्त्वप्रसन्न-
प्रसंजितोपलम्भस्य विशेष्यतासंबन्धेन अभावस्य जलपरमाणादी सत्त्वेन तत्र पृथि-
वीत्वामावस्य प्रत्यक्षत्वमिति । समवायावच्छिन्नभूतलविशेष्यकघटप्रकारकोपलमा-
भावस्य घटत्वमपि भूतले सत्त्वेन तत्र विशेष्यतासंबन्धेन घटाभावप्रत्यक्षत्वमिति ।
न च घटाभावे सन्निकर्ष्यमावादेव नैयमापत्तिरिति वाच्यम् । अधिकरणान्तगत-
संज्ञित घटाभावे सन्निकर्ष्यस्यापि सत्त्वात् । नच समवाय एव कार्यजावच्छेदकस्य
वन्धो वाच्यः जलमपि च तादृशोपलम्भस्य सत्त्वादेवामावविरहात् तत्र समवा-
येन भूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षत्वमिति वाच्यम् । तथापि तदधिकरणकृत-
दापादककापत्तियोग्यत्वस्य तदधिकरणवृत्तियमानवच्छिन्नप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्या-
प्तिनिरूपकत्वस्यैव बध्दमात्रतया भूतलविरिक्तविशेष्यकप्रकारकोपलम्भद-
द्यापामपि भूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षत्वमिति तादृशोपलम्भाभावस्यामन्य-
मासादतो निष्ठवृत्त्यर्थकारणभाव दर्शयति—अत्रेति । तदधिकरणविषयक-
भावप्रत्यक्ष इति । तदधिकरणनिष्ठलौकिकविषयतासंबन्धेन तदभावप्रकार-
कप्रत्यक्ष प्रतीत्यर्थः । तदुपलम्भस्य यदभावप्रत्यक्षं जननीय तत्प्रकारकोप-
लम्भस्य । तत्प्रतियोगिसत्त्वेति । स प्रतियोगिसत्त्वप्रत्यक्षं जननीय तत्प्र-

अन्वकारे तु नापादयितुं शक्यते, तेन घटाभावादेरन्वकारे न दिनकरी ।

तदोपपादयत्यमिति वाच्यम् । योग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोगि-
 प्राहकारिच्छपमानवच्छिन्नत्वस्यापि निवेशान्, गन्धवदणुमिन्न-
 त्वादेश्च प्रतियोगिप्राहकारिच्छत्वेन चादृशपमानवच्छिन्नत्वस्योक्त-
 व्वाप्तापभावात् । नच प्रतियोगिप्राहकत्वं, प्रतियोगिमहजनकत्वं,
 तच्च गन्धवदणुमिन्नत्वपृथिवीत्वोभयसमूहालम्बनात्मकलौकिकप्रत्यक्षे
 विषयविधया हेतुत्वात् गन्धवदणुमिन्नत्वस्याप्यश्रुतमिति वाच्यम् ।
 प्रतियोगिप्रकारवानिरूपितलौकिकविशेष्यताविरहनयोजनीयताभा-
 वप्रतियोगित्वस्यैव प्रतियोगिप्राहकत्वपदार्यत्वात् । अथैवं पिशाच-
 त्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाप्रसिद्ध्या तद्वदितनिवृत्त्यो-
 न्यानुपलम्भविरहात्तदमावपत्स्यत्वं न स्यादिति चेत् । नहि वयं
सर्वत्रामानप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपलम्भस्य हेतुत्वं प्रमः, किंतु योग्य-
स्यामानप्रत्यक्षे, अयोग्यपिशाचत्वायभावप्रत्यक्षं तु तदधिकरणीय-
त्वरप्रसजनप्रसंजितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्य विषयता-
संबन्धान्च्छिन्नाभाव एव प्रतियोगिनिष्ठो हेतुः । अत्राप्यापादनस्य
 संप्रसासभवेन तदधिकरणीयत्वरप्रसंजनप्रसंजितत्वं तदधिकरणी-
 रामकरी ।

दणुमिन्नत्वं निवेश्य तद्विशिष्टत्वे सति इन्द्रियवर्षयोगादिविशिष्टपृथिवीत्वसत्त्वस्य
 पृथिवीत्वोपलम्भस्याप्यतया तस्य जलपरमाणुवृत्तितया च जलपरमाणौ पृथिवी-
 त्वाभावप्रतीतिरित्याद्यहते—नचेति । प्रतियोगिप्राहकेति । प्रति-
 योधिप्रत्यक्षजनकत्वम् । गन्धवदणुमिन्नत्वं तु न प्रत्यक्षजनक तयासति जल-
 परमाणौ जलवादिप्रत्यक्षपतेरिति भाव । निरदृश्ययोजनेति । यद्यपि धा-
 णानवस्यैव धर्मनिरदृश्ययोजकत्वोपलम्भतायामकार्यस्य महत्त्वस्याप्य-
 भावो नोक्तविशेष्यताविरहे प्रयोजक संभवति तथापि नैच्छिन्नविषयतासंबन्धेन
 प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वस्य कारकतया नैच्छिन्नविषयतया प्रत्यक्षमावस्य नैच्छिन्नवि-
 षयताभावात्प्रसंजिततया तदमित्यानेन नैच्छिन्नविषयत्वामात्रे प्रयोजकता महत्त्वा-
 भावे संप्रसंजित । यद्वा स्यात्तदामात्रे प्रयोजकस्य च व्याप्याभावात्प्रयोजकताविषयेन
 निरुक्तमित्याद्यहते निरदृश्ययोजकत्वस्य महत्त्वस्याप्यतयासति । नैच्छिन्नविशेष्यतासंबन्ध-
 प्रयोजकत्वोपलम्भस्य महत्त्वस्याप्यतयासति इन्द्रियवर्षयोगादीनामभावात्तदमा-
 त्प्रतीतिरित्याद्यहते निरुक्तत्वस्य विशेष्यताविरहेण नैच्छिन्नतादान । यद्यप्येवमप्या-
 कीर्तयदोतासंप्रतीति दुर्बल एव । अन्यकारे संप्रतीतिरित्याद्यहते निरुक्तत्वस्याप्यतयासति

चाक्षुषप्रत्यक्षं, स्पर्शनप्रत्यक्षं तु मनस्वेन, आलोकसंयोगं
दिनकरी ।

यत्ननिष्ठभ्याप्तिनिरूपकत्वं, जातित्वादिविशिष्टस्य सम्मवृत्तित्वस्यो-
पलम्भव्याप्यत्वात् सम्भे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं, जातित्वादिविशि-
ष्टस्य पिशाचवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वान्न पिशाचे सम्मत्वाभाव-
प्रत्यक्षम् । एवं तादात्म्येन सम्मवृत्तित्वपिशाचवृत्तित्वयोरुपलम्भ-
व्याप्यत्वाव्याप्यत्वाभ्यां सम्मपिशाचयोः पिशाचभेदसम्मभेदयोः
प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे अप्युपपादनीये इति । न चाक्षुषप्रत्यक्षमिति ।

रामस्त्री ।

पितृलौकिकविशेष्यतासामान्याभावे आलोकसंयोगाभावसाप्रयोजकत्वात् विशेष्य-
ताया चाक्षुषनिरूपितत्वमादाय तत्प्रभेदे च तत्संयोगसंप्रदृश्यतापि चाक्षुषनिरु-
पिततादृशविशेष्यत्वाभावस्पर्शननिरूपिततादृशविशेष्यत्वाभावान्यतरप्रयोजका-
भावप्रतियोगित्वेन सर्वेषामेव समग्रं समवतीति विभावनीयम् । प्रतियोगिनिष्ठ
इति । तदधिकरणनिष्ठलौकिकविशेष्यतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारताविरूपितप्रति-
योगित्वस्यैवावच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेनाऽयोग्यत्वाभावप्रत्यक्ष इति शेषः । व्याप्ति-
निरूपकत्वमिति । ननु सम्मवृत्तत्वं नोपलम्भव्याप्य पिशाचे सम्मवृत्तित्व-
सत्त्वेऽपि तत्प्रकारस्योपलम्भस्य विषयतया पिशाचे विरहादिरूपत आह—जाति-
त्वादिविशिष्टस्येति । आदिना इन्द्रियसंयुक्तसमवायादिपरिग्रहः । तथाच
पिशाचे जातित्वविरहाच्च व्याप्तिमद् इति भावः । यथैव बहौ पिशाचत्वाभावोऽ-
प्येतादृशयोग्यनुपलम्भेनैव चूक्रत इत्यायात तच्च न सम्भवति बह्विवृत्तित्वविशिष्ट-
तृप्तिजन्यतावच्छेदकजातीनामप्रत्यक्षतया जातित्वादिविशिष्टबह्विवृत्तित्वस्योप-
लम्भाव्याप्यत्वात् । नच जातित्वादिसंबन्धेन योग्यतापि प्राज्ञा तथा च तृप्ति-
जन्यतावच्छेदकजातीनामयोग्यतया न व्याप्तिमद् इति वाच्यम् । तथासति
पिशाचत्वस्याप्ययोग्यतया तस्य सम्मवृत्तित्वेऽपि तत्त्वेनोपलम्भासम्भवेन
पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षत्वेन असम्भवादिति चेत् । प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वाभावविशि-
ष्टत्वेन जातित्वस्य विशेषणीयत्वात् तादृशजातीनां च तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रति-
बन्धकत्वात् न चाक्षुष्याप्यतिमद् । पिशाचत्व तु न प्रत्यक्षप्रतिबन्धक अयो-
ग्यवृत्तिरनेनैव तस्याऽयोग्यतया तत्प्रकारतापदानसम्भवात् तत्प्रतिबन्धकतादृशेन
बीजाभावात् । न पिशाचे इति । यद्यपि पिशाच सम्मत्वाभावप्रत्यक्षापत्ति-
र्लौकिकयोग्यानुपलम्भेन सम्भवति अयोग्यप्रतियोगिकत्वाभावप्रत्यक्ष एव तस्य
कारणतया पूर्वमुक्तवद्विगतकथनमफलं तथापि सम्मत्त्वस्योपलक्षणतया मह-
त्त्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरित्यासपरत्वाच्च वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । ननु योग्यवृत्तिजातरेव
यथायोग्यत्व तथा योग्ययोग्यतासंबन्धेन तत्प्रतियोगिकत्वाभावस्यैव योग्यत्वमित्यु-
क्तत्वेन पिशाचाद्यभावप्रत्यक्षकारणं सम्भवति अन्वयकारे षट्पादभावस्य जल्प-
माथौ धृषिणीत्वाभावस्य च प्रत्यक्षकारणं न इत्युक्तत्वात् ।

विना स्पर्शनप्रत्यक्षसापादयितुं शक्यत्वाद् । गुरुत्वादिकं
यद्योग्यं तदमात्रस्तु न योग्यः, तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षसापाद-
दितकरी ।

अनुपलम्भे विद्यमानेऽपि निरुक्तयोग्यताविशिष्टस्य तस्य तत्राभावा-
दिति मात्रः । आपादयितुं शक्यत्वादिति । तथा च समाने-
न्द्रियजन्योपलम्भव्याप्यत्वस्य योग्यताघटकत्वात् तत्र चाश्रुपनिधि
भावः । ननु जातित्वादिविशिष्टस्य तेजोवृत्तित्वस्योपलम्भन्याय-
त्वात् तेजसि गुरुत्वामात्रप्रत्यक्षापत्तिः एवं सम्भे पिशाचत्वा-
भावस्यापि प्रत्यक्षापत्तिरत आह—गुरुत्वादिकमिति । आग्निदेन
पिशाचादिपरिग्रहः । अयोग्यस्य पिशाचत्वादिजातेरभावस्य प्रत्यक्ष-
त्वाद् गुरुत्वादिकमित्युच्यते । न योग्यः न प्रत्यक्षविषयः ।
रामट्टी ।

अयोग्यवच्छिन्नेन्द्रियसंयुक्तविशेषज्ञाना एवामात्रमदृश्यव्याप्यता ऋतुक
गुह्यतयोग्यताप्रतीतिघटयस्य कारणतत्त्वाद्यद्वादितासायाह—एवमिति ।
तथाचोपरीत्या सन्ने पिशाचनेदप्रक्षेत्रसादनत्वाद्यगवादेव गुरुत्वात्
योग्यताप्रतीति कारणताहीनतेति भावः । शक्यत्वादिति । ननु यद्यन्व
कारेऽपि घटो स्पर्शनोपलम्भनादनसमनन धरायभावस्य स्पर्शनं प्राप्तं तदा
चाश्रुपनिधि स्यात् कथंकारे घटसहस्ये स्पर्शनोपत्त्या प्रतिभोगिसत्त्वविशुद्ध-
प्रतिभोगिप्रकारतानिष्पितवन्तुप्रतिभोगिसत्त्वविशुद्धिरेवमात्रप्रत्याज्यमात्र
प्रतिभोगितावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तयानिधरायननिष्पितत्वे किञ्चिदेष्वन्वामात्र
चोत्रमात्रप्रतिभोगितावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तैतदन्यतरविशिष्टप्रतिभोगिसत्त्वविशु-
द्धिनिष्पत्तव्यं यन्किञ्चिदिन्द्रियजन्यपरीक्षणमेव सत्त्वेन प्रतिभोगिगुरुत्वात्
योग्यतासत्त्वात् । यदिच प्रतिभोगिगुरुत्वात् प्रमेयत्वादिना व्याप्तिनिष्पत्तता सर्व
त्रैव समवर्तीति किञ्चिदिन्द्रियजन्यप्रतिभोगिगुरुत्वात्मात्र योग्यतासत्त्वात् व्याप्ति
निष्पत्तत्वावच्छिन्नैव व्याप्तिनिष्पत्ततासम्पत्ता एवम निवृत्तनीया, तथाचा-
न्यकारे घटमात्रचाश्रुपकारणत्वं प्रतिभोगिगुरुत्वात् यद्यदिन्द्रियजन्या प्रतिभो
प्रत्यक्ष तत्तदिन्द्रियजन्यप्रतिभोगिगुरुत्वात्मात्रावच्छिन्ना व्याप्तिनिष्पत्तता निवृत्त
नीयेति निमाव्यते तदा घटमात्रस्य स्पर्शनमपि न स्पर्शित्वाद्यद्वा मावत्त्वेन
नियच्छेदित—तथाचेति । समानेति । तथाच तदमात्रचाश्रुपत्वाद्यत्त
प्रति तत्प्रतिभोगिचाश्रुपत्वात्त्वेन विच्छिन्नेव हेतुता । योग्यताघटकत्वा
तिनिष्पत्ततापि प्रत्यक्षविशुद्धिचाश्रुपत्वाद्यत्तत्वेन निवृत्तता एव व्याप्ति
चाश्रुपत्वात्मात्रावच्छिन्नविशिष्टप्रतिभोगिसत्त्वविशुद्धिनेव निवेदनीयमिति
न पूर्वोच्यन्तदपरिग्रहातीति रूपवन्तिति भावः । नवैवमिन्द्रियन्तर
धर्मोपलम्भसहस्येऽपिन्द्रियाद्वरेणामात्रप्रवशापत्तिरिति वाच्यम् । इदं वत् ।

यितुमशक्यत्वात्, वायावुद्भूतरूपाभावः, पापाणे सौरभा-
 भावः, गुडे तिक्ताभावः, बह्वायनुष्णत्वाभावः, श्रोत्रे शब्दा-
 दिवकरी ।

अशक्यत्वादिति । निरुक्तयोग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोग्यवृत्ति-
 धर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशात् प्रकृते च जातित्वपिशिष्टतेजोवृत्तित्व-
 स्योपलम्भव्याप्यत्वेऽपि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे
 प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति भावः । न च तदधि-
 करणीयत्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्या-
 भाव ऐन्द्रियकघटाभावादिप्रत्यक्षे हेतुरस्तां किं पूर्वोक्तयोग्यानु-
 पलम्भहेतुतयेति वाच्यम् । तथा सति परमाण्वादौ महत्त्वाभाव-
 प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । वायावुद्भूतरूपाभाव इति । रूपत्वावच्छि-
 न्नाभावस्यातीन्द्रियानुद्भूतरूपप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षासंभवाद्बुद्-
 तेति । एवमादय इत्यादिना प्रभाया उद्भूतस्पर्शाभावपरिग्रहः ।
 प्रत्यक्षे विषयत्वेन कारणत्वस्य क्लृप्तत्वात्तेनैव गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभाव-
 रामरुद्री ।

लौकिकतदधिकपेजन्मबुद्धौ समानेन्द्रियजन्मविरोधिनिश्चयस्यैव प्रतियोग्यत्वमिति
 भावः । पिपाचादीत्यादिना परमाण्वापतीन्द्रियसंग्रहः । नन्वेवं गुरुत्वादिकमिति
 व्यर्थं यद्योग्यं तदभावश्च न योग्य इत्यस्यैव बहुमुचितत्वादित्यत आह—
 अयोग्यस्येत्यादि । तथाच गुरुत्वादिकमिति पदं तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबन्धक-
 जातिभिन्नसामान्याभावपरमेव तेन वह्निनिष्ठपैजालाभावस्य सम्भादौ न प्रत्यक्षा-
 पत्तिरिति भावः । ननु न योग्य इत्यस्य गुरुत्वादिकं यद्योग्यं तद्बहुवृत्तवाच्यभावोऽपी-
 त्थर्थद्वये आषादमितुमशक्यत्वादित्यन्तर्हेतोर्मूलोक्त्यासंसंमतिः गुरुत्वादिषु तास्या-
 प्यप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैव बहुमुचितत्वादतस्तस्य न प्रत्यक्ष इत्यर्थकतामाह—न प्रत्य-
 क्षेति । ऐन्द्रियकेति । इन्द्रियप्रकृतं घटादि तदभावप्रत्यक्षेऽपीत्यर्थः । पर-
 माण्वादाविति । परमाणौ महत्त्वसत्त्वे तद्वृत्तित्वेन परमाणुपलम्भापादनस्य
 कर्तुं शक्यतया परमाण्वपि महत्त्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्ताविति भावः ।
 प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । परमाणोरयोग्यतया तद्वृत्तित्वस्योपलम्भाप्यत्वादिति
 भावः । प्रत्यक्ष इति । विषयतया लौकिकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः । विषयत्वेनेति ।
 लौकिकप्रत्यक्षविषयतोऽस्तित्वत्वेनेत्यर्थः । गुरुत्वादिति । विषयापरवदस्यायां
 तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षकारणाय तत्तथैकिकप्रत्यक्षे तत्तथैकित्वेन तादात्म्येन
 कारणताया भावद्वयव्यवस्था यद्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्यतः कार्यकारणभाव-
 स्थावररूपकारणविति भावः । गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावाप्रत्यक्षकारणे इति ।

(२.) (अ. १)

भावः, आत्मनि सुखाद्यभावः, एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते
तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् । संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रति-
दिनकरी ।

प्रत्यक्षवारणे तदनुरोधेन तदधिकरणीयत्वेत्यादिवितीययोग्यानु-
पलम्भस्य हेतुता न स्वीकार्येत्यभिप्रायवान् संसर्गाभावे योग्यत्व-
माह—संसर्गोति । प्रतियोगिनो योग्यतेति । योग्यमात्रप्रति-
योगिकत्वे सति योग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः ।

रामहृदी ।

तेषु प्रत्यक्षवारणसंभव इत्यर्थः । तेषां लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावेनैव
तेषु लौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षापत्तेरयोग्यता इति भावः । तदनुरोधेन तेषां
प्रत्यक्षापत्तिवारणानुरोधेन । नच पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षार्थमेव द्वितीययोग्यानुपल-
म्भस्वीकार इति पूर्वमुक्तत्वात् तदभावे प्रथमयोग्यानुपलम्भेत्तत्रासंभवात्पिशाच-
त्वाभावप्रत्यक्षे न स्यादिति वाच्यम् । योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे एव प्रथमयो-
ग्यानुपलम्भकारणत्वात् पूर्वमुक्तत्वेन तदभावेऽपि पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षे वापि
भावात् । नभैवमयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलम्भेकारणत्वापत्तिरिति
वाच्यम् । इत्यत्राह । पूर्वमयोग्यस्याभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलम्भे कारणत्वाभावे
गुह्यत्वाद्यभावस्यापि प्रत्यक्षे स्यादित्यापत्तिवारणार्थमेव अयोग्याभावप्रत्यक्षे तदहेतुता-
स्वीकारादिति भावः । संसर्गाभाव इत्यादि । नचप्येतादृशाभिप्राये संसर्गाभावे
योग्यताप्रदर्शनमफलमेव तादृशयोग्यत्वाकल्पनेऽपि गुह्यत्वाभावाद् विषयत्वाभावेन
अप्रत्यक्षत्वस्य पिशाचत्वाभावाद् विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य शोषपत्तेः । नच
गुह्यत्वाभावादे प्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावे किं प्रयोजकमित्याभावात्पिशाचत्वादेव
संसर्गाभावे योग्यता प्रदर्शितेति वाच्यम् । गुह्यत्वाद् विषयत्वाभावो यथा तादात्म्येन
गुह्यत्वादिना प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताप्रयुक्तत्वात् प्रत्यक्षे सामान्यतः संसर्गाभावत्वेन
प्रतिबन्धकतासंभवेऽपि गुह्यत्वाभावादीनां तत्तत्प्रकृतत्वेन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्व-
करणमथैव तेषां विषयत्वाभावोपपादनसंभवात्तथापि तत्तद्भावानां तत्तत्प्रकृतत्वेन
जनन्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणैव योग्यताप्रदर्शनमिति शोच्यम् ।
ननु केयं योग्यता नाम न तान्मातिरूपेति शक्यते वक्तुं अभावाश्रितत्व-
प्रसङ्गात् । नापि प्रत्यक्षप्रयोजकत्वोपरिहृत्वात् सत्तातिरिक्तपदार्थस्य सिद्धान्ते अभा-
वात् । नचामावरूपैव सेति वाच्यम् । अस्मात्प्रत्यक्षत्वात् तेषामनु-
पलम्भप्रतिबन्धकता इति वाच्यम् । प्रतिबन्धकताभावस्यैव योग्यतापत्तेरुपगमाद्विद्योयोग्य-
त्वस्य गुह्यत्वाद्योग्यत्वस्य शोषपादनसंभवात् । नचैवं गुह्यत्वाभावादीनां गुह्य-
त्वप्रतियोगिकाभावत्वेनैकप्रतिबन्धकतासंभवेऽपि परमाज्वाहितवृत्तजनन्तरुपादीनां
च मनस्त्वपिशाचत्वादीनां च अभावाव्यक्तानां तत्तत्प्रकृतप्रतियोगिकाभावत्वेन
जनन्तप्रतिबन्धकताकल्पनेन गौरवमपरिहार्यमेवेति वाच्यम् । योग्यमात्रप्रतियो-

योगिनो योग्यता, अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यतापे-
क्षिता अतः सन्मादां पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यते ।

दिनकरी ।

अत्र द्रव्यसामान्याभाववारणाय मात्रेति । गुरुत्वबद्धत्वात्यन्ताभा-
वारणाय विशेष्यदलम् । रूपगुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय
विशेष्यदले मात्रेति । अधिकरणयोग्यतेति । योग्याधिकरण-
श्रुतित्वमित्यर्थः । इदं चाभावप्राहकयोग्यसन्निकर्षप्रदर्शनार्थं, तेन

रामट्टी ।

भिकृत्ये सति योग्यमात्रधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यससर्गाभावत्वेनेकप्रतिबन्धक-
त्वाया प्रदर्शनायैव एतादृशयोग्यतानिर्वचनमिति ध्येयम् । अथैवमपि पिशाचत्वा-
दीना ससर्गाभावप्रलक्षानुपपत्तिरक्षयसमाधिरेव निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
धर्माकान्तरत्वात्तेषामभावानामिति चेन्न । अन्योन्याभावभिरन्तररूपससर्गाभावत्वस्य
पिशाचत्वागावेऽभावेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकानाकान्तरत्वात् । पिशाचत्वात्यन्ता-
भावस्य पिशाचभेदसमनियततया तदभिन्नत्वाद्दक्ष्यमाणान्योन्याभावयोग्यताया-
स्तत्र सत्त्वाच्च न प्रलक्षानुपपत्तिः । यद्विद्य समनियतागावानामवैक्यगते पिशाच-
त्वाभावप्रलक्षानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदास्तु पिशाचत्वं नास्तीति प्रतीतावपि
पिशाचभेद एव विषयः । मणिकारमते मूलेमहीरुहो न विहगमसयोगीति प्रतीते-
र्विहगमसयोग्यात्यन्ताभावविषयकत्ववत् प्रकृतप्रत्यक्ष समनियताभावेक्यपक्षमव-
लम्ब्यैव प्रवृत्तिरित्यस्यापि सुवचत्वाच्च तदवैक्यपक्षमवलम्ब्यैव द्वितीययोग्यातु-
पलम्बे, पूर्वं हेतुताज्ञीकारस्यापि सुयुक्तिरुत्वाचेति विभावनीयं सुधीभिः । ननु
प्रतियोगिनिष्ठयोग्यतायाः ससर्गागावे असत्त्वात्त्वर्थं तस्याः ससर्गाभावयोग्यतात्व-
मित्यभिप्रायेणाह—योग्यमात्रेति । द्रव्यसामान्याभाववारणायेति । तत्र-
प्रत्यक्षवारणायैत्यर्थः । एवमप्येऽपि । गुरुत्वबद्धत्वात्यन्ताभावत्वस्य गुरुत्वावच्छिन्नपटा-
दिनिष्ठप्रतियोगिताकान्यताभावोऽर्थत्वेन गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया
गुरुत्वघटत्वोभयधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रतिदत्त्वेऽपि न क्षतिः । अत एव नान् मात्र-
पदव्यावृत्तिः सम्भवतीति तद्यावृत्तिमन्यत्रैव दर्शयति—रूपेति । रूपस्य गुरुत्वस्यैव
सत्त्वाद्भव्यावच्छिन्नभावस्वप्रविश्या अन्यतरावच्छिन्नमिति । एतच्चापाततः रूपवा-
न्नास्तीति यत्र प्रतीतिः, तत्रैवान्यतरवाणास्तीति प्रतीतेर्लप्याद्रूपमानस्यैव तादृश-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यान्मानपदप्रयोजनं रूपावच्छिन्नाभावप्रलक्षवारणमेव
उद्भूतानुद्भूतरूपयोग्यायोग्ययोर्द्वयोरेव तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति मन्त-
व्यम् । योग्यसंनिष्पत्तेति । इन्द्रियसुयुक्तयोग्यविशेषणतारूपानावप्राहकसनि-
कर्षप्रदर्शनपरमेवेदं नत्वन्योन्याभावयोग्यताप्रदर्शनपरमिति भावः । तेनेति ।

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकमेदेन द्विविधं तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोडशसंनिकर्षो वर्णितः । अलौकिकसंनिकर्षस्त्विदानीमुच्यते—अलौकिकस्त्विति । व्यापारः सन्निकर्षः । सामान्यलक्षण इति । सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते, तच्चेन्द्रियसंबन्ध-
दिवर्त्ति ।

सम्भ इव वाप्यादौ न पिशानान्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः । अन्योन्याभावे योग्यता तु जालवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वजात्यतिरिक्तयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव, तेन सम्भे पिशानान्योन्याभावपिशाचवदन्योन्याभावयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ धूमत्वादि-
सामान्यलक्षणाया इन्द्रियजन्यत्वाभावाद्यापारवक्ष्येयनमसङ्गतमत-
त्वाह—व्यापारः संनिकर्ष इति । यद्यपि धूमत्वादेरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावात् सन्निकर्षत्वमयुक्तम् । तथापि संयोगस्येन्द्रिय-
प्रतियोगिकत्वात् तद्वदितस्येन्द्रियसयुक्तविशेष्यकज्ञातप्रकारीभूत-
रामहृदी ।

एतादृशसन्निकर्षसंज्ञाभावप्राहकत्वेनेत्यर्थः । अन्योन्याभावयोग्यताया मूलेऽनुक्त-
त्वात्तामेवाह—अन्योन्येति । चन्वेतादृशयोग्यताया किमित्यन्योन्याभावप्रत्यक्ष-
प्रशोधकताकल्पनीयेत्याशङ्क्यामाह—तेनेति । पिशाचमेदप्रत्यक्षोपपत्तये जाल-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपादानं, षटवदन्योन्याभावादे प्रत्यक्षोपपत्तये जालविरि-
च्छेत्वादौ संपात्तमिति बोध्यम् । नचिन्द्रियसन्निकर्षत्वोपपत्तयेपता अभावप्राहक-
सन्निकर्ष इत्युक्तं तत्र योग्यात् महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमेवान्यस्य दुर्बलत्वात्तथा
च परमाणो महत्त्वाभावस्य वावायुद्भूतरूपाभावस्य च प्रत्यक्षं न स्यादित्यत आह—
अन्यत्र विस्तर इति । अयं भावः—महत्त्वाभावप्रत्यक्ष इन्द्रियसयुक्तोद्भूतरू-
पावच्छिन्नोपपत्तासन्निकर्ष उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षे चादिवसंयुक्तमहाद्भूतसंपत्तये सन्नि-
कष कारणमते नानुपपत्तिरिति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ संनिकर्ष इतीति ।
ननु संनिकर्ष इति अत्रान्यत्र विस्तर इति अत्रान्यत्र विस्तर इति सामान्यस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावेव

विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं बोध्यं, तथा हि—यत्रेन्द्रियसंबुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारस्तत्र धूमत्वेन संनिकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदीन्द्रियसंबद्धप्रकारीभूतमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसंबन्धाभावात् । मन्मते त्वेन्द्रियसंबद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम

दिनकरी ।

धूमत्वादेः प्रत्यासत्तितातिर्बाहः । तत्र सामान्यस्वरूपं च । अत्र यदीति । इन्द्रियसंबद्धं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्युच्यते तदेत्यर्थः । ननु यत्र चक्षुःसंनिकर्षेण धूम इति ज्ञानं जनितं तत्र चक्षुःसंयोगं विनापि चादृशज्ञानमादायेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूमत्वादेर्धूमान्तरे सत्त्वाद्भूमान्तराणां सामान्यलक्षणया ज्ञानापत्तिः । न च तदा धूमो नेन्द्रियसंबद्धः, ज्ञानलक्षणारम्भकसंनिकर्षस्य धूमे

रामस्त्री ।

दुरुपपादमेवेत्याद्यद्वा समापत्ते—यद्यपीति । प्रत्यासत्तितातिर्बाह इति । यद्यप्येवमपि ज्ञानलक्षणयोगज्ञापर्मयोरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वात्तुपपत्तिश्चदवस्थैव तथापि कालिकेन स्वाश्रयत्वविशिष्टशेषयोः संनिकर्षन्वाभ्युपगमादाश्रयत्वस्य सप्रतियोगिकत्वादेरेन्द्रियप्रतियोगिकत्वस्य ज्ञानस्य विषयतया विषयवृत्तिरवा, धर्मस्य सान्द्रान्यज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मसंबन्धेन विषयवृत्तितया च तदनुयोगिकत्वस्याप्युपपत्त्या नातुपपत्तिः । नन्वेवं व्यापारविद्देशालौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियस्य कारणत्व कथमुपपादनीयमिति चेत्, संयोगस्यैव व्यापारत्वोपगमेनेति गृहाण । कथमन्यथा स्मरणादात्मकज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः करणीभूतेन्द्रियजन्यत्वात्तस्या व्यापारत्वात्तमेव इन्द्रियस्य कारणत्वमिति भावः । चक्षु संनिकर्षेणैवाप्यपिन्द्रियदवस्थावच्छेदादिः । तेन चक्षु संयोगं विनापीत्यस्य नाद्यपि । धूमान्तर इति । प्रत्यक्षभूतधूमनिघ्नधूम इत्यर्थः । प्रत्यक्षधूमत्वत्वेर्द्वितीयशब्दे तज्ज्ञानस्त्वज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या अलौकिकप्रत्यक्षं इत्येवमेत्यतः अन्तर्पदम् । ज्ञानापत्तिरिति । पूर्वं धूमान्तर एव संनिकर्षोपपत्तितया तस्यैव ज्ञानापदाने कल्प्यत इति नैश्वपत्तिर्भवः । संबद्ध इति । इन्द्रियसंबन्धस्य विशेषणतया संनिकर्षेणैवोपगमाश्रयतापत्तिरिति भावः । एकक्षण इति । एतत्पूर्वं चक्षु संयोग-

इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रियसंबन्धश्च लौकिको ग्राह्यः । इदं च बहिरिन्द्रियस्थले, मानसस्थले दिनकरी ।

सत्त्वात् । न च तत्रैकक्षणे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्वीकारे क्षतिविरह इति वाच्यम् । तन्मूलकज्ञानधारापत्तेर्दुर्बारात्वादित्यत्र आह—लौकिको ग्राह्य इति । अत्र लौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणविधया घटकत्वं बोध्यम् । अन्यथा तत्र धूमे पूर्वकालीनचक्षुःसयोगमादाय तदोपतादवस्थमिति ध्येयम् । इदमुपलक्षण, यत्र चक्षुःसयोगे विद्यमानेऽपि दोषवशात्त धूमचाक्षुष किंतु धूमत्वप्रकारक स्मरणं तत्र धूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानापत्तिवारणाय सामान्यलक्षणाघटकज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वस्य वाच्यत्वात् । नन्विन्द्रियसंबन्धेऽप्यत्र लौकिकसंबन्धः ज्ञानप्रकारेऽप्यत्र ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं चेद्विद्विषितं तदाणुत्वेन यत्किंचिदणुपस्थिताबणुत्वसामान्यलक्षणया सकलाणुगोचरो मानसो बोधो न स्यात् तदाणौ मनसो लौकिकसंबन्धस्य ज्ञाने मनोजन्यत्वस्य चाभावाद्वा आह—इदंचेति । तथा

रामश्री ।

एतन्नेन सामान्यलक्षणया ज्ञानोत्पत्ताविशेषे, ज्ञाननाशान्तरं न ज्ञानप्रकारत्वविरहादेव आपत्त्वसम्भवादिति भावः । नचैवमपि ज्ञानद्वितीयतृतीयक्षणाधारापत्ति-सम्भवादिकक्षण इत्यसन्नतमिति वाच्यम् । यत्र तत्पूर्वक्षणोऽपि घटकप्रकारकज्ञानमासीत्तत्र जायमानस्यैव सामान्यलक्षणया सकलधूमविषयकतया क्षणपूर्वेऽपि तादृशज्ञानस्य सर्वेवादिद्विद्वतया तृतीयक्षण एव तदापत्ति कर्तव्येतिभिप्रायेण एतन्नाभिधानात् । अतश्चिरह इति । क्षणस्यातिस्फुटत्वेन तत्क्षणे तादृशज्ञानानुत्पादस्य प्रमाणेन निश्चिन्मशयत्वादिति भावः । तन्मूलकेति । आपाद्यमानज्ञानव्यक्तिमूलकेत्यर्थः । ज्ञानाधारेति । सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षे लौकिकसन्निकर्षस्य अहेतुत्वेन पूर्वपूर्वज्ञानव्यक्तरेव सन्निकर्षसंपादकत्वादिति भावः । यद्यपि सिद्धान्तेऽपि घट इति ज्ञानानन्तरं मनसा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानधारा इत्येव तथाप्यत्र आनुपमासामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्य यत्किंचिसामान्याध्यासे लौकिकत्वनिवृत्तेन एतापत्यसम्भवेन आनुपतादृशज्ञानधाराया एवापादनाप्राप्त्यपत्तिरित्यभिप्रेयम् । विशेषणविधयेति । विशेषणत्वेनलक्षि । विशेषणत्वञ्च विशेष्यान्ववित्, सन्निकर्षविशेष्यभूतसन्निकर्षवता विशेष्यतासम्भवेन अन्वयिनिज्ञाने समानकालीनत्वसम्भवेन सन्निकर्षस्य विशेषणतया विवक्षणाद्विशेषणत्वमिति भावः । वाच्यत्वादित्यस्य विशेषणत्वमैतदादि । तथाच तदिन्द्रियेण सामान्यजन्य-

तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिः ॥ ६३ ॥ परन्तु
समानानां भावः सामान्यं तच्च क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि क्वचि-
दानित्यं घटादि । यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन
कपाले वा ज्ञातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्वटादिमतां भूतला-
दीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति, तत्रेदं बोध्यम् । परन्तु

दिनकरी ।

च बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणाया ज्ञाने जननीये बह्विबक्षितं न तु
मानससामान्यलक्षणाजन्यज्ञान इति नोक्तदोष इति भावः ॥ ६३ ॥
आसत्तिराश्रयाणां त्वित्यादिमूलभवतारयितुं भूगिकां रचयति—
परन्त्वित्यादिना । भूतले इत्यस्य ज्ञात इत्यनेनान्वयः । भूतला-
दीनामित्यादिना संयोगेन तद्वटाधिकरणद्रव्यान्तरपरिग्रहः । तत्रेदं
बोध्यमिति । ज्ञायमानमनित्यं सामान्यं तत्र प्रत्यासत्तिरिति
बोध्यमित्यर्थः । परम्परया प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्ति-
त्वसंभवात् किंत्वित्यादिना बक्ष्यमाणदोषासद्गतिरत आह—
परंत्यिति । तथा च घटत्वस्य परम्परया कपालादावज्ञानाद्वक्ष्य-

रामरुद्री ।

णया ज्ञाने जननीये तदिन्द्रियजन्यतदिन्द्रियलौकिकसंनिर्षेवद्विद्वेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं
सामान्यं संनिकर्ष इति भावः । मनोजन्यत्वस्य चेति । यद्यपि ज्ञानसामान्य-
स्यैव मनोजन्यतयाऽणुपस्थितौ मनोजन्यत्वमस्त्वेव तथापि स्मरणस्यापि कालोपा-
धिविधया इन्द्रियजन्यत्वेन तद्धारणाय तदिन्द्रियनिष्ठजनकतानिष्पिततत्प्रलक्ष-
माजहोशाप्यश्चिच्छन्नजन्यताया एव निरक्षणीयतया तादृशमनोजन्यतायाः
सुरादिज्ञान एव घटवाचासंगतिः ॥ ६३ ॥ भूमिकामिति । अवतरणानुवृत्त्या
सुधरेव तद्भूमिका । ज्ञायमानसामान्यमित्यत्र जातेरेव सामान्यपदार्थत्वे अनि-
त्यसामान्यस्यैव अप्रतिष्ठा तत्र दोषज्ञानानुपपत्त्या तद्धारणार्थं सामान्यमुपेत्य
तज्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वोपगमर्थावर्धमित्यस्य सामान्यावस्थवरथापनगुप्तरमन्था-
यतारणोपयुक्तमिति बोध्यम् ॥ मूले समानानामिति । तथा च ग्रहणे
सामान्यपदं यौगिकमेव न तु पारिभाषिकमिति भावः । परिग्रह इति । यद्यपि
समवायेन तद्वटाधिकरणं कपालमेवेति मूले कपालादीनामित्यसंगतं तथापि तद्वटा-
दिमतामिति पूर्ववाक्यस्यादिपदेन पटादेरपि परिग्रहात्तदगुरोधेन यत्रैको घट इति
तत्पूर्ववाक्यस्यापटपदस्यापि पटासुपलक्षणेन भादिपदेन तन्त्रादिषु महसंभवा-
चासंगतिः । कालोपाधिरिति विपयितया धूमत्वादिमतां ज्ञानादीनां परिग्रहः । ✓

त्यर्थः । तथा च सामान्यलक्षणमित्यत्र लक्षणशब्दस्य विप-
योऽर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ।
ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र

दिनकरी ।

संभवतीति वाच्यम् । स्वसमवायिसमवायादिना घटत्वं कपालादौ
यदा न भातं किंतु तदा तद्घट एव समवायादिना ज्ञातस्तदुत्तरमपि
तद्घटाश्रयकपालानां ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धस्य घटत्वप्रत्यासत्त्या
उपपादनासंभवात् । एवं ज्ञायमानस्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञान-
विषयसामान्यप्रत्यासत्त्या भैत्रस्य तदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभिया तत्पुरु-
षीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवम्, ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तु
पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वान्न तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघव-
मित्यपि बोध्यम् । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानमिति । इन्द्रिय-
संबद्धविशेष्यकं सामान्यप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । यद्वा सामान्य-
विषयकं ज्ञानमात्रमित्यर्थः । सामान्यविषयकज्ञानत्वं प्रत्यासत्तिता-
यच्छेदकमिति यावत् । तथा चात्र कल्पे इन्द्रियसंबद्धविशेष्य-
कत्वप्रकारकत्वतदिन्द्रियजन्यत्वानि ज्ञानस्य विशेषणानि नोपादे-
यानीति । पूर्वमते तु तदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निवेशेन इन्द्रियभेदेन
कार्यकारणभावभेदकल्पनेन च गौरवमिति भावः । एतन्मते च
निर्विकल्पकरसाधारणं स्वरणसाधारणं च सामान्यज्ञानमानं प्रत्या-
सत्तिः । तथाच घटत्वप्रकारकप्रज्ञाश्रयत्वं कार्यतायच्छेदकं, घटत्व-
ज्ञानत्वं च कारणतायच्छेदकं, स्वप्रकारीभूतघटत्वाश्रयत्वं च कार्य-

रामहृदी ।

यत्र धूमेषु संयोगे एतदपि धूमस्वरणमूलकं धूमकारणितो घट इति धूमाने
अलौकिकचक्षुष्य तदा धूमवप्रत्यासत्त्या चक्षुष्य एतदधूमविषयकचक्षुष्यतेरिति
भावः । ननु तद्घटत्वान्न तदज्ञानत्वात् कपाल इति ज्ञानस्य कपालादे घटत्वप्रकार-
कत्वस्य प्रत्यक्षानिदर्येऽपि उत्तरकाठीनकारानुत्पेन तत्र तदनुभविमित्यस्वरणा-
रसामान्यप्रत्यासत्तिरुच्यते तत्पुरुषीयत्वनिवेशप्रसुत्वात्पेनाह—पयमिति ।
पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या । एतन्वापेन । इन्द्रियसंबद्धेति । नन्वेतन्नये सामान्य-
ज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तिर्येऽपि न दोषः । इन्द्रियसंबद्धत्वामरदत्तादा सामान्यप्रत्या-

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजतद्वर्मयोधसामर्थ्यपेक्षते ॥ ६४ ॥

सामान्यं येन संसन्धेन ज्ञायते तेन संसन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः । किंतु यत्र तद्वदनाशानन्तरं, तद्वदवतः स्मरणं जातं तत्र सामान्यलक्षणाया सर्वेषां तद्वदप्रतां मानं न स्यात् सामान्यस्य तदानीमभावात् किंचेन्द्रियमंत्रद्विविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इन्द्रियमंत्रन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रसारीभूतनामान्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानं कुतो न जन्यते तस्मात्सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिः न तु सामान्यमित्याह—आसत्तिरिति । आसत्तिः प्रत्यासत्तिरि-

दित्करी ।

मागदोषसद्भूतिः । तेन संसन्धेनेति । अन्यथा समवायेन ज्ञानप्रकारमूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या कालादिज्ञानापत्तेरिति भावः । किंचिति । अत्र चेत्यर्थः । किंचेति । कुतो न जन्यत इति । इदमापातवः सामान्यलक्षणाघटरीमूतलौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणत्वविषयणेन कालान्तरीयसंयोगनादायोच्चातिप्रसङ्गस्याभावादिति । तस्मात्पूर्वोक्तदोष एवात्र कल्पे बोध्यः । नच तत्र स्वसमवायिसमवायादिसंसन्धेन घटत्वादेरेवाभत्तितया पूर्वोक्तदोषोऽपि न

त्यर्थः । तथा च सामान्यलक्षणमित्यत्र लक्षणशब्दस्य विप-
योऽर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ।
ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र

दिनकरी ।

संभवतीति वाच्यम् । स्वसमवायिसमवायादिना घटत्वं कपालादौ
यदा न ज्ञातं किंतु तदा तद्घट एव समवायादिना ज्ञातस्तदुत्तरमपि
तद्घटाश्रयकपालानां ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धस्य घटत्वप्रत्यासत्त्या
उपपादनासंभवात् । एवं ज्ञायमानस्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञान-
विषयसामान्यप्रत्यासत्त्या मैत्रस्य तदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभिया तत्पुरु-
षीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवम्, ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तु
पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वाच्च तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघव-
मित्यपि बोध्यम् । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानमिति । इन्द्रिय-
संबद्धविशेष्यकं सामान्यप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । यद्य सामान्य-
विषयकं ज्ञानमात्रमित्यर्थः । सामान्यविषयकज्ञानत्वं प्रत्यासत्तिवा-
पच्छेदकमिति यावत् । तथा चात्र कल्पे इन्द्रियसंबद्धविशेष्य-
कत्वप्रकारकत्ववदिन्द्रियजन्यत्वानि ज्ञानस्य विशेषणानि नोपादे-
यानीति । पूर्वमते तु तदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निवेदनेन इन्द्रियभेदेन
कार्यकारणभावभेदकल्पनेन च गौरवमिति भावः । एतन्मते च
निर्विकल्पकसाधारणं स्मरणसाधारणं च सामान्यज्ञानमात्रं प्रत्या-
सत्तिः । तथाच घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं, घटत्व-
ज्ञानत्वं च कारणतावच्छेदकं, स्वप्रकारीभूतवटत्वाश्रयत्वं च कार्य-

रामरुद्री ।

यत्र धूमे चक्षु संयोगे यत्पि धूमस्मरणमल्लक्षं धूमकालीनो घट इति धूमांशे
अलौकिकचाक्षुषं तदा धूमत्वप्रत्यासत्त्या चक्षुषा एकलधूमविषयकचाक्षुषापत्तिरिति
भावः । ननु तद्घटवान् तदाकिमान्वा कपाल इति ज्ञानस्य कपालांशे घटत्वप्रकार-
कत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वेऽपि उत्तरकालीनकार्याहुरीयेन तत्र तदनुमेयमित्यस्मरणसा-
रसामान्यप्रत्यासत्तिव्यपक्षे तत्पुरुषीयत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवमाह—एवमिति ।
पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या । समवायेन । इन्द्रियसंबद्धेति । नन्वेतत्कल्पे सामा-
न्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि न दोषः इन्द्रियसंबन्धभावदशायां सामान्यप्रत्या-

सकलघटादीनां चाक्षुषप्रत्यक्षं सादत आह—तदिति । अ-
स्यार्थः । यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं
तदा यत्किञ्चिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्य
दिनकरी ।

तावच्छेदकः संबन्धः, स्वविषयघटत्वाश्रयत्वं कारणतावच्छेदकः
संबन्धः, चक्षुःसंयोगादिजन्यकाले पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाण-
तदिन्द्रियजेषादिनैव वारणादिति ध्येयम् । अणुत्वज्ञानमात्रेणैव
सकलअणुगोचरमानसबोधोदयादाह—बहिरिति । आलोकसंयोगा-
दिक्रमित्यादिना दोषाभाषपरिग्रहः । न जन्यत इति । जयमा-
शयः—यदा घटचक्षुःसंनिकर्षादिपटिता चाक्षुषादिसामग्री तदुत्त-
रक्षणे घट इति चाक्षुषं सैव सामान्यलक्षणा वयोत्तरक्षणे सकलघ-
टविषयकं ज्ञानं जन्यत इति प्राचीनमते क्षणैकविलम्बः कल्प्यते ।

रामहृदी ।

सत्या ज्ञानोत्पादस्य मूलकृतेव वारणीयत्वादित्यभिप्रायेणाह—यद्वेति । एतत्कल्पे
शपकान्तरमपि प्रदर्शयति—तथाचेति । कल्पनेन चेति । चकारेण पूर्वोक्त-
शितविशेषणप्रवचनकृत्येन कारणतावच्छेदकशरीरगौरवस्य समुच्चय । यद्यपि सामा-
न्यप्रकारकत्वस्थाने सामान्यविषयकत्वप्रवेशो ज्ञानप्रत्यासत्तिवपक्षेऽप्यवशिष्ट एव
तथापि त्रितयपटितत्वं कारणतावच्छेदकस्येति दर्शयितुमेतदुत्तरीनेनमिति ध्येयम् ।
निर्विकल्पकस्मरणसाधारणत्वम् । ज्ञानान्तर्गतनिर्विकल्पकादिकत्वम् । इयं च सामा-
न्यज्ञानमात्रस्यैव सामान्यज्ञानसामान्ये विवक्षितम् । निर्गलितकार्यतावच्छेदक-
कारणावच्छेदकवर्मेसंबन्धानेतन्मतानुसारेण दर्शयति—तथा चेति । सामान्य-
लक्षणजन्यप्रसङ्गे नियमेन घटत्वस्य प्रकारतया मानोरपत्तये घटत्वप्रकारकत्वस्य
कार्यतावच्छेदकपटकतया उपादानम् । नैवमपि प्रसङ्गे सविकल्पं विना भावा-
समवाहकत्वे सामान्यप्रत्यक्षत्वभावार्थं घटत्वस्य स्मरणादिना सामान्य-
ज्ञानेन अन्ये प्रसङ्गे भावमिति वाच्यम् । ज्ञानप्रत्यासत्तेन च सत्यात् ।
स्वप्रकारीभूतेति । एतच्चागततत्त्वसाधति घटत्वसामान्यलक्षणादिजन्यप्रसङ्गे
निवृत्तपटादिभावेतिदमानुपपत्ते । किंत्वर्थैकिकल्पितैव कार्यतावच्छेदक-
संबन्धः सनिवृत्तपटाद्ये च विषयताद्वयमुपगम्यते प्रयोजकस्मरणादिति मन्तव्यम् ।
ननु सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तिचनये पूर्वोक्तरीत्या कार्यकारणभावे शपक-
त्वेऽपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तदिन्द्रियजन्यप्रसङ्गं प्रति तदिन्द्रियजन्यतदमे-
प्रकारकत्वैकिकत्वस्य तादाचार्यपटितगुरुमूलधाम्ना. तास्यहृदितं कल्प-
नीयमितीन्द्रियवेदेन सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रसङ्गे सुदतरजामघ्रीकारणताक-
ल्पनभाववच्छेदया नैवमते स्म सापत्तयैः । नच प्राचीनमते पुरयमेदेव

विपयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

सामग्र्यपेक्षिता, साच सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकं
तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न जन्यते ॥ ६४ ॥
ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि
ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह—विपयीति ।
सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति
ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिः ।

दिनकरी ।

तत्र च मानाभावः । यदेव घट इति चाक्षुपमुत्पद्यते तदेव संनिकृष्ट-
घटांशे लौकिकमन्यघटांशेऽलौकिकमित्यभ्युपगमात्तथा च सामान्य-
लक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुपत्वस्य व्यापकं घटत्वप्रकारकलौकिक-
चाक्षुपत्वमिति फलितम् । तथाच चक्षुःसंनिकर्षादिशून्यकाले व्याप-
कधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याः सहकारिण्या विरहादेव न चाक्षुपं
सामान्यलक्षणया ज्ञानमिति ॥ ६४ ॥ यदि ज्ञानरूपेति ।
अत्रत्यो यद्विशब्दः सामान्यलक्षणापीत्युत्तरं चोच्यः । सामान्यल-
क्षणास्वीकारे बीजमाह—अत्रेति । अयमर्थः अयमभिप्रायः ।

रामस्त्री ।

अनन्तकार्यकारणभावः कल्पनीयः, नवीनमते तदभावाद्भाष्यपवमिति वाच्यम् ।
एतन्मतेऽपि सामग्र्यास्तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितरूपे लौकिकसंबन्धेन तत्पुरु-
षीयचाक्षुपं प्रति तेन संबन्धेन तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्र्याः कारण-
ताकल्पनस्वावश्यकतया तादृशलाघवस्याप्यभावात् अन्यथा पुष्ट्यान्तरीयचक्षुः-
संयोगादिघटितसामग्रीतः पुष्ट्यान्तरस्य निमीलितनयनस्यापि सामान्यज्ञानवतः
सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुपपत्तिरिस्त्वासाहजानान्तरवर्णनेन निरुक्तरीति—अय-
माशय इति । चाक्षुपदिस्सामग्रीति । विशिष्टचाक्षुपादिसामग्रीत्वर्थः ।
तेन निर्विकल्पकस्यापि स्वामः, अन्यथा तदुत्तररूपे घट इति विशिष्टचाक्षुपानु-
पपत्तेरिति ध्येयम् । इत्यभ्युपगमात् इत्यभ्युपगमसंभवात् । इदं च मानाभावे
देवः । व्यापकधर्मावच्छिन्नेति । अयं भावः । व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्योत्पत्तौ
व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः प्रयोजकत्वस्य ह्युत्पत्तया ततएव तत्पुरुषीयचक्षुःसंयो-
गादिघटितसामग्रीविरहदद्यात् तत्पुरुषीयसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यघटत्वादिप्रकारक-
चाक्षुपापादनं न संभवति, नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाभाष्यपवम-

अत्रायमर्थः—प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न संभवति तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां वदित्वेन सकलगृहीनां च भानं कथं भवेत् तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते । नच सकलगृहीधूममानाभावे का क्षतिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षधूमे वदिसंबन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वात् धूमो वदिव्याप्यो नवेति संशयानुपपत्तेः । मन्मते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीय-देशान्तरीयधूमे वदिव्याप्यत्वसंदेहः संभवति । नच सामान्य-लक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वश्याप-त्तिरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वश्यामावात् । एवं ज्ञानलक्ष-णाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य ज्ञानं

दिनङ्गी ।

भानं विषयता न संभवतीति । प्रत्यक्षविषयतायाः सन्निकर्षा-श्रयत्वव्याप्यत्वादिति भावः । वदिसंबन्धस्य गृहीतत्वादिति । तथा च प्रत्यक्षधूमे व्याप्तेर्निर्णयान्न तद्विशेष्यको व्याप्यत्वसंशयः संभवतीति भावः । अनुपस्थितत्वादिति । तथाच चर्मिज्ञानाभा-वान्न तद्विशेष्यकोऽपि व्याप्यत्वसंशयः संभवतीति भावः । ज्ञानल-क्षणास्वीकारे वीजमाह—एवमित्यादिना । कथं स्यादिति । चन्दनखण्डस्य चाक्षुषे जायमाने उपस्थितसौरभभानं न स्यात् सौर-भांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्ष-

सामङ्गी ।

क्षतमेवेति ॥ ६४ ॥ ज्ञानरूपा मरीचिका यदिचन्दस्य पूर्वान्वयित्वं न संभवति ज्ञानलक्षणाया ज्ञानरूपताया चर्मवादितिदत्तादित्सङ्गमवारणायाह—अप्रत्यक्ष इति । चर्ममात्रस्य व्याप्येयप्रग्न्यापत्तामावादाह—अयमभिप्राय इति । सन्निकर्षाभावादिति । बोध्यति तत्र निमित्तसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । तेन चन्द-ने चक्षु संयोगदर्शनां सौरभेऽपि मनुष्यसमवायस्य आवश्यकत्वेऽपि न इति । लक्षणा सुरभि चन्दनमिति अकारकप्रत्यक्षमभिप्रायेण इदमुत्तरमिति नाप्यति । अत्र सुरभि चन्दनमिति प्रत्यक्षे सौरभत्वप्रकारकज्ञानरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यैव

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥६५॥

कथं स्यात् । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभस्व भानं संभवति तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र दिनकरी ।

सामग्र्याः सहकारिण्या विरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणयापि सौरभभानं न संभवतीति भावः । सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभादेर्मानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव संभवति, सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वविच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव तस्याः फलजनकत्वाद्गीकारात्, प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सहकारिण्याः सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह—यद्यपीति । सौरभत्वस्य भानमिति । स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्यागृहीततया सामान्यलक्षणया तद्ज्ञानानिर्वाहादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्य सौरभत्वांशेऽग्रहेऽपि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्व-रामरुद्री ।

सौरभभानं संभवतीत्याशङ्कं निराकरोति—सौरभत्वेति । ननु मूले यद्यपीत्याद्याशङ्कं न समच्छेते, उक्तरीत्या सामान्यलक्षणया सौरभभानस्यासंभवादत्तः सद्भावमाह—सुरभीत्यादि । अत्र च सौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकेत्यपवादः । ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे सौरभप्रकारकप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रकृते उपपादयितुमशक्यत्वारिक्तुं सौरभत्वप्रकारकप्रत्यक्षैवेत्यपवादः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकमानससामग्रीसत्त्वेन एतादृशपाठं अनुपपत्त्यभावादिति ध्येयम् । स्वरूपत इति । प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रमेयत्वादिना तद्भानसंभवेऽपि स्वरूपतः सौरभत्वभानं ज्ञानलक्षणाद्गीकारेण न संभवतीति भावः । धर्मान्तरेऽत्र अन्तरपदं संपादायात्वं सौरभत्वांशे कस्यापि प्रकारतया अमानादिति बोध्यम् । तद्ज्ञानानिर्वाहादिति । सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तेः सौरभत्वप्रकारतानिर्दिष्टालौकिकविषयतासंबन्धस्य कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेऽपि प्रत्यक्षे सन्निकृष्टस्यैव भानमिति नियमेन सौरभत्वे सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणतावच्छेदकसंबन्धेनाभावादिति भावः । अलौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव सौरभत्वादिज्ञानस्य कारणता स्वीकार्यं, सौरभत्वादेः प्रकारतया भानं तु विशेषज्ञानरूपकारणान्तरत्वादेवोपस्थिताऽबाधितधर्मान्तरभानमपि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे इत्यत एव प्रत्यक्षे सन्निकर्षानाश्रयस्य न भानमिति नियमोऽपि नाङ्गीक्रियत एव । पदादिवाच्ये पदादेरभानं तु तद्भासककारणा-

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।

धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणाया । योगज इति । योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः । युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः ॥ ६५ ॥

दिनकरी ।

प्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न । सौरभत्यादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्यलक्षणायाः स्वविषयसौरभत्वादिमन्त्ररूपसदन्वयस्य सौरभत्व अभावेन सामान्यलक्षणाया तद्भानानिर्वाहात् । सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्वान्तरकल्पनियेशे प्रयोजनाभावात् । नच ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने सौरभनियेष सामान्यप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेश इति वाच्यम् । विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पनाविरहादिति । ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदक विशिष्टबुद्धित्वं ज्ञानलक्षणायास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न ह्येतेन निर्वाहः । एवं यत्र ज्ञानलक्षणाया स्वविषयमुख्यविशेष्यकं मानस तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह—गूयमिति । ज्ञानलक्षणाया ज्ञानलक्षणयैव । तत्र धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसदन्वयेन धूलीपटलेऽभावेन

रामकरी ।

भानादेव समथलीलाद्यपेनाह—कार्यतावच्छेदक इति । तथाविधसंबन्ध इत्यर्थः । विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति । साप्रकारकप्रत्यक्ष प्रति तदज्ञानत्वेन कारणत्वमित्यभिप्रायेणैव तथाच कार्यतावच्छेदकधर्ममेवेन कार्यकारणभावयोर्भिन्नत्वादेकेन परस्मान्यभाविर्दिनं समवर्तीति भावः । ननु प्रत्यक्षे ज्ञानप्रत्यासत्ते कारणताऽनश्रीकरणीया विशेषणज्ञानकारणताया तु युक्ति पूर्वमुपदर्शितैवेत्यत आह—एवं यथेति । स्वविषयमुख्यविशेष्यकमिति । तथाच तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकज्ञानत्वेन कारणत्वमात्रस्यैव मन्यया पद्यादिविशेष्यकलौकिकमानेन

१. धूमत्वेन धूलीपटलविषयकज्ञानप्रकारक यद्धूमरानरमित्यनुस्यवसायाप्यक प्रत्यक्ष तद्विषयविषयत्वमित्यर्थः । धूलीपटलेन च ह मनसो लौकिकप्रतिदर्शनात् स्वविषयकधूमत्वश्रयत्वात्वेन सामान्यलक्षणायास्तत्राश्रयत्वज्ञानत्वात्वेति भावः ।

युक्तस्येति । युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाश-
परमाणादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति
द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोऽपि सहकारीति ॥ इति श्रीचिन्मना-
थपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां
प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥ १ ॥

दिनकरी ।

सामान्यलक्षणयाऽनुव्यवसाये धूलीपटलभानासंभवादिति भावः
॥ ६५ ॥ सर्वदैवेति । ध्यानाद्यभावेऽपीत्यर्थः ॥ इति श्रीमार-
द्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रभट्टपालकृष्णात्मजमहादेवभट्टविरचिते
मुक्तावलीप्रकाशे प्रत्यक्षखण्डम् ॥ १ ॥

रामरुद्री ।

घटादेर्मानसालौकिकलापतिरिति भावः । इत्यत आह्वेति । इत्यभिप्रायेण
ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः प्रयोजनमाहेत्यर्थं इति । विषम् ॥ ६५ ॥ इति दिनकरीय-
त्तरङ्गिण्यां प्रत्यक्षतरङ्गः ॥ १ ॥

इति प्रत्यक्षखण्डम् ।

अथानुमानखण्डम् २

व्यापारस्तु परामर्शः कार्यरुपं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ३६ ॥
अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ।

अनुमितिं व्युत्पादयति—व्यापारस्त्विति । अनुमायां
अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । तथाहि—
येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्निव्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव
दिनकरी ।

अनुमितिमिति । संगतिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावो
बोध्यः । करणे निर्दिष्टे एव व्यापारे जिज्ञासोदयान्मूले पञ्चाग्निदि-
ष्टमपि करणं प्रथमं दर्शयति—व्याप्तिज्ञानमिति । परामर्शो
व्यापार इति । ननु व्यापारत्वं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकरत्वं,
तद्य परामर्शो न संभवति, वह्निव्याप्यधूमवान्पर्यत इति परामर्शो
व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्याभावात्, महानसीयवह्निव्याप्तिज्ञानस्य तदा-
नीमभावेन व्यभिचारादतस्तदुपपादयति—तथाहीत्यदिना ।

रामहृदी ।

संगतिश्चात्रेति । प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे संगतिश्चेत्यर्थः । स-
त्सम्बन्धः प्रयोक्तृत्वं, संगतिपदार्थे तदन्वयो बोध्यः । अत्रन्तराभिधानप्रयोजकविज्ञा-
साजनकज्ञानविषयस्मरणानुसूक्तसंबन्धो निरूपणीयविष्टासंगतिः । तथाहि प्रत्यक्षनि-
रूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे प्रयोजकविज्ञासा अनुमानज्ञानं मे भवतिस्मरणकारिका
तज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानं मदिरसाधनमित्याकारकं तद्विषयोऽनुमानं तस्मरणानुसू-
क्तसंबन्धः अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वं संगतिः । अत्रानन्तराभिधानप्रयोजकविज्ञा-
साजनकज्ञानं संगतिनिरूपकज्ञानप्रयोजकत्वेन नियोजनीयम् । तेन यदादिनिरूपणान-
न्तरमपि संबन्धविशेषज्ञानापीनप्रत्यक्षज्ञाने तत्कार्यत्वेन अनुमानस्मरणसंभवेऽपि
न प्रत्यक्षकार्यत्वे घटादिनिरूपितसंगतित्वापत्तिः । अनुमानज्ञानस्य पक्षज्ञानप्रयोजक-
त्वात् । प्रकृते च चक्षुरादिना अनुमानस्य व्याप्तिज्ञानस्य जननादनुमाने प्रत्यक्षप्रमाण-
कार्यत्वरूपोपजीवकत्वमिति भावः । एवमनुमितापि परामर्शोऽप्यप्रत्यक्षप्रमितिजन्य-
त्वमस्तीति प्रत्यक्षप्रमाणिरूपयोर्तदनुमितिनिरूपणमिति बोध्यम् । अथ दीप-
दानं मदीयचक्षुःस्थापनं मवितुमर्हति दीपश्चक्षुर्दत्तमिति वेदेन चक्षुःस्थापनत्वेन
बोधितत्वप्रतिष्ठानुमानेन दीपदाने यत्र प्रवृत्तित्वात् तज्जनितचक्षुरादिव्यक्तैरनुमानो-
पजीवकतया अनुमाननिरूपणानन्तरमेव प्रत्यक्षं किमिति न निरूपितमिति । नच
चक्षुर्दीपकत्वं स्थापितारूपमेव मनु प्रयोज्यत्वरूपमिति चक्षुरादौ साभाजनमानजन्य-

पुरुषः क्वचित्पर्वतादावविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदन-

दिनकरी ।

पश्यतीति । धूमदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणे उद्बोधकविधया हेतुत्वसं-
पत्त्यर्थं यादृशविशेषणविशिष्टस्य धूमस्य संवन्धितया ज्ञानं तादृ-
शधूमदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मृतानुद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाविच्छिन्नत्व-

रामहृदी ।

त्वाभावाद्धानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति
शक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदार्थस्मरण एवोपयोगात् तादृशाच्छाब्दबोधजनकत्वे-
नोपमित्यनन्तरं शब्दनिरूपणानुपपत्तेः । नचादृशाद्धारकमुपजीवकत्वमनन्तरा-
भिधाननियामकमिति वाच्यम् । यत्रेष्टयाधनतानुमानेन दर्पणादौ प्रवृत्तिस्तत्र
दर्पणेन महानधुनांशे तत्त्वन्वयस्यैवधुन्यर्थावदृष्टाद्धारकोपजीवकत्वस्यापि संग-
नात् । यदिच प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेन नानुमानोपजीवकत्वं मनःध्वणयोर्-
जन्यत्वादनुमानं च निमित्तमेव भ्रमनोत्पेन्द्रजन्यमिति न वैपरीत्यापादनसमव-
इति विमान्यते तदा ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिस्वरूपवैयर्थ्यत्वेनानुमापकतया
तत्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावेन प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणस्याप्यनुपपत्तिरिति
चेत् । नैवम् । नहि यत्संगतं भवति तत्तदनन्तरं निरूपणीयमिति नियमः
येनानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः । किंतु यददनन्तरं निरूप्यं
भवति तत्तत्संगतं भवतीत्येवं व्याप्तिः नासंगतं प्रत्यूषीदेषामित्युक्तोक्तेः । एवं च
कारणे कार्यं वा जाते किमस्य कार्यं कारणं धेति जिज्ञासोदयेन उपजीवकस्य
उपजीव्यत्वं च द्वयमपि संगतिः । अतएव चिन्तामणादनुमितिनिरूपणानन्तरम-
नुमाननिरूपणमपि संगच्छते । नच कार्यत्वकारणत्वयोर्द्वयोरेपि संगतित्वेन
संगतेः षोडशत्वं व्याहःयेत, तथाचोक्तम्—'सप्रसंग उपोद्घातो हेतुतावसर-
स्वभा । निर्वाहकैक्य कार्यैक्यं षोडा संगतिरिष्यते" इति वाच्यम् । हेतुताया
निरूपकतासंबन्धेन आश्रयतासंबन्धेन च संगतित्वेन कार्यत्वस्य हेतुतायमेवा-
न्तर्भावात् । कारणतानिरूपकत्वस्यैव कार्यतासंगत्यात् तत्र उपोद्घातादि-
भिन्नः स्वरूपप्रयोजकत्वात्मकहेतुत्वा गतायंता शङ्कनीया । अनुमितिलक्षणो-
पोद्घातसंगत्या विशिष्टपरामर्शानुमितिहेतुताव्यवस्थापनात् । नहि लक्षणे
विशिष्टपरामर्शहेतुत्वै साक्षात्परम्परया वा कारणं किंतु उपवादकमेवेति ध्येयम् ।
ध्वंसरोऽनन्तरवचव्यत्व, यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमा-
नयोर्भयोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिषैर्मतैस्त्वेन प्रथममनुमाने एव जिज्ञासोदयेन
अनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञासानिर्दृतावसरसंगत्या उपमाननिरूपणमिति
मन्तव्यम् । निर्वाहकैक्यं एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वम् । कार्यैक्यं एककार्यानुकूल-

न्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिसरणं तस्य भवति
पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्श
इत्युच्यते, तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिर्जायते । अत्र
प्राचीनास्तु—व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति

दिनकरी ।

मुक्तम् । एवंरूपं व्याप्तिसरणमिति । उद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वं सत्त्वा-
दिति भावः । स एव परामर्श इति । तथाच स्मरणात्मकज्ञानस्य
पूर्वं सत्त्वात्तद् व्यभिचार इति भावः । नच तथापि यत्र व्याप्ति-
मर्दकानां पदार्थानां विशिष्टद्वेषस्थितिमूलको विशेष्ये विशेषणं
तत्रापि विशेषणमितिरीत्या परामर्शस्तत्र विशिष्टव्याप्तिज्ञानस्य
व्यभिचारो दुर्गुद्धर एवेति घाच्यम् । व्याप्त्यंशे विश्रयत्वानिवेश-
प्रयुक्तलाघवेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या परामर्शस्यैवानुमिति-
हेतुत्वारित्यभिप्रायात् । स्मरणात्मकपरामर्शं व्याप्तिज्ञानस्य व्यभि-
चार इत्यपि न, संस्कारसंबन्धेन पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वात् ।
अत्र नव्याः—व्याप्तिज्ञानत्वस्य परामर्शव्यापकतयाऽनुमितिं प्रति
कारणत्वमेव नास्ति कुतः कारणत्वं, अन्वया कपालोद्देशेऽप्रति
द्रव्यत्वेन हेतुतापत्तिः तस्मादनुमितिं प्रति मनस्त्वेनैव कारणत्व-
मित्याहुः । लिङ्गमनुमितिकरणमिति । अनुमिती परामर्शमात्रं न

रामरुद्री ।

त्वमिति दिक् । संबन्धितयेति । व्याप्तिसंबन्धितयैल्लयः । विशेष्ये
विशेषणमितीति । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्ये वह्निव्याप्यो धूम इति ज्ञानं
रिवा शब्दपरामर्शासम्भवादिति भावः । लाघवेनेति । व्याप्तिसत्त्वाव-
द्भवत्पदेति इति व्याप्त्यंशे संशयाचारपरामर्शादनुमितिवारणाय धूमांश एव
व्याप्त्यंशे विश्रयत्वं निवेशनीयमिति गौरवम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानस्य
कारणत्वे तु कारणीभूतविशेषणनावच्छेदकप्रकारकनिश्चयेन प्रतिबन्धादेव
व्याप्त्यंशे संशयाद्यमवेन लक्षित्वे प्रयोजनान्नास्ति भावः । संस्कारसंबन्ध-
न्येनेति । स्वजन्यसंस्कारसंबन्धेनेत्यर्थः । स्वजन्यसंस्कारसम्भवाद्यन्यतरसंबन्धेन
व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शहेतुत्वात् इत्यपि व्यभिचार इति भावः । परामर्श-
व्यापकतयेति । तादात्म्येन परामर्शस्य व्याप्यत्वं घातम् । कारणत्वमेव
नास्तीति । नियतपूर्ववर्तीतावच्छेदकव्याप्यसर्वे व्यापकमर्मेण हेतुताया-
मन्यथासिद्धेति भावः । परामर्शमात्रमिति । ज्ञानमात्रमित्यर्थः । परापूर्वक-

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वघ्नीः परामर्श उच्यते ।

वदन्ति तद्वूपयति—ज्ञायमानमिति । लिङ्गस्यानुमित्यकर-
णत्वे युक्तिमाह—अनागतादीति । यद्यनुमितौ लिङ्गं कीर्णं
स्यात्तदानागतेन लिङ्गेन विनष्टेन चानुमितिर्न स्यादनुमिति-
करणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावादिति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ व्याप्य-
स्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनु-
मितौ जनकम् । तत्र पक्षे व्याप्य इति ज्ञानं, पक्षो व्याप्यदा-
दिनकरी ।

हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः । तथाच विशिष्टस्य कारणतामहे विशेष-
णस्यापि कारणतामहात् परामृश्यमानलिङ्गस्य लिङ्गपरामर्शस्य वा
हेतुत्वेत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुतासिद्धौ तत्रच व्यापाराभावात्
परामर्शस्य कारणता किंतु लिङ्गस्यैवेत्याशयः । लिङ्गस्य तदानीम-
भावादिति । नच परामर्शरूपव्यापारसंबन्धेन तदानीं लिङ्गम-
स्यैवेति याव्यम् । अतीतारिलिङ्गस्य परामर्शजनकतया परामर्शस्य
तद्व्यापारत्वासंभवात् । इदमुपलक्षणम् । लिङ्गस्य हेतुत्वे चैत्रीयपरा-
मर्शविषयाह्निद्वान्मैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः तत्तत्पुष्पीयत्वनिवेशे गौर-
वम् । अस्मन्मते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भावेनैवाति-
रामद्वी ।

मृशधातो ह्यनामं क्त्वादिति भावः । लिङ्गेति । व्याप्तिविशिष्टपक्षमन्ताविशिष्टहे-
तुलिङ्गं विषयितासंबन्धेन तद्विशिष्टज्ञानमेव अनुमितिहेतुर्बोध्यमित्यर्थः । कारणता-
प्रहादिति । अद्यतिवाचके विशिष्टस्य कारणतामाहङ्गप्रमाणेन विशेषणस्योऽपि
कारणतामहात् । अतएवाप्यया विद्वाद्भेदहायस्या गद्या सोम श्रीगातीत्यत्र तुवीय-
या गोविशेषणीभूतानामारण्याचीनामपि सोमपक्षेण वाचनता प्रतीयत इति भीमोच-
नाना शिद्धान्तोऽपि संश्लेषत इति भावः । विनिगमनाविरहेणापि लिङ्गस्य कार-
णता विश्वसीत्याह—परामृश्यमानेति । किंत्विति । परामर्शस्यैव विषयवि-
षया लिङ्गजन्यत्वसंभवादिति भावः । तद्व्यापारत्वासंभवादिति । शान्शदिभ-
रामर्शस्य अतीतारिलिङ्गासम्भवात् लिङ्गव्यापारत्वासंभवादित्यर्थः । अनुमिति-
प्रसङ्ग इति । पक्षनिष्ठस्य लिङ्गस्य समवायेनानुमितिं प्रति हेतुत्वाद्यमनेनाहस्यता-
संबन्धेनानुमितिं प्रति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन लिङ्गस्य कारणतया सोमरणीय-
त्वादिति भावः । अस्मन्मते परामर्शहेतुतावारिभवे । सामानाधिकरण्यप्र-

निति ज्ञानं वा । अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका, । द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमिति रित्यन्ये । ननु बह्विव्याप्यधूमनान्यवत इति ज्ञानं

• दिनकरी । •

प्रसङ्गामावाप्त तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवमिलापि बोध्यम् ॥३६॥
 ॥३७॥ तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं च । ननु परस्परं व्यभिचार इत्यत आह—अनुमितिस्त्विति । कार्यतावच्छेदकस्य परस्परानुमितिव्यावृत्तत्वात् व्यभिचारः । पक्षविशेष्यकत्वमेव सर्वत्रानुमितौ नियतमिति नवीनमतमाह—द्विविधादपीति । पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः । कारणतावच्छेदकं च परामर्शद्वयसाधारणं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्रमतो न

रामरद्री ।

स्यात्तरया । एकामानुयोगिकसमवायसंबन्धेन कार्यकारणभावार्थकपुरुषीयपरामर्शादन्यस्वानुमित्यापत्तिरिति भावः ॥३६॥३७॥ परस्परेति । पक्षविशेष्यकपरामर्शात्तरानुमितौ व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वात् अनुमितौ पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य व्यभिचार इत्यर्थः । सर्वत्रानुमिताविति । प्रतिदसाध्यकसकलानुमितानित्यर्थः । तेन पृथिवीतरत्नव्यापकाभावप्रतियोगितन्धवत्त्वात् पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शात्प्रतिदसाध्यविशेष्यकानुमितुपपत्तेरपि न सतिरिति मतन्वम् । नन्वेवं परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारे दुर्वार इत्याशङ्क्यामाह—कारणतावच्छेदकं चेति । व्याप्यपक्षोभयेति । यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्वचं तदभावात्प्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वस्य प्रकारिभूतव्याप्यपक्षरूपधर्मविशेष्यकतत्त्वात् तत्प्रकारतावच्छेदकसंबन्धानुगमात् साधर्मिकविषयताया विशिष्ट्यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेरनुगतैकस्यैव कारणत्वं दुर्वचं तथापि हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिद्यत्वेत्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपक्षतावच्छेदकस्यैव भावावच्छिन्नानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धान्यसंबन्धानवच्छिन्ना व्याप्यवच्छिन्ना विषयता तनिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्ना व्याप्यभावप्रकाररानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना येत्यसंबन्धान्यसंबन्धानवच्छिन्ना पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना विषयता तच्छाब्धिज्ञानदत्तननुगतकारणत्व समवति प्रकारतायामेव ससर्गावच्छिन्नत्वं न विशेष्यतायामपीति सिद्धेन्तारिति भावः । एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकभावत्वेन भावावतिवेशे आलोकाभाववति धूमप्रकारकनिष्पत्संबन्धस्य व्याप्यसामान्याभावतिवेशे च बहि-

विनापि यत्र पर्यतो धूमनानिति प्रत्यक्षं ततो वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यात्तद्गाहिज्ञान सर्वत्र न कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् तत्र विशिष्ट-
 दनकरी ।

व्यभिचार इति भावः । द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वस्वाव्यवहितो-
 त्तरानुमितिं प्रति ताद्रूप्येण हेतुत्वमित्यपि केचित् । वस्तुतस्तनु-
 भवानुरोधात् पक्षविशेष्यरूपपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्या-
 प्यधूमवाध्यायमित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपनयः सर्वसमत
 इति ध्येयम् । भीमासक्तः शङ्कते—नन्विति । ज्ञानं विनापीत्य-
 स्थानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्वयः । ज्ञानद्वयादेव ज्ञानद्वयादपि ।
 विशिष्टवैशिष्ट्यात्तद्गाहिज्ञानमिति । भाषप्रधानो निर्देशः ।
 सर्वत्र न कारणमिति । अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति न कारणता-
 वच्छेदकमित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । व्याप्यतावच्छेदकप्र-
 कारकपक्षधर्मताज्ञानत्वसोभयुक्तसिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वावच्छेदकता-
 वच्छेदकत्वमित्यर्थः । ननु ज्ञानद्वयस्थलेऽपि विशिष्टज्ञानं कैरूपनीयमतो-

रामरत्री ।

व्याप्यधूमवाध्याय इति सप्तव्यवहारस्य वाऽऽभव एव अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभि-
 न्नाकारणामेकैकनिधयकारणतावच्छेदकमोटावभावा निवेशनीया इत्यतोऽपि नानु-
 गतहेतुतासंभव इत्यभिप्रायेण मतात्तरमुपपन्नमिति—द्विविधयोरिति । ताद्रू-
 प्येणेति । पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । स्वमतमुपदर्शयति वस्तु-
 तस्त्विति । अनुभवानुरोधादिति । पक्षविशेष्यकत्वेव परामर्शोऽनुमितिर्न
 व्याप्यविशेष्यकत्वादनुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्यर्थः । सूक्तं प्राच्या समतिमाह—
 अतपर्येति । वह्निव्याप्यधूमनानिति नवीनमताभिप्रायेणोक्तम् । प्राचीनमते तु
 तथा चावामी उपनयाकार इति न तच्छब्दः । ननु वह्निव्याप्यधूमवाध्याय इति शब्दो
 द्विरामर्शस्थले ज्ञानद्वयं विनापि भीमासक्तेरप्यनुमितिसौकारात् ज्ञानद्वयादेवेत्येव-
 चारास्यतिरिक्तत्वस्याप्यवकतामाह—ज्ञानद्वयादपीति । विशिष्टवैशिष्ट्यात्त-
 द्गाहि ज्ञान सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य समग्रं नानुमितित्वव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्यैव
 शब्दे शतो विशिष्टवैशिष्ट्यात्तद्गाहिनिधयत्वं नानुमितिवनकतावच्छेदकमिति पूर्ण-
 यमुपवाच्यस्य सा तादृशित्वपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिवेशकत्वमिति प्रयासाधिक्यम-
 वच्छेदकस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिवेशकत्वं संपादयन्माह—भाषप्रधानो

निति ज्ञानं वा । अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका, द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमिति रित्यन्ये । ननु बद्धिव्याप्यधूमरान्पर्यत इति ज्ञानं

• दिनकरी । •

• •

प्रसङ्गाभावात् तत्पुरुपीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम् ॥ ३६ ॥

॥ ३६ ॥ तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं च । ननु परस्परव्यभिचार इत्यत्र आह—अनुमितिस्त्विति । कार्यतावच्छेदकस्य परस्परानुमितिव्यावृत्तत्वात् व्यभिचारः । पक्षविशेष्यकत्वमेव सर्वत्रानुमितौ निधतमिति नवीनमतमाह—द्विविधादपीति । पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः । कारणतावच्छेदकं च परामर्शद्वयसाधारणं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वमतो न

रामरत्री ।

त्यासक्त्या । एकात्मानुयोगिकसमवायसंबन्धेन कार्यकारणभावार्थिकपुरुषोपपरा-
मर्शादन्यस्यानुमित्यापत्तिरिति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ परस्परेति । पक्षविशेष्यक-
परामर्शोत्तरानुमितौ व्याप्यविशेष्यकरामर्शस्य सदुत्तरानुमितौ पक्षविशेष्यकपरा-
मर्शस्य व्यभिचार इत्यर्थः । सर्वत्रानुमितौविति । प्रतिदृष्टाव्यकषकलानुमितौ-
वित्यर्थः । तेन पृथिवीतरस्त्वव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकि-
परामर्शोदप्रतिदृष्टाव्यविशेष्यकानुमित्युपगमेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । नन्वेवं
परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारो दुर्भार इत्यानङ्गायामाह—कारणतावच्छेदकं
चेति । व्याप्यपक्षोभयेति । यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्बलं तद-
मात्राप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वस्य प्रकाराभूतव्याप्यव्यस्यरूपधर्मवि-
शेष्यपक्षितत्वात् तत्प्रकारतावच्छेदकसंबन्धानुगमाच्च साधर्मिकविषयतायाः विशि-
ष्ट्यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेरनुगतैकरूपेण कारणत्वं
दुर्घटं तथापि हेतुदावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाप्येवत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पक्षतावच्छेदकं प्रामाण्यप्रकारत्वात्स्वरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धानुगमाच्च-
संबन्धानवच्छिन्ना व्याप्यवच्छिन्ना विषयता तत्रिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताक-पक्षतावच्छिन्ना प्रकारत्वात्स्वरूपिता हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना-
विषयत्वसंबन्धानुगमाच्चसंबन्धानवच्छिन्ना पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना विषयता तच्छाब्दिका
न नानुगतकारणं संभवति प्रकारत्वात्संभवसंबन्धावच्छिन्नत्वं न विशेष्यतायाम-
पीति त्रिदोषादिति भावः । एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकामावर्त्तनेन अमादनिवेशे
व्याप्येकाभाववति पुनःप्रकारकनिश्चयसंप्रदस्य व्याप्यसामान्यामावनिवेशे च बद्धि-

विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्रव्यादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् तत्र विशिष्ट-

दिनकरी ।

व्यभिचार इति भावः । द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वस्वान्यवद्वितोत्तरानुमितिं प्रति ताद्रूप्येण हेतुत्वमित्यपि केचित् । वस्तुतस्तनुभवानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपनयः सर्वसंगत इति ध्येयम् । नीमांसकः शङ्कते—नन्विति । ज्ञानं विनापीत्यस्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्ययः । ज्ञानद्रव्यादेव ज्ञानद्रव्यादपि । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति । भावप्रधानो निर्देशः । सर्वत्र न कारणमिति । अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति न कारणतावच्छेदकमित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतसिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वावच्छेदकताकत्वावित्यर्थः । ननु ज्ञानद्रव्यस्येऽपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयमतो-

रामरुद्री ।

व्याप्यधूमवाञ्च वेति सहायवारणस्य वाऽसम्भव एव अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभिन्नकाराणामेकैकनिययकारणतावच्छेदकनोटावभावा निवेशनीया इत्यतोऽपि नानुगतहेतुतासंगत इत्यभिप्रायेण मतान्तरमुपन्यस्यति—द्विविधयोरिति । ताद्रूप्येणेति । पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । समतमुपदर्शयति वस्तुतस्त्विति । अनुभवानुरोधादिति । पक्षविशेष्यकादेश परामर्शानुमितिर्न व्याप्यविशेष्यकादनुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्यर्थः । खोके प्राचा समस्तिमाह—अतप्वेति । वह्निव्याप्यधूमवानिति नवीनमतोभिप्रायेणोक्तम् । प्राचीनमैवे तु तथा चायमित्युपनयाकार इति मन्तव्यत् । ननु वह्नियं धूमवानं जेत इति शाब्दादिपरामर्शस्येऽज्ञानद्रव्य विनापि नीमांसकैरप्यनुमितिस्वीकारात् ज्ञानद्रव्यादेवेत्येवकारणमतिरित्यतस्त्व्याप्यर्थात्माह—ज्ञानद्रव्यादपीति । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्र नानुमितिव्यवहितपूर्ववर्ताव्यर्थकत्वेऽपि अतो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं नानुमितिजनकतावच्छेदकमिति पूर्णायमुक्तवाक्यस्य साक्षाद्विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वमिति प्रयासाधिक्यमवसन्नन्यस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वसहायमाह—भावप्रधानो

ज्ञानकल्पने गौरवाचेति चेन्न । व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि
बह्विव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारक-
पक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । किञ्च धूमवान् पर्वत इति
ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्य
पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् । नच गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रका-

दिनक्षरी ।

न व्यभिचार इत्यत आह—विशिष्टज्ञानेति । व्याप्यतावच्छे-
दकेति । अयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां व्याप्यताव-
च्छेदकप्रकारकनिर्णयाभावेऽपीत्यर्थः । बह्विव्याप्यवानिति ।
बहुपमावयदवृत्तिमानित्यर्थः । ननु धूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्या-
प्तिविशिष्टवानित्यर्थः । अत्र हेतुतावच्छेदकमाननैयत्यात् । अनुमि-
त्युत्पत्तेरिति । तथाच व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य
त्र व्यभिचारात् तेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः । ननु तत्र फल-
पलाद् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार
इत्यत आह—लाघवाचेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया
व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु तथावच्छेदकलाघवं
तथापि पूर्वोक्तकल्पनलाघवमेव मीमांसकानां मूलयुक्तिर्भविष्यतीत्यत
आह—किञ्चेति । नच गृह्यमाणेति । अत्र ज्ञानचा ग्रहस्य
चर्तमानताया अभिधानात् कालान्वरीयतादृशहमादाय दोषः ।

रामक्षरी ।

'निर्देश इति । एतदनुत्पत्तेन सर्वत्र न कारणमित्यस्त्वर्थमाह—अनुमिति-
त्वावच्छिन्नं प्रतीति । आशयकत्वादित्यस्य उभयवादिनिश्चयतत्पर्यवर्तिताव-
च्छेदकत्वमित्यर्थकत्वात्माह—व्याप्यतावच्छेदकेत्यादि । तथाचानव्यवाचि-
त्वमात्रं मीमांसकैः कल्पनीयं नैयायिकैस्तुभयं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । ननु
व्याप्यतावच्छेदकनिर्णये बह्विव्याप्यवानिति शब्दपरामर्शोऽपि न समवलेव धूम-
व्यापकत्वदिग्मानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरेव व्याप्तिरित्यादिवाद्युक्तिरुच्यते—
बहुपमावयदवृत्तीति । फलपलादिति । अनुमिति रूपव्यवर्णेन कारणानुमान-
योग्यमिति भावः । लघुत्वादिति । उभयत्रापि व्यभिचारस्यापिशिष्टत्वात् सधुरूपे-
णैव कारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः । मूलयुक्तिरिति । व्याप्यताव-
च्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानहेतुतायाप्युक्तिरित्यर्थः । ज्ञानचेति । लघुता-

रूपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे
 मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानात् अनुमितिः स्यात् । यदि तत्पुरुषीय-
 गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं
 तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदानन्तकार्यकारणभावः ।
 मन्मते तु समवायसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं सम-
 वायसंबन्धेनानुमितिं जनयतीति नानन्तकार्यकारणभावः । यदि
 तु व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतंत्रं कारणमित्युच्यते
 तदा कार्यकारणभावद्वयम्, वह्निव्याप्यो धूमः आलोकवान्

दिनकरी ।

व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानमिति स्वतंत्रमित्यनेनान्वयि । इत्युच्यते इति ।
 इत्थंच न तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यते चैत्रस्य व्याप्तिग्रहकाले तच्छून्यस्य
 मैत्रस्यानुमिलापत्तेरभावान्मैत्रात्मनि स्वतंत्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावा-
 दिति भावः । ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मता-
 विषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुत्वेत्यत्र विनिगमनाविरहेण
 हेतुताद्वयं तत्रापीत्यत आह—वह्निव्याप्य इति । अनुमितिः
 स्यादिति । न्यायमये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरु-
 रामरुद्री ।

तुज्ञानवाविति शून्येण वर्तमानार्थकलस्थानिकत्वेन शतुज्ञानचोर्विधानादिति भावः ।
 तत्रापीति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानविशेषकनिश्चयत्वेन पक्षमि-
 शेष्यकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविर-
 हेण गीमांसकमते कार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या न्यायमते विनिगमनाविरहेण
 कारणताद्वयापादनमसङ्गतं तथापि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपक्षधर्मताज्ञाना-
 प्रयाणा विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावनंयापत्त्या
 गीमांसकमते न गौरवमित्यर्थे तात्पर्याज्ञासङ्गतिरिति भावः । मूले आलो-
 कवानिति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां निवेशे न तथापि
 धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमविशेष्यकव्याप्तिज्ञानसद्व्यकरणैव फलजन-
 कत्वस्योपगन्तव्यत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकानां निवेशे व्याप्यतावच्छेदक-
 भेदेन अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवमिति बोध्यम् । व्याप्तिप्रकारता-
 निरूपितहेतुप्रकारतेति । इदंच प्रकारताविशेष्यतयोरभेदादिमताभिप्रायेण ।

पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यात् । इत्थंच यत्र ज्ञानद्वयं
तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुखगौरवस्यादोपत्वात् ।
व्याप्यो नाम व्याप्याश्रयः तत्र व्याप्तिः केत्यत आह—
व्याप्तिरिति । वद्धिमान् धूमादित्यादौ साध्यो वद्धिः साध्य-

दिनकरी ।

पितृपशुविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् न तादृश-
ज्ञानान्नवा धूमो वद्धिव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्याप-
त्तिसंज्ञं व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमविशेष्यतायाः पर्वतविशेष्यता-
निरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः । ननु ज्ञानद्वयस्थले विशिष्ट-
ज्ञानरूपने कल्पनागौरवं न्यायमत्रे दूषणं भविष्यतीत्यत आह—
इत्थं चेति । फलमुखगौरवस्यादोपत्वादिति । फलं कार्य-
कारणभावप्रदः । तन्मुखं तदधीनम् । गौरवं गौरवज्ञानमित्यर्थः ।
विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वप्रदे विशिष्टज्ञानत्ववर्तिकगौरव-
निश्चयो विरोधी वाच्यः । तच्च गौरवं प्रमाणान्तरासिद्धतत्तदनुमि-
त्यव्यवहितपूर्ववर्तिसाध्यकत्वमेव, तादृशगौरवनिश्चयो विशिष्टज्ञा-
नत्वेन कारणत्वनिश्चयाधीनः स्पष्टकीभूततत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्व-
वर्तिसाध्यनिर्णयं विना न संभवतीति कार्यकारणभावनिर्णयान् पूर्वं
गौरवनिर्णयाभावात् तादृशगौरवं दोष इति भावः । मूले परमशं-
क्षणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे सङ्गतिमुपोद्धातं निरूपयन्नाह—व्याप्यो

रामरुद्रौ ।

महाचार्यमते तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपशु-
विशेष्यताशालित्वेन वक्तव्यं एकनिष्ठप्रकारतानिरूपितगौरवच्छेदावच्छेदकभाव-
स्वीकारात् विशेष्यताप्रकारतोरमेदस्वीकारे रक्तदण्डवानिति दुर्द्धौ रक्तरूपविशेष्य-
कदण्डभावनिश्चयप्रतिबन्धत्वापत्ते दण्डप्रकारतानिरूपितरक्तरूपनिष्ठविशेष्यता-
शालित्वात्तादृशबुद्धेरिति ध्येयम् । वक्ष्यमाणगौरवस्य कारणतानिश्चयानधीनत्वा-
दाह—गौरवज्ञानमिति । प्रमाणान्तरेति । कार्यलिङ्गकानुमानातिरिक्त-
प्रमाणे अर्थः । साध्यकार्यं साध्यवर्तित्वम् । निश्चयाधीन इति । तादृश-
कारणतानिश्चये अत्रेव कार्यच्छेदेन तत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसाध्य-
निर्णयवर्धनवापिति भावः । स्पष्टकीभूतेति । गौरवस्पष्टकीभूतत्वर्थः । न तादृ-
शेति । श्लोकोत्पत्त्यगौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्संभव इति भावः । उपोद्धा-

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

यान् महानसादिस्तदन्यो जलहंदादिस्तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्साध्यः-पिण्डादौ वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । अत्र येन संबन्धेन साध्यं तेन संबन्धेन साध्यवान् बोध्यः । अन्यथा समवायसंबन्धेन वह्निमान्यहैरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात् । साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः । तेन यत्किञ्चिद्बहिमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमसत्त्वेऽपि न क्षतिः । येन संबन्धेन हेतुता तेनैव संबन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यम् । तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसंबन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः । साध्य-

दिनकरी ।

नामेति । तत्रेति । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अव्याप्त्यभिधानमिदं येन केनचित्संबन्धेन साध्यवत्त्वविवक्षणाभि-

रामरुद्री ।

तमिति । व्याप्यपक्षोपपत्तिप्रसङ्गादिद्वानस्य व्याप्तिज्ञानसाध्यत्वेनोपेक्षित-सङ्गत्वा परामर्शनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणमिति भावः । घटकत्वमिति । स्वाविप्रयकप्रतीत्यविषयतत्कत्वं तद्घटकत्वं व्याप्यघटकीभूता व्याप्तिः केलवः पर्यवसितः । साध्यवदन्यावृत्तित्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्त्वावि-वक्षणे वह्निमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिर्मूलोका न सङ्गच्छते साध्यवत्त्वावच्छि-न्नभेदस्य अयोगेन साध्यवति पर्वतादायसंभवादित्यतस्तद्गुण्यभावमाह—येन-केनचिदिति । यत्किञ्चित्संबन्धेनेति तदर्थः । तथाच समवायेन वह्नि-मदन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्त्वान्नात्यासङ्गतिरिति भावः । यद्यपि विषयिता दिष्टविशेषणतादियत्किञ्चित्संबन्धेन साध्यवदन्यस्मिन्देहोर्हत्या सर्वत्रासंभव एवेत्यव्याप्त्यभिधानं मूलकृतोऽसङ्गतं तथापि अयं सविषयकान्यत्वविशिष्टतद्रूप-वान् तद्घटभिन्नान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान्वा तत्रसादित्यादौ लक्षणसंभवाव्याप्त्यभि-धानमिति बोध्यम् । ननु संबन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्षणीयमतो

१ साध्यवत्त्वं साध्यवत्प्रतियोगिकत्वं तस्मात्संबन्धेनान्यपक्षोर्हदेवे' भेदेऽ-न्वयः । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य असंबन्धपक्षार्थे अशुचित्वपटनवृत्तित्वेऽन्वयः । तथाच साध्यवत्प्रतियोगिकानिप्रभेदवदवृत्तित्वमिति पाठपार्थः ।

वदन्यावृत्तित्वं च माध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्राकामावः । तेन धूमगान् वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यजलहृदादि-
वृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्य-
त्वविशिष्टमत्त्यादित्यादां विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात्
साध्यवदन्यसिन् गुणादाववृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छे-
दकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदक-
दिनक्ती ।

प्रायेण । यदि च सन्न्यसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा
धूमगान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्य्या । अवृत्तित्वं नास्तीति ।
विशिष्टाधेयताया अनतिरिक्तत्वादिति भावः । फलितोऽर्थ इति ।
तथाच तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैव तद्विशिष्टताधेय-
तावच्छेदकनियमेन विशिष्टसत्तात्पस्य गुणाधेयतानवच्छेदकत्वा-

रामरुद्गी ।

नात्यातिरिक्तत आह—यदि चेति । अतिव्याप्तिरिति । धूमग-
न्यबोधोत्पत्तिरपि सन्न्यसामान्यान्तर्गतकाठिकादिना धूमवत्त्वेन धूमग-
मानघाननवदार्थस्यैव धूमवदन्यत्वात् बहुपधिकरणस्य धूमगमानकालस्याप्रति-
देरिति भावः । यदिच धूमगमानकालीन प्रत्योपपन्नपरमाणुवियादिरैव तत्र
हेतुतावच्छेदकरूपयोगेन वृत्त्यप्रतिषेधेन नातिव्याप्तिरिति विभाष्यते तदा तदभिप्रा-
येणैवादिपदेन वह्निमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वस्य स्वरूपसन्न्येन हेतुत्वसंप्रद-
इति मन्नाभ्यम् । मूले साध्यवत्त्वावच्छिन्नेति । साध्यतावच्छेदकत्वावच्छि-
न्नप्रयोगविशेषोन्नितावच्छेदकत्वाकभेदशानिलर्थ । यथायुते साध्यस्यैव साध्यव-
त्त्वस्यतया तत्तत्प्रतिषेधस्य महानसीदवह्निमद्वेषस्य च कारणानुभवत् । इदं च
पुरघर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतामिश्रायेन तेन द्रव्यत्वादिषाण्यवच्छे-
द्रव्यत्ववत्त्वगाम्यतावच्छेदकविशिष्टमसावच्छेदकत्वाया गुटघर्मस्वानवच्छेद-
तामतेऽप्रतिहावपि न क्षतिरिति धेयम् । एवं साध्यवदन्यावृत्तित्वतामिच्छिन्नेति
गुणस्यापि तादृशानिबन्धनसावच्छेदकत्वाकभेदार्थे बोध्य । अन्यथा वह्निमद-
न्यहृदवृत्तिवामावस्य कारणानुभवत् । एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यावृ-
योनिच्छवितिदिशहेतुतावच्छेदकसंबन्धप्रतिषेधित्वमेव, ननु साध्यवदन्यनिबन्धि-
तत्त्वसंबन्धवृत्तिसाधेयत्वम्, वृत्तित्वनिबन्धनसंबन्धेन हेतुतायां तदप्रतिषे-
धतादधेयतानवच्छेदक हेतुतावच्छेदकमिश्रप्रति साध्यप्रतियोगितावच्छेद-
मिधेयार्थ इति धेयम् । विशिष्टाधेयताया इति । यत्पि विशिष्टस्वानतिरि-
क्यवदिरेव वदन्त्यम् एष मूले ह्यस्यैव तदापि विशिष्टस्वानतिरिक्तत्वेऽपि

अथ वा हेतुमन्निष्ठविरंहाप्रतियोगिना ।

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६९॥

मिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥ ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः । किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यसिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत आह—अथवेति । हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि बहिमान्

दिनकरी ।

ज्ञाव्याप्तिरिति भावः ॥ ६८ ॥ अथ वेत्यादि लक्षणमत्रतारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह—नन्विति । ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षताघटकसंशयाभावाभैवानुमितिः तच्छून्यकाले तु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह—किंचेति । इत्यादावित्यादिना संयोगेन हेतुतायां गुणवान् घटादित्यादेः संप्रहः । ननु स्याधिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावकत्वं लक्षणार्थसंस्थाच नेयमव्याप्तिरिति चेन्न । बहिमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे बहिमदन्योन्याभावस्य कालिकसंबन्धेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः साध्यवत्ताप्रहविरोधितानियामक-

रामरुद्री ।

विशिष्टनिष्ठापेयताया अतिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापर्याप्तापेयताया गुणादिनिरूपितत्वेऽपि विशिष्टपर्याप्तापेयताया न गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासायैव तदुक्तमिति बोध्यम् ॥ ६८ ॥ केवलान्वयिरेवेति । भेदप्रतियोगितामवच्छेदकत्वहरनेवलान्वयित्वनिश्चयकाल इत्यर्थः । पक्षताघटनेत्यपपाठ । साध्यमदेहस्यैव पक्षतात्वान् । सौम्यभावरूपपक्षताया । सदेहाघटितत्वाच्च । किंतु पक्षतात्मकेत्येव पाठः तथाच वाच्यो नवेति संशयाभावादेव नानुमितिरिति गावः ।

१ निपूकरहृत्पर्योऽभावः प्रथमद्वीकारे. भेदः साध्यान्वयी सुनीयाप्रत्यर्थसाभेदेन वा साध्येऽन्वयः साध्यपशोरन्वयीकार्थः निरूपितत्वं यथाधिकरणान्वयी यथाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं तथाच हेतुमतिष्ठानावाप्रतियोगिविशिष्टाध्यनिरूपितसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः.

चदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावः । तेन धूमवान् बह्वेरित्यत्र साध्यवदन्यजलहृदादि-
वृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्य-
त्वविशिष्टमन्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैकपात्
साध्यवदन्यसिन् गुणादाववृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छे-
दकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदक-

दिनकरी ।

प्रायेण । यदि च संग्रन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा
धूमवान् बह्वेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्यः । अवृत्तित्वं नास्तीति ।
विशिष्टाधेयताया अनतिरिक्तत्वादिति भावः । फलितोऽर्थ इति ।
तथाच तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वैव तन्निरूपिताधेय-
तावच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयतानवच्छेदकत्वा-

रामरुद्री ।

नान्यासिरिलत आह—यदि चेति । अतिव्याप्तिरिति । धूमश-
ब्दाबोधोर्लकारेऽपि संग्रन्धसामान्यान्तर्गतकालिकादिना धूमवत्त्वेन धूमास-
मानकायेनपदार्थत्वेन धूमवदन्यत्वात् बहवधिकरणस्य धूमासमानकाजस्यभित्ति-
देरिति भावः । यदिच धूमासमानकालीन प्रलयोपपन्नपरमाणुनियमादिरेव तत्र
हेतुतावच्छेदकरूपयोगेन वृत्त्यप्रतिषेधेन नातिव्याप्तिरिति विभाष्यते तदा तदभिप्रा-
येणैवादिपदेन बहिस्तत्त्वप्रकाररूपमाविशेष्यत्वस्य स्वरूपसंबन्धेन हेतोरपवमह
इति मन्तव्यम् । मूले साध्यवत्त्वावच्छिन्नेति । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदशानित्यर्थः । यथाश्रुते साध्यस्यैव साध्यव-
त्त्वरूपतया तत्तद्विक्रमज्ञेयस्य महानसीयवद्विमज्ञेयस्य च वारणासम्पत्तौ । इदञ्च
गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमताभिप्रायेण तेन द्रव्यत्वादिसाध्यकत्वमते
द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताया गुरुधर्मस्यानवच्छेदक-
तामतेऽप्रतिज्ञावपि न अतिरिति श्येयम् । एवं साध्यवदन्यावृत्तित्वत्वाविच्छिन्नप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तावच्छेदकतावेत्यर्थो बोध्यः । अन्यथा बहिस्तद-
न्यत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकत्वमतेऽप्रतिज्ञावपि न अतिरिति श्येयम् । एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यावृ-
त्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकत्वसंबन्धप्रतियोगित्वमेव, ननु साध्यवदन्यनिरूपि-
ततासंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वम्, वृत्त्यनियामकत्वसंबन्धेन हेतुतायां तदप्रतिज्ञा-
साध्यतावच्छेदक हेतुतावच्छेदकत्वमिति तदप्रतिज्ञाप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वविशेषार्थ इति श्येयम् । विशिष्टाधेयताया इति । यद्यपि विशिष्टसाधनतिरि-
क्तत्वादिरेव बलव्यम् तत्र मूले तत्रमेव गवापि विशिष्टसाधनतिरिक्तत्वेऽपि,

अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६९॥

मिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥ ननु केवलान्वयिनि शेषत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः । किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत आह—अथवेति । हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि वह्निमान्

दिनकरी ।

ज्ञाव्याप्तिरिति भावः ॥ ६८ ॥ अथ वेत्यादिलक्षणमवतारयितुमायलक्षणे दोषमाह—नन्विति । ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षताघटकसंशयाभावाद्भवानुमितिः तच्छून्यकाले तु ध्रमात्मकव्याप्तिकानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह—किंचेति । इत्यादावित्यादिना संयोगेन हेतुतायां गुणवान् घटादित्यादेः संप्रहः । ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावात्कस्य लक्षणार्थस्तथाच नेयमव्याप्तिरिति चेत् । वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे वह्निमदन्योन्याभावस्य कालिकसंबन्धेन वृत्तेरव्याप्यपत्तेः साध्यवत्ताप्रहविरोधितानियामकं

रामरुद्री ।

विशिष्टनिष्ठापेयताया अतिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापर्यतापेयताया गुणादिनिरूपितत्वेऽपि विशिष्टपर्यतापेयताया न गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासाभैव तदुक्तमिति बोध्यम् ॥ ६८ ॥ केवलान्वयित्वेति । नैदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वनिर्णयकाल इत्यर्थः । पक्षताघटकेत्यपवाठ । साध्यसदेहस्यैव पक्षतात्वात् सिद्धभावरूपपक्षतायाः सदेहापटितत्वात् । किन्तु पक्षतात्मकेत्येव वाठः तथाच वाच्यो नवेति संशयाभावादेव नानुमितिरिति भावः ।

१ विपूर्वकरथात्वयोऽभावः प्रथमतृतीयार्थे. अनेदः साध्यान्वयी तृतीयार्थेऽन्वयेत्यनेन वा साध्येऽन्वयः साध्यप्रोत्तृतीयार्थे. निरूपितत्वं ऐकाधिकरणान्वयी ऐकाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं तथाच हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतिबोधिनिष्ठमाध्यनिरूपितसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः.

धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्यतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्त-
द्ब्रह्मचादेरस्तीत्यव्याप्तिः । नच समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव
व्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्ब्रह्मचादेरप्युभयाभावसत्त्वादेकस-
त्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्या-
दिनकरी ।

संबन्धेनावृत्तित्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया सत्ताभाववान् जाल्यभावा-
दिन्यादावव्याप्तेः जाल्यभावाधिकरणे साध्यवत्ताप्रहविरोधितानियाम-
कसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । नच सत्तावान् जालेरित्यादौ
स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणं सत्ताभाववान् जाल्यभावा-
दित्यादौ तु साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणमिति वाच्यम् ।
तथापि संयोगसंबन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्वे विषयितया हेतौ घटे
लक्षणद्वयस्याप्यव्याप्तिः तत्र विषयितया हेत्वधिकरणज्ञाने साध्य-
वत्ताप्रहविरोधितानियामकसंयोगेन, घटाधिकरणे हेतुतावच्छेदक-
विषयितया, वृत्तेरप्रसिद्धेः । नन्वतिरिक्तोभयाभावे मानाभाव इत्यत
आह—एकसत्त्वेऽपीति । इदमुपलक्षणं । विशिष्टाभावमादावा-
व्याप्तिरित्यपि बोध्यम् । ननु विशिष्टव्यासञ्चैवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकृत्वेनाभावविशेषणात्ताव्याप्तिरित्य आह—गुणवानिति ।
अत्र हेतौरेकत्वकृतयो समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्युक्तावपि
रामरुदी ।

वस्तुतः सिद्धान्ते सिद्धावयिषाविरहविधिद्वयभावस्यैव परता बोधगमात् भीमा-
सकमते केवलान्वयिसाध्यकावुमित्यनशोकाराद्वितीयदूपणामिधानमिति युक्तमुत्तर-
स्याम । नच सत्तावानित्यादि । साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदस्यावश्यक-
तया सध्यैकस्यानुपादेयत्वाविति भाव । अतिरिक्तोभयाभावा इति । प्रत्ये-
कभावातिरिक्तोभयाभाव इत्यर्थः । तथा च वह्निरप्येव वह्निघटोभयं तान्तांति
यन्तीना नामावद्वयं तारुप्रतीयेष्वियव । अपितरतिरिक्ताभाव एवेति भवत्ये-
काव्याप्तिरिति भाव । विशिष्टाभावमिति । महानदीववपिशिष्टवह्नभावा-
मित्यर्थः । ननु विशिष्टव्यासञ्चैवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति योगिताकाभावनियेचेऽपि
वह्निमान् 'धूमादित्यैव' नस्यल्यभावमादावाव्याप्तिर्भवेत्यल्यनरेऽव्याप्ति-
प्रदर्शनं विमर्शमिवाद्यहो निरसत्ताह—अथेति । अथ प्रतियोगितानवच्छे-
दकसाध्यतावच्छेदकमित्युक्तावपि नाव्याप्तिरिति हेत्वधिकरणपर्यतादौ महा-
नदीवह्नभावादिनरवेन सप्रतियोगितया महानदीयावदिगदितस वह्नित्वादे-

सिद्धे । तथापि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं
 तदवच्छिन्नमामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम् । ननु
 रूपत्वव्याप्यजातिमद्भान् पृथिवीत्यादित्यादौ साध्यतावच्छे-
 दिका. रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुद्धत्वादिजातीनां

दिनकरी ।

न निस्तार इति भावः । एतद्रूपत्वानेतद्रसादित्यादौ लक्षणसत्त्वाव-
 संभवाभावादाह—अव्याप्तियेति । इति वाच्यमिति । गुणत्वस्य

नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न । तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् । नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः । साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यताव-

दिनकरी ।

द्रव्यत्वसमानाविच्छरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । परम्परया स्वाश्रयसमवायेन । तथा चोक्तपरम्परया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य जातित्वे सत्त्वान्नाड्याप्तिरिति भावः । तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः । चक्रपरम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावः । नास्तीत्यत्र पृथिव्यामित्यनुपपद्यते । मतान्तरमाह—साध्यादीति । आदिना साधनादिपरिग्रहः । व्याप्तेर्भेदादिति । व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः ।

रामट्टी ।

अरिष्यदिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतादिभेदेन व्याप्तेर्भेदतया निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्यस्त्रीयलक्षण एव प्रतियोगितावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् । नर्चवमपि बाह्वित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्यस्त्रीयमुद्देशतो तद्वह्नित्वविशिष्टवद्वित्वान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादाय व्याप्तिरिति वाच्यम् । सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्यस्त्रीयलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकताया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोमवानवच्छिन्नत्वविशेषणस्याप्युपादेयत्वात् । अथैवमपि चत्र प्रमेयस्यैव साध्यतावच्छेदकता तादृशसद्वेतुस्यले प्रमेयरूपसाध्यतावच्छेदकेतराप्रसिद्धोपशेषणोपादानाद्यभन तादृशस्थले तद्विशेषणानुपादाने च प्रमेयवद्गतायभावमादायव्याप्तिर्निरिति चेन्न । दण्ड्यादि-साध्यके परम्परया दण्डत्वमेवात्रापि परम्परया प्रमेयत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वोपगमादिति वदन्ति । ननु परम्परया रूपान्यूनशक्तिजातिवस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि साधान्तरवन्धेन तादृशजातिवविशिष्टस्य पृथिव्यामभावसत्त्वेन साध्यतावच्छेदकं न तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति कथमव्याप्तिनिरास इत्यत आह—तथाचेति । रूपवान्पृथिवीवादिस्तादी विषयितया रूपत्ववती ज्ञानादे समवायेनाभावस्य पृथिव्यामपि सर्व्वेनाव्याप्त्यपत्त्या प्रतियोगितावच्छेदकताया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्यव्यावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तादृशपरम्परार्थव्यावच्छिन्नतावच्छेदकताविरहस्य साध्यतावच्छेदकेऽक्षतवाशाव्याप्तिरिति भावः । ननु साध्यतापनभेदेन व्याप्तेर्भेदोपगमो नोचित उक्तरीत्या

च्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव
लक्षणघटकमित्यापि वदन्ति । हेत्वधिकरणं च हेतुता-
वच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम् । तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्व-
विशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रति-
योगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन

दिनकरी ।

पूर्वोक्तरीत्या निर्वाहे तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकप्रति-
योगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं नोचितं
कारणतावच्छेदकगौरवात् । नच पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येवा-
नुमितिः स्यान्नतु जातिमद्धानित्याकारिकेति वाच्यम् । पृथिवीत्वा-
दिहेतुके जातिमानित्येवानुमित्याकारो जातिमद्धानित्याकारस्तु तद्व्य-
क्तित्वहेतुके इत्यदोषादित्यपि वदन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः ।
शुद्धसत्ताधिकरणेति । नच विशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः
हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वे फलं तेन संबन्धेन सत्ताधिकरणं

रामरुद्री ।

व्याप्तेरकशब्दान्मिलप्यमानत्वसंभवादित्यत आह—व्याप्तिज्ञानस्येति । अयं
भावः—यदाचिद्रूपत्वन्मूत्रवृत्तिजातिमानित्याकारिका यदाचिच्च तादृशजातिमद्धानि-
त्याकारिकानुमितिरिति सर्वाणुभवसिद्धं, तच्च कारणवैलक्षण्यं विना न संभव-
तीति यदा तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतया भानं तदा तादृशानुमितौ
परम्परयानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणम्, यदा तु तादृ-
शजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन भानं तदा तादृशानुमितौ साध्यता-
वच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वज्ञानं कारणमिति
व्याप्तिज्ञानकारणत्वेन एव पर्यवसानं एवं च मूले साध्यसाधनभेदेनेत्यस्य साध्य-
तावच्छेदकसाधनतावच्छेदकभेदेनेत्येवार्थ इति ध्येयम् । जातिमानित्येवेति ।
वद्विमानित्याद्यनुमितौ यद्वर्त्मकमनवच्छेदकत्वज्ञानं तस्यैव विधेयतावच्छेदकतया
नाननियमादिति भावः । इत्यतस्तथा समापते—पृथिवीत्वादीति । नन्वेवं
रूपत्वन्मूत्रवृत्तिजातिमद्धानित्याकारिकानुमितेः तन्मतेऽप्यत्रापत्तिरित्यत आह—
जातिमद्धानिति । तद्व्यक्तित्येति । नीलपटादिनिष्ठाव्यक्तित्वादेर्हेतुत्वे
सप्तकिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य नीलत्वादिजातौ चापितत्त्वादिति
भावः । ननु मूले द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्यनिर्वाणमसङ्गतम् सम-
वायस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वे तेन संबन्धेन सत्ताऽभिन्नविशिष्टसत्तायाः

हेतुव्यधिकरणं बोध्यम् । तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयव-
निष्ठाभाप्रतियोगित्वेऽपि बहेर्नाव्याप्तिः । अभाप्रश्च प्रतियोगि-
व्यधिकरणो बोध्यः । तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र
मूलाप्रच्छेदेनैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभाप्रतियोगित्वेऽपि कपि-
संयोगस्य नाव्याप्तिः । नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रति
दिनकरी ।

गुणः समवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये विशिष्टसत्ताया व्यभि-
चारित्वात्तत्राव्याहयमिधानमसङ्गत्वमिति वाच्यम् । साध्याभाववद्वृत्ति-
तावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपर्यतया शुद्धसमवाय-
सम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकमन्वयत्वेऽपि विशिष्टसत्त्वस्य हेतोर्व्यभि-
चारित्वाभावात् नाव्याप्तिरिति । नच हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्व-
विशिष्टसत्त्वस्य गुणे मत्त्वादेव विवक्षणेऽपि कथमव्याप्तिपरिहार इति
वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकानच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य विरक्षि-
सत्त्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्य गुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतावच्छेद-
कत्वात् तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणेऽभावादिति । तथैव
तदस्यैव । तस्यैव वृक्ष इति । अधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपग-
मादिति भावः । प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरण-

रान्तरी ।

साध्याभाववति गुणे सत्त्वेन व्यभिचारितयाऽन्वयत्वात् । नच विशिष्टसत्ता
त्वच्छिन्नाधिकरणतत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन न युगावृत्तित्वं तस्या इति
लक्ष्यम् । नचैव तेन सम्बन्धेन सत्ताभावस्य हेतुतावच्छेदकेन सम्बन्धेन विशिष्ट
सत्त्वस्य हेतुत्वे व्यभिचारेणताप्रतिरिति वाच्यम् । शुद्धसत्ताप्रतियोगिवत्स्य
निश्चित्यसत्ताधिकरणतायामवहीकारादिदुःखते, तदा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनि-
वृत्तेर्नैव व्याप्तिपरिहारादेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवृत्तेः निश्चय इत्याद्याह्यं समवाय एव
हेतुताया अवच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं नाङ्ग्यताप्रयो-
ज्यो व्यभिचारः । किन्तु साध्याभाववद्विनिर्दिष्टसत्त्वसाध्यावच्छिन्नप्रथमतयावच्छेद-
कहेतुतावच्छेदकत्वमेव तथा । तथाच न व्यभिचारित्वं विशिष्टसत्त्वमेति
समाधत्त—नचेत्यादि । नच हेतुतावच्छेदकविशिष्टेति । हेतुतावच्छे-
दकीभूतविशिष्टसत्तावच्छिन्ना सत्तैव तदधिकरणेन गुणेऽपीति भावः । प्रदर्श-
िताभ्यामी पूर्वं साध्याप्तिभेदाभावेन तथैवेत्यस्य सादर्यार्पकता न घटत । इति
आह—तदस्यैवेति । तथाचेति । अतुत प्रतियोगिव्यधिकरणत हेता-

योग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाव्याप्तिः, प्रतियोगिनः कपि-
संयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे
मूलावच्छेदेन सत्त्वात् । यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं
तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, सत्ताधिकरणे गुणादौ
यः संयोगाभावस्तस्य, प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति
वाच्यं । हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विव-
क्षितत्वात् । स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव
इति निष्कर्षः । प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नानधिकरणत्वं वाच्यम् । तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरि-
त्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधि-
करणत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रति-
योग्यनधिकरणत्वं बोध्यं । तेन ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ता-
धिकरणघटादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । इत्थंच

दिनकरी ।

वृत्तिभिन्नत्वम् । विवक्षितत्वादिति । प्रतियोगिव्यधिकरण-
पदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । नन्वेवं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य
वैयर्थ्यं सत्तावान् जातेरित्यादौ, सत्ताभावस्य निरुक्तप्रतियो-
गिवैयधिकरण्याभावादव्याप्तिविरहादित्वात्, आह—स्वप्रतियोग्यन-
धिकरणेति । निष्कर्ष इति । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमा-
नाधिकरणाभावेत्यन्तस्य निष्कर्षः । तथाच हेतुसमानाधिकरणत्व-
विशेषणबलादेव तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यलाभात् तद्वैयर्थ्य-
मिति भावः । सत्ताधिकरणत्वेऽपीति । तथाच विशिष्टसत्ता-
भावो न प्रतियोगिव्यधिकरणः अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चानवच्छे-
दकमित्येव विशिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिः । न क्षतिः नातिव्याप्तिः ।
एवमप्येऽपि । ननु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनैव प्रतियोग्यनधिकर-
णत्वमुच्यतां तावतापि ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादावनतिप्रसङ्गादित्यत

रामहृदी ।

वैयर्थ्यविशेषणम् । तच्च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, तद्विशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वम-
भावात्तद्विशेषणम् । तथाच स्वप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभाव-

वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे समवायेन वह्निविरहम-
 च्चेऽपि न क्षतिः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य
 कस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य वा यत्किञ्चि-
 त्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम् ।
 आद्ये कपिसंयोगी एतद्बुद्धत्वादित्यत्र तथैवाव्याप्तिः कपिसंयो-
 गामावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिकपिसंयोगो-
 ऽपि भवति तदनधिकरणं वृक्ष इति । द्वितीये तु प्रतियोगि-
 न्यधिकरणामानाप्रमिद्धिः सर्वसंवाभासस्य पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्याभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । नच वह्नि-

दिनकरी ।

आह—इत्यंचेति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकर-
 णत्वविवक्षणे चेत्यर्थः । वह्निविरहसत्त्वेऽपीति । तथा च प्रति-
 योगितावच्छेदकसमवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वस्याव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धान-
 च्छिन्नत्वेनाग्रिमप्रतियोगिताविशेषणे तु संबन्धद्वयप्रवेशेन गौरव-
 मिति भावः । न क्षतिः नाव्याप्तिः । समवायेन बह्वयभावस्य
 साध्यतावच्छेदकसंयोगेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वा-
 भावादिति भावः । तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 सामान्यस्य । यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकं
 सद्बुद्धिसामान्यस्य वेत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेति । पूर्व-
 क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदात्मकेत्यर्थः ।
 घटाभावाद्यधिकरणेऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावादेरभासो-
 च्छरणवच्छेदेन सत्त्वादिति भावः । नच पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्याभावस्य प्रतियोगी न घटाभावादे-

रामद्री ।

विशेषणं बहुमुचितमिति भावो मूलकारण्येति युक्तमुत्तरम् । गौरवमिति ।
 अथ यत्र वह्निप्रतियोगिसंयोगेन बहो साध्यता तत्र घटाभावादिनं
 गिष्यधिकरण साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
 रणाप्रतिदेः । न च तत्तद्विषयस्त्वभाव एव लक्षणपदकोऽस्त्विति वदित्वा-

मान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्यंतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं । घटाभावे यो बह्वधभावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य बहिरपि प्रतियोगी तदधिकरणं च पर्यंतादिरित्येवं क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणाप्रसिद्धत्वात् । यदि घटाभावादौ बह्वधभावादिभिन्न इत्युच्यते तथापि धूमाभाववान् बह्वधभावादित्यादावव्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपसंबन्धस्तेन सर्वस्यैवाभावस्य

दिनकरी ।

रिति वाच्यम् । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावरूपस्य घटाभावानतिरेकितया विशिष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्य शुद्धघटाभावप्रतियोगित्वात् तथाच प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्यासम्भव इति भावः । घटाभावात्मकतयेति । अभावाधिकरणकामावस्थाधिकरणानतिरेकत्वादिति भावः । इत्यादावित्यादिना अभावसाध्यकसद्भेदुमात्रपरिमहः ।

रामरुद्री ।

रूपवान्प्रतियोगितादित्यादौ विपर्ययिता रूपव्यवहोऽभावमादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतापटकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया तस्यैकत्वमात्रप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तस्य लक्षणघटकत्वात् । नच तृणादिजन्यतावच्छेदकत्वैवास्यावच्छिन्नताभाव एव तयान्विधः प्रसिध्यतीति वाच्यम् । एवमपि तद्रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंगतयेन तद्रूपसाध्यकसद्भेदावगतेः साध्यस्यैव तेन संबन्धेनाधिकरणप्रसिद्धेरिति चेन्न । विशेषरूपेण संसर्गतामभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगितावच्छेदकयोश्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वोधिकरणीभूतयोर्हेतुचिन्त्यतल्लुथोनिकरणीभयाभावः तादृशाभाव एव हेतुधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरण इति निर्देवनीयम् । एवंन घटाभावादिरेव तादृशः प्रसिध्यति । नार्हेतुचिन्त्यादिसंयोगे क्वचित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्यंताप्युथोनिकरणीभयाभावसत्त्वात् पर्यधभावस्यापि हेतुधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वावस्था बहिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतः सामान्यपदम् । व्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये यद्विहितपदम् । तेनायोगोर्क यत्किंचित्पदेनोपादायोमयाभावीपपत्तेः

पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वामानात्मरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्व-
धिकरणस्येति । तृतीये तु कपिसंयोगाभावात्तानात्मत्वादि-
त्यादावव्याप्तिः, तत्रात्मवृत्तिः कपिसंयोगाभावात्तानात्म-
संयोगस्तस्य गुणत्याक्तप्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्या-
भावात्तमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन
इति । मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नानधिकर-
णत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

दिनकरी ।

स्वरूपसंबन्ध इति । अभावीयविशेषणतेत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्ति-
त्वविशिष्टस्वामावेति । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत्स्वं घटाभावादि
तदभावात्मकेत्यर्थः । प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावानङ्गी-
कारादाह—रूपीति । घटाभावीयवर्तिकचित्प्रतियोगितावच्छेदक-
घटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे संभवात् प्रतियोगि-
व्यधिकरणामात्राप्रसिद्धिनिवन्धनाध्याप्तिः संभवतीति भावः ।
घटत्वेहेतुके वर्तिकचित्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वाव-
च्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य घटादेर्न संभवति उत्पत्तिकाले
घटे गुणसामान्याभावसत्त्वात् जातमपर्यन्तानुधावनम् । तृतीय-
विनशानुसारेण समाधत्ते—यादृशेति । यादृश्याः प्रतियो-
गिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकतानाश्रयत्वमित्यर्थः । विवक्षितत्वात् अप्रतियो-

गमच्छी ।

क्षणघटकता साध्यतावस्यापीति ध्येयम् । एव विशेषरूपेण संसर्गताभ्युपगमे
यत्र बह्वित्प्रतियोगिकसम्भवायेन बाह्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकता दत्तं ह्यनुसमा-
नाधिकरणामावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया साध्यतावच्छेदकताघटकसम्भवा-
वच्छिन्नाया अप्रतिभ्या अन्वयतिरत प्रतियोगितावच्छेदकताया साध्यतावच्छे-
दकताघटकसम्भवावच्छिन्नत्व न निवेशनीय, परंतु साध्यतावच्छेदकताया साध्यतावच्छे-
दकताघटकसम्भवावच्छिन्नत्ववच्छिन्नावच्छेदकत्वव्यतिरिक्तत्वात् साध्यतावच्छे-
दकताया बहिर्भाव इति विभावनीयम् । मूले मिश्र इत्युच्यते इति ।
अन्यथा बहिर्भावे घटस्य यदेषे बहिर्भावीति घटवति बहिर्भाव्ये घटे नास्तीति
प्रत्ययस्य चापत्तेरिति भावः । तृतीयविषयेति । वर्तिकचित्प्रतियोगितावच्छे-

ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिक-
रणाभावाप्रसिद्धिः हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधार-
तया सर्वेषामेवाभावानां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिक-
विशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । अत्र केचित् महाका-
लभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणः महाकालस्य
घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकाले

दिनकरी ।

गिपदेन विवक्षितत्वात् । कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ
शुण्णसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव चादृशप्रतियो-
गितापदेनोपादातुं शक्यतया तदनवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगा-
भावरत्वे सत्त्वान्नाभ्याप्तिरिति भावः । अत्रच यद्धर्मविशिष्टानधि-
करणत्वं हेत्वधिकरणस्य तद्धर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यस्य लघोर्निर्दुष्टत्वसंभवेऽपि यथा संनिवेशे न वैयर्थ्य-
मिति भावः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्व-
विवक्षणेऽभ्याप्तिमाशङ्कते—नन्विति । महाकालभेदविशिष्ट-
घटाभाव इति । अभावीयविशेषणताघटितसामानाधिकरण्य-
संबन्धेन महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः । महाकाले
महाकालभेदाभावादिति । अभावीयविशेषणतासंबन्धेन महा-

रामरुद्री ।

दकावच्छिन्नानधिकरणत्वविवक्षानुसारेणैतत्पर्यः । अत्रप्रतियोगिपदेनेति । इदं च
यथाधुनमूलाभिप्रायेणोक्तम् । वस्तुतस्तत्सादृशप्रतियोगिज्ञानवच्छेदकत्वमेव साध्य-
तावच्छेदके विवक्षणीयम् । अन्यथा बहिमान्भूमादिलक्ष्यैवाभ्याप्तेः पूर्वगुरदर्शि-
तत्वादिति शोभ्यम् । अत्रचेति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन यद्धर्मविशिष्टान-
यदन्यत्वं हेतुमतस्तदग्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं भ्याप्तिरि-
त्यर्थः । तत्र प्रतियोगिज्ञानवच्छेदकान्तधर्मभेदनिवेशे गौरपमिति बाध्यम् ।
गुरूपमैस्वामानप्रतियोगिज्ञानवच्छेदकत्वमते गुरुधर्मपटिदकम्पुपीवादिमद्वेदस्मा-
त्प्रप्रतिज्ञा साम्प्रति भावः । अभावीयविशेषणतेति । दैधिकविशेषणते-
त्यर्थः । नरवभावप्रतियोगिकविशेषणतेति तदर्थः । तयाकति कतिकविशेषणतया
अप्यभावप्रतियोगिकत्वेन तयाऽतिसंबन्धात् । एवमप्येऽपि शोभ्यम् । महाका-
लभेदाभावादित्यर्थ इति । ननु दैधिकविशेषणतया महाकाले महाकाल-

महाकालभेदाभावात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितामामान्ये यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्वेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । इत्थंच कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबन्धेन घटाभावाप्रतियोगिनोऽपि घटस्यानधिकरणे हेत्वधिकरणे दिनकृती ।

कालभेदाभावादित्यर्थः । सामानाधिकरण्यघटकीभूतविशेषणविशेष्यसंबन्धाभ्यां यत्र विशेषणविशेष्योभयसत्त्वं तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोपगमादिति भावः । ननु महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासंबन्धेन साध्यताया महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोऽपि न प्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्र तेन संबन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरत आह—वस्तुत इति । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटितलक्षणकरणेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैव साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरतः प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपर्यन्तानुधावनम् । समवायेन बहयभावप्रतियोगिरामकृती ।

नेदारात्वेऽपि कालिकरणबन्धेन तत्र महाकालभेदविशिष्टपदसत्त्वे सापेक्षभावतेन संबन्धेन तस्य जगदाधारत्वादित्याशङ्क्यामाह—सामानाधिकरण्येति । विशेषणेति । विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसंबन्धाभ्यामित्यर्थः । महाकालमात्रवृत्तीति । महाकालानुयोगिकविशेषणतया साध्यत्व इत्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति । यद्यपि पूर्वोक्तोभयाभावघटितप्रतियोगिव्यधिकरण्यप्रवेशे गगनाभाव एव तत्रापि प्रसिध्यति तथापि गगनादेरपि कालिकसंबन्धेन महाकालवृत्तित्वमत्रैव, अन्यथा पूर्ववृत्तित्वाघटितशब्दादिकारणत्वं गगनादौ न स्यात्, अतएव त्वप्रवादस्तु कालिकवृत्तित्वविशेषणतातिरिक्तसंबन्धेनावृत्तित्वादेव । अतएव जगतामाश्रयां भव इति मूलमपि उक्तं इति भावः । ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणमनर्पकम् प्रतियोगितावच्छेदकत्वबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरण्यनिवेशे समवायादिना घटावभावस्यैव प्रसिद्धिसंभवादित्याशङ्क्य तयोक्तावपि

महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायां कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः । ननु प्रमेयबहिमान्धूमादित्यादौ प्रमेयबह्वित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न ।

दिनकरी ।

गितायां बह्वित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः । संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वादव्याप्तिवारणाय सामान्ये इति । अप्रसिद्धमिति ।

रामरुद्री ।

समवायेन बहूपभावमादायाव्याप्तिवारणायोत्तरत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यनिवेशनीयतया समवायेन घटाद्यभावीयतादृश्यप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाऽव्याप्तितादवस्थादिति समापत्ते—अत्रेति । एकैकभावनिवेशेऽव्याप्तिप्रदर्शनेनोभयामावनिवेशं सार्थक्यति—समवायेनेति । सामान्यपदमतिव्याप्तिवारकतया सार्थक्यति—संयोगेनेति । इति निधायेति । तर्थाप्यतस्यां स्यात्तत्त्वादेवैतदर्थसूचनाय संक्षेप इत्युक्तमिति भावः । नन्ववच्छेदकत्वमवगादत एव कम्बुमीबादिमात्रास्तीति प्रतीतिः, किंतु तत्र स्वरूपसंबन्धरूपं क्लिन्नतिरिक्तवृत्तित्वं, तदपि न प्रतियोगितावच्छेदकशून्यावृत्तित्वं, तथा हति गुणे सत्तानास्तीति प्रतीत्यापत्तेः, गुणे विधिदृष्टतत्त्वमात्रत्वात्, विधिदृष्टत्वात्तत्रैव सत्तावस्थावृत्तित्वात्, अपि तु स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तर्थावत्त्वं । सत्तावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वस्य विधिदृष्टत्वादेव विरहादेव न गुणे सत्ता नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः । नापि पटवत्ते कम्बुमीबादिमात्रास्तीति प्रतीत्यापत्तिः । पटवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं कम्बुमीबादिमात्रावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वादिति । नच कम्बुमीबादिमात्रावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वात्तत्रैव सत्तावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वमेव साध्यम्, तर्थाप्यप्रतिदितावच्छेदकत्वम्, पटवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वन्वापेक्षया कम्बुमीबादिमात्रावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वत्वस्य गुरव्येन तदवच्छिन्नमात्राप्रसिद्धा तद्वद्वितीकावच्छेदकत्वात् अस्मिन्न इति वाच्यम् । कम्बुमीबादिमात्रावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वमवच्छेदकं यद्यत्तत्रैवैतद्व्येव व्यापकतावच्छेदकत्वेनोपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्रतिद्वयव्यतिरेकत्वमिति वाच्यम् । तत्र च नमर्थाभावे पटव्य पटवत्त्वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-

सिपाधयिपथा शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारा-
दिति संक्षेपः ॥ ६९ ॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह—सिपाधयिपथेति ।

दिनद्वी ।

तथाचाव्याप्तिरिति भावः । यदिच कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ
कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिताकाभाव एव विषयो नतु कम्बुग्रीवादि-
मत्त्वे तत्प्रतियोक्तावच्छेदकत्वमपीत्युच्यते तदा यत्किञ्चिद्दृढवत्यपि
कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति हृदि निषाय
संक्षेप इति ॥ ६९ ॥ मूले पक्षतानिरूपणे सद्गतेरप्रदर्शनात् तां प्रदर्श-
यति—पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेति । तथाच प्रकृतस्य परामर्शस्य घट-

रामद्वी ।

संबन्धेनान्वयात्तारक्षप्रतीत्या घटत्वादेवच्छेदकत्वावगाहनापया तादृशप्रतीतिः
घटत्वादेवच्छेदकत्वे मानं तथा कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादि-
मत्त्वे निरुक्तावच्छेदकत्वावगाहनादर्थं तस्य तादृशावच्छेदकत्वं तत्प्रतीतिगोचर
इति घटो नास्तीतिविषयमपि स्वरूपसंबन्धरूपमेवावच्छेदकत्वं कम्बुग्रीवादिमत्त्वे-
ऽवगाहत इति तद्ग्राह्यरूपि भवत्सवच्छेदकः प्रतियोगिताया इति ग्रन्थकृता-
स्पर्शात् । न च गुरुधर्मे स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य बाधादुक्तप्रतीती स्वाव-
च्छिन्नव्यापकत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनैव प्रतियोगिनोऽभावे अन्व-
योभ्युपेयते घटो नास्तीत्यादौ तु लापवाद्दृष्टत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनैव
घटादेरन्वयोऽभ्युपगन्तुमुचित इति भाष्यम् । समानाकारकप्रतीत्योरेकत्र प्रति-
योग्यंते प्रहारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमपरत्र तादृशधर्माव-
च्छिन्नव्यापकत्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमिति कल्पनस्या-
नुचितत्वेन लापवादुभयत्रैव प्रतियोगिमिशेषणीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंस-
र्गावगाहिताकलनस्यैव उचितत्वेन गुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वमित्यनैव प्रमागदौ-
र्द्धम्यं प्रतीत्यगुरोधेनैव अवच्छेदकतासिद्धेरगन्तव्यत्वादिति ध्येयम् । ननु प्रति-
योगिगाधर्मिकीमयाभावपटितल्लने गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यताव्याप्यासादिव न
संभवति गुरुधर्मस्य साध्यतावच्छेदकताया असंभवादिति कथमेतदिति चेत् ।
स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकताया एव गुरुधर्मे प्राचीनेत्यस्वीकारात् साध्यतावच्छेदक-
ताया विषयताविशेषरूपत्वेन गुरुधर्मस्यापि तत्संभवादिति हृदयम् ॥ ६९ ॥

सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभावः पक्षता, तद्वान् पक्ष इत्यर्थः । सिपाधयिषामात्रं न पक्षता, विनापि सिपाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात् । अतएव साध्यसंदेहोऽपि न पक्षता, विनापि साध्यसंदेहं तदनुमानात् । सिद्धौ सत्यामपि सिपाधयिषासन्धेऽनुमितिर्भवत्येव । अतः सिपाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम् । तथाच यत्र सिद्धिर्नास्ति

दिनकरी ।

कतया पक्षधर्मत्वमपि प्रकृतं तदुपपादकत्वरूपोपोद्धातसङ्गत्या पक्षत्वानिरूपणं । व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारित्वमेव सङ्गतिरिति बोध्यम् । मूले पक्षतालक्षणस्य स्पष्टतयाऽनुक्तेः पक्षतालक्षणं स्वातन्त्र्येण प्रदर्शयन् मूलार्थमाह—सिपाधयिषाविरहेति । घनगर्जितेन मेघानुमित्यलेऽव्याप्त्यापत्त्या सिपाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वं निषेधयति—सिपाधयिषामात्रं न पक्षतेति । मेघानुमानात् मेघानुमितेः । अतएव चक्ष्यमाणद्रूपणादेव । सिपाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य प्रयोजनमाह—सिद्धौ सत्यामिति । अत इति । तत्रानुमिति-

रामरुद्री ।

पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेतीति मूले किमित्युत्तरं इतीति पूर्णीयम् । तयाच पक्षवृत्तित्वपदकं पक्षत्वं मन्त्रिहावाविषय इतिहेतोस्तत्पक्षत्वमाहेत्यर्थः । नन्वेतावता का सङ्गतिः प्रदर्शितेत्यासाद्यमामाह—तथाचेति । ननु परामर्शनिरूपणानन्तरं पक्षतानिरूपणे भवन्तोपोद्धातसङ्गतिः व्याप्तिनिरूपणाव्यवहितोत्तरं पक्षतानिरूपणे का सङ्गतिरित्यत आह—व्याप्तिनिरूपितेत्यादि । एककार्यकारित्वं एककार्यप्रयोजकत्वम् । प्रयोजकत्वं च कारणकारणताबच्छेदकसाधारणम् । तेनानुमितौ पक्षतायाः कारणत्वेपि व्याप्तेर्द्विषयविधया कारणताबच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः । अतएव सन्देहानिरूपणानन्तरं हेत्वाभासनिरूपणेष्वेऽककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनं वीधितिकृता सङ्गच्छते स्लोकप्रदेशतोः परामर्शानुमितेर्जननाद् परीक्षप्रतिहेतोर्बुद्धत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकनिरासद्वाराऽनुमितानुपयोगाच्च । वस्तुतस्तदुपोद्धातोऽपि व्याप्तिनिरूपितासङ्गतिर्भवत्येव तदभिधानानन्तरमभिधानप्रयोजकज्ञिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्यैव तनिरूपितहासङ्गतिवत्त्वाद् व्याप्तिनिरूपणानन्तरमप्येकपरामर्शविषयत्वेन पक्षवृत्तिलसारेण वृत्तित्वपदकं किं पक्षत्वमिति जिज्ञासोत्पादकत्वात् । अतएव पक्षतानिरूपणानन्तरं परामर्शस्य कारणताव्यवस्थाने वीधित्युक्तानुमितिसङ्गणोपोद्धातस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतिवत्त्वमुपपादितं यदापरमर्शव्यवस्थेति श्येयम् ।

तत्र सिपाधयिपायां सत्यामसत्यामपि पक्षता । यत्र सिपाध-
यिपास्ति तत्र सिद्धौ सत्याममत्यामपि पक्षता । यत्र सिद्धि-
रस्ति सिपाधयिपा च नास्ति तत्र न पक्षता, सिपाधयिपावि-
रहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शनन्तरं सिद्धिः
ततः सिपाधयिपा तत्र सिपाधयिपाकाले परामर्शनाशात्रानु-
मितिः, यत्र सिद्धिपरामर्शसिपाधयिपाः क्रमेण भवन्ति तत्र
सिपाधयिपाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धरूपाभावादेवानुमितिः,
यत्र सिपाधयिपासिद्धिपरामर्शात्तत्र परामर्शकाले सिपाधयि-
दिनकरी ।

निर्वाहकपक्षतासिद्धयर्थमिति भावः । तत्र सिपाधयिपायां
सत्यामसत्यामपीति । सत्यामुभयाभावप्रयुक्तस्यासत्यां विशेष्या-
मानमात्रप्रयुक्तस्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । सिद्धौ
सत्यामसत्यां चेति । सत्यां विशेषणामानमात्रप्रयुक्तस्यासत्यां
तूभयाभावप्रयुक्तस्य निशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । सिद्धेः
सत्त्वादिति । सिद्धेः सत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अभावादिति
भावः । सिपाधयिपाविरहवैशिष्ट्यं च सिद्धावेककालावच्छेदेनैकात्म-
वृत्तित्वम् । तेन सिपाधयिपाकालीनसिद्धेः कालिकसंबन्धेन सिपाध-
यिपाविरहविशिष्टत्वसत्त्वेपि न क्षतिः । परामर्शरूपकारणसत्त्वे
सिद्धिरूपविरोधिसत्त्वे यद्यनुमित्त्वा स्यात्तदा तस्याः उत्तेजकत्वं
वाच्यं नभेत्संभ्रवीत्याशङ्कते—ननु यत्रेति । परामर्शनन्तरं
परामर्शद्वितीयक्षणे । ततः सिद्धुत्पत्तिद्वितीयक्षणे । क्रमेण

रामद्वी ।

स्पष्टतयेति । सिपाधयिपाविरहविशिष्टत्वमात्रेण यत्र च पक्ष इत्युपावप्य-
र्थात्तादृशाभाव पक्षतेति लामर्शभावात्स्पष्टनवेत्युक्तम् । अव्याहत्यापत्त्येति ।
पक्षे पक्षताभावापत्त्येत्वर्थं । नच सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धे समवायेन पक्षे
सत्त्वेऽपि पक्षे तदभावसत्त्वात्पक्षतापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतासंबन्धेन वर्तते
इति तदर्थान् । अत इतीति । अनुम्यन्तात्प्रतिरिति भावः । एककालेति ।
एकक्षणेत्वर्थं । तेन न स्पष्टतात्प्रादापातिप्रसङ्गः । विरोधिसत्त्वे प्रतिब-
न्धकत्वे । अनुमित्त्वा स्यात् अनुमित्त्वा वर्ततेत्वर्थं । अन्यथा परामर्श-
भावेऽनुमितेरेषाणु ररथा सिपाधयिपाया उतेनसत्त्वकल्पने वीरगाभावात्प्रतिब-

पैत्र नास्ति, एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिपाधयिषा, योग्यविभ्रुगुणानां योग्यपद्यनिषेधात्, तत्कथं सिपाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेश्लेषणमिति चेन्न । यत्र बद्धि-
व्याप्यधूमवान् पर्यतो बद्धिमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिपा-
धयिषा तत्र पक्षतासंपत्तये तद्विश्लेषणस्वाशयकत्वात् । इदं तु
योध्यम्—यादृशयादृशसिपाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यच्छिद्गका-

दिनकरी ।

अव्यवधानेन । एवमन्यत्रापि । यत्र परामर्शसिपाधयिषा-
सिद्धयः क्रमेण भवन्ति, एवं सिद्धिसिपाधयिषापरामर्शः, एतं
सिपाधयिषापरामर्शसिद्धयश्चेत्यर्थः । सिद्धिकाले परामर्शकाले
चेति । सिद्धिपरामर्शोपयक्षण इत्यर्थः । कथमिति । निमित्त-
मित्यर्थः । इति प्रत्यक्षमिति । अनुमितीष्टसाधनताविषयकमिति
शेषः । प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्टसाधनताधीस्वीकारे इच्छा-
सामर्थ्या प्रतिबन्धान् प्रत्यक्षमेव न स्यात् । यादृशयादृशेति ।
घटानुमितिर्जापतामितीष्टसाधयेऽपि पर्यतो बद्धिमानिति सिद्धिसत्त्वे
बद्धिमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्यतो बद्धिमानिति सिद्धिसत्त्वेऽपि घटिच्छा-
यत्तात्तादृशानुमित्यापत्तिरत उक्तं—मिद्धिमत्त्वं इति । इदं योत्तेज-
केच्छादिव्यक्तेः परिचायकम् । उक्तेजकत्वं तु तत्तद्व्यक्तिभेदेति

नुमितिसादृशतादृशसिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धभावस्तच्छि-
द्भकानुमितौ पक्षता । तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चित् ज्ञानं
जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः । बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वतो

दिनकरी ।

बोध्यम् । तेन तत्तदिच्छाया उत्तेजकरत्वेन । यत्किञ्चित् ज्ञानमित्य-
स्यैतदुत्तरकालीनमित्यादिः । अन्यथा यत्किञ्चित् ज्ञानस्य सर्वदा
सिद्धत्वेन तद्रूपेणेच्छाविरहात् । नानुमितिरिति । नानुमित्याप-
त्तिरित्यर्थः । तदिच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकरत्वात्तन्म्युपगमादिति
भावः । नच यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धि-
सत्त्वेऽप्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यम् । अनुमितिसामग्रीसत्त्वे आत्मा-
दिविषयकयत्किञ्चिन्मानसादिसामग्रीसत्त्वनियमेन यत्किञ्चिन्मान-
साद्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेः तत्रानुमित्युत्पत्ताविष्टापत्त्य-
संभवात् । नन्वनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकरत्वं
वाच्यं तावदेव यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामितीच्छाधारणसंभवाद्बहु तत्त-
द्व्यक्तित्वेनोत्तेजकरत्वं फल्यं गौरवादित्यत आह—बहिर्व्याप्येति ।
प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानमित्यस्य शाब्दसामग्र्यसत्त्वे इत्यादिः । शाब्द-

रामरुद्री ।

रित्यन्तभागस्योत्तेजकरतावच्छेदकनोतिप्रवेशो व्यवच्छिद्यते । ननु यत्किञ्चिज्ज्ञानं
जायतामितीच्छैव न संभवति सिद्धे वस्तुनि इच्छानुत्पत्तेर्यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य
सिद्धत्वात् । नच सिद्धेऽपि सिद्धत्वेनाज्ञानदशायामिच्छादर्शनाच्चानुत्पत्तिरिति
वाच्यम् । सिद्धत्वज्ञानाभावेऽभ्युत्पन्नज्ञानादिव्यक्तामिच्छानुत्पत्त्या ज्ञानादिव्य-
क्तिरिक्तम्यलएव सिद्धत्वज्ञान प्रतिबन्धकं ज्ञानादौ तु सिद्धिमात्रं विरोधीति
सिद्धान्तात् । अतएवोक्तं सिद्धे इच्छाविरहादिति तत्र तत्र प्रत्यङ्गुद्धिरित्यतो
व्याचष्टे—एतदुत्तरकालीनमित्यादि । अनुमितिसामग्रीसत्त्व इति ।
अनुमितिसामग्र्यभावे तादृशेच्छाबलादनुमिताविष्टापत्तिरेव न संभवति । तत्सत्त्वे
परामर्शादिषत्त्वेनात्मनो मानसधामग्रीसत्त्वेन तादृशमानसोत्पत्त्यापीच्छाया विष-
यसिद्ध्या अनुमित्युत्पादासंभवादादृशेच्छाया अनुमितिं विना न विषयसिद्धिस्ता-
दृशेच्छाया एवोत्तन्नकस्योपगमादिति भावः । ननु बहिर्व्याप्यधूमवान्पर्वतो
बहिर्मानिति प्रत्यक्षानन्तरं बहो प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेन बहो-
र्भानुमिति संभवति बहिर्विषयकशाब्दबोधेनापि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसंभवादि-
स्मात्प्रतिरिक्तायाः पूर्यति—शाब्दसामग्र्यसत्त्व इत्यादिरिति । तथाच

बहिमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामिती-
च्छायां तु भवत्येव । एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन बहिमनु-
मिन्यामितीच्छायामपि नानुमितिः । सिपाधयिपाविरहकाले
यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्विशिष्यैव तत्तदनुमि-
दिनकरी ।

सामग्रीसत्त्वे शाब्दबोधेनैवेच्छाविषयसिद्धिसंभवात् । भवत्येवेत्यनु-
मितिरीत्यनेन संबध्यते । तथा चानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे
तत्रानुमितिर्न स्यादिति भावः । तद्विभ्रकत्वप्रवेशस्य फलमाह—
एवमित्यादिना । नानुमितिरिति । इच्छायास्तत्तत्र्यक्तित्वेनोत्तेज-
कतया तद्विच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वादिति भावः । इदं तु बोध्यम्—
पर्वतो बह्वयनुमितिर्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानां पर्वतत्वावच्छिन्नोद्दे-
श्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निविधेयकत्वप्रकारताशास्त्रयनुमितिगोचरे-
च्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं, प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामित्या-
द्यनुगतेच्छानां तु तत्तत्र्यक्तित्वेन, नतु सकलेच्छानां तत्तत्र्यक्तित्वेन
गौरवादिति । सिपाधयिपाकाले पर्वतो बहिमानिति सिद्धिस-
त्त्वेऽपि पर्वतो बहिमानित्यनुमित्युत्पत्तेस्त्वादृशसिद्धेर्न तादृशानुमिति-
रामरुद्री ।

तदानीं बह्वेः शाब्दासम्भवेनानुमित्येच्छाया विषयसिद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः । तद्वि-
च्छाव्यक्तेरिति । धूमपरामर्शकालीनाया आलोकेन बहिमनुमिन्यामितीच्छा-
व्यक्तेरित्यर्थः । अनुत्तेजकत्वादिति । पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवह्नित्वावच्छि-
न्नविधेयकधूमत्वावच्छिन्नसिद्धिस्तद्विच्छाव्यक्त्यानुमितिप्रतिषेधकताया अनुत्तेजकत्वादित्यर्थः ।
तादृशप्रतिषेधकतानिरूपितावच्छेदकतावदभावाप्रतिषेधोमित्यादिति यावत् । अनु-
मित्तगोचरेच्छारयेनेति । अनुमितित्वावच्छिन्नविधेयकेत्युक्त्वा पर्वतोद्देश्य-
कवह्निविधेयकज्ञानं मे जायतामित्यादीच्छानामसंभवापत्तिरिति तत्परित्यागः ।
नर्षेतादृशेच्छाया उत्तेजकत्वेऽपि सिद्धिसत्त्वे पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षादि-
सामग्रीकालेपि तादृशेच्छाव्यक्तादृशानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे उद्देश्य-
त्वविधेयत्वयोरप्रामाणिकत्वात् । नर्षेयमनुमितिगोचरत्वनिवेशोऽपि व्यर्थः तादृशो-
च्छाया अनुमितिमात्रविषयकत्वादिति वाच्यम् । पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयत्वप्रत्यक्षं
जायतामिति विच्छायादीच्छाव्यक्त्यानुमित्यापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् । नचे-
यमपि शाब्दबोधेऽप्युद्देश्यकत्वविधेयकत्वयोरङ्गीकारतादृशोच्छायातादृशशाब्दसा-
मग्रीधरत्वेऽपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । पर्वतो बहिमानिति

रामरुद्री ।

शाब्दबोधे पर्वते वह्नितत्त्वात् तादात्म्येन प्रकारतया पर्वतत्वाच्चिन्नोद्देश्यतानि-
रूपितवह्नित्वाच्चिन्नविधेयतायास्तत्रासत्त्वात् तादृशवह्निविधेयताकत्वप्रकारता-
शात्वनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वात् । अथैवमपि पर्वते
वह्नितत्त्वादात्म्येन साध्यताया पर्वते वह्नितद्विधेयकशाब्दसामभौदशाया सिद्धि-
सत्त्वेपि पर्वतत्वाच्चिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वाच्चिन्नविधेयताशाब्दिकानं जा-
यतामितीच्छाबलात्पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमित्यापत्तेरिति चेन्न । शाब्दबोधे-
प्युद्देश्यताविधेयतयोरुपपत्ते एतादृशेच्छानामपि वह्निविधेयकानुमितिस्थले तत्-
यच्छिन्नेनैवोत्तेजकताया स्वीकरणीयत्वाद्भूपायसम्भवस्थले एव गौरवस्य स्वीकर्तु-
मनुचितत्वात् । वस्तुतस्तु शाब्दबोधे विधेयत्वादिकमप्रामाणिकमेव । अनुमितावेव
तदज्ञाकार आवश्यक , अन्यथा पर्वतो वह्नितानित्यनुमितितात्पर्येण 'पर्वतमनुमि-
नोमीत्यादिप्रयोगापत्ते , अनुमितेर्विधेयत्वादिसत्त्वे एवान्यत्र द्वितीयाया विपरित्वा-
र्थकत्वेऽप्यनुमित्यर्थकधातुसमभिव्याहारे विधेयत्वस्य द्वितीयार्थतामुद्देश्यत्वस्य सप्त-
म्यर्थतामुपगम्य तादृशप्रयोगवारणसम्भवात् । नच प्रकारित्वमेव तत्र द्वितीयार्थोस्तु
तावतापि पर्वतमनुमिनोनीतिप्रयोगवारणसम्भवाविति वाच्यम् । तथापि पर्वतत्वम-
नुमिनोमीत्यादिप्रतीत्यापत्ते । अतएवोक्तं गदाधरभगवाचैरनुमित्यर्थकधातुयोगे वि-
धेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थ इति । शाब्दार्थकधातुयोगे तु विपरित्त्वस्य द्वितीया-
र्थत्वेपि न क्षति । पर्वत शृणोमीतिप्रयोग इत्यापत्ते सप्तम्यास्त्वनुमित्यर्थकधातुभि-
न्नधातुयोगे सर्वत्र विशेष्यत्वमेवार्थं । यदि चैव सति पर्वते पर्वत शृणोमीति प्रयो-
गापत्ते पर्वतविशेष्यकशाब्दस्यापि पर्वतविषयकत्वादिति विभाव्यते तदा सप्तम्य-
न्तपदसमभिव्याहारस्थले तादात्म्यातिरिक्तसम्भवाच्चिन्नप्रकारितैव द्वितीयार्थोस्तु
अतिरिचान्तोपादानात्पर्वते वह्नितन्तं शृणोमीति न प्रयोग इति ध्येयम् । अथैवमपि
धूमपरामर्शमात्रदशाया पर्वतोद्देश्यतानिरूपितवह्निविधेयताकालोक्तलिङ्गकानुमिति-
र्जायतामितीच्छाबलाद्भूमलिङ्गकवह्नित्वात्पत्ति तादृशेच्छाया अपि तादृशसाध्य-
विधेयकत्वप्रकारकत्वादानुमितिविषयकत्वात् । नच किञ्चित्प्रकृत्यापकारकत्वमपी-
च्छाविशेषण धेयमतो न तादृशेच्छाबलादुक्तानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति
तादृशवह्निविधेयताकभूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेऽपि भूमलिङ्गकवह्नय-
नुमितिनं स्यात् । नच तद्वर्मान्चिन्नलिङ्गकानुमितौ तदस्यपर्मान्चिन्नलिङ्गकत्वा-
प्रकारिकैवेच्छोत्तेजिद्धा वाच्येति धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाया समहो निन्नलिङ्गक-
त्वप्रकारकेच्छाया वारण च सम्भवतीति वाच्यम् । एवमपि तादृशवह्निविधेयताका
धूमलिङ्गकानुमितिरालोक्तलिङ्गकानुमितिश्च जायतामितीच्छाबलाद्भूमलिङ्गकानुमि-
तेरस्यकवोपपादनत्वादिति चेत् । मैवम् । तद्वर्मान्चिन्नलिङ्गकानुमितौ निरुक्तवह्न-
विधेयकत्वप्रकारतानिरूपिततद्वर्मान्यधर्मान्चिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्वानिरूपितानु-

२ निवाशसिरेचनमाधरो. दिवाशशृणोमितिपदिक्वर्षेणोश्च तादाशेदसन्नेना-
न्वयस्याभ्युत्पन्नमिति निवमादिति भावः.

तिप्रतिबन्धिका वक्तव्या । तेन पर्वतस्तेजस्वी पापाणमयो
 वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः । परंतु पक्षताव-
 च्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानु-
 मितेर्दर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षता-
 वच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका, पक्षतावच्छे-
 दकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि ।

दिनकरी ।

प्रतिबन्धकत्वं स्यादत उक्तं सिपाधयिपाविरहकाल इति । विशि-
 ष्येति । पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतत्वानच्छिन्नविशेष्यता-
 निरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता
 वक्तव्यत्वेत्यर्थः । तत्रयोजनमाह—तेनेति । सिद्धिरेवेत्येवकारेण
 सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः । सामानाधिकरण्येनानु-

रामरुद्री ।

मित्तिनिष्ठविशेष्यताशालीच्छादनेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् । उक्तरागूह्यालम्बने-
 च्छाया त्वनुमितौ विशेष्यताद्वयमेका धूमलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता अपरा चालो-
 कलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता समूह्यालम्बने प्रकारतामेदेनैव विशेष्यतामेदादन्यथा
 वृक्ष कपिसयोग्यास्यदभाववाधेति समुच्चयस्य वृक्ष कपिसयोगी न धेति सशयस्य च
 मेदो न स्यादेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूह्यालम्बनेपि प्रकारतामेदेन विशेष्यता-
 मेद् सशये चोभयप्रकारतानिरूपितैरविशेष्यतेत्येव तत्रोर्वैलक्षण्यात् । इत्थं धूम-
 मात्रलिङ्गकानुमितित्थमेवेतादृशेच्छाविरहविशिष्टसिद्धभाष्यकार्यतावच्छेदक वाच्य-
 म् । अन्यथा धूमालोकोभयपरामर्शाभ्यां धूमलिङ्गकत्वबलात्कलिङ्गकानुमितिर्जाय-
 तामित्येवविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यावगाहीच्छाबलात्तानुमाने बह्वनुमितानुक्तसिद्ध-
 भावस्य व्यभिचारापत्ते । अथवा किञ्चिद्विद्वकत्वाप्रकारकत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादे-
 यम् । धूमलिङ्गकत्वप्रकारवेच्छाया प्रयगेवोत्तेजकत्वस्य कल्पनीयतया तदसम्भवे न
 दोषायेति दृष्ट पन्नधितेन । यादृशसिद्धिमरये पर्वतो वह्निमानिति नानुमिति तादृश-
 सिद्धि तादृशानुमितौ प्रतिबन्धकेत्युक्तौ तादृशानुमितौ पर्वतो वह्निमानित्याकारक-
 तिदेरपि प्रतिबन्धकत्व न स्यात् तादृशसिद्धिसत्त्वेऽपि सिपाधयिपयानुमित्यु पाशादत
 उक्तम्—सिपाधयिपेत्यादि । पर्वतत्वावच्छिन्नेति । सिपाधयिपाविरह
 इत्यादिपरिचायकमार्गं अन्यथा विशिष्येत्स्य वैयर्थ्यापत्तेरिति गाव । सिद्धविष-
 यकप्रत्यक्षरामप्रीसत्त्वेपि सिपाधयिपा विनैवानुमित्युत्पादात् प्रत्यक्षसाममीत्यस्य
 सामानविषयकप्रत्यक्षसामप्रीपरतां दर्शयति—तेनेति । ननु बह्पादौ चञ्चु सनि-
 कपेदशावां वह्नित्वाप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानवतो वदे प्रत्यक्ष नानुमितिरित्येव

इदंतु बोध्यम्—यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुष-
त्वव्याप्यकरादिमानयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां
पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति न त्वनुमितिः अतोऽनुमित्साविरह-
विशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वा-
तन्त्र्येण प्रतिबन्धिका । एवं परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां
पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री
दिनकृती ।

मिति प्रति त्विति । सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रतीत्यर्थः ।
अन्यथाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहि-
तया तद्व्यवच्छेदाप्रतीतेः । सिद्धिमात्रमिति । पक्षविशेष्यक-
साध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः । उपाध्यायास्तु सिपा-
धयिपाविरहविशिष्टसिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षता ।
तेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽपि च नानु-
मित्यापत्तिरित्याहुस्तदूपयितुं प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्ष्यप्रवेशे
प्रत्यक्षसामग्रीकाले कथं नानुमितिरित्युक्तदृशिष्यजिज्ञासानुत्पादार्थं
प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह—इदंतु बोध्यमित्यादिना । संशयो-
त्तरप्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः ।
एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीविशेषपर्यन्तानुधावनं च तद्विषयेऽनुमितिसा-
मग्रीसंपत्तिदर्शनार्थं अन्यथा स्वातन्त्र्येणानुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन
प्रयासापत्तेः । स्वातन्त्र्येणेति । पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः ।
शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादा-
रामकृती ।

गूढे कुतो नोक्तं किं संशयोत्तरप्रत्यक्षस्यानुसंधेनेत्याशङ्कानिरस्तितुमाह—एता-
दृशेति । तद्विषये प्रत्यक्षविषये । विषयित्वं सामान्यं । तस्य चानुभेतावन्यत्र ।
तथाच प्रत्यक्षविषयसाध्यविषयकानुमिति सामग्रीप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये-
णेति । प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तगतत्वेनेत्यर्थः । प्रयासापत्तेरिति । एकसामग्रीप्र-
दर्शनेनैवोभयसामग्रीप्रदर्शनोपपत्तौ पृथक् पृथक् सामग्रीप्रदर्शनस्यानुचितत्वादिति
भावः । ननु पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेन प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे किं लापर्यं
प्रयुक्तं पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वं एव लापर्यम् एषप्रतिबन्धकत्वैवोप-
पत्तेरित्याशङ्कानिराकरणं प्रतिबन्धकत्वेन न संभवति भिन्नभिन्नरूपैर्नैवेच्छायाः

त्रितरुती ।

तिसद्भावमुमितिगोचरेच्छात्वेन तादृशेच्छाकाले प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुत्पादेन सामग्र्यामनुमित्यप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजस्वस्वावश्यकतया एकरूपेणोत्तेजस्कृत्वासभनात् । एवमुभयत्र सिपाघ-
वियाविरहस्य नैकसम्बन्धेन विशेषणत्वं सिद्धौ समवायपटितसा-
मानाधिकरण्येन चक्षुःसयोगादिरूपसामग्र्यां तु स्वाश्रयचक्षुःसं-
युक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसयोगपटितसामानाधिकरण्येनेत्येक-
रूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वासभवादित्याशय इति दिक् । नन्व-
नुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वे भिन्नवि-
षयेऽपि प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिः । मन्मते तु अनुमा-
नातिरिचप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेन पक्षताकुक्षी तस्याः प्रवेशेनो-
क्तापत्त्यननकाशादत आह—एवमिति । अनुमितिसामग्री
प्रतिबन्धिकेति । तथाच भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावपटि-
तप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्राभावात् पूर्वोक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ।

रामस्त्री ।

त्रिदो सामग्र्या चोत्तेजस्वस्य बाध्यतादित्याह—शाब्देत्यादि । नील इत्यादि-
साधनजन्यशाब्देत्यर्थः । पर्यतो बहिर्मानितादिबाध्यजन्यतिद्वेषप्रतिबन्धकत्वं
शोध्यम् । अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति । योषणानुमितिगोचरेच्छानिष्ठतय-
त्त्वेनेत्यर्थः । उक्तानुगतच्छानां तद्व्यक्तित्वेनैवेत्तेजस्कृताया पूर्वमुत्पत्तादिति
ष्येयम् । अनुमित्यनुत्पादेनेति । प्रत्यक्षेणैव तादृशेच्छाया विषयसिद्धिसम-
वादिति भावः । अनुमितित्यप्रकारकेच्छात्वेनेति । मय्यप्येवंसति बहिःप्रत्य-
क्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षतिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छया बहिरनुमितिर्न स्यात् तथापि
प्रत्यक्षान्यत्रप्रकारकेच्छात्वेनापि प्रत्यक्षसामग्र्या उत्तेजस्वस्य कल्पनीयत्वाद-
शेषः । चक्षुःसयोगादिरूपेति । यद्यपि चक्षुःसयोगमात्रं न सामग्रीं तथाप्ये-
कशपत्तिबन्धनेन तत्पुण्यीयविशेषणज्ञानादिविशिष्टास्तु सयोगस्य सामग्रीस-
म्बन्धो बोध्यः । विजातीयेति । परामनं सयोगव्यावृत्तवैजालावच्छिन्नत्वार्थः ।
स्वातन्त्र्येणेति । पक्षताइत्यप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीसमायेनेति वाच्यः ।
अनुमानातिरिक्तेति । सिपाघवियाविरहसिद्धिसिद्ध्यानुमित्यनुत्पादकतिरिचसि-
द्ध्यनुत्पादकान्यतरूपेण प्रतिबन्धकत्वादिति पर्यवर्तितोऽर्थः । मयाप्युते सचपुषोऽनु-
मित्यनुत्पादेनेति बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षसामग्रीं यथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्य-
भावपटिता तथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावपटितेति भिन्न-

अनेकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

कालाल्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ॥ ७१ ॥

भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिकेति संक्षेपः ॥ ७० ॥ हेतुप्रसङ्गाद्वेत्वाभासान्विभजते—अनेकान्त इत्यादि । तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्परम् । तथा हि—व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वाच्चे दोषाः ।

दिनकरी ।

यद्वाऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धिका अनुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका ननु भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः । तथाच प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकानुमितौ प्रत्येव प्रतिबन्धकतया न पूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ७० ॥ हेत्वाभासानिति । विजयलक्षणैककार्यकारित्वमत्र सङ्गतिर्बोध्यम् । ननु लक्षणात्मकसाधारणधर्मज्ञानं विना विशेषे जिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजक इत्यतो लक्षणमाह—तल्लक्षणं त्विति । हेत्वाभासलक्षणं त्वित्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणं भादयति—तथाहीति । ते व्यभिचारादयः । ननु यद्विषय-
रामट्टी ।

विषयकप्रत्यक्षानुमितौ सामग्रीसमवधानदशायामनुमित्यनुपपत्तिरशक्यसमाधिरेवानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया तदभावपटितभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावादित्यत आह—यद्वेति ॥ ७० ॥ विजयलक्षणेत्यादे सद्देतुनिरूपणानन्तरमसद्देतुनिरूपणे इत्यादि । वार्दिनो विजयस्वरूपं यदैकं कार्यं तत्कारित्वं तद्विषयकत्वमित्यर्थः । खोचहेतो सद्देतुत्वप्रतिपादनेनेव परोक्षप्रतिहेतोर्दुष्टत्वप्रतिपादनेनापि कथाया वार्दिनो विजयादिति भावः । विजयेत्युपलक्षणमनुमितिलक्षणतत्त्वनिर्णयोप्यत्रैकं कार्यमित्यपि बोध्यम् । साधारणधर्मज्ञानं विनेति । तद्वर्मावात्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छाप्रति तद्वर्माज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । निष्प्रयोजक इति । नास्ति प्रयोजको यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयोजकशून्य इत्यर्थः । विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति भावः । हेत्वाभासलक्षणं त्विति । हेतोरामासा दोषा इति व्युत्पत्त्या हेतुदोषलक्षणं त्वित्यर्थः । यद्यपि दुष्टहेतुत्वात् विनजनात् दुष्टहेतुलक्षणमेव वक्तव्यम् तथापि दोषज्ञाने जाते दोषवत्त्वरूपदुष्टत्वप्रमाणस्य ज्ञानं शक्यत्वाददोषः । एवञ्च मूले हेत्वाभासानिति पद

१ हेतुनिरूपणप्रसङ्गसंगते प्रयोजकत्वपञ्चमधे विभागात्त्विकमेतत् द्वितीयार्थं विभागान्वयि तथाच हेतुनिरूपणप्रसङ्गसंगतिप्रयोजकत्वेत्वाभासकर्मकविभागानुसृत्य-
शिमाम् प्रपकार इति वक्ष्याथे

यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वम् । तेन वाद्यभ्रमस्या-
नुमितिविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । तत्र पर्वतो बहुयभाववानिति

दिनकरी ।

कत्वेनेत्यत्र तृतीयार्योऽवच्छेदकत्वं तथाच बह्विमान् धूमादित्यत्र बहुय-
भावेऽतिव्याप्तिः पर्वतविशेष्यकवहुयभावप्रकारकनिर्णयत्वेन बहुयनु-
मितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वेन बहुयभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छे-
दककोटिप्रविष्टत्वात् । नच स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकतापर्याप्त्य-
धिकरणत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं चावच्छेदकत्वं तृतीयार्यः । बहुय-
भावविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेऽप्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वादतिरिक्तवृत्तित्वाच्च नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पर्या-
प्तिनिवेशेऽसंभवापत्तेः अप्रामाण्यज्ञानानास्फुन्दितत्वस्याधिकस्य प्रति-
बन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदक-
त्वनिवेशे हृदो बह्विमान् धूमादित्यादौ बहुयभावविशिष्टहृदा-
दावश्याप्त्यापत्तेः प्रतिबन्धकत्वाभाववति हृद् इत्येतादृशज्ञाने बहुय-
भावविशिष्टहृदविषयकत्वस्य सत्त्वात् विशिष्टहृदस्य हृदानतिरेका-
दत आह—यद्विषयकत्वं चेति । एतद्विवक्षणप्रयोजनमाह—
तेनेति । वाद्यभ्रमस्य वाद्यभ्रमसाधारणस्य पर्वतविशेष्यकवहुय-
भावप्रकारकत्वादेरित्यर्थः । अनुमितिविरोधित्वेऽपि अनुमिति-
रामस्त्री ।

हेतुवशात्सन्त इति स्युत्पत्त्या दुष्टहेतुपरमेवेति मन्तव्यम् । बहुयभावेऽति-
व्याप्तिरिति । तथाच सद्देशेऽपि दुष्टतापत्तेरिति भावः । नचेति । अन्यवच्छे-
दकतापर्याप्तिनिवेशे षडङ्गभाववद्भ्रंशदावसमय एव बहुयभाववद्भ्रंशविषयकत्वेऽप्यव-
च्छेदकतापर्याप्तिविरुद्धप्रामाण्यज्ञानानास्फुन्दितत्वानाद्यर्थनिधयत्वान्तर्भावेऽपि वा-
वच्छेदकतापर्याप्तेः । नयेत्प्रितयगृहितविषयकत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकता-
पर्याप्तिस्त्वमिति विवक्षणायां दोष इति वाच्यम् । विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वे षडङ्गादिना गुणायत्तगृहितभ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या निरूप्यनिरूपक-
भावापत्तयविताराशक्तिनिधयत्वेनैव प्रतिबन्धकतायां षडङ्गव्यतया विशिष्टविष-
यकत्वादिषुमुदायत्वस्य न्यूनगृहीतत्वा पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वात् । नच प्रमास-
कशानीयनिरूप्यनिरूपकभावापरत्विपयितोऽपि विशिष्टविरचितेऽपि निरूप्यनिरूप-
कभावापत्तयवितारात्वेन विशिष्टविषयितानां प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्ति-
रसत्तेवेति वाच्यम् । प्रत्येकादृशैः षमुदायाइतित्वनियमेनैवदेशातिव्याप्तिवारणाय

दिनकरी ।

विरोधिताच्छेदकत्वेऽपि । न क्षतिः न बहव्यभावादावतिव्याप्तिः । इतरथा बहव्यभावविषयकत्वस्य पर्वतविशेष्यकबहव्यभावप्रकार-
कत्वरूपानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रतिष्ठत्वात्तत्रातिव्याप्तिः
स्यादिति भावः । यादृशविशिष्टेति विवक्षिते तु तत्र नातिव्याप्ति-
रित्याह—तत्रेत्यादिना । नच बहव्यभावविशिष्टपर्वतस्याप्रसि-
द्धत्वेऽपि यादृशविशिष्टपदेन बहव्यभावत्वविशिष्ट बहव्यभावमुपादाय
तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टेति विवक्षणेऽनतिरिक्त-
वृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशनीयतया बहव्यभावविषय-
कत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाभाववति बहव्यभाव इति ज्ञाने वृत्तेऽत्राति-
व्याप्तेरभावात् । नचैव पूर्वोक्तरीत्या बहव्यभावविशिष्टहृदादावव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छि-
न्नविषयकत्वेनेत्यर्थकत्वात्तत्त्वमित्यस्य च तद्वत्त्वमित्यर्थकत्वात् हृद
इति ज्ञाने च बहव्यभावावच्छिन्नविषयकत्वाभावात् । अथात्रान-

रामरुद्रौ ।

पर्याप्त्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्यावश्यकतया यादृशविशिष्टविषयितायामवच्छेद-
कतापर्याप्त कश्चिदप्यसम्भवादत्त आह—अनतिरिक्तवृत्तित्वं वेति ।
प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् । तथाच बहव्यभाव-
प्रकारकत्वादेरप्रतिबन्धकनिर्धर्मितावच्छेदककृद्ज्ञानसाधारणत्वाच्च बहव्यभावादा-
वतिव्याप्तिरिति भावः । पूर्वोक्तरीत्येति । विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया हृद
इत्यप्रतिबन्धकज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वमेत्यर्थः । एवरीत्या ह्यपि लक्षणाग-
मनादव्याप्तिपदं केवलं लक्षणासत्त्वपरमेव तथाचासम्भव एवेति पर्यवसितम् ।
यद्रूपावच्छिन्नेति । नन्वेव तत्त्व बहव्यभाववद्भेदत्वादावेव ननु दोषे
बहव्यभाववद्भेदादिति कथं तस्य दोषलक्षणत्वमत आह—तत्त्वमित्यस्येति ।
ननु यद्रूपपदेन बहव्यभाववद्भेदत्वमेव प्राण्य, तच्च सामानाधिकरण्यसंबन्धेन
बहव्यभावविशिष्टहृदत्वमेव, कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्रव्य-
सामानाधिकरण्यवाचकत्वादिति यीदित्युक्ते, तदवच्छिन्ना च विषयिता न प्रति-
बन्धनीभूतज्ञाने, हृदो बहव्यभाववदिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन हृदत्वे
वरूपभावस्याप्रकारत्वादित्यत आह—बहव्यभावावच्छिन्नेति । तथाच बहव्य-
भावहृदत्वोभयमेव तत्र यद्रूपपदेन प्राण्य नतुक्त विशिष्टवेनोक्तदोषं स्यात् निर्धर्मिता-
वच्छेदकद्रव्यबहव्यभावविशिष्टहृदत्ववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेऽप्युक्तयद्रूपावच्छिन्नविषय-
तासत्त्वेनासम्भवं स्यादिति भावः । हृद इति ज्ञानेऽपि हृदत्वावच्छिन्नविषयिता-
परत्वात् बहव्यभावावच्छिन्नविषयत्वाभावादेवोभयावच्छिन्नविषयिताविरह इति

विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् हेतुदोषः । नच बहुव्ययभावव्याप्यपा-
पाणमयत्नवानिति परामर्शकाले षड्विध्याप्यधूमस्याभासत्वं न
दिनवती ।

ज्ञानपदस्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरतया तादृशनि-
श्चयनिष्ठं तादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृ-
त्तितत्त्वमित्यर्थलाभादिति दिक् । सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्ववादी
रामरुद्री ।

यिताया अपि ह्ये न बहुव्ययभाववानित्यादिज्ञाननिहपितप्रतिबन्धकतायाम-
वच्छेदकत्वेनासम्भवप्रसङ्गात् । प्रतिबन्धकतामेवेन प्रतिबन्धकतामेवादिति । अथ
जातित्वेन हृदत्वावगादिजातिमान्बहुव्ययभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेऽपि यद्रू-
पावच्छिन्नविषयितासत्त्वेनासम्भवापत्त्या यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नविष-
यिताशून्यज्ञानीयत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयिता, एवञ्च तादृशज्ञानी-
ययद्रूपावच्छिन्नविषयितास्वरूपसबन्धरूपावच्छेदकतावती तद्रूपावच्छिन्नो दोष
शततयैव सामञ्जस्ये व्यर्थमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानुपायनम् । हृदत्वाव-
च्छिन्नविषयितादिशून्यज्ञानीयबहुव्ययभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वे-
नेकदेशातिव्याप्ययोगादिति चेत् । संयोग संयोगवानिति बाधग्रमविषयसंयोग-
त्वविशिष्टेऽतिव्याप्येर्दुर्बारत्वात् तत्र संयोगत्वाद्यवच्छिन्नविषयितानां संयोगत्वविशि-
ष्टविषयकाव्यापकत्वात् संयोगवत्संयोगाप्रतिज्ञा तदवच्छिन्नविषयिताया यद्रूपा-
वच्छिन्नविषयितात्वेन गृहीतुमशक्यत्वात् । नच संयोगावच्छिन्नैव विष-
यिता संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वाव्यापिका तात्रास्ति संयोगवत्सम्भवं विषयत्वेऽपि
संयोगनिष्ठविषयितानिरूपकतायां व्यधिकरणीभूय संयोगत्वावच्छेदकवारिणि
वाच्यम् । संयोगत्वेन संयोगप्रकारदोषग्रमे तस्या अप्यभावात् । अर्थव्य-
भानत्वेन हृदत्वावगादिव्यागभाववान् बहुव्ययभाववानिति सुद्धावपि बद्धभावहृद-
त्वोभयावच्छिन्नविषयितात्परं न तत्र च यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं सुतोभयाव-
च्छिन्नविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयि-
ताशून्यत्वमप्यशक्यमेव । अभावत्वावच्छिन्नविषयितापस्यातथावातादस्युदेर-
मित्यप्रतिबन्धकत्वात्तथासंभवो दुर्बार इति । मैत्रम् । यत्प्रबन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छि-
न्नविषयिताय तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्संबन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छि-
न्नविषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेन विशेषणीयत्वात् उक्तज्ञानस्य च तथाविष-
यमभावात्संबन्धावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नविषयितावच्छेदेन कारणसंभवात् । ननु-
मपि यत्र तादृशप्रतिज्ञेन हृदत्वे पक्षेण सत्प्रतिज्ञेन सत्प्रतिज्ञेन सत्प्रतिज्ञेन सत्प्र-
बन्धानपरमसत्त्वमेवेति वाच्यम् । तद्यत्प्रतिज्ञेन वात्यतिरिक्तस्य तादृशो
भावात्संभवेन तादृशीतार्तिवैनेव तस्य पक्षतावच्छेदकताया अप्यन्यथा-
भावात्वेन तादृशप्रतिज्ञावगादिज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नावच्छिन्नत्वत्वात् । इति ज्ञान-

स्यात् तत्र बहुवचनव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अन्यथा बाधस्थानित्यदोपत्वापत्तेः । तस्मात्तत्र बहुवचनव्याप्यपापाणमयत्ववानिति दिनकरी ।

शङ्कते—नचेति । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति । पापाणमयत्वे बहुवचनव्याप्यत्वाभावादिति भावः । इष्टापत्तेरिति । तथाच सद्देतूनां प्रतिपरामर्शेऽपि न दुष्टत्वमिति भावः । अन्यथा प्रतिबन्धक्रीमूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे । अनित्यदोषत्वापत्तेरिति । पक्षे साध्यामारामरुद्री ।

वस्थाभयेन तद्यत्तत्त्वं जाल्यतिरिक्तमपि स्वरूपतो मासत इत्येवाङ्गीकरणीयं गत्यन्तराभावादिति विभाव्यते तदा स्वनिरूपितविषयतानिरूपितत्वस्वभिन्नत्वोभयसंबन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानीयत्वेन लक्षणतावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयताविशेषणीया बहुवचनवत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशक्ति-त्वादेवाभाववान् बहुवचनवचनानित्यज्ञानवारणमयस्येयम् । बहुवचनवत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितस्वात्मकामावात्वावच्छिन्नप्रकारताया बहुवचनवचनं हृद इतिज्ञानेऽपि सत्त्वेन तद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्तये स्वमिज्ञानप्रवेष्ट इति निपुणतरनूहनीयम् । यद्यप्येवं सति अनतिरिक्तवृत्तित्वानुपावनमकृत्म् । संसर्गत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यताशाङ्गिलादेवोक्तप्रकारसंबन्धेनोक्तप्रयोजनसंबन्धात् तथापि पापाणमयो न बद्धिमानिति ज्ञानकालीनस्य पर्येतः पापाणमय इति ज्ञानस्याप्यवच्छेदकधर्मदर्शनविधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषये पापाणमयपर्येत्येतिव्याप्तिः, अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे तु पापाणमयो न बद्धिमानितिज्ञानशून्यकालीनतादृशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादातिव्याप्तिः । तादृशनिश्चयनिष्ठेति । तथाच ज्ञानस्येवत्र पञ्चार्थो निष्ठत्वम् तस्य च यद्विषयकत्वेऽन्वयः तथाच बहुवचनवत्त्वावच्छिन्नविषयकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वात्संभव इति भावः । यद्यपि विशेषणीभूतवत्त्वभाव-यद्बहुवचनविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् विशिष्टेपि तस्मिन्नतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटम् विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया गुणान्वयविशिष्टसत्तायामपि युगवृत्तित्वाभ्युपगमात् । नच तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यनिरूपिताभेयतानवच्छेदकमिति विनशनीयमिति वाच्यम् । तादृशविशिष्टविषयितात्वस्य वैशिष्ट्यविषयितात्वोभयरूपतया तयोः

दिनकरी ।

बभ्रमदशायां सद्धेतावपि दोषवत्त्वापत्तेरित्यर्थः । इत्थंच चादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वे च । हेत्वादिकमित्यादिना साध्याभावविशिष्टपक्षपरिग्रहः । चादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टं व्यभिचारादिकमादाय लक्षणं न संभवति व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्ये व्यभिचार इति ज्ञाने वृत्तित्वेनाविरिक्तवृत्तित्वान् किंतु व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमादायैवेति व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमेव दोष इति भावः । ननु

रामरद्री ।

प्रत्येकं प्रतिबन्धकताशून्यवृत्तित्वावच्छेदकतयोनयसिंहादृशवृत्तितानवच्छेदकत्वस्योपपादमित्युक्तमत्र यत्त्वात्तथापि स्वव्यापकतदकत्वमेवानविरिक्तवृत्तित्वं तयान् तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थपर्यवसानाद्यापकताशरीरे च विशिष्टाधिकरणताप्रवेशाश्लोकदोषावकाशः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाधिकरणताया वा प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ध्येयम् । अत्रेदमवधेयम् । जलवत्त्वावच्छेदेन बह्वपभाववत्त्वघटितस्य बह्वपभाववत्त्ववृत्तित्वजलवद्गुहस्य वायापायनन्तर्भूतत्वेन असमबलव्यभावस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधया अनुमितिप्रतिबन्धकतानविरिक्तवृत्तिविषयिताकृतया सन्नतिव्याप्तिः । नच पक्षे साध्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सत्प्रतिपक्षमिन्नतया च बाधएव तदन्तर्भावोऽस्त्विति वाच्यम् । तथासति यो यत्र यादृशोपि हेत्वाभासस्तत्र तयाप्योपि तत्रैवान्तर्भवतीत्यत्र तदवच्छेदकस्यापि तदन्तर्भावानुत्पत्त्या न्यूनताप्रसङ्गात् तस्मादवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकता न हेत्वाभासलक्षणघटितेऽत्रेव ग्रन्थवृत्तां तादर्थमिति लक्ष्मीकरणीयत्वात् । नच ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकता विशेषणीया अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तोफविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति जलव्यापको पक्षभाषो जलवान् हृद इति ज्ञानद्वयकालेपि हृदो बहिर्मानिलनुमिलानु पादेन सत्प्रतिपक्षविषयकज्ञानस्यापि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वच्यतया तत्राभ्यासिप्रसङ्गात् । नच व्यापकतामानविरिक्तपक्षव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षता न स्वीक्रियते किंतु बहिर्मादृशितमस्यशक्यैव सत्प्रतिपक्षता अन्यथा जलव्यापकवह्वपभावकालीनजलमद्भदादावतिप्रवृत्तातादिति वाच्यम् । एवमपि साध्यव्यापकीभूताभासप्रतियोगिहेतुव्यतिरोधाभ्यासपरिहारात्तस्यापि पक्षधर्मताज्ञानकालीनप्रतिबन्धकज्ञानएव विधयत्वात् । ननैवं तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताविरिक्तवृत्तिवत्त्वं सामान्यलक्षणाकान्तता पक्षवृत्तिविशिष्टस्य तादृशहेतोरेव विरोधलोपगमे पर्यतो बहिर्मान् जलवित्तादौ बहिर्वापकीभूताभासप्रतियोगिजलवैरोधपरानुगतोः पक्ष-

परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नाभासत्वम् अमादनुमिति-
प्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्टः । इत्थंच साध्याभावबहु-
त्तिहेत्वादिक् दोषः तद्वत्त्वं च हेतौ येन केनापि संबन्धे-

दिनकरी ।

व्यभिचारादिविशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य हेतावभावाद्धेवौ दुष्ट-
त्वव्यवहारो न स्यात् । नच तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति
वाच्यम् । तथा सति बह्व्यभावविशिष्टहृदादेः तादात्म्येन धूमेऽ-
भावेन हृदपक्षके धूमस्य दुष्टत्वं न स्यादत आह—तद्वत्त्वं

रामरुद्री ।

श्रुतत्वादिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्येऽनुमित्यप्रतिबन्धक-
त्वपक्षधर्मताग्रहकालीनत्वोभयानावस्तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्येवोक्तलक्षणपर्यव-
सितार्थं इत्युपगमादिति चेन्न । तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदककिंचिद्वच्छिन्नविषयताशून्यत्वेन तादृशनिश्चयो विशेषणीयः ।
तत्रातिव्याप्ति ह्यसौ बह्व्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथाविधहृदत्वप्रकारतानिह-
मितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशाब्दित्वाद्बुद्धं किंचिद्वच्छिन्नेति । यद्यप्येवंसति एक-
देशातिव्याप्तिरेकदेशविषयकस्यापि ह्यसौ बह्व्यभाववानिति निश्चयस्यैव तथात्वा-
त्तथापि निश्चये यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वात्पटकविषयिताशून्यत्वमपि निवेद्य सापि
निरसनीया एकदेशविषयकतादृशनिश्चयस्याप्रसिद्धे तादृशविषयितासमानाधिकरण-
भेदप्रतिबोमितावच्छेदकत्वमेव तदपटकरत्वमिति ध्येयम् । इत्थंच जातिमान्
बह्व्यभाववानिति ज्ञानवारणायोक्त्युत्तरविशेषणमपि न देयमेवेति तथैवविष-
यितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तद्धारणसमनादेवं च ग्रन्थकृतेष्वनखर-
साद्यद्रूपपदेन बह्व्यभावहृदत्वोभयोपादानेपि न सतिः उक्ताप्रतिबन्धकज्ञानयोरे-
तद्विशेषणेदेव वारणात् । एवप्रमेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय
तादृशविशिष्टान्तरापटितत्वनिवेशोपि नोपादेय एवेति महात्प्रयत्नम् । अथैवं
स्वरूपस्य-धरुपावच्छेदकत्वनिवेशोपि अस्वभावादनतिरेकश्रुतित्वनिवेशनमफल-
मिति चेत्परित्यज्यतां तदपि तावताप्यनाहार्यत्वादिविशेषणानिवेशेन सापवाति-
शयस्यैव उपत्तेरिति । नस्तुत उक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वातन्त्र्येणैव प्रतिबन्ध-
कतानवच्छेदककिंचिद्वच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानविषयत्वरूपं विशेषणमुपादेयम् ।
एकदेशादावतिव्याप्तिवारणायव्यापकविषयिताशून्यत्वादिनिशेषिताविश्वयश्रुतिबहु-
पावच्छिन्नविषयत्वमित्यादिविशेष्यदलमित्यत्रैव ग्रन्थकृत्तत्पर्यमिति विद् । केचि-
त्तुक्विशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयनिशिष्टयादसविशिष्ट-
विषयकनिश्चयत्वगनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरेकश्रुति ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नप्रतिब-
न्ध-

नेति नञ्याः । परेतु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वं सत्प्रतिपक्षे विरोधिन्व्याप्त्यादिकमेव तथा तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञानरूपसंबन्धेन । नचैवं बहिमान् धूमादित्यादां पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसंबन्धेन तद्वत्त्वापि सत्त्वात् तद्वेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र ज्ञानस्य संबन्धत्वाकल्पनात् । अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात् तत्र बाधित इति व्यवहाराभावादित्याहुः । अनु-

दिनकरी ।

चेति । नच बहिष्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमेऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वेन यद्वेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टाश्रयतद्वेतुत्वस्यैव दुष्टत्वादिति । सत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनां मतमाह—परे त्विति । नच बह्व्यभावादिब्याप्तेर्यत्पदेनोपादातुं शक्यत्वेपि तस्या धूमावृत्तितया न धूमस्य दुष्टत्वं स्यादत आह—तद्वत्त्वं चेति । ज्ञानेति । एकज्ञानविषयत्वेन तद्वत्त्वमित्यर्थः । तद्वत्त्वं साध्याभाववत्त्वस्य । तत्र बाधकालीनधूमादिसङ्केतावित्यर्थः । अत्र प्रतिपरामर्शकालीने धूमादिसङ्केतौ । तत्कल्पनात् ज्ञानस्य संबन्धत्वकल्पनान् । ननु सङ्केतावपि बाधित इति व्यवहारेण संबन्धत्वकल्पनं ज्ञानस्य भविष्यतीत्यत आह—तत्रेति । बाधभ्रमकालीने सङ्केता-

रामरुदी ।

न्यक्तानवच्छेदकतादृशविशिष्टविषयिताद्वयशून्यप्रतीतिविषयत्वेन तादृशविशिष्टे विशेषणीय, विशिष्टद्रव्यविषयताया ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकज्ञानवच्छेदकत्वमिशेषणात् बह्व्यभावविषयकनिश्चयविशिष्टबह्व्यभाववद्द्रव्यविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतान्तिरिक्तवृत्तियेषु न बह्व्यभाववद्द्रव्यादावसम्भवप्रसङ्ग इत्याहुः । व्यभिचारव्यादिविशिष्टमिति । बहिर्धूमस्य व्यभिचारी पक्षे साध्यस्य बाध इत्यादिव्यवहारान् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वेन साध्याभावस्यैव बाधपदार्थत्वेन प्रसिद्धतया साध्याभाववद्बहिष्यत्वस्यैव प्रकृते व्यभिचारपदार्थता बोध्या । व्यभिचारादिकमित्यादिना साध्याभावरूपबाधपरिमद् । तादृशविशिष्टाश्रयतद्वेतुत्वस्यैवेति । तथाच बह्व्यभाववद्वृत्तित्वपरमिति-

मिति विरोधित्वं चानुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वं तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः । दोषज्ञानं च यद्वेतुविषयकं तद्वेतुकाऽनुमितौ प्रतिबन्धकं तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेः तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानु-

दिनकरी ।

वित्यर्थः । प्रत्युतार्थं न बाधितः पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येव व्यवहारोदिति भावः । तादृशव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्त्रसवीजम् । यथाश्रुतविरोधित्वत्वात्तौ धीजमाह—तेनेत्यादिना । ननु तद्वेतुकतत्साध्यकानुमिति प्रति तद्वेतौ तत्साध्यव्यभिचारप्रहाभावो हेतुर्वाच्यस्तत्राह—तदभावेति । न क्षतिः नाव्याप्तिः । नन्यत्र लक्षणेऽयच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबन्धविशेषः पूर्वोक्तदोषादित्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव नियेशनीयं तथाच धूमवान् बह्वेरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकता-

रामरुद्री ।

ज्ञानस्य तद्वद्द्वेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकत्वाच्च तादृशव्यवहारविशिष्टत्वेऽपि धूमस्य धूमो द्रष्ट इति व्यवहारापत्तिरिति भावः । ननु तद्वेतुकेति । नच तद्वेतुर्धूमस्तत्परासौत्तरत्वं तथाचोभयपरासौत्तरं यत्र एकहेतौ व्यभिचारज्ञानं तत्रानुमितेऽभयद्वेतुत्वेन तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । अव्यवहितौत्तरत्वसंबन्धेन तद्वेतुधूमिर्धूम्यभिचारज्ञानविशिष्टान्यत्वस्यैव प्रकृते तद्वेतुकत्वरूपत्वादिति । प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकेत्यस्य विषयविषयेत्यादि । तथाच माहृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानुमितिर्कृत्यादृशविशिष्टान्तरापत्तितत्वेऽपि चाहृशविशिष्टविषयकत्वं तथापि च तादृशविशिष्टो दोष इति पर्यवसितोर्थः । अपत्तित्वस्य तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन स्वस्मिन् स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावादसंभव इत्यन्तरपर्यं । तथा न स्वभिन्नार्थकं, व्यभिचारोद्वेः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारानिष्ठात्वेनातिव्याप्तिवारणासंभवात्, किंतु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं । यद्यपि प्रमेयत्वमवृत्तिप्रमेयत्वादित्यादृशवृत्तित्वाभावाच्चवृत्तिप्रमेयत्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपमाश्रयित्वात् तथापि प्रतिबन्धकतायामेव विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं देयं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविषयिताव्याप्यत्वरिहेजोऽव्याप्तिविरहादिति विभावनीयम् । केचित्तु स्वप्रजातीयविशिष्टान्तरापत्तित्वनिवेद्याशोक्तदोषः । यापस्य हेतुमाश्रयिभावात्कृतेण व्यभिचारवजातीयत्वविरहात् दोष इत्याहुः । सध मनोरमम् । विशिष्टान्तरापत्तित्वापत्तित्वात् हेतुमाश्रयिभावात्कृतेणैव यावत्वं विरक्षणीयम् । अन्यथा व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादेः

दिनकरी ।

नतिरिक्तवृत्तित्वादत्त आह—संक्षेप इति । प्रकृतानुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकान्तरापटितत्वेनानुमितिविरोधितावच्छेदकं विशे-
षणीयं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारश्च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्वदित एवेति न तत्रातिप्रसङ्ग इति
दिशु । नन्वत्रानुमितितत्करणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकत्वमन्यतरनिष्ठ-
प्रतिबन्धयतानिरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ बह्वयभावविशिष्टहृदस्यापि दोषताप्रसङ्गः तस्य पर्वतो वह्नि-
मान् हृदो वह्निमानिति समूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रति-
बन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । यदिच तादृशान्य-
तरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपकत्वघटितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य
कस्यचित्प्रतिबन्धयतानवच्छेदकतयाऽसंभवः तादृशान्यतरत्वाव्याप-
कप्रतिबन्धयतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चाव्याप्तिः व्यभि-
चारादेरनुमित्यविरोधितया बाधादेश्च व्याप्तिज्ञानाविरोधितया
तद्व्यतिबन्धयतायास्तथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात् । किंच तद्व-

रामहृदी ।

हेतुभासाविभाजकरूपस्यैवामात्रेण स्वपदेन तस्योपादानुमत्तमत्वेन विशिष्टान्तर-
घटितं यन्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि तदन्यत्वस्य तत्रसत्त्वात्तत्रातिव्याप्त्वापत्तेः ।
तथाच बाधोपि व्यभिचारसजातीय एव विशिष्टान्तरापटितत्वापटितत्वापत्तस्य
व्यभिचारेपि सत्त्वादिति ध्येयम् । यदिच स्वपदमनुयोगिपरमेव स्वसजातीयं यद्वि-
शिष्टान्तर तदविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव लक्षणम् । विशेष्यदलं नैवोपादेयम् ।
तदासीनघटादेः स्वसजातीयाप्रसिद्धैव तत्रातिव्याप्तिविरहात् साजालमपि सपूर्ण-
हेतुभासाविभाजकरूपैव विवक्षणीयम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ शुद्धव्यभि-
चारत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य तत्सजातीयत्वसमवात् । इत्थंच व्यभिचार-
विशिष्टमेयत्वस्य स्वसजातीयाप्रतिदेशेव नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा मूलविरोधाति-
रिक्तो नैतन्मते दोष इति ध्येयम् । अत्रच प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारे दोष इति
व्यवहारामावाप्तद्वाराणां वासो बोध्यः । यद्यपि विशिष्टान्तरापटितत्वनिवेशेपि
तादृशव्यवहारो दुर्निवार तथापिधय शुद्धव्यभिचारत्वस्यापि तत्र सरवेन तेन
रूपेण तस्य दोषत्वे इष्टापत्तिरसमवात् तद्यपि विशिष्टान्तरापटितत्वस्य लक्षणे
प्रवेशे तेन रूपेणोद्देश्यतावच्छेदकधर्मबोधकत्वनियमोपगमात् दोषपदस्य मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारत्वस्याऽतथात्वात् तादृशव्यवहारापत्तिरेत्वधेयम् । ननु तादृशान्य-
तरत्वव्याप्ययतिव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकता यद्वावच्छि-

मितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः । यादृशसाध्य-
दिनकरी ।

सर्ववच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुगानुमिति-
तत्करणज्ञानान्यतरविरोधित्वं लक्षणे निवेशनीयं अन्यथा पर्वतो
बहिमान् धूमादित्यादौ पर्वतादेः काञ्चनमयत्वाभावो हेत्वाभासः
स्यात् । एतच्च निर्वह्निः पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ न कोऽपि
हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धेरत आह—यादृशसा-
ध्येति । संभवेति । वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यादौ सर्वहेत्वाभास-
सम्भव इति भावः । हेत्वाभासलक्षणमुक्त्वा मूले बद्धयमाणेष्वनै-
कान्तिकादिलक्षणेऽपि कचिदोषं हृदि निधाय स्वयमनैकान्तिकादीना
रामहृदी ।

त्रयिपयितान्यापिहा तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्युक्तौ न दोष । वस्तुतोऽनुमितिपद
पक्षे साध्यतन्नाप्यहेतुभयविधेयकसमूहालम्बनानुमितिपरमतौ न कोऽपि दोष ।
तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिवेशेन समूहालम्बनानुमितेमादाय दोषशरण-
सम्भवात्, व्याप्तिव्यान्वयतो व्यतिरेकस्य निवेश्या तेन साधारणानुपपत्त्यात्त्व-
बोर्नैकतरासम्भवे इत्यत आह—किंचेति । मूले यादृशसाध्येति । तद्धर्मा
वच्छिन्नसाध्यपक्षहेतुकानुमितित्वेन किमुद्दिश्य न्यायप्रयोगे यद्यद्धर्मावच्छिन्ने
दोषव्यवहार सप्रदायविद्वस्त्वावदन्यान्वयतत्रत्यदायसामान्यलक्षणमित्यथ । तेन
निर्वह्निः पर्वतो बहिमानित्यनुमितेरप्रसिद्धावपि न क्षति । एतच्च निर्वह्निपर्वते
बहिमाधने बाधो दोष इत्यादिव्यवहारेऽपि निर्वह्निपर्वतादेशकत्वबहिःविषेयकत-
प्रकारकानुमितिनिषेयकेऽप्यन्यायप्रयोगे तादृशान्यतमो बाध इत्येवम् । यद्यपि
प्रमेय गणनवदित्यादौ तयनाभाववत्प्रमेयभिन्नाप्रसिद्धा लक्षणमव्याप्त धर्माणामन्य-
तमत्वेन निवेशेऽपि प्रमेयपक्षगतच्छेदकस्थले अप्रसिद्धिनादयस्यम् । बद्धयभावभि-
न्ने सति हृदवभिन्नो यस्तदन्वयस्य केवलहृदत्वसाधारण्येन हृदो दोष इति व्यव-
हारापत्तिश्च तथापि यद्यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारस्तदवच्छिन्नविषयितान्यतम-
विषयितानिरूपकतावच्छेदकतापयोग्यधिकरणधर्मावच्छिन्नो दोष इति विवक्षया न
दोष । एकविधदोषस्थलेऽपि विशेषणविशेष्यभावतद्वाच्यमेदेनान्यतमप्रसिद्धिरव-
सेया । एतल्लक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्याभिचारादौ दोषव्यवहारविरहाद्विशिष्टान्तरा-
पदितत्वं नोपादेयमेव । मन्वेतादृशसामान्यलक्षणस्य कचिदोषद्वयसाधारण्येन
कचिदोषत्रयसाधारण्येन च हेत्वाभासज्ञाना पक्षधा विभागोऽसंभव इत्यत आह—
वायुरित्यादि । तथाच तत्तत्स्थलीयदोषसामान्यलक्षणमभिप्रेत्यैव पक्षधा
विभागकरणमिति भावः । कश्चिदिति । य सपक्षे विपक्षे चेतन्न सपक्षवृत्ति-
स्वनिवेशनमनर्थक विरुद्धस्यानैकान्तिकत्वे इष्टापत्ते धर्मिण एकत्वेऽपि विशेषण-
नेदेन विशिष्टस्य प्रतिबन्धकज्ञाने विषयितया साध्यविरुद्धेण विभागोऽपत्तिरिति

आद्यः साधारणस्तु स्यात्साधारणकोऽपरः ।

तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥

पक्षहेतोर्वा यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् ।
पञ्चत्वकथनं तत्संभवस्थलाभिप्रायेण । एवंच साधारणाद्य-
न्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् । साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः,
तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्या-
समानाधिकरणो हेतुः तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रति-
बध्यते । अन्येतु सपक्षावृत्तिरसाधारणः, सपक्षश्च निश्चि-
तमाध्यवान् इत्थंच शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादी यदा
पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हंतोर्निश्चयादिति
दिनकरौ ।

लक्षणाभ्याह—एवमिति । साधारणादीत्यादिना असाधारणानुप-
संहारिणोः परिग्रहः । नन्वेतस्यानुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधि-
ज्ञानविषयत्वाभावात् कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकतावीज-
माह—तेन चेति । एवमप्येऽपि । क्रियत इति । व्याप्तिघटका-
व्यभिचारश्लेषे व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।
प्रतिबन्ध्यत इति । व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिब-
ध्यत इत्यर्थः । एवंच साधारणासाधारणानुपसंहारिणां व्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धकरूपदूषकतामीजैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते साधार-
णेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेन सामानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहा-
रिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः । प्राचीनम-
थमाह—अन्येत्विति । पक्षे साध्यसंदेहदृशायामेवासाधारणस्य
हेत्वाभासता नतु निश्चयदृशयां तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चि-
तमाध्यवद्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यश्लेषत्वं तस्येत्याह—इत्थंचेति ।
असाधारण्यघटकसपक्षत्वस्य निश्चयवदित्यस्य इत्यर्थः । तत्र निश्चि-
रामरुदी ।

अथ । व्याप्तिघटकाव्यभिचारश्लेषे इति । इत्थंच साध्यवदन्यादिति चे सति
साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरितिभिप्रायेण, व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्यक्तित्वे
तु साध्यासाधारण्यमात्रप्रतिषेधोक्तिरावच्छेदक एव साधारणो बोध्यः तदनव-

चदन्ति । अनुपसंहारी च अत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्य-
कादिः, अनेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते । विरु-
द्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी अयं साध्याभाव-
ग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्या-
भावसाधकः अत्र हेतुरेक एवेति विशेषः साध्याभावसाधक-
एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्था-
दिनकरी ।

तसाध्यवति पक्षे । साधारणादित्रयाणामेकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्ब-
दन्तीत्यनेनास्तरसः सूचितः । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध
इति । केवलान्वयिसाध्यके चान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति
भावः । नन्वेवं साध्याभावसाधकात् सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो
न स्यात् आह—सत्प्रतिपक्षे त्विति । प्रतिहेतुः प्रतिकूलो
द्वितीयो हेतुः । ननु यदि दूषकत्वावीजैक्येपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो
हेत्वैक्ये विरुद्धरूपं हेत्वाभासान्तरमित्युच्यते तदा यत्रान्वयिना
हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र
हेत्वाभासान्तरं स्यादतो भेदकान्तरमप्याह—साध्याभावेति ।
वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेत्वावेव तत्र साध्यसाधकत्वभ्रम इति
स्थापनावादिनं प्रति भ्रमरूपाऽशक्तिसूचकत्वं विरुद्धस्य मत्वेवं सत्प्र-
रामरुद्री ।

ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिभिः श्येयम् । एकहेत्वाभासत्वानुपपत्ति-
रिति । निश्चितसाध्यवदृष्टितत्त्वज्ञानस्य नीलघटाधिकरणारुत्तिलज्ञानस्य पटवर्ता-
ज्ञानस्य साध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने प्रतिबन्धकताविरहेण दूषकत्वावीजाभावेना-
साधारण्यस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । ननु केवलान्वयिसाध्यकहेतो-
र्दुष्टत्वे तासाध्यकानुमित्युपपत्तये व्यापकसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नैयायि-
कविद्वान्तो विकल्पत इत्याशङ्क्याह—येयत्त्वान्वयीति । प्रतिबन्धवदं प्रति-
बन्धकग्रहपिपयार्थकं तस्य च केवलान्वयिसाध्यशब्दार्थेऽत्यन्ताभावप्रतियोगि-
साध्येऽन्वयः । भेदो न स्यादिति । यद्यपि साध्याभावव्याप्यवन्पक्षः
सत्प्रतिपक्षः विरोधस्तु साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी महतो हेतुरिति स्वरूपभेदो
यस्यैव एव तथापि यथा साधारणादीनां परस्परवैलक्षण्येपि दूषकत्वावीजैक्येभेद-
हेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरोधयोरपि विरोधनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धक-
त्वाह्वयदूषकत्वावीजैक्यादेकहेत्वाभासत्वं स्यादिति भावः । अन्ययिना अन्वय-
व्याप्तिमत्ता-२। व्यतिरेकिणा व्यतिरेकव्याप्तिमत्ता । अशक्तीति । तथाचा-

पकृत्वाच्च विशेषः । सत्प्रतिपक्षः साध्याभावाव्याप्यवान् पक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्रोपस्थितिकालीनाऽगृहीता-
प्रामाण्यकतदभावव्याप्यवत्त्रोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये । अत्र
च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः
दिनकरी ।

तिपक्षस्येति भावः । साध्याभावाव्याप्येति । एवं साध्यवदन्यत्व-
व्याप्यवान् पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्यावपि
योध्यौ अन्यतमत्वादिनाऽनुगमात् विभागव्याघातः । सत्प्रतिपक्ष-
व्यवहारोपयि कर्मण्येषां सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह—अगृहीतेति । नित्य-
त्वव्याप्यशब्दरन्वत्ताज्ञानशून्यकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्श-
सत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात् कालीनान्तमुपस्थिति विशेष-
णम् । गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्या-
प्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेऽपि तद्व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकेति
प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । तादृशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शस-
त्त्वेऽपि तत्राप्रामाण्यमहकाले तथा व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्य-
कत्वं द्वितीयोपस्थितिविशेषणम् । व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्त-
रूपस्य प्रकृतानुपयोगः उपस्थितिघटितस्वीकृतरूपस्य स्वरूपसत् एवो-
पयुक्तस्याभासतायामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसं सूचयत्यन्य इति ।
सत्प्रतिपक्षस्य दूषकतावीजं दर्शयति—अत्रेत्यादिना । सत्प्रतिप-
रामच्छरी ।

शक्तिमूचकत्वमेव दूषकतावीजं विरोधे भिन्नमिति भावः । योष्याविति । नन्वेवं
चतुष्टयस्यानुगतरूपाभावात्कर्मरूपैर्गैर्वा विभाग यदिच साध्याभावोत्थापकत्वेन
विभागस्तदा विरुद्धोऽप्येतन्मध्य एवान्तर्भूत इत्यत्र आह—अन्यतमत्वेति ।
आदिनेतन्तुष्टयविषयकधीविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरिग्रह । सत्प्रतिपक्षव्यवहा-
रोपस्थितिलनेनेतादृशस्थले प्राचा सत्प्रतिपक्षव्यवहारमान नर्तय हेतुदोषात्मक-
सत्प्रतिपक्ष इति सूचितम् । प्रथमोपस्थितित्युपलक्षण समवतविरोधिपरामर्शदूष-
कारवत् तथाव्यवहारादित्यवधेनान् । प्रकृतानुपयोगः हेताभासनिर्हणनप्रकारे
उपयोगाभावः । नवयमेव सत्प्रतिपक्षाभिधौ हेत्वाभास इति कृतो नीरयोग इत्यत्र
आह—उपस्थितेति । विरोधिपरामर्शज्ञस्य स्वरूपेण एव परामर्शकार्य-
प्रतिबन्ध इत्यत्र ननु ज्ञातस्य, मादृशरूपावच्छिन्नज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धं तद्रूपाव-
च्छिन्नज्ञानस्य हेताभासतायामेव हेत्वाभासतायामेव इति भावः । सूचयतीति ।

फलम् । अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते यथाच शङ्खे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पितादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीरेवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव । यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकफलतया द्वितीयकोटिमानप्रतिबन्धान्न संशयः फलबलेन चाधिकफलसमबलभावः कल्प्यत इत्याहुः । तन्न । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतमानविशेषशाब्दशोधादेरनुदयाद्यौकिकसन्निकर्पाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धक-
दिनकरी ।

क्षस्य संशयजनकत्वं दूषकत्वावीजं नस्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति रत्नकोशकारमते दूषयितुमुपन्यस्यति—अत्र केचिदित्यादिना । अनुमितिर्भवत्येवेति । अनुमितिप्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् क्लृप्ततत्तदभावात् अनुमितिसामग्रीभ्यामेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमित्युत्पत्तौ संशयानुमितिं प्रत्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तेतुवाकल्पनप्रयुक्तगौरवाभावाच्चेति भावः । ननु यद्युभयभासकसत्त्वं उभयमानं तदा पितादिदोषसत्त्वेऽपि पीतत्वशुद्धत्वोभयस्मृतावुभयोर्भावापत्तिरित्यत आह—फलबलेनेति । तथाच अत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभविकतया शुद्धत्वप्रदे

रामस्त्री ।

ननु रत्नकोशकारमते तद्वत्ताज्ञाने तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धकस्य सद्यस्तिपक्षस्थलेऽसंभवेपि निश्चयोत्पादने क्लृप्तशक्तिरूपोक्ततदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिलितयोः साध्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याशङ्कानिराकर्तुमाह—कृतेति । अयं भावः—तत्तत्परामर्शस्य तत्तद्विषेयानुमितिलभेव कार्यतावच्छेदकं ननु निश्चयत्वमपि तद्वदकम् । परंतु एकैकपरामर्शसत्त्वे कोट्यन्तरमासकसामग्र्यभावात् निश्चयात्मिकानुमितिर्भवति उभयपरामर्शसत्त्वे च द्वारणबलादुभयस्योर्वयोर्विरोधितया भानेऽर्पात्संशयो भवतीति नाधिककार्यकारणभावकल्पनं तन्मते इति । उभयस्मृताविति । संशये कोटिद्वयस्यो-

ता लाघवात्तदपनीतमानविशेषे शब्दबोधे च पृथक् प्रति-
बन्धकता । गौरवात् । तथाच प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथम-
नुमितिः । नहि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रति-
पक्षस्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्न-
त्वेनापि विशेषणीयम् । यत्र च कौटिल्यव्याप्यवत्ताज्ञानं
तत्रोभयत्राऽप्रामाण्यज्ञानात् संशयो नान्यथाऽगृहीताप्रामा-
ण्यरूपैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति । असिद्धिस्तु
आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम् । आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षताव-
च्छेदकस्याभावः । यत्र काश्चनमयः पर्वतो वद्विमानिति
साध्यते तत्र पर्वतो न काश्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काश्च-
नमये पर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् । स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे
व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः । तत्र च इदो द्रव्यं धूमादित्यादौ
पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्य-
दिनकरी ।

पित्तरूपदोषस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पयित्वा पीतत्वसाक्षात्कारसामग्र्या
अधिकवलयत्त्वमेवं दूरत्वदोषे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्मृतौ
संगयस्थैवोदयात्तरसामग्र्याः समवलयत्त्वमेव कल्पयत इति भाषः ।
ज्ञानमात्रे तादृशज्ञानत्वाच्छिन्ने । विशेषे दोषविशेषाजन्ये ।
गौरवात् कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवादिति भाषः । कथमनु-
मितिरीति । अनुमितेरपि तत्प्रतिबन्धकताच्छेदकान्तत्वादिति
भाषः । कथं तर्हि मयव्याप्यवत्तानिश्चयान् प्राप्यश्लिङ्कः संशय
इत्याशङ्क्य न भवत्येव तावदान्तान्निश्चयेऽप्रामाण्यं न गृह्यते
इत्याह— यत्र धेति । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिव्या-
सामप्यी ।

यतदगतिरित्येव भवता पीतत्वं दूरत्वं चोदित्वाऽपि विरुद्धोदादि संश-
यस्य स्यात् संशयविधय इति भाषः । आधिक्यमिति । गृहे पीतधूम-
देतुदस्यत्वं एव व्याप्यत्वादिहेतुनिश्चयविरुद्धि भाषः । अत्र व्याप्यविरुद्धि-
विशेषाव्यवधानविरुद्धव्यवधानविरुद्धव्यवधानविरुद्धव्यवधानविरुद्धव्यवधान-

हेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् । साध्या-
प्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्तर्भूताः । साध्ये
साध्यतावच्छेदकस्वाभावः साध्याप्रसिद्धिः । एतज्ज्ञाने जाते
काञ्चनमयबहिमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरा-
मर्शप्रतिबन्धः फलम् । एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकस्वाभावः साध-
नाप्रसिद्धिः यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ । अत्र हेतुता-
वच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात् तद्वेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः
फलम् । एवं बहिमान्नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूम-
त्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति ।

दिनकरी ।

प्यत्वासिद्धोः परिग्रहः । साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यं निराक-
रोति—साध्याप्रसिद्ध्यादयस्त्विति । आदिना साधनाप्रसिद्धिप-
रिग्रहः । केषांभिन्नतमाह—एवं बहिमानित्यादिना । वद-
न्तीत्यनेनाखरसत्तद्बीजं तु नीलधूमे व्याप्तिसत्त्वान् कथं व्याप्यत्वा-
सिद्धिः । नच तत्र व्याप्तिसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया
तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम् । अनतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेऽपि सत्त्वान् । स्वरूपसंबन्धरूपाव-
च्छेदकत्वाभावाद्याप्यत्वाप्रसिद्धिरित्यपि न । तथा सति पशुमान्
साक्षादिभ्य इत्याद्यावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः । साक्षाद्यपेक्षया

रामहृदी ।

त्वेनातुगमः । दूषकतापीनं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् । नचैवं दूषक-
तापीप्रस्यैक्येन व्यभिचारस्य हेत्वाग्रासान्तरत्वं न स्यादिति वाच्यम् । दूषकता-
धीजस्यैक्येऽपि व्यभिचारप्रतिपक्षभोरिव व्यभिचारासिद्ध्योर्मुनिना पृथगुपदेशेन
हेतुताग्रासान्तरतासंभवात् । अस्वरस इति । सूचित इति शेषः । सत्त्वा-
दिति । नीलधूमस्य धूमानतिरिक्ततया धूमव्याप्तिसत्त्वादिति भावः । अनवच्छे-
दकत्वमेवस्य व्याप्तेरित्यादिः । तदवच्छेदेनेति । यो भर्मा यस्वानवच्छेदक-
त्ववच्छेदेन तदभावः मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभाववदिति भावः ।
अवच्छेदकत्वाभावादिति । तन्मूलस्य वृक्षवृत्तिरपिसंयोगानतिरिक्तवृत्तित्वेपि
स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादेव मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभावोपगमा-
दिति भावः । व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरिति स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वं

वाघस्तु पक्षे साध्याभावादिः एतस्य त्वनुमितिप्रतिबन्धः
दिनकरी ।

गोत्यादिजातेर्लघुत्वेन साक्षादेः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभा-
वान् । अस्तु वा नीलधूमत्वादेः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभा-
वात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिर्नतु हेत्वाभासत्वं
अनुमितितत्कारणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् । नच बद्धिमदन्या-
वृत्तिप्रमेयनिति प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन व्यात्यवगाहिज्ञानाद-
नुमित्यापत्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव
कारणतया तद्विरोधितया निरुक्तव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभास इति
वाच्यम् । तावताप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वज्ञानस्य कार-
णत्वेऽपि तत्र स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावमहस्य ग्राह्याभावा-
नवगाहितयाऽविरोधित्वान् तस्माद्व्यर्थविशेषणस्थले न व्याप्यत्वा-
सिद्धिः हेत्वाभासः पुनस्तत्रधिकेन निगृह्यत इति । साध्याभावा-
दिरित्यादिना साध्यप्रदन्यत्वस्य पक्षावृत्तिसाध्यादेश्च परिग्रहः ।
तद्वर्त्मिकतदभावनिश्चयः अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्फुटितत-
द्वर्त्मिकतदभावनिश्चयः । वाघबुद्धपुत्ररक्षणे लौकिकसत्रिकर्षज-
रामच्छी ।

यस्य नास्ति तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावोरगमे व्यर्थविशेषणनाभावेति गुह्यधर्म-
हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । ननु गुह्यधर्मेण हेतुतायां
धर्मत्र व्याप्यत्वातिरिक्तैवेत्यत आह—अस्तुवेति । अविरोधित्यादिति ।
हेतुतावच्छेदकांशं व्याप्त्यवच्छेदकज्ञानवगाहिनापि व्याप्तिप्रकारकप्रसङ्गपर्यन्तज्ञान-
स्यानुमितिहेतुत्वोरगमादतएव व्याप्त्यस्य विधर्मितावच्छेदकादिति बहिःसाध्यत्वानिति
साध्यपरामर्शादप्यनुमितिरत्रोक्तियत इति भावः । भीर्मातृत्वमतानुयायी सङ्घटे—
नचेति । तथाबोध्यपरामर्शस्येति बहिःसाध्यो बहिःसाध्य इति ज्ञानान्तरतोऽनु-
मितिनान्येति भावः । तावतापि तद्व्यर्थेऽनुमितिवारणापेक्षेनापि ।
उपसंहारति—तस्मादिति । गुह्यधर्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्यैव सर्वत्र प्राचीने
व्याप्यत्वासिद्धिर्नास्तीत्यनेन अत्रिण्युपमानाधिकरणव्याप्यत्ववच्छेदकधर्मन्त-
रपक्षस्य तत्रैवमदल्लक्षणेऽभिप्रायेणाह—व्यर्थविशेषणममल इति ।
अधिषेनेति । अधिषेतेर्निर्ग्रहणान्तरं धूमान्नुवदेव सामग्रमे नीलद-
प्रयोगस्तद्विरोधित्यादिति भावः । साध्यादेश्चेत्यादिना साध्याभाववत्प्रसङ्गव्यवहृत्य-
वच्छेदो परिपटः । प्रतिबन्धकवच्छेदकोऽपि तद्व्यर्थेति एवं वादावतिरेकस्य
व्यर्थेणाह—वाघबुद्धपुत्ररक्षण इति । एवं प्रतिबन्धकवच्छेदकोऽपि

फलम् । तद्वर्त्मिकतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोष-
दिनकरी ।

न्यविशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह—लौकिकसन्निकर्षाजन्येति ।
नन्वेवं तदिन्द्रियजन्यलौकिकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकि-
कतद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति चेन्न । अलौकिकत्वं प्रतिबन्धतावच्छेद-
ककोटावनिवेश्य तदिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौ-
किकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । तदिन्द्रियजन्यो-
पनीतभानात्मकबाधकनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबु-
द्ध्यात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटी लौकिकत्वनिवेशः । नच
लौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्थले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽस-
त्त्वादेव न तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकभावेनेति वाच्यम् । यत्र प्रतियोग्यधिकरण एव संनि-
कृष्टाधिकरणान्तरवृत्तेरभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दोषेण
जनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् ।
तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नेयमापत्ति-
रन्यथाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न । यत्र
विनश्यदवस्थदोषेणाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरं प्रतियोगि-
प्रत्यक्षापादनात् । यत्राभावलौकिकप्रमासमकालं तद्वितीयक्षणे वा
तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं
तत्राभावप्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवा-
रणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावोपगमात् ।

रामरुद्री ।

लौकिकत्वनिवेशे । तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति । समानेन्द्रियजन्यबाध-
जुद्ध्यात् २. लौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य तद्विशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह—लौकिकसन्निकर्षाजन्येति । नन्वेवं तदिन्द्रियजन्यलौकिक-
भावः । अलौकिकत्वं लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वम् । ननु लौकिकभावप्रमावां
सला प्रतियोगिनि लौकिकसन्निकर्षासंभवादेव न लौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति किं
समानेन्द्रियस्थले प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते—नचेति । प्रति-
योगिप्रत्यक्षापादनात् तत्रत्वस्थापादनसंभवात् । लौकिकभावप्रमस्थले प्रयो-
जनमुपपाद्य प्रमास्थले तद्विधा—यत्राभावेति । समवधानमिति । इदं च
प्रमातः पूर्वमेव तादृशदोषसमवधाने बाधप्रमेव न संभवति प्रतियोगिभ्रमजनक-
पि० मु० २९

विशेषाजन्यतद्भूमिकतज्ज्ञानमात्रे विरोधीति । ननु संशय-
दिनकरी ।

शङ्को न पीतः वंशो नोरग इति निश्चयेऽपि पित्तमण्डूकवसा-
खनादिदोषप्रशाच्छङ्गः पीतः वंश उरग इत्यारोपोदयाच्चत्र
व्यभिचारवारणायाह—दोषविशेषेति । दोषसामान्याजन्यत्वनि-
वेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबन्धत्वापत्तिरतो विशेषेति । तथाच
पित्तमण्डूकवसाखनादिदोषान् विशिष्योपादाय तदजन्यत्वं प्रति-
बन्धत्वावच्छेदककोटी निवेशनीयमिति भावः । नच पित्तद्रव्यात्मक-
दोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः शङ्गः पीत इति भ्रमे शङ्कांशेऽनुभूय-
मानस्यैव पित्तद्रव्यपीतिज्ञ आरोपोपगमेन तदंशेऽपि लौकिकत्वाद्-
लौकिकत्वस्य प्रतिबन्धत्वावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवार-
णादिति वाच्यम् । पित्तद्रव्यस्यान्तरात्प्रस्थानदशायामपि तत्पी-
तिभ्रः शङ्कादौ प्रत्यक्षोदयेन स्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नवीनैः श्लोका-
रात्तदंशे तस्यालौकिकत्वात् । तथा सति शङ्गः पीत इति प्रत्यक्षो-
त्तर पीतं माक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वमहानुपपत्तिस्तद्व्यञ्जकलौ-
किकविषयतायास्तत्राभावादिति तु न । लौकिकविषयताया इव
दोषविशेषाजन्यत्वरम्यापि साक्षात्कारित्वमहानुपपत्तेः शङ्को न पीत इत्या-
दितदिन्द्रियजन्यतापनुद्धुत्तर पित्तादिदोषवशात्तदिन्द्रियजन्यः शङ्गः
पीत इत्यारोपो यद्यनुभवमिदंस्तदा पूर्वोत्तेन्द्रियभेदभिन्नप्रतिषेधप्र-
तिबन्धकभावेऽपि दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबन्धत्वावच्छेदके निवेश-
नीयमिति ध्येयम् । ननु बाधप्रतिषेधत्वावच्छेदककोटी लौकिकजन्य-
त्वस्य निवेशे बाधनिश्चयोत्तर लौकिकसन्निकर्षजन्यसन्नयापत्तिरिति

दिनकरी ।

चेन्न । भूतलं घटवदित्याद्याकारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले स्वात-
क्येण कथंचिदुपस्थितस्य घटाभावादेर्भूतले प्रकारतया भानधार-
णाय समानधर्मितावच्छेदककतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विप-
रीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमवश्यमङ्गीकर्णीयम् । तथाच बाधनि-
श्चयोत्तरमपि नापत्तिलौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिकलौकि-
कप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेन विपरीतकोटिभानासं-
भवात् । तर्हि कापि लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति
वेदोम् । हानलक्षणाप्रत्यासत्त्यैव पूर्वोपस्थितकोट्योर्भानसंभवादिति ।
यद्यु संशयपूर्वं तत्कोट्यंशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कथं संशयस्य न
लौकिकत्वं कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिभानं तत्कोटिकलौ-
किकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादिति तन्न । तत्र
लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि संशयजनकदूरत्वादिदोषस्य लौकिकप्रत्यक्ष-
प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्तेरित्य-
न्यत्र विस्तरः । कस्यचिन्मतं दूषयति—नत्विति । इति युक्त-
मित्यनेनान्वयः । नन्वेवं बाधनिश्चयकाले संसृष्टत्वज्ञानाभावादेया-
नुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्य नानुमितिबिरोधित्वमिति हेत्वा-

रामरुद्री ।

राम् । संशयापत्तिरितीति । संशयनिश्चयसाधारणतद्दत्ताद्युद्धित्वस्यैव प्रतिबन्ध-
तावच्छेदकत्वेन संशये प्रयत्नप्रतिबन्धकताया अभावादिति भावः । लौकिक-
सन्निकर्षजन्यसंशय एव न संभवति एककोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याविरोधिकोटि-
भानप्रतिबन्धकत्वादन्यथा भूतलं घटवदिति निश्चयकालेऽपि संशयापत्तेरिति कथं
बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति रामापत्ते—भूतलमि-
त्यादि । तर्ह्येति । एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्ध-
कत्वं इत्यर्थः । कापि बाधनिश्चयानुत्तरमपि । संशयो न स्यादिति ।
दूरस्थस्याण्वादिधार्मिकस्याणुत्वादि संशयो न स्यादित्यर्थः । उक्ताशब्दायामिष्टापत्ति-
माह—ओमिति । न लौकिकत्वं न लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वम् । लौकिक-
सन्निकर्षसत्त्वे कोटिभाने बाधनाभावादिति भावः । उभयोपपत्तेरिति ।
संशये लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य विपरीतकोटिभानस्य चोपपत्तेरित्यर्थः ।
लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तस्य दूरत्वदोषेण कोट्यभासकरत्वादिति भावः । अन्यत्र
विस्तर इत्यनेन संशयजनकदोषसामान्याभावे तु संसृष्टकोट्येर्निश्चय एवेति
एवमितम् । कस्यचिन्मतमिति । ननु संशयप्रकृतत्वादिन इति भावः ।

साधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वामासत्वमिति युक्तम् । अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः साध्यसंशयादिकं विनाप्यनुमिदिनकरी ।

भासत्वं न स्यादत आह—तद्विरोधितयेति । अनुमितिकारणीभूतस्य साध्यसंसृष्टत्वज्ञानस्य विरोधितयेत्यर्थः । नन्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भवत्येवेत्यत आह—साध्यसंशयेति । ननु संशयशून्यकालेऽपि सिपाधयिपाकाळीनसाध्यनिश्चयात्मकं साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमत्येवेत्यत आह—आदीति । आदिना सिपाधयिपाकाळीनसिद्धिपरिमहः । नच संशयान्तरोत्पत्त्यैवानुमितिसिद्धिरिति वाच्यम् । सति विशेषदर्शने संशयायोगात् । पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमरमद्री ।

शुल्काऽऽमनिश्चयवतोऽपि सिपाधयिपायाऽनुमित्युपपत्तये निश्चयसाधारणसाध्यसंसर्गज्ञानत्वेनैवैतन्मते कारणतायाः प्रतिपादितत्वादिति विभावनीयम् । मूले अप्रसिद्धेति । पूर्वमगृहीतसाध्यविशेष्यकेत्यर्थः । तथाच पृथिवीतरत्वव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शजन्यसाध्यविशेष्यिकायाः पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमितेरभावापत्तेरित्यर्थः । उदारदूषणमवतारयति—नन्यप्रसिद्धेति । न भवत्येवेति । आचार्यमते सर्वान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया व्यतिरेकसहचारेणापि अन्यव्याप्तिरेव गृह्यते इति तैरज्ञीकारादुभयपरामर्शादनुमितेरसिद्धत्वादन्यव्याप्तेः साध्यप्रदितमूर्तिकत्वेन व्याप्तिज्ञानसमय एव साध्यज्ञानावश्यकत्वादिति भावः । सिद्धिपरिमह इति । सिद्धिः साध्यनिश्चय । सिद्धिसत्त्वे सिपाधयिपां विना नानुमितिरतः कालीनान्तम् । तथाच घनगर्जितेन मेघानुमितिस्यले संशयनिश्चययोर्द्वयोरप्यभावेन साध्यवत्ताज्ञानं नानुमितिहेतुरिति भावः । घनगर्जितेन मेघानुमितिस्यलेऽपि संशयं कल्पयित्वा क्षणविलम्बेनैवानुमिति द्येयते अतो नानुपपत्तिरिलाशब्दते—नचेति । संशयोत्पत्त्येवेति पाठः । स्वतीति । गर्जितध्रुवणानन्तरमेव मेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्पत्तौ सेव मेघमावच्छेदिकसंशयप्रतिबन्धादित्यर्थः । नच विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धाद्भावाच्चेतिमानासंभवात्मनसा निश्चय एवागिचति वाच्यम् । तथासति सिद्धेः प्रतिबन्धश्चरेनानुमित्युपपत्तेः । क्षणविलम्बेन कल्पयत इति चेत् परामर्शस्यैव नासापर्यायाऽनुमित्यनिर्वाहादिति भावः । अत्राप्यन्तरपदं ग्रामादिकमेवोक्त्यले पूर्वसंशयामावादिति ध्येयम् । यदि चैतत्पाठग्रामाप्येव्याग्रहः तदा संशयं विनैलादिशूलस्य व्याप्तिस्तरणादिना परामर्शोत्पत्तिश्ले पूर्व संशयस्य नासादित्यभिप्रायकर्ता,

त्युत्पत्तेश्च । एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रति-
बन्धकं मानाभावाद्गौरवाच्च । अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि
दिनकरी ।

तस्मादज्ञप्रमात्वमेव वाच्य इति प्राचीनमतं दूषयति—एवमिति ।
प्रमात्वज्ञानमपि प्रमात्वनिश्चयोऽपि । मानाभावादिति ।
प्राज्ञाभावानवगाहिनस्त्रादृशज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः ।
ननु पक्षे साध्याभावज्ञानेऽपि तत्राप्राप्ताप्यज्ञानकालेऽनुमितेरुदयात्
साध्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकम् । अस्मन्मते तु तदा साध्याभावज्ञान-
प्रमात्वनिश्चयाभावादेवात्रानुमित्युत्पत्तिरत आह—गौरवादिति ।
तथाच तत्रानुमितिनिर्वाहाय संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञाना-
भाव एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते नतु पक्षविशेष्य-
कसाध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं गौरवादित्यर्थः ।
यत्र पक्षे साध्याभावज्ञानमस्ति नतु तत्र प्रामाण्यज्ञानं न याऽप्रा-
माण्यज्ञानं तत्राप्यनुमितिर्न भवत्येवेति भावः । साध्याभाववत्पक्ष-
घटितप्रमात्वविषयकत्वेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वा-
रामरुद्री ।

परिकल्प्य घनगर्जितस्यलेऽपि संशयोत्पत्त्यनन्तरमेवानुमितिरित्यभिप्रायं च कल्प-
यित्वैव संयोजनीयम् । नच साध्याभावज्ञानस्य ज्ञानत्वेन निवेशे संशयधार्मिक-
प्रमात्वनिश्चयदशाद्यामपि अनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः ।
साध्याभावांशे निश्चितप्रामाण्यकस्य संशयस्यापि साध्याभावनिश्चयसमशीलत्वाद्-
न्यधोभयत्रापि निश्चयत्वनिवेशेनैवैतन्मते गौरवापत्तिरिति भावः । प्राज्ञा-
भावानवगाहिन इति । यद्धर्माविच्छिन्ने साध्यवत्त्वमवगाहतेऽनुमितिसिद्ध-
वच्छिन्ने प्राज्ञसाध्यस्याभावानवगाहिन इत्यर्थः । तेन साध्याभाववति साध्याभाव-
प्रकारकमितिप्रामाण्यनिश्चयस्य साध्याभाववगाहित्वेऽपि नानुपपत्तिः । न साध्या-
भावज्ञानमिति । न साध्याभावनिश्चय इत्यर्थः । प्रतिवादिना साध्याभावनि-
श्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमादित्यवधेयम् । गौरवादिति । पक्षविशेष्यकत्वा-
पेक्षया पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानविशेष्यकत्वस्य साध्याभावनिश्चयतापेक्षया
साध्याभावप्रकारकत्वनिश्चयत्वस्य स्वातिमुक्त्वादित्यर्थः । नन्यप्रामाण्यज्ञानाना-
स्करुन्दितयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्तिरिति तद्-
पावच्छिन्नत्वमेव हि हेत्वभावाल्लक्षणम्, तच्च साध्याभाववति प्रकृतपक्षे साध्याभाव-
प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसाधारणमेव, अधिकं तु प्रविष्टमित्यादिन्यायादिति वाद-
प्रामाण्यस्य हेत्वामासता तन्मतेऽपि दुर्गारेत्वासाक्षां निराकरोति

तद्भावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता-
पत्तेः । किंतु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दिदवाधबुद्धेः प्रतिबन्ध-
कता । तत्र भ्रमत्वशङ्कावियटनेन प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुप-
युज्यते । नच बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः पक्षे हेत्व-
दिनकरी ।

सत्याभासत्वं दुर्घारमिति तु न । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव
वाटशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति । नन्वगृहीताप्रा-
माण्यरुसाध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रथमोपस्थितप्रमात्व-
निश्चय एव तथा स्यादत आह—अन्यथेति । सत्प्रतिपक्षादावि-
त्यादिना विरोधादिपरिग्रहः । प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यस्यानुमित्यादावि-
त्यादिः । ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तद्भावे
तु नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमत
आह—किंत्विति । क्वचिदुपयुज्यत इति । तथा चानुमिति-
तत्कारणज्ञानान्यतरं प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वाभावात्
साध्याभावज्ञानप्रमात्वं हेत्वाभास इति भावः । व्यभिचारज्ञानादे-
रित्यादिनाऽसिद्धिज्ञानपरिग्रहः । भेदादिति । तथाच बाधस्थलेऽ-
सिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेऽपि बाधज्ञानस्य व्यभिचारादिविषयक-
त्वाभावेन तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः । नच हेतुमान् पक्षः
साध्याभाववानित्याकारक एव बाधग्रहः कुतो न भवति सामग्रीस-
त्त्वान् तथाच व्यभिचारमितिकैव बाधबुद्धिरिति वाच्यम् । पराम-
र्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन बाधबुद्धेर्यव्यभिचारविष-
यतामट्टी ।

घटपक्षेत्यादि । आभासत्वायोगादित्यत्र पूर्ववाक्यस्यं तस्यैवउपन्यते ।
प्रथमोपस्थितेति । उच्यतेप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य प्रमात्वाभावघटितत्वेन
प्रतियोगिज्ञानविधया प्रमात्मकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मज्ञानात्पूर्वमपेशि-
तत्वेन प्रथमोपस्थितत्वलाघवादेव साध्याभावप्रमात्वस्य हेत्वाभासत्वमुचितमिति
भावः । विरोधादीति । यद्यपि व्यभिचारादीलेव वक्तुमुचितं तथापि सत्प्रति-
पक्षस्येव विरोधस्यापि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्, व्यभिचारादीनां तु अनु-
मित्यादावित्यादिपदमाश्रयणमर्थ एवेति तथाभिधानमिति ध्येयम् । साक्षादित्यनेन
प्रतिबन्धकत्वोपयोगिज्ञानम्याश्रितेति । तस्येति । बाधस्थलेत्यर्थः । व्यभिचार-
विषयकत्वासंभवादिति । ननु परमार्शोत्तरं बाधबुद्धेर्यव्यभिचारविषयकत्वा-

भावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यम् । बाधज्ञानस्य व्यभि-
चारज्ञानादेर्भेदात् । किंच यत्र परामर्शनन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र
व्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं
वाच्यम् । एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्य-
पृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।

दिनकरी ।

यकत्वासंभवात् एकत्र हेतौ व्यभिचाराव्यभिचारविषयैकनिश्चया-
संभवात् । नन्वयोगोलरूपक्षकधूमसाध्यकबद्धिहेतुके बाधलौकिक-
प्रत्यक्षव्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि व्याप्तिनिश्चये सत्यपि भविष्य-
तीत्यत आह—किंचेति । अकिंचित्करत्वादिति । व्यभिचार-
ज्ञानं ह्यनुमितौ न साक्षात्प्रतिबन्धकं किंतु परामर्शप्रतिबन्धद्वारा ।
तथाच परामर्शोत्तरकालीनं व्यभिचारज्ञानमकिंचित्करमिति तत्र
बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः । व्यभिचाराद्यसद्दीर्घमपि
बाधं प्रदर्शयति—एवमित्यादिना । बाधस्यैवेति । तत्र पक्षे
हेतुसत्त्वेन स्वरूपासिद्धेः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावबहुतित्व-

रामरुद्री ।

संभवेपि परामर्श एव बाधप्रहातमधोऽस्तु तयोच्य साध्यव्याप्यहेतुमान्यसः साध्या-
भावत्वमिति व्यभिचारविषयकबाधबुद्धिसंभव इत्याद्यद्यामाह—एकत्रेति ।
प्रतिबन्धकानावस्य कार्यकालवृत्तिरत्वेन कारणत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् ।
एकत्र पक्षे साध्यव्याप्यसाध्याभावविषयकज्ञानासंभवाच्चैतदपि इष्टव्यम् । बाध-
लौकिकेति । विरोधिज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदककोटी लौकिकसंनिर्घातन्यर-
निवेशेनायोगोलकर्मिकपरामर्शोत्तरमपि तद्धर्मिकलौकिकबाधबुद्धिरिव तदुत्तर-
मपि बद्धिधर्मिकधूमाभाववदयोगोलकवृत्तिलक्षणव्यभिचारविषयकलौकिकप्रत्यक्षं
अविष्यतीत्यर्थं तेषां बाधबुद्धेर्द्व्यभिचारविषयकत्वमुपपद्यत एवेति भावः । तत्रेति ।
अनुमित्यादित्यर्थः । ननु स्वरूपासिद्ध्यभावेपि व्यभिचारेऽस्त्वेवोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन
गन्धाभाववति घटे पृथिवीत्वस्य उत्त्वादित्यत आह—प्रतियोगिव्यधि-
करणेति । व्यभिचारघटकताव्याभावे प्रतियोगिव्यधिकरण्यसाध्याप्रवेशे कपि-
संयोग्येत्तद्वृत्तादित्यादिरादेतोरपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः । अथोक्तबुद्धे-
तोर्बाधितत्वापत्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षादरेव बाधत्वे-
नाप्रीकरणीयः एवमुपदेतोः सत्प्रतिपक्षितत्ववारणात् प्रतियोगिव्यधिकरण-
साध्याभावव्याप्यवत्तदस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमप्यप्रीकरणीयम् । यत्तु साध्यस्य
प्रतियोगिव्यधिकरण्यपटितसाध्याभावव्याप्तिगता विरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षप्रदस्य

नच पक्षे घटे गन्धसत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यम् । पक्ष-
तावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बा-
धतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये
एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाध-
व्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगु-
पदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रवृ-
त्तिनकरी ।

रूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः । बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये
हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति पाठः । बाधः
साध्याभावविशिष्टपक्षादिस्तद्व्याप्यः सत्प्रतिपक्षस्तद्धिन्ना व्यभिचार-
विरुद्धासिद्धास्तद्व्याप्याना तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । व्यभिचारादेरिव
व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिप्रवृत्तिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पक्ष
हेत्वाभासानन्तर्गतत्वे तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः । न
प्रतिबन्धक इति । साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्य-

शमकरी ।

साध्यप्रवृत्तिरोधित्वात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटित एव सत्प्रतिपक्षोऽ-
ङ्गीक्रियत इति नोक्तसद्वेत्तो साध्याभावव्याप्यवत्त्वमिति । तत्र । तथासति प्रति-
योगिवैयधिकरण्यघटिततदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव भवेत् तद्वत्तावुद्धिप्रतिबन्धक-
त्वमित्यायात् तथाच पूर्व ग्रन्थकारोक्तस्त्वानुमितिकारणपरामर्शस्य साध्यसहाय
प्रतिबन्धकत्वस्यानुपपत्ते । अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटित-
व्याप्तेरेव विषयत्वात् तस्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्यापि साध्या-
भावव्याप्यस्य साध्यविरोधित्वसम्भवेन तस्यैव घटप्रतिपक्षत्वमुच्यते । एवमेव प्रति-
पक्षत्ववच्छिन्नघटे यत्र गन्ध साध्यत्वे न तत्र बाध सम्भवति । गन्धभावस्य घटे
प्रतियोगित्वमानाधिकरण्यत्वादिति । नैवम् । यत्र देशकालयो स्वरूपसम्बन्धरूप-
पक्षतावच्छेदकत्व तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि बाधत्वाङ्गीकारादिति
व्येयम् । अत्र न सत्प्रतिपक्षोपि प्रतियोगिव्यधिकरणगन्धभावव्याप्यस्य घटेऽ-
संभवादत् एवावच्छिन्नबाधोदाहरणमिदम् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेन बाधस्य
हेत्वाभासान्तरताप्यापि न स्यात् । सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वं नानुपपन्नम्याप-
स्याधिकदेशप्रतिपक्षे क्षतिविरुद्धात् । नच गन्धभावस्य केवलस्य संयोगभाववत्त्वेन-
सम्भवितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितगन्धभावव्याप्यवत्त्वस्या-
प्यापि संभवेनेत्यापि सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेनेति वाच्यम् । एतादृशस्य सत्प्रति-
पक्षत्वाङ्गीकारे घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादिघटोऽपि दुष्टत्वापत्तिरित्यलं

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

यस्तूभयस्माद्वावृत्तः सत्वसाधारणो मतः ॥ ७३ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

कार्यः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्ष-
वृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् । विपक्षः
साध्यवद्भिन्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । वस्तुतो
विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् । विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकता-
वीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् । यस्तूभयस्मादिति ।
सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः ।
विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दसा-
दित्यादौ यदा शब्दोऽनित्यत्वस्य संदेहस्तदा सपक्षत्वं घटा-
दीनामेव तद्व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् ।
यदा तु शब्दोऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम् । इदं तु
प्राचां मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
ययीति । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्
दिनकरी ।

वत्साधारणविरोधित्वे मानाभावादिति भावः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

दूषकतावीजस्य भिन्नतयेति । साधारणस्याव्यभिचारज्ञाने विरु-
द्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असाधार-
ण्यघटकं सपक्षत्वं मिश्रयगर्भं नतु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह—सपक्ष
इति । एवमप्येऽपि । सपक्षत्वविपक्षत्वयोर्निश्चयत्रनिवेशस्य फल-
माह—शब्द इत्यादिना । पूर्वमुक्तमिति । असाधारणः साध्या-
सामानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
यिपक्षक इति । अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा गृह्यते तेन सर्वम-
समरुद्री ।

पक्षवितेन । इति पाठ इति । अचिपुत्रकं तत्पदरहितस्य पाठस्य दर्शनादेत-
दमिहितम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अत्रेऽपि विपक्षत्वनिर्बन्धनेऽपि । साध्यागावन्नानां न
विपक्ष इत्येतन्मात्रमेव निश्चितत्वाद्यनिवेश इति भावः । गृह्यत इति । ननु
सिद्धावधिपक्षविरुद्धविशिष्टविषयभावरूपेति शेषः । साध्यनिश्चयेत्यादि संभवादित्यन्तं
उद्येऽन्ते हेतुः । पक्षस्येति । तथाच गृहे पक्षपदं पक्षवापरं भावप्रधाननिर्देश-

नच पक्षे घटे गन्धसत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यम् । पक्ष-
तावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बा-
धतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासात्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये
एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाध-
व्याप्यसत्यप्रतिपक्षो भिन्न एव स्यत्प्रेच्छेन मुनिना पृथगु-
पदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रघट्ट-
दिकधी ।

रूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः । बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये
हेत्वाभासात्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति पाठः । बाधः
साध्याभावविशिष्टपक्षादिस्तद्व्याप्यः सत्प्रतिपक्षस्तद्भिन्ना व्यभिचार-
विरुद्धासिद्धास्तद्व्याप्यानां तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । व्यभिचारादेरिव
व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिमद्प्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पक्ष
हेत्वाभासानन्तर्गतत्वे तस्माद्विरुद्धहेत्वाभासत्वं सादित्यर्थः । न
प्रतिबन्धक इति । साध्याभावव्याप्यव्याप्यत्वात्तानस्य साध्य-

रामरद्री ।

साध्यपक्षमिरोपित्वात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटित एव सत्प्रतिपक्षोऽ-
प्रीक्रियत इति नोध्यहेतोः साध्याभावव्याप्यवत्त्वक्षयमिति । तत्र । तथापि प्रति-
योगिवैयधिकरण्यघटिततदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव सर्वत्र तद्वत्तादुद्दिप्रतिबन्धक-
त्वमिच्छामातं तथाच पूर्वं धन्यकारोचस्यानुमितिकारणपरामर्शेण साध्यसम्बन्ध-
प्रतिबन्धकत्वस्यानुपपत्तेः । अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटित-
व्याप्तेरेव विषयत्वात् तस्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्यापि साध्या-
भावव्याप्यस्य साध्यमिरोपित्वसंभवेन तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुचितम् । एवचोत्पत्ति-
क्षणवच्छिन्नघटे यत्र गन्धः साध्यते न तत्र बाधः सम्भवति । गन्धाभावस्य घटे
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति । मैवम् । यत्र देशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूप-
पक्षतावच्छेदकत्वं तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि साध्याभाववत्त्वादिति
ध्येयम् । अत्र न सत्प्रतिपक्षोपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्यवत्त्वस्यापि घटेऽ-
संभवादत् एवाद्यद्वैतानापोशादरण्यमिदम् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षसङ्कीर्णदेन साध्यस्य
हेत्वाभासानन्तरत्वात्पि न स्यात् । सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वं नानुपपन्नं व्यापक-
स्याधिकदेशकृत्वित्वे शक्तिविरुद्धात् । नच गन्धाभावस्य केवलस्य संयोगाभाववत्त्वे-
कान्वयितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितव्याप्यवत्त्वस्याप्यवत्त्वस्या-
पि संभवेनेतस्यापि सत्प्रतिपक्षसङ्कीर्णदेवेति वाच्यम् । एतादृशस्य सत्प्रति-
पक्षतावच्छिन्नघटे गन्धत्वात् पृथिवीत्वादिसादिप्रदेशोत्पि दुःखत्वावतिरिक्तं

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

यस्तूभयस्माद्वावृत्तः सत्वसाधारणो मतः ॥ ७३ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

कार्यः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्ष-
वृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् । विपक्षः
साध्यवद्भिन्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । वस्तुतो
विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् । विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकता-
वीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् । यस्तूभयस्मादिति ।
सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः ।
विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वा-
दित्यादौ यदा शब्दोऽनित्यत्वस्य संदेहस्तदा सपक्षत्वं यदा-
दीनामेव तद्वावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् ।
यदा तु शब्दोऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम् । इदं तु
प्राचां मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
यितीति । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्
दिनकरी ।

वसाक्षानविरोधित्वे मानाभावादिति भावः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
दूषकतावीजस्य भिन्नतयेति । साधारणस्याव्यभिचारज्ञाने विरु-
द्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असाधार-
ण्यघटकं सपक्षत्वं निश्चयगर्भं नतु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह—सपक्ष
इति । एवमप्येऽपि । सपक्षत्वविपक्षत्वयोर्निश्चयत्वनिवेशस्य फल-
माह—शब्द इत्यादिना । पूर्वमुक्तमिति । असाधारणः साध्या-
सामानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
यिपक्षक इति । अत्र पक्षत्वा साध्यसंशयरूपा गृह्यते तेन सर्वम-
रामरुद्री ।

पक्षवितेन । इति पाठ इति । इतिपुस्तके तापदरहितस्य पाठस्य दर्शनादेत-
दभिहितम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अत्रेऽपि विरुद्धत्वनिश्चयेऽपि । साध्याभाववन्मात्रं न
विपक्ष इत्येतादृशाभावेऽपि निश्चितत्वाश्लेषेण इति भावः । गृह्यत इति । नतु
विपक्षविपक्षविरुद्धवृत्तिवृत्तिभावरूपेति शेषः । साध्यनिश्चयेऽपि एवमादिल्लभं
घट्टेऽपि हेतुः । पक्षस्येति । तयाव गूढे पक्षपरं पक्षतापरं भावप्रदाननिर्देश-

सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः । इदं तु न सम्यक्पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं

दिनकरी ।

भिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिपाधयिषा च तदा साध्य-
निश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रदसंभवात्तस्य सद्धे-
तोरलक्ष्यतया सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धभावविशिष्टस्य पक्षस्य
तदा केवलान्वयित्वेऽपि तत्र नातिव्याप्तिः । अनुपसंहारिणो हेत्वा-
भासत्वमुपपादयति—सर्वमभिधेयमित्यादिना । सामानाधि-
करण्यग्रहस्थलान्तराभावादिति । संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवार-
णाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यं वाच्यतया
प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्य-
निश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
प्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिप्रदानुत्पादान्न तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो
हेत्वाभासत्वमिति भावः । क्षतेरभावादिति । तदानीमपि केव-
लान्वयिपक्षताकत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः । तथाच
तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजनवत्त्वाभा-
वाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । नच संशयसामग्र्याः सत्त्वान्
कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् । सर्वत्वधर्मितावच्छेदक-

रामट्टी ।

त्सादन्यथा आकाशाख्यताभावो गिलो प्यसप्रागभावभिन्नाभावत्वादित्यादेरनुप-
संहारित्वाभावेनानुपपत्तेरिति प्येयम् । ननु सशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वेन
सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वेऽपि क्वचित् साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न
रुपट इत्यत आह—संशयोत्पत्तीति । तदानीमपि पटोऽभिधेय इत्यादि-
निश्चयदष्टायामपीत्यर्थः । क्षतेरभावादिति । तादृशनिश्चयकालेऽपि सर्वम-
भिधेय न वेत्ति सशयसंभवहर्षत्वावच्छेदेन निश्चयाभावादिति भावः । ननु
द्विमेतावत्वेकत आह—तथाचेति । समानप्रकारत्वेनैवेति । तद्वर्गिता-
वच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्वर्गितावच्छेदकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वाव-
च्छिष्टे षाभिधेयत्वव्याप्यपटपदवाच्यत्ववस्तानिश्चयसत्त्वेन तदवच्छिष्टे संशयसा-
मग्र्यभावादिति भावः । समानविषयकत्वेनेति । तद्विशेष्यसंशयसामग्र्याः

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥७४॥
 आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
 व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥७५॥
 पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
 हृदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥
 व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

तस्य तथापि केवलान्यपिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । यः
 साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो
 बोधितः । तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः
 ॥ ७ ॥ असिद्धिं विमजते—आश्रयासिद्धिरित्यादि ।
 पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति ।
 स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमादिक इति । नीलधूम-
 त्वादिकं गुह्यतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्या-
 दिनकरी ।

कसंशयसामग्रीसत्त्वेऽपि घटत्वादिधर्मितावच्छेदककसाध्यनिश्चयो-
 त्पादे बाधकाभावान् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधात् । समानविषयक-
 त्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽप्याह—अस्तु वेति । तस्य सहचाराग्रहस्य । तस्य
 स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वा-
 भावादिति भावः । नच तत्र सहचाराग्रहप्रयोजकः संशय एव हेत्वा-
 भासः, तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वान् । नच संशयविषयस्य
 साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् । सर्वमभि-
 धेयमित्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विसतरः ।
 तदर्थं इति । तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ७४ ॥

रामहृदी ।

तद्विश्लेष्यकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वे त्वित्यर्थः । ननु सर्वमभिधेयमित्यादौ साध्या-
 भावविशिष्टपक्षाप्रतिज्ञावपि संशयविषयसाध्यादेरेवाभासत्वमस्तु इत्यत्र आह—
 अन्यत्रेति । सर्वतो वक्षिमानित्यादौ हेत्वाभासवारणाय यद्रूपावच्छिन्नत्वविषयकत्व-
 मनुमेतिप्रतिबन्धकतानतिरिफृतिरद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाप्रीकरणीय-
 त्वा साध्यादेरेतथात्वादिति भावः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ननु धूम इति प्रतीतेरपि

सामानाधिकरण्यग्रहस्यलान्तराभावान्नुमितिः । इदं तु न सम्यक्पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं

दिनन्ती ।

भिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिपाघयिषा च तदा साध्य-
निश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रहसंभवात्तस्य सद्धे-
तोरलक्ष्यतया सिपाघयिषाविरहविशिष्टसिद्धभावाविशिष्टस्य पक्षस्य
तदा केवलान्वयित्वेऽपि तत्र नातिव्याप्तिः । अनुपसंहारिणो हेत्वा-
भासत्वमुपपादयति—सर्वमभिधेयमित्यादिना । सामानाधि-
करण्यग्रहस्यलान्तराभावादिति । संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवार-
णाव निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यं वाच्यतया
प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्य-
निश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
प्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिप्रदानुत्पादान्न तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो
हेत्वाभासत्वमिति भावः । क्षतेरभावादिति । तदानीमपि केव-
लान्वयिपक्षताकत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः । तथाच
तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजनकत्वाभा-
वाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । नच संशयसामग्र्याः सत्त्वात्
कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् । सर्वत्वधर्मितावच्छेदक-

रामहरी ।

त्वादन्वया आकाशालन्ताभावो नित्यो यस्यप्रारम्भभावभिन्नाभावात्त्वादित्यावेरनुप-
संहारित्वाभावेनानुपपत्तौपि ध्येयम् । ननु संशयस्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वेन
सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वेऽपि क्वचित् साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यनिधयो न
दुष्येत् इत्यत आह—संशयोत्पत्तीति । तदानीमपि घटोऽभिधेय इत्यादि-
निधयदशायामपीत्यर्थः । क्षतेरभावादिति । तादृशनिधयकालेऽपि सर्वम-
भिधेयं न वेत्ति संशयसंभवात्सर्वत्वावच्छेदेन निधयाभावादिति भावः । ननु
किमेतावदेत्यत आह—तथाचेति । समानप्रकारकत्वेनैवेति । तद्धर्मिता-
वच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्धर्मितावच्छेदकनिधयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वाव-
च्छेदे चाभिधेयत्वव्याप्यघटपदवाच्यत्ववत्तानिधयसत्त्वेन तदवच्छिन्ने संशयसा-
म्यभावादिति भावः । समानविषयत्वेनेति । तद्विच्छेदकसंशयसामग्र्याः

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥७४॥

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥७५॥

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।

हृदो द्रव्यं धूमवत्त्वाद्त्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । यः साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितः । तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः ॥ ७ ॥ असिद्धिं विभजते—आश्रयासिद्धिरित्यादि । पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति । स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमादिक इति । नीलधूमत्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्या-

दिनकरी ।

कसंशयसामग्रीसत्त्वेऽपि घटत्वादिघर्मितावच्छेदककसाध्यनिश्चयोत्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधात् । समानविषयकत्वेन प्रविबन्धकत्वेप्याह—अस्तु वेति । तस्य सहचारामहस्य । तस्य स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्यानुभित्यनुत्पादप्रयोजकत्वाभावादिति भावः । नच तत्र सहचाराग्रहप्रयोजकः संशय एव हेत्वाभासः, तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वान् । नच संशयविषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् । सर्वमभिधेयमित्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः । तदर्थं इति । तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ७४ ॥

रामरुद्री ।

तद्विशेष्यनिधयप्रतिषन्पकत्वे त्वित्यर्थः । ननु सर्वमभिधेयमित्यादौ साध्याभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयसाध्यादेरेवामासत्त्वमस्तु इत्यत आह—व्यन्यथेति । पर्वतो बहिमानित्यादौ हेत्वाभावकारणाय चद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमनुमितिप्रतिषन्धकतानतिरिक्तत्वात्तद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाप्रीकरणीयतया साध्यादेरतयात्वादिति भावः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ननु पूस इति प्रतीतेरपि

विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥

प्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात्
धूमप्रागभावत्वसंग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति । विरुद्धयो-
रिति । कपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्र-
दिनङ्गी ।

धूमप्रागभावत्वेति । तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वघटित-
त्वेन तत्सङ्घटो न स्यादिति भावः । स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषि-
पयत्वरूपस्याघटितत्वाभावाद्दधान्तरेति । नच नीलधूमत्वस्यापि
तादृशधर्मान्तराघटितत्वमस्त्येव धूमत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावा-
दिति वाच्यम् । स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकता-
निरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वपर्यवसितस्य
तदर्थत्वान् शुद्धधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वनीलत्वादिविशिष्ट-
धूमत्वपर्याप्त्यावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदान् । नन्वेवं वह्निमदन्यानु-
चित्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकतानुपपत्तिस्यस्य वह्निस्वरूपतादृश-
धर्मान्तराघटितत्वात् धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकतापत्तिन्या-
यधर्मान्तरस्य विशेष्यविधयाऽघटकत्वविवरणस्यागन्वयत्वादिति चेन्न ।
स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वान् वह्निस्वरूप-
वह्निमदन्यानुचित्वाव्यापकत्वाद्दधूमत्वस्य धूमान्यान्यत्वव्यापकत्वा-
द्योक्तदोषासंभवान् । स्वव्यापकत्वं च धर्मान्तरस्य स्वघटकसाध्य-
संनिवृत्तावच्छेदकत्वेन अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वस्य वह्निव्या-
पकत्वस्यैव ।

विशिष्टधूमत्वादिविषयकत्वं शुद्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वात्तदस्यदधमाह—स्येति ।
तदर्थत्वात् । धर्मान्तरपदासंवात् । पर्याप्ते प्रत्येकवृत्तिषु तु पर्याप्तिसम्बन्धेन
तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभिन्नत्वमेव पर्याप्त्यनधिकरणत्वस्थाने कथं प्रत्येक-
मुभयभिन्नत्वमेव केवलधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्तावच्छेदकत्वावच्छिन्न-
नेदधत्वादिति श्यंयम् । वह्निमदन्यानुचित्वस्येति । परंतो वह्निमान् नदि-
मदन्यानुभेति कथं तदर्थस्य सर्वधर्मतात्वेनेत्यापत्त्यसंभवादिति भावः । ननु
धर्मान्तराघटितस्य विशेष्यविधया धर्मान्तराघटित कृतदधत्वमेव धूमत्वस्य
विशेष्यविधया नीलधूमत्वावच्छेदकत्वेन वह्निमदन्यानुचित्वे वह्निस्वरूपस्य न तदा घट-
कत्वमिति न तस्य व्याप्यतावच्छेदकतापत्तिरेत्यत आह—धूमान्यान्यत्वा-
देरिति । साध्यसंबन्धित्वावच्छेदकत्वेन व्याप्यव्याप्यतावच्छेदकत्वेन ।

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

तिपक्षत्वमत उक्तं विरुद्धयोरिति । तथा च स्वसाध्यविरु-
द्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापराम-
र्शविषय इत्यर्थः । साध्यशून्य इति । पक्षः पक्षतावच्छे-
दकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं

दिनकरी ।

प्यतावच्छेदकत्वापत्तेः धूमत्वालोक्तयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापक-
त्वादिति । विरुद्धयोः परामर्श हेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हेत्वोः परामर्श
इति भ्रमवारणायाह—स्वसाध्येति । एवं सत्प्रतिपक्षत्वेनाभिमतो
हेतुः तत्साध्यविरुद्धो यः साध्याभाव इत्यर्थः । ननुत्पत्तिकालीन-
घट इत्यादिमूलोक्तमयुक्तम्, तत्र पक्षे घटे गन्धशून्यत्वाभावाद्न
आह—पक्षतावच्छेदकेति । कालस्यैव देशस्यापि पक्षतावच्छेद-
कत्वे बाधसंभवात्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां परिहर्तुमाह—एव-

रामरुद्री ।

स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशधर्मवत्त्वमेव व्यापकत्वमिति
भावः । इति सूत्रेति । यथापत्ते पक्षतो चक्षिमान्भूमादित्वादीं बह्व्यभावव्या-
प्यपापानमयस्य परामर्शदृश्यां सरप्रतिपक्षानुपपत्तेः प्राचीनैः तत्रापि सत्प्र-
तिपक्षान्नीकारादिति भावः । साध्यसाध्याभावयोरविरोधस्यैव तुभ्यपरामर्शस-
त्त्वेऽपि न सरप्रतिपक्षव्यवहार इति मन्तव्यम् । गन्धशून्यत्वाभावादिति ।
निरवच्छिन्नवृत्तिकगन्धाभावविरुद्धादित्यर्थः । तेनोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे गन्धा-
भावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थत्वे तुत्पत्तिकालीन-
त्वविशिष्टघटनिरूपितगन्धाभावनिष्ठाधेयतायां निरवच्छिन्नत्वेन भवति तदृश-
गन्धाभावबद्धिशिष्टपक्षो बाध इति भावः । अथवा गन्धशून्यत्वाभावात्प्रधा-
भावाभावादित्यर्थः । गन्धसत्त्वादिति यावत् । तयाव प्रतियोगिव्यधिकरण-
साध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वेन कपमत्र बाध इति भावः । पक्षपदस्य पक्षता-

मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चानन-
 भट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमान-
 खण्डम् ॥

दिनकरी ।

मिति । बोध्यमिति । तत्र पक्षे वृक्षे संयोगसत्त्वेऽपि पक्षतावच्छे-
 दकमूलावच्छेदेन संयोगाभावादिति भावः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥
 ७८ ॥ इति श्रीभारद्वाजकूलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मज-
 महादेवमठविरचिते मुक्तावलीप्रकाशेऽनुमानखण्डं समाप्तम् ॥

रामरद्री ।

वच्छेदकविशिष्टार्थवन्ने च देशकालयोः पक्षतावच्छेदकवस्थले पक्षतावच्छेदका-
 वच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि पृथक् वाधतया न बाधानुपपत्तिरिति भावः ॥
 ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति दिनकरीतरङ्गिण्यामनुमानतरङ्गः ॥

उपमितिखण्डम् ३

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥७९॥

उपमितिं व्युत्पादयति—ग्रामीणस्येति । यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणायोक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाद् ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टः तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्जातं तदुपमितिकरणं तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं गवयो दिनकरी ।

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह—उपमितिमिति । तत्र गवये । सादृश्यदर्शनं सादृश्यप्रत्यक्षम् । तदुपमितिकरणमिति । नवीनमतेनैतत् । अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सहकारीति सांप्रदायिकमतं तु सहकारितयाऽऽवश्यकसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम् । स्मरणं यज्जायत इति । रामरुद्री ।

अवसरसङ्गतिमिति । प्रतिबन्धघटीभूतशिष्यजिज्ञासाविभूत्या अनन्तरवृत्तान्तत्वमवसरः प्रकृते चानुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षोपजीकृतेऽप्यनुमानस्य बहुवादिसंमतत्वेन निरसनीयात्पवादिविप्रतिपत्तिकृत्वेन सुगमतया अनुमान एव प्रायशो व्युत्पित्तयोः प्रथमतो जिज्ञासा जायत इत्यनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धघटीभूतजिज्ञासाविभूत्या अवश्यवक्तव्यत्वमुपमानस्यैववसरसङ्गत्याऽनुमाननिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणमिति भावः । सादृश्यप्रत्यक्षमिति । सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यसंबोधोपमतिकरणत्व उपमानस्य प्रत्यक्षोपजीकृत्वमेव न संभवति सादृश्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षानन्तरमेवोपमिति रजुभूयते चेत्प्रतिपक्षेण ज्ञानपदं प्रत्यक्षपरतया व्याख्यातमिति बोध्यम् । एतदिति । गवयधर्मिकगोसादृश्यप्रत्यक्षस्य करणत्वाभिधानमित्यर्थः । सांप्रदायिकमतमुपदर्शयति—अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोध इति । वाक्यार्थस्मरणमिति । व्यापारद्वारा तत्रान्यस्यापि तस्यापारवोपगमादिति भावः । नन्वेवमुद्धोषकान्तरवधाद्यनातिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं विनाप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह—सादृश्यविशिष्टेति । सांप्रदायिकमतोपेक्षार्थं मीरमाह—सहकारितयेति । युक्तमिति । तदतिरिक्तस्य करणावसरस्य कल्पने गौरवादिति भावः । ननु

दिनकरी ।

सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योद्बोधकविधया सादृशवाक्यार्थस्मरण-
त्वादिति भावः । तदेव व्यापार इति । एतेन सादृश्यविशिष्ट-
पिण्डदर्शनोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थोद्बोधत्वात्तिदेशवाक्यार्थस्मरणा-
पेक्षाभावात्तिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्-
शनं करणं किंतु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं विशेषणज्ञानविधया तज्ज-
न्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं च द्वयं व्यापार
इति कस्यचिन्मतं प्रत्युक्तम् । यत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तर-
मतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात् किंतु तदुत्तरं
पुनः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तदुत्त-
रमेवोपमितिरिति भावः । गाययो गायपदवाच्य इति ज्ञानं
यज्जायत इति । एतेनोपमितिनं प्रमित्यन्तरं किंतु शाब्दबोधा-
त्मिकैव गोसदृशो गवय इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितसादृश्यावच्छे-
देन गवयपदवाच्यत्वप्रहस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारक-
रामकरी ।

सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योपमानत्वेऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तथापारत्वानुप-
पत्ति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारत्वात् स्मरणस्य च स्वसमान
प्रकारकानुभवजन्यत्वनिवमादिति मूलोपमतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वम-
संगतमित्याशङ्का निराकुरुते—सादृश्येति । तथावातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य
पूर्वतनशाब्दबोधजन्यत्वेऽपि तत्रोद्बोधकविधया सदृशपिण्डदर्शनमपि कारणमेवेति
नानुपपत्तिरिति भावः । एतेनेति । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यापारकसदृशपिण्ड-
दर्शनस्वैर्बोधमिति करणत्वोपवर्णनेनेत्यर्थः । बोध इति । शाब्दबोध इत्यर्थः ।
अभावादिति । अनुभवात्मकातिदेशवाक्यार्थस्यैव सत्त्वादिति भावः । नन्वेव
सादृश्यस्यै किं करणं को व्यापारः शाब्दबोधस्य सदृशपिण्डदर्शनात् यत्वेन
तथापारत्वात्तथादित्याशङ्क्यामेकदेशमित्यनुसारेण करणव्यापारौ प्रदर्शयति—
किंत्वित्यादि । सादृश्यज्ञानमात्रमिति । मात्रपदेन गवयत्वावच्छिन्न
विशेष्यकत्वात्प्रतिशेयः । द्वयमिति । उभयोरपि विशेषणानविधया
सादृश्यज्ञानजन्यत्वान् सदृशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं च विनोपमितत्वे
दपेन तयोर्द्वयमिति करणत्वाच्च विनिगमनाविरहादिति भावः । एतेन यनेनोदमर्थ
प्रकृत्यति—यत्रेत्यादि । अनभ्युपगमादिति । नन्वेव सादृश्यस्यैऽप्युपमि-
तेरनुभवमिदं तथाऽनुभवापलापप्रसङ्ग इत्यत आह—किंत्विति । तदुत्तर
मेवेति । तथाच अणुवविलम्बेनोपमितेऽप्यनुभवापलापपत्तिरिति
भावः । गाययो गायपदवाच्य इतीति । पिण्डे अणु संयोगानन्तरं योग-

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥ ८० ॥

गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः न त्वयं गव-
यपदवाच्य इत्युपमितिः गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात्
दिनकरी ।

स्यैवोपमितिस्वरूपत्वादित्यपास्तम् । गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवा-
च्यत्वविषयिण्या उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना
शाब्दबोधरूपत्वासंभवादिति । नच गोसाहस्यस्य गवयत्वस्य च
प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमिति-
र्नतु साहस्यावच्छेदेनेति वाच्यम् । उपस्थितेस्तौल्येऽपि गवयत्वजा-
त्यपेक्षया गोसाहस्यस्य गौरवज्ञानेन तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वो-
पमितेरनुदयात् गवयपदाद् गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च
तत्प्रकारकशाब्दबोधे तदवच्छेदेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् । नच द्रव्य-
त्वविशिष्टे साहस्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोप-
रामद्वी ।

सृष्टितया गवयत्वजातेरपि प्रत्यक्षेण ग्रहणात्तदवच्छिन्नधर्मिकमेव गोसाहस्यज्ञानं
गोपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिरेपि नानुपपत्तेति मूलाभिप्रायः । यत्तु गोसाहस्यो
गवयपदवाच्य इत्यारम्भकवाक्याज्जायमानः शाब्दबोध एवोपमितिः नतु प्रमि-
लन्तरम् । नचैवं गोसाहस्यस्यैव गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वमुपमितिरेपि यो नतु
गवयत्वस्येति वाच्यम् । इत्यत्रादित्याह तन्मतं दूषयति—एतेनेति । उपमिते-
र्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेनेत्यर्थः । गवयत्वविशिष्टोपस्थिति
चिनेति । एकवाक्यपटकगवयपदप्रवर्णेऽपि तदानीं गवयत्वजातेरेव प्रत्यक्षतया
तद्विशिष्टे शक्तिग्राहकप्रमाणाभावेन च इत्या गवयपदजन्यगवयत्वावच्छिन्नोप-
स्थितेरसंभवेन तदवच्छिन्नधर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधोपास्येन साह-
स्योपमितेः प्रमिलन्तरत्वावश्यकत्वादिति भावः । ननु गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपद-
वाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः नतु गोसाहस्यवच्छेदेनेत्यत्रैव प्रमाणं न पदशामो येन उ-
पमितेः प्रमिलन्तरताऽऽवश्यकी स्यादित्याशङ्कते—नचेति । त्वन्मत इति शेषः ।
समतो तु गवयत्वजातिप्रत्यक्षत्पूर्वमेव शाब्दबोधात्मकोपमितेरुपगमादिति ध्ये-
यम् । अनुदयादिति । नतु प्रत्यक्षेण गवयत्वोपस्थित्यनन्तरं गौरवज्ञानेन प्रतिर-
न्धात् गोसाहस्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वज्ञानासंभवेऽपि तत्प्रत्यक्षत्पूर्वमेवार्-
म्भकपुर्यवाक्यात्साहस्यशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकभाव इत्यत्र आह—गवयपदा-
दिति । अनुभूयते च गवयपदात्तारदा एव शाब्दबोध इति भावः । नन्वस्तु गवय-

दिनकरी ।

मितेरनुदयात् तद्धर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनोपमिति-
जनकं वाच्यम् । तथाच यदा गवयत्वाविजात्यनुपस्थितिसदा
सादृश्यस्य सस्यानादिगुरुधर्मविशिष्टे प्रहातदवच्छेदेन गवयादि-
पदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तस्या, भ्रम-
त्वेन तादृशगुरुधर्मावच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वासाधकत्वादिति ।
इदमुपलक्षणम् । वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं जलादिविधर्म-
गुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीत्वावच्छेदेन
पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलमित्यपि बोध्यम् । ननूपमा-
नस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः । नच प्रत्यक्षादिप्रमितिविजा-
तीयप्रमितिकरणत्वात् तस्य प्रमाणान्तरत्वम् उपमितेः प्रत्यक्षा-
दिप्रमितितो विजातीयत्वाभावादिति चेन्न । चक्षुरादिव्यापारविग-
मेऽपि उपमितेरुत्पादेन चाद्युपत्वाद्यसंभवात् वा मानसत्वम् मान-
रामकरी ।

पदाद्रवयावप्रकारकशब्दबोधोपपत्तये गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमित्या गवद-
त्यस्य गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वसिद्धिं तथाप्यतिदेशवाक्याद् गोसादृश्यसामा-
नाधिकरूप्येनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिशब्दबोध इत्यत्र मानाभाव गोसादृश्या-
वच्छेदेनापि गवयपदवाच्यत्वावगाहिशब्दबोधोत्पत्तौ बाधकभावात् । नच गव-
यत्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वावगाहिशब्दानसामर्थ्येन तत्र बाधिवेति वाच्यम् ।
तादृशज्ञान प्रति गवयत्वावच्छिन्नधर्मिकगोसादृश्यज्ञानस्य कारणत्वेन प्रत्यक्षेण
गवयत्वानुपस्थितिदशायां तादृशज्ञानपटितोपमितिसामर्थ्या अर्थाभावात्तथा गोसा-
दृश्यावच्छिन्नदेव गोसादृश्यस्यापि गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वसिद्धिर्निश्चयपूर्व-
स्याद्युत्ते—नचेति । प्रहादिति । शब्दबोधोपात्मकमहादित्यर्थः । तादृश-
शब्दवाच्योपपत्तयपि गोसादृश्यस्य गुरुत्वेन तत्र गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वस्य
बाधितत्वात् । बाधितार्थविषयत्वेन तस्या प्रमत्वात् न तथा निवृत्तिसिद्धिरिति
सामर्थ्ये—इष्टापत्तेरित्यादि । सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनमिव वैधर्म्यविशिष्ट-
पिण्डदर्शनमपि इधियुपमितौ करणम् । अत्र अकार्यवैधर्म्यवती पृथिवीपदवा-
च्येतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः । पृथिवी पृथिवीपदवाच्येऽनुपमितिरेत्याह—
इदमुपलक्षणमिति । ननु गौरमानस्य प्रमाणान्तरत्वं गवयो गवयपदवाच्य-
इत्युपमितिसामर्थ्यानिश्चयस्य गवयाद्ये शीघ्रकाले गवयपदवाच्यत्वात् अतीतिक्रम-
कालेनैव गौरमानसंभवात् । नच चक्षुरादीनामेवैव्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणेनोप-
मितिसिद्धेर्भावात् न तत्र बाधुत्वावर्थात् इति वाच्यम् । इत्यत्र वैधर्म्यकालान्तर-
कालसंभवेनोपमितेर्विजातीयत्वमिति त्वे मानाभावादिज्ञानकोरमित्येवोकीकृत्युत्प-

॥ ७९ ॥ ८० ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्य-
विरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥

दिनकरी ।

सोत्तरमनुत्पद्यमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपमित्य-
नन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमा-
णान्नावाद्य अन्यथानुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्यनुमितिः
च्याप्त्यादिज्ञानं विनाप्युदयात् । न शाब्दं पदज्ञानाजन्यत्वात् । न
स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति संक्षेपः ॥ ७९ ॥ ८० ॥
इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेव-
भट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे उपमानखण्डं समाप्तम् ॥

रामरुद्री ।

सायनाक्षिकी विलक्षणप्रमितिं व्यवस्थाप्य तत्कारणत्वेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं
व्यवस्थापयति—नन्वित्यादि । साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति ।
ननु लौकिकविषयतैव साक्षात्कारव्यञ्जिका मनसस्तु बहिर्विषये लौकिकसंनि-
कर्षाभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्मानसप्रत्यक्षत्वेऽपि तदुत्तरं न साक्षा-
त्करोमीति प्रतीतिसम्भवः व्यञ्जकभावादन्यथा स्वर्गविषयकालौकिकमानसोत्तरमपि
स्वर्गं साक्षात्करोमीति प्रतीत्यापत्तेः इत्थं सोपमिनोमीति प्रतीतेरपि सादृश्यज्ञानो-
त्तरमानसमेव विषयोरनु ननु विजातीयप्रमितिरेत्यस्वरत्तादाह—अन्ययेति ।
अनुमितेरपीति । व्याप्तिज्ञानोत्तरमानसस्यैवानुमिनोमीति प्रतीति विषयत्वसंभ-
वादिति भावः । तमान्वानुमिनोर्नात्यनुव्यवसायविषयीभूतानुमितिर्यथाप्रमित्यनन्तरं
तस्योपमिनोमीतिविलक्षणानुव्यवसायविषयीभूतोपमितिरपीति भावः । ननु गवयो
गवयपदवाच्यः गोसदृशतापन्नैवं तथैव भवति स्यतिरेक्यनुमिति रूपैवोपमितेरस्तूप-
मिनोमीति प्रतीतेरपि शक्तिविधेयश्चानुमितेरेव विषयोऽस्तिवत्याशङ्कं निराशये—
नापीति । संक्षेप इति । नात्तुमिनोमि न शृणोमि न स्मरामि किंतूपमिनो-
मीति प्रतीतेरपि प्रमित्यन्तरमेवोपमितिरिति भावः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति श्रीभद्रामऋषिरिविरचितायां दिनकरी-
तरङ्गिण्यामुपमानतरङ्गः ॥

शब्दखण्डम् ४

पदज्ञानं तु करणं द्वारं नत्र पदार्थधीः ।

शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥८१॥

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति—पदज्ञानं त्रियति । नतु ज्ञायमानं पदं करणम् । पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् । पदार्थधीरिति । पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानगतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः । तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम् । अन्यथा घटादिपदात् सम-
दिनकरी ।

उपजीव्योपजीवकभावरसङ्गतिमभिप्रेत्याह—मूले पदज्ञानं त्रियति । एवकारार्थकस्य मूलस्यतुशब्दस्य व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति—मुक्तागल्यां नतु ज्ञायमानमिति । मौनिश्लोकादौवित्यादिना द्वित्वादिबोधकविजातीयहस्तचेष्टादेः संप्रदः । अन्यथा पदार्थज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे । तत्रापि पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि ।
रामरुद्री ।

उपजीव्योपजीवकभावेति । अत्रातिदेशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्यैवोपमानत्वमिति प्रार्थनमते शब्दस्यार्थज्ञानजन्यत्वेन शब्दस्यैव तन्मते प्रमाणत्वेन च शब्दोपमानयो स्वरूपत उपजीव्योपजीवकभावः । शक्तिज्ञानात्मकोपमिति-जयत्वेन शाब्दबोधोपमिजोरप्युपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः । सादृश्यज्ञानमेवोपमानमिति नवीनमते तु उपमितिद्वारा शाब्दबोधनिष्ठोपमानोपजीवकत्वस्य आध्यात्मिकरूपरूपरूपरासम्बन्धेन शब्दनिष्ठत्वं बोध्यमिति भाव इति केचिदाहुः । तत्र ध्येयम् । सादृश्यज्ञानात्मकोपमानजन्यत्वस्य सादृश्यसम्बन्धेनैवोपमिती अस्वादुपमितेरपि पदज्ञानरूपत्वेन शब्दप्रमाणरूपत्वान् स्वरूपत एव शब्दति संभवान् । यद्यपि शाब्दबोधोपमानत्वनये उपमानेऽपि शब्दोपजीवकत्वमस्तीति शब्दनिष्ठरूपान्तरमेवोपमानं भूतो न निरूपितमिति बहुं शक्यते तद्यपि शब्देरेनन्तरामिधानव्याप्यत्वाभावेन न दोषः । प्रथितं चंद्रमनुमानराष्ट एव । एष चार्थार्थकस्येति । एवशास्त्रोऽर्थो यस्मिन्नि मध्यमलोपसमासेनेवकारार्थबोध स्येत्यर्थः । हस्तचेष्टादेरिति । तथाच मौनिश्लोकस्येति विजातीयहस्तचेष्टास्येति च शब्दोपकारणाभावेन ज्ञायमानपदभावात्शाब्दबोधो न स्यात् । पदज्ञानस्य करणत्वमिति नवीनमते तु त्रिपदा हस्तचेष्टया च शब्देतिपदज्ञानाद्भवति शाब्द-

वायसंबन्धेनाकाशसरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधोपपत्तेः ।
वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धः । अत्रैव शक्तिज्ञानस्योप-
योगः । पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्संबन्धेन तत्सरणा-
नुत्पत्तेः । पदज्ञानस्य हि एकसंबन्धिज्ञानविधया पदार्थोपस्था-

दिनकरी ।

घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अन्यथा वृत्त्येत्वस्यानुपादाने । ननु वृत्ति-
र्यदि शक्तिस्तदा गङ्गापदात्तीरादेर्बोवो न स्यात् तत्र शक्त्या पद-
जन्यतीरोपस्थितेरभावादत्त आह—वृत्तिश्चेति । अन्यतरसंबन्धः
अन्यतरात्मकः संबन्धः । अत्रैव पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव ।
सा चेति । यद्यपीश्वरेच्छाया ऐक्याद् घटशब्दाद् घटो योद्धव्य
इतीश्वरेच्छा पटेऽप्यस्तीत्यतिप्रसङ्गः । एवं गङ्गापदजन्यबोधविषय-

रामरुद्री ।

बोव इति भावः । पदार्थज्ञानमात्रस्येति । यद्यपि प्रत्यक्षादिना घटादिज्ञाने
पदज्ञानजन्यत्वाभावेन पदज्ञानव्यापारत्वमसंभवदुक्तिकमेव तथापि घटपदबो-
धोऽयं घट इत्यस्याप्युपनयनशक्तिर्पविधया पदज्ञानजन्यत्वेन व्यापारत्वसंभवो
बोध्यः । अयं घट इति शाब्दबोधस्य तु पदज्ञानजन्यत्वं कुलमभेवेति भावः ।
घटकत्वमिति । पदजन्यपदार्थोपस्थितिपटकं पदजन्यत्वं वृत्तिरूपसंबन्धसह-
कारेण बोध्यमिति मूलार्थो बोध्य इति भावः । ननु वृत्तिरूपसंबन्धज्ञानस्य
सहकारित्वं वृत्त इति चेदित्यम् । एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति रीत्या
पदपदार्थयोर्वृत्तिरूपसंबन्धज्ञाने सत्त्वेन पदज्ञानात् पदार्थस्मरणं जायते ननु पद-
ज्ञानमात्रे । इत्थिहस्त्रिपकयोः संबन्धाज्ञाने इत्थिपकदर्शनेऽपि इत्थिनोऽस्मरण-
मिति संबन्धज्ञानस्य संबन्धिज्ञानसहकारित्वमावश्यकमिति । इत्थं च पदजन्येत्सा-
दिमूले पदज्ञानजन्येत्सारिरेयोर्बोध्यः । एकसंबन्धिज्ञानस्यैवापरसंबन्धिस्मार-
कत्वादिति । तीरोपस्थितेरभावादिति । गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरे
गृहीतत्वादेव गङ्गापदेन प्रवाहोपस्थितौ तीरोपस्थितिसंभवेन तीरे गङ्गापदसत्त्व-
रुत्पत्तादिति भावः । अन्यतरसंबन्धः, अन्यतरात्मकः, अन्यतरात्मकः, अन्यतरात्मकः—
अन्यतरात्मक इति । पदजन्यपदार्थोपस्थितावेवेति । शक्तिज्ञानाभावे
पदजन्यसंबन्धरूपलक्षणसहस्योपसंभवेन पदादार्थयोः संबन्धज्ञानाभावात् पद-
रानेन शाब्दबोधप्रयोददीभूतपदार्थस्मरणोत्पादनसंभवात् । तथापि पदभिन्नायेनेत्र
कारिकायां शक्तिविषयः पदज्ञानसहकारित्वमुक्तमिति भावः । प्रतिप्रसङ्ग इति ।
घटपदबोधव्यवप्रवाहोच्छाया घटपदशक्तिवे तस्या ईश्वरमाप्रवृत्तितेन पटे
घटपदशक्तिर्न स्यादिति विशेष्यतासंबन्धेनेव तादृशोच्छायात्वं शक्तिरूपेणैवम् ।

पकत्वम् । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबन्धः सा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्वरेच्छायाः सत्त्वात् दिनकरी ।

त्वप्रकारकेच्छायास्तीरेऽपि सत्त्वाच्छक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिस्तथापि गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरेऽभावाद्गङ्गादिपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छैव गङ्गादिपदानां शक्तिः । तीरादिनिष्ठविशेष्यताया गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपितु शुद्धविषयतात्वेनेति नातिप्रसङ्गो न वा लक्षणोच्छेद इति । आधुनिके नाम्नि आधुनिकैः पित्रादिभिरेकादशेऽहनि सङ्केतिते नाम्नि । इतीश्वरेच्छाया इति । एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणे-

रामकरी ।

तथाधेश्वरस्यानेकेच्छाकल्पने गौरवात् घटपदादौ बोद्धव्य पटपदापटो बोद्धव्य इति समूहात्मकस्वरूपेनेच्छाव्यक्तैरेव तत्रास्तीरणीयतया तस्याश्च विशेष्यतासंबन्धेन पटेऽपि सत्त्वेन घटपदशक्यत्वप्रसङ्ग इति भावः । तीरेऽपि सत्त्वादिति । भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वेन गङ्गापदाद्यवयवा तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन तद्विषयत्वस्यापीश्वरेच्छावामावश्यकतादिति भावः । नातिप्रसङ्गो न वा लक्षणोच्छेदप्रसङ्ग इति । तत्पदजन्यबोधविषयतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वस्य तत्पदशक्यत्वाभ्युपगमेनेश्वरेच्छानिरूपितपटपदजन्यबोधविषयतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया पटादावयवत्वेन न पटादेस्तादृशविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वमिति न पटादेर्यदपदशक्यत्वमिति भावः । अन्यथा तदभावमिति तत्रप्रकारकत्वेनेश्वरेच्छाया मित्यदिति त्वापत्तेः । तीरादौ गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहाराभावेनेश्वरेच्छायां गङ्गापदजन्यबोधविषयस्तीरं भवतित्याधारकता न स्वीक्यते अपितु विषयता गङ्गापदजन्यबोधीया भवन्तु तीर विषयतावद्भवतिस्वेवरीत्या विशदलितव्यपदेशे विषयतात्वेनैव गङ्गापदजन्यबोधविषयतायास्तीरे भगवदिच्छायाऽवगाहनातीरादौ गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन नेश्वरेच्छावत्त्वमिति स्तीरादौ गङ्गापदशक्यत्वाभावात् तीरादिविषयकशान्दबोधनिर्वाहात् लघुगङ्गीशब्दोऽप्यावश्यक इति भावः । एतेन मित्यपने मद्रितोपनं तस्यैव प्रकृततावच्छेदकत्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयस्तीरं भवतितीश्वरेच्छानिरूपिततीरनिष्ठविशेष्यतायां

आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति मंप्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किंतिच्छैव तेनाधुनिकसङ्केतितेऽपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः । शक्तिप्रहस्तु व्याकरणादितः । तथाहि—

“शक्तिप्रहं व्याकरणोपमान-
कोशाप्तवाक्याद्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विष्टुतेर्वदन्ति
साक्षिष्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” ।

दिनकरी ।

त्यर्थः । आधुनिकसङ्केतिते तु आधुनिकमात्रसङ्केतिते नदीवृ-
क्षादिपदे तु । सप्रदायमतेऽखरसं इदि निषाय नवीनमतं
दर्शयति—नव्यास्त्विति । न शक्तिरिति । तथा सत्याधुनिकस-
ङ्केतिताप्रथादिपदाच्छाब्दबोधो न स्यादिति भावः । मतद्वयेऽप्य-
पभ्रंशात्मकगर्ग्यादिपदे शक्तिभ्रमादेव बोध इत्यवचेदम् । व्याकर-
णादिति । नू सत्तायाम् पर्वमाने लडित्यादिव्याकरणादित्यर्थः ।

रामरुद्री ।

गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं नाभ्युपेयते किंतु वृद्ध-
विषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वमेवेति प्रत्यक्षारोचिर्न सत्तच्छत एवेति
केवाचिदाक्षिपो निरवकाश । आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति मूलमपविदत्
आधुनिके नास्ति शक्तिरस्त्येति मूलमित्याह आधुनिके नाम्नीलस्य नामविशेष-
परतामाह—आधुनिक इत्यादि । मूले एकादशेऽहनि पिता नाम श्रुयारित्य-
नन्तरं ध्रुवेति पूरणीयम् । ईश्वरेच्छामा सत्त्वादित्यस्य सङ्केतितत्वात्तदजन्य-
बोधविषयत्वप्रकारकतत्तदविशेष्यकमगवदिरच्छाया सत्त्वादित्यर्थः । नन्वेताधु-
शब्दानामपि इतिरिक्तैर्दर्शनात्तथा तदूपेण मगवदिरच्छाया अवगाहो न
प्राप्नोति । अनन्तप्रकारताविसम्पत्ताव्यवच्छिन्नत्वेन गौरव चेत्यभिप्रायेणाह—
एतावदाहकाहीनेति । तथाप्येकादशाहकाहीनपितृशक्तिरसत्तदजन्यबोधवि-
षय पितृ शक्तिरिति विशेष्यो भवदित्याहारकमेव मगवदिरच्छाकल्पनमिति भावः ।
नन्वेवमप्याधुनिकसङ्केतिते तु इत्यादिमूलमपहतमेव एकादशेऽहनि पित्रारित्य-
देति तनास्ति शक्तिरिति चतुर्थो भागपद पूर्वमिति—आधुनिकमात्रेति ।
मात्रपदेनेश्वरत्वात्सि । पूर्वोक्तानां सामान्यरूपेणेश्वरसङ्केतयत्वात्तौ शक्ति-
परत्वेऽपि न शक्तिरिति भावः । अस्य रसमिति । वक्ष्यमाणमित्यर्थः । अस्य रसं
प्रच्छयति—तथासतीति । शक्तिप्रम एषणाप्रदं च विनेत्यादि । तेन
शक्तिप्रमादिना शान्दबोधसंभवेऽपि न शक्तिः । इदमुपलक्षणम् । ईश्वरानुप्री-

धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति । कश्चित्
सति वाचके त्यज्यते । यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्ति-
रुच्यते । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा मह चैत्रस्याभेदान्वयः । तच्च
गौरवात् त्यज्यते । किंतु कृतौ शक्तिर्लाघवात् । कृतिश्चैत्रादौ
प्रकारीभूय भासते । नच कर्तुरनभिधानाच्चैत्रपदोत्तरं तृतीया

दिनङ्गी ।

लाघवादिति । कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः ।
नच कर्तुरनभिधानादिति । अनभिहित इत्यधिकारीयेण
कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेनानभिहितकर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः ।

रामरञ्जी ।

कर्तृणा प्रानाकरादीनाभोश्चरेच्छास्त्रशक्तिप्रहासमनेन शाब्दबोधानुपपत्तिरित्यपि
द्रष्टव्यम् । मूले धातुप्रकृतीति । धातुप्रातिपदिकेस्त्वर्थः । प्रत्यया विभक्ति-
द्वितास्त्रात् । आदिना समासादिपरिग्रह समासादापि वैयाकरणे सतयज्ञी
कारात् । तत्र 'भूयनाया'मित्यादिपतो शक्तिप्राहकम् । पावकादिप्रातिपदिकव्यापि
न्याकरणाच्छक्तिग्रह । प्रत्ययातो पाकार्यकत्वस्य तदुत्तरकप्रत्ययस्य कर्तृत्वाद्येक-
त्वस्य च तत्र प्रतिपादनात् । तत्र गवादिप्रधानप्रातिपदिकाना कोशादेश शक्तिप्र-
हति मन्तव्यम् । वस्तुतो धातुप्रकृतीत्यस्य वस्तुरूपप्रकृतीत्यर्थः । धातौ प्रकृतित्वप्रद-
शनं च प्रत्ययतो नैलक्षण्यद्योतनायैव । अत एवादिना समासादिहृत्तीना उपग्रहोऽपि
सङ्गच्छत । तेषामपि प्रातिपदिकत्वादिति सारम् । 'वर्तमाने लङि'त्यादिक तु प्रत्यये
शक्तिप्राहकमिति विवेकः । कृतित्वजातेरिति । किञ्चिदविशेषिणस्त्वैकस्य
कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघव कृतेष्वविशिष्टानामनन्तकृतीना शक्य-
तावच्छेदकत्वे गौत्वम् । जातेरेव स्वरूपतो मानाम्युपगमेन कृते स्वरूपत शक्य-
तावच्छेदकत्वात्मवादिति भावः । नवीनेर्वैयाकरणेषु आश्रयमात्र एव कर्तृकर्मा
स्याद्यो शक्ति स्वीक्रियते कृत्वादिव्यापारपर्यशोर्धातुनैव लाभात्, आश्रयत्व
चास्योपाधिनिष्ठि तन्मते न गौरवम् । परंतु 'ल कर्तरी'त्यादिमूलभूतस्यविरोध
एव । नच कर्तरीत्यस्याश्रय श्लेषाथ इति वाच्यम् । तथासति 'स्वतन्त्र कर्ते'ति
सूत्रव्यापारभाषाया वैपर्यापते । स्वशास्त्रे चत्र कर्तृपदप्रयोगस्तत्रायमर्थ इति
शापयितुमव पारभाषादरात् । स्वातन्त्र्य च कारकान्तरव्यापारानदीनव्यापारवत्त्व
तथातिगुहभूतमेव । इत्थं च "फलव्यापारयोर्धातुराथवे तु तिष्ठ स्मृता"
इति धारिकापि सूत्रविद्वद्भिर । किञ्च कर्तृपदस्य लक्षणवैवाध्यायकत्व वाच्यम् ।
कृतेमत् एव तस्य मुख्यार्थत्वात् । तथाच वरं तदपेक्षया कृतावेव लक्षण-
रूपत्वम् । आश्रयत्वस्यास्योपाधिस्वरूपत्वे मानामावादापारतास्य तस्य स्वरूप
संबन्धरूपत्वोदाननुगतत्वादिति मन्तव्यम् । अनभिहित इत्यधिकारीये

स्यादिति वाच्यम् । कर्तृसंख्यामिधानस्य तत्र तत्रत्वात् । संख्यामिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वमर्थः । तेन चैत्र दिनकरी ।

तत्र कृतीयायाम् । तत्रत्वात् प्रयोजकत्वात् । ननु कर्तृसंख्यामिधान एव किंप्रयोजकं इत्यागच्छ्य तत्रप्रयोजकं दर्शयति—संख्यामिधानेति । चैत्रः पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यतण्डुलादिव्युदासायाह—कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति । ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्राप्यातेनेकवचनत्वरूपेणोक्तायाः संख्यायाश्चैत्रेऽन्वयः स्यात् । कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्च । किंच पकूनन्नं मुज्यत इत्यादावन्नादौ संख्यान्वयानुपपत्तिः । पाककर्मत्वस्याग्रेऽन्वयेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वामावाद्दत्त आह—कर्मत्वादीत्यस्येति । तथाच कर्मत्वपदमितरपरमनवरुद्धत्वं रामरुद्री ।

येति । अनभिहितविचारसूत्रानन्तरपठित 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति सूत्रेणेत्यर्थः । किं प्रयोजकमित्यादाइयेति । चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रप्रयोजकं इत्येवावस्थानेनाभिधीयते ननु तण्डुलादिगतेत्यत्र नियमश्चाभावे चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादावपि चैत्रगणसंख्यामिधानस्येव नृतीया न स्यादित्याद्येवामिति पर्यवशित्यर्थः । कर्मन्वयाद्यनवरुद्ध इतीति । प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इतिपदस्य तु मूल एवापि यत्र तण्डुलं पचतीति प्रयोगे द्वितीयायाः कर्मत्वे नैव तात्पर्यं तत्र तण्डुले संख्यान्वयकारणं प्रयोजनं दर्शयिष्यतीति तदुपेक्षितम् । नच कर्मत्वादिपदवाचां द्वितीयेषु न चाप्यु 'कर्मणि द्वितीये'तित्तिमिधानादिति वाच्यम् । अत्रापुत्थेऽपि प्रयोजनप्रदर्शने वाच्यमात्रात् । अत्रुपयोग एव प्रयोजनं दर्शनीयमिति नियमात् । अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोपरमा तत्र शाब्दबोधोपादानस्यैवमादिति श्येयम् । नन्यित्यादि । कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि द्वितीयादिभारवृत्तिभक्त्यर्थमित्येवत्वं तदा चैत्र इत्येतादौ चैत्रस्यैवार्थकारत्वं एव विशेषणत्वेऽपि कारवृत्तितत्त्वं कर्मत्वादावितिरेक्येनःकदापार्थगुण्याया मैत्र इव चैत्रेऽप्यन्वयः स्यादतः कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं निर्वक्ष्येति भावः । एवं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि कर्मत्वाद्यनन्वितत्वं तदा पकूनन्नं मुज्यत इत्यादौ पाककर्मत्वेनातिरिक्ते भावे स्यात्तत्रार्थोपस्थाप्या मान्यदो न स्यात्त इत्येवार्थवृत्तिः भावः । इत्थं चैत्रान्वितत्वेन तात्पर्याविषयत्वमित्यस्य परित्यागोऽनुचित इति श्येयम् । नन्विदत्तं कर्मत्वादिपदं चैत्रं । विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं तदोपस्थाप्येन तात्पर्याविषय-

इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः । यत्र कर्मादौ
दिनकरी ।

अविशेषणतयाऽविवक्षितत्वम् । वस्तुतस्त्वितरस्यापि न विवक्षा ।
अविशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् । अविशेषणत्वं प्रकारताशून्यत्वं
तस्य च शाब्दबोधोदात्तं पूर्वं चैत्रादावपि सत्त्वात् चैत्र इव मैत्रो गच्छती-
त्यादौ चैत्रेऽपि संख्यान्वयापत्तिः । नच चैत्रीय सादृश्यमित्यवान्तर-
वाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात् कथमविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यम् ।
यत्र खलेकपोतन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवा-
क्यार्थबोधस्य पूर्वमभावादतो विशेषणत्वसात्पर्याविषयत्वपर्यन्ता-
नुयावनम् । नच चैत्र एव पचति चैत्रश्चैत्रं पश्यतीत्यादावेवकारा-
रामरुद्री ।

त्वपरतामाह—वस्तुतस्त्विति । नन्वितरविशेषणत्व परित्यज्येतरविशेषणत्वेन
सात्पर्याविषयत्वानुयावनमफलमित्याशङ्कां निरसिषु तत्प्रयोजनं दर्शयन्नाह—
अविशेषणत्वमिति । एवकारार्थेऽन्यस्मिन्निति । एवकारार्थमिति विधेयम् ।
अन्ययोगव्यवच्छेद, अयोगव्यवच्छेद, अलयायोगव्यवच्छेद इति । अत्र
विशेष्यसङ्गतैवकारसाध्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रा-
न्यस्मिन् पाककर्तृत्वयोगो व्यवच्छिद्यते सत्रान्यस्मिन् योगे व्यवच्छेदे च
पृथगेवैवकारस्य शक्तिः । अन्यरूपार्थस्तु चैत्रादेशे विशेष्यविधया भासते ।
संबन्धरूपयोग एवाऽऽयातार्थकृते प्रतियोगित्वेनान्वयः । तादृशयोगसाधारणरूप
व्यवच्छेदे प्रतियोगिविधयाऽन्वयः । अभावधान्यस्मिन् प्रकारविधया भासते ।
तथाच चैत्र पाकानुबूलवृत्तिमान् चैत्रान्य पाकानुबूलवृत्तिसंबन्धाभाववानित्या
कारक एव शाब्दबोधो भवति । एवचोक्तस्थले संबन्धस्य केवलावयित्वेन
संबन्धाभावाप्रसिद्ध्या शक्तिग्रह एव न समवतीत्यपि प्रत्युक्तम् । विशेषणसङ्गतैव-
कारस्य चायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा सङ्घ पाण्डुर एषेत्यादौ सङ्घे पाण्डुरायोगो
व्यवच्छिद्यते । क्रियासङ्गतैवकारस्य चालयायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा नील
सरोजं भवत्येत्यादौ सरोजे नीलगन्धनस्यात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यते नलयोगो
व्यवच्छिद्यते । अन्वितररोने नीलत्वावयवस्यापि सत्त्वादिति ध्येयम् । अत्राप्य
योगेऽप्यलयात्वं सरोजत्वव्यापकत्वमेव वाच्यमन्यस्य दुर्बलत्वात् तथाच सरोज
निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकनीलत्वसंबन्धाभावस्याप्रसिद्ध्या तदवच्छेदो दुर्घटः ।
तथाप्ययोगेऽन्यत्त्वस्य सरोजनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्य व्यवच्छेद
एवालयायोगव्यवच्छेदपर्यय इति नोक्तानुपपत्तिः । नचैवकारार्थेतिरिक्तवेषे
पण्येन सात्पर्याविषयत्वमेव कर्मनाशनवदत्वं वाच्यम् । अत्राप्येवकारार्था
न्यस्मिन् विशेषणत्वेऽपि न तत्र संख्यान्वयानुपपत्तिरत एषेतरपदमपि सार्वक-
मित्याशङ्कामाह—चैत्र इत्यादि । अत्र द्वितीयार्थे कर्मत्व एव चैत्रस्य विशेष-

दिनकरी ।

र्थेऽन्यस्मिन् कर्मादौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं तत्र संख्यान्वय इति वाच्यम् । विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वस्य विध-
क्षितत्वात् । चैत्रस्योक्तस्थले विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तात्प-
र्यविषयत्वात् तत्र संख्यान्वयोपपत्तिः । यदि च चैत्र इव मैत्र
इत्यादौ चैत्रादेर्यदा न विशेषणत्वं तदा चैत्रेऽपि संख्यान्वयापत्तिः ।
नच शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वाच्चैवमिति वाच्यम् । नानार्थाति-
रिक्तस्थले शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे मानामावादित्युच्यते तदा
रामरुद्री ।

णत्वेन तात्पर्यविषयत्वाच्चैत्रे संख्यान्वयो न स्यादिति भावः । विशेषणत्व-
मात्रेणेति । मुख्यविशेष्यत्वेन तात्पर्याविषयत्वे सति विशेषणत्वेन तात्पर्य-
विषयत्वं तदभावः संख्यान्वये नियामक इति भावः । ननु नानार्थकसंभवादिप-
दात्कदाचिद्वचनस्यैव कदाचिदस्यैव बोध इति नियमनिर्वाहाय तादृशस्यैव एव
तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वं ननु सर्वत्र एकार्यरूपदस्थले तदेतुत्वकल्पने मीजामावादेवं
च चैत्र इवेत्यादौ चैत्रादेरिवाथे यदा न विशेषणत्वे तात्पर्यं तदा चैत्रादौ संख्या-
न्वयः सादित्याशङ्कते—यदि चेत्यादिना । नानार्थातिरिक्तस्थले इति ।
इदमुपलक्षणम् । तात्पर्यासत्त्वेऽपि भ्रमात्मकतात्पर्यज्ञानसंभवेन शाब्दबोधनात्रे
तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चैत्रे संख्यान्वयप्रतिदृश्या । तदेत्यादि । विशेषण-
त्वमात्रप्रयोजकं यच्चैत्र इवेत्यादौ प्रथमान्तचैत्रपदं तदनुपस्थान्यत्वमेवाविशेषणत्व-
प्रदेनात्र विवक्षितम् । तथाच चैत्र इवेत्यत्र प्रथमान्तचैत्रपदस्यैवार्थे विशेषणत्व-
मात्रप्रयोजकतया तदनुपस्थान्यत्वेन न तत्र संख्यान्वयः । चैत्र एव पञ्चतीत्यादौ
चैत्रे संख्यान्वयोपपत्तये मात्रपदम् । मुख्यविशेष्यत्वाप्रयोजकत्वे सति विशेषण-
त्वप्रयोजकत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वम् । यद्यपि चैत्र इवेत्यादावपि चैत्रपदज-
न्यपदार्थस्मरणे चैत्रो मुख्यविशेष्यतयेव भासते इति न तस्यापि विशेषणत्वमा-
त्रप्रयोजकत्वं तथापि शाब्दबोधनिवृत्तिरविशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वमिह विवक्षित-
मिति न चोऽपि दोषः । नचात्र प्रथमान्तेति व्यर्थमिति वाच्यम् । चैत्रचैत्रं पर्य-
तीत्यत्र द्वितीयान्तचैत्रपदस्य विशेषणत्वमात्रप्रयोजकतया तदनुपस्थान्यत्वस्य चैत्रे
सत्त्वेन तत्र संख्यान्वयोपपत्तये तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । नचैवमपि यत्र चैत्रः
पचति चैत्र इव मैत्रः सुन्दर इति वाक्यद्वयजन्यसमूहालम्बनशाब्दबोधस्तत्र चैत्रे
संख्यान्वयो न स्यात् । तत्र तथाविधप्रथमान्तपदोपस्थान्यत्वस्यैव तदानीं सत्ता-
दिति वाच्यम् । यत्र यत्रप्रथमान्तपदाख्यातपदाभ्यां स्वप्रयोज्यपरस्परनिवृत्त्यनि-
रूपकभावापन्नविषयताद्याल्लिङ्गशाब्दबोधो जन्वते तत्र विशेषणत्वाप्रयोजकतत्त्व-
प्रथमान्तपदोपस्थान्यत्वाभावात्साख्यातार्थसंख्यान्वयप्रयोजकत्वोपगमादित्युक्तस्थले

न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति । यद्वा घात्व-
र्यातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः । तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छ-
तीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् । स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय
दिनकरी ।

विशेषणत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्त्वदानुपस्थाप्यत्वं
धोष्यम् । न विशेषणत्वे तात्पर्यं न विशेषणत्वमात्रे तात्पर्यम् ।
तथाच तण्डुलं पचतीत्यादौ यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां
तण्डुलबोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुले संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्ते-
त्यादीति भावः । इदमुपलक्षणम् । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ घात्वर्थ-
स्वापादौ संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्वावश्यकत्वात् ।
द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलार्थ-
माह—यद्वेति । चैत्रादेर्वारणमिति । तस्य सादृश्ये विशेषण-
रामकरी ।

पचतीत्याख्यातपदचैत्र इवेत्यादिभिन्नवाक्यस्थचैत्रपदान्यां न सादृशशब्दबोधो
जन्य इति न तत्र संख्यान्वयानुपपत्तिः । अतस्तत्त्वमपि प्रत्यर्थं साधु सङ्ग-
च्छन इति ध्येयम् । ननु तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलस्य कर्मत्वाद्यं विशेषणत्ववि-
वक्षाभावे द्वितीयं नोपपद्यते । कर्मत्वाद्यं प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वविवक्षायामेव
“कर्मणि द्वितीये”त्यनेन तदुत्तरं द्वितीयाविधानात् । इत्थं च “न विशेषणत्वे
तात्पर्यं”मिति मूलमसंगतमत आह—न विशेषणत्व इत्यादि । विशेषणत्व-
मुख्यविशेष्यत्वाभ्यामित्यादि । यत्र तण्डुलकर्मकृपाकानुबुलव्यापारवास्त-
ण्डुल इति शब्दबोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुलेऽपि संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तोल्पा-
दीति भावः । ननु तण्डुलं पचतीत्यत्र यदोपबोधे तात्पर्यं तदा तण्डुलेऽप्याख्या-
तार्थसंख्यान्वय इत्यापत्तिरेवेति यदि मूयात्तस्य स्थलान्तरे प्रथमान्तेत्यादेः प्रयो-
जनं दर्शयति—इदमिति । तथाच चैत्र इवेत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयवारणाय
कर्मत्वादीत्यादि । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ स्वापे तदन्वयवारणाय प्रथमान्तोल्पादीति
प्रयोजनमपि साधुप्रयोग एव संभवतीति भावः । द्वितीयदलस्येति । तण्डुलं
पचतीत्यत्राद्यात्तार्थस्य व्यापारस्य तण्डुले विशेषणत्वेनान्वयतात्पर्यं भावनान्व-
यिन्येष संख्यान्वय इति नियमात्तत्र संख्यान्वयोऽप्यावश्यकः । एवं संख्याया
अभिहितत्वे प्रथमाप्यावश्यकः । तमयशास्त्रो परं चारकमिति नियमान् द्वितीया-
पेक्षया अभिहितकर्तुः प्रथमाया बलवत्त्वात् । तथाच चैत्रचैत्रं पचतीतिवत्तण्डु-
लतण्डुलं पचतीति प्रयोगः साधुः । वस्तुतस्तु कर्मकर्ता तु कर्मवदिति कर्मानिष्-
कर्तुः कर्मत्वादिदेहात्पर्यन्तमेवदबोत्पदवत्त्वेन पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्येव

द्वितीयदलम् । तस्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्धारणमिति । एवं

दिनकरी ।

त्वादिति भावः । द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति । प्रथमान्त-
पदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः । अत्र कल्पे चैत्र एव पचतीत्यादौ
चैत्रे संख्यान्वयोपपादनं सुधीभिर्विभावनीयम् । इदं त्ववधेयम् ।
संख्यान्वयबोधं प्रति न स्वातन्त्र्येण प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं हेतुः
आख्यातेन भावनानवगाहिसंख्यान्वयबोधस्य कुत्राप्यजननात्
संख्यान्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतुभूततादृशप्र-
थमान्तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणविरहेणैव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये
संख्यान्वयापस्यसंभवात् । नच निरुक्तप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य
जन्यत्वावच्छेदकं संख्यान्वयबोधत्वं भावनान्वयबोधत्वं वैत्यत्र
विनिगमनाविरहः । संख्यान्वयमविपयीकृत्यापि भावनान्वयबोध-

रामरुद्री ।

प्रयोगः साधु । साधुप्रयोग एव प्रयोजनं दर्शनीयमित्यभिप्रायेण श्लोकं पचतीत्यादौ
क्रियाविशेषणे संख्यान्वयवारणं प्रथमान्तेत्यादिः प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः । भावनात्वं
कर्तृत्वकर्मत्वान्यतरत्वम् । “अपादानं संप्रदानं ततोऽधिकरणं तथा । करणं कर्म
कर्तेति वारकाणां कर्मो मतः” इत्यवधेयम् । द्वितीयान्तेति । क्रियामिशेषणानां
कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता चेति कार्तिकेन कर्मत्वानुशासननात् क्रियाविशेषणानां द्विती-
यान्तत्वादिति भावः । विभावनीयमिति । पाठपर्याप्तिरिक्तविशेषणत्वमात्रेण
तात्पर्याभिव्यक्तमेव कर्मत्वाद्यनवदृढत्वमेतत्कल्पेऽपि विशङ्कनीयमिति भावः ।
संख्यान्वयमविपयीकृत्येति । दाराः सन्तीत्यादौ नित्यबहुवचनान्तदारश-
ब्दार्थे आख्यातार्थबहुत्वसंख्याया बाधिततादिति भावः । तथाच लः कर्तरीत्यत्रपि
कर्तृपदस्य भावप्रधानविदेशत्वात् कर्तृत्वमेवार्थः । कर्तृत्वं च क्रियानुसृष्टकृतिमत्त्वं
मुख्यं, गौणं च क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वमाश्रयत्वं वा, नश्यतीत्यादौ प्रतिमोहित-
मपीति बोध्यम् । एवं धानमिहिन इत्यधिघातीय “कर्मकरणवोस्तृतीये”त्यादावपि
कर्तृत्वकरणत्वयोरित्यादिरेवार्थः । यत्र कर्मत्वं कर्तृत्वं करणत्वं धामिहितं तत्र
प्रथमेव न द्वितीयावृत्तये । “कर्मणि द्वितीये”ति तद्विधायकमुद्राणाग्नमिहिताधि-
कारस्थत्वात् प्रातिपदिकार्यस्य मुख्यविशेष्यत्वविभक्त्या संशोपने लकारावभिहि-
तकर्तृत्वादाश्रये प्रथमाया एव विधानात् । एतेनाख्यातेन तद्रूपसंख्यानविधान-
स्यैव तदोपकरणोत्तरनृतीयाप्रयोजकरत्वे दाराः सन्तीत्यादावाख्यातेन दारेषु बहु-
वच्य बाधितत्वेनावधेयनादपि तृतीयापत्तिरित्यपि प्रत्युक्तमित्यपि विभावनी-

व्यापारेऽपि न शक्तिर्गौरवात् । रथो गच्छतीत्यादौ तु व्यापारे
आश्रयत्वे वा लक्षणा । जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ
तु प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्त-

दिनकरी ।

स्यानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यताद्यच्छेदकत्वेन
संख्यान्वयबोधत्वस्य तथात्वे मानामावात् । लघ्नरसामान्यस्य
व्यापारेऽर्थ इति मीमांसकमतं दूषयति—गौरवादिति । जन्य-
त्वादिघटितस्य व्यापारत्वस्य कृतित्वज्ञान्यपेक्षया गुरुत्वादिति
मात्रः । नन्वाख्यातस्य न यत्रार्थकत्वं रथो गच्छतीत्यादौ तद्भावे-
प्याख्यातपदप्रयोगादत आह—रथ इति । रथो गच्छतीत्यत्र
गमनानुभूयव्यापारस्य न बोधः किंतु गमनाश्रयत्वस्यैवेति
नवीनमतमाश्रिन्याह—आश्रयत्वे वेति । लक्षणा निरूढलक्षणा ।
कचित्तथैत्र पाठः । चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे वा
लक्षणास्त्रीकारान् जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानियमो न
संभवतीत्यत आह—आदाविति । आदिना इच्छति यत्र
इत्यादेः संग्रहः । इदमत्र बोध्यम् । तण्डुलं पचति चैत्र इत्यादौ
कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तत्र तण्डुलस्याधेयतयान्वयः कर्मत्वस्य पाठे
पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चैत्र इति तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृ-
तिमांश्चैत्र इति बोधः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कृतिस्त्वती-
यार्थस्तस्यामाधेयतया चैत्रादेरन्वयस्तस्याश्च घात्वर्थपाठे तस्मात्मने-
पदार्थपठे तस्य चाश्रयतासंग्रन्धेन तण्डुले इति चैत्रवृत्तिकृतिजन्य-

रामट्टी ।

यम् । जन्यत्वादीति । तत्रान्वये षट्ति तत्रान्वयनकस्यैव व्यापारपदार्थत्वादि
भव । तद्भावेऽपीति । रथस्यानेकतलेन यत्ताभावेऽपीत्यर्थः । गमनानु-
भूयव्यापारस्येति । तत्रादेःसयोगानुकूलक्रिया गमघात्वर्थः । तदाश्रय-
त्वमव रथो गच्छतीत्यादौ रथे प्रतीयते ननु तादृशक्रियानुकूलाश्चादिसंयुक्त-
दिसयोगरत्त्वमिति भावः । निरूढलक्षणेति । अनादितान्यर्थविषयलक्षणेत्वं ।
आदिनेति । तथाच जननीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानियमस्यभावेऽपी-
च्छति यत्र इत्यादौ तन्नियमो सर्वत्र एवेति भावः । इदं च चैत्रादिपदस्य तत्रच्छ-
दीपनविच्छेदपरतानुभूयगम्योक्तम् । चैत्रो गौरः कृत्वा चच्छाय इत्यदिप्रयो-

थोक्तम् । एवं कोशादपि शक्तिग्रहः । सति बाधके कश्चि-
च्यज्यते । यथा नीलादिपदानां नीलरूपादीं नीलविशिष्टे च
शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवाग्नीलादावेव शक्तिः
नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति । एवमाप्तवाक्यादपि । यथा

दिनकरी ।

पाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः । कृतां तु कर्ता कर्म
धार्यः । चैत्रः पक्षा तण्डुलः पक इत्यादावभेदान्वयानुरोधानामार्थ-
योर्भेदान्वयबोधस्यान्युत्पन्नत्वादित्यन्वयत्र विस्तरः । तथोक्तमिति ।
उपमाननिरूपणावसर इति शेषः । शक्तिग्रह इति । भवतीति
शेषः । कोशेन व्युत्पादितेति । गुणे शुद्धादयः पुंस्ति गुणिलिङ्गास्तु
तद्धतीति कोशस्योभयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः । लाघवा-
दिति । नीलादिमन्वापेक्षया नीलत्वादिजातेर्लघुतया शक्यताव-
च्छेदकत्वादिति भावः । नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति । गुणव-

सामुद्री ।

गानुरोधेन यदि तेषां तत्तच्छरीरपरतयं तदाऽऽरूपातस्य लक्षणयाऽवच्छेदकत्वार्थ-
फलमेवेति मन्तव्यम् । इदानीं शान्दबोधप्रकारमाह—कृतामिति । कृत्प्रत्यया-
नामित्यर्थः । अर्थ इति । ननु कर्तृत्वं कर्मत्वं वेति शेषः । चैत्रः पक्षेत्यादौ
मास्त्वभेदान्वयबोधः । कृदर्थकर्तृत्वादेश्चैत्रादावाश्रयतयैवान्वयसंभवात्त आह—
नामार्थयोरिति । निपातातिरिक्तनामार्थशोरित्यर्थः । सेन पटो नास्त्योत्यादौ
पटादेर्नशर्षे भेदेनान्वयेऽपि न शक्तिः । भेदेन अनेदातिरिक्तसंज्ञकेन ।
अव्युत्पन्नत्वात् निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः । नामार्थयोस्तथाऽन्वयबोधेऽप्याकाङ्क्षा-
स्वीकारे भूतलं षट् इत्यादावपि भूतलवृत्तिर्षट् इति बोधापत्तिरिति भावः । ननु
पकृपदोत्तरपैत्रादिपदत्वरूपसमभिव्याहारज्ञानं भेदान्वयबोधे प्रयोजकं तदमात्रदेव
भूतलं षट् इत्यादौ न भेदान्वयबोध इत्यत आह—अन्यत्र विस्तर इति ।
वनन्ततत्त्वमभिव्याहारार्थां भेदान्वयबोधप्रयोजकत्वरूपत्वनामपेक्ष्य नामार्थस्य
प्रत्ययार्थेन सममेव भेदान्वयबोध आकाङ्क्षान्तु नामार्थेनापीति कल्पनस्यैवोचितत्वा-
दिति भावः । शक्तिग्राहकत्वादिति । गणन्याः कोशे बाधकत्वार्थं धरादाचक-
त्वस्य शक्यतारूपत्वादिति भावः । नीलादिमन्वेति । नीलनीतादिरूपार्थेऽप्येत्यर्थः ।
लघुतयैवेति । अनन्तानां नीलत्वारिनिश्चिन्नां नीलादिरूपाणां शक्यतावच्छे-
दकत्वरूपत्वनामपेक्ष्य एकस्या नीलत्वादिजातेः स्वरूपतः शक्यतावच्छेदकत्वे बाध-
नामादेः स्वरूपतोऽपि मानसमवेन स्वरूपतत्त्वपरत्वे बाधभ्रमत्वादिति भावः ।
गुणयचनादिति । गुणयचनाकाशीलादिनाम्नामनुप'न्दस्वादी'ल्लभे विहितस्य

कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादियद्दानां
कोकिले शक्तिग्रहः । एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन
दिनकरी ।

चनान्मतुषो लुगिष्ट इति स्मरणालुप्तेन मतुषैव विशिष्टार्थबोध-
संभवेऽलं लक्षणयेत्यपि वदन्ति । तत् घटानयनम् । ननु व्यवहारे-
णानयनादिनानुमितघटानयनादिधर्मिककार्यज्ञाने पदानां कारणत्वं
लाघवात्पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् । एवंच साक्षात्परम्परया चा
कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति
कार्यकारणभावः पर्यवसितः । इयमेव कार्यान्विते पदानामानु-
भाविकी शक्तिः । एवंच कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकी-
रामरुद्गी ।

मदुपर्वकप्रत्ययस्य लोपो व्याकरणप्रणेतृभिरिष्ट इत्यर्थं काङ्क्ष्यवचनात्रिवि व्याकरण-
स्मृतेरिति समुदायार्थः । अत्रच नीलो घटोऽस्तीत्यादी सर्वत्रैव शाब्दबोधार्थं
लुप्तमदुपर्वकप्रत्ययकल्पनामपेक्ष्य नीलादिरूपविशिष्टे नीलादिपदानां लक्षणाकल्प-
नमेव उपायः । किंचास्मृतमतुषः पुरुषस्य शाब्दबोधानुपपत्तिः । अनुभूयते
च तादृशानुपूर्वीज्ञानान्मतुषोऽस्मरणेऽपि शाब्दबोध इत्यस्वरसोऽपिबदन्तीभ्यां
सृपितः । कार्यज्ञान इति । अमेदसंबन्धेन कार्यप्रकारकज्ञान इत्यर्थः । यद्यपि
कार्यत्वे लिवादेः शक्तिकल्पनमुचितं तस्य घटानयनादी प्रकारतया भातोपगमे-
नैव घटानयन कार्यमिति निर्वाहात् अनन्तकार्यरूपधर्मिणि तेषां शक्तिकल्पनमनु-
चितं गौरवादिलमेदेन कार्यप्रकारकबोधे पदानां सामर्थ्यावधारणोक्तिरसंगता ।
तथापि प्राभाकरैर्वदन्तिहादेः कार्यत्वेनापूर्वविषयकः शाब्दबोधः स्वीक्रियते । अत्र
चापूर्वस्य पूर्वमतुषस्थितत्वेन तत्र शक्तिप्रहासंभवं इत्याशङ्क्य सामान्यलक्षणानु-
कर्तृभिरैतैरेव त्वन्मते यथातुभूते गधि श्हीतशक्तिज्ञानादिपदाद्योग्यतावलात्पूर्वो-
क्तुभूतगवादिविषयकशाब्दबोधो भवति तथासम्भवेऽपि घटादी कार्यत्वेन गृहीत-
शक्तिकल्पितोऽपि यजेतेत्यादी यागजन्यकार्यमिति घटादिरूपकार्ये यागजन्य-
स्य बाधितत्वेन योग्यतावलात्पूर्वविषयकशाब्दबोधो भवतीति समाहितत्वात्
कार्यबोध इत्युक्तमित्यवधेयम् । जातिशक्तिवादिना तदन्तराज्यतावच्छेदकपदे
विशिष्ट एव शक्त्यनुपपद्यते । तत्र शक्त्या निरवच्छिन्नत्वंकथयोरसंभवादित्यपि
बोध्यम् । एवंचामे कार्यताविषयकशाब्दबोध इति गूलक्षैव कार्यत्वान्वितम-
विषयकशाब्दबोध इत्येवार्थो बोध्यः । लाघवादिति । तत्पदत्वावच्छेदेन
नानाकारणतामहकल्पने भौत्वात्पदपेक्षया पदत्वावच्छेदेनैव कारणतामहकल्पने
लाघवादित्यर्थः । आनुभाविचीति । शाब्दबोधानुभवजनिकेत्यर्थः । शक्तिः
यान्तर्यं । तन्मते पदानां शक्तिर्द्रविषा । स्मरिषा, आनुभाविची चेति । तत्र

बोध इति केचित् । तन्न । प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शब्द-
 वधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य परित्यागोचित्यात् । अतएव
 चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ मुखप्रसादमुखमालि-
 न्याभ्यां मुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधं
 निर्णयित्वा तद्वेतुतया तं शब्दमवधारयति । तथाच व्यभिचारान्न
 कार्यान्विते शक्तिः । नच तत्र तं पश्येत्यादिशब्दान्तरमध्याहार्यं
 मानाभावात् चैत्र पुत्रस्ते जातो मृतश्चेत्यादौ तदभावाच्च । इत्थंच
 दितकरी ।

भावः । लाघवेनेति । कार्यत्वान्वितघटाब्दत्वापेक्षया घटशा-
 ब्दस्य कार्यतावच्छेदकत्वे । लाघवेनेत्यर्थः । अतएव कार्यत्वा-
 विषयकबोधं भति पदानां हेतुत्वादेव । तत्कारणत्वेन मुख-
 दुःखयोः कारणत्वेन । तद्वेतुतया तादृशशाब्दबोधहेतुतया ।
 व्यभिचारादिति । घटादिपदैः कार्यताविषयक एव बोधो
 जन्यते इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः । कार्यत्वविषयकबोधस्य
 चैत्र पुत्रस्ते जात इत्यादिपदैर्जननादिति भावः । अध्याहार्यमिति ।
 तथाच तत्रापि लोहादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्त्वेन कार्यताविष-
 यकबोधस्यैवोत्पादान्न तादृशनियमे व्यभिचार इति भावः ।
 तदभावाच्चेति । तं पश्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारसंभ-
 वाच्चेत्यर्थः । भट्टमतं प्रक्षिपन्स्वमतमुपसंहरति—इत्थं चेति ।

रामरुद्री ।

स्यभावादिति मन्तव्यम् । मूले प्रथमत इति । कार्यान्वितघटाब्दत्वापेक्षया
 घटशाब्दत्वे लाघवज्ञानात्पूर्वमित्यर्थः । भट्टमतं प्रक्षिपन्निति । तन्मतं
 निरस्यन्नित्यर्थः । शाब्दबोधे पदानुपस्थितार्थमानोपगमे घटोऽस्तीत्यादौ पटविष-
 यकशाब्दबोधापत्त्या पदानुपस्थितार्थ एव शाब्दबोधे भासत इति नियमः
 स्वीकार्यः । तथाच पदार्थद्वयसंघर्षस्य तु पदानुपस्थाप्यते तादृशनियममङ्गः
 स्वादितीतरान्विते पदानां शक्तिरिति भट्टः । तत्र चेदात् पदार्थान्तरं
 तदन्विते सरप्रतियोगिकसंघर्षविशिष्टे घटादौ घटादिपदानां शक्तिरित्यर्थः ।
 तत्रैतरस्य पदान्तरादेव नामान्न तदन्तर्भावेन घटादिपदानां शक्तिरप्येव ।
 क्वचित्तरप्रतियोगिकत्वोपलक्षिततत्संघर्षविशिष्टघटादावेवेति भट्टमतं तद-
 प्यनुगतेपमेव घटविषयकशाब्दत्वापेक्षयाऽन्वितघटादिविषयकत्वस्य गुणवा-
 न्ति मूलमन्वयतात्पर्यम् । नचैवं घटोऽस्तीत्यादितः पटादिविषयकशाब्दबोधा-

लाघवादन्यतघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्ति-
मवधारयति । एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः । यथा यवम-
यक्षरुर्मवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे आर्याणां प्रयोगः
कङ्गौ तु म्लेच्छानाम् । तत्र हि “अथान्या औपधयो म्लाय-
न्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति” । “वसन्ते सर्वसखानां जायते
पत्रशातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशाकिन” इति
वाक्यशेषादीर्घशूके शक्तिर्निर्णायते । कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात्
प्रयोगः । नानाशक्तिकल्पने गौरवात् । हर्षादिपदे तु विनि-
गमकामात्रानानाशक्तिकल्पनम् । एवं विवरणादपि शक्ति-
ग्रहः । विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थक्यनम् ।
यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य

दिनकरी ।

लाघवादिति । अन्वितघटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने
लाघवादित्यर्थः । यवपदस्येत्यस्य देहलीदीपन्यायेनान्वयः । तत्र
हि शटशद्विविधव्यवहारेण कङ्गौ दीर्घशूके वा यवपदस्य शक्तिरिति
सन्देहे सति यवपदस्य इति वाक्यशेषादीर्घशूके शक्तिर्निर्णायते
इत्यन्वयः । नन्वस्तु यवपदस्य वाक्यशेषाद् दीर्घशूके शक्तिः
कङ्गावपि शक्तिसत्त्वे वापकामात्र इत्यत्र आह—नानाशक्तीति ।
कयं तर्हि हर्षादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत्र आह—हर्षादिपदे
त्विति । विनिगमकामात्रादिति । तत्र कोशस्योमयत्र
तुल्यत्वात् । प्रकृते च वाक्यशेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः ।

रामरुद्गी ।

पत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गतामिन्नतत्तिष्ठविषयत्वात्ताडिशब्दत्वावच्छिन्नप्रति-
पदजन्यतत्तद्विषयकोपस्थितित्वेन हेतुत्वात् । प्रकारविशेष्यमर्थादेना शब्दबोधे
पदालुपस्थितस्य भानासम्भवात् । संसर्गगार्भं तु शब्दबोधे पदद्वयसमगित्याहार-
स्वरविशेषाकाङ्क्षानियम्यमेवेति न तत्रानिवमः । जनन्यलन्यः शब्दार्थ इति
न्यायात्रुशेषादपि संसर्गं न शक्तिरूपे नरे । संसर्गसाक्षात्तात्म्यत्वादिति भावः ।
यवपदस्येत्यस्येति । देहलीदीपेति । देहलीस्थो दीपो मवनान्तर्बहिम्बविश्व-
वस्तुप्रकाशकत्वेन सब्रूति तयोक्त्यन्तपदमपि पूर्वतनस्यसिद्धे उत्तरत्र प्रयोगे
शान्तेरीत्यर्थः । तत्रहीत्यादि मूलग्रन्थेऽन्वयप्रकारमाह—तत्र हीति । यव-

कलशे शक्तिग्रहः । एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणात् आख्यातस्य यत्तार्थकत्वं कल्प्यते । एवं प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपि शक्तिग्रहः । यथा इह सहकारतरो मधुरं पिको रीतीत्यादौ पिकुशब्दस्य कोकिले शक्तिग्रह इति । तत्र जातावेन शक्तिग्रहः, नतु व्यक्तौ, व्यभिचारादानन्त्याच्च व्यक्तिदिनङ्गी ।

आख्यातस्य यत्तार्थकत्वमिति । नच विवरणस्य क्यं शक्तिः प्राहकत्वं तद्वाचरूपदामावादिति वाच्यम् । आख्यातं यन्नत्वविशिष्टे शक्तं यवत्वविशिष्टशक्तकरोतिप्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानविधया तस्य शक्तिप्राहकत्वान् । प्रसिद्धपदस्येति । प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः । तिष्ठर्थधर्मिणि नामार्यान्वयस्याव्युत्पन्नतया नेदं शक्तिग्रहस्योदाहरणमिति तु न । “यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित” इत्यादौ तिष्ठर्थधर्मिणि तथान्वयदर्शनेन वाटशनियमस्यासिद्धेः । प्रसङ्गात्परमतनिवृत्तकरणपूर्वकं स्वमते जान्यादिविशिष्टे शक्ति व्यवस्थापयितुं भीमासकमतमाह—जातावेवेति । जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे जातारपि शक्तिग्रहस्यावश्यकता नागृहीतविशेषणन्यायान् । तथाच जातावेन शक्तिर्लारामङ्गी ।

मयश्चरुभैवतीत्यगृहीतार्थः । शक्तिनिर्णये वाक्यशेषापेक्षा मन्देहृम्यल एव समवतीत्यभिप्रायेण तादृशेत्यादि सत्यन्तं प्रयति—तादृशेति । तद्वाचकेति । शक्तिवाचरूपदामावादित्यर्थः । कोशे तु ‘विनायको विजराज’ इत्यादौ सप्तम्या वाचकवार्थकतया वाचकनायाश्च शक्तिनिरूपकरूपतया तद्वाचरूपदमस्येवेति भावः । ‘अमरा निर्जटा देवा’ इत्यादौ एते शब्दा एकार्थवाचका इत्यध्याहाराच्छक्तिग्रहकत्वमित्यपि बोध्यम् । प्रसिद्धार्थकपदस्येति । प्रसिद्धार्थकपदसममित्याहारोऽप्यनुमानविधयेव शक्तिप्राहकः । तथा सुष्ठवाक्यादिहास्रज्ञे ननुस्वावकतां पिकपदवाच्य इत्येव बोधः । पिकपदस्य पूर्वं शक्तिग्रहामावात्कोकिलदर्शनानन्तरं कोकिल पिकपदवाच्य सहकारतरो मधुरावकर्तृत्वादित्यनुमानादेव शक्तिग्रह इति ध्येयम् । प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गवृत्तेरित्यर्थः । नागृहीतेति । नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टेषुत्रावत इति न्यायः । अगृहीतं अमियनीहृतं विशेषणं यथेति अनुपपत्त्या विशेषणविधयिणी बुद्धिर्विशिष्टेषु नोपपद्यते विशिष्टविधयिणी न भवतीत्यर्थः । सप्तम्या विधयवार्थकत्वात् । लाघयादिति । पटत्ववि-

विना जातिभानस्यासंभवाद् व्यक्तेरपि भानमिति केचित् ।
तन्न । शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः । नच व्यक्तौ लक्षणा ।

दिनकरी ।

भवात् । बहुक्तं-विशेष्यं नाभिवागच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति
भावः । यस्यां कस्यांचिद्व्यक्तौ शक्तिः सर्वासु वेति विकल्प्य
जाये दोषमाह—व्यभिचारादिति । अगृहीतशक्तिकव्यक्त्यापि
शाब्दबोधोदयेन तत्र शक्तिज्ञानाभावाद् व्यभिचार एवेति भावः ।
द्वितीये तमाह—आनन्त्यादिति । व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छ-
त्त्यानन्त्यमित्यर्थः । असंभवादिति । जातिभासकसामग्र्या एव
व्यक्तिभासकत्वादिति भावः । इदमेव कथमिति पेट्याक्तिविशेष्य-
कजातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् ।
नच तादृशबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपगम्य व्यक्तादेव
शक्तिः किं नाङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । तथा सति उक्तानन्त्या-
दिदोषप्रसङ्गादिति । शक्तिं विनेति । पदजन्यपदार्थोपस्थितेः

रामरुद्री ।

शिक्षणानामपेक्षु शक्तिकल्पनामपेक्ष्य शुद्धकपटत्वे शक्तिकल्पने लाषवादित्यर्थः ।
विशेष्यमित्यादि । अगिधा पदशक्तिः । विशेष्यं न गच्छेत् न प्राप्नोति ।
कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—क्षीमेति । क्षीणशक्तिर्विशेषण इत्यनन्तरं सदिति
पूरणीयम् । तथाच यतो विशेषणं प्राप्य पदशक्तिः क्षीणशक्तिः क्षीणसामर्थ्या
भयवतो विशेष्यं नाभिवागच्छेत् प्राप्नुयादिति पर्ववसितार्थः । वक्ष्यमाणरीत्या
विशेषणशब्दात्पदादेव विशिष्टविषयकशाब्दबोधोपरतौ विशेष्यांसे शक्तिकल्पने
बीजाभावादिति भावः । व्यक्तौ शक्तिलीकारे व्यभिचारादानन्त्याच्चेति
दूषणद्वयं मूलेऽभिहितम् । तयोः संगमनीयं विकल्प्य दूषयति—यस्यामिति ।
व्यभिचारादिति । तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तदार्थिकशक्तिज्ञानमेव
हेतुर्वाच्यः । अन्यथा घटादिपदात्पटादिशाब्दबोधोपापत्तेः । तथाचकपटव्यक्तादेव
कपटप्रज्ञाक्रियेकारे पट्यन्तान्विषयकशाब्दबोधोपेतप्रज्ञा तादृशकार्यकारणभावे
व्यभिचार इति भावः । द्वितीयविकल्पदूषणमाह—आनन्त्यमिति ।
सकलव्यक्तियु शक्तिलीकारे व्यक्तीनामानन्देन शक्तीनामानन्दमिति द्विती-
यदूषणसङ्गतिरिति भावः । मूले व्यक्तौ घटत्वभावे शाब्दबोधे व्यक्तिभावा-
र्थभय इत्याशङ्क्यां व्यक्तिं विना जातिभागाऽसंभवाद्यक्तिभानमिच्छेत् । तन्न
सन्नच्छेदे । यत्र मोत्वमुख्यविशेष्यकसरणे तन्न व्यक्तिं विनापि जातिभान-
संभवात् । एवं व्यक्तिभासकसामग्र्योपान्तरेण शाब्दबोधे व्यक्तिनामाऽसंभवादि-
ति० मु० ३२

अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात् । नच व्यक्ति-
शक्तावानन्त्यम् । सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् ।
नचाननुगमः । गोत्वादेरेवानुगमकत्वात् । किंच गौः शक्येति

दिनकरी ।

शाब्दबोधं प्रति हेतुतया व्यक्तिशक्तिविना तद्ज्ञानानिर्वाहादिति
भावः । लक्षणेति । तावत्तत्र घृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वा-
हादिति भावः । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापीति । गामान-
येत्यादौ गोत्वजातेरान्यनान्वयानुपपत्त्या गोपदस्य गवि लक्षणास्वी-
कारेण गौरस्तीत्यादौ गोत्वजातेरस्तित्वाशब्दव्यानुपपत्तेर्लक्षणावीज-
स्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः । स्वमते पूर्वो-
क्तदोषमाशङ्क्य वारयति—नचेत्यादिना । एकस्या इति ।
ईश्वरेच्छारूपायास्तस्या एकत्वादित्यर्थः । नचाननुगम इति ।
गोव्यक्तीनामननुगततया विषयतासंबन्धेन शक्तिज्ञानकारणतायाम-
वच्छेदकत्वासंभव इत्यर्थः । गोत्वादेरेवेति । तथाच गोशाब्दबोधे

रामरद्री ।

सतसद्ग्रन्थं व्याचष्टे—जातीति । हेतुत्वादिति । तथाच जातिविशेष्यकं-
शक्तिज्ञानं शाब्दबोधे जातिमासक्तं तदेव व्यक्तिमासक्तमपीति भावः । पदज-
न्येति । तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया जाति-
पदयोरेव संबन्धग्रहेण पदरूपैकसंबन्धज्ञानाज्जातिरूपसंबन्धन्तरस्यैव कारणं
भवति ननु व्यक्तैरिति पदजन्यव्यक्तिस्मरणाभावेन व्यक्तिशाब्दबोधानिर्वाहाद्यकौ
शक्तिरावश्यकीति भावः । ननु व्यक्तौ पदस्य लक्षणास्वीकारेण तस्या
पदजन्यव्यक्तिस्मरणाभावेन कथं व्यक्तिविषयकशाब्दबोध इत्याशङ्क्या—
तावत्तयेति । निर्यादादिति । शक्तिलक्षणयोर्दशोरपि घृत्तिन्वादिति भावः ।
पूर्वोक्तेति । शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गरूपेत्यर्थः । अननुगततयेति । अनुगतानतिप्र-
सङ्गपरमानवच्छिन्नतयेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वासंभव इति । व्यक्तिषु तथाविधै-
कधर्मसत्त्वे तदवच्छिन्नविषयकशाब्दं प्रति तदवच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतु-
साध्यमवाच्छिन्नाननिष्ठकारणतायां विषयविषया शक्तेरेवावच्छेदकत्वं संभवति न
तादृशधर्माभाव इत्यर्थः । नच तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकशक्तिज्ञानं हेतु-
रिति वाच्यम् । तथापि शक्तिज्ञानविषयस्य पूर्वाननुभूतगवादिः शाब्दबोधादु-
पपत्तेरिति भावः । व्यक्तैर्नां गोत्वेनानुगमे व्यक्तैर्व्यापकशक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायाम-
वच्छेदकत्वसंभवास्योपपादयति—तथापेति । गोशाब्दबोधे गोत्वावच्छिन्नविष-

हेतुत्वात् । किञ्च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यता-
च्छेदकं वाच्यम् । गोत्वत्वं तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकल-
गोसमवेतत्वम् । तथाच गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुपवे-
शात् तत्रैव गौरवम् । तस्मात् तच्चजात्याकृतिविशिष्टतत्त्वकि-
दिनकरी ।

यस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् कथं तत्र शक्तिमद् इत्याशङ्क्य कार्यत्वेन
घटादिषु शक्तिमहात् योग्यतया शान्दबोधेऽपूर्वमानमित्युक्तं वैरिति ।
ननु कार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले वाटशसमानप्रकारकत्वस्य
तदनुमतत्वेऽपि जातिप्रकारकशाब्दबोधस्थले वाटशसमानप्रकारकत्वं
न तदनुमतमव आह—किञ्चेति । शक्यतावच्छेदकं वाच्य-
मिति । गोत्वधर्मिकशक्यत्वज्ञानस्य गोपदधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञान-
नस्य वा शान्दबोधहेतुत्वे गोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयताया निवेश
आवश्यकः । निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य गोत्वाद्यंसे निष्प्रका-
रकशक्तिज्ञानस्य वा विपरीतज्ञानविरोधिनः शान्दबोधाहेतुत्वात्
तथाच गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिवाटशप्रमाया विषयसा-
धकत्वाद्गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वमिद्विरिति भावः । तत्रैव गौ-
रवमिति । नच गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेऽपि
सामकरी ।

इत्यर्थः । तदद्य इत्यनापि उद्यमोभयाद्य इत्यर्थः । तत्पदद्वय एकधर्मपरः । तथाच
स्वाधयगोत्वादिप्रकारकज्ञान स्वाधयगोत्वादिप्रकारकशाब्द प्रलेख हेतुमिति
शक्यते गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानात् व्यक्ती गोत्वप्रकारकशाब्दबोधोपात्तुपपत्तिः ।
घटेर्गोत्वाधयत्वादित्यर्थः । नदद्य इत्यदिर्मयाशुताप्येकत्वं न समवति । तथासति
अभे भक्ष्यमाणस्य कार्यत्वावच्छिन्ने घटादे शक्तिज्ञानात्कार्यत्वेनापूर्वविष-
यकशाब्दबोधस्यानुपपत्तेरिति मन्तव्यम् । तैः प्रमाकरैरित्यर्थः । जाति
प्रकारकेति । तथाच तत्रैव चकरीक्य, निरवच्छिन्नत्वसमवेन स्वाधयसंभ-
वादिति नाह । अतएव तैरपि पशुपदस्य लोमलाडूटादिविशिष्टव्यवधानेन
शक्तिरूपेयते ननु लाडूल एव तेषा आनन्त्यात् स्वरूपतो मानासंभवाचेति
भ्येयम् । विपरीतज्ञानाविरोधिन इति । समानधर्मितावच्छेदकयोर्वा-
धविशिष्टबुद्धोरेव प्रतिबन्धप्रतिबन्धभावनिर्धर्मितावच्छेदकविशिष्टबुद्धोर्वा-
धबुद्धप्रतिबन्धतया गोत्वजातिर्न गोपदशक्येति बुद्धिदशावामप्युच्यते
शक्तिज्ञानात् गोपदात् गोत्वप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तिनिर्धर्मितावच्छेदककृ-
षिज्ञानस्य हेतुत्वाभ्युपगम इति भावः । अनुभवविरह चेदम् । न हि

बोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव

दिनकरी ।

स भ्रमो ननु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति प्रतीतेः कारणतावच्छेदकत्वाद्यंशेऽपि भ्रमत्वस्य चक्रे शक्यतया कारणतावच्छेदकत्वादीनां कुत्रापि सिद्धिर्न स्यात् । अस्तु वा गोत्वत्वादीनामनवच्छेदकत्वं तथापि गवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकताद्यात्मकगोविषयतायाः शाब्दशोभकारणतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयुक्तगौरवं दुर्वारमेवेति । स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति ।

जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेवेति । अवयवसंस्थानविशेषरूपायां

रामस्त्री ।

गोत्वत्वेन गोत्वावगाहिनो गोत्वं न गोपदस्यैवमिति बाधबुद्धिकाले गोपदात् गोत्वविषयकशाब्दबोधः केवाप्यग्नीक्रियत इत्याशयात् । यद्यपि स्वरूपतो गोत्वप्रकारकस्यैवं गौरिलांकारकस्य बोधस्य नेयं गौरिति बाधबुद्धिप्रतिबन्धत्वात् शतयंशे स्वरूपतो गोत्वप्रकारकमपि गोपदं न गोत्वशक्यमिति बाधबुद्धिप्रतिबन्धमेवेति गोत्वत्वेन गोत्वस्य प्रकारत्वं नावश्यकं, तथापि समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वमभ्युपगम्यते नान्यसंबन्धेनेति नियमः । अन्यथा ज्ञानं गुण इतिवज्ज्ञानं घट इत्यादिव्यवहारापत्तेः । ज्ञाने विषयतया घटत्वस्यत्वाच्छक्यंशे तु गोत्वस्याधेयतासंबन्धेनैव प्रकारता वाच्यः । तथाच गोत्वत्वेनैव गोत्वभावमज्ञीकार्यमित्यत्रैव तात्पर्यम् । इत्थं च विपरीतज्ञानमभिरुपि बलिनिति प्युत्पत्त्या विपरीतज्ञानाप्रतिबन्धस्येति विपरीतज्ञानाविरोधिव इत्यस्यार्थः । प्रथमज्ञानस्याप्रतिबन्धत्वे निर्धर्मितावच्छेदकत्वं हेतुः । द्वितीयस्य तु तथात्वे प्रतिबन्धाप्रतिदिरेव हेतुरिति विभाषनीयम् । शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति । नच प्रतीतौ शक्यताया गोत्वत्वसामानाधिकरण्यामेव विषयो ननु तदवच्छिन्नत्वमपीति वाच्यम् । प्रतीतीनां विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्यौत्सर्गिकत्वेन तापरित्यागस्यानौचित्यात् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे च विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोर्धर्मिपारतच्छेद विशेषणविशेष्ययोरेवच्छिन्नत्वादिसंबन्धेन भानोपगमादिति भावः । नचेति । तदस्थानामियमाशङ्का ननु प्राभाकराणां तैर्प्रमानज्ञीकाराविति ध्येयम् । ननुत्सर्गबाधकबोरेको बाधनियम एव । प्रकृते च अनन्तव्यक्तीनां बाधयतावच्छेदककोटिप्रवेशगौरवमेव विशेष्यावगाहितायां बाधकं आगच्छेत् । वस्तुतो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे संसर्गात् एव विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकत्वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानुयोगिताकत्वयोर्बाध उपेयते ननुफरीत्या प्रकारत्वं प्रतीतेर्भिन्नाकारकत्वापत्तेरित्यस्तरसादाह—अस्तुवेति । गोविषयताया इति । गोत्वत्वस्य गोघटितमूर्तिरु-

१ विशेषणत्वविशेष्यत्वयोरिति पाठान्तरम्.

दिनकरी ।

आकृतेः शक्यत्वेऽपि न जातिवत्तदवच्छेदकत्वम् । सामानाधिकरण्य-
संन्धस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवान् । अत्र च
परस्परपरित्यागेन परस्परस्य बोधाभावात् त्रिष्वेकैव शक्तिः । एतद्व्यो-
नायैव सूत्रे जाल्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति संप्रदायः ।
नव्यास्तु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधाज्जा-
तिविशिष्टव्यक्तावैव शक्तिः । संस्थाने च पृथगेव शक्तिः । व्युत्पत्तिवै-
चित्र्याश्च संस्थानव्यक्तयोरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः । सौत्रं

रामकरी ।

त्वादिति भाव । मूले जाल्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिप्रतिपादनाज्जाल्याकृत्योर्द्वयोरेव
शक्यतावच्छेदकत्वमित्यापतितम् । तन्न सहचरते । लाघवाज्जातिमात्रस्यैव
शक्यतावच्छेदकत्वोचित्यात् । नच त्रिष्वेकैव शक्तिरिति वक्ष्यमाणतया गोत्वस्य
शक्यतान्यूनश्रुतितया कथं तद्वच्छेदकतासंभव इति वाच्यम् । व्यक्तिवृत्तिव्य-
शिष्टशक्यताव्यापकत्वेन शुद्धशक्यतात्वावच्छिन्नानतिप्रसङ्गत्वेन च विशिष्टशक्य-
तायामवच्छेदकत्वसंभवात् । अन्ययोमयो शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि तद्व्योपतादव-
स्थात् । एव त्रयाणामेकशक्तिमत्त्वेऽपि कस्यचिद्विशेषणतया कस्यचिद्विशे-
ष्यतया भानमपि मतद्वयेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यैवोपपादनीयमिति भाव ।
अवयवसंस्थानं अवयवसंयोग । सामानाधिकरण्येति । शक्ये गवि
सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैवावयवसंयोगसत्त्वादिति भाव । इदमुपलक्षणम् ।
शुद्धगोत्वजातेरवयवसंयोगापेक्षया शरीरलाघवं नानासंयोगव्यक्तौनामवच्छेदक-
ताकल्पनमपेक्ष्य एकस्या जातेस्तत्कल्पनेऽपि लाघवमप्यनुसंधेयम् । एकैवेति ।
नानाशक्तिकनानार्थहर्यादिपदादेकैकस्वार्थस्य शाब्दबोधादिति भाव । एकवच-
नमिति । एकवचनार्थकत्वस्य पदार्थत्वे पदशक्तिरूपेऽन्वय एव सूत्रकर्तृत्वा-
त्पर्यादिति भाव । जातिविशिष्टव्यक्तावैवल्यनन्तरं एकैति पूरणीयम् । अन्यथा
आकृतावपि पृथक्शक्तिस्त्रीकारादेवकाराऽसत्तादिति च्येयम् । नन्वेकपदार्थयो-
परस्परं नान्वयबोध । अथवा हरिपदार्थयोरस्यसूर्ययोरपि परस्परमन्वयप्रवहत्वात् ।
नचामेदान्वये योग्यतैव नास्ति मेदान्वये चाकाङ्गाविरह नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्या-
व्युत्पन्नत्वादिति वाच्यम् । तथासत्याकृतेरपि व्यक्तावाधवतयाऽन्वयानुपपत्तेः ।
तन्मात्रामिद्वयोपस्थापितार्थयोरेव मेदान्वये निराकाङ्क्षत्वसोपगन्तव्यत्वादित्यत-
थाह—व्युत्पत्तीति । तथाचैकपदार्थयो परस्परमन्वयेऽन्यत्राकाङ्गाविरहेऽपि
एवकारार्थानामिवाकृतिव्यक्तयोरेप्यन्वय आकाङ्क्षा कल्प्यते अनुभवानुरोधादिति
भाव । नन्वेवमपि सूत्र एकवचनानुपपत्ति, त्रिषु शक्यैरवयवाभावदित्यत

दिनकरी ।

पदादिष्वपि । तत्रापीदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषयेऽदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः । अतएव तेषां विभिन्नार्थकत्वम् । एवमेतदोरपि । “इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीया” इत्यपि वदन्ति । किं पदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः । सर्वपदस्य व्यापकत्वे । सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ घटत्वव्यापकं रूपवत्त्वमिति बोधात् । त्वंपदस्य तत्कालीनसंबोध्यचैत्रत्वादि शक्यतावच्छेदकम् । एवमहंपदस्य तत्कालीनस्वतश्चोधाररामहृदी ।

तालरूपानुगतैकधर्मानच्छिन्नत्वादेकत्वव्यपदेश । एवमेवाविषयत्वस्थाने विषयत्व निवेद्य विशेषणविधया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्व निर्वाच्यम् । तत्र लोमलाहूललादिकमेवेति विभावनियम् । प्रत्यक्षबुद्धिविषय इति । तादृशबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थ । बुद्धिश्च वक्तुरेव आह्वया । इत्यत्राऽयमित्यादिपदाद्घटत्वादिना घटादिवोधनिर्वाह । अयं घट इत्यादौ तु एतदेवैतत्कालवृत्तिर्यादिकमेव वक्तु प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकमतो नामेदान्वयानुपपत्ति । अत एवेति । यत् प्रत्यक्षविषये इदमेतदो परोक्षबुद्धिविषयेऽदसः शक्तिस्त एवेत्यर्थ । तेषां इदमेतददसाम् । भिन्नार्थकत्वमिति । इदमेतदोरेकोऽर्थ । तदन्यस्त्वदसोऽर्थ । अदसो योऽर्थस्तदन्यस्तु इदमेतदोरितिरीत्या भिन्नार्थकत्वमित्यर्थ । एवमिति । भिन्नार्थकत्वमित्यर्थ । एतत्तदोरपीति । एतद् प्रत्यक्षविषयार्थकत्व । तदस्तु सामान्यतो बुद्धिविषयार्थकत्वमिति भाव । केवाचिन्मतमाह—इदम इति प्रत्यक्षगतं प्रत्यक्षविषयीभूतमित्यर्थ । शक्यमिति शेष । एवमुत्तरनापि । समीपतरवर्ति चेति । चकारेण प्रत्यक्षगतमित्यस्यानुकर्ष । रूपमित्यस्य स्वरूपमित्यर्थ । विप्रकृष्टं तदिति । प्रत्यक्षगतमित्यर्थ । परोक्षे इति । सप्तम्या वाचकत्वमर्थ । तथाचादसः परोक्षवाचकत्व विजानीयादित्यर्थ पर्यवसित । जिज्ञासाविषयत्वविशिष्ट इति । ज्ञानुमिच्छाविषय किशब्दार्थ इत्यर्थ । इच्छा उच्चारित्तुरेव किशब्देन प्रत्याम्बते । तथाच को घट इत्यादौ घटो मदीयजिज्ञासाविषय इति शान्दबोध इति भाव । व्यापकत्व इति । उद्देश्यतावच्छेदकनिरूपिते विधेयतावच्छेदकनिष्ठ इति शेष । सर्वे घटा इत्यादौ घटनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्त्वमेव रूपे घटत्वव्यापकत्वमिति शेषम् । त्वंपदस्येव्यपपाठ । किंतु गुण्मात्पदस्येव पाठ । अन्यथा युवामित्यादौ शक्यभावापत्ते । त्वमित्यस्य समते पदत्वभावात्चेति ध्येयम् । स्वयोध्यचैत्रत्वादिर्ष । संबोध्यत्वसमानाधिकरण चैत्रत्वादिकमित्यर्थ । कर्मधारयोत्तरभावप्रत्यक्षकर्मदार्थतावच्छेदकसमानाधिकरणापरपदार्थतावच्छेदकबोधकत्वात् । तत्कालीनसंबोध्यत्व च तत्कालोच-

ण्डलादिपदम् । यथा तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम् । यथा पङ्कजादिपदम् । तथाहि—पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पत्रत्वेन दिनङ्गी ।

दित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मण्डलादीत्यत्र बहुपुलकेषु मण्डपादीति रामरुद्री ।

रक्षतीति वा मण्डपमिति व्युत्पत्त्या तेषां मण्डपानकर्तृत्वाद्यर्थकत्वस्य समवेन यौगिकरूढमप्य एवान्तर्भाव स्यादित्याह मण्डलादीत्यनेतीत्यवतार्यं तथाच गृह विशेषवाचक मण्डलपदमेव ननु मण्डपपदम् । तत्र न कापि यौगिकमिति न तस्य रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति भाव इति न्याचकु । तत्र चास्तरम् । यौगिकरूढस्यापि यौगिकरूढत्वयोरर्थविशेषे सम्भवेन मण्डपपदस्य गृहविशेषे रूढतया रूढमध्ये परिगणनसमवात् । अतएव मूले यत्रावयवार्थं एव बुध्यते तद्यौगिकमित्येव यौगिकलक्षणमुक्तम् । यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षया समुदायशक्त्या गृह्यते तद्रूढमित्येव रूढलक्षणमुक्तम् । तत्र यौगिकलक्षणे योगरूढे यौगिकत्ववाराण्यैवकार । नचैवमपि यौगिकरूढस्योद्भिदादिपदस्योद्भेदनकर्त्राद्यर्थं यौगिकत्वस्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । रूढलक्षणेऽपि योगरूढे रूढतावारण्यैव निरपेक्षयेत्यन्तम् । यौगिकरूढस्योद्भिच्छब्दस्यापि यागविशेषरूपार्थं रूढत्वमिष्टमेव । गृह्यत इत्यस्यार्थो बुध्यत इत्यर्थः । एवञ्च मण्डपपदस्य गृह्यरूपार्थं रूढत्वसमवेन न रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति मन्तव्यम् । नच यत्रैतस्य यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न इत्यर्थकतया यौगिकरूढस्थले एकानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यैव स्थलविशेषेऽवयवार्थमात्रस्य ऋषित्समुदायार्थमात्रस्य बोधकत्वेन न तत्र रूढत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रयासगौरवात् । यौगिकरूढस्य यौगिकत्वे रूढत्वे चोद्यपत्तौ शक्तिविरहात् । यौगिकरूढभिन्नयोरपि केवलयौगिककेवलरूढयोरपि सत्त्वेन विभागव्याघातात्मानात् । एकादशेऽहनि पित्रा ऋत्विगाचकादिपदस्य सद्भेदितत्वसमवात् तेषामपि यौगिकत्वानुपपत्तेः । रूढलक्षणेऽवयवशक्तिरहितयेत्युपेक्ष्यावयवशक्तिनिरपेक्षयेत्येताव पर्यन्तानुमरणवैयर्थ्यापाताच्चति ध्येयम् । वस्तुतो दाक्षिणात्यामरकोशादौ मण्डपा(वा)स्तुत्रले गृह इति पाठदर्शनात् गौडास्तुत्राणां शब्दस्थाने जवेतिवन्मण्डप(व)स्थाने मण्डपेत्येव प्रयुञ्जत इति गौडमन्यपरम्परया मुक्तावल्या बहुपुलकेषु मण्डपशब्दमुपलभ्य प्रत्यङ्गता तदभिहितमिति बोध्यम् । मूलेऽवयवशक्तिविषय इति । अवयवशक्तिज्ञानजन्यचाण्डबोध इत्यर्थः । समुदायशक्तिरप्यस्तीत्यस्य समुदायशक्तिस्मारितार्थ-मिषयकत्वमप्यस्तीत्यर्थः । यथाश्रुते पाचकादिपदस्यापि योगरूढत्वापत्तेः । पाचकतीरि प्रयुक्तस्य एकादशेऽहनि पितृषुद्भेदितपाचकपदस्यावयवशक्तिविषये समुदायशक्तिशरवात् । अस्माकं पङ्कजपदादित एव पत्रत्वावच्छिन्ने पङ्कजनिक-

रूपेण पद्मं बोधयति । नच केवलया अवयवशक्त्या कुमुदेऽपि प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । रुढिज्ञानस्य केवलयोगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तृरन्वयो भवति सान्निध्यात् ।

दिनकरी ।

पाठः । स प्रामादिकः । प्रतिबन्धकत्वादिति । नच रुढिज्ञानस्य योगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे पद्मेऽपि योगार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वाच्यम् । पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपित-पङ्कजपदयोगजन्यपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रति रुढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पद्मधर्मिकयोगार्थबुद्धेः प्रतिबन्धतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति । प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविषयकत्वे-नैवेति नियममङ्गमस्वरसं प्राञ्च इत्यनेन सूचयन् मणिकारमत-माह—वस्तुतस्त्विति । सान्निध्यादिति । रूढ्यर्थस्य संनिह्ये-तोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वनि-

रामरुद्री ।

र्चाद्यभेदान्वयबोधेऽनादितात्पर्योपगमात् । पाककर्मापमिहः पाचक इति सान्द्रबो-पस्यानुदयेन तस्य योगहृदत्वापत्तिविरहादिति बोध्यम् । मूले स्यादिति । कुमुदेऽपि अवयवार्थमात्रस्याबाधितत्वेन तदर्थविषयक्योवेच्छया तत्रापि पङ्कजपदप्रयोगसंभवादिति भावः । केवलेत्यस्य समुदायशक्तिसारितार्थाविषय-केत्यर्थः । योगिकार्थज्ञाने अवयवार्थज्ञान इत्यर्थः । नचेत्यादि । थापावत इत्यमाशश । मूलोक्तकेवलपदानुसंधान एतस्या अनुदयादिति सुधीभिर्व-भाषनीयम् । प्रतिबन्धकत्वमिति । प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य विरोध्यविषयक-ज्ञानस्येत्यादिः । तेन परामर्शविरोधिनोऽपि बाधनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्ध-कत्वेऽपि न नियमानुपपत्तिरिति ध्येयम् । सान्निध्यादिति । ननु मूले पद्मत्वावच्छिन्नस्य सान्निहितोपस्थितिविषयत्वेन तत्र पङ्कजनिकर्तृत्ववयवार्थसा-भेदान्वय एव भवति नतु प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः प्रामाणिक इत्युक्तं नवीनैः । तत्र सङ्गच्छते । कुमुदतात्पर्येणापि योगव्यु-पस्था पङ्कजपदप्रयोगस्येष्टत्वेन तत्रापि पङ्कजनिकर्तृभिर्धं पद्ममिति बोधापत्तेः । नच तत्र पद्मत्वावच्छिन्नस्यो-पस्थितिविरहादेव नियमापत्तिरिति वाच्यम् । पङ्कजस्य पदे सारकशक्तिव-त्वात्ततःपद्मसारणस्यावदपकत्वादित्याशङ्कानिरासाय सान्निध्यादित्यनेन तत्र पङ्क-जपदस्य पदरूपार्थे तात्पर्यसत्त्वादिलेखोक्तमित्याह—व्यक्तिवचनानामिति । भट्टपटादिव्यक्तिवाचकानामित्यर्थः । जातिपरसन्दन्यापृथग् विरोधोपादानम् ।

यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः । यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं पक्षत्वस्य च बाधस्तत्र चावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः ।

दिनकरी ।

यमादिति भावः । व्यक्तिवचनानां किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां संनिहितपरत्वम् उपस्थितविशेषपरत्वमित्यर्थः । तथाच पक्षे तात्पर्यसत्त्वेन रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामग्र्यन्तरसत्त्वेन च रूढ्यर्थ एव योगार्थान्वयो न कुमुदादाविति न रूढिज्ञानस्य योगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वम् । एवं रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधसामग्रीस्वल्पेन न कुमुदादेः पङ्कजपदाद्बोधः । यत्र तु तयोः परस्परमन्वयबोधसामग्रीविरहस्तत्र कुमुदादेर्बोधो भवत्येव । परंतु कुमुदत्वेन रूपेण कुमुदत्वविशिष्टपङ्कजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया, शुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वेन तु शक्येत्याह—यत्र तु रूढ्यर्थेत्यादिना । प्रतिसन्धीयत इत्यनन्तरं कुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयम् । लक्षणयेति । पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेन बोधो लक्षणयेत्यर्थः । रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणमेतत् । तेन रूढ्यर्थबाधप्रतिसन्धानासत्त्वेऽपि यत्र सामग्र्यन्तरविरहस्तत्रापि लक्षणया कुमुदादेर्बोधो भवत्येव । अवयवशक्तिमात्रेणेति । मात्रपदेन लक्ष-

रामकरी ।

सन्निहितपरत्वम् अन्यपक्षितोपस्थितम्व्यक्तितात्पर्यकत्वमित्यर्थः । अतएव घटमानयेत्युक्ती सन्निधाने घटसत्त्वे न दूरस्थघटानदने लोक प्रवर्तत इति भावः । तथाचोपस्थितपक्षत्वावच्छिन्नपरत्वे पङ्कजपदस्य तात्पर्यविषयीभूतस्य पङ्कजनिकर्तृपक्षेऽप्यभेदान्वयबोधे योग्यतासत्त्वात्तत्र भवति तादृशान्वयबोधः । यत्र तु कुमुदतात्पर्येणैवात्र पङ्कजमस्तीति प्रयुज्यते तत्र पक्षे एतद्देशवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन कुमुद एव तात्पर्यनिश्चयसत्त्वात् तात्पर्यविषयस्य पङ्कजनिकर्तृ कुमुदस्य पक्षे भेदसत्त्वाद्योग्यताया विरहेण तत्र न तादृशान्वयबोध इति भावः । नन्वेतद्देशे रूप्यर्थस्य पक्षस्य बाधनिश्चयेऽपि पक्षकुमुदातिरिक्तपङ्कजनिकर्तृपक्षार्थतात्पर्येण पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रतात्पर्येण वा कुमुदस्यैव बोधे तात्पर्यं तत्र लक्षणया कुमुदबोधोभावात्पङ्कजासत्त्वावच्छिन्नपरत्वेन पूरयति—कुमुदत्वेनेति । सेनेति । बाधप्रतिसन्धीयत इत्यस्य सामग्रीविरहोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः । सामग्र्यन्तरेति । प्रामा-

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ।

आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥

यत्र स्थलपद्मादाववयवार्थवाचस्तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण बोधः । यदि तु स्थलपद्मं विजातीयमेव तदा लक्षणयैवेति । यत्र तु योगिकार्यरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्योगिकरूढम् । यथोद्भिदादिपदम् । तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिर्बुद्ध्यते यागविशेषोऽपीति ॥ ८१ ॥ लक्षणा शक्यसंबन्ध इति । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थं प्रवाहरूपे घोषसा-
दिनकरी ।

णानादरः सूचितः । निर्वाहः पङ्कजलिकर्तृत्वेन कुमुदशब्दबोध-
निर्वाह इत्यर्थः । पद्मत्वेन बोधः पद्मत्वेनैव बोधः । लक्षणयै-
वेति । रूढ्यर्थतावच्छेदकपद्मत्वजातेस्तत्राभावेन रूढ्या तद्बोध-
नासंभवादिति भावः ॥ ८१ ॥ लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽज-
हत्स्वार्था च । तत्राद्यां प्रदर्शयति—गङ्गायामिति । चक्ष्यमाणा-
रामरुद्री ।

दिकोऽयं पद्यः । कारणान्तरनिरह इत्येव बहुमुचितत्वात् । सामग्रीपदं सामग्रीप-
दव्यञ्जनमात्रपरमत्र इत्यव्यम् । अन्तरपदं बाधाभावमिष्यपरम् । तत्र कारणं रूढ्यर्थ-
स्वरूपादिकमेवेति ध्येयम् । ननु योगरूढस्यैव पङ्कजनिकर्तृमिषं पद्ममिति बोध्यस्यो-
पगमो बोधितः । सकृदुचरित इति व्यापविरोधादतएव योगिकरूढस्यैव एकार्थ-
बोध इति चेन्न । एकपदोपस्थाप्ययोगरूढ्यर्थयोर्भेदेनान्वयबोधे आकाङ्क्षावैचित्र्य-
स्यैव योगरूढस्यैव तादृशव्युत्पत्तिस्तद्बोधस्यावश्यकत्वादिति भावः । मूले यत्र
त्विति । यादर्थेदानुपूर्व्यवच्छिन्न इत्यर्थः । तैगोचारागमेवेनोद्भित्तदस्य भेदेऽपि
न छतिः । उचरित इति शेषः पूर्णोचः । स्वातन्त्र्येणेति । अर्थान्तरमविश-
यीकृत्येत्यर्थः । इदं च योगरूढव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । मूले यागविशेषोऽपीति ।
उद्भिदा यजेत पद्मकाम इत्यादाभिलष्यः । उद्भिदस्तद्युल्माया इत्यादौ तद्युल्माया
उद्भेदनकर्ता इति बोध इति भावः ॥ ८१ ॥ जहत्स्वार्थेति । जहत्स्वार्थं
ययेति श्रुत्यस्या राज्याद्योनिष्यकलक्ष्योनिष्यकशब्दघोषजनिका गङ्गापदादेस्ती-
रादौ लक्षणा । अत्र स्वपदं उद्भत्त्वेनाभिमत्परम् । अर्थपदं राज्याद्यर्थपरम् ।
एवमत्रेऽपि बोध्यम् । एवमेव न जहत्स्वार्थं ययेति श्रुत्यस्याऽजहत्स्वार्था । छत्रिण
इत्यादौ छत्रिणपटितपपिकृद्यमुदायत्वेन छत्रिणपदस्य बोधजनिका छत्रिणपटितकृद्यमु-
दायतावच्छिन्ने लक्षणेत्यर्थः । आद्यामिति । जहत्स्वार्थमिल्यर्थः । चक्ष्यमा-

न्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्ष-
णया तीरस्य बोध इति । सा च शक्यसंबन्धरूपा ।
तथाहि—प्रवाहरूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य
स्मरणम् । ततः शाब्दबोधः । परंतु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणावीजं
स्यात्तदा यथीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणा न स्यात् । यष्टिषु प्रवेशा-
न्वयस्यानुपपत्तेरभावात् । तेन तत्प्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या
यष्टिघरेषु लक्षणा । एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काक-
पदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो दधिरक्षायस्तात्पर्यविषय-
त्वात् । एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकमार्थवाहित्वे
द्विवहरी ।

स्वरसादाह—तात्पर्यानुपपत्तिर्वेति । सा च लक्षणा च । द्विती-
यां प्रदर्शयति—एवं काकेभ्य इति । दध्युपघातके वाकविडा-
छादिसाधारणदध्युपघातकत्वविशिष्टे । एकमार्थवाहित्वे एकसा-
र्थवाहित्वविशिष्टे । छत्रिपदलक्षणाभिधानं च वाक्यलक्षणावादि-

रामहरी ।

णास्वरसादिति । अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वे यथी. प्रवेशयेत्यादौ यष्टिप-
दस्य यष्टिघरे लक्षणानुपपत्तिरूपास्वरसादित्यर्थः । मूले एकसार्थवाहित्वे-
नेति । एक सार्थ समुदायत्वं तद्विषयकबुद्धिविषयत्वरूपम् । तद्वाहित्वेन तद्व-
त्त्वेनेत्यर्थः । तृतीयाथोऽवच्छिन्नत्वं तस्य च लक्षणापदार्थे लक्ष्यतायामन्वयो
बोध्यः । मूले इयमेव चेति । काकपदस्य दध्युपघातके छत्रिपदस्य छत्रिघटित-
समुदाये लक्षणैव धेत्वर्थः । इतिन्मूले एकसार्थवाहित्वे लक्षणैति पाठो दृश्यते
तदभिप्रायेण व्याचष्टे—एकसार्थवाहित्वविशिष्ट इति । ननु छत्रीलस्य
मूलोचलक्षणा न सङ्गच्छते । छत्रमस्यास्तीत्यर्थे छत्रपदोत्तर तद्वित्तेनिप्रत्ययेनैव
छत्रीलस्य निष्पन्नया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपत्वेन तस्य वाक्यत्वात् वाक्ये च
शक्तिरिह्येण लक्षणाया अप्यसमवादिसत्त आह—छत्रीत्यादि । वाक्यलक्ष-
णावादिमतेति । वैयाकरणे राजपुरुषादिसमासस्य राजसत्वबन्धुरूपे पाचक-
छत्र्यादिपदस्य पाककर्तृछत्रसंबन्धादौ शपेरज्ञीकारादिति भावः । ननु नेदं मतं
विचारसहम् । समाप्ते राजपदस्य राजसबन्धिनि लक्षणया पुरुषपदस्य पुरुषे
शक्त्या च राजसबन्ध्यभिन्न पुरुष इति बोधोपपत्तौ समाप्ते स्वतन्त्रशक्तिरूपने
छत्र्यादौ च छत्रार्थकच्छत्रपदसंबन्ध्यर्थकेनिप्रत्ययाभ्यामेव छत्रसंबन्धीति बोधोप-
पत्तौ छत्रीलस्य छत्रसंबन्धिनि शक्तिरूपने च बीजानावात् । अन्यथा निरर्थक-
नावाशक्तिरूपनागौरवप्रचक्ष्णात् । नच समाप्तादौ शक्तिरज्ञीकार भावदयकः ।

कारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः । परं त्वेवंक्रमेण शक्य-
तावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात् तत्प्रकारकशक्यार्थसारणं प्रति
तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभायनीयम् । यत्रतु
शक्यार्थस्य परम्परासंबन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्प्यु-
दिनकरी ।

मानं सुकरम् । अतिप्रसङ्गस्य तद्धर्मविशिष्टेत्यादिनैव वारणादिति
भावः । इदमुपलक्षणम् । गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरत्वे
वाधादित्यपि द्रष्टव्यम् । लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य जहत्स्या-
र्थोपामन्तर्भावमाह—यत्रत्विति । परम्परासंबन्धरूपेति ।
स्ववाच्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वादिरूपा । नच द्वौ रेफौ यत्रेति
क्युत्पत्त्या द्विरेफपदेन शक्यरेफद्वयसंबन्धिभ्रमरपदं लक्ष्यते
शमद्री ।

यत्रान्वयबोधस्यनैवानहत्सार्थलमेतिमताभिप्रायेणैव घटत इति मन्तव्यम् ।
अतिप्रसङ्गस्येति । इत्या पदजन्योपस्थित्यविषयस्यापि शान्दबोधे गानोपगमे
घटादिपदाः पदादिविषयकशान्दबोधोपप्रसङ्गस्येत्सर्वम् । तथाच यद्धर्मानच्छिन्नविशेष्य-
कशक्यसंबन्धमहत्सद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकमेव पदार्थसारणं शान्दबोध इति निय-
मोपगमेनैव घटादिपदान् पदादिविषयकशान्दबोधोधापत्तिरिति भावः । प्रवाहसं-
बन्धस्येति । तत्रान्वयशक्यसंबन्धरूपलक्षणाया लक्ष्यतावच्छेदके तीरत्वेऽभावा-
दपि लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणेति भावः । यद्यपि तीरत्वे सत्पुष्पसमवायिरूपशक्य-
तावन्धोऽस्त्येव तथापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्तिद्वयेनैव लक्षणाद्वयेनापि एक-
त्वे पदार्थद्वयशान्दबोधस्यानुपगमेनैकपदात्तीरतीरत्वयोर्बोधानुपपत्तिरिति मन्थ-
यन्ता तात्पर्यम् । गङ्गाया घोषमत्स्यौ स्य इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्योपगमे तु सजा-
तीयवृत्तिद्वयेनैव युगपदार्थद्वयनियमकशान्दबोध इत्यवधेयम् । अत उक्तस्थले
गङ्गापदादेकदैव तीरप्रवाहयोर्बोधेऽपि न अतिरिति मन्तव्यम् । मूले परंत्वि-
यादि । अत्रेदमवधेयम् । शक्यतावच्छेदके शक्यस्वीकारे पृथिवीपदात्कदाचि-
रद्वयव्यातिरिक्तद्वन्द्वत्वेन कदापिद्वयवत्त्वेन कदाचित्पृथिवीत्वेन च शान्दबोधा-
पत्तिः । पृथिवीपृथिवीपदशक्येतिवदद्वयव्यातिरिक्तद्वयं गन्धवद्वा पृथिवीपदशक्य-
मित्याकारकस्य अविज्ञानस्य सभवात्तीर गङ्गातीर वा प्रवाहसंयोगवदिति लक्षणा-
द्वेण अतिप्रसङ्गस्य तुल्ययोगक्षेमात्वात् । तथाच लक्षणया यत्किंचिदैकधर्मावच्छि-
न्नविषयक एव शान्दबोध इति न नियमस्तथा शक्यार्थबोधेऽपि निश्चयो न स्यात् ।
अप्यतावच्छेदके शक्तिस्वीकारे तु पृथिवीपदात्पृथिवीत्वेनैव शान्दबोध इति
नैवम उपपद्यते । पृथिवीपदस्य पृथिवीत्वपृथिव्योरेव शक्यतया शक्यता शक्यार्थ-
बोधे मानमिति नियमेन च तदुपपादनसंगत्वात् । लक्षणयाऽलक्ष्येऽपि
मानोपगमेन लक्षणया कदापितीरत्वेन कदापिद्वयव्यातीरत्वेन शान्दबोधो

च्यते । यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसंबन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते
भ्रमरपदस्य च संबन्धो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा । किन्तु

दिनकरी ।

भ्रमरपदेन च शक्त्या भ्रमरः कल्प्यते इत्येतावतैव सामख्येऽऽं
द्विरेफपदस्य भ्रमरे परम्परासंबन्धरूपलक्षणाया । एवंच लक्षितेन
लक्षणा ज्ञापनमिति लक्षितलक्षणाशब्दार्थोऽप्यस्त्विति वाच्यम् ।
तथासति द्विरेफमानयेत्यादितः कर्मत्वाद्भौ भ्रमरपदार्थान्वयानुपपत्तेः,
प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति । ननु तच्छब्दबोधे

भ्रमरद्वी ।

मन्त्रेव । इदमत्र पुनश्चिन्त्यम् । धर्मितावच्छेदके शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिशक्ति-
ज्ञानमेव शब्दबोधहेतुरुपेयते । शक्यतावच्छेदकं च सर्वत्र लभ्यन्तुनानतिरिक्त-
वृत्तिरेव धर्मः, सम्भवति लघो गुरो स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वास्तीकारात् । अत-
एव पृथिवीपृथिवीपदशक्येति शक्तिज्ञानमेव प्रमा । शक्तेः पृथिवीत्वावच्छिन्नत्वात् ।
ननु जलाद्यद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं तथेत्यादिशक्तिज्ञानं तेषां गुरुत्वेन शक्यतानवच्छे-
दकत्वात् । शक्यसंबन्धरूपप्रवाहसंबन्धस्य तु स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वे माना-
भावः । तीरं प्रवाहसंबन्धवदिति वदन्तीति भूखण्डं प्रवाहसंयोगीति प्रतीतेः सर्वज-
नानुभवच्छिन्नत्वात् । पृथिवीपृथिवीपदशक्येति बोधस्यैव प्रमात्वं नत्वद्रव्यातिरिक्त-
द्रव्यं तथेति शक्तिज्ञानस्य तथात्वमित्यस्य सर्वसमतत्वात् शक्तिप्रतीतीना स्वरूप-
संबन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहित्वसिद्ध्या शक्तेस्तथाविधावच्छेदकत्वं प्रामाणिकमेव
घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिं घटत्वस्यैव प्रतिशोभितावच्छेदकत्वम् । इत्यं च शक्यताव-
च्छेदके शक्तिविरहेऽपि पृथिवीपदात् शक्तिप्रमया पृथिवीत्वं प्रकारकशब्दबोधः ।
शक्तिभ्रमेण तु गन्धवत्त्वादिनापि शब्दबोध इति । अतएव भ्रान्तस्य गन्धावत्ता-
वच्छेदेनापि शक्तिज्ञानसमवापदिति परैरपरिशीलितः पन्थाः । कल्प्यत इति ।
उपस्थाप्यत इत्यर्थः । अवयवशक्त्या द्विरेफपदाद्भ्रमरपदस्य स्मरणं भवति । तेन
च स्मरणत्मकपदज्ञानेन कीटकविशेषार्थस्मरणं शब्दबोधधेतिरीत्या एतस्यैव
द्विरेफपदादन्वाध्याससंबन्धरूपनिरूढलक्षणाया निर्वाहानया भ्रमरबोधनिर्वाहे शक्य-
परम्परासंबन्धरूपलक्षितलक्षणास्तीकारोऽभ्युचित इति भावः । नन्वेवं द्विरेफदि
लक्षितलक्षणेति सर्वसिद्धप्रवादस्य का गतिरित्यत आह—लक्षितेनेति । द्विरे-
फदलक्षितेन भ्रमरपदेन लक्षणं शब्दबोधस्य ज्ञानम् । आकाशान्तप्रयोगस्तु
“टयाधनेव क्रियते धवणानन्तरागते”त्यादिवदिति भावः । प्रत्ययानामिति ।
यन्मात्रप्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः तदर्थो गुरया तद्व्यव्योपस्थितिविषयो यस्मिन्
नित्यत्वात्तद्व्यव्योपस्थितिव्ययः । प्रत्ययाश्च विभक्तिकृतद्विताख्याताः । तथाच द्विरे-

लाक्षणिकं पदं नानुभावकम् । लाक्षणिकार्थस्य शब्दबोधे तु
रदान्तरं कारणम् । अक्षिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वित-
लक्षणकार्यशब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् । वाक्ये तु

दिनकरी ।

तच्छकपदशान्तत्वेन हेतुत्वात्लाक्षणिकशब्दबोधः कथं स्यादित्यत
आह—किंत्विति । पदान्तरम् समभिव्याहृतं शकं पदम् । शक्ति-
लक्षणेति । अन्यतरसंबन्धेन य इतरपदार्थस्तदन्वितो यः स्वार्थः ।
कुमतिः पशुरित्यादिसर्वलाक्षणिकस्थले शब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया
लाक्षणिकार्थस्याप्यानुभावकत्वमिति नट्याः । ननु शक्यसंबन्धो
न लक्षणा । तथा सति वाक्यस्य शक्याप्रसिद्ध्या तत्र लक्षणा न
स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या निराकुहते—वाक्येत्विति ।

रामरुद्री ।

फलेन लक्षणवोपस्थितं भ्रमरपदमेव ननु तदर्थं इति कथं तत्र विभक्त्यर्थकमेतवा-
न्वय इत्यनुपपत्तिः स्यादतः शक्यस्य रेफद्वयस्य स्वघटितपदवाच्यत्वरूपपरम्परा-
संबन्धात्मिकाया लक्षितलक्षणया द्विरेकपदाद् भ्रमरोपस्थित्यर्थं तादृशलक्षणास्ती-
कार आत्मक इति भावः । मूले नानुभावकमिति । शब्दानुभवजनकं
नेत्यर्थः । तथान लाक्षणिके पदे सारिकाशक्तिरेव नानुभाविनीति भावः । ननु
तर्हि लाक्षणिकार्थस्य कथं शब्दबोधे भानमित्याशङ्क्य लाक्षणिकपदसमुभिव्याहृत-
शक्यदान्तरमेव लाक्षणिकार्थान्वितसार्थबोधं प्रति कारणमिति शक्यदान्ततदेव
शब्दबोधे लाक्षणिकार्थस्य भानमिति समाधत्ते—लाक्षणिकार्थस्येति । साम-
र्थ्यावधारणात् शक्यवधारणादित्यर्थः । मूलस्यदान्तरमित्यस्य लाक्षणिकपद-
भिजायकत्वेन सकलशक्यदानामपि लाक्षणिकार्थशब्दबोधजनकत्वं प्रतीयते ।
तथायुक्तम् । गहायां घोष इत्यत्र घोषपदस्यैव वीरशब्दबोधजनकतायाः सर्वानु-
भवसिद्धत्वादतो व्याचष्टे—पदान्तरमिति । समभिव्याहृतमिति । तत्र-
लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतमित्यर्थः । तथापि तत्रलाक्षणिकपदसमभिव्याहृतं शकं पदं
तरसारितलक्ष्याप्येवशक्यशब्दबोधोपजनकमिति भावः । इतरपदार्थं इति ।
इतरपदजन्यस्मृतिमिषय इत्यर्थः । (तत्रेतरपदे तृतीयायस्य समिपयकज्ञानसहित-
येशिष्टपदस्य वाङ्मयः ।) कुमतिरिति । कुत्सिता मतिर्यस्य स कुमतिरिति
पशुवीदात्तुत्तरपदस्य कुत्सितज्ञानवशात्लाक्षणिकतया पूर्वपदस्य तादर्थ्यमाहकतया
निरपेक्षतया कुमतौ पशुत्वस्य प्राथम्यत्वेन पशुपदस्यापि पशुपदस्यैव लाक्षणिकतया
कुमतिः पशुरित्यत्र कस्यापि शक्यपदत्वाभावात् तत्र शब्दबोधो न स्यादिति तत्र
शब्दबोधोपपत्तये लाक्षणिकपदेऽप्यानुभाविनी सतिरित्यस्यमन्त्रीदरणीयेति भावः ।

शक्तेरभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि नास्ति । यत्र गभीरायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा, गभीरपदार्थस्य नद्या सहाऽभेदेनान्वयः, कचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा गभीरपदं तात्पर्यग्राहकम् । बहु-
दिनक्री ।

ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणास्वीकारे गभीरपदार्थस्यैकदेशान्वयापत्त्या पदलक्षणाया असंभवेन वाक्यलक्षणाऽऽवश्यकीत्यत आह—यत्र गभीरेति । कचिदिति ।
ॐ चेत्रस्य गुरुकुडमित्यादावित्यर्थः स्वीकृतत्वादिति । पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् प्रकृते तथा व्युत्पत्त्यकल्पनादिति भावः । नदीपदस्येति । नच विनिगमनाविरहेण गभीरपदस्य लक्षणा नदीपदं तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् कथं नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम् । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपद एव लक्षणाया उक्तत्वान् । अत्र मीमांसकमतानुयायिनः । वाक्यलक्षणयैवोपपत्तौ गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनमयुक्तम् । नच वाक्ये शक्यभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि न संभवतीति वाच्यम् । स्वयोध्यसंबन्धस्यैव लक्षणापदार्थत्वान् गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदयोध्यस्य प्रवाहस्य संबन्धसोरे इति तत्र लक्षणा । गभीराया नद्यामिति वाक्यस्य योध्या गभीराभिन्ना नदी
रामक्री ।

गुरुकुडमित्यादि । कुडमिति संज्ञातायात्रम् । चेत्रस्य गुरुरित्यापि गुरुरव एव चेत्रमिदृशित्वस्त्वान्वयान् । नच गुरावेव चेत्रसंबन्धोऽधीयतामिति वाच्यम् । तथा यदि चेत्रपुत्रादावपि तथा प्रयोगप्रयत्नात् । चेत्रपुत्रस्यापि कस्यचिद्गुरुरावे-
त्रसंबन्धिवाचेति ध्येयम् । ननु गुरुरित्यप्यत्र सर्वसंबन्धिभवेन तदर्थेऽभेदे परा-
यन्तरान्वयसंभवेऽपि नदीपदस्यापत्त्यात्कथं तदेकदेशे गभीरपदार्थान्वय इति आह—पदभेदेनेति व्युत्पत्तिभेदात् भाषाह्यभेदात् । प्रकृत इति । एतदशक्यत्वनदीपद इत्यर्थः । उत्तरपद एवेति । यद्यपि गभीरायां नद्यां घोष इत्यस्यैव पूर्वगुराहृतत्वेन तत्र गभीरपदोत्तरमपि घातमी भूवत् एवेति भेदमनुपपत्तिस्तदपि भिन्नेदमभिपत्तेः सर्वत्र निरवसरत्वेन तस्याः । चाप्येकलोप-
वशात्तुल्यत्वात् येष्वरेव गभीरायामित्यस्मान्प्रवाहत्वात्तद्व्योध-पुत्रपत्तौ ।

दिनकरी ।

तत्संवन्यस्तीरे इति वाक्येऽपि लक्षणा । एवं समासात्मके पित्रगु-
रिति वाक्येऽपि चित्रगुपदस्यावयवशक्त्या चित्राभिन्ना गौः स्वशोष्य-
स्वजन्यबोधविषयस्यैव स्वशोष्यत्वात् तत्संवन्यस्य स्वामिनि सत्त्वा-
दित्याहुस्तत्र । स्वशोष्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वम् । गङ्गायां घोष
इत्यादौ गङ्गायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्तत्त्वेन बोधकत्वं
वाच्यम् । नचैतावतापि निर्बाहः । अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्ते-
रतस्तत्त्वावच्छिन्ना या शक्त्यावच्छिन्ना बोधकत्वा सैव निवेश्या ।

रामरुद्री ।

गमीरनयां घोष इत्यादौ सर्वानुरूपत्वे न तथोपगमसंभव इति भावः । (गङ्गा-
पदजन्यबोधेति । गङ्गापदशक्यार्थस्वरूपत्वेत्यर्थः । वाक्यजन्यबोधस्तु शब्द-
बोधरूप एवेति भावः ।) गङ्गायामित्यस्यापीति । गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गा-
पद एव लक्षणा सर्वानुरूपता ननु गङ्गायामिति वाक्ये पदलक्षणायामनुरूपत्ते-
रभावात् । गङ्गायामिति वाक्यजन्यस्यापि गङ्गातीरवृत्तिरिति शब्दबोधस्य गङ्गाविषय-
कत्वात्तत्संबन्धस्य स्तीरे चत्वात्तादृशवाक्यस्यापि स्तीरे लाक्षणिकत्वापत्तिरिति
भावः । इदं च गङ्गातीरत्वेन शक्यसंबन्धप्रदमभिप्रेत्युक्तम् । तीरत्वेन तथात्वे तु
प्रवादस्य न वाक्यजन्यबोधविषयत्वमित्यवधेयम् । तत्रैवेनेति । यादृशानुपूर्व्य-
वच्छिन्नस्य लक्षणत्वमभिमतं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशाब्धि-
बोधविषयसंबन्ध एव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणा वाच्येति भावः । एवं च
गङ्गायामित्यानुधी न शब्दबोधजनकतावच्छेदिकेति न वाक्यलक्षणापत्तिः ।
यद्यपि गङ्गातीरवृत्तिरित्याकारकशब्दबोधं प्रत्याकाङ्क्षाज्ञानविषया गङ्गापदोत्तरधत्त-
मीरूपसमनिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वमावदधकम् । अन्यथा एतन्मुत्तरगङ्गापदज्ञाने
तादृशशब्दबोधोपापत्तेः । तथापि तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानमेव शब्दबोध-
जनकं ननु तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नमेवेति नैदानीं वाक्यलाक्षणिकत्वापत्तिरिति
भावः । नचैवं पदज्ञानमेव शब्दबोधकारणं ननु पदमिति तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न-
जनकतानिरूपितजन्यताशाब्धिबोधप्रविष्ट्या पदस्यापि लाक्षणिकत्वानुरूपत्तिरिति
वाच्यम् । ज्ञायमानपदस्य कारणत्वाभिप्रायेणैतदभिधानात् । ननु मौनिश्लोकादौ
पदामावेऽपि शब्दबोधोत्पत्त्या गतमिदं न विचारग्रहमिति तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न-
ज्ञानजन्यबोधविषयसंबन्ध एव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणत्वमवश्यमङ्गीकर्णी-
यम् । तथावागतमेव वाक्यस्य लाक्षणिकत्वमित्यत आह—नचैतावतेति ।
तत्रैवावच्छिन्नेति । तत्त्वं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नता तन्निष्ठावच्छेदकतानि-
रूपिका अत्यवच्छिन्ना विषयितासंबन्धावच्छिन्नशक्तिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका
शाननिष्ठबोधजनकता या सैवेत्यर्थः । तथाच तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नशक्तिज्ञानजन्य-
बोधविषयसंबन्धलादाऽनुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणेति पर्यवसानाद्वाक्यस्य च शक्यभा-

ब्रीहावप्येवम् । तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राऽभेदान्वयः । यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि दिनकरी ।

रायां नदीविभागस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावात् । नच गमीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गमीरनदीतीरवृत्तित्वे लक्षणास्तिरति शङ्कनम् । वाटशतीरवृत्तित्वस्य घोपादावन्वयानुपपत्तेः । नामार्थयोर्भेदसंभवेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । सप्तम्यन्तभागस्य वाटशतीरवृत्तौ लक्षणासुपगम्य तस्याभेदेन घोपादावन्वय इत्यपि न । अभेदेनान्वयबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्नत्वादित्यास्तां विस्तरः । एवमवयवलक्षणैव नतु वाक्ये लक्षणेत्यर्थः । गोपदस्येति । प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणाया युक्तत्वादिति भावः । गोमिति गोस्वामिनि । न स्वीक्रियत इति । गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा चित्रमजोऽस्तीत्यादावपि मजपदात्तमप्येति ।

सप्तमीप्रकृतित्वाभावादिति । प्रातिपदिकेभ्य एव शुक्तिमण्डपिचानात् । प्रत्ययविभुदेशस्यैव प्रकृतित्वादर्थवदर्थवदधातुरित्यनेन प्रत्ययधातुभिन्नशक्त्यैव प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन गमीरायां नदीत्यास्य किञ्चिदर्थाशक्त्येन सप्तमीप्रकृतिवाभावादिति भावः । नचैवं नीलोत्पलं पाचकमित्यादौ पाचकनीलोत्पलसमुदायादेर्वाच्यतया किञ्चिदर्थाशक्त्येन तेषां विभक्तिप्रकृतित्वं न स्मादिति वाच्यम् । कृतद्वित्वमासाश्चेति सूत्रान्तरेण तेषामपि प्रातिपदिकत्वविधानेन कृतद्वित्वान्तवमासानां विभक्तिप्रकृतित्वसंभवात् । नस्तुतः प्रकृत्यर्थत्वं इत्या प्रकृतिजन्यसोपविषयत्वमेव । तत्र प्रकृतिपठितसमुदायजन्यसोपविषये गमीरनदीतीरेऽप्यशतम् । समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रकृतिपठितसमुदायजन्यस्य प्रकृतिजन्यत्वान्तरायात् । प्रकृतिमात्रजन्यजन्यवेद्ये प्रयोजनविरहात् । चैत्रस्य गामान्येत्यादौ चैत्रसंबन्धिनोः प्रत्ययार्थकर्मण्येऽन्वयदर्शनेन तद्विवेकासंभवाच्च इतो प्रकृतिनिष्पितत्वमपि न शक्यते विवक्षितम् । वाक्यलक्षणादौ हेतुर्भवे नीलोत्पलादिप्रकृतिनिष्पिताप्रतिदेरित्यापाततो रमणीयतेतदलक्षणमिति प्रतिभाति । समानविभक्तिकेति । गमीरायां नद्यामिति समुदायस्य किञ्चिद्विभक्तिकेऽप्यप्रकृतित्वादिति भावः । अथ राजपुरस्य इत्यादौ राजपदस्याविभक्तिकत्वेऽपि पुरपदस्यैवद्वित्ववैप्यनपदार्थस्य राजसंबन्धिनः पुरपदेऽभेदेनान्वयदर्शनात् प्रकृतेऽपि सप्तम्यन्तवाच्यस्य घोपदस्यैवद्वित्वपूर्वतया तदर्थस्य गमीरनदीतीरेऽप्येऽभेदान्वये वाच्य-

त्वात् । अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः स्यात् ।
 पटो न घट इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयान्निपाता-
 तिरिक्तेति । नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंबन्धेनान्वया-
 द्वेदेनेति । नच राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्य-
 मिति वाच्यम् । अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात् । तस्माद्
 दिनकरी ।

योगितयान्वयोपपत्तिः । अन्यथा अन्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयो-
 ऽपि भेदेनान्वयबोधस्वीकारे । तथान्वयबोध इति । भेदेनान्वय-
 बोधः स्यादित्यर्थः । साक्षादेव प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैव । भूतले घट
 इत्यादावाधेयतासंसर्गेणापि घटभूतलयोरन्वयात् साक्षादित्यस्यापि
 व्युत्पत्तौ निवेशादिति भावः । नञः नचर्यान्व्येन्याभावस्य ।
 स्मरणं कल्प्यमिति । तथा चान्नापि प्रत्ययार्थद्वारैव राजपुरुष-
 रामरुद्री ।

मन्यत्वादेव श्वाभसंनवादिति भावः । प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैवेति । विभ-
 क्यर्थमित्यसंबन्धेनैवैत्यर्थः । ननु मूले निपातातिरिक्तेत्यस्य भेदेनेत्यस्य च प्रयो-
 जनगुणं न तु साक्षादित्यस्येति नियमे साक्षात्पदमनर्थकमित्यासङ्गां निराकुरुते—
 भूतल इत्यादि । आधेयतासंसर्गेणापीति । अपिना स्वरूपसंबन्धेन
 घटे भूतलपृथित्वान्वयस्य समुच्चयः । अन्यथादिति । यद्यपि घटे भूतल-
 तित्वप्रकारकबोधस्वीकारेणैवोपपत्तौ आधेयतया भूतलस्यापि घटे प्रसारत्वोपग-
 म्युचितः पदार्थस्य संसर्गविषया भानानङ्गीकारात् । तथापि भूतले घट इति
 म्यमन्यज्ञानानन्तरं घटो भूतलीयो न वेति संशयानुत्पादस्याप्यनुभवविद्यतया
 प्रयतया भूतलाभाववान् घटः प्रमेय इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगादिप्रत्यक्षं प्रति-
 घातान्दृष्टान्मन्याः प्रतिबन्धकरवाकल्पनाप्रयुक्तलाघवेन विभक्त्यर्थस्य संसर्गवि-
 षयि भातमाहृतम् । तादृशवाक्यनन्यबोधस्य घटो भूतलीय इत्याकारकत्वे
 आधेयतया भूतलाभादानमपि बाधशानभेवेति तदभावावगाह्यधटित्वान्द-
 र्शनामपीकारत्वे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटितोक्तप्रत्यक्षान्मन्येव न
 भूतलीयेतादृशप्रत्यक्षे तादृशान्दृष्टान्मन्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयमिति
 विमर्शमिति भावः । घटः घटो नेत्यश्रान्त्यागाशो नमा न बोधयितुं शक्यते
 किञ्चिदश्रान्त्याभावबोधेऽनुयोगित्वात्कवदोत्तरं सप्तम्यपेक्षणादतो नमसोऽन्योन्याभाव
 विभाह—नप्रयेति । प्रत्ययार्थद्वारैवेति । पटोस्मात्तत्त्वं संबन्धेनैवे-
 र्थः । अथवा स्वये राजपदार्थान्वयः । स्वत्सैव पुरुषेऽन्वयो ननु राजपुरुषयो-
 र्भावः । उभयत्रापि पटोऽपिपयकस्मरणकल्पनमावश्यकमिति भावः ॥ मूले
 अस्मृतविभक्तेरपीति । यद्यपि तादृशे पूर्वपदस्य स्वार्थविशेषितविमर्शा-
 वेन वि- सु- १४

राजपदादौ राजसंयन्धिनि लक्षणा तस्य च पुरुषेण सहामेदान्वयः
द्वन्द्वे तु घवरसदिरौ छिन्धीत्यादौ घवः सदिरश्च विमत्पर्य-

दिनङ्गी ।

योरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । परे तु राजपुरुष इत्यादि
वत्पुरुषे न लक्षणा व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वत्वादिसंसर्गेणैव राज्ञः
पुरुषादावन्वयघोषस्वीकारात् । अन्यथा 'दशैते राजमातृप्राप्तस्यै-
वामी तुरङ्गमा' इत्यादौ तच्छब्देन राज्ञः परामर्शो न स्यात् तस्यैक-
देशत्वादित्याहुः । द्वन्द्वे तु घवरसदिरावित्यत्र घवत्वं सदिरत्वं च

रामङ्गी ।

व्ययविमत्पर्यवधिच्छिष्टे निरुदलक्षणगोपगमेन तत्तद्विभक्तयस्मरणे पूर्वपदस्य तत्-
दर्थे निरुदलक्षणानिर्णय एव न सम्भवतीति लक्षणारूपवृत्तिज्ञानामावादेव पद-
न्वयपदार्थस्मरणमावेन शब्दबोधो न सम्भवत्येवेत्यस्मृतविभक्तः शब्दबोधो-
पादनं दुर्लभम् । तथापि विभक्तिस्मरणं विना निरुदलक्षणार्थस्यानिर्णयेऽपि
सामान्यतो लक्षणाज्ञानं तदधीनपदार्थस्मरणं च सम्भवत्येव । निरुदलक्षणाज्ञानादेव
पदार्थस्मरणमिति न नियमः । तथासति गद्यायां घोष इत्यादौ गत्रापरातीरस्म-
रणानुपपत्तेः । एवं च तत्तत्स्थलेषु नानाविभक्तिस्मरणकल्पनमपेक्ष्य लक्षणया राज-
पदाश्रयसंबन्धुपस्थिति कल्पयित्वाऽमेदशब्दबोधोपगम एवोचितो लक्षणत्वात् ।
राजपुरुष इति कर्मधारये त्वन्वयानुपपत्त्यादिलक्षणाधीनामावेन राजामित्र-
पुरुष इति शस्यार्थाऽमेदबोध एव स्वीकृत्यत इति भावः । मतान्तरमाह—परे
त्थिति । व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति । पुरादधिकेभ्यश्च वषट्पदस्यैवरात्रप्रकार-
शब्दबोधं प्रति राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषवदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य कारणव-
त्त्वर्थः । तथाचानएव राजा पुरुष इत्यादौ तादृशान्वयबोधकारणसंभवेन मोक्ष-
त्तरवच्छात्र इति भावः । परामर्शो न स्यादिति । तत्पदेन पूर्वभाववस्था-
वन्नेव परामर्शो न तु तादृशपदार्थभावच्छेदकस्त्वार्थेति नियमः । अन्यथाऽत्र
दुष्टो घटोऽस्ति च न इत्यमिति स्वार्थिकन्ययोगारभते । तथाच राजपदस्य शक-
यंबन्धुवर्धनरे तत्पदेन राज्ञः परामर्शो न स्यादिति भावः । आतुरित्वनरशोभ-
नम् । तद्वैभवं तु एवं सति राह पुरुष इत्यादावपि स्वार्थयोग्यबोधोपगमीकार-
एवोचितः । अतिप्रसङ्गस्य षट्पन्नरात्रप्रदगममित्याहारहानस्य तादृशच्छब्दबोध-
नियामकबोधोपगमेनैव कारणमीमन्नम् । न चैव व्यागुणमागवधवसङ्गनसो पररा-
जन्वराज्यबोधे व्यभिचारेण कारणैवातुरगमेति वाच्यम् । तादृशानुपूर्वीज्ञान-
व्यवहितोत्तरनस्यापि कार्यभावच्छेदकबोटी निवेगनीयतया व्यभिचारानुपपत्तेः ।
अन्यथा शक्यमेऽपि राजपदं पुरा इत्यन्वयवच्छब्दबोधव्यवहारस्य षट्पन्नरा-
त्रप्रदगममित्याहारहानस्य राजपदप्रकारच्छब्दबोधहेतुतयाः कल्पनीयतया

दिनकरी ।

प्रत्येकं नोद्देश्यतावच्छेदकम् । सुपामुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसंख्या-
बोधकत्वस्याकाशावित्यादिवाक्ये प्रामाण्यापत्तिभिया क्लृप्तत्वेन धव-
द्वयस्य खदिरद्वयस्य वा बोधापत्तेः । परंतु खदिरपदस्य धवखदिर-

रामरुद्री ।

पर्यायपदान्तरपठितवाक्यादपि तादृशशब्दबोधोत्पत्त्या व्यभिचारस्य दुर्वारत्नात् ।
यदिच पुरुषो न राज्ञ इत्यादौ आधयतया स्त्रियाचमाव एव नया बोधनीयः
वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया स्वत्वादिसंबन्धेन राज्ञा-
द्यभावस्य नया बोधवितुमशक्यत्वादिति स्वत्वादेर्विमत्तयर्थत्वमावश्यकमित्युच्यते
तदा वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रातयोगितावच्छेदकत्वे को दोष इति पण्यम् ।
अभावान्तरकल्पने गौरवमिति चेत् । समनियताभावानामैक्येन तादृशभावस्य
राजस्वत्वाभावरूपत्वाभ्युपगमेनाभावान्तराकल्पनात् । नच स्वत्वादिसंबन्धवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । स्वत्वादिषु विभक्तीनां शक्ति-
कल्पनं विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितानां शब्दबोधहेतुताकल्पनं तादृशोपस्थि-
तीनां भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटी प्रवेशं चापेक्ष्य तादृ-
शप्रतियोगिताव्यक्तिकल्पनस्यैव उद्युत्वादिति । इदं पुनरिहानुसंधेयम् । उक्त-
कमेण विभक्तेः संख्याभिन्नार्थकत्वे न स्यादिति । किंच राजसंबन्धनि
राजपदस्य स्वारसिकलक्षणप्रहृदचायां तादृशलाक्षणिकराजपदपठितराजपुरुष इति
कर्मधारयद्वयसंबन्ध्यभित्तः पुरुष इत्यादिबोधस्य सर्वानुमततया तादृशानुपूर्वा-
ज्ञानस्य द्विविधशाब्दबोधहेतुताकल्पने गौरवम् । अपिच राजसंबन्ध्य(न्धि)भित्तः
पुरुषः प्रमेय इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादृशानुपूर्वाज्ञान-
पठितशब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम् । मन्गते च वाधाभावादिप-
ठितशब्दसामग्रीकाळे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयपठितप्रत्यक्षसामग्र्या एवा-
सत्त्वेन प्रत्यक्षापरत्ययोगात्तदकल्पनात् । नच त्वयापि स्वत्वसंबन्धेन राजान्नाव-
वान् पुरुषः प्रमेय इति तादृशप्रत्यक्षं प्रति पृथक् तादृशशब्दसामग्र्याः प्रतिब-
न्धकत्वं कल्पनीयमिति साम्प्रमिति वाच्यम् । राजकीयभित्तसंबन्धः प्रमेय इति
प्रत्यक्षं प्रत्यपि स्वत्वस्य संसर्गतावादिना तादृशशब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य
कल्पनीयतया पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य तन्मतेऽधिकतादित्यलं निस्सरेण ॥
मूले द्वन्द्वे न लक्षणेत्युक्तं तत्र सगच्छते । अहिनकुलगित्यादौ समाहारद्वन्द्वे
उत्तरपदस्माहिनकुलसमुदाये लक्षणायाः स्वयं सिद्धत्वादातो द्वन्द्वपदमितरेतरद्वन्द्वप-
रमित्याह—इतरेतरेति । मूले विभक्तयर्थद्वित्वप्रकारेणेत्यत्र विभक्तयर्थः कर्मत्वं
तस्मिन् प्रकारतया धवखदिरौ नुप्येते इत्यर्थो बोध्यः । सुपामिति । आकाशा-
विति वाक्यस्य प्रामाण्याभ्युपगमे नैतत्सिर्वाहः । विभक्तयर्थद्वित्वादेर्द्देश्यतावच्छे-
दकव्याप्तिविशिष्टसंख्यायाः स्वान्मकपर्याप्त्याख्यस्वरूपसंबन्धेनैव स्वप्रकृत्यर्थेऽन्वयो-
नियत इत्युपेयम् । अन्यथा घटाकाशगतद्वित्वस्य केवलपर्याप्त्याख्यसंबन्धेन सम-

द्वित्वप्रकारेण बुध्यते तत्र न लक्षणा । नच साहित्ये लक्षणेति वाच्यम् । साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात् । नचैकक्रियान्व-
दिनकरी ।

साहित्याशये लक्षणोपगम्यते । एवंचोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृश-
साहित्यव्याप्यत्वं न घवद्वयवृत्तिद्वित्वस्य नवा खदिरद्वयवृत्तिद्वि-
त्वस्यापि तु घवद्वयदिरोभयवृत्तिद्वित्वस्येति न घवद्वयादेशेभ्य इति
मीमांसकमतं शङ्कते—नच साहित्य इति । साहित्याशये
इत्यर्थः । सहवृत्तिरूपं साहित्यं लक्ष्यमुतेकक्रियान्वयित्वमिति विकृ-
ल्याद्य दूषयति—साहित्यशून्ययोरपीति । द्वितीयं शङ्कते—

रामरुद्री ।

वायेन आकाशेऽपि सत्त्वेन तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेः । तथावाकाशत्वव्या-
प्यद्वित्वाप्रतिष्ठाऽऽकाशस्य तादृशपर्याप्तिसम्बन्धेन न तद्वत्त्वमिति नोक्तत्वायस्य
प्रामाण्यापत्तिः । एव च तादृशपर्याप्तिसम्बन्धेन तद्वत्त्व द्वित्वस्योद्देश्यतावच्छेदक-
व्याप्यावएव पर्यवसितं भवतीत्युद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वाविरुद्धाप्रमाणनकृत
विमर्शनामित्यर्थः । प्रमोषादानादाकाशावित्वादिवाक्यायोग्यताश्रमे षटाकाशगत
द्वित्वस्याशारे प्रकारतावगादिशब्दबोत्वप्रायसि न शक्तिः । नचोक्तस्यैव तादृश-
पर्याप्तप्रतिष्ठनया कथं तदवगादिभ्रमं सम्भवतीति वाच्यम् । एकरवादिपर्याप्तैः
काशावव्याप्यतया तैर्न व्यधिकरणसम्बन्धेन षटाकाशगतद्वित्वस्य भ्रमे प्रकारतो
पगमात् । एतेनोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वस्यैव द्वित्वचनशक्यत्वे आकाशावित्वा
दिवाक्यात् भ्रमात्मकोऽपि शब्दबोधो न स्यादाकाशरवव्याप्यद्वित्वाप्रतिष्ठाया विम-
र्शेऽप्युक्तत्वादित्येवमिति प्रयुक्तम् । उक्तरीत्या भ्रमस्योत्पादितत्वात् । द्वि-
मात्रे विमर्शे शक्तिभ्रमेण तादृशशब्दबोधोत्पादनमसत्त्वं । तथासति तादृशवाक्य
जन्यशब्दबोधस्य भ्रमत्वात्प्रपत्तेः षटाकाशगतद्वित्वस्याशारे पर्याप्त्यादिसम्बन्धेन
बाधितत्वादिति बोध्यम् । अत्र चैत्रो मेघश्च गच्छत इत्यादावास्तवतावच्छेदक-
वच्छेदकचैत्रत्वाव्याप्यद्वित्वादेरपि बोधनाद्विमर्शोत्पत्तेरप्युपमित्युक्तमित्य-
र्थेयम् । नच सिद्धान्तं षटपटावित्वादी कथलपर्याप्तिसम्बन्धेनेव द्वित्वान्तर-
द्वेषामित्येवैकपर्योद्देश्यतावच्छेदकत्वम इत्यस्य पूर्णयत्तयोक्तस्यैव धर्मद्वयस्यो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वयैदमसत्त्वमिति वाच्यम् । सिद्धान्ते तथाप्येऽपि मीमांसकमते
साहित्यबोद्देश्यतावच्छेदकतया पूर्णस्यानावश्यत्वात् । षटपटो द्वित्व इत्यादी
तु विशेषेण संख्याबोधकता शून्येण संख्याबोधधर्मादिति मन्तव्यम् । तादृश-
चित्तायमिति । एवमेववृत्तावमित्यर्थः । लक्ष्यं लक्ष्यतावच्छेदकं । एकक्रिया
व्यपित्यं एवमसत्त्वस्याव्याप्यत्वमित्यर्थः । मूले साहित्यशून्ययोरिति ।

यित्त्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यम् । क्रियाभेदे घवखदिरौ
पश्य छिन्धीत्यादिदर्शनात् साहित्यस्याननुमवाच्च । तस्मात्
साहित्यादिकं नार्थः । अतएव रानपुरोहितौ सायुज्यकामौ
यजेयातामित्यत्र लक्षणाभावाद् द्वन्द्व आश्रीयते । किंतु वास्तवो
भेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः । नच नीलघटयोरभेद इत्यादौ

दिनकरी ।

नचैकेति । अननुमवाचेति । वस्तुगतैकक्रियान्वयित्वस्य घवख-
दिरयो सत्त्वेऽप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधाभावादित्यर्थः । इदमु-
पलक्षणम् । चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य यदि साहित्य-
विशिष्टे लक्षणा तदा साहित्यस्य व्यासज्यवृत्तितया तदवच्छेदेना-
व्यासज्यवृत्तेर्गमनकर्तृत्वस्यान्वयासंभव इत्यपि बोध्यम् । ननु यदि
द्वन्द्वे न लक्षणा तदा कर्मधारयाद्वन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह—
किंत्विति । चार्थे द्वन्द्व इत्यनुशासनम् । तत्र चार्थाश्चत्वारः ।
समुच्चयान्वाचयेत्तरयोगसमाहारभेदात् । तत्र समुच्चयान्वाच-

शामहृदी ।

गोत्पाशत्पाशोरित्यर्थः । गोत्पाशत्वे पश्येत्पाशौ दर्शनरूपक्रियान्वयित्वस्य सत्त्वाच्च
द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतो द्वितीये दूषणान्तरमाह—पश्य छिन्धीति । यथा-
क्रमं घवे दर्शनस्य खदिरौ छेदनस्य तात्पर्येणापि । दर्शनात् द्वन्द्वदर्शना-
दित्यर्थः । साहित्यस्याननुमवादिष्टि दूषणमपि द्वितीयकल्पाभिप्रायेणैवेत्याशयेन
व्याचष्टे—यस्तुगत्येति । शाब्दबोधाभावादिति । एकक्रियान्वयित्वं हि
एकक्रियाविषयताभिरुपितसंज्ञानिरूपितशाब्दबोधविषयत्वमेव । तच्च न शाब्द-
बोधविषयः । स्वस्मिन्स्वविषयकत्वस्याननुमवादिष्टि भावः । वस्तुतस्तत्पृष्टीनामपि
कालिकसंबन्धेन वृत्तिनामते एकमहाकालवृत्तित्वमस्यतमेवेति न कापि द्वन्द्वानुप-
पत्तिरित्याशङ्क्यामेव साहित्यस्येत्यादिदूषणमभिहितम् । एककालवृत्तित्वादेः
शाब्दबोधविषयत्वस्याननुमवाचेति तदर्थं इति शुद्धमुत्पत्त्यामः । व्यासज्यवृत्ति-
तयेति । यद्यप्येकदेशवृत्तित्वमेकक्रियान्वयित्वं च न व्यासज्यवृत्ति तयापि पक्ष-
द्वये दूषणाभिधानादपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव साहित्यं वाच्यम् । तच्च व्यासज्यवृत्त्ये-
वेति भावः । एतच्चापाततः । द्वौ गच्छत इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिद्वित्वावच्छेदेनापि
गमनकर्तृत्वान्वयस्य सर्वसमतत्वादिति विभावनीयम् । कर्मधारयादिति ।
कर्मधारये वदद्वये लक्षणाविरहेण लक्षणाविरहितसमासत्वस्य द्वन्द्वकर्मधारयोभय-
साधारणत्वादिति भावः । समुच्चयेति । पदं पदं जानयेत्तत्र चार्थः समुच्चयः ।
तत्र षट्षट्ठयोः समासनिष्ठानयनक्रियान्वयित्वेन सापेक्षत्वात् समासः । एवं

कथमिति वाच्यम् । तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा । अमेद इत्यस्य चाथयाभेद इत्यर्थात् । समाहारद्वन्द्वे दिनकरी ।

ययोः सामर्थ्याभावात्त समासः । इतरेतरसमाहारयोः सामर्थ्य-सत्त्वात्तत्र समासः । तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वाद् भेदे द्वन्द्व इत्याशयः । इत्यादावित्यादिपदेन प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रपरिमहः । कथमिति । यदि समासघटकपदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्तदा नीलघटयोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्वः । एवं प्रमाणप्रमेयेत्यादि-सूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-वर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्तद्वादशविधप्रमेयान्तर्गतमनोबुद्धीन्द्रि-याणां प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात् कथं द्वन्द्व इत्यर्थः । लक्षणेति । तथाच तयोर्भेदसत्त्वाद् द्वन्द्व इति भावः । नन्वभेद इत्यसङ्गत नीलत्वघटत्वयोरभेदाभावादत आह—अमेद इत्य-स्येति । केचित्तु पदार्थत्व पदजन्यप्रतीतिविषयत्वम् । तथाच कचित्पदार्थभेदात्कचित्पदार्थतावच्छेदकभेदाद् द्वन्द्वः । प्रकृते च नीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदाद् द्वन्द्वः । अतु वा पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्वः । नचैवं घटा इत्यादौ द्वन्द्वस्याप्र-समरुद्धी ।

मिथ्यामट गां चानयेत्यत्र चार्थोऽन्वाचय । अप्रापि भिक्षावबो समासमिच्छिकाया सापेक्षत्वादेवायामर्थ्यादेव न समास । किंतु रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ अहिश्च ननु उवाहिनश्चुलमितीतरेतरसमाहारयोरेव यत्र चार्थत्व तत्रैव समास इति भावः । परंतु यत्र पदार्थयोर्भेदस्तत्रैव चकार प्रयुज्यत इति समुच्चयान्वाच-येतरेतरसमाहारेषु चार्थो भेद एव । तस्मिन् भेदे समस्यमानपदार्थयोर्वस्तुतो षतमाने सति द्वन्द्वसमासो भवतीति चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रार्थः । प्रमाणप्रमे-येत्यादीति । प्रमाणस्य प्रमेयाभिज्ञत्वेन तत्र द्वन्द्वो न स्मारिति भावः । तथाच नीलघटयोरित्यत्र नीलत्वघटत्वयोर्यथा नीलघटपदयोर्भेदात्तथा प्रमाणप्रमेये-त्यादिसूत्रेऽपि प्रमाणवादी प्रमाणादिपदस्य लक्षणा, अमेदपदस्याध्यासमेर इव पदार्थपदस्यापि पदार्थतावच्छेदके लक्षणेयमिप्रायः । पदजन्येति । मिथेयम-मिथेयमिधया पदार्थतावच्छेदकस्य पदार्थस्य च पदजन्यप्रतीतिविषयत्वेन पदार्थ-तावच्छेदकयोः पदार्थयोर्वा भेदे द्वन्द्वः साधु । नीलघटयोरित्यादौ पदार्थतावच्छे-दकनेदादेव द्वन्द्वस्य साधुता । नचैव पदार्थयोर्भेद कथं द्वन्द्वस्य साधुताविषयक इति वाच्यम् । घटश्च घटश्च घटपि यत्र द्वन्द्वेपरतये पदार्थभेदस्य द्वन्द्वसाधुता-

तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदाऽहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा । पूर्वपदं तात्पर्यग्रा-

दिनक्री ।

सकृत्त्वेन तदपवादकः सरूपैकशेषो न स्वादिति वाच्यम् ।
 इष्टापत्तेः । तत्र घटपदोपस्थापितेषु बहुत्वान्वयादेव बहुपदबोध-
 संभवात् । सच्छुद्धयति इत्यादिव्युत्पत्तौ मानाभावात् । सरूपैक-
 शेषविधेर्द्वी इत्यादौ सार्थकत्वात् । अस्तु वा सकृदित्यादि-
 व्युत्पत्तिः । परन्तु सकृदित्यर्थपदार्थैकदेशे वृत्तौ विशेषणम् ।
 यस्तुवो बोधविशेषणमेव तदिति न दोष इत्याहुः । समाहार
 इति । अहिनकुलमित्यादौ अहिनकुलयोः समाहार इति प्रती-
 तेरनुभवसिद्धत्वमित्यर्थः । वस्तुवस्तत्राहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोचरपदे
 समाहारलक्षणा न या शक्तिरित्यभिप्रेत्योक्तं—यदीति । पूर्व-

रामक्री ।

नियामकबोधगमात् । नच तत्र सरूपाणामेकशेष इति सूत्रेण पदान्तरस्य श्लेष-
 विधानात् इन्द्र एव नास्तीति वृत्तं पदार्थभेदस्य इन्द्रश्रापुतानियासकत्वोपगमेनेति
 वाच्यम् । सरूपैकशेषस्य इन्द्रसमाग्रापवादकत्वेन इन्द्रस्य श्रापुतासक एव सरू-
 पैकशेषविधेः प्रवर्तनीयतया तत्रन पदार्थभावच्छेदकपदत्वस्य भेदाभावेन पदार्थ-
 बोधत्वस्यतयोभेदादेव इन्द्रस्य श्रापुतामुपपाद्य तदपवादकस्यैकशेषविधेः प्रवर्त-
 नीयत्वमिति भावः । नचैवं नीलपट इति कर्मधारयस्यैऽपि पदार्थभावच्छेदक-
 भेदघटनेन इन्द्रप्रवृत्त्या कर्मधारयोरुत्पत्तिरिति वाच्यम् । समस्यमानपदार्थयो-
 र्येदविषयतायानेव कर्मधारयविधानाद्विशेषेण सामान्यसाधारभेदविक्रमात् एव
 इन्द्रसमाग्रापिधेरभ्युपगमादिति ध्येयम् । सच्छुद्धयति इति । एकतारोचरि-
 त्तपदादेकत्ववार्थस्य बोधेन पटपदादेकता नानापटबोधासंगवारित्वात्तद्व्यापामिद-
 मुक्तम् । नचैवं सरूपाणामिति सूत्रवैयर्थ्यम् । एकपटपदेनैव नानापटोपरिवृत्ति-
 संभवेन पदान्तरं कल्पयित्वा तत्रोपरिष्वान्श्रापितत्वादित्याद्यह्यायामाह—एक-
 शेषविधेरिति । एरिपदे सूत्रत्वविद्यवारित्तपदार्थभावच्छेदकता भेदेन इन्द्रस्यतया
 तत्रेण तदपवादकस्यैकशेषविधेः सार्थकत्वमिति भावः । ननु सच्छुद्धयति इति
 म्युत्पत्तयनभ्युपगमे शैल्यकारित्वादेकैव सपणाश्वशोषोपायिः । नच तात्पर्य-
 शनस्य नियामकवाक्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तात्पर्यघटनेनैकता सपणाश्वशोषो-
 पवनुभववारित्तत्वात्—अस्तु वेति । पदार्थकदेश इति । एरिपदमित्य-
 धार्थकत्वयो एरिपदबोधः । तदेकदेशरूपे गच्छित्यर्थस्यैकत्वमान्वयः ।
 तदाच सच्छुद्धयतिः सम्य एरिपदा श्रुत्या गच्छित्यर्थं बोधपट्टीति म्युत्पत्तयर्थक-

हकम् । नच भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्यान्वयः । अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य तस्य वादनासंभवादिति वाच्यम् । परम्परासंबन्धेन तदन्वयात् । एवं पञ्चमूलीत्यादावपि । परे त्वहिनकुलमित्यादावहिनकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः । समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादि-
दिनकरी ।

पदमिति । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्विनिगमकत्वादिति भावः ।
कथमिति । कथं समाहारबोध इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—वाद्-
नासंभवादिति । अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव वादन-
पदार्थतया घात्वर्थतावच्छेदकीभूततादृशाभिघाताख्यसंयोगस्य समा-
हारेऽसंबन्धेन वादनकर्मत्वासंभवादित्यर्थः । परम्परासंबन्धेन
स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण । तदन्वयात् वादनकर्मत्वान्वयात् । एव-
मिति । उत्तरपदे समाहारलक्षणेत्वर्थः । नव्यमतमाह—परे-
त्विति । बुध्यत इत्यस्य ननु समाहारोऽपीति शेषः । ननु यदि
समाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्य कुत्रान्वयः समाहिपमाणयोरे-
कत्वाभावात्त आह—प्रत्येकमिति । तत्रैकवचनं साधुत्वार्थ-
मित्यपि वदन्ति । ननु पाणिपादमित्यादेः समुदायस्य समाहार-
बोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसंज्ञेत्यत्र आह—समाहार-
संज्ञेति । तत्रैवेति । तथाच पारिभाषिक्येव सा । अन्यर्थत्वेऽन्य-
त्रातिप्रसङ्गादिति भावः । ननु तादृशसंज्ञायाः किं प्रयोजनमत

रामरुद्री ।

तथा षट्त्वमच्छिन्नैकस्यैर्नानापटभेद्योपपत्तिरिति भावः । ननु ह्यस्तिऽन्वी-
त्यादौ तात्पर्यघटने विद्वत्सार्थीनामपि बोधोऽनुभवसिद्ध इति नानावृत्तापि
नानार्थानामेकदा नानार्थबोधकत्वमश्रीकरणीयमित्याशयेनाह—यस्तुत इति ।
तथाप्येकपदज्ञानादेक एव शब्दबोधो ननु कर्मिकशाब्दबोधप्रमितिवोक्तव्युत्पत्ते-
र्पर्यवृत्तित्वात् इति भावः । षटा इत्यादेरप्येकशेषोदाहरणत्वेन व्याकरणप्रतिपादि-
तत्वादाद्भुत्वुत्पत्तम् । समाहारबोध इति । द्वितीयार्थकर्मत्वविशेष्यकसमा-
हारप्रकारश्चाब्दबोध इत्यर्थः । मूले वादनासंभवादिति । शब्दजनकसं-
भोगानुबुद्धौ व्यापारे वादनपदार्थः । धारणार्थतावच्छेदकसंयोगे द्वितीयार्थविशेष्य-
त्वयो वाच्यः । संयोगे बुद्धित्वस्य सापादिति भावः । अन्यर्थत्व इति ।

सूत्रेणोक्तं तत्रैव । अन्यत्रैकवचनमसाधिवति चवन्ति । पितरौ
श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्प-
त्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ तु न लक्षणा ।
वदत्त्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसंभवात् । कर्मधारयस्थले तु
नीलोत्पलमित्यादावभेदसंबन्धेन नीलपदार्थं उत्पलपदार्थं प्रका-

दिनकरी ।

आह—अन्यत्रेति । समाहारातिरिक्तहन्द्ने इत्यर्थः । तथाच
नित्यैकवचनञ्जीवलिङ्गत्वादिपदसंस्कारार्थत्वात् तस्या वैयर्थ्यमिति
भावः । पितरौ श्वशुरावित्यादाविति । चैत्रस्य पितरावित्यादौ
विरूपैकशेषस्थले इत्यर्थः । लक्षणेति । एकस्य चैत्रादेः पितृद्वया-
संभवेन तत्र विरूपैकशेषं विना गलभावादिति भावः । विरूपैक-
शेषत्वेऽपि तत्र छुत्तमात्रादिशब्दस्मरणेनैव शब्दबोधान्न लक्षणे-
त्यन्ये । एवमन्यत्रापि । पुमान्स्त्रियेत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र
दम्पतीपूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ
भावस्यैव पुत्रावित्यापि प्रमाणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ

रामरुद्री ।

समाहारसंज्ञायाः समाहारबोधकत्वप्रयुक्तत्वं इत्यर्थः । अन्यत्रेति । अत्रमुवाचयै-
देष्वित्यर्थः । अतिप्रसङ्गात् समाहारसंज्ञातिप्रसङ्गात् । पदसंस्कारार्थत्वा-
दिति । पदस्य अहिनकुल्यादिपदस्य संस्कारो विलक्षणधर्मः स च नपुंसकत्वनि-
त्यैकवचनान्तरूपः । तदर्थत्वात् तदप्रयोजकत्वात् । समाहारहन्द् एव तथो-
पगमादिति भावः । विरूपैकशेषेति । 'घरूपाणामेकशेष' इति सूत्रेण समाना-
नुपूर्वीकपदानामेकशेषविधानाद्विभिन्नानुपूर्वीकपदस्थले 'पिता मात्रा' 'श्वशुरः
श्वधा' 'भ्रातृपुत्रौ स्वशुद्धितृभ्या'मित्यादिना मातृश्वशुद्धिशब्दाना लोपो विधीयते
तत्रावशिष्टस्य पितृपदस्यैव जनकदम्पत्योर्लक्षणा । समगिव्याहृतपदस्यत्वे तदर्थ-
निरूपितजनकत्वमेव प्रतीयते । तदभावे तुच्चारयितुरेवेति मन्तव्यम् । पितृ-
द्वयेति । जनकपुंसत्ववच्छिद्यस्यैव पितृशब्दादिति भावः । गलभावादि-
ह्यनेन सरूपघटादिपदस्थले एकैर्नैव घटपदेन नानाघटबोधसंभवाद्ब्रह्मण्यं विनापि
गतिः सूचिता । शाब्दरिक्तनेर्नासिन्कल्पेऽस्तरसः एष्वित्यर्थः । तद्विज्ञे त्वस्मृतमातृ-
शब्दस्यापि शब्दबोधानुभवो नानास्मृतित्वव्यक्तिकल्पने गौरवं च । प्रमाणान्त-
रेण अनुमानादिना । स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपदस्य भ्रातृभगिन्युभयतार्यकत्व-

रस्तत्र च न लक्षणा । अतएव निपादस्वपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः किंतु, कर्मधारयो लक्षणाभावात् । नच निपादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद् याजनासंभन इति वाच्यम् । निपादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत्र एव कल्पनात् । लाघवेन मुर्यार्यस्यान्वये तदनुपपत्त्या कल्पनायाः दिनकरी ।

स्वसृदुद्धित्वाभ्यामिति विरूपैकशेषाद् भ्रातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे च पुत्रदुद्धित्तोर्लक्षणेत्यर्थः । न लक्षणेति । बहुत्वान्वययोग्यानेकोपस्थितेः शक्ति एव समवादिति भावः । न तत्पुरुष इति । स्त्रीक्रियत् इति शेषः । वेदानधिकारादिति । स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन निषेधादिति भावः । याजनासंभन इति । अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादिति भावः । तत्र एवेति । श्रुतिबोधितयाजनानुपपत्त्यैवेत्यर्थः । ननु निपादस्य विद्याकल्पने गौरवमत आह—लाघवेनेति । ननु स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभ्या लाघवमर्कित्त्वरम् । शूद्रपदस्य निपादेतरशूद्रपरत्वे निपादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः । अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रान्तरस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसङ्ग इति चेत् । विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वाद्ध्ययनपदस्य । तेन निपादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतर-

रामट्टरी ।

ज्ञाने पुत्रपदस्य पुत्रीपुत्रोन्मयपरत्वज्ञाने चत्वर्यम् । इदं लक्षणाया बीजप्रदर्शनम् । तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वादिति भावः । अध्ययनविधिसिद्धेति । अर्थो समर्थो विद्वानित्यादिना यागोपयुक्तद्रव्यत्वं शक्तिमतो ज्ञानवत्त्व योऽधिकारित्वप्रदर्शने ज्ञानस्य च 'स्वाध्यायाऽध्येतव्य' इति श्रुत्या प्रयोजनवदर्थप्रतापि जनकस्वाध्यायो वेदं कर्तव्य इत्यर्थकृतया वेदाध्ययनेनेव ज्ञानसंपादनस्य बोधि तत्वात् । तत्रनिषेधश्रुत्या च निपादस्याध्ययनस्य निषिद्धत्वाद्देहाध्ययनशून्यज्ञानाभावेन निपादस्य यजनासंभवः । तदसंभवे तद्याजनस्याप्यसंभव इति भावः । गौरव कल्पनागौरवमित्यर्थः । लाघवमर्कित्त्वरमिति । लक्षणाऽकल्पनाप्रयुक्ताद्येन दोषावहमित्यर्थः । तत्र श्रुतेरप्रामाण्यापत्त्या शक्यार्यान्वये लाघवेऽपि तदनादरणीयमिति भावः । ननु 'मा हिंसात् सर्पं भृगानी' त्रिनिषेधत्रिभिना हिंसामात्रस्य निषिद्धत्वे 'वायव्यं खेतमालभेत भूतिं काम' इति यागे पशु-

दिनकरी ।

ध्ययननिषेधः शुद्धान्तरस्य त्वध्ययनमात्रनिषेधः सिध्यतीति ।
अदोषत्वादिति । ननु लक्षणाकल्पनेऽपि न दोषः । शक्यसं-
न्धरूपलक्षणायाः क्लृप्तत्वात् । नच शाब्दबोधं प्रति लक्षणाज्ञानस्य
हेतुत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यम् । निपादानां स्वपतिरिति ध्युत्पत्त्या
निपादसंयन्ध्यभिन्नस्वपत्यनुभवस्य लौकिकवाक्ये क्लृप्तत्वात् तदनु-
रोधेन लक्षणाज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन वेदेऽधिकस्याकल्पनादिति
चेन्न । शक्यसंयन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विनाऽसंभवेन
शक्तिज्ञानस्य तत्रोभयसिद्धयतया भवन्मते वैदिकवाक्यजन्यशा-

रामरुद्री ।

हिंसाविधानबलाद्विहित्विंसातिरिक्तहिंसाविधाननिषेधपरत्वमेव यथोक्तनिषेधविधेः स्वीकृ-
यते तथात्रापि निपादस्वपतिमिति विधानबलात् न स्वीयज्ञा'मित्यादिनिषेधवाक्ये
शुद्धपदं वा निपादातिरिक्तशुद्धपरमस्वपूर्वकायधात्वर्थो वा यागोपयुक्ताध्ययनभिशा-
ध्ययनार्थकोऽङ्गीकरणीयः यथाश्रुतेऽप्रामाण्यापत्तेरित्यात्वात् निराकुरते—तत्रेति ।
विशेषतः विशेषविधानेन प्राप्तं यदभ्ययनं तदतिरिक्ताध्ययनमेवोक्तश्रुतेः स्वात्-
र्यायः । तयाच निपादस्वपतिमिति विधिना प्राप्तं निपादस्य यागोपयुक्तवैदाध्यय-
नमिति तदतिरिक्तवैदाध्ययनं निपादस्य, वैदाध्ययनमात्रं च शुद्धमानस्य निषिद्ध-
मिति भावः । अदोषत्वादिति । ननु निपादस्वपतिमित्यत्र कर्मधारयोपगमे
स्वाध्वं तत्पुरुषोपगमे निपादपदस्य निपादसंबन्धित्वेति लक्षणायाः कल्पनीयतया
गौरवात् । एवंच विधितो निपादस्य यजने प्राप्ते तदनुरोधेन निपादस्याध्ययनक-
रणेऽपि न कल्पनागौरवम् । फलमुखगौरवस्यादोषत्वादित्युक्तम् । तद्विदमसह-
तम् । शक्यसंयन्धरूपलक्षणायाः सर्वसिद्धतया तस्या अकल्पनीयत्वादिति तत्पु-
र्योपगमेऽपि न किञ्चिद्गौरवम् । अतः कर्मधारयमुपगम्य निपादस्याध्ययनकल्प-
नमेव गौरवप्रसङ्गमिति शङ्कते—नन्विति । लक्षणायाः क्लृप्तत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य
वेदजन्यशाब्दप्रति हेतुत्वकल्पने गौरवमद्युष्णमेवेति शङ्कते—नचेति । लौकिक-
शाब्दबोधानुरोधेन लक्षणाज्ञानस्यापि लाक्षणिकार्थनिषेधकशाब्दबोधप्रति हेतुतायाः
क्लृप्ततया तत्र एव वैदिकशाब्दस्वाप्पुषपत्त्या वेदस्यैव कार्यकारणभावान्तरकल्पना-
विरुद्धमिति समापत्ते—निपादानामिति । लक्षणाज्ञानहेतुतायाः आधिक्यविर-
हेऽपि वेदजन्यशाब्दबोधव्यक्तीनामव्यवहितपूर्वकालसंबन्धज्ञानव्यक्तीनामवन्तानां
कल्पनाप्रयुक्तगौरवं ब्रह्मण्येवमेव । नच तन्मतसिद्धशक्तिज्ञानव्यक्तिकल्पनास्था-
नीयलक्षणाज्ञानकल्पनमिति नाभिनयमिति वाच्यम् । शक्यसंयन्धरूपलक्षणाज्ञाने
विशेषज्ञानविषया शक्तिज्ञानस्वावश्यकतया शक्तिज्ञानव्यक्तीनां वेदजन्यशाब्द-
बोधात्पूर्वमुपयुक्तवैदिकत्वादिति समापत्ते—शक्यसंयन्धरूपेति । अस्व-

फलमृगगौरवतयाऽदोपत्वादिति । उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्संबन्धिनि लक्षणा, पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध विनष्टी ।

उद्योधान् पूर्वं लक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्य वञ्चलेपत्वादिति । उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादाविति । अत्र कुम्भस्य समीपमित्यस्वपदविग्रहः । अध्ययीभावस्य नित्यसमासत्वात् । पूर्वपदार्थप्रधानतयेति । कुम्भपदलक्षितस्य कुम्भसंबन्धिनि उपपदार्थसमीपेऽभेदान्वयात् कुम्भसंबन्ध्यभिन्नसमीपमित्युपपदार्थविशेष्यकोऽन्वयबोध इत्यर्थः । केचित्तु उपपदार्थः समीप्यं नतु समीपम् । समीपे उपपदलक्षणास्त्रीकारे तु पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यप्राहकं कुम्भसमीपमिति चान्व-

रामहरी ।

पदेति । समस्यमानपदमात्रघटितविग्रहस्यमासस्य स्वपदविग्रहस्य समासस्य तादृशविग्रहवाक्यं स्वपदविग्रहवाक्यमित्युच्यते । स एव नित्यसमास इति व्यवहृते । स्वपदमात्रघटितविग्रहवाक्यस्य स्थिर्यमेव समासविधेर्वैकल्यकत्वस्याङ्गीकारादिति भावः । उपपदार्थविशेष्यक इति । ननैवमुपकुम्भादागत इत्यादौ विभक्त्यर्थापादानत्वाद् समीपादेरन्वयो न स्यात् । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थात्त्वित्यस्यैवोपकृत्यनियमात् । उपपदाव्यवहितोत्तरकुम्भपदस्यैव विभक्तिप्रकृतित्वादिति वाच्यम् । पदभेदेन श्युत्यतिमेदस्त्रीकारात् । पूर्वपदार्थप्रधानसमासस्थले तादृशसमस्तपदविभक्त्यव्यवहितपूर्वापरभावस्यैव तादृशान्वयबोधनियामकतोपगमेनोक्त्युपपत्तेस्तादृशस्थले सङ्कोचोपगमादिति भावः । कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यप्राहकम् । एवंच प्रत्ययानामिति श्युत्तरैरपि न सङ्कोचकल्पनमिति केचिदाहुः तन्मतमुपन्यस्यति—केचित्त्विति । कुम्भसमीपमितीति । यद्यपि कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपार्थक्यत्वेन न कुम्भसमीपमित्यन्वयबोधोपाहारः, किन्तु सारण्यमेवेत्यन्वयबोध इत्यस्यतम् । तथाप्यव्ययोत्तरमपि विभक्तिवृत्तेन तदर्थसङ्कोचप्रकारकबोधतात्पर्येण कुम्भसमीपमेकमिति शब्दबोध इत्यभिप्रायः । आहुरित्यस्तरथोद्भावनम् । तद्विचित्रं तु समासानन्तर्भावेन काण्युपपदस्य प्रयोगाभावेन उपपदस्य समीप्यार्थकताया निश्चेत्कुम्भस्यनजयाऽस्तद्विग्रहस्थलेऽपि समानार्थकदान्तरणैव विग्रहवाक्यस्त्रीकाराच्च समीपपदस्य समीप्यविशिष्टार्थकत्वा उपपदस्यापि तदर्थकताया एवोक्तिवत्त्वात् । समवधि सार्यकत्वे किञ्चित्पदस्य निरर्थकताकल्पनमपुष्-

१ अत्र समस्यमानपदमात्रघटितविग्रहवाक्यं, समासः स्वपदविग्रह इत्युच्यते तदन्वय इत्यर्थः । स एव नित्यसमास इति व्यवहृते इति यादन्तरम् ।

इति । इत्थं च समासे न कापि शक्तिः । पदशक्त्यैव निर्वाहा-
दिति । आसत्तिरित्यादि । आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमा-
दिनकरी ।

यथोच इत्याहुः । अत्र यद्यप्यर्धविष्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनिराकरणं
पुनरुक्तं पूर्वं तत्पुरुषे तन्निरासात् तथापि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराज-
पुरुषादौ तन्निरावरणं पूर्वपदलक्षणया, इह च पूर्वपदार्थप्रधा-
नेऽर्धविष्पलीत्यादितत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणया तन्निराकरणमिति भेदा-
दपौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । यैराकरणमतं दूषयति—इत्थंचेति ।
पदशक्त्येवेति । समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः ।
आसत्तियोग्यताकाङ्क्षेति मूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं
लभ्यते ननु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य । ज्ञानपदस्य समास-
घटकरत्वेन समासाघटकासत्तिपदार्थनानन्ययात् स्वरूपसत्याश्चासत्तेः
कारणत्वं न संभवति गिरिभुक्तमित्यादौ गिरिपदाक्षिमतपदयोरव्य-
यधानधमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादतो मूलस्थमासत्तिपद-
मासत्तिज्ञानपरतया व्याघटे—आसत्तिज्ञानमिति । आसत्ति-
योग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेष । ननु संनिधानं तु

रामरुद्री ।

मिति मन्तव्यम् । शक्तिनिराकरणमिति । यद्यपि राजपुरुष इत्यादौ तत्पुरुषे
पूर्वपदस्य लक्षणैव पूर्वं प्रतिपादिता ननु तत्पुरुषे शक्तिनिर्वाहता । अर्धविष्पलीति
तत्पुरुषेऽपि न पूर्वपदेऽपि लक्षणा किन्तुत्पेद एवेति इदानीमभिधानात् पौनरु-
क्त्यद्यथायथाः । अत्र च तत्र तत्र समासेषु समासघटकरूपदानां शक्त्या लक्ष-
णया वा तत्तद्विच्छिन्नबोधोपपत्तौ न कापि समासे शक्तिः कल्प्यते गौरवादिति
समासमात्रे शक्तिरेकदेव निराकरिष्यत इति नात्रुपपत्तिः । तथापि तत्पुरुषे पूर्व-
पदलक्षणाभिधानं समासे शक्तिनिरासायेति तदुक्त्यैव क्वचित्पुरुषे उत्तरपदलक्ष-
णयैव निर्वोदेष तत्रापि न शक्तिहृत्पनमिति लाभसंभवात्पौनरुक्त्यद्यथायथाः
कथंचिदुपपादनीयः । विसर्गशून्येति । आद्यशीलस्य निर्विमर्शित्येन समा-
सान्तर्गततावसंभवेन आद्यशक्तितात्पर्यान्तानां ह्यन्यथासमासमित्येवं शानमिति
पटीतत्पुरुषापरवर्गेनाद्यशक्तिज्ञानलाभसंभवादिति भावः । 'संनिधानं तु पदस्ये'ति
मूलकारिकायां चोरपदशक्तिभ्यमासत्तिरिति यद्यमुक्तार्थः प्रतीयते । तत्र चोरप-
दस्यैव न परस्परान्वयबोधोपपन्नत्वं तत्र पदयोः साक्षिष्यसासत्तिरिति
शेषस्य स्पष्टतया तस्मैव अन्यत्रुं. स्थानिमताद्येऽपि संनवीनतां प्रदर्शयन्नाह—

काङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च शब्दबोधे कारणम् । तत्रासत्ति-
पदार्थमाह—संनिधानंत्विति । अन्वयप्रतियोग्यनुयोगि-
पदयोरव्यवधानमासत्तिः, तज्ज्ञानं शब्दबोधे कारणम् । क्वचि-
द्ग्रहितेऽप्यव्यवधानभ्रमाच्छब्दबोधादिति केचिद् । वस्तुत-
स्त्वव्यवधानज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् यत्पदार्थेन यत्पदार्थस्वान्व-
योऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शब्दबोधे कारणम् । तेन
दिनद्धी ।

पदस्यासत्तिरुच्यते इति मूलोक्तस्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्मुक्तमित्यत्रा-
तिव्याप्तिः । तत्रापि गिरिपदमुक्तपदयोरव्यवधानसत्त्वादतो व्याचष्टे—
यत्पदार्थेति । अपेक्षितः तात्पर्यविषयः । तयोरिति । तयो-
पदयोरित्यर्थः । तादृशपदयोरव्यवधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः कारण-
मित्यर्थः । तथाच गिरिपदार्थमुक्तपदार्थयोरन्वयो न तात्पर्य-
विषयोऽपतु गिरिपदार्थाभिमतपदार्थयोरेवेति तयोरव्यवधानाभावा-
त्तातिव्याप्तिरिति भावः । तेन एवाहशब्दतत्पदार्थासत्तिनिर्वचनेन ।
ननु नीलो पटो द्रव्य पट इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोर्यत्रान्वयो
शानद्धी ।

नग्निस्यादि । वस्तुतः संनिधानमित्यादिमूत्र प्राचीना एव परिष्कुर्वन्ति । ययो-
पदयो परस्परमवबोधजनकत्वे तात्पर्यं तयो पदयोरव्यवधानमासत्ति । तस्या-
स्वरूपसत्या शब्दबोधकारणत्वे गिरिर्मुक्तमित्यादौ गिरिपदाभिमतपदयोरव्यवधा-
नभ्रमाच्छब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् तादृशपदापत्तिः । तस्माद्भ्रमप्रनाशाकारण-
तादृशपदयोरव्यवधानज्ञानमेव शब्दबोधहेतुत्वोपगतव्यमिति तन्मत विरु-
द्धितु मूलदुपन्नस्यति—अन्वयप्रतियोगीत्यादि । अन्वय शब्दबोधविष-
यीभूत संपर्ग । प्रतियोग्यनुयोगिपदैत्यस्य तत्रप्रतियोग्यनुयोगिबोधकत्वदेव ।
मतमेतदुपयति—यस्तुत इति । अनपेक्षितत्वात् शब्दबोधा प्राप्तवर्तना-
व्यवधानज्ञाननियमाभावादित्यर्थः । तथाचोक्तसत्तिज्ञानस्य हेतुता व्यभिचारेण
वस्तुमज्ञत्वेति भावः । नचाकव्यतिरेकव्यभिचार एवास्ति इति वाच्यम् । पद-
येनाऽप्यव्यवधानन पदार्थद्वयस्योपस्थितिज्ञाने पदाव्यवधानज्ञान विनापि शब्द-
बोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । समवेनासत्तिं निवक्ति—यत्पदार्थेनेति ।
तात्पर्यविषय इति । तात्पर्यविषयप्रकारकनिश्चयविषय इत्यर्थः । तादृश-
पदयोरिति । तादृशपदज्ञानयोरित्यर्थः । तदुपस्थितिरिति । तेनोपस्थिति-
स्तदुपस्थितिरिति शुभ्रस्या तादृशसत्तिविशिष्टपदजन्योपस्थितिरित्यर्थः । यथाशु-
भेऽव्यवधानज्ञानज्ञानपेक्षितत्वादिति पूर्वमूलविरोधापत्तेरिदमत्र पदद्वयव्यवधाने-

गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः । नीलो घटो द्रव्यं घट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्ति-
दिनकरी ।

बहुस्तात्पर्यविषयो ननु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नीलपदघट-
पदयोरसत्तिर्न स्यात् । तत्तदर्थान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् ।
अतस्तत्रेष्टापत्तिमाह—नीलो घट इत्यादिना । तर्हि तत्र नीलो
घट इति कथं शाब्दबोध इत्यत आह—भ्रमाच्छाब्दबोध
इति । तथाच भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रं ननु तत्रासत्तिरिति भावः ।
ननु तत्र यथासत्तिभ्रमस्तदा शाब्दबोधो भ्रमात्मकः स्यात् ।
नचेष्टापत्तिः । घटे नीलस्य सत्त्वेन विषयबाधाभावादासत्तिभ्रमा-
च्छाब्दभ्रमाङ्गीकारे चासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा-
विरोध इत्यत आह—आसत्तिभ्रमादिति । न क्षतिरिति ।
आसत्तिभ्रमस्य न शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वं किंतु योग्यताभ्रमस्य ।
आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा तु निर्युक्तिरुक्त्वादश्रद्धेयेति
भावः । क्वचित्पुस्तके न शाब्दबोध इत्यनन्तरं नीलो घट इत्यतः पूर्वं
तात्पर्यगर्भा चासत्तिरिति पाठः स च यत् इत्यादिपूरणेन यत्स्तात्प-

रामरुद्री ।

रव्यवधानमेवायत्तिः । साय स्वरूपसत्त्वेव शाब्दबोधकारणम् । नातः पूर्वमूलवि-
रोधः । अतएवासत्तियोग्यतेति मूलकारिकायामासत्तेः समाप्तानन्तर्गतत्वेन निर्दे-
शोऽपि साधु भगच्छसे । तस्याः स्वरूपसत्त्वा एव शाब्दबोधकारणत्वात् । नचव-
गप्यासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोध इत्यभिमतमूलविरोधः आसत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधे कार-
णत्वादिति मन्तव्यम् । आसत्तिभ्रमादित्यस्य भ्रमनिर्वाद्यासत्तेरित्यर्थनरवादुक्तसत्ते-
स्तात्पर्यविषयपटितत्वेन नीलपटपदार्थयोरन्वये बहुस्तात्पर्यविरहेण तात्पर्यभ्रमे-
णैव तत्रासत्तेर्निर्वाद्यत्वादिति श्लेषम् । भ्रमादिति । भ्रमनिर्वाद्यासत्तेरित्यर्थः ।
ययोः पदयोः परस्परान्वयबोधजनकत्वेन बहुस्तात्पर्यविषयत्वनिश्चयस्योरन्वयव-
धानस्यैवासत्तितया तादृशतात्पर्यविषयत्वनिश्चयस्य भ्रमरूपत्वपरित्यक्तव्यम् । एवं
चासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपीत्यभिमतमूलेऽपि भ्रमप्रयोज्यासत्तेः शाब्दभ्रमा-
भावेऽपीत्यर्थो दर्शनीयः । नातः पूर्वोक्तमूलभ्रमप्रदर्शयितोः । भ्रमात्मक इति ।
भ्रमेण आत्मा स्वरूपं यसेति श्रुत्परया भ्रमप्रयुक्तः शाब्दबोधः स्यादित्यर्थः ।
इदंच भाववर्णनमेव प्रकृतप्रत्ये तयोरभावात् । तथा भ्रमप्रयुक्तसत्तेरेव तत्र

तावत्पदार्थानां सरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित् । “वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति” । अपरे तु “यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं दिनकरी ।

विनाशिनीना क्रमिकाणां पदजन्यपदार्थोपस्थितीनामपि मेलनासंभवात् सर्वत्र शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः समूहालम्बनात्मिकैव कारणम् । एवंच सर्वत्र युगपदेव सकलपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव शाब्दबोधो नतु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या, तज्जनकविशेषणतावच्छेषकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावादिति आचीनमतं दर्शयति—परंत्वित्यादिना । एकदैवेति । नतु घटमानयेत्यादौ प्रथमं घटीया कर्मतेत्वेवं बोधस्तदनन्तरं च घटकर्मकानयनमित्यादिवोध इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । वृद्धा युवान इत्यस्य तदादुरित्यादिः । अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरचिरसंनिहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्य बोध्यम् । केचिदित्यनेन सूचितमस्वरसंश्रकाशयन् मतान्तरमाह—अपरे त्विति । यदिति । स्वार्थाकारामरुद्धी ।

विषयकपदस्मरणस्योपगन्तव्यत्वादिनि भाव । इदमत्रावधेयम् । यद्यपि ससर्गप्रतियोग्यनुयोगिवोधकपदज्ञानमोरन्वयवधानरूपासत्त शाब्दबोधजनकत्वकलने प्रयोजनविरहः । स्वजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा पदद्वयज्ञानसत्त्वाच्छब्दबोधोत्पत्तिर्भवनेन व्यवहितपदज्ञानयोः शाब्दबोधप्राक्क्षणेत्पत्यसम्भवेनैव व्यवहितपदज्ञानाभ्यां शाब्दबोधापादानसंभवात् । अव्यवहितपूर्वत्वस्यासत्ती सत्त्वेऽपि धनन्यथासिद्धत्वकल्पने प्रयोजनाभावात् । तथापि यत्र प्रथमं घटपदज्ञानं तत्र पटपदज्ञानं तदुत्तरक्षणे घटपदज्ञानजन्यघटरूपार्थविषयिष्युद्बोधकान्तरसहकारेण शुरुपदविषयिणी च समूहालम्बनस्मृति तत्र शुरुपदार्थस्मरणं तत्र शुरुो घट इति शाब्दबोधापत्तिरणावोकासत्त शाब्दबोधे हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात्त दोष । परंत्वित्यादिप्रथमवतारयति—आशुतरयिनाशिनीनामित्यादि । केचिदित्यनन्तरं वृद्धा युवान इत्यादिश्लोकस्य मूलेपाठसन्धानानुगुणमिति गन्वमानं पूरयति—तदादुरित्यादिरिति । चिरेति । प्रथमोक्तपदार्थस्य यदसाम्यं द्वितीवोचस्य तस्य युवसाम्यं सन्निहितोक्तस्य शिशुसाम्यमिति भावः । स्वार्थेत्यादि । खं पटादिपदं तस्यार्थो पटादि तेनाकाङ्क्षितं तदुपस्थितिन्यत्पटीयमिति जिज्ञासाविषयीभूतं शोभयता-

संनिधान प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरे-
दिनकरी ।

द्वित्वं स्वार्थयोग्यं यद्यत्सन्नितानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति
तेनतेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुमाव्यते । अनन्तरं च महा-
वाक्यार्थबोध इत्यर्थः । एवंच पूर्वोक्तसमूहालम्बनात्मकं पदार्थस्मरणं
विनापि निर्वाह इति भावः । नच घटमानयेत्यादी चरमपदार्थ-
स्मृतिशाले घटादिपदार्थस्मृतेर्नाशान् समूहालम्बनस्मृतिराशयकीति
वाच्यम् । तत्र घटस्मरणनाशेऽपि घटीया कर्मतेत्याकारकावान्तर-
शाब्दबोधस्यैव पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन तेनैव घटकर्मकानयन-
मित्यादिमहावाक्यार्थबोधनिर्वाहान् । नहि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन
शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वमपितु शाब्दबोधसाधारणतादृशोपस्थितित्वेनै-
वेति । एवंचैतन्मते खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वक एव महावाक्यार्थबोधः ।
अतएव सर्वत्र खण्डवाक्यार्थबोधरूपस्य विशेषणतायन्छेदकप्रका-
रफनिश्चयस्य पूर्वं सत्त्वाद्भिषिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव महावाक्यार्थ-
रामह्री ।

ज्ञानार्थिनं कर्मत्वादि संनिधान घटरूपाथविषयकसमूहालम्बनस्मृतिविषयत्वं प्रपद्य-
ते तेन कर्मत्वादिनाऽन्वितो यः स्वार्थो घटादिपदैरेवावगम्यते तज्जन्यशाब्दबोध-
विषयो भवतीति कारिकायं इति भावः । प्रथममित्यनेनानयनरूपाथोपस्थितेः पूर्व-
मेव घटमितिपदेन घटीया कर्मतेति शाब्दबोधो भवतीति सूचितम् । अनन्तरं
चेति । खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधानन्तरमित्यर्थः । महावाक्यार्थबोधो
भवतीति मूलतया न पदार्थोपस्थित्यनन्तरमेव महावाक्यार्थबोधो भवतीति
बोध्यम् । मूले तथैव पदार्थस्मृतेस्तस्य पदज्ञानजन्यानयनादिपदार्थस्मृत्यैवेत्यर्थः ।
प्राचीनमते अस्मरत्तं प्रकृत्यति—एवं चेति । चरमपदार्थेति । आनयनादि-
रूपपदार्थस्मृतिशाल इत्यर्थः । नाशादिति । घटकर्मत्वबोधोपस्थित्यनन्तरं घटी-
याकर्मतेति खण्डवाक्यार्थबोधः । तदनन्तरमानयनादिपदज्ञानं तदनन्तरं पदार्थ-
स्मरणमितिरीत्यैवानयनपदार्थस्मृत्या तत्काले पूर्वतनपटाद्युपस्थितेर्नाशादित्यर्थः ।
घटपदार्थोपस्थितित्वेनेति । पदार्थज्ञानेनेत्यर्थः । खण्डवाक्यार्थबोधो-
पस्थितिपदं स्मृत्यर्थमेव । शाब्दबोधसाधारणेति । खण्डवाक्यार्थविषयक-
शाब्दबोधप्राप्तयेत्यर्थः । तादृशोपस्थितित्वेनेति पदजन्यज्ञानत्वैवैव । तथाच
पदजन्यज्ञानत्वेन वचिच्छाब्दबाधस्य कचित्स्मरणस्य च शाब्दबोधहेतुवेति भावः ।
एतन्नते महावाक्यार्थबोधस्य विदित्वैच्छाब्दज्ञानादिसुरपादयति—अत-

‘वाचगम्यते ।” तथाच खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः । एतेन तावद्दर्णाभिव्यङ्गाः पदस्फोटोऽपि निरस्तः । तत्तद्दर्णसंस्कारसहितचर-

दिनकरी ।

बोध उत्पद्यत इति । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरं महावाक्यार्थबोधस्तत्रापि खण्डवाक्यार्थसमाकारं स्मरणं कल्पयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाह इत्याह—तथैव पदार्थस्मृत्येति । अत्रेदं बोध्यम् । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मृतिसादुत्तरं तदर्थस्मृतिस्तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवस्य नाशात् समूहालम्बनस्मरणमावश्यकम् । एवंच यत्र न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव बोधः, यत्र तत्सामग्री तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्येत्वन्यत्र विस्तरः । अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थस्मरणमेव कारणम् । नतु समूहालम्बनस्मृतिः । नहि शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणम् । लाघवेन पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वात् । अतएव द्वारमित्यादी न पिधेहीति पदाध्याहारः किंत्वर्थाध्याहार एवेति प्राभाकरमतं

रामरद्री ।

एवेति । तत्रेति । यादृशस्थले खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मरणं तत्तदर्थस्मरणं ततो महावाक्यार्थबोधस्तत्र चरमपदार्थस्मृति काले खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधनाशाच्चरमपदार्थस्मरणमेव खण्डवाक्यार्थविषयकसमूहालम्बनरूपमुदगन्तव्यम् । यत्र तु खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधजनकस्मृतिरेव चरमपदविषयिणी समूहालम्बनरूपा तत्रैव महावाक्यार्थबोधशक्नुते खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधसत्त्वमिति भावः । एवंच खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधं विनापि समूहालम्बनस्मरणेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधोत्पत्तिस्वीकारे यत्र यत्किञ्चित्कारणवैगुण्येन न खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधः किंतु पदार्थविषयकसमूहालम्बनस्मरणमेवासीत् तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या महावाक्यार्थबोधसामग्र्या अश्रुततया तादृशरीत्या महावाक्यार्थबोधोऽप्यवर्जनीय इत्याह—अत्रेदं बोध्यमित्यादिना । अन्यत्र विस्तर इति । प्रलाभादिकं यथा विशिष्टवैशिष्ट्यरूपं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन च भवति तथा शाब्दबोधोऽपि, सामग्रीप्रमवधानासमवधानयोर्दमनद्वयत्वादिति भावः । मूले वैयाकरणमतं निरस्यति—एतेनेत्यादिना । पदार्थानुभवत्रयितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवरूपोद्बोधकोद्बोधितचरमवर्णानुभव-

च्छाब्दबोधे हेतुत्वात् । किञ्च क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव
दिनकरी ।

स्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधापत्तिरिति
भावः । ननु प्रत्यक्षोपस्थितकलशपटादेः शाब्दबोधाभावस्यात्यर्था-
भावात्तत्सत्त्वे त्विष्टापत्तिरत आह—किञ्चेति । तेनैवेति । द्वार
कर्मत्वं पिधानं कृतिरिति वाक्यात् द्वारकर्मकपिधानान्वयबोधानु-
रामच्छी ।

जनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवस्यैव स्फोटव्यञ्जकत्वेन वेदाकरणे स्वीकारत
व्यञ्जकत्वेन भवदमिमतेनेत्यर्थः । उपपत्तेरिति । वर्णसमुदावात्मकपदस्मरणो-
पपत्तेरित्यर्थः । स्फोटव्यञ्जकत्वेन भवदग्रीहृतस्यैव यावदर्थविषयकसंस्काराणां
मुद्गेवकत्वेनास्मानिरुपगन्तव्यत्वादिति भावः । ननु समूहालम्बनेति । पूर्वोक्त-
रीत्या समूहालम्बनपदस्मरणजन्ययावत्पदाशयविषयिणी खण्डवाक्यार्थसृष्टिरि-
त्यर्थः । नन्वेव पदजन्यतत्तत्पदाशयस्मरणविना तत्तत्पदार्थविषयकशाब्दबोध-
कथमुत्पद्येत तच्छब्दानुवार्थविषयकस्मरणस्य पदजन्यत्वाभावादित्यत आह—
नहीति । मूले पदजन्यपदार्थोपस्थितेस्तच्छाब्दबोधे हेतुतया विधेहीतिपदज्ञान-
विना पिधानविषयकशाब्दवाधानुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यक इत्युक्तम् । तत्र
सद्वच्छते । लाघवात्पदार्थोपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधे प्रति कारणतायास्त्वरङ्गीकृत-
दित्यतस्तद्भावमाह—पदार्थोपस्थितिमात्रस्येति । प्रामाण्यैर्यत्किञ्चित्पदार्थो-
पस्थितिसत्त्वं एव तत्सद्वच्छतपदजन्यपदार्थस्मरणच्छाब्दबोधे स्वीक्रियते ननु नरि-
चित्पदज्ञानविनापि शाब्दबोधे स्वीक्रियते । एव च पदार्थोपस्थितित्वेनैव शाब्द-
बोधहेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितानां तत्तत्पदार्थानां पदज्ञानविनैव शाब्दबोधाप-
त्तिरिति मूलाभिप्राय इति भावः । तात्पर्याभावादिति । तात्पर्यंज्ञारस्यापि
शाब्दबोधहेतुत्वोपगमाद्बहुरिच्छायाएव तात्पर्यरूपत्वात्किञ्चित्पदस्याप्यनुचारेणे
बहुरिच्छारूपतात्पर्यसंवासात्तदिति भावः । यत्किञ्चित्पदोच्चारणम्यत्ते तस्याह
तार्थान्तरविषयकशाब्दबोधोऽपि ततएवेत्याह—तत्सत्त्वेतिवत्यादिना । ननु
कारकपदस्य क्रियापदविना शाब्दबोधजनकत्वे द्वारं पिधानं कृतिरित्यत्रापि द्वार-
कर्मकपिधानानुक्तकृतिविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति क्रियापद विना द्वारकर्मक
शाब्दबोधाजनकत्वमुपेयम् । तथाच क्रियापदाध्याहार आवश्यक इति किञ्चेत्यादि
मूलाशयो न समभवति द्वारमित्युक्ते प्रत्यक्षादिनोपस्थितपिधानादिविषयकशाब्दबो-
धोपगन्तव्या निराकाङ्क्षितपदादुपस्थितपिधानादेः शाब्दबोधेऽपीष्टापत्तिसम्भवारित्य-
तस्तत्तात्पर्यं वर्जयति—द्वारमिति । तथाच तात्पर्यसत्त्वेऽपि निराकाङ्क्षकपद-
स्यते शाब्दबोधस्यानुभवव्यञ्जकत्वेन द्वारकर्मकपिधानानुक्तकृतिशाब्दबोधे इ-
ति विधेहीत्यानुपूर्वाज्ञानस्य हेतुतया आवश्यकत्वेन क्रियापदानध्याहारे तादृशानु-
र्वाहानामावेन शाब्दबोधानुपपत्तिरिति क्रियापदाध्याहार आवश्यक इति भावः ।

रूपेणाकाङ्क्षितत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात् ।
तथा पुण्येभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना
चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः । योग्यतां निर्वक्ति—

दिनकरी ।

दयात् द्वारं पिघेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वस्यावश्यं वाच्यतया
सादृशाकाङ्क्षाज्ञानार्थं पिघेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः ।
ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषस्य द्वारपदो-
त्तरान्पदरूपस्य पिघेहीत्याकारस्य वा ज्ञानं कारणमतो न द्वारं कर्मत्वं
पिधानं कृतिरित्यस्माच्छब्दबोधापत्तिः । तथाच द्वारमित्युक्ते पिघेहीति
पदस्य नाध्याहारः । नच सादृशानुपूर्व्याः परस्परं व्यवभिचारः ।
अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात् । नच यत्र द्वारं
पिधानं कृतिरिति द्वारकर्मत्वं पिघेहीति चोक्तं तत्रापि द्वारकर्मक-
पिधानानुकूलकृतेः शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । प्रत्यक्षा-
नुमानादिनोपस्थितस्यैव निराकाङ्क्षपदेनोपस्थितस्यापि बोधे बाधका-
भावादव आह—तथा पुण्येभ्य इति । स्पृहयतीत्यादीत्यादिना
ऋष्यति घृह्यति असूयति ईर्ष्यतीत्यादिपरिमहः । चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति ।
कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याः स्पृहयतियोग एवानुशासनेन बोधनादिति भावः ।
अत्रेदं चिन्त्यम् । अस्त्वेवंरीत्या कचित्पदाध्याहारस्तावतापि तज्जन्यो-
पस्थितित्वेन न शाब्दबोधहेतुत्वं बाधनेन पदार्थोपस्थितित्वस्यैव

रामरुद्री ।

शुभ्यतीत्यादि । शुभहृदेष्यांसासार्थधातुयोगे यं प्रति बोधस्तस्य संप्रदानसंज्ञावि-
धानसंप्रदाने चतुर्थीविधानादिति भावः । अनुशासनेनेति । स्पृहयिगे
इच्छाविषयस्य संप्रदानसंज्ञाविधानादिति भावः । इच्छार्थकधातुयोगे तु पुष्पादिप-
दोत्तरं द्वितीयैव साधुर्न चतुर्थी । तयोगे इच्छाविषयस्य संप्रदानसंज्ञाया अपि-
धानादतद्वचनधीसाधुत्वोपपत्तये स्पृहयतीतिपदाध्याहार आवश्यक इति समुदायता-
त्पर्यम् । क्वचिदिति । पुण्येभ्य इत्यादावित्यर्थः । चतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्पृहय-
तीत्यादिपदाध्याहारोऽस्त्वित्यर्थः । तज्जन्योपस्थितित्वेनेति । स्पृहादिपातु-
जन्योपस्थितित्वेनेत्यर्थः । न शाब्दबोधहेतुत्वमिति । तावदेव शाब्दबोध-
मात्रं प्रत्येक पदार्थोपस्थितित्वेनेव हेतुत्वावधारणात् । तथाच द्वारमित्याशौ पिघेही-
त्यादिपदाध्याहारो नावश्यक इति भावः । इदमत्र चिन्त्यम् । पिधानं कर्मकं च च-
तुर्थ्यनुपपत्तेः द्वारमिति द्वितीयापि न साधुः । कर्तृत्वमोः इतीत्यनेन पञ्च द्वितीया-

कारणं सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।

पदार्थं तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥८३॥

पदार्थ—इति । एकपदार्थेऽपरपदार्थस्तद्वन्धो योग्यते-
त्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च बहिना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः ।
नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न
संभवति वास्त्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न । तत्तत्पदार्थसरणे सति
क्वचित्संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्य योग्यताया ज्ञानस्य संभ-
वात् । नव्यास्तु । योग्यताज्ञानं न शाब्दबोधहेतुः । बहिना सिञ्च-
तीत्यादौ सेके बहिरकरणकत्वाभावरूपयोग्यतानिश्चयेन प्रतिब-
न्धान्न शाब्दबोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकमन्त्रिकरूपान्य-
दिनकरी ।

जनकतावच्छेदकत्वात् । तथाच द्वारमित्यादौ कथंचिदुपस्थितस्य
पिधानादेर्बोधे बाधकाभावादर्थध्याहारपक्ष एवोचित इति । मूले पदार्थे
तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तितेत्यनेन तत्तत्पदार्थे तत्तत्पदार्थवत्त्वं
योग्यतेत्युक्तं तद्यायुक्तं अनुपयुक्तं च । स्वस्मिन् स्वाधिरकरणकत्वा-
भावात् तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वाभावात्तत्रैतः प्रथमं तत्पदमेक-
पदार्थपर द्वितीयं च तत्पदमपरपदार्थपरमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे—
एकपदार्थ इति । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मानमाह—
तज्ज्ञानाभावाच्चेति । अपूर्वत्वादिति । सर्वत्र शाब्दबोधात्
पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः । क्वचित्संशयस्येति । संशयनिश्चय-
साधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः । अतएव निश्चयमपि
दर्शयति—क्वचिदिति । भूतले घट इति प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तर-
भाविनि शाब्दबोध इत्यर्थः । नव्यास्तिरिति । ननु अयोग्यता-
निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तदपेक्षया
लाभनेन योग्यताज्ञानहेतुत्वस्यैवोचितत्वात्तत्र आह—तदभावनि-
श्चयस्येति । बापनिश्चयकालेऽपि लौकिकसंनिकर्षजन्यतद्विशिष्ट-
रामकरी ।

बापनात् । तथाच पुन्येभ्य इत्यादायिक द्वारमित्यत्रापि द्वितीयाद्यापुन्योपपत्तये
विपेहीक्षिपद प्याहार आद्ययक एवेति । तद्यायुक्तमिति । अनुक्तपदमेवोपपाद-
यति—स्वस्मिन्निति । अनुपयुक्तत्वमुपपादयति—तज्ज्ञानस्येति । वत्

यत्पदेन विना घस्याननुभावकता भवेत् ।

आकाङ्क्षा वस्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥८४॥

दोषविशेषाजन्यतद्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् शाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् । योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविल-
दिनकरी ।

शुद्धेदद्यादत आह—लौकिकसंनिकर्षाजन्येति । शब्दो न पीत इति निश्चयेऽपि पितादिदोषवशात् पीतः शब्द इति प्रत्यक्षोक्त्याद् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम् । शुक्तौ नेदं रजतमिति ज्ञानोत्तरं दोषजन्य-स्येदं रजतमिति भ्रमस्य चारणाय विशेषेति । पित्तमण्डूकवमाञ्ज-नादिदोषेत्यर्थः । तद्ज्ञानमात्रे तद्विशिष्टबुद्धिमात्रे । सिद्धमिति । तथा पायोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य कृत्वात् तेनैव त्रिषांहेऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति भावः । ननु यत्र नायोग्यताज्ञानं तत्र शाब्दबोधापत्तिरित्यत आह—योग्यताज्ञानविलम्बाद्येति । तथाचेष्टापत्तिरिति भावः । आहुरित्यस्तरसः । तद्वीजं तु यद्विषयकमनुमित्तादिकं न जातं शाब्दबोध एव जातः तद्विशिष्टबुद्ध्यायोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुवासिद्धिः । एवंच यद्विशेषयोरिति व्याप्तिबलच्छब्दसामान्ये योग्यताज्ञानत्वेन हेतुवासिद्धिर्दुर्वारेति । एयमिच्छाया उच्येजकरवानुरोपेनायोग्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य विशेषे रामस्त्री ।

यापयार्थज्ञानविना वाक्यप्रयोगाद्येनैव वाक्यप्रयोगमूलभूतं ज्ञानं प्रत्यक्षदिरूप-मेव वाच्यम् । तस्यापि शाब्दत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाच यद्विषयकमनुमित्ता-दिकं न जातं शाब्दबोध एव जात इत्यादिकमसङ्गतमेव । एवं यद्विशेषयोरित्यादि-नियमोऽप्यत्रोक्त एषेत्स्वरगादाह—एयमिच्छाया इत्यादि । लौकिक-यानिकर्यजन्यदोषविशेषाजन्यतद्ज्ञानबुद्धिगामान्ये तदभावनिवृत्तयेन सामा-न्यतः प्रतिबन्धकता न संभवति । पटामावकद्रुतमिति निषयोत्तरमपि पटप्र-कारकभूतलक्षितोप्यकचाशुभं मे जायतमित्येच्छाबलाद्गटादेदनवस्यदिकर्षेण भूत-त्यादी वाशुभोत्तरवा व्यभिचारोपपत्तः । किन्तु तथाशुभेच्छाविह्वयिणित्तदभाव-

१ विनाशार्थः अभाववाद् अभावान्वयिप्रतिषेधित्वात् एतौवार्थः । तथाच पाठ्याभावाविशिष्टत्वादस्य शाब्दबोधजनकत्वं तात्पर्योपपत्तत्वं आकाङ्क्षार्थः ।

२ न योग्यतेति पाठान्तरम् ।

दिनकरी ।

पर्यवसानात् क्लृप्तप्रतिबन्धतावच्छेदकस्यानुमितित्वादेः शाब्दबोध-
साधारण्याभावात् शाब्दबोधे त्वयोग्यत्वनिश्चयस्यातिरिक्तप्रतिबन्धक-
ताकल्पने गौरवात् लाघवेन योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति ।
नच योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयाभावस्तत्र विशेषतः
सदपेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानाभावाविशिष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वं
लाघवमिति वाच्यम् । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे तदभाववति तत्प्रकारक-
रामरद्री ।

निश्चयत्वेन विशिष्यैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावो वक्तव्यः । अनुमितिस्थले च तत्र
कारकानुमितित्वेन तदभावनिश्चयत्वेनेच्छाविरहविशिष्टत्वमन्तर्भाव्यैव प्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकभावः कल्पनीयः । परोक्षज्ञानस्याहार्यस्यानभ्युपगमात् । एव च शाब्द-
सुद्धावयोग्यतानिश्चयस्य पृथगेव प्रतिबन्धकत्वः कल्पनीयम् । सदपेक्षया लाघ-
वेन योग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमेवापि तमिति भावः । नच प्रत्यक्षान्यतद्ज्ञान-
त्वेन तदभावनिश्चयत्वेनानुमितिस्येते प्रतिबन्धकताकल्पनाच्छाब्दबोधस्थले न
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावान्तरं कल्पनीयमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षान्यतद्ज्ञानत्वयोर्पि
श्लेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावद्वयापत्त्या
प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ शाब्दत्वानुमितित्वे निवेश्य लघुभूतप्रतिबन्धप्रतिबन्धक-
भावसंबोधितत्वादिति भावः । अप्रामाण्यनिश्चयाभावात् इति । सद्यनि-
श्चयसाधारणज्ञानं यत्र हेतुस्त्राप्रामाण्यसन्देहो न कारणताविषयकः । ज्ञानेऽप्रा-
माण्यसन्देहेन विषयसन्देहस्यैव जननात् सन्देहस्यापि कारणत्वादतस्तत्राप्रामाण्य-
निश्चयस्यैव कारणताविषयकत्वेन निश्चयाभावएव कारणतावच्छेदककोटौ निवेश-
नीयः इति निश्चयत्वाशस्य निवेशनीयतया गौरवम् । अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिब-
न्धकत्वे तु अप्रामाण्यसन्देहस्यापि प्रतिबन्धकताविषयकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानसा-
मान्याभावएव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयः इति निश्चयत्वाशानिवे-
शप्रयुक्तलाघवमिति भावः । यद्यप्ययोग्यतानिश्चयाभावत्वेन कारणत्वेऽपि निश्चय-
त्वाशनिवेशः आवश्यकएव तथापि तदप्रकारकत्वे सति तदभावप्रकारत्वरूपयोग्य-
तानिश्चयत्वापेक्षया तदभाववति तदप्रकारत्वरूपाशमाण्याभाववति तादृशाशमा-
ण्यप्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यनिश्चयत्वस्य गुरुतयाऽयोग्यतानिश्चयत्वमेव कारणता-
वच्छेदककोटौ निवेशयितुमुचितमिति भावः । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्व-
इत्यादि । भूतस्य पञ्चदश्यादिशाब्दबोधे भूतत्रिशेष्यरूपप्रकारकज्ञानं कार-
णम् । तत्र चाप्रामाण्यज्ञानं घटाभाववति पञ्चकारकमित्येकविधमेव । भूतत्व-
श्लेष्यरूपमात्रप्रकारकनिश्चयधर्मिकं चाप्रामाण्यज्ञानं घटाभावाभाववति घटाभा-
वप्रकारकं घटवति घटाभावप्रकारकं प्रतियोगितया घटाभावत्वभावे प्रतियोगितया
पञ्चकारकमिति त्रिविधम् । तथाच त्रिविधाप्रामाण्यज्ञाननिवेशापेक्षया एकविधा

म्बोजसिद्ध इत्याहुः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ आकाङ्क्षां निर्वक्ति—
यत्पदेनेत्यादि । येन पदेन विना यत्पदस्थान्वयाननुभावकत्वं
तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियापदं विना कारकपदं
दिनकरी ।

मित्येकविधाप्रामाण्यप्रहाभावनिवेद्येन लापवान् । अयोग्यतानिश्चयस्य
प्रतिबन्धकत्वे तु तदभावाभावनवति तदभावप्रकारकं तद्वति तदभाव-
प्रकारकमिति द्विविधाप्रामाण्यप्रहाभावनिवेद्येन प्रतियोगितासंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताऋतदभाववत्यभावे प्रतियोगितासंबन्धेन तत्प्रका-
रकमित्यप्रामाण्यप्रहाभावनिवेद्येन च गौरवाद्वाचनिश्चयस्यैव तदभाव-
व्याप्यतदभावावच्छेदकनिश्चययोः प्रतियन्धकत्वेनातिगौरवाचेति ।
एवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधोपजनकत्वे शाब्दसामग्रीकाले योग्यता-
ज्ञानाभावविशिष्टात्ममानसधारणाय तत्र शाब्दसामग्र्याः प्रतियन्ध-
कत्वं फलपनीयमिति गौरवम् । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधोपजनकत्वे
तु तत्र योग्यताज्ञानाभावरूपविषयामानादेव न तादृशमानसमिति तत्र
शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वं न फलप्यते इति लापवमित्याद्यवसैयम्
॥ ८२ ॥ ८३ ॥ तेन पदेन सह तस्येति । यत्पदविशिष्टत्वं
रामकरी ।

प्रामाण्यनिश्चयामावएव लापवमिति भावः । एवं यत्र तदभावनिश्चयः प्रतिबन्ध-
कस्तत्र तदभावव्याप्यवस्तुनिश्चयस्तदभावावच्छेदकत्वेन गृहीतो यो धर्मस्तन्निश्चया-
प्रतिबन्धक इति तादृशनिश्चयामावस्य कारणता अयोग्यतानिश्चयामावदेवतः
कारिना कल्पनीया । योग्यताज्ञानहेतुताकारिना तु न कल्पनीया । तादृशान्वयतमनि-
श्चयस्यैव संशयज्ञानकारणविरहादेव शाब्दबोधोपजनकत्वमिति लापवमि-
त्याह—लापनिश्चयस्येति । शाब्दबोधोपजनकत्व इति । अयोग्यता-
ज्ञानाभावेवैव शाब्दबोधोपजनकत्व इत्यर्थः । शाब्दसामग्रीकाले अयोग्य-
तानिश्चयामावपदितकामर्मव्यवहारे इत्यर्थः । योग्यताज्ञानाभावेति । एतदहा-
देवपरपदाधैयकारणनाभाववानमिति मानसप्रत्यक्षं प्रति भूतं यत्पदविशिष्ट-
वदसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमित्यर्थः । निश्चयस्यैव शाब्दसामग्र्या कल्प-
नकारिणि भावः । न कल्पनीयमिति । योग्यताज्ञानपदितकामप्रत्यक्षस्यैव
तदभावव्यवहारेणामावदेव न प्रत्यक्षसामग्री । योग्यताज्ञानाभावे तु शाब्दसामग्र्य-
भावात्तादृशप्रत्यक्ष इत्यर्थितरेवेति भावः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ननु सूत्रे तेन पदेन
एव तस्याकाङ्क्षेत्युक्तम् । न तादृशतादृशतादृशत्वविरहात् एवकारणाय च—
यत्पदविशिष्टत्वमिति । अन्वयविरहात् तदभावविरहात् तदभाव-
विरहात् तदभावविरहात् तदभावविरहात् तदभावविरहात् तदभावविरहात् तदभावविरहात्

नान्वयबोधं जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा । यस्तुतस्तु क्रियाकारक-
पदानां संनिधानमासत्या चरितार्थम् । परंतु घटकर्मतापोषं
दिनन्ती ।

तत्पदस्येत्यर्थः । घटमानधेत्यत्र घटपदं विना अल्पदस्यान्वयाननु-
भावकत्वान् घटपदविशिष्टत्वमन्वदे आकाङ्क्षा । घटः कर्मत्वमित्यादौ
कर्मत्वपदे घटपदवत्त्वं तु नाकाङ्क्षा, कर्मत्वपदे घटीया कर्मतेति
शाब्दबोधाननुभावकत्वस्य घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात् । अत्र घाननु-
भावकत्वं सादृशपदपरिचायकं नत्वाकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् । यद्वा
अननुभावकत्वमप्याकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् । शाब्दबोधे तस्य स्वरूपव
एवोपयोगः । तेन जनितान्वयबोधकाङ्क्षायात्र पुनरन्वयनोधापत्तिः ।
एकपदेऽपरपदवत्त्वाशञ्च ज्ञात एवोपयुज्यते । तेन क्रियापदेन ।
तस्य कारकपदस्य । अत्र चैकपदेऽपरपदवत्त्वमपरपदाव्यवहितोत्तर-
त्वम् । तत्र चाऽव्यवधानांशस्यासत्त्वैव लामः । आसत्तः पदाव्यव-
धानरूपतायाः पूर्वमुपवर्णितत्वात् । उत्तरत्वं च क्रियाकारकपद-
योर्नापेक्षितम् । चैत्रः पचति पचति चैत्र इति वाक्यद्वयादप्यन्वय-
रामच्छ्री ।

नेत्यादि । तथाच येन पदेन विना यत्पदस्य सादृशशब्दबोधोधाजनकत्वमुक्तान्य
कारकबन्धेन तत्पदविशिष्टत्वपदत्व सादृशशब्दबोधप्रयोजकाकाङ्क्षुंति भाव ।
अत्र चेति । अल्पदे घटपदाव्यवहितोत्तरत्वज्ञानसत्त्वे अल्पदे घटपदविना
शाब्दबोधाजनकत्वज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बस्याननुभवादल्पदस्य घटपदा-
व्यवहितोत्तरत्वमेवाकाङ्क्षा । अल्पदे घटपदज्ञान विना शाब्दबोधोधाजनकत्व नाकाङ्क्षा
शरीरे निविष्टम् । तदुक्तिस्तु अल्पदघटपद लीनां विशिष्यज्ञानार्थमेव । घटपद-
कर्मत्वपदयोस्तु न सादृशत्व कर्मत्वपदस्य घटीया कर्मतेति शाब्दबोधोधाजनकताया
घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात् । घटपदसत्त्वस्य तस्य तयाविधिशब्दबोधोधाजनकता-
दिति भाव । नन्वेवमपि जनितान्वयशाब्दबोधस्येते पुन शाब्दबोधोधापतिरित-
सत्त्वादाह—यद्वेति । स्वरूपत एवेति । तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे नोपबोध
इति भाव । ननु क्रियाकारकपदानां संनिधानमासत्या चरितार्थमिति मूलमसत्त्वमपि
अव्यवधानरूपसंनिधानस्याकाङ्क्षात्वात्प्रयोजमात् । किं तु ज्ञान्यतरसंबन्धेनैकपदेऽ-
परपदवत्त्वसौघकाङ्क्षारूपत्वेन पूर्वमभ्युपगतत्वादतस्य द्वन्द्वस्य सत्त्वमप्यित्युमाह—अथे-
ति । अन्वयवहितोत्तरत्वमिति । अव्यवहितोत्तरत्वादीनां संबन्धेनैव माना-
कायादिति भाव । ननु पदाव्यवधानस्यासतिरूपत्वेऽपि उत्तरत्वांशस्याकाङ्क्षात्
सीत्तरणीयमित्यत आह—उत्तरत्वंचेति । इत्थं पदयोरेव्यवधानमासतिरिति

प्रति घटपदोत्तरद्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ च शब्दबोधः । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसर्यतामित्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात्तेनैवान्वयबोधः । पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव । तात्पर्यं निर्वक्ति—वक्तुरिच्छेति ।

दिनकरी ।

योषादसः क्रियाकारकपदयोरकाङ्क्षा नास्त्येव । किंतु प्रकृतिप्रत्यययोरेव । तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्या लभात् प्रत्यये प्रकृत्युत्तरस्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्याह—वस्तुतस्त्वित्यादिना । नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाप्याकाङ्क्षासत्त्वाद्वाशः पुरुष इत्यन्वयबोधः स्यादत आह—अयमेतीति । तथाच राजपदपुरुषपदयोरकाङ्क्षायाः सत्त्वेऽपि तात्पर्याभावात् तयान्वयबोध इति भावः । स्यादेवेति । भवत्येवेत्यर्थः । ननु पुरुषेण पुत्रेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञानेऽपि पुत्रपदराजपदयोरेव चत्रेकवाक्यत्वानिश्चयः पुरुषपदराजपदयोरेकवाक्यत्वाभावनिश्चयश्च तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ता-
रामरुद्री ।

प्राचीनमताभिप्रायेणोक्तम् । अन्यदृग्मतेषु पदज्ञानयोरव्यवधानस्यैवावधिप्रतिषेधेन शब्दस्य स्वरूपतएव शब्दबोधकारणत्वेनाव्यवधानांशस्यापि नावस्था चरितार्थता । परंतु क्रियाकारकपदज्ञानयोरव्यवधानेनैव शब्दबोधनिर्वाहे क्रियाकारकपदयोः पूर्वोक्तस्यनियमेनच तत्रैव नारुद्धानज्ञानस्योपयोग इति । वक्तुतो गौनिष्ठोद्यनु-रोधेनात्रै एकपदज्ञानेऽपरपदज्ञानवत्त्वस्यैवाकाङ्क्षात्वेनोपमन्तम्यतया तदभिप्रायेणैवाव्यवधानांशस्यावस्था परित्यापैतोकेलवधेयम् । अन्ययबोधः स्यादिति । इदं च यत्पदेनविना यत्पदस्य नान्वयानुभावश्चदवमित्यंशस्य पदद्वयपरिचायकत्व-पक्षमाहल्लोचम् । तदंशस्याप्याकाङ्क्षासत्त्वात्तन्तर्गतत्वेतु तस्य स्वरूपतः शब्दबो-धकारणत्वेन पुरुषपदविना पुत्रपदेन सह राजपदस्य जनितान्वयबोधजननत्वेन नियमावलि संभवतीत्यवधेयम् । मूले अयमित्यादि । पुत्रपदोर्बहुः संबन्धबोधेच्छानां पुत्रेण सहैव राजपदार्थस्यान्वयबोधः । यदातु पुरुषराशोः संबन्धबोधेच्छा वक्तुस्तदा पुरुषराशोरेवान्वयबोधो भवत्येव । तथाच तात्पर्यमेव कदाचित्पुत्रेण कदाचित्पुरुषेण बोधे नियामकं नतवाकाङ्क्षेति भावः । नन्वित्यादि । तात्पर्यज्ञान इति । पुरुषे पुत्रे च राजसंबन्धबोधो भवति इति वक्तुरिच्छाज्ञान-द्वयार्थः । एकवाक्यत्वानिश्चय इति । राजइतिपदं पुत्रपदार्थेनान्वयबोधेऽप्य-

दिनकृती ।

काङ्क्षायाः सत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्न । तत्पदं विनेत्यस्य समभिध्याहृतयत्पदं विनेत्यर्थकृतया समभिध्याहारस्याप्याकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशात् समभिध्याहाराद्धेदंपदेत्तत्पदेन सहान्वयं बोधयत्विति पदतात्पर्यं प्रकृते च तद्भूतानामावात्तद्वदित्वाकाङ्क्षाज्ञानाभाव इति । समभिध्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशः किंतु स्वातन्त्र्येण चद्भूतं शाब्दबोधे कारणमित्यन्ये । नव्यास्तु अर्थतात्पर्यज्ञानस्य राजपदं पुरुषविषयकराजसंसर्गकप्रतीतीच्छयोधरितमित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवातिप्रसङ्गाभावे समभिध्याहारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः । निरुक्ततात्पर्यनिश्चये पूर्वोक्तसमभिध्याहारस्य पदतात्पर्यरूपस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा भवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः । इदं तु बोध्यम् । आकाङ्क्षालक्षणे तत्पदं तत्पदज्ञानपरं मौनिश्लोकानुरोधादत एवाध्याहृतपदेनाप्याकाङ्क्षानिर्वाहः । अध्याहारश्चाध्रुवपदानामनुसन्धानम् । अतएव सर्वापेक्षया जघन्यत्वं तस्य । यतः स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानमवृत्तिः, नेदीयः स्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुषङ्गः दवीयः स्थानान्तरस्थितस्यानुसंधानमनुवृत्तिः । इयं च सिंहावलोकितमण्डूकमुविगङ्गास्रोतोवञ्चिवेति । निरानाहुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं न त्वाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमिति तु न सत् । तथा सत्याकाङ्क्षाभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वे गौरवादित्यलम् । इत्याकाङ्क्षा ॥ वक्तुरिच्छेतीति ।

रामश्री ।

योधरितं ननु पुरुषपदार्थेनान्वयेच्छयोधरितमिति निश्चयकाल इति समुदायार्थं । मतान्तरमाह—समभिध्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीर इत्यादि । हेतुत्वादेवेति । ननु राजपुरुषयोः सदसर्गज्ञान भवतिरिति वक्तुरिच्छाज्ञानत्वेन तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे हेतुरिति भावः । पूर्वोक्तसमभिध्याहारस्येति । इदंपदेत्तत्पदे गान्वयबोधे जननिवत्याहारकवक्तुरिच्छारूपपदतात्पर्यस्येत्वं । आकाङ्क्षालक्षण इति । तत्पदस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तत्पदवत्त्वमाकाङ्क्षेयाकाङ्क्षालक्षण इत्यर्थः । तत्पदज्ञानपरमिति । तत्पदज्ञानस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तत्पदज्ञानवत्त्वमेवाकाङ्क्षेत्यर्थः । अन्यथा मौनिश्लोके पदाभावादाकाङ्क्षानुपपत्तिरिति भावः । सर्वापेक्षयेति । अनुपपत्तापेक्षयेत्यर्थः । तेषु युतापदस्यैवानुसन्धानरूपनादिति भावः । सिंहावलोकितेत्यादि । सिंहास्तु सप्तहाशिर्यस्य इति मत्वा

यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं^न स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ
 कचिदश्वस्य कचिच्छत्रणस्य बोध इति न स्यात् । नच तात्पर्य-
 ग्राहकाणां प्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
 दिनकरी ।

घटमानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकाधेयवासंसर्गकषटप्रकारकप्रतीती-
 च्छा वक्तुस्तात्पर्यं तादृशेच्छयोच्चरितमिदं वाक्यमित्याकारकं श्रोतुस्ता-
 त्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यर्थः । तत्र युक्तिमाह—सैन्धवेति ।
 आदिना श्वेतो धावतीत्यादिपरिग्रहः । तत्र कदाचित् श्वेतगुण-
 विशिष्टस्य, कदाचित् कुकुरादेर्बोधस्य तात्पर्यज्ञाननियम्यत्वात् ।
 कचिच्छत्रणस्येति । कचित्तदुभयोरित्यपि बोध्यम् । इति न
 स्यादिति । इति नियमो न स्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । तात्पर्य-
 संशये व्यतिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधानुदयाच्छाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानं
 कारणं 'यत्संशय' इति व्याप्तेरित्यपि बोध्यम् । प्रकरणेति । आदिना

रामरुद्री ।

पुनः पराहृत्य खण्डं पश्यति तद्बहुत्वात् केचुचिद्वाक्येषु पूर्वतनपदस्यान्वयो नास्ति
 कचिदुत्तरवाक्ये पूर्वतनपदस्यान्वयः सा सिद्धान्तलोचना । उत्तरवाक्येषु एकत्र पूर्व-
 पदस्यान्वयः एकत्र मान्वयः पुनर्वाक्यान्तरे च तदन्वयस्य मण्डूक्युक्तिः । उत्त-
 रवाक्येषु क्रमेण सर्वत्र पूर्वपदान्वयो ग्राह्योऽस्ति इति विभागो बोध्यः । ननु मूले
 बहुवचिच्छायास्तात्पर्यत्वं प्रतिपादितम् । तज्ज्ञानं शाब्दबोधे हेतुर्वाच्यः । तत्र
 घटमानयपटमानयेति वाक्यद्वयप्रयोगस्थले बहुवचिच्छायाज्ञानात्कसाक्षात्कयात्प्रीह-
 शापस्य बोधो भवतीति निर्णेतुमद्यप्यमतस्तात्पर्यज्ञानाकारं दर्शयति—तादृ-
 शेच्छयेति । तथाच स्वप्रयोज्योच्चरितत्वसंबन्धेन तादृशवाक्यविशेष्यकं वक्तुरि-
 च्छारूपतात्पर्यज्ञानं भवति तत् तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधे कारणमिति नानियम
 इति भावः । तत्र कदाचिदिति । श्वेतः श्वेतवर्णो धावतीत्यर्थस्तात्पर्यविषयः,
 कदाचित् वा कुकुर इतो धावतीत्यर्थस्तात्पर्यविषय इत्यर्थः । उभयोरित्य-
 पीति । इदं च बहुवचरितः शब्दः सद्देवार्थं नमयतीति नियमानुप-
 गमेनोक्तम् । अन्यथा सैन्धवपदस्याहृत्यमिग्रायेवेदमुक्तमिति मन्तव्यम् ।
 यत्संशयेति । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयो यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकौ तन्निश्चयसद्दे-
 दुरनुमितौ व्याप्तिरेवेति विन्तामणानुक्तवादिति भावः । संयोगः सान्निध्यम् ।
 धियोगो दूरत्वम् । तादृशत्वम् एकदेशावृत्तिवत्म् । पद्मोऽपचारणीय इत्यादौ
 प्रमीपस्थे षटे तात्पर्यग्रहः सामीप्यात् । पटमानयेत्यादौ पटपदस्य दूरस्थे षटे
 तात्पर्यग्रहो दूरत्वात् । षटं षटं चानयेत्यादौ पटपटपदभेदेऽप्युक्तिपटपटयो-

तेषामनुगमात् । तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्य-
ज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु । इत्थंच वेदस्थलेऽपि तात्पर्य-
ज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । नच तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं
कारणमिति वाच्यम् । सर्गादावध्यापकाभावात् । नच प्रलय एव
नास्ति कुत्र सर्गादिरिति वाच्यम् । प्रलयस्यागमेषु प्रतिपाद्यत्वात् ।
दिनकरी ।

संयोगवियोगसाहचर्यादीनां परिग्रहः । प्रकरणादीनां ह्यननियत-
पूर्वचर्चिताकत्वेनानन्यथासिद्धित्वमात्रकल्पने लाघवादिति भावः ।
अननुगमादिति । तथाच परस्परजन्यशाब्दबोधे परस्परव्यभि-
चारेण न हेतुत्वसंभव इति भावः । इत्थंचेति । शाब्दबोधत्वाव-
च्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे चेत्यर्थः । एवमपेऽपि । प्रलयस्य
कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणकालविशेषात्मकरणप्रलयस्य ।
आगमेऽपि । “नाहो न रात्रिर्न नमो न भूमिर्नासीत्तमो
रामरुद्री ।

सात्पर्यग्रहः साहचर्यात् । आदिना आभिमुख्यादिपरिग्रहः । ह्यननियतपूर्व-
वृत्तित्वाकत्वेनेति । तात्पर्यज्ञानहेतुतावादिनापि तात्पर्यज्ञानार्थमेव शाब्दबो-
धोत्पत्तं पूर्वं प्रकरणादीनामवश्यं स्वीकरणीयत्वादिति भावः । न हेतुतासंभव
इति । तत्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तत्कार्यतावच्छेदककोटौ निवेष्टेन व्यभिचा-
रारणे तु अतिगुरुभूतानेककार्यकारणमावापत्तिरिति भावः । अध्यापका-
मायादिति । ईश्वरातिरिक्ताध्यापकाभावादित्यर्थः । तेनाध्यापकाभावे देशम-
कवाक्यज्ञानाभावेन शाब्दबोधस्यैवासंभवेऽपि न क्षतिः । मूले महाप्रलयस्यागमप्र-
तीपाद्यमुक्तम् । तथापुक्तम् । महाप्रलयस्यागमेनाप्रतिपादितत्वात् । ‘घाता बध-
पूरुमकलयव’दित्यादिना आगमेन खण्डप्रलयस्यैव सूचितत्वान् । अतएव महाप्र-
लयविवादोऽपि यद्ब्रूते, आगमप्रतिपादितत्वे विवादासंभवादित्यतः प्रलयपरम
खण्डप्रलयपरतामाह—कार्यद्रव्येति । कार्याधिकरणेति । अदृष्टादिकार्य-
साधिकरणेत्यर्थः । यद्यपि लपकार्थ्याधिकरणतमेव वस्तुमुचितम् त्वनि-
प्रत्यये निन्द्यव्यगृहितायां प्रमाणान्तरविरहेण तथा नोक्तम् । नच निन्द्यव्यगृ-
हणतयाव्यभिचारात्तदनुपपत्तिरेव तत्र मानमिती वाच्यम् । अंशप्रागभावाप्रती-
योमिगव्यैव निन्द्यकारणत्वात् । अदृष्टस्य तु प्रलयवृत्तित्तन्मुन्यव्यगृहणत्वात् निन्द-
मिति भावः । आगमे अत्र तात्पर्योऽन्तरिक्षदिलोक एव नमो निहातार ।
तम अन्दापोऽपि पतैरिच्छतम एव तेषोभावव्यगमगोऽनिलतात् । अत-
वदिना निन्द्यव्यगृहणत्वे ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न कारणम् । ईश्वरोऽन्दा

इत्थंच शुक्रवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विसंवादिशु-
क्रवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणं वाच्यम् । अन्येतु
नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणं तथा च शुक्रवाक्ये
विनैव तात्पर्यज्ञानं शब्दबोधः । वेदे त्वनादिमीमांसापरि-
दिनकरी ।

ज्योतिरभून्न चान्य"दित्याद्यागमेष्वित्यर्थः । शुक्रवाक्येऽपि
संवादिशुक्रवाक्यजन्यबोधेऽपि । शिक्षयितुरेवेति । ईश्वरेच्छायां
विसंवादित्वाभावादिति भावः । अन्येतिवति । क्वचिदित्यस्य विवरणं
नानार्थादाविति गृहीतनानार्थवृत्तिकादावित्यर्थः । तेन गृहीत-
नानार्थशक्तिकस्य गृहीतनानार्थलक्षणाकस्य गृहीतविभिन्नार्थशक्ति-
लक्षणाकस्य च संग्रहः । आदिना एकार्थगृहीतलक्षणाकस्य संग्रहः ।

शमरुद्री ।

विसंवादित्वापत्तेः । इत्थं च शुक्रवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणमिति मूल-
मसङ्गतम् । तादृशशुक्रवाक्ये तात्पर्यज्ञानस्यादेतुलादित्यतस्तदर्थमाह—संवा-
दीति । प्रमाजनकेत्यर्थः । इदं च ब्रह्मना विषयतीतिशुक्रवाक्यजन्यशब्दबोधे
ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न हेतुः ईश्वरस्य विषयतीच्छापत्तेरिलातस्याटशनाक्यव्युदा-
सार्थमुक्तम् । न च प्रकुरिच्छायास्वात्पर्यरूपत्वेन ईश्वरस्य शुक्रवाक्यवक्तृत्वाभा-
वेन क्यपीश्वरेच्छायास्वात्पर्यरूपत्वेति वाच्यम् । वाक्यानुकूलप्रयत्नात् एव
वक्तृत्वेन ईश्वरप्रयत्नस्य कार्यमात्रानुकूलत्वेन शुक्रवाक्यमातृकृतत्वादिति भावः ।
शुकीयतात्पर्याभावेन अगत्या ईश्वरस्यैव वक्तृत्वस्वीकारादिति मन्तव्यम् ।
एवं शिक्षयितुः प्रथमस्य परम्परया शुक्रवाक्यानुकूलत्वेन शिक्षयितुरिच्छाया
अपि तात्पर्यरूपता बोध्या । सर्वत्र नानार्थस्थले तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वोपगमा-
त्क्वचिदित्यसङ्गमिलमिमांसेष्वेव क्वचिदित्यस्यैव विवरणं नानार्थादावितिवाह—
क्वचिदिति । ननु नानार्थत्वं यदि नानार्थशक्तत्वं तदा नानार्थलक्षणिकस्थले
क्वचित्कस्यचिदर्थस्य बोधतात्पर्यनियमो न स्यादतो नानार्थगृहीतवृत्तिघटनेनैव
नानार्थत्वमित्याह—गृहीतेति । गृहीतपदं तु नानार्थकद्वयादिपदस्यापि यदा
एकस्मिन्नेवाप्ये शक्तिप्रहेत्यादा शक्तिप्रहेष्वेव शब्दबोधनियमसंभवात् तात्पर्यज्ञानस्य
शब्दबोधविषयमाकत्वाभावात्प्राप्तम् । (गृहीतनानार्थकलक्षणकल्पनाधिकं शक्ति-
लक्षणबोद्धवोतिमि भावः) । विभिन्नाप्येति । एकस्मिन्नर्थे गृहीतव्यक्तित्वाभ्यां
स्मिन्नर्थे गृहीतलक्षणाकस्येत्यर्थः । अन्येषामादिपदप्रत्ययं किमित्यत आह—आदि-
नेति । ननु शक्यसंभवात्स्यैव लक्षणात्वेन लक्षणात्वेन शक्तिज्ञानमावश्यकमेव
तथाच विभिन्नार्थगृहीतशक्तिलक्षणाकस्येतेन पूर्वोक्तेन गतार्थमिदमिति वाच्यम् ।

शोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥८४॥ इति श्रीविश्वनाथ-
पञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां
शब्दखण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

दिनकरी ।

मीमांसाशास्त्रापवज्ञानात्मकस्तर्कः । परिशोधितेति । सहकृतेत्यर्थः ।
तर्कोऽनुमानम् । आहुरित्यखरसोद्भावनं तद्वीजं तु गृहीतनानार्थवृत्ति-
कपदजन्यानुभवत्वापेक्षया लाघवेन पदजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्य-
ज्ञानजन्यतायच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसन्धेयम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रवालकृष्णभट्टात्मजमहादेव-
भट्टारव्ये तत्पुत्रदिनकरभट्टप्रपूरिते मुक्तावलीप्रकाशे शब्द-
खण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

रामकरी ।

विनिर्णयार्थं बहुवचनान्ततया गृहीता विभिन्नार्थेषु शक्तिर्लक्षणा यस्येति विप्र-
हेणानेकार्थेषु गृहीतशक्तिकस्य गृहीतलक्षणाःकस्य पदस्यैव पूर्ववाच्यार्थलात् ।
मीमांसाशब्दार्थमाह—लाघवज्ञानात्मकस्तर्क इति । “कपिप्रत्ननालमेवे”
स्य प्रयमोपस्थितत्वलाघवेन त्रित्वस्यैव बहुवचनार्थनिर्णयः । ननु परिशो-
धितेत्यस्य सहकृतार्थकत्वे साधवतर्कसहकृततर्कान्तरं किमित्याद्याह्यामाह—
तर्कोऽनुमानमिति । अनुमानाकारश्च कपिप्रत्नानिति बहुवचनार्थनिर्णय-
बहुवचनवाच्यत्वादित्येवंरूपः । तत्र च लाघवज्ञानं सहकारि चतुष्पाटीनामपि
बहुवचनवाच्यत्वादिति । एवं च वेदस्थले तात्पर्यज्ञानेनार्थनिर्णय इति ।
अन्यत्राधिकमिति । तात्पर्यसंशयादिस्थले शाब्दबोधाननुभवादपि शाब्द-
धमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमिति भावः ॥ ८४ ॥

इति श्रीरामकरीभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशदिनकरीतरत्रिभ्यां

शब्दतरत्रः समाप्तः ॥

स्मरणनिरूपणम् ५

पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद्द्वे द्वैविध्यमुक्तं तत्रानुभवप्रकारादर्शिताः स्मरणं तु सुगमतया न दर्शितं तत्र हि पूर्वानुभवः कारणम् । अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वेनैव, अन्यथा स्मरणोत्तरं स्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुः । तत्र । यत्र समूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणं तु नाभूत् तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य वा चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् । तथाच न दिनकरी ।

सुगमतयेति । सुगमस्य स्वयमभ्यूहितुं शक्यतया दुर्लभ एवाद्गौ मुधियां जिज्ञासोदयादिति भावः । तथा चावसरसङ्गत्या-
 अनुभवानन्तरं स्मरणनिरूपणमिति भावः । तत्र हि स्मरणे हि । स्मरणं न स्यादिति । अनुभवस्य नष्टत्वादिति भावः । ननु अनुभवस्य व्यापारद्वारा कारणत्वं तत्र कार्याध्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिस्यैव व्यापारान्यतरकत्वं तत्रानुभवनाशेऽपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वान्निराधामत आह—समानप्रकारकेति । विनष्टत्वादिति । तथाच तादृशमपि कारणत्वमनुभवे न संभवतीति भावः । तेनैव संस्कारनाशकेन समानप्रकारकस्मरणेनैव । संस्कारान्तरद्वारेति । स्मरणस्य तृतीयक्षणे नाशेन स्वरूपतो हेतुत्वासंभवादिति भावः । फलस्य प्रत्येकविषयककर्मिकस्मरणरूपस्य । संस्कारनाशकत्वादिति । समानप्रकाररत्वाभावादिति भावः । कालस्य रोगस्य चेति । अन्यथा उक्तसमूहालम्बनसंस्कारस्यानाशप्रसङ्गादिति भावः । नचेष्टापत्तिः । जन्यभावत्वेन विनाशित्वनियमात् । ननु कालादेः फलत्वादिना नाशकत्वे संस्कारमात्रस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तद्व्यतिरिक्त्वेन तथात्वे गौरवमत आह—चरमफलस्य चेति । चरमफले वैजात्यं कल्पयित्वा तेन रूपेण नाश-

क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः । नच पुनः पुनः स्मरणाद् दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इति त्वुद्धोषकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात् । नच विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम् । विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वात् । कथमन्यथा दण्डस्य अग्निद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् । नचान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापेक्षया चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् ॥ इति स्मरणनिरूपणम् ॥ ५ ॥

दिनकरी ।

कत्वं वाच्यमिति भावः । न क्रमिकेति । न स्मरणोत्तरस्मरणमित्यर्थः । दार्ढ्यपदार्थत्वादिति । तथाच पुनः पुनः स्मरणान्न दृढतरसंस्कारोत्पत्तिः किंतु विद्यमानसंस्कारस्यैव पुनः पुनः स्मरणेन इति त्वुद्धोषकसमवधानं जायते उद्धुद्धाच्च तस्मात् स्मरणान्तरमिति भावः । व्यभिचारसंशय इति । अनुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशय इत्यर्थः । तथाच न विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञानमिति भावः । व्यभिचारसंशयाभावादिति । सकृदनुभूतस्थले संस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तदानीमभावेन संस्कारनाशाभावादानुभवत्वेन हेतुत्वेऽपि न व्यभिचारसंदेह इति भावः । यद्यप्यनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनागौरवस्य फलमुत्पत्तेन न दोषत्वम्, अन्यथा विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवभियानुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुताविलयप्रसङ्गात् तथापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उपेक्षात्मकतत्त्वमृद्विव्यक्तिभेदस्य कारणतावच्छेदकक्रोटिनिवेशेन गौरवमनुभवत्वेन स्मृतिहेतुत्वे तु तत्त्वमृद्विव्यक्तिभेदानिवेशे लापयमिति लापयज्ञानरूपोत्पेक्षकसत्त्वाद्यभ्यभिचारशङ्काऽकिंचित्करीत्यत्र तात्पर्यम् । इति स्मरणनिरूपणम् ॥ ५ ॥

मनोनिरूपणम् ६

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ।

अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहोच्यते ॥ ८५ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयितुमाह—साक्षात्कार इति । एतेन मनसि प्रमाणं, दर्शितम् । तथाहि—सुखसाक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः । नचैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम् । लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः । एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्षोद्धव्या । तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह—अयौगपद्यादिति । ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम् । तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निधाने यत्संबन्धादेकेनेन्द्रियेण ज्ञानं जन्यते यदसंबन्धाच्च परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते तन्मनसो विभ्रुत्वे चासंनिधानं न संभवतीति न विभ्रु मनः । नच तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम् । तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः । नच दीर्घशुक्लीमक्षणादौ नानाप्रधानमावां च कथमेकदानेकेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यम् मनसोऽतिलाघवाद् इदिति नानेन्द्रियसंबन्धान्नानाज्ञानोत्पत्तेः

दिनकरी ।

जन्यसाक्षात्कारत्वादिति । ईश्वरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय जन्येति । नन्वतिलाघवात्त्वगिन्द्रियस्य प्राणस्य वा करणत्वमत्त्वव आह—एवमिति । असमवायिकारणसंयोगाश्रयतयेति । भावकार्यस्य सासमवायिकारणकत्वनियमादिति भावः । तन्मनसो विभ्रुत्वे चेति । तदसंनिधानं मनसो विभ्रुत्वे न संभवतीत्यर्थः । तथा सतीति । दृष्टसामग्रीसत्त्वेऽप्यदृष्टविलम्बात्कार्यविलम्बाद्भीकार, इत्यर्थः । चक्षुरादीनामपीति ।

उत्पलशतपत्रभेदादिव यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । नच
मनसः सङ्कोचविकासशालित्वाद्भ्रमयोपपत्तिरिति वाच्यम् । ना-
नावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाच्छाघवान्निखयवस्याणुरूपस्यैव
मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ॥ इति द्रव्यपदार्थो व्या-
ख्यातः ॥ ८५ ॥

दिनकरी ।

षाक्षुपतद्विरहयोरदृष्टद्विरहाभ्यामुपपत्तेरिति भावः । भ्रान्तत्वा-
दिति । अव्यवहितकालोत्पत्तिदृष्टस्य दोषत्वादिति भावः ।
उभयोपपत्तिरिति । मनसः सङ्कोचे एकैन्द्रियमात्रसंबन्धादेकमेव
ज्ञानं विकासे तु नानेन्द्रियैर्मनसः संबन्धाद्युपपन्नानाज्ञानानामुप-
त्तिरिति भावः । यद्यपि नानेन्द्रियैर्मनःसंनिर्घर्षकाले षाक्षुपाणुत्प-
त्तिकाले रासनाद्यनुत्पादस्य रासनादिकं प्रति षाक्षुषसामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्तेर्मनसो विमुक्त्येऽपि घाघकामावस्तथापि यथा
प्रतिबन्धकत्वे गौरवमित्यभिप्रायः । नच त्वद्व्यनोयोगस्य ज्ञान-
मात्रहेतुत्वाच्चाक्षुषसामग्रीकाले स्पर्शनसामग्र्या नियमतः सत्त्व-
त्स्पर्शनापत्तिर्मनसोऽणुत्वपक्षेऽपि दुर्घोरैवेति वाच्यम् । अनन्य
गत्या स्पर्शनं प्रति षाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात्
देवमपि रासनादिप्रत्यक्षे षाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्र-
युक्तं लाचयस्याणुत्वपक्षे निष्प्रत्यूहत्वात् । यद्वा ज्ञानसामान्यं प्रति
त्रय्यनःसयोगस्याहेतुत्वमित्यभिप्रायः । अतएव यदसंबन्धात्त्व-
गादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते इति उक्तं प्राक् । यथाच त्वद्व्यनो-
योगस्य ज्ञानसामान्यं प्रत्यजनकत्वेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादनिर्वा-
हस्यधोपपादितमप्यस्यात् । एवं मनसो विमुक्त्ये आत्ममनःसंशो-
गानुत्पत्तिर्यात्ममनसोः कर्मभावेन कर्मजन्यसंयोगस्य विमुक्त-
त्वादिमतेऽसमवाद्यजन्यसंयोगे मानाभावात् । यद्यपि भौतिकेण एव
परमाणवो मनांसि अनन्तधर्मिणामतिरिक्त्याप्य जातेः कल्पना-
नपेक्ष्य ह्यनानामेष धर्मिणां तादृशेण हेतुत्वम्य युक्तत्वात् निर-
मस्यदृष्टोपपत्तादिति नस्येदं न । परसंयोगव्यतिरेकात्

गुणनिरूपणम् ७

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ।

द्रव्यं निरूप्यं गुणान् निरूपयति—अथेत्यादिना । गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत्, द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्गर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असंभवात् । नहि रूपत्यादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनाधिकदेशश्रुतित्वादवश्वतुर्विशत्यनुगतं किञ्चिद्वाच्यं तदेव गुणत्वमिति ।

दिनकरी ।

सुपुस्तिकाले कार्यानुत्पादस्तस्य मनसोऽवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् । नच कालविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव सुपुस्तिकाले कार्यानुत्पाद् इति वाच्यम् । अनन्तानां कालविशेषाणां प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । नचोदासीनमनःसंयोगस्य सुपुस्तिकाकाले सत्त्वादापत्तिश्चादवस्थैवेत्यदृष्टविशेषाकृष्टं मन एव ज्ञानादिहेतुत्वेन वक्तव्यं तदपेक्षया चादृष्टविशेषाकृष्टभौतिकपरमाणूनामेव तद्वेत्तुत्वमुचितमिति वाच्यम् । तस्य भौतिकत्वे पृथिवीत्वं जलत्वादिकं वेद्यत्र विनिगमकाभावादुभयफलपने च जातिसाङ्ख्यं तदेतदभिप्रेत्योक्तं—संदेप इति ॥ इति द्रव्यपदार्थव्याख्यानम् ॥ ८५ ॥

अवसरसङ्घटिमभिप्रेत्याह—द्रव्यं निरूप्येति । तस्मिन्निरूपिते प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः । इति चेदिदमिति पाठः । ननु रूपत्वस्य सत्ताया वा गुणनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—नहीति । रूपत्वादीत्यादिना रसत्वादिपरिग्रहः । यद्यपि गुणत्वजातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रूपादिषु संयुक्तसमवेतसमवायेन गुणत्वप्रत्यक्षसंभवात्तथाप्यतीन्द्रियरूपादौ सत्प्रत्यक्षासंभवेन तत्साधारण्यं गुणत्वस्य न घटत इत्यनुमानं प्रदर्शितम् । नच रूपत्वादिना साङ्ख्यभियातीन्द्रियरूपादौ गुणत्वसिद्धिः गुरुत्वाद्वा तु धर्मिग्राहकमानेन तस्मिन्निद्रित्यनुमानप्रदर्शनं व्यर्थ-

१ द्रव्यनिरूपणोत्तरकाठीनद्रव्यनिरूपणसमानकर्तृकगुणकर्मकनिरूपणानुकूल इति-
मात्रं प्रत्यकार इति भाव्यार्थः.

द्रव्याश्रिता इति । यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेः तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्वत्ता च गुणानामिति । द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् द्रव्यत्वत्वं सामान्यत्वादिकं वा न जातिरिति तद्बुदासः । निर्गुणा इति । यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मन्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यम् । जात्यादीनां न सामान्यवत्त्वं कर्मणो न कर्मन्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः । निष्क्रिया इति स्वरूपकथनं नतु लक्षणं

दिनकरी ।

मिति वाच्यम् । रूपादावप्यापामरसाधारणगुण इति प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः । इदमत्र बोध्यम् । सकलगुणसाधारणी एका कारणता नास्त्येवेति कथं तदवच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः । नच चतुर्विंशतिगुणेषु प्रत्येकं चाः कारणतास्त्वासामेव पक्षतया तादृशसकलकारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नेत्यनुमानेन रूपभिन्नत्रयोविंशतिगुणसाधारण्यैजात्यत्वापि सिद्धिप्रसङ्गात् । पारिमाण्डल्यस्य फलकारणतया गुणत्वसाध्यतिप्रसक्ततयानवच्छेदकत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । कर्मादावतिव्याप्तेरिति । आदिना सामान्यपरिग्रहः । लक्ष्ये लक्षणसत्त्वं प्रतिपादयति—भवति हीति । द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह—द्रव्यत्वमिति । जातिपदस्य कृत्यमाह—द्रव्यत्वमिति । सत्त्वरूपजातिमादाय द्रव्यादावतिव्याप्तिवारणाय—सत्ताभिन्नेति । तथापि सामान्यवत्त्वे सतीति । सत्यन्तयोर्विशेष्यस्य च फलमाह—जात्यादीनामिति । तत्र तेषु । गगनादावतिव्याप्तेरिति । आदिना फालादिपरिग्रहः । यथाश्रुते धैतम् । सामान्यवत्त्वे सति कर्मन्यत्वे च सति कर्मवद्दृष्टिपदार्थविग्रह-

रूपं रसः स्पर्शागन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥

द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च मता मूर्तगुणा अमी । १/१७

धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ८७

एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ।

संख्यादयो विभागान्ता उभयेषां गुणा मताः ८८

गगनादावतिव्याप्तेः । रूपमिति । वेगा इति । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः । मूर्तगुणा इति । अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः । लक्षणं तु तावदन्यान्यत्वमेवमग्रेऽपि । अमूर्त-

दिनकरी ।

जकोपाधिमत्त्वेऽतिव्याप्तेरभावात् । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीय इति पाठः । वेगपदस्य भावनान्यसंस्कारपरत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । वेगाश्चेत्यत्र चकारेणानुक्तसमुदायकेन गुरुत्वस्यापि संप्रहात् । ननु मूर्तगुणत्वं मूर्तवृत्तिगुणत्वं तच्च संख्यादावतिव्याप्तमत आह—अमूर्ताध्विति । तथा चामूर्तावृत्तिगुणत्वं प्रदर्शितगुणानां साधर्म्यमित्यर्थः । नचैतदपि मूर्तमात्रवृत्तिसंख्यायामतिव्याप्तमिति वाच्यम् । अमूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । अत्र चाद्ये शून्यान्तेन संख्यादेर्बुद्ध्यादेश्च व्युदासः । वेगस्थितिस्थापकोपसंप्रहाय संस्कारत्वान्येति । द्वितीयेऽवच्छेदकान्तेन संख्यात्वादेर्वृत्तित्वान्तेन कर्मत्वादेर्व्युदासः । मूले एतेऽमूर्तगुणा इत्यत्राकारप्रश्लेषो बोध्यः । ननु धर्मेत्यादिमूलेनैतेषाममूर्तवृत्तिगुणत्वं साधर्म्यगुक्तम् तत्संख्यादावतिव्याप्तमत आह—मूर्तेष्विति । मूर्तावृत्तिगुणत्वमेव तेषां साधर्म्यमित्यर्थः । नच तथाप्यमूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । मूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकपरिमाणावृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । आद्ये शून्यान्तेन संख्यादिरूपादिव्युदासः । सत्प्रामादायासंभववारणाय गुणत्वव्याप्येति । कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यभू-

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
 छिपृथक्त्वाद्यस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥
 अनः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः ।
 बुद्ध्यादिपद्वं स्पर्शान्नाः लेहः सांसिद्धिको द्रवः ९०
 अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ।
 संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥

गुणा इति । मूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः । उभयेपामिति ।
 मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अनेकाश्रिता
 इति । संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि त्रित्वचतुष्पादिकं
 त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम् ॥ ८९ ॥ अत इति । रूपरसगन्ध-
 स्पर्शकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्तापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष-
 प्रयवगुरुत्वद्रवत्वलेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः । बुद्ध्यादीति ।
 बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयवा इत्यर्थः । स्पर्शान्नाः रूपरसग-
 न्धस्पर्शा इत्यर्थः । द्रवो द्रवत्वम् । वैशेषिकाः विशेषा एव
 दितवती ।

सगुणत्वस्य निवेदाः । द्वितीये परममहत्त्वत्वजातिमादायाविव्या-
 निवारणाय परिमाणावृत्तीति । ननु मयेषां गुणा इति मूलेन संख्या-
 दिपञ्चानामुभयवृत्तिगुणत्वं साधन्यमुच्यते सद्य ^{शुद्धमस्य} रूपादावविव्यापि-
 मत इमपपदं मूर्तामूर्तपरतया व्याचष्टे—मूर्तामूर्तेति । नच मूर्त-
 मात्रवृत्तिसंख्यादावन्वयान्निति पाच्यम् । काठवृत्तिवृत्तिगुणत्व-
 व्याप्यजातिमत्त्वस्य द्रव्यत्वसमव्यापकतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य वा
 विवक्षितत्वान् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ नन्वनेकाश्रितत्वं संयो-
 गाशब्दान्वाप्रमनेकपदस्य बहुत्वविशिष्टे शक्यत्वादत आह—संयो-
 गेति । तथा वैकृत्यभिन्नसंख्याविशिष्टवापकत्वमनेकपदस्येति न
 वत्राप्यातिरिक्ति भावः । म्याद्यवप्रतियोगिकान्योन्याभावसमाना-
 धिच्छरणगुणत्वस्य विवक्षितत्वात् वत्राप्यातिरिक्त्यपि केचित् ॥ ८९ ॥
 एकैकवृत्तय इति मूलेन म्यसमानाधिच्छरणान्योन्याभावप्रतियोगि-
 तानवच्छेदेकैकत्वत्वा इत्यर्थः । यद्वा म्याप्रयान्योन्याभावव्यापका-

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ।

वायैकैकेन्द्रियग्राह्याः गुरुत्वादृष्टभावनाः ॥ ९३ ॥

वैशेषिकाः स्वार्थे ठक् । विशेषगुणा इत्यर्थः । संख्येति ।

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः ।

दिनकरी ।

त्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । स्वार्थे ठगिति । विनयादिभ्यः

स्वार्थे ठग्विधानाद्विशेषशब्दस्य तदन्तर्गतत्वाद्दिनयादेराहुविगणत्वा-

दिति भावः । विशेषगुणा इत्यर्थ इति । विशेषगुणत्वं च भाव-

नान्यो यो वायुवृत्तिवृत्तिस्पर्शावृत्तिधर्मसमवायी तदन्यत्वे सति

गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वान्यगुणत्वम् । अत्र जात्यादावतिव्याप्तिवार-

णाय विशेष्यम् । गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वयोर्वारणाय गुरुत्वेत्यादि ।

सांसिद्धिकद्रवत्वसंमहायान्येति । संयोगादिवारणाय सत्यन्तम् ।

भावनायामव्याप्तिवारणायामन्यान्ते सत्यन्तघटकसमवायिविशेष-

णम् । सत्तादिकमादायासंभववारणाय स्पर्शसंमहाय च स्पर्शावृ-

त्तीति ॥ संख्या आदिर्यस्याऽपरत्वमन्ते यस्येति व्युत्पत्त्या परि-

माणपरत्वयोरेव ग्रहणमिति भ्रमवारणायदिपदमाह्यगुणान् विशिष्य

दर्शयति—संख्यापरिमाणेत्यादिना । गुरुत्ववेगावित्यत्र मूले

वेगपदं भावनातिरिक्तसंस्कारपरं तेन स्थितिस्थापकस्यापि परिग्रहः ।

मूले सामान्यगुणा इति । तत्त्वं च रूपस्पर्शान्तरत्वे सति

द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकतांयोगविभागवेगद्रवत्वावृत्ति-

जातिशून्यगुणत्वं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकं पृथिवीत्वादि तद्या-

प्यतावच्छेदकं च गन्धत्वादि तच्छून्यत्वस्य संख्यादौ सत्त्वाङ्गश-

णसमन्वयः । अत्र जलीयशुद्धरूपे वायोरनुष्णाशीतस्पर्शे च पृथि-

व्यादिशुद्धरूपस्पर्शव्यावृत्तजातिविशेषे मानामावाच्छुद्धरूपानुष्णा-

१ अत्र स्पर्शपरं रससाप्युपलक्षकं तेन जलीयमपुरस्से फणिवनपुरस्सेत्याहु-
त्वातिविशेषात्सत्त्वेऽपि न हतिरिति.

अतीन्द्रियाविभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥

द्वीन्द्रियेति । चक्षुषा त्वचापि ग्रहणयोग्यत्वात् । बाह्येति ।
रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात् । विभूनामिति । बुद्धिसुप्त-
दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः । कारणगुणेन

शीतस्पर्शयोरविद्याप्रिवारणाय सत्यन्तम् । शब्दविशेषजनकता-
वच्छेदकजात्यवच्छिन्नकठिनावयवद्वयविभागे तेजोवेगातिशयेऽस्त-
न्तामिसंयोगनाशयतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नघृतादिवृत्तिद्रवत्वे चा-
व्याप्तिवारणायानुत्पन्नं जातिविशेषणम् । कर्मादौ तद्वारणाय
विशेष्यम् । पृथिवीत्वादिव्याप्यतावच्छेदकतत्तत्संख्यात्वादिशून्य-
त्वस्य तत्संख्यायामभावादव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । द्रव्य-
विभाजकतावच्छेदकरूपोपाधेश्च व्यापकत्वं तत्तद्व्यक्तित्वेन विव-
क्षितं नतु तादृशोपाधित्वेन अन्यथा संख्यात्वादेरपि तादृशजाति-
त्वादसंभवापत्तेरिति । संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव चेत्यत्र
मूले स्नेहपदं वेगस्याप्युपलक्षकम् । स्थितिस्थापकस्य त्वतीन्द्रियत्वं
ब्रह्मते । ननु द्वीन्द्रियमाहत्वं रूपादावतिव्याप्तं तेषां मनसापि
ग्रहणात् बाह्येन्द्रियद्वयमाहत्त्वमपि तत्रैवातिव्याप्तम् रूपादीनां चक्षु-
द्वयादिना ग्रहणादतीन्द्रियसंख्यादावव्याप्तं च तत्रेन्द्रियमाहत्त्वस्यै-
वामावादात् आह—चक्षुषा त्वचापीति । चक्षुस्त्वगुभयग्रहण-
योग्यत्वं तदर्थः । चक्षुस्त्वगुभयमाहत्त्वमाधनावृत्त्यन्यधर्मसमवायि-
गुणत्वमिति तु निष्कर्षः । संस्कारत्वादिकमादाय भावनायामति-
व्याप्तिवारणाय भावनावृत्त्यन्येति । कर्मादौ तद्वारणाय गुणत्वस्य
निवेशः । ननु बाह्येन्द्रियमाहत्वं संख्यादावतिव्याप्तं तेषामु-
भयमाहत्वेऽप्येकमाहत्त्वानपायादव्याप्तं चातीन्द्रियरूपादौ तेषामि-
न्द्रियमाहत्त्वस्यैवाभावादत् आह—रूपादीनामिति । चक्षुरा-
दीति । चक्षुरादिनैवेत्यर्थः । तथाचैकमात्रमाहत्त्वस्य विवक्षि-
यत्वात् संख्यादौ नातिव्याप्तिः । प्राप्त्यात् ग्रहणयोग्यत्वात् ।
तेन नातीन्द्रियरूपादावव्याप्तिः । तथापि चक्षुस्त्वगुभयमाहत्त्वदि-

अपाकजास्तु स्पशान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् ।

स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ ९५ ॥

कार्ये ये गुणा उत्पाद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वकारूपादयो वक्ष्यन्ते
बुद्ध्यादयस्तु न तादृशा आत्मादेः कारणाभावात् ॥ ९४ ॥

॥ ७५२-स्पशान्तिशब्दकारणत्वेऽपि के केन्द्रिभाष्याः ॥ अस्मा
दिन्द्रियग्राह्यगुणसमवेतजातिमत्त्वमेतयो लक्षणमिति भावः । नच
त्रसरेणुनिष्ठापकपस्य चक्षुरिन्द्रियेणैव ग्रहणात् तत्रातिव्याप्तिरिति
वाच्यम् । परिमाणान्यत्वेनापि गुणस्य विशेषणीयत्वात् । मूले
गुरुत्वाद्दृष्टभावना इत्यत्र भाषनापदे वेगभिन्नसंस्कारपरं तेन स्थिति-
स्थापकस्यापि संग्रहः । नचातीन्द्रियत्वमिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वं
यदि तदा गुरुत्वादावसंभवस्तेषामलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् । लौकिक-
प्रत्यक्षाविषयत्वविवक्षणे चातीन्द्रियरूपादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
लौकिकसाक्षात्कारविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिसंस्कारत्वान्यधर्मसमवाय्य-
न्यगुणत्वस्य विवक्षितत्वात् सत्तादिकमादायासंभववारणाय गुण-
त्वन्यूनवृत्तीति । भाषनास्थितिस्थापकयोरव्याप्तिवारणाय संस्कारत्वान्येति ।
जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् । मूलेऽकारणगुणोत्पन्ना
इत्यत्र न कारणमकारणं तस्य गुण इति भ्रमतिराकरणायाह मुक्ता-
बल्यां कारणगुणेनेति । समवायिकारणसमवेतगुणेनेत्यर्थः । अत्र
कारणत्वमविवक्षितं समवायित्वमात्रं बोध्यम् । न तादृशा इति ।
तथा च कारणगुणैरुत्पन्नाः कारणगुणोत्पन्नाः न कारणगुणोत्पन्ना
अकारणगुणोत्पन्ना इति विग्रहेण स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं
कारणगुणोत्पन्नत्वं तादृशगुणाजन्यत्वमकारणगुणपूर्वकत्वमिति
भावः । अथपीदं नित्यरूपे जन्मेषुऽपि च पाकजादौ, अथचयत्पदिनोर्द्वि-
त्वद्विपृथक्त्वातिरिक्तद्विपृथक्त्वादौ, कर्मजन्यसंयोगविभागेषु, पाक-
जद्रवत्वे, चातिव्याप्तं तत्राप्यकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षा-
द्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितमित्यदोषः । अकारणगुणोत्पन्नमात्रवृ-
त्तित्वं च निरुक्तकारणगुणोत्पन्नावृत्तित्वम् रूपनिष्ठपाकजन्यताव-
च्छेदकवैजात्यं संयोगविभागवेगनिष्ठकर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यम-

स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।

संयोगश्च विभागश्च घेगश्चैते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥

स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दके ।

भवेदसमवायित्वमूथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ अपाकजास्त्विति । पाक-

जरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावादपाकजा इत्युक्तम् ।

तथाविधमपाकजम् । तथैकत्वमपि बोध्यम् । संयोगश्चेति ।

कर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधर्म्यं घटादावतिव्याप्तेः । संयोगज-

दिक्की ।

गुणपरिमाणनिष्ठवैजालं परममहत्त्वत्वं चादायातिव्याप्तिवारणाय
गुणत्वसाक्षाद्याप्येति । संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याप्याप्यत्वे सति

गुणत्वव्याप्यत्वं तदर्थः । अन्यथा भावनात्वस्य गुणत्वसाक्षाद्या-

प्यत्वाभावाद्भावनायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । इत्थमपि परत्वापरत्वयो-

रतिव्याप्तिरवशिष्यते सापि परत्वापरत्वावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणी-

यत्वाच्चिरसनीयेति ध्येयम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

॥ ९४ ॥ मूले स्युः कारणगुणोद्भवा इति । कारणगुणोत्त-

न्नत्वं च न पूर्वोक्तं स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं हस्तपुस्त-

कसंयोगविभागादिजन्यकायपुस्तकसंयोगविभागादावतिव्याप्तेः ।

नच स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतगुणजन्यत्वं तत् । हस्तपुस्तकसं-

योगादिश्च न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेत इति वाच्यम् । तथा-

प्यवयवावयविनोरेकत्वाभ्यां जनितेऽवयवावयविद्वित्वादावतिव्याप्तेः

तथापि स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यत्वं तत्

अवयवैकत्वादेरवयवावयविद्वित्वसजातीयत्वाभावेन तत्रातिव्याप्य-

भावात् । नच संख्यात्वेन तयोः साजात्यमस्तीति तरोपतादवर्ष्यं

गुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्या साजात्यस्य विवक्षितत्वात् । अवयवावय-

विरूपादीनां नीलत्वादिना साजात्यसत्त्वान्नासंभवः । ननु तथापि

नित्यरूपे संख्याप्रचयजन्यपरिमाणे कर्मजत्वेने चाव्याप्तिरिति चेन्न ।

स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यवृत्तिजातिमत्त्वस्य

विवक्षितत्वात् नित्यरूपादौ तादृशरूपत्वादिकमादाय लक्षणसमन्व-

(लक्ष्मणादेरिच्छादीनां प्राप्ते)

आत्मनः स्यान्नमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।

वेगोऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥

द्विधैव कारणत्वं स्यादयं प्रादेशिको भवेत् ।

वैशेषिको विमुष्णः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

संयोगेऽव्याप्तेश्च तथापि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यम् । एवमन्यत्राप्युद्धम् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ पृथक्त्वेत्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वं पृथक्त्वं च ग्राह्यम् । पृथक्त्व-पदेन चैकपृथक्त्वम् । भवेदसमवायित्वमिति । घटा-
दिनकरी ।

यान् । अत्र च संख्यात्वपृथक्त्वत्वातिरिक्तत्वेन भावनापृथगन्यत्वेन चाष्टशजातिविशेषणीया तेन चाष्टशसंख्यात्वं पृथक्त्वं चादाय द्वित्वद्विपृथक्त्वादौ नाविद्यातिः । ननाऽवयववेगजन्यावयविवेग-पृत्तिवृत्तागुणत्वसंस्कारत्वभादाय भावनायामविद्यातिः । नचैवं जातिवृत्तिलक्षणे तादृशरूपत्वादिजातिमादाय पाकजरूपादाववि-
द्यातिरिति वाच्यम् । चाष्टशजातिमत्त्वे सत्यपाकजत्वस्य विव-
क्षितत्वादिति सर्वं चतुरस्रम् । लक्ष्यतावच्छेदकेऽपाकजत्वविशेष-
णस्य प्रयोजनमाह—मुक्तावल्यां पाकजरूपादीनामिति ।
कारणगुणपूर्वकत्वाभावात्कारणगुणपूर्वकत्वव्यवहाराभावात् ।
अत्र पाकजरूपपरस्मगन्धस्पर्शपाकजद्रवत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिसंयो-
गविभागपरत्वापरत्वानां न कारणगुणपूर्वकत्वं नना अकारणगुणपूर्व-
कत्वं साधर्म्यमिति ध्येयम् । एवमन्यत्रापि । अथ प्रादेशिक
इत्यादिमूलेन संयोगादिद्वयविभुविशेषगुणानामव्याप्यपृत्तित्वं साध-
र्म्यं प्रदर्शनीयं । सत्रापि यथाश्रुते कर्मादावविद्यात्प्रेरीश्वरज्ञानादाव-
न्यातेष्वान्याप्यपृत्तिपृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यमित्यर्थः ॥ ९५
॥ ९६ ॥ मूले एकपृथक्त्वत्वेहशब्दक इत्यत्रैकत्वमेकपृथक्त्वं
चेत्यर्थो बोध्यः । वैशेषिके गुण इत्यत्रात्मन इत्यस्यान्ययः । मुक्ता-

१ क्तादावविद्यातिरिक्तत्वेन भावनापृथगन्यत्वेन चाष्टशजातिविशेषणीया तेन चाष्टशसंख्यात्वं पृथक्त्वं चादाय द्वित्वद्विपृथक्त्वादौ नाविद्यातिः । ननाऽवयववेगजन्यावयविवेग-पृत्तिवृत्तागुणत्वसंस्कारत्वभादाय भावनायामविद्यातिः । नचैवं जातिवृत्तिलक्षणे तादृशरूपत्वादिजातिमादाय पाकजरूपादावविद्यातिरिति वाच्यम् । चाष्टशजातिमत्त्वे सत्यपाकजत्वस्य विवक्षितत्वादिति सर्वं चतुरस्रम् । लक्ष्यतावच्छेदकेऽपाकजत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—मुक्तावल्यां पाकजरूपादीनामिति । कारणगुणपूर्वकत्वाभावात्कारणगुणपूर्वकत्वव्यवहाराभावात् । अत्र पाकजरूपपरस्मगन्धस्पर्शपाकजद्रवत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानां न कारणगुणपूर्वकत्वं नना अकारणगुणपूर्वकत्वं साधर्म्यमिति ध्येयम् । एवमन्यत्रापि । अथ प्रादेशिक इत्यादिमूलेन संयोगादिद्वयविभुविशेषगुणानामव्याप्यपृत्तित्वं साधर्म्यं प्रदर्शनीयं । सत्रापि यथाश्रुते कर्मादावविद्यात्प्रेरीश्वरज्ञानादावन्यातेष्वान्याप्यपृत्तिपृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यमित्यर्थः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ मूले एकपृथक्त्वत्वेहशब्दक इत्यत्रैकत्वमेकपृथक्त्वं चेत्यर्थो बोध्यः । वैशेषिके गुण इत्यत्रात्मन इत्यस्यान्ययः । मुक्ता-

दिरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेश्चो भवन्ति
 एवं कपालादिपरिमाणदीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारण-
 त्वं शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रति एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोर-
 पि ज्ञेयम् । निमित्तत्वमिति । शुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्त-
 त्वादिति भावः । द्विधैवेति । असमवायिकारणत्वं निमित्त-
 कारणत्वं च । तथा हि उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं
 पाकजे निमित्तम् । गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणम-
 भिघाते निमित्तम् । वेगो वेगस्पन्दयोरसमवायी अभिघाते
 निमित्तम् । द्रवत्वं द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि संग्रहे निमित्तम् ।
 भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी ।
 वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसम-
 वायीति । प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥
 चक्षुरिति । रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । रूपशब्दोच्छेदनी
 प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नीलपीता-
 दिप्पनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव । रूपशब्दाप्रयोगेऽपि
 नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णविशेषोच्छेदनी प्रतीतिरस्त्येव ।

दिनकरी ।

यत्यामुष्णस्पर्श इति । अवयवगत उष्णस्पर्श इत्यर्थः । उष्ण-
 स्पर्शस्य अवयवगतोष्णस्पर्शस्य । एवमग्रेऽपि । कारणैकार्थप्रत्या-
 सत्त्याः कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वमिति
 प्रदर्शनाय गुरुत्वपतनयोरित्युभयमुक्तम् । एवमग्रेऽपि । संग्रहे
 सक्तत्वादिसयोगविशेषे । भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायीति प्रथमान्त-
 सयोगपदपठितः पाठः । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्ववि-
 यमाद्भेर्याकाशसंयोगस्य शब्दं प्रत्यसमवायिकारणत्वमावश्यकमिति
 भावः । यद्यपि भेरीदण्डसंयोगस्य शब्दे निमित्तत्वं नतु तत्र तस्या-
 समवायिकारणत्व भेर्याकाशसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं न तु तत्र
 तस्य निमित्तत्वमित्येकव्यक्तेर्न द्विविधहेतुत्वं तथापि संयोगजाती-
 यस्य द्विविधहेतुत्वमस्त्येवेति भावः । एवमग्रेऽपि । मूले संयोगादि-
 द्वये तथेत्यनन्तरं द्विधैवेत्यस्य प्राक् परापरत्वद्वित्वादिदृष्टवत्त्वा-

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।

एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् । नचैकैका एव नीलरूपा-
दिव्यक्तय इत्येकव्यक्तियुक्तित्वानीलत्वादिकं न जातिरिति
वाच्यम् । नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पाद-
विनाशशालितया नानात्वात् । अन्यथा एकनीलनाशे जगदनी-
लतामापद्येत । नच नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाश-
विषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम् । प्रतीत्या समवायानुल्लेखात् ।
नच स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाच्छाघवाचैक्यमिति वाच्यम् ।
प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयत्वात् संश्लेषं गुर्जरीतिवत् । लाघवं
तु प्रत्यक्षवाधितम् । अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात् ।
उत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति । एतेन रसादि-
कमपि व्याख्यातम् । चक्षुर्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण-
दिनकरी ।

दिके पुनरिति पाठः कचित्सुस्तके प्रमादादायातः परत्वादीनाम-
कारणत्वेन द्विविधकारणत्वस्य तत्राभावात् । नच परत्वादीनामपि
स्वप्नसंप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वात् कथमकारणत्वमिति वाच्यम् । ध्वंस-
प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रत्यकारणस्योक्तत्वात् । विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः ।
मुक्तावल्यामव्याप्यवृत्तिरित्यस्य दैशिकेत्यादिस्तेन रूपादौ नाविव्याप्तिः
॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ नीलत्वादीत्यादिना रक्तत्वादिपरिमहः ।
अन्यथा नीलादीनामेकव्यक्तित्वे । ननु लाघवादेव नीलारुणादि-
व्यक्त्यैक्यं सेत्सतीत्यत आह—लाघवं त्विति । प्रत्यक्षवाधि-
तमिति । नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रत्यक्षवाधितमित्यर्थः ।
अन्यथेति । लाघवमात्रेण नीलारुणादीनामेक्याभ्युपगम इत्यर्थः ।
ननुत्पन्नो घटो विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतेर्न घटादेरैक्यमित्यत आह—
उत्पादेति । एतेन ईदृशजातिवाचकप्रमाणेन । रसादिकं रसत्वा-
दिकम् । आदिना गन्धत्वादिपरिमहः । संयोगादायतिव्याप्तिमाश-
ङ्गाह—चक्षुर्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यमित्यस्येत्यर्थः । तेन चक्षुरिति
प्राक् प्रतीकपारणेऽपि न पौनरुक्त्यम् । विशेषगुणत्वमिति ।
विशेषगुणत्वमित्यर्थः । विश्लेषणं च चक्षुर्भिन्नाप्राप्तत्वम् । नच
वि० मु० ३८

चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥१००॥
 त्वमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । द्रव्यादेरिति । उपलम्भकमुपल-
 विधिकारणम् । इदमेव विवृणोति चक्षुष इति । द्रव्यगुणकर्म-
 सामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम् । शुक्ला-
 दिकमनेकधेति । तत्र रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशर्करा-
 रादिभेदादनेकप्रकारकं भवति । ननु कथं कर्षुरमतिरिक्तं
 रूपं भवति । इत्थं । नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवी न ताव-
 दीरूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिरूपमुत्प-
 द्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात् । नाप्यव्याप्यवृत्ति-
 नीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तिवै-
 विशेषात् । तस्मान्नाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं
 रूपमारभ्यते । अत एवैकं चित्ररूपमित्यनुभवोऽपि नानारूप-
 कल्पने गौरवात् । इत्थं च नीलादीनां पीताद्यारम्भे प्रतिबन्ध-
 दिनेकरी ।

तथापि प्रमाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । चक्षुर्मात्रमाह-
 त्वस्य चक्षुर्मात्रगृहीतस्त्रेहविशेषेऽतिव्याप्त्यापत्या चक्षुर्मात्रमाहत्वस्य
 जातिविशेषणत्वं स्वीकृत्य चक्षुर्मात्रमाहजातिमद्गुणत्वविवक्षणसा-
 वश्यकतया तेनैव प्रमाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणादिति । प्रमा-
 त्वमादाय प्रमायामतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् । एवमग्रेऽपीति ।
 रसस्पर्शलक्षणेषुऽप्येवा रीतिर्बोध्येत्यर्थः । अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादिति ।
 द्रव्यचाक्षुषं प्रति समवायसंबन्धेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वादिति भावः ।
 व्याप्यवृत्तिजातीयेति । व्याप्यवृत्तिवृत्तिजातिश्च सविषयावृत्ति-
 बोध्या । तेन व्याप्यवृत्तिश्चरज्ञानजातीयस्वात्मदादिज्ञानस्याव्याप्य-
 वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । ननु वृक्षाणां बहुत्वेऽप्येकं वनमितिक्-
 र्णसमुदायगतमेकत्वमादायैकं चित्रमित्यनुभवोपपत्तिरत आह—
 नानेति । गौरवादिति चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकप्र-
 कल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु चित्ररूपाधिकरणे घटादौ स्वाप्रय-
 सनवेतत्वसंबन्धेन कपालनीलादीनां कारणादीनां सत्त्वात्कथं तत्र
 न नीलाद्युत्पत्तिरित्यत आह—इत्थं चेति । उच्छलापनेन चित्र-

कत्वकल्पनादवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पर्शाऽपि
 व्याख्यातः । रसादिकमपि नाच्याप्यव्युत्पत्तिं किंतु नानाजाती-
 यरसवदवयवैरारब्धेऽवयविनि रसाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र
 रसनयावयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे साम-
 ध्याभावात् अवयविनी नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात् । नच्यास्तु
 तत्राच्याप्यव्युत्पत्त्येव नानारूपं नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने
 गौरवात् । अतएव “लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे
 च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविपाणाभ्यां स नीलो वृष
 दितकरी ।

रूपसिद्धौ चेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति । समवायेन नीलं
 प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन नीलातिरिक्तरूपत्वेन, पीतरूपं
 प्रति पीतातिरिक्तरूपत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबन्धप्र-
 तिवन्धकभावकल्पनादन्यथा नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे
 नीलकपालाद्यवच्छेदेन पीतोत्पादापचैर्दुर्वांत्वादिति भावः । अत्र
 नच्याः—नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे पीतकपालाद्यवच्छेदेन
 नीलापत्तिवारणाय न पूर्वोक्तः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः कल्प्यते
 किंत्ववच्छेदकतासंबन्धेन नीलादिकं प्रति समवायेन नीलादेः
 कारणत्वं कल्प्यते चित्ररूपाङ्गीकारे तु समवायेन नीलादिकं प्रति
 स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन नीलत्वादिना हेतुत्वस्य पूर्वोक्तप्रतिब-
 ष्यप्रतिबन्धकभावस्य च कल्पनादौ रवमित्याहुः । तत्र । अवच्छे-
 दकतासंबन्धघटितोक्तकार्यकारणभावाङ्गीकारेऽप्यवच्छेदकतासंब-
 न्धेन कपालादौ जायमानस्य नीलादेः समवायेन घटादाविव
 गगनाद्यव्युत्पत्तिवारणाय समवायेन नीलादिकं प्रति स्वाश्रयस-
 मवेतत्वसंबन्धेन नीलादेर्हेतुत्वस्य तत्राप्यावश्यकत्वात् । किंच
 चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्र कल्पने गौरवमेकत्र कल्पने
 लाघवमिति लाघवानुरोधेनातिरिक्तचित्ररूपसिद्धौ पूर्वोक्तप्रतिबन्ध-
 प्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवस्य न दोषत्वं फलमुखत्वादित्यन्यत्र
 विस्तरः । स्पर्शाऽपि व्याख्यात इति । कोमलकठिनस्पर्श-

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेकतुम् ।

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ १०१ ॥

उच्यते”इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते । नच व्याप्याव्याप्यवृत्तिजा-
तीययोर्द्वयोर्विरोधः मानाभावात् । नच लाघवादेकं रूपं अनुभव-
विरोधात् । अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यात् । एतेन स्पर्शा-
दिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥ १०० ॥ जलादीति ।
जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यम् । पृथिवीपरमाणुरूपं
तु न नित्यं तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः । नहि घटस्य पाका-
नन्तरं तदवयवोऽप्यक उपलभ्यते । नहि रक्तकपालस्य कपालिका
नीलावयवा भवति । एवं क्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः ।
अन्यत् जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नं रूपम् । सहेतुकं जन्यम् ।
रसं निरूपयति—रसस्त्विति । सहकारीति । रासनज्ञाने रसः

दिनकृती ।

वदवयवाभ्यामारब्धे घटादौ स्पर्शानङ्गीकारे घटस्यास्पर्शनाप-
त्तिरित्यादिरीत्या चित्रस्पर्शोऽप्यावश्यक इति भावः । अव-
यविनो नीरसत्वेऽपि धृतेरभावादिति । नच चित्रो रस इति
प्रतीतिविषयतयातिरिक्तचित्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तादृशप्रतीते-
रवयवगतनानारसैरुपपत्तेरतिरिक्तचित्ररसतत्प्रागभावध्वंसान्निध्यने-
गौरवात् । नचैवं व्यणुकरसस्यायोग्यतया मधुरादिरसप्रतीतिनि-
यामकत्वासंभवेनास्तु व्यणुके मधुरादिरसः चतुरणुकाद्यन्त्या-
वयविपर्यन्तं मधुरादिरसवत्त्वे मानाभावः व्यणुकगतमधुररसेनैव
मधुरादिप्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यम् । समवायेन मधुररसं प्रति
स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन मधुररसत्वेन हेतुतायाक्यणुकगतम-
धुररसान्यथानुपपत्त्या कृतवया तादृशकारणबलाच्चतुरणुकादौ मधु-
रादिरस्तोरुत्पत्तेर्दुर्वाभवात् ॥ १०० ॥ ननु घटावयवेषुऽप्यायातु पाको
ननु परमाणावत् आह—नहि रक्तेति । न संयोगगत इति ।
कठिनः संयोग इति प्रतीतिस्तु कठिनस्पर्शघटव्यप्रतियोगिकत्व-

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् । ^{रसोऽपि} _५ ^{वि}
 घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेषा परिकीर्तितः ।

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः १०३

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ।

काठिन्यादिक्षिताद्येव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ।

तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥

कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः

सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः । गन्धं निरूपयति—घ्राणग्राह्य

इति । उपकारक इति । घ्राणजन्यज्ञाने सहकारी स इत्यर्थः ।

सर्वोऽपि गन्धोऽनित्य एव । स्पर्शं निरूपयति—स्पर्श इति ।

उपकारक इति । स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः ।

अनुष्णाशीत इति । पृथिव्यां वायौ च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः

जले शीतः तेजस्युष्णः । कठिनसुकुमारस्पर्शो पृथिव्यामेवेत्यर्थः ।

कठिनत्वादिकं तु न संयोगगतो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वा-

पत्तेः । पूर्ववदिति । जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्धि-

न्नास्त्वनित्या इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । नान्यत्रेति । पृथिव्यां हि

रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरप्रिसंयोगादुपलभ्यते । नहि शतधापि

ध्मायमाने जले रूपादिकं परावर्तते । नीरे सौरभमाष्ण्यं

चान्द्रव्यव्यतिरेकाभ्यामौषाधिकमेवेति निर्णयते पवनपृथिव्योः

शीतस्पर्शादिवत् । तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव

रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति । तेषामयमाशयः ।

दिनकरी ।

भवगाह्य इति भावः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

रूपादीनां पाक इति । रूपादीनां परावृत्तिरित्यर्थः । पाको न

संभवतीति । रूपादिपरावृत्तिफलच्छेजःसंयोगो न संभवतीत्यर्थः ।

नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीड्यते ।

गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥१०६॥

अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न संभवति परंतु बहिसंयोगे-
नावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्च पक्वपर-
माणुसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः
तेजसामतिशयितवेगवशात्पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्प-
दिनकरी ।

रूपपरावृत्तिर्न संभवतीति यावत् । रूपादिनाशं प्रति साक्षात्पर-
म्परासाधारणसर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य हेतुतयावयविना-
वष्टब्धेष्ववयवेषु सरसु अवयविनि रूपादिनाशो न संभवति
तद्धेतोः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभावादिति भावः ।
नच विद्यमानेऽपि घटादौ सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगः कुतो
नोत्पद्यते इति वाच्यम् । तथा सत्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनाव-
यविनि तेजःसंयोगोत्पादकाले तदवच्छेदेनावयवेष्वपि नोदना-
भिघातयोरन्यतरस्योत्पादनियमेनावयवेषु विभागहेतुक्रियोत्पादेना-
रम्भकसंयोगनाशादवयविनाशापत्तेः । नचावयवेषु तेजोभिघाता-
नन्तरं पञ्चमक्षण एवावयविनाशसंभवेन तत्पूर्वमवयविनि रूपा-
दिनाशोत्पादाभ्युपगमे बाधकाभाव इति वाच्यम् । तत्र पूर्वा-
वयविनाशावयव्यन्तरोत्पादयोरावश्यकत्वात् पूर्वावयविनि रूपा-
दिपरावृत्तिजनकविजातीयतेजःसंयोगस्य मानाभावेनाकल्पनात्
अवयविरूपनाशे आश्रयनाशस्य हेतुत्वात् पाकाजन्यत्वस्य कार्य-
तावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवादवयविनाशं विना पाकेनावयविरू-
पनाशासंभवादवयविनीलादाववयवनीलादेर्हेतुतायां व्यभिचारापत्त्या
पाकेनावयविनि नीलाद्युत्पादासंभवाद्येत्वभिमानः । अवयविषु
विनष्टेष्विति । घटाद्यारम्भककपालादिपरमाणुपर्यन्तेष्वग्निसंयोगेन
पूर्वोक्तरीत्या घटादिद्व्यणुरुपर्यन्तेषु नाशसंभवादिति भावः । स्वत-
न्त्रेषु कार्यद्रव्यध्वंसविशिष्टेषु । ननु तत्र संस्रानभेदादिः कथं न
प्रतीयत इत्यत आह—तेजसामिति । व्यूहः संस्थानम् । वैश्रवं

चित्थेति । अत्र व्यणुकादि स्रविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं क्षणप्रक्रिया । तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवक्षणा । तदङ्गीकारे तु विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात्
दिनकरी ।

उत्पत्तिः । प्रक्रिया व्यणुकनाशादिरूपाद्युत्पत्तिक्षणनिरूपणम् । क्रियत इति श्लेषः । विभागजविभागानङ्गीकार इति । कारणाकारणविभागात् कार्याकार्यविभागवत्कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागानङ्गीकार इत्यर्थः । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागजनकक्रियायास्तदनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागजनकत्व-
(निरूपणार्थं कर्मत्वं तदनुत्पत्त्यर्थं कर्मत्वं इति । अत्र (कारणविभागजुत्पत्त्यर्थं) नियमे मानाभावादिति भावः । अत्र च विभागग्रन्थे वक्ष्यमाण-
विकसत्कमलमङ्गप्रसङ्गमिया उक्तनियमानङ्गीकार आवश्यकः । एवं च व्यणुकारम्भकपरमाणुक्रियया यत्र व्यणुकारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागो जनितस्तत्र तथा तत्परमाणुक्रियया तत्परमाण्वाकाशादिसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागोत्पत्तिर्न संभवति । नच नास्तु तत्र परमाण्वाकाशविभागः का क्षतिरिति वाच्यम् । तथासति नाशकविभागभावेन परमाण्वाकाशसंयोगरूपस्य पूर्वदेशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्परमाणुबुत्तरदेशसंयोगानुत्पत्त्या परमाणुगतक्रियानानुपपत्तेश्च । अतस्तादृशपरमाण्वाकाशविभागजनकः परमाण्वोर्विभागो वाच्य इत्यभिप्रायवानाह—तदङ्गीकारे त्विति । अनयोः पक्षयोः प्रथमपक्ष एव सम्यक् । यद्वच्छेदेन कमलारम्भकसंयोगस्तद्वच्छेदेन क्रियानुत्पत्त्या च न विकसत्कमलमङ्गप्रसङ्ग इति ध्येयम् । तत्त्वे विभागजनकत्वे । कर्मत्वं कर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिः । “संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति” सूत्रस्य संयोगस्य विभागस्य वाऽनपेक्षं कारणं कर्मेति लक्षणद्वये तात्पर्यमित्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यभिधानमिदम् । चस्तुतस्तु संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति सूत्रम् । तत्र संयोगस्यानपेक्षं कारणमित्युक्तौ कारणाकारणसंयोगेऽतिव्याप्तिस्तस्य कार्याकार्यसंयोगे किञ्चिदनपेक्ष्य कारणत्वात् एवं विभागस्यानपेक्ष्य-

संयोगविभागधोरनपेक्षं कारणं कर्मेति हि वैशेषिकसूत्रं स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वं तस्यार्थः । अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशपेक्षणादव्याप्तिः स्यात् तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दशक्षणा । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदैकादशक्षणा । तथाहि—अथ नवक्षणा । बहिसंयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागस्तत्र आरम्भकसंयोगनाशस्ततो व्यणुकनाशः १ ततः परमाणौ श्यामादिनाशः २ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः

दिनकरी ।

मित्युक्तौ कारणाकारणविभागेऽतिव्याप्तिरत एतत् संयोगविभागयोरिति । अनपेक्षत्वं च स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वम् । अन्यथा कर्मणोऽपि संयोगजनने द्रव्यस्य पूर्वसंयोगनाशस्य चापेक्षणादसंभवापत्तेः । विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगहेतुत्वं वा तत् । पूर्वदेशविभागस्तु नोत्तरदेशसंयोगे कारणम् । व्यवहाराभावेनान्यथासिद्धेः, संयोगस्य विभागं प्रति कारणत्वाभावादेव नासमवायिकारणत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः । इत्थं च कारणमात्रविभागस्य पूर्वसंयोगनाशं द्रव्यनाशं चानपेक्ष्य कारणाकारणविभागजनकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तस्य विभागजनकत्वेऽपि संयोगविभागोभयजनकत्वाभावादिति ध्येयम् । द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्येति । द्रव्यारम्भकसंयोगनाशोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्तरक्षण इत्यर्थः । कारणता तु द्रव्यारम्भकसंयोगनाशत्वेनैव लाघवादिति ध्येयम् । एवमप्येऽपि । नवदशैकादशक्षणाः प्रक्रियाः क्रमेणोपपादयति—तथा हीत्यादिना । परमाणौ कर्म व्यणुकारम्भकपरमाण्वोर्मध्ये एकस्मिन् परमाणौ कर्म । परमाण्वन्तरेण व्यणुकारम्भकपरमाण्वन्तरेण । आरम्भकेति । व्यणुकारम्भकेत्यर्थः । ततः परमाणौ श्यामादिनाश इति । परमाणुगतरूपनाशं प्रति व्यणुकात्मकद्रव्यस्य प्रतिबन्धक-

३ ततो द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ४ ततो विभागः ५ ततः
 पूर्वसंयोगनाशः ६ ततः आरम्भकसंयोगः ७ ततो व्युत्पत्तिः
 ८ ततो रूपाद्युत्पत्तिः ९ इति नवक्षणा । ननु श्यामा-
 दिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा
 क्रियाऽस्त्विति चेन्न । अशिसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाश-
 मन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणौ क्रियान्तराभावात्
 कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणाक्रि-
 यानुत्पत्तेश्च । तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ता-
 द्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न । पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतु-
 त्वात् । अथ दशक्षणा । साचारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं
 कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् । तथाहि
 चद्विसंयोगाद् व्युत्कारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागः ततः
 आरम्भकसंयोगनाशस्ततो व्युत्कनाशविभागजविभागौ १ ततः

दिगकरी ।

तथा सत्पूर्वं श्यामनाशासंभवादिति भावः । द्रव्यारम्भकेति ।
 व्युत्कारम्भकेत्यर्थः । आरम्भकेति । व्युत्कारम्भकेत्यर्थः ।
 तद्विनाशमन्तरेणेति । व्युत्कनाशोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकोत्तरसंयो-
 गेन श्यामनाशक्षणएव पूर्वक्रियानाश इति भावः । परमाणौ
 क्रियान्तराभावादिति । तस्मिन्परमाणौ क्रियान्तराभावादि-
 त्यर्थः । अत्र हेतुमाह—कर्मवतीति । कर्मवति कर्मान्तरानुदयेन
 कर्मोत्पत्तौ कर्मणः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः । गुणोत्पत्ति-
 मन्तरेण कर्मानुत्पत्तौ हेतुमाह—निर्गुण इति । कारणभात्रवि-
 भागस्य कारणाकारणविभागजनकत्वाभावपञ्च एव परमाण्वन्तरे
 कर्मचिन्तनं विनैव शून्यान्तरेऽष्टक्षणप्रक्रियोक्ता सा च निर्गुणे
 द्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तौ बाधकभावेन रक्तोत्पत्तिक्षण एव द्रव्या-
 रम्भानुगुणक्रियोत्पत्तिः संभवतीत्यभिप्रायेण समर्थनीया । विभा-
 गेन विभागजनन इति । कारणभात्रविभागेन कारणाकारण-
 विभागजनने सतीत्यर्थः । विभागजविभागाविति । आरम्भक-

श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ २ ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगा-
द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ५ ततो विभागः ६ ततश्च पूर्वसंयोग-
नाशः ७ तत आरम्भकसंयोगः ८ ततो व्यणुकोत्पत्तिः ९ ततो
रक्तोत्पत्तिः १० । अथैकादशक्षणा । वह्निसंयोगात् पर-
माणौ कर्म ततो विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः ततो
व्यणुकनाशः १ ततो व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभाग-
जविभागश्यामनाशौ २ ततः पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती ३ तत
उत्तरदेशसंयोगः ४ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मनाशः
५ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ६ ततो
विभागः ७ पूर्वसंयोगनाशः ८ ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः
९ ततो व्यणुकोत्पत्तिः १० ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ११ । मध्यमश-
ब्दवदेकस्मादग्निसंयोगान्न रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्मात्प्रे-

दिनकरी ।

संयोगनाशस्य तृतीयक्षण एवोत्पन्नतया चतुर्थक्षणे परमाण्वाकाश-
विभागः संभवतीति भावः । ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशा-
विति । परमाणुश्यामनाशपरमाण्वाकाशसंयोगनाशावित्यर्थः ।
परमाणुश्यामनाशं प्रति व्यणुकनाशस्य हेतुत्वात् पूर्वं परमाणुश्या-
मनाशासंभवादिति भावः । रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगाविति । उत्त-
रसंयोगं विना पूर्वकर्मणो नाशासंभवेन द्रव्यारम्भानुगुणक्रियात्-
त्पत्तेरिति भावः । एवमपेऽपि । अत्र य एवाग्निसंयोगो व्यणुकना-
शकः स एव श्यामनाशे रक्तोत्पादे च हेतुरिति केषांचिन्मतं पुन-
रभ्यन्तरसंयोगादिति भाष्यविरुद्धं नादरणीयमित्यभिप्रेत्याह—मध्य-
मशब्दवदिति । एकस्मादिति । व्यणुकनाशकृदेकस्मादित्यर्थः ।
यथा मध्यमशब्दात् पूर्वशब्दनाशोत्तरशब्दोत्पादौ भवतस्तथैकस्माद्
व्यणुकनाशकृदग्निसंयोगाच्छ्यामनाशरक्तोत्पादौ न भवत इति
व्यतिरेके दृष्टान्तः । तावत्कालमिति । श्यामनाशोत्पत्त्यव्यव-
हितपूर्वक्षणपर्यन्तमित्यर्थः । अग्नेः व्यणुकनाशकृदग्निसंयोगस्य ।

रस्थिरत्वात् । किं च नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपा-
दावग्निनाशे नीरूपधिरं परमाणुः स्यात् । उत्पादकथेनाशकस्तदा

दिनकरी ।

एवमपेऽपि । अस्थिरत्वादिति । यदा परमाणावग्निसंयोगात्
द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगविनाशकं परमाणौ कर्म तदैव नोदना-
भिधातान्यतरात्मकस्याग्निपरमाणुसंयोगस्य जनकं यदग्निकर्म तस्य
विनाशः । कर्मणः स्रजन्यसंयोगविनाशयत्वात् तदुत्तरक्षणे पुनरग्नौ
कर्म कर्मकारणीभूतवेगाभिधातादेः स्वसमानाधिकरणकर्मध्वंसरू-
पसहकारिणश्च सत्त्वात् ततो विभागस्ततो द्व्यणुकनाशसमकालम-
ग्निपरमाणुसंयोगस्य नाशेन श्यामरूपोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणेपर्यन्तं
तस्यास्थिरत्वादिति भावः । ननु मास्तु द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगस्य
परमाणुश्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वं च परंतु द्व्यणुकनाशसमका-
लोत्पन्नान्यन्तरसंयोगस्य परमाणौ श्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वं
चास्तु । नच श्यामनाशकतावच्छेदकरक्तोत्पादकतावच्छेदकजालोः
साङ्ख्योपत्तिरिति वाच्यम् । उत्पादकतावच्छेदकजातेर्नाशकताव-
च्छेदकजातिव्याप्यत्वोपगमादत आह—किंचेति । नाशक एव
यद्युत्पादक इति । एवकारेण नाशकतावच्छेदकवद्विज्ञावृत्तित्व-
रूपा व्याप्तिरुत्पादकतावच्छेदके उच्यते । तथाच यद्युत्पादकतावच्छे-
दकं नाशकतावच्छेदकव्याप्यं तद्वैत्यर्थः । नष्टे रूपादौ रूपपरम्प-
रायां नष्टायाम् । अग्निनाशे चरमाग्निसंयोगनाशे । परमाणौ
पाकेन रूपोत्पत्तिस्थले प्रथमाग्निसंयोगादिना रूपोत्पत्तिस्त्वेनैव रूप-
नाशः पुनरग्निसंयोगानन्तरं पुनरूपोत्पत्तिसंभवेऽपि चरमाग्निसं-
योगोत्तरं तेन रूपोत्पादे उद्भूतस्य तेनैवाग्निसंयोगेन नाशसंभवात्
तदग्निसंयोगस्यापि नाशे रूपान्तरोत्पादासंभवेन नीरूपधिरं पर-
माणुः स्यादित्यर्थः । नच चरमाग्निसंयोगेन विनश्यद्बस्येनैव रूपो-
त्पत्तिस्तदुत्तरक्षणे न च तद्रूपनाशः पूर्वक्षणेऽग्निसंयोगाभावादिति
वाच्यम् । असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेनैव हेतुताया न्याय-
वैशेषिकसिद्धान्तसिद्धतया विनश्यद्बस्येन चरमाग्निसंयोगेन रूपो-

रक्तोत्पत्तौ तदग्नेर्नाशे रक्ततरता न स्यात् । अथ परमाण्वन्तरे
 कर्मचिन्तनात् पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथाहि एकत्र
 परमाणौ कर्म ततो विभागः तत आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्त-
 रकर्मणी ततो व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः
 कालः १ ततः श्यामादिनाशो विभागाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः
 २ ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोग इत्येकः कालः ३ अथ
 व्यणुकोत्पत्तिः ४ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ५ पञ्चक्षणा । द्रव्यनाश-
 समकालं परमाण्वन्तरं कर्मचिन्तनात् पष्टे गुणोत्पत्तिः । तथा हि
 परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः
 ततो व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी १ अथ श्यामादिनाशः
 परमाण्वन्तरे कर्मजो विभागश्च २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे
 दिनद्वयी ।

त्वादासंभवादिति । परमाणुरिति वैशेषिकमताभिप्रायेण । न्यायनये
 पूर्वोच्छ्रित्या घटादेरपि नीरूपत्वप्रसङ्गो बोध्यः । ननु रक्तोत्पाद-
 कतावच्छेदकवैजात्यं श्यामनाशकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमिति न
 नूमः पर तु वैजात्ययोरभेदं तेन न साहचर्यमत आह—उत्पाद-
 कश्चेदिति । नाशक उत्पादकश्चेदिति योजना । नाशकतावच्छेदक-
 मेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदेत्यर्थः । रक्ततरता न स्यादिति ।
 अयं भावः—रूपनाशकतावच्छेदकं विलक्षणामिसंयोगत्वं तदेष
 यद्युत्पादकतावच्छेदकं तथा कार्यतावच्छेदकमपि मामान्वितः पृथि-
 वीपरमाणुरूपं त्वया वाच्यम् । तथा सति कश्चिन्नरक्ता कश्चि-
 य रक्तमता परमाणौ न स्यात् कार्यवैचित्र्यस्य कारणतावच्छेदक-
 भेदाधीनत्वादिति । सिन्दूरादी रक्तवारतम्यस्यानुमतिक्रिया तन्-
 रमाणुषु तस्याप्यप्रयंभावादिति भावः । इदञ्च पूर्वरूपनाशकामिसंयो-
 गमात्रस्योत्तररूपहेतुत्वमित्यभिप्रायेण पुनरन्यग्नादमिसंयोगादिति
 भाष्यापुरोपेन शोच्यम् । परन्तुतो रक्तवारतम्यस्य पूर्वरूपविशेष-
 गृह्यतादात्म्यस्य व्यणुकनाशकामिसंयोगादेक्षयाऽप्यपक्षपादुरता-
 कविनाशकयोरमिसंयोगदोरेकत्वानेकत्वेऽपि न एवेति श्लेषम् ।

पूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ ततो ब्रह्मको-
त्पत्तिः ५ अथ रक्तोत्पत्तिरिति ६ । एवं श्यामनाशक्षणे
परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्मतृक्षणा । तथाहि परमाणौ कर्म
ततः परमाण्वन्तरेण विभागः तत आरम्भरुसंयोगनाशस्ततो
ब्रह्मकनाशः १ ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी २ ततो
रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च ३ ततः परमाण्व-
न्तरेण पूर्वसंयोगनाशः ४ ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः ५ ततो
ब्रह्मकोत्पत्तिः ६ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ७ । एवं रक्तोत्पत्ति-
समकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादृष्टक्षणा । तथाहि परमाणौ
कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भरुसंयोगनाशः
ततो ब्रह्मकनाशः १ ततः श्यामनाशः २ ततो रक्तोत्पत्तिपर-
माण्वन्तरकर्मणी ३ ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागः ४ ततः
पूर्वसंयोगनाशः ५ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ६ ततो ब्रह्मको-

दिनकरी ।

परमाण्वन्तर इति । ब्रह्मकनाशकक्रियावत्परमाणुभिन्नद्वयणुकान्त-
रारम्भरुपरमाणावित्यर्थः । कर्मचिन्तनादिति । ब्रह्मकारम्भरुस-
योगनाशाद्युत्पत्त्यादिक्षणे ब्रह्मकान्तरारम्भरुकर्मचिन्तनादित्यर्थः ।
पञ्चमादीत्यनादिना पष्टसप्तमाष्टमक्षणां परिमहः । इत्यष्टक्षणा
इति । ननु यत्रैकस्मिन् परमाणावधिसंयोगसमकालं परमाण्वन्तरे
कर्मोत्पत्तिश्चादुत्तरक्षणेण क्रमेणैकत्र क्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशद्व-
यणुकनाशाः अपरत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्तिब्रह्म को-
त्पत्तिरूपोत्पत्त्यस्तत्र द्विक्षणा । एवं यत्रैकस्मिन् परमाणौ कर्मोत्प-
त्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र त्रिक्षणा । एवं यत्रैक-
स्मिन् परमाणौ विभागसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र चतुः-
क्षणापि सम्भवति प्रक्रियेति चेत् । ब्रह्मकनाशमन्तरेण परमाणौ
श्यामादिनिवृत्तिस्त्वामन्तरेण च रक्तोत्पत्तिर्न सम्भवतीत्युक्तप्राथम्यम् ।
इत्थं च ब्रह्मकनाशक्षणे परमाणुश्यामनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे
वा ब्रह्मकान्तरोत्पत्तौ द्वित्रिचतुःक्षणा प्रक्रिया वाच्या । नचैतेषु

त्पत्तिः ७ अथ रक्तोत्पत्तिः ८ इत्यष्टश्लोकाः ॥ १०५ ॥ नैया-
यिकानां मते अणुकादाववयविन्यपि पाको भवति । तेषामय-
माशयः । अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्ब्रह्मेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रवि-
ष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुध्यते अनन्तावयवितन्ना-
दिनकरी ।

क्षणेपु अणुकान्तरोत्पत्तिः संभवति तथा सति तत्पूर्वक्षणेपु परमा-
णोररक्तत्वेन तदारब्धअणुकस्याप्यरक्तत्वप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः
॥ १०५ ॥ अवयविन्यपीत्यपिना परमाणुपरिग्रहः । तेषाम् नैया-
यिकानाम् । अयं धक्ष्यमाणः । अवष्टब्धेष्वपीति । अवयविना-
वष्टब्धेष्वपीत्यर्थः । पाकः रूपादिपरावृत्तिः । न विरुध्यत इति ।
साक्षात्परम्परासाधारणसकलावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपा-
दिनाशहेतुत्वे मानाभावेनारम्भकसंयोगावच्छेदेन विजातीयतेजः-
संयोगादेव रूपादिनाशसंभवेऽप्यारम्भकसंयोगावच्छेदेन तेजःस-
योगस्याभिघातादेस्तदानीं तत्र सद्भावे मानाभावेन पूर्वोक्तरीत्याऽव-
यविनाशस्याप्रसङ्गेः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिना-
शकत्वेऽपि नाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य नोदनाभिघातत्वादिविरु-
द्धस्यैवाङ्गीकरणीयतया नोदनाभिघातभिन्नतेजःसंयोगाद्रूपादिनाशे-
ऽपि तेनावयविनाशस्यासंभवात् । अस्तु वा रूपादिनाशकतावच्छे-
दकवैजात्यस्य नोदनाभिघातत्वव्याप्यत्वं तथाप्यवयव्यभिघातादि-
कालेऽवयवाभिघातोत्पादनियमे मानाभावः । आस्तां वा तया-
नियमः तथाप्यवयवाभिघातादेर्नियमतो द्रव्यारम्भकरायोगविरोधि-
विभागहेतुक्रियाजनकत्वे मानाभाव एव । विभागं प्रति क्रियाय-
स्तत्तद्भक्तिरित्येनैव हेतुतया तत्तत्क्रियाधीनविभागं प्रति तत्पूर्व-
देशस्य विशिष्य हेतुतया च तन्न्यत्रियायास्तादृशविभागहेतुत्वा-
सिद्धेरिति भावः । यद्युक्तं वैशेषिकैरवयविरूपं प्रत्यवयरूपहे-
तुताया व्यभिचारापत्त्या नावयविनि पाकेन रूपोत्पाद इति तदपि
न अवयवरूपादेर्विजातीयरूपादिकं प्रत्येव हेतुतया व्यभिचार-
प्रसङ्गेः । एतेनावयविरूपनाशे आश्रयनाशहेतुतायां व्यभिचारापत्त्या
पाकेनावयविरूपनाशासंभव इत्यप्यपास्तम् । आश्रयनाशः

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।

द्वित्वादयः परार्थान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥१०७॥

शकल्पने गौरवम् । इत्थं च सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञा सङ्गच्छते यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति ॥ संख्यां निरूपयितुमाह—गणनेति । गणनाव्यवहारासाधारणं कारणं संख्येत्यर्थः ॥ १०६ ॥ नित्येष्विति । नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् । अनित्ये घटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षादिमन्तः ।

जन्यतावच्छेदककोटौ वैजात्यस्य निवेशनीयत्वादिति । अवयविपाकानभ्युपगमे साधकभावमुक्त्या तत्र बाधकमप्याह—अनन्तेति । इत्थं च अवयविनाशानङ्गीकारे च । प्रत्यभिज्ञा सङ्गच्छत इति । पूर्वावयविनाशे तूत्तरोत्पन्नावयविपूर्वावयविनोरभेदाभावेनाभेदावगाहिनी प्रत्यभिज्ञा न स्यादिति भावः ॥ कलादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—असाधारणमिति । वस्तुतो गणनं संख्यात्वं तत्प्रकारको व्यवहारस्तत्प्रकारकं प्रमात्मकं ज्ञानं तद्वेतुष्टद्विषय इत्यर्थान्न कलादावतिव्याप्तिः । तत्रापि संख्यात्वजातिरेव लक्षणमितरत्तु संख्यात्वजातो प्रमाणतयोरुक्तम्, एवमत्रेऽपीति ध्येयम् ॥ १०६ ॥ द्वित्वादय इति । एकत्वान्मसंख्यामात्रमपेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तकारणजन्यमित्यर्थः । असमवायिकारणं तु द्वित्वं प्रति समवायिकारणगतयावदेकत्वमिति बोध्यम् । ननु योग्यद्वित्वादावपेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वेऽप्ययोग्यद्वित्वादी तद्वेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न । योग्यद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽतीन्द्रियद्वित्वादावप्यनेकसंख्यात्वादिना तदनुमानात् । अथापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वहेतुत्वे कथमविरलक्रमेण यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं न द्वित्वाद्युत्पत्तिः । अत्र केचित्—अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्तिसंबन्धेन हेतुत्वात् यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति तत्र । धारावाहिकपेक्षाबुद्धिभिः सर्वत्र धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वात्वात् भगवदपेक्षाबुद्ध्या धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वात्वाच्च सद्बुद्धेर्नित्यत्वेनोत्पत्तिसंबन्धेन तद्वेतुत्वस्य दुर्बलत्वात् ।

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ।

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥ १०८ ॥

बुद्धिजन्याः ॥ १०७ ॥ अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसम-
वायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथापि एको द्वाविति प्रत्य-
याभावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्ति-
लक्षणः कश्चित्संबन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते । प्रथममपेक्षाबुद्धिस्त-
दिनकरी ।

वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति
तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यादेः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात्
यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति ॥ १०७ ॥ प्रत्येकं
घटादाविति । तथा चानेकाश्रयपर्याप्ता इति मूलमसङ्गतमिति
भावः । नन्वेकत्वस्य न्यूनवृत्तितया द्वित्वाधारतानवच्छेदकत्वात्
तथा प्रत्यय इत्यत्र आह—एको न द्वाविति । एकत्वावच्छे-
देन द्वित्यवच्छेदामात्रादेकत्वादेर्न्यूनवृत्तितया द्वित्यवच्छेदानवच्छेदक-
त्वादिति भावः । अनेकाश्रय इति । समयाद्याश्रय इत्यर्थः ।
तथाच तादृशप्रतीतेर्न द्वित्यवच्छेदाधारतावच्छेदकत्वमेतत्त्वे विषयः
किं तु पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वं तद्वच्छेदो वा एकत्वावच्छिन्ने प्रसारः ।
इत्थंच पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकमामात्रादेको द्वावित्यप्रत्य-
यस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य चोपपत्तिरिति भावः । अत्र बहवः ।
समयादेः प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकमपि पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वम-
स्येनेति पर्याप्त्यङ्गीकारेऽप्येको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति
प्रत्ययस्य च कथमुपपत्तिः । यदि चैको न द्वाविति प्रतीतिरलाहित्व-
वच्छेदावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेषरूपमेकत्वे स्वीक्रियते न तु
द्वित्यावच्छेदकत्वमेको द्वावित्यप्रत्ययादिति विभाव्यते तदा समवा-
यपक्षेऽपि तुल्यमिति पर्याप्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति चेदत्राहुः ।
आद्यानाविति धाक्यस्य प्रामाण्यात्तया पर्याप्त्यङ्गीकार आवश्यकः ।
नच समवायेनेव पर्याप्तिसंबन्धेनापि द्वित्वस्वाकाशे सत्त्वान् पर्या-
प्त्यङ्गीकारेऽपि तद्भाक्यप्रामाण्यं दुर्वारमिति वाच्यम् । उदेश्यताव-
च्छेदकत्वाप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव द्वित्यसंबन्धत्वोपगमान् आद्याना-

तो द्वित्योत्पत्तिः ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकं ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्यावित्त्वं योग्यविभुविशेषगुणानां स्रोत्तरवृत्तिगुणनाशयत्वात् । तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्यावित्त्वं कल्प्यते । अन्यथा निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयामावा-
द्विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् । तस्माद्द्वित्वप्रत्य-
क्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते । नचापेक्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम् । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षामावात् अपे-

दिनकरी ।

त्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तेरप्रसिद्धत्वाद् द्वित्वपर्याप्तेर्द्वित्वस्वरूपतया तस्य घटादावपि सत्त्वात् । नचोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवा-
यस्य द्वित्वसंसर्गतां स्वीकृत्याऽशाविति प्रयोगवारणसंभवादुक्तं पर्याप्त्येति वाच्यम् । तथा सति घटाविति प्रयोगस्य प्रामाण्यानु-
पपत्तेः, समवायस्यैकत्वेन घटत्वव्याप्यसमवायस्याप्रसिद्धेरित्यन्यत्र
विस्तरः । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाश इति मूलस्य तृतीयक्षणे
अपेक्षाबुद्धिनाशागतुर्यक्षणे द्वित्वादीनां नाश इति नार्थः परं तु
चतुर्यक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशान् पञ्चमक्षणे इत्यर्थ इति शापनाय वैरो-
पिकप्रक्रियां प्रदर्शयति—प्रथममित्यादिना । द्वित्वत्वविशिष्ट-
प्रत्यक्षं द्वित्वत्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षम् । अन्यथा अपेक्षाबुद्धेर्द्विक्ष-
णमात्रावस्यावित्त्वे । द्वित्वस्यैव नाश इति । द्वित्वस्य नाश एवे-
त्यर्थः । ननु तदानीं द्वित्वाभावेऽपि तत्पूर्वक्षणे द्वित्वसत्त्वान्न द्वित्वप्र-
त्यक्षानुपपत्तिरव आह—विद्यमानस्यैवेति । “संपदं यत्तमानं च
गृह्यते चक्षुरादिने”त्यनुरोधान् लौकिकप्रत्यक्षं प्रति द्वित्वादेर्विषयस्य
कार्यसहमायेन हेतुत्वादिति भावः । ननु योग्यविभुविशेषगुणनाशं
प्रति स्रोत्तरवृत्तिविशेषगुणत्वेन हेतुतयाऽपेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणोत्पन्न-
श्रुत्या संस्कारेण चापेक्षाबुद्धिनाशः केन वारणीय इत्याशङ्कामुप-
संहरन्व्याजेन परिहरति—तस्मादिति । द्वित्वप्रत्यक्षादिक-

दिनकरी ।

मिति । द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः । आदिना त्रित्वद्विष्टय-
 क्त्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । योग्यविभुविशेषगुणत्वस्य स्वत्वस्य चातु-
 गतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वस्यानुगतस्याभावात्तत्तद्व्यक्तित्वेनेव
 नाशयनाशकभावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षरूपकार्यानुरो-
 धेन द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकस्यैव तद्व्यक्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं
 कल्प्यते न तु द्वितीयक्षणोत्पन्नस्मरणादेरिति भावः । ननु द्वित्वत्व-
 विशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षमुपनीतभावात्मकमेवास्तु अलं तदुपपत्तये त्रि-
 ष्णावस्थायित्वकल्पनेनापेक्षाबुद्धेः । नच द्वित्वत्वांशे उपनीतमानसं-
 भवेऽपि द्वित्वांशे नोपनीतमानत्वमुपनीतं च विशेषणतयैवेति निय-
 मादिति वाच्यम् । यतो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षं द्वि जायमानं
 द्रव्यांशे द्वित्वप्रकारकमेव भवति द्वे द्रव्ये इत्याकारकम्, निर्वि-
 कल्पकोत्तरक्षणे द्वे द्रव्ये इत्याकारकं द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रकारकं
 प्रत्यक्षं न संभवति तत्पूर्वं विशेषणतावच्छेदकद्वित्वत्वप्रकारकद्वित्व-
 ज्ञानासंभवादिति तु न, विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव द्वे द्रव्ये
 इत्याकारकप्रत्यक्षसंभवादिति चेन्न । निर्विकल्पकस्याप्रत्यासत्तितया
 द्वे द्रव्ये इत्युपनीतमानासंभवात्तस्योपनीतमानरूपत्वे तदुत्तरं द्वित्वं
 साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च । तस्मान्निष्णावस्थायित्वम-
 पेक्षाबुद्धेरिति वैशेषिकाणामाशयः । नव्यास्तु—उत्पत्त्यमानद्वित्वस्य
 द्वित्वत्वसामान्यलक्षणया पूर्वानुभवाद्वित्वोत्पत्तिसमय एव द्वित्व-
 त्वप्रकारकमुत्पद्यमानद्वित्वस्मरणम् तेन तदुत्तरक्षणे इदानीं द्वे
 द्रव्ये इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितौक्तिकप्रत्यक्षसंभवादलमपेक्षाबु-
 द्धेस्त्रिष्णावस्थायित्वेन । अन्यथा मुस्ताद्युत्पादद्वितीयक्षणे सुखत्वनि-
 र्विकल्पकगनन्तरणे च सुखनाशादहं सुखीति तौक्तिकप्रत्यक्षं न
 संभवेतीति सुखसद्भादेरपि त्रिष्णावस्थानप्रसङ्गादिति प्राहुः ।
 नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे चैत्रीवापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्वापेक्षा-
 बुद्धिशून्येन मैत्रेण प्रहणापत्तिः संनिकर्षादिघटितसामग्र्याः सत्त्वा-
 च्छद्धारणाय विषयतासंबन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षे तद्विभ्रपुरुषीयापेक्षा-
 बुद्धिजन्यद्वित्वादेस्तादात्म्येन प्रतियन्धकत्वकल्पने च गौरवमव

क्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशाचन्नाश इति कल्पनात् । अत-
एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति
कल्प्यते । नचापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अतीन्द्रिये अ-
णुकादावपेक्षाबुद्धियोगिनां सर्गादिकालीनपरमाद्यादावीश्वरी-
दिनकरी ।

आह—अतएवेति । पूर्वोक्तयुक्त्याऽपेक्षायद्वेर्द्वित्वोत्पादकत्वस्यान-
शकत्वादेव । तेनैव गृह्यत इति कल्प्यत इति । तद्विज्ञेन न
गृह्यत इति कल्प्यत इत्यर्थः । तथा चान्ययानुपपत्त्या पूर्वोक्तप्रति-
बन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवं न दोषायेति भावः । ननु काल-
न्तरे द्वित्वप्रत्यक्षवारणाय द्वित्वप्रत्यक्षं प्रत्येवापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वमस्तु
ननु द्वित्वं प्रतीत्याशङ्कते—नचेति । लाघवेनेति । द्वित्वप्रत्यक्ष-
त्वापेक्षया द्वित्वत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भावः ।
ननु द्वित्वप्रत्यक्षनिष्ठं लौकिकविषयितया द्वित्वत्वमेव कार्यतावच्छे-
दकमिति न गौरवम् । नचान्तरेणाप्यपेक्षाबुद्धिं द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिरे-
तावताप्यवारित्वेति वाच्यम् । द्वित्वत्वाविषयकद्वित्वप्रत्यक्षस्माली-
कतया व्यापकीभूतद्वित्वत्वावच्छिन्नजनकसामग्रीविरहादेव तद्धार-
णादिति चेन्न । उत्पादकसामग्र्या व्यञ्जकत्वाङ्गीकारे घटाद्युत्पा-
दकसामग्र्या अपि घटादिव्यञ्जकत्वापत्त्या सत्कार्यवादापत्तेरिति ।
नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वाद्युत्पादकत्वं न संभवति अणुकस्यासदीयप्रत्यक्षा-
गोपरतया तत्रापेक्षाबुद्धसंभवेन तत्र त्रित्वानुत्पत्त्यापत्तेः । नचे-
ष्टापत्तिः । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन अणुकगत-
त्रित्वं विना अणुकपरिमाणानुत्पत्तेः परिमाणस्य स्वसमानजातीयो-
त्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन अणुकपरिमाणस्य तत्रासमवायिकार-
णत्वासंभवादत्त आह—अतीन्द्रिये अणुकादाविति । आदिना
परमाणुपरिमहः । सर्गादौ योगिनाममायादाह—ईश्वरीयेति ।
नचेत्यपीयापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे तद्वित्वस्य नित्यत्वप्रसाहः ईश्वरी-
यापेक्षाबुद्धेर्निशरत्वेन तत्रासनादपत्यस्य तादृशद्वित्वे अणुमशक्य-
त्वादिति वाच्यम् । तद्वित्वस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसदृशकारिविशेषस्य

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ।

परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥

यापेक्षाबुद्धिः ब्रह्माण्डान्तरवर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वा-
दिकारणमिति ॥ १०८ ॥ अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह—
अनेकैकत्वेति । अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः ।
इदंतु बोध्यम्—यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना
बहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः ।
आचार्यास्तु—त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते तथा च
त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते सेनावनादा-
वुत्पन्नेऽपि त्रित्वादी त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् । इत्थं चेत्तो

दिनकरी ।

क्षणविशेषस्य नाशादेव नाशोपपत्तेः क्षणविशेषस्थेश्वरीयापेक्षा-
बुद्धिसहकारित्वानङ्गीकारे सर्गाद्यकालीनपरमाणुद्वित्वोत्पत्तेः पूर्वं
तद्वित्वोत्पादापत्तेः । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चेति मूलस्याश्रयनाशोपलक्ष-
कत्ववदीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषक्षणविशेषनाशोपलक्षकत्व-
स्वीकाराच्च न तद्विरोधः । एतेन घटाद्युत्पत्तिद्वितीयश्रणे भगवद्-
पेक्षाबुद्ध्या तत्र द्वित्वादिकं जन्यत इति परास्तम् । तदानीं सहकारि-
क्षणविशेषस्याभावेन भगवद्पेक्षाबुद्ध्या द्वित्वादेरजननात्तदानीं तत्र
द्वित्वोत्पादे मानामावाच्च एतदस्वरसादाह—ब्रह्माण्डान्तरेति
॥ १०८ ॥ इत्यतः इत्याकाङ्क्षातः । नन्वेकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेद-
कैकत्वज्ञानाद् द्वित्वाद्यत्पत्त्यापत्तिरसौ व्याचष्टे—अयमेक इति ।
तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठेदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारताश-
लिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिपदार्य इति भावः । कचित्सुस्तके इदं
बोध्यमित्याद्यवधेयमित्यन्तः पाठः स चेवं व्याख्येयः । यत्रानि-
यतैकत्वेति । एकत्वविशेष्यकसंख्यात्वनियतत्रित्वादिप्रकारकज्ञान-
शून्यकालीनमनेकैकत्वज्ञानमित्यर्थः । यद्वा एकत्वांशे निर्धर्मिता-
वच्छेदकमेकत्वसंख्यायोगिन इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः । सेनाव-
नादाविति । तत्र नियतैकत्वज्ञानामावात्तस्यैव सहस्रत्वादिसहस्रो-

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ।

तथाचानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति—अनित्यमिति ।
द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुक-
परिमाणं वा न कारणम् । परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृ-
ष्टपरिमाणजनकत्वाद् । द्व्यणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाण्वणुत्वा-
पेक्षया नोत्कृष्टम् । त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयमतः पर-
माणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य, द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च
त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ १०९ ॥ ११० ॥
 ॥ १११ ॥ परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति—परिमाणं
 घटादाविति । घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् ।

दिनकरी ।

व्यवहाराच्च ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरतिरिक्तपरिमाणतया तच्चतुर्विध्वं
 बोध्यम् । संख्याजन्यमुदाहरतीति । संख्यामात्रजन्यमुदाहर-
 तीत्यर्थः । न सजातीयमित्यनन्तरं विजातीयसंयोगरूपः प्रचयस्तु
 न द्व्यणुकादौ तत्सत्त्वेऽपि वा तस्याकिञ्चित्करत्वादिति पूरणीयम् ।
 द्वित्वसंख्या द्वित्वसंख्यामात्रम् । एवमपि ॥ १०९ ॥ ११० ॥
 ॥ १११ ॥ परिमाणजन्यं परिमाणमात्रजन्यम् । कपालादि-
 परिमाणजन्यम् । कपालादिपरिमाणमात्रजन्यमित्यर्थः । अप्रचित-
 महत्कपालद्वयारब्धे घटे यन्महत्परिमाणं तत्र कपालगतद्वित्वसंख्या
 न कारणं द्वित्वसंख्याया महत्त्वाजनकत्वात् अन्यथा द्व्यणुकेऽपि
 महत्त्वोत्पादापत्तेः । नचोक्तापत्त्या द्वित्वत्वेन परिमाणजनकत्वेऽपि
 घटगतमहत्त्वं प्रति कपालगतमहत्त्वस्य कपालगतद्वित्वस्य वा
 हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । कपालगतमहत्त्वो-
 त्कर्षेण घटगतमहत्त्वोत्कर्षस्यानुभविक्तया कपालमहत्त्वस्य
 तत्रावश्यं हेतुताया वाच्यत्वान् यत्र कपाले न प्रचयस्तत्र प्रचय-
 स्यापि हेतुत्वासंभवात्तत्र घटपरिमाणं कपालपरिमाणमात्रजन्यमिति

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥ ११२ ॥
परिमाणं तूलकादौ, नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।

प्रचयजन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्वक्ति—प्रचय इति ॥ ११२ ॥
परिमाणं चाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह—नाश इति । अर्था-
त्परिमाणस्यैव । नचावयविनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्य-
प्यवयविनि त्रिचतुरादिपरमाणुविश्लेषे तद्रूपचये वावयविनः
प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।
परमाणुविश्लेषे हि अणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयः तन्नाशे च
अणुकनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् ।
सति च नाशक्रेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापलपितमशक्यत्वात् ।
शरीरादाववयोपचये समवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवय-

दिनकरी ।

भावः । प्रचय इतीति । मूले शिथिलाख्य इति । किञ्चिदव-
यवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिनि महत्ववयवे वर्तमानः संयोगः
प्रचय इत्येके । अत्र महत्त्वं न देवं परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे
क्षतिविरहादित्यन्ये । भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिन्य-
वयवे वर्तमानः संयोगः प्रचयत्वेन परमाणुसंयोगे अणुकसंयोगो
वा न प्रचय इत्यपरे । अत्र प्रचयरहितैस्त्रिभिर्महावयवैरारब्धस्य
यन्महत्परिमाणं तत्संख्यापरिमाणोभयजन्यम् महदवयवारब्धमह-
त्त्वादतिशयितत्वान् अल्पवयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वात् प्रचि-
ताभ्यां महावयवाभ्यामारब्धे यन्महत्परिमाणमतिशयितं सत्परि-
माणप्रचयोभयजन्यम् अप्रचितमहावयवारब्धात् अणुकमहत्त्वात्
सादृशातिशयदर्शनात् प्रचितैर्महद्भिरारब्धस्य महत्परिमाणं मंज्या-
परिमाणप्रचयजन्यम् प्रचितमहावयवद्वयारब्धमहत्त्वात्पि तस्यो-
त्पत्त्यादिति श्लेषम् । दिव्याग्रस्य मूले प्रदर्शितत्वादित्यन्यत्र
विचारः । येषिषु हीर्षमिति प्रतीतेरवयवसंयोगविशेषेणैवोपपत्तेः
हीर्षत्वं न परिमाणजन्यथा यतुल्यत्वपतुरप्रत्यादीनां परिमाणान्तर-
त्वापत्तेरित्याहुः ॥ ११२ ॥ अर्पादिति । प्रकरणादित्यर्थः ।

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ११३ ॥

विनाश आवश्यकः । नच पट्टादिनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगा-
त्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि वैमाद्यभिधा-
तेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात् ।
किंच तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पटं एव न स्यात्
तन्त्वन्तररूपकारणामावात्, तन्त्वन्तरस्यावयवत्वामावे च न
तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् । तस्मात्तत्र तन्त्व-
न्तरसंयोगे सति पूर्वं पटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं
स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साजात्येन दीपकलि-
कादिवत् । नच पूर्वतन्त्व एव तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव
पटान्तरमारमन्तामिति वाच्यम् । मूर्तयोः समानदेशताविरो-
धात् तत्र पटद्वयासंभवात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य
घाधितत्वाच्च । तस्मात्पूर्वस्य द्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे
द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् ॥ पृथक्त्वं निरूप-
यति—संख्यावदिति । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणं पृथ-
क्त्वम् । तन्नित्यतादिकं संख्यावत् । तथाहि—नित्येष्वेकत्वं
नित्यमनित्येष्वनित्यम् । अनित्यमेकत्वं तु आश्रयद्वितीयधर्मे

दिनकरी ।

यद्द्वार्थात्परिशेषादित्यर्थः । नच परिशेषोऽसिद्धः रूपादेरप्याश्रय-
नाशनाशयत्वादिति वाच्यम् । आश्रयनाशत इति मूलस्याश्रयना-
शमात्रादित्यर्थकतया रूपादेराश्रयनाशमात्रनाशयत्वाभावेन परिशेष-
संभवात् । नच मूलस्य तादृशार्थकत्वे श्रयोजनाभाव इति वाच्यम् ।
क्रियाविभागादिक्रमेण यत्किंचिदवयवनाशेऽपि शरीरादिनाशस्य
मीमांसकैरनभ्युपगमात् तत्र परिमाणनाशस्यानुभविकत्वाच्चाश्रयमा-
त्रनाशनाशयत्वस्य च परिमाणे तेरनङ्गीकारात् तन्मतनिराकरणाय
मूलस्य तादृशार्थकत्वादिति ध्येयम् । द्वितीयक्षणे चोत्पद्यत
इत्यनन्तरं स्वाश्रयावयवगतैकत्वासमवायिकारणकं चेति पूरणीयम् ।

चोत्पद्यते आश्रयनाशाद्यति तथैकपृथक्त्वमपि । द्वित्वादिवच्च
द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ॥ ११३ ॥ नन्वयमस्मात् पृथगित्या-
दावन्योन्याभावो भासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते ।
नचास्तु पृथक्त्वं नत्वन्योन्याभाव इति वाच्यम् । रूपं न घट
इति प्रतीत्यनापत्तेः । नहि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तर-
मस्ति न वा घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति येन परम्परासंबन्धः
कल्प्यत इत्यत आह—अस्मादिति । ननु शब्दवैलक्षण्यमेव
नत्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न । विनार्थभेदं घटात्पृथगितिबद् घटो
न पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गात् । तस्माद्यदर्थयोगे पञ्चमी सोऽर्थो

दिनकरी ।

एकपृथक्त्वं एकसमवेतपृथक्त्वम् । द्वित्वादिवचेति । तथाच
द्विपृथक्त्वादौ समानाधिकरणान्येकपृथक्त्वान्यसमवायिकारणानि
इदमेकं पृथगिदमेकं पृथगिति नामैकपृथक्त्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धि-
निमित्तकारणं तादृशबुद्धिनाशात् कचिदाश्रयनाशात् कचिदुभाभ्यां
द्विपृथक्त्वं नश्यतीति भावः । अत्रोभयसमवेतं पृथक्त्वं द्विपृथक्त्वं
त्रितयसमवेतं पृथक्त्वं त्रिपृथक्त्वमिति रीत्या बोध्यम् । ननु घटः
पटात्पृथगित्यादिप्रतीतेः पटावधिकैकपृथक्त्वद्वयादिनाप्युपपत्तेरुभय-
समवेतपृथक्त्वादौ मानाभाव इति चेन्न । पटौ पटात् पृथगिति
प्रतीत्योभयसमवेतपृथक्त्वे सिद्धे तेनैव घटः पटात्पृथगिति
प्रतीत्युपपत्तेरेकपृथक्त्वे प्रमाणात्माव इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्
तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयमङ्गीकार्यम् ॥ ११३ ॥ परम्परा-
संबन्धः कल्पत इति । सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंबन्धवि-
षयकत्वमुक्तप्रतीतेः कल्पमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । प्रतीतेः
सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंबन्धविषयकत्वमङ्गीकृत्यान्योन्याभा-
वानङ्गीकारे एतद्दृष्टरूपमेतद्घटात्पृथगिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । एतद्दृ-
ष्टरूपमेतद्घटात्पृथगिति प्रतीत्यापत्तेश्च अन्योन्याभावस्यातिरिक्तत्वाभ्यु-
पगमे तु पृथक्त्वस्यान्योन्याभावलक्षणया सर्वमुपपादनीयमिति ।
पञ्चमीप्रसङ्गादिति । अन्योन्याभावार्थकपदयोगस्य पञ्चमीप्रयो-

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ।

अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४॥

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ।

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेप आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥११५॥

तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः ।

आदिमः द्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥११६॥

नवर्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति ॥ ११४ ॥

संयोगं निरूपयति—अप्राप्तयोरिति । तं विभजते—कीर्तित

दिनकरी ।

जकस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । अत्र नव्याः—अन्योन्याभाव एव

पृथक्त्वं ननु गुणान्तरम् । नच घटो नेत्यत्र पञ्चम्यापत्तिरन्योन्या-

भावविशिष्टार्थकपदयोग एवान्यारादितरत्वं इत्यादिसूत्रेण पञ्चमी-

विधानात् । नचस्तु नान्योन्याभावविशिष्टार्थकत्वम् परं त्वन्योन्या-

भावार्यकत्वमित्यस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । यदि च घटाद्भेद

इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्त्या भेदार्थकपदयोगः पञ्चमीप्रयोजकतया-

न्यारादिति सूत्रेण बोध्यत इति घटो न पट इत्यत्र पञ्चम्यापत्ति-

र्तुर्वारेति विभाव्यते तथापि निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्यकपदयो-

गस्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते अनुभासनस्य प्रयोगानुरोधित्वा-

दित्वाद्दुः ॥ ११४ ॥ मूलेऽप्राप्तयोरित्यादिना संयोगस्वरूपमुक्तं तत्र

प्राप्तिः संबन्धः स च समवायोऽपीत्यत एकमप्राप्तयोरिति । लक्षणं

तु संयोगत्वं जातिरिति । मूले आद्योऽन्यतरकर्मज इति ।

ननु संयोगत्वं नान्यतरकर्मणः कार्यतावच्छेदकमुभयकर्मजसंयोगो

संयोगजसंयोगे च व्यभिचारादिति चेन्न । विजातीयकर्मत्वेन

विजातीयसंयोगत्वेन समवायेन हेतुहेतुमद्भावात् उभयकर्मजसं-

योगादौ च तादृशवैजात्याभावेन व्यभिचाराभावात् । एवमुभयक-

र्मणः संयोगस्यापि च संयोगं प्रति हेतुत्वं बोध्यम् । मूले भवेत्

संयोगजोऽपर इति । ननु संयोगजसंयोगे मानाभावः यत्र

कपालक्रियया कपालतरुसंयोगस्ततः कुम्भतरुसंयोगस्तत्र कपाल-

क्रियाया एव कुम्भतरुसंयोगं प्रति धारणत्वं ननु कपालतरुसंयोग-

मेघयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तुरुकुम्भयोः ॥ ११७ ॥

तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।

अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥

शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।

एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥

इति । एषः संयोगः । सन्निपातः संयोगः । द्वितीयः

उभयकर्मजः । तृतीय इति । संयोगजसंयोग इत्यर्थः ।

तृतीयः स्यादिति पूर्वणान्वितम् । आदिमः अभिघातः ।

द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति । विमक्तप्रत्ययासाधारण-

कारणं विभागं निरूपयति—विभाग इति । एककर्मैति ।

दिनकरी ।

स्येति चेन्न । समवायेन संयोगं प्रति समवायेन क्रियायाः कारण-

त्वात् कुम्भे समवायेन क्रियाया अभावेन कुम्भे तरुसंयोगानुप-

पत्तेः, क्रियायाः सामानाधिकरण्यसंबन्धेन हेतुत्वान्तरकल्पनापेक्षया

समवायेन संयोगस्यैव हेतुत्वकल्पनौचित्यात् । वस्तुतो यत्र कपा-

लक्रियाया कपालान्तरेण तरुणा चैकस्मिन् क्षणे संयोगस्तदुत्तरक्षणे

घटोत्पत्तिः कपालक्रियानाशश्च नाशकस्योत्तरसंयोगस्य पूर्वं सत्त्वा-

त्तदुत्तरक्षणे कुम्भतरुसंयोगानुपपत्तेः पूर्वक्षणे कपालक्रियाया नाशात्,

तस्मात्कपालसंयोग एव तत्र कारणमिति संयोगजसंयोगसिद्धि-

निरायाधैवेति । अत्र केचित् । कथं संयोगस्य त्रैविध्यमन्यतरकर्म-

जन्यसंयोगस्याप्रसिद्धेः यत्रेपुक्रिययेपुत्रक्षयोः संयोगस्तत्र संयोगा-

धिकरणे घृक्षे क्रियाविरहेण व्यभिचारादन्यतरकर्मणः संयोगं प्रति

करणत्वस्य वस्तुमशक्यत्वादित्याहुः । तत्र । कार्याव्यवहितपूर्वक्षणा-

वच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणीभूतयाव-

व्यक्तितृप्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणताघट-

कमेवं च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छि-

न्नयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणयावव्यक्तियु कारणाभाववत्त्वमेव व्यभि-

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।

हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥

तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्वमद्बोधम् । तृतीयोऽपि । विभागजविभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति द्विविधः । आद्यस्तावद्यत्रैककपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भकसंयोगनाशस्ततो घटनाशस्तत्तस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते तत आकाशसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति । नच तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् । एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभाग-
दिनकरी ।

चारः । नचैवंविधो व्यभिचारः प्रकृते, श्पोरपि तादृश्यावदन्तर्ग-
सतया तत्र क्रियाभावासत्त्वादिति दिक् । नन्वेवं यत्र हस्तक्रिया ततो
द्वितीयक्षणे शरीरक्रिया तत्र चतुर्थक्षणे हस्ततरुसंयोगस्तस्मिन्नेव
क्षणे शरीरक्रियाजन्यशरीरपूर्वदेशसंयोगनाशस्तदुत्तरक्षणे शरीर-
तरुसंयोगो जायते तस्य च हस्ततरुसंयोगजन्यत्वं शरीरक्रियाज-
न्यत्वं वेत्त्यत्र विनिगमनाविरहः । नचोभयमेव तत्र हेतुः जातिस-
ङ्करप्रसङ्गादिति चेन्न । तत्र संयोगद्वयस्यैवोपगमात् । द्वित्वाप्रहस्तु
सादृश्यदोषादित्येके । तत्र चित्रसंयोग एवोत्पद्यते कारणत्वं तु
तत्र संयोगकर्मोभयत्वेनेति चित्रसंयोगो विजातीय एवेति न सादृ-
र्यमित्यपरे इत्यन्यत्र विस्तरः । पूर्ववदिति । संयोगवदित्यर्थः ।
तेनैव कपालविभागेनेति । तेन कपालविभागेनैवेत्यर्थः । एव-
कारेण कर्मणो व्युदासः । कपालस्याकाशविभागो जन्यत
इति । अन्यथा कपालाकाशसंयोगस्य नाशकभावेन नित्यत्वापत्ति-
रेवं कपालाकाशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनोत्तरसंयोगानुत्पत्त्या
कर्मणोऽपि नित्यत्वापत्तिः उत्तरसंयोगस्यैव स्वजनककर्मनिवर्तकत्वा-
दिति भावः । अमुमर्थं हृदि निघायोक्तं तत्र उत्तरदेशसंयोगस्ततः
कर्मनाश इति । तेन कर्मणैवेति । कपालद्वयविभागजनकर्मणै-
वेत्यर्थः । देशान्तरविभागः कपालाकाशादिविभागः । आरम्भ-

जनकत्वस्थानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च वि-
 रोधात् । अन्यथा विकसत्कमलकुञ्जलमङ्गप्रसङ्गात् । तस्माद्यदी-
 दमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत्तदारम्भकसंयोगप्र-
 तिद्वन्द्विविभागं न जनयेत् । नच कारणविभागेनैव द्रव्यना-
 शात् पूर्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् ।
 आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागयतोऽययवस्य सति द्रव्ये देशा-
 न्तरविभागासंभवात् । द्वितीयस्तीवधत्र हस्तक्रियया हस्ततरुवि-
 भागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुवि-
 भागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात् । शरीरे तु क्रिया-
 नास्त्येव अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मनियतत्वात् । अतस्तत्र
 दिनकरी ।

केत्यादि । आरम्भकसंयोगः कपालद्वयसंयोगादिस्तत्प्रतिद्वन्द्वी
 तद्विरोधी तन्नाशक इति यावत् । एवमप्येऽपि । अनारम्भकसंयोगः
 कपालाकाशसंयोगादिः । अन्यथेति । आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि-
 विभागजनककर्मणोऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मण-
 श्रैक्य इत्यर्थः । विकसदिति । तत्राभावच्छेदेनानारम्भकसंयोगप्र-
 तिद्वन्द्विविभागजनककर्मणः सत्त्वात्तेन कर्मणा मूलावच्छिन्नार-
 म्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिस्तेन चारम्भकसंयोगनाशस्तेन कम-
 लनाशः स्यादिति भावः । कारणविभागेनैव कारणमात्रविभागेनैव ।
 कपालद्वयविभागदिनेति यावत् । पूर्वं घटाद्यात्मकद्रव्यनाशात्पूर्वं ।
 तथाच पूर्वोक्तं ततो घटनाशस्ततः कपालस्याकाशविभागो जन्यत
 इत्यसंगतमिति भावः । सति द्रव्ये द्रव्यनाशं विना । देशान्तरवि-
 भागासंभवादिति । अन्यथा कारणमात्रविभागे कर्मलक्षणत्वा-
 त्तिष्ठत्याप्त्याप्येति भावः । अस्तुतः कर्मलक्षणस्य तत्र नातिष्ठत्यापि-
 तत्प्रकारस्तु पाकनप्रक्रियायां सप्रपञ्चं प्रदर्शितोऽस्माभिः । द्वितीय
 इति । कारणकारणविभागजन्य इत्यर्थः । यावदवयवकर्मनि-
 यतत्वादिति । क्रियाया व्याप्यवृत्तित्वनियमादिति भावः ।
 अतएव वह्यमाणयुक्तेरेव । शरीरे विभक्तप्रत्ययो न
 स्यादिति । यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्तत्र शरीरे विभाग-

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ।

दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम् १११
कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति । अत-
एव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे त्रिमक्तप्रत्ययो न स्यात्
अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति ॥ ११५ ॥
॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ परापरत्व-
हारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति—परत्वं चेति । दैशि-
किन्त्री ।

प्रत्ययः सर्वानुभवसिद्धः स च विभाग विना नोपपद्यते । न च
शरीरतरुसयोगनाश एव तद्विषय इति वाच्यम् । विभागानर्हीकारे
शरीरतरुसयोगनाशस्यैवासम्भवात् । नहि तत्र हस्तत्रिषा शरीरतरु-
संयोगनाशिका व्यधिकरणत्वादतस्तत्र हस्ततरुविभागेन शरीरतरु-
विभागो जन्यते तेन च शरीरतरुसयोगनाशो जन्यत इत्युपेयत
इति विभागसिद्धिः । ननु हस्ततरुसयोगनाश एव शरीरतरुसयो-
गनाशकोऽस्तु तस्यै तदुभयसामानाधिकरण्यसत्त्वात् मास्तु विभाग-
जविभागो हस्ततरुविभागस्तु कर्मजन्यशरीरतरुसयोगनाशकत्वया
सिध्यतीत्युच्यत एवापास्तम् । हस्ततरुसयोगनाशेनैव तदुपपत्तेः ।
किंच हस्तत्रिषैव स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन शरीरनिष्ठा शरीर-
तरुसंयोगनाशे हेतुस्तु वैयधिकरण्याभावादिति चेन्न । आत्रय-
नाशाजन्यगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमेन शरीरकर्मजन्य-
शरीरतरुसंयोग प्रति हस्ततरुसंयोगस्याकारणत्वेन च शरीरतरु-
संयोगनाशे हस्ततरुसयोगनाशस्याजनकत्वात् । यच्चोक्त हस्तत्रिषैव
स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन तत्र कारणमिति, तदपि न ।
साक्षात्संबन्धेन जनकत्वनियमस्यासति घाघके सङ्कोचकल्पनानुप-
पत्तेः । वस्तुतस्तु संयोगाभासो विभागो विभागामात्रो वा संयोग
इत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयोरप्यतिरिक्तत्वम् । अतएव घटान्
पटो विमक्त इति प्रत्यय उपपद्यते संयोगनाशात्मकत्वे नाशस्य
सावधिकत्वाभावेन तथाप्रत्ययानुपपत्तेरिति तदिदमभिप्रेत्योक्तमतः
संयोगेत्यादि ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥

परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादिति रितम् ॥१२२॥

तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।

दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥

परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः ।

अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः १२४

अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः ।

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्राग्यशो विनिरूपितः ॥१२५॥

कमिति । दैशिकपरत्वं बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते

एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते अत्रावधितार्थं पञ्चम्य-

पेक्षा यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपु-

त्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

तयोः दैशिकपरत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायिका-

रणम् । तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये । दिवाकरेति ।

अत्र परत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्यम् । यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया

यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य न्यूनः स कनिष्ठः ।

कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्ये एव । अत्र कालिकपरत्वा-

परत्वयोः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ तेषां कालिकदैशिकपरत्वापर-

दिनकरी ।

मूले मूर्त एव तु दैशिकमिति । विभुद्रव्ये विप्रकृष्टदेशमात्रवृत्ति-

त्वसन्निकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य दिक्संयोगस्यासम-

वायिकारणस्य चाभावादिति भावः । दैशिकपरत्वस्य निमित्त-

कारणमाह—बहुतरेति । बहुतरसंयोगान्तरितत्वं तदेव विप्रकृष्टत्वं

तद्विषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकपरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । तद-

ल्पीयस्त्वेति । अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वविषयिण्यपेक्षा-

बुद्धिर्दैशिकापरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः ॥१२१॥१२२॥ कालि-

कपरत्वापरत्वे जन्ये पृथेक्यत्र जन्यपदं सप्तम्यन्तं नित्ये तत्पूर्वोत्पन्न-

स्वरूपव्येष्टत्वबुद्धेर्नादनन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य

कालसंयोगरूपासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः ॥ १२३ ॥

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदृश्यते ।

अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ १२६ ॥

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।

तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ १२७ ॥

आद्यो देहेष्व्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः ।

भवेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदृश्यते ॥ १२८ ॥

किंस्वित्तरो वा स्थाणुर्वेत्यादिवुद्धिस्तु संशयः ।

तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ १२९ ॥

त्वानाम् । क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयति—बुद्धेरिति । तत्र अप्रमां

निरूपयति—तच्छून्य इति । तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं

अम इत्यर्थः । तत्प्रपञ्चः अप्रमाप्रपञ्चः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

॥ १२७ ॥ आद्य इति । विपर्यास इत्यर्थः । शरीरादौ निश्चयरूपं

यदात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकम् । एवं शङ्खादौ

पीतः शङ्ख इत्याकारकं यद् ज्ञानं निश्चयरूपं तद् अम इति ।

किंस्विदिति वितर्के । निश्चयस्य लक्षणमाह—तदभावेति ।

तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

दिनङ्गी ।

॥ १२४ ॥ मूलेऽपेक्षायुद्धिनाशेनेति । स्वनिमित्तकारणविप्रकृष्टत्वा-

दिवुद्धीनां नाशेनेत्यर्थः । नव्याः पुनर्बहुतरसंयोगान्तरितत्वरूपवि-

प्रकृष्टत्वाल्लसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वाभ्यां देशिकपरत्वापरत्वा-

दिव्यनहारस्य बहुतरस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपस्येष्टत्वात्परस्पन्दान्त-

रितजन्यत्वरूपकनिष्ठत्वाभ्यां च कालिकपरत्वादिव्यनहारस्योपपत्तेर्न

सयोगुणान्तरत्वम् । अप्रथ यत्काले ज्येष्ठत्वबुद्धिरुत्तरगते कृष्ण-

मादाय स्पन्दनन्यूनाधिकतावसेया अतो न कनिष्ठेऽधिकत्रीविनि-

परत्वव्यवहापक्षिरिति यदन्ति । तदभाववतीति । इदं च प्रमा-

सन्निकृष्टत्वाभ्यां तत्प्रकारकमिति । इच्छायामतिव्याप्तिवारणाय

इत्यन्ति । तदभावाप्रकारकमिति संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय । अप्रथ

तदिदं प्रकृतं तदभावप्रकारकत्वात्तद्विशेष्यकत्वापरिउप-

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः ।

साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥

संशयं लक्षयति—स संशय इति । एकधर्मिकविरुद्धभावा-
भावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति । उभयसा-
धारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । यथा उच्चैस्तरत्वं स्याणु-
पुरुषसाधारणं ज्ञात्वाऽयं स्याणुर्न वेति संदिग्धे । एवमसाधारण-
धर्मज्ञानं कारणम् । यथा शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वं गृही-

दिनकरी ।

त्वकारकत्ववद्ज्ञानत्वं यत्र तत्र तन्निश्चयत्वमवसेयं नतु यथा-
शुक्तम्, महानसोऽयं बद्धिमात्र वा पर्वतो बद्धिमानित्यस्य पर्वते
बद्धिनिश्चयत्वानापत्तेः । ज्ञानपदं चेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय
॥१२५॥१२६॥१२७॥१२८॥१२९॥ एकधर्मिकेति । हृद-
पर्वतौ बहिस्तदभावमन्वाविति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणायैकधर्मिकेति ।
एकधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तेन पर्वतो
बद्धिमान् द्रव्यं बहुयभाववदिति ज्ञानव्युदासः । वृक्षः संयोगवान्
तदभाववाञ्छेति समुच्चयवारणाय विरुद्धेति । विरोधावगाहित्वं
तदर्थः । घटो द्रव्यं पृथिवी चेति ज्ञानवारणाय भावाभावेति ।
इच्छान्युदासार्थं विशेष्यभागः । वस्तुतस्तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्य-
कत्वनिवेद्ये विभिन्नरूपेणैकधर्मितावच्छेदकज्ञानस्य संशयत्वापत्तिः
एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेद्ये च निरवच्छिन्न-
विशेष्यतावच्छेदकताकसंशयासङ्गहप्रसङ्गः, विभिन्नरूपेण धर्मिताव-
च्छेदकतावच्छेदकावगाहिज्ञानस्य संशयत्वप्रसङ्गश्चेति स्वीयैककोटि-
प्रकारतावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीमूलापर-
कोटिप्रकारताशाब्दिज्ञानत्वं संशयत्वमिति ध्येयम् । यत्तु संशयत्वं
जातिविशेष इति । तत्र । चाक्षुपत्वादिना सङ्करप्रसङ्गान् । संदिग्ध
इति क्रियापदम् । सदेहवान्भवतीत्यर्थः । एवमप्रेऽपि । समाना-
नेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्यादिसूत्रे विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यशाब्दसं-
शयस्योक्तत्वात् साधारणधर्मासाधारणधर्मज्ञानजन्यसंशयवद्विप्रति-

त्वाशब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम् । शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाष्यात् किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादि न करी ।

पत्तिवाक्यजन्यस्तृतीयोऽपि संशय इति मतनिरासायाह—विप्रतिपत्तिस्त्विति । व्याप्तिज्ञानादीनामित्यादिनातिदेशवाक्यार्थज्ञानपरिग्रहः । ननु तर्हि सूत्रस्य पञ्चम्यनुपपत्तिरित्यत आह—किंत्विति । तथाच सूत्रस्य पञ्चमी प्रयोजकतायामिति भावः । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इतीति । अत्र प्रामाण्यपदमप्रामाण्यस्याप्युपलक्षकं तेन प्रामाण्यसंशयस्याप्रामाण्यसंशयस्य च विषयसंदेहे स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमिति भावः । एवं व्याप्येति । अथ व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वेन किं मानं कोटिस्मरणादित एव तत्संभवात् ऋचित्तदनुविधानस्य तु व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरण एवोपक्षीणत्वात्तदग्रहे तु व्याप्यसंशयाद् व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति चेत् । अत्राहुः—महानसे हुताशनो न जलहृद इति स्मरतां पर्यन्तादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्वेतुत्वम् । अतएवोक्तकोटिकव्याप्यसंशयाद्वापकस्याप्युक्तकोटिकः संशयः स्मारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात् । नचैतद्भगवत्सूत्रकृदनुभिमत्त्वमिति वाच्यम् । सूत्रस्य चकारस्याप्यनुक्तसमुच्चारणकत्वात् । तथाहि “समानानेरुधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात्तत्र विशेषापेक्षो विमर्शः संशय” इति सूत्रं तस्य चार्थमाहुर्भाष्यकृत्प्रमुखाः । समानधर्मः कोटिद्वयमहचरितधर्मः अनेकस्मात्सपञ्चविषयाद्वागृत्तो धर्मः अनेकधर्मः तयोदपपत्तिज्ञानं तस्माद्विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिप्रतिपादकं वाक्यं तस्मात्प्र पण्म्याः प्रयोजकत्वमर्थो न हेतुत्वम् । उपलब्धिः प्रामाण्यम् अनुपलब्धिः प्रामाण्यविरोधिधर्मत्वं तयोरेव्यवस्थातस्य संशयः । एवंच प्रामाण्य-

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥१३१॥

दिकं बोध्यम् । किंतु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारिणमिति ॥ १३० ॥ दोष इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति तु गुणः कारणम् । तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः, तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वं त्वनुमानात्सिद्धम् । यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वाद्प्रमावत् । नच दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् । पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थलेऽपि पित्तरूपदोषसत्त्वाच्छङ्खप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य

दिनकरी ।

संशयजन्यो भ्रमत्वसंशयजन्यश्च विषयसंशयः । चकारो व्याप्य-सन्देहादिजन्यव्यापकसन्देहादेः संप्राहकः । विशेषापेक्षो विमर्श इति तु लक्षणम् । एकधर्मिकभावाभावप्रकारकत्वरूपविशेषवान् विमर्शो ज्ञानमिति तदर्थः । इत्यादिकमित्यादिना साधनाव्यापकव्याप्यत्वसं-देहादितः साध्यव्यापकत्वसंदेहो बोध्यः । साधारणज्ञानादेः कार्यता-वच्छेदके चाव्यग्रहितोत्तरत्वं दैवं तेन परस्परं न व्यभिचारः । ननु साधारणधर्मज्ञानादेरिव धर्मिज्ञानस्यापि संशयहेतुत्वात्तत्कृतः संशय-विभागः कथं न प्रदर्शित इत्यत आह—संशये धर्मिज्ञानमिति । संशये संशयमात्रे । तथाच धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य संशयत्व-समव्याप्यत्वात् तद्विभाजकतावच्छेदकमिति भावः । ननु धर्मि-ज्ञानस्य संशयहेतुत्वे मानाभावः । नच धर्मिज्ञानमन्तरेण संशयः स्यादिति वाच्यम् । सति धर्मीन्द्रियसन्निकर्षे इष्टत्वाद्त आह—धर्मीन्द्रियेति ॥ १३० ॥ पित्तादीत्यादिना मण्डूकवसाखनादेः परिग्रहः । अनुमानसिद्धत्वमेव प्रदर्शयति—यथेति । भगवत्ज्ञाने व्यभिचारवारणाय हेतौ जन्येति । अर्थान्तरं निराकुरुते—नचेति । ननु पित्तात्मकदोषाभावः चैत्यप्रमायामेव कारणं न शङ्खत्वप्रमायामत आह—विनिगमनाविरहादिति । प्रमायां दोषाभावः कारणं

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।
 सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥१३२॥
 पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ।
 शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३३॥

२६

शब्दबोधे योग्यतायास्तार्पस्याथ वा प्रमा ।
 गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४॥

कारणताया न्याय्यत्वात् । नच गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धा-
 च्छङ्गेन थैत्यज्ञानमतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं
 वाच्यं तथाच किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । तथाप्य-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति
 गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्र दोषाः के इत्या-
 काङ्गायामाह—पित्तेति । क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः
 क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः क्वचिच्च वंशो-
 गभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्ति-
 जनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥ अथ के गुणा इत्याकाङ्गायां
 प्रत्यक्षादां क्रमेण गुणान् दर्शयति—प्रत्यक्षेतिवति । प्रत्यक्षे
 विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्यवति
 साध्यव्याप्यवशिष्यज्ञानं गुणः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । प्रमां
 दिनकरी ।

गुणो वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः । वस्तुतो
 गुणहेतुतायामेव लाघवं विनिगमकमस्तीत्याह—अनन्तेति ।
 न्याय्यत्वादिति । अनुगतगुणत्वस्यापि यक्ष्यमाणत्वात् तद्वेतुत्व-
 मनेऽयं दोष इति भावः । तथाच दोषाभावानां हेतुत्वस्यावश्यकत्वे
 च । गुणस्यापीति । तथाच पित्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषण-
 वद्विशेष्यसन्निकर्षरूपगुणाभावात् शक्ये पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न
 गुणस्यान्यथासिद्धिरिति भावः । एवं एवंसति । अन्यव्यतिरेक-
 सत्त्वेऽपि यद्यन्यथासिद्धत्वे तदेतथः । गुणामावः गुणाभाव एव
 ननु दोषः कारणं स्यादिति भावः ॥ १३१ ॥ एवमग्रेऽपि ज्ञेय-
 मिति । उपमितौ क्वच्यं सादृश्यज्ञानम् शब्दबोधे योग्यतायाः

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।

तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥ १३५ ॥

निरूपयति—भ्रमभिन्नमिति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतां-
शेषपि प्रमा न स्यात् । तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह—

अथवेति । तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमे-
त्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्ततः किमिति चेत्तथा

सति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न । यथार्था-
नुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् । इदं तु बोध्यं—

येन संबन्धेन यद्वत्ता तेन संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संब-
न्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना

घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न
स्यात् तस्य सत्प्रकारकत्वाभावादत आह—न प्रमेति । ननु

वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न । प्रतियो-
गिष्यधिकरणकपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।

नच वृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्
तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिममानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् ।

तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाल्लक्ष्यस्थान-
दिनकरी ।

चात्पर्यस्य वा प्रभेद गुण इति भावः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

नन्वेवं रज्जरजतयोरिमे रजतरङ्गे इतिज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह—
तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व-

वच्छान्तित्यर्थः । सति सत्प्रकारकत्वात् । तत्प्रकारक-
भ्रमेऽतिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकेति । रजत एव द्रव्यमिति ज्ञाने रजतत्व-

भ्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति । ज्ञानपदं च तथाविधेच्छायामति-
व्याप्तिवारणाय । एवं सति तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वघटकत्वे सति ।

भ्रमः प्रमा च स्यादिति । लक्षणद्वयस्य, तत्र सत्त्वादिति भावः ।
नन्वेवं लक्षणानुगम इत्यत आह—लक्ष्यस्येति । अय पाकरके

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।

सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥१३२॥

पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ।

शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३३॥

शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।

गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४॥

कारणताया न्याय्यत्वात् । नच गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धा-

च्छहेन श्वेत्यज्ञानमतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमनर्थं

वाच्यं तथाच किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । तथाप्य-

न्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं अमं प्रति

गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्र दोषाः के इत्या-

काहायामाह—पित्तेति । क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः

क्वचिचन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः क्वचिच वंशोर-

गभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्ति-

जनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥ अथ के गुणा इत्याकाहायां

प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान् दर्शयति—प्रत्यक्षेतिवति । प्रत्यक्षे

विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्यवति

साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । प्रमां

दिनकरी ।

गुणो वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः । वस्तुतो

गुणहेतुतायामेव लापवं विनिगमकमस्तीत्याह—अनन्तेति ।

न्याय्यत्वादिति । अनुगतगुणत्वस्याग्रे पक्ष्यमाणत्वात् तद्वेतुत्व-

मत्वेऽयं दोष इति भावः । तथाच दोषाभावानां हेतुत्वस्याप्यदृश्यत्वे

प । गुणस्यापीति । तथापि पित्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषण-

वद्विशेष्यमन्निकर्षरूपगुणाभावात् शक्ते पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न

गुणस्यान्यथासिद्धिरिति भावः । एवं एवंसति । अन्यव्यतिरेक-

सत्त्वेऽपि यद्यन्यथासिद्धत्वं तद्वेत्यर्थः । गुणाभावः गुणाभाव एव

ननु दोषः कारणं भ्यादिति भावः ॥ १३१ ॥ एवमग्रेऽपि ज्ञेय-

मिति । उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानम् शाब्दबोधे योग्यतायाः

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।
 तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥ १३५ ॥
 निरूपयति—भ्रमभिन्नमिति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥
 ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतां-
 शेषपि प्रमा न स्यात् । तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह—
 अथवेति । तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमे-
 त्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं सात्ततः किमिति चेत्तथा
 सति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न । यथार्था-
 नुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् । इदं तु बोध्यं—
 येन संबन्धेन यद्वा तेन संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संब-
 न्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादी संयोगादिना
 घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न
 स्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह—न प्रमेति । ननु
 बृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न । प्रतियो-
 गिव्यधिकरणकपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।
 नच बृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्
 तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिममानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् ।
 तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाल्लक्ष्यस्थान-

दिनकरी ।

तत्पर्यस्य वा प्रमेव गुण इति भावः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥
 नन्वेवं रज्जरजतयोरिमे रजतरङ्गे इतिज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह—
 तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व-
 यज्ज्ञानमित्यर्थः । सतिस्तत्प्रमा अवच्छिन्नत्वार्थकत्वात् । तत्प्रकारक-
 भ्रमेऽतिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकेति । रजत एव द्रव्यमिति ज्ञाने रजतत्व-
 भ्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति । ज्ञानपदं च तथाविधेच्छाचामति-
 व्याप्तिवारणाय । एवं सति तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वघटकत्वे सति ।
 भ्रमः प्रमा च स्यादिति । लक्षणद्वयस्य, तत्र सत्त्वादिति भावः ।
 नन्वेवं लक्षणानुगम इत्यत आह—लक्ष्यस्येति । अय पाकरके

प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहि तत् ।

प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ १३६ ॥

जुगमाह्लक्षणस्यानुगमेषु न क्षतिः ॥ प्रमात्वमिति ।

मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति । तत्र गुरुणां

मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति ।

भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्यज्ञातता प्रत्यक्षा तथा

च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिभिश्चाणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं

दिनकरी ।

घटे श्यामरूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्वं स्यादिति चेदिष्टमेवैतत् । घटस्य कदापिच्छेदधामत्वात् वर्तमानस्य प्रमात्वाघटकत्वात् । अत्र यद्यपि स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपानुभवत्वस्य निवेशे वैयर्थ्यात् ज्ञानत्वघटितमेव प्रमात्वं सुबधं, तथापि तस्य स्मृतिसाधारणतया तत्करणस्य प्रमाणान्तरतापत्त्या शास्त्रे प्रमाणव्यवहारोपयिक्तरूपमनुभवत्वघटितमेवानुमन्वन्ते तान्त्रिकाः । वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य कारणतया तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयानुभवत्वस्य जातिविशेषत्वे सिद्धे ज्ञानत्वस्यानुभवत्वाघटकत्वाप्रानुभवत्वस्य वैयर्थ्यमिति कृतं पृथक्वितेन । प्रामाण्यं न स्वतो ग्राह्यमिति मूलेन स्वतो ग्राह्यत्वं निषिध्यते तत्र स्वतस्त्ववादिनः के इत्याकाङ्क्षायामाह—मीमांसका इति । स्वप्रकाशकत्वादिति । स्वविषयकत्वादित्यर्थः । तेनैव गृह्यत इति । ज्ञाने गृह्यमाणे तन्निष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि प्रदे वाधकामात्रात्तन्मते सर्वं ज्ञानमयं घटो घटमहं जानामीत्याद्याकारकमिति भावः । तथाचेति । अयमत्रानुमानप्रकारः—इयं शावता घटविशेष्यकपदत्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वाद् या यद्वृत्तिर्यत्प्रकारिका शावता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्या यथा पटे पदत्वप्रकारिका शावतेति । अनुव्यवसायेनेति । ननु ज्ञानज्ञानस्य विषयाविषयकत्वात् कथं विषयघटितप्रामाण्यं तस्य

गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवैद्यो विषयः तन्मतं दूषयति—न स्वतो ग्राह्यमिति । संशयेति । यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् । तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तर्हि धर्मिज्ञानाभावात् कथं संशयस्तस्माद् ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम् । तथाहि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात्, एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । नच हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्द्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् । ननु सर्वेषां ज्ञानानां

दिनकरी ।

विषय इत्यतो ज्ञानज्ञानस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमाह—
विषयनिरूप्यमिति । विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषय इत्यर्थः ।
ज्ञानवित्तिवैद्यो विषय इति । विषयविषयकतानियतस्वविषयक-
ताकप्रत्यक्षकं ज्ञानमित्यर्थः । अतो न साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यम् ।
तथाच ज्ञानं विषयविषयकतानियतस्वविषयकताकप्रत्यक्षकं विषया-
विषयकप्रत्यक्षाविषयत्वे सति प्रत्यक्षविषयत्वादित्यनुमानं ज्ञान-
प्रत्यक्षस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमिति भावः । भट्टमते च प्रत्यक्ष-
स्थानाभिपिच्छा ज्ञातगालिङ्गकानुमितिरेव बोध्येत्यन्यत्र विस्तरः ।
अनभ्यासदशापन्नेति । अनववृत्तप्रामाण्यसजातीयेत्यर्थः । ज्ञात-
मेव निश्चितमेव । गन्धवतीति । व्याप्यवति व्यापकप्रकारकत्वस्य
व्यापकवति व्यापकप्रकारकत्वव्याप्यत्वादिति भावः । ननु कथं
तर्हि प्रामाण्यस्यानुमेयत्वा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्येव पृथि-
वीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादेरपि प्रत्यक्षसंभवाद्वा आह—
तत्प्रकारकत्वेति । संशयानुरोधादिति । यद्यपि ज्ञाने प्रामाण्य-

यथार्थत्वात् प्रमालक्षणे तद्वद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम् ।
नच रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात्तव मते भ्रम-
स्याभावादिति वाच्यम् । तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्तिनि स्वत-
दिनक्री ।

निश्चयो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन जायते । संदेहस्तु धर्मि-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रामाण्याभावावगाही धर्मितावच्छे-
दकावच्छेदेन प्रामाण्यावगाहीति कथं संशयानुपपत्तिः । तथापि
प्रवृत्त्युपयुक्तस्य धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वे
संशयानुपपत्तिर्दूषणमिति ध्येयम् । नच प्रामाण्याग्राहकसामग्री-
सत्त्वात् कथमग्रिमसंशयानुरोधेन प्रामाण्याग्रह इति वाच्यम् ।
तत्राग्रिमसंशयानुरोधेन संशयजनकदोषस्य प्रामाण्यनिश्चयप्रति-
बन्धकत्वकल्पनादित्याशयात् । ननु यदि प्रामाण्यग्रनुमेयं
तदा प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम् । तथाहि अयं पुरुष इति निश्चये
प्रामाण्यसंदेहेनार्थसंदेहस्यायं पुरुषो न वेत्याकारकस्योत्पत्त्या
पुरुषार्थिनः प्रवृत्तिर्न संभवति तत्र प्रामाण्यनिश्चये च न
तत्संशयाधीनोऽर्थसंदेह इति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्तावुपयोगः ।
प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्यात्मकत्वे च प्रामाण्यानुमापकरादिमति-
पुरुषत्वप्रकारकत्वादिरूपहेतुग्रहे तद्भटकतया पुरोवर्तिनि पुरुषत्व-
व्याप्यकरादिग्रहस्यावश्यकतया तेनैवायं पुरुषो न वेति संदेहप्रतिब-
न्धसंभवादलं प्रामाण्यानुमानेनेति चेन्न । करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वग्रहं
विनापि करादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वहेतोः पुरुषत्वघटितप्रामा-
ण्यव्याप्यत्वग्रहसंभवेन प्रामाण्यानुमानसंभवात् । एवं न्यायमते-
ऽनुमितेरिव द्वितीयानुव्यवसायस्यापि प्रामाण्यग्राहकत्वमित्यन्यत्र
विस्तरः । गुरुः शङ्कते—नन्विति । व्यर्थमिति । व्यावर्त्याया
अन्यथाप्यातेरभावादिति भावः । भ्रमजन्येति । न्यायतये
भ्रमजन्या प्रवृत्तिस्रव मते न स्यादित्यर्थः । भ्रमस्य अन्यथाप्यातेः ।
तत्र रङ्गोचरविसंवादि रजतार्थिप्रवृत्तौ । रजते इदं रजतमिति
ज्ञानकाले रजतभेदाग्रहसत्त्वाद्विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषा-

ओपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् । सत्यरजतस्यले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्वात्तदेव कारणम् । अस्तु वा तत्रापि रजतभेदाग्रहः स एव कारणमिति । नचान्यथाख्यातिः संभवति

दिनकरी ।

धीनस्येत्युक्तम् । न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानामि-
पिक्करजतभेदाग्रहस्यैव तन्मते दोषाधीनतया रजते रजतभेदाग्रहस्य
दोषानधीनत्वादिति भावः । यत्र रङ्गगोचरमेतद्रजतवद्भूतलमिति
ज्ञानं तत्र विसंवादितादृशप्रवृत्तिवारणाय स्वतन्त्रोपस्थितेति रजत-
विशेषणम् । मुत्पयविशेष्यत्वयोपस्थितत्वं तदर्थः । वस्तुतो रङ्गगोच-
रादेवद्रजतवद्भूतलमिति ज्ञानादपि प्रवृत्तिरिष्टेवेति स्वतन्त्रोपस्थितत्वं
न देयमिति ध्येयम् । हेतुत्वादिति । न्यायनयेऽपीदं रजतमिति भ्रमे
हेतुतया रजतभेदाग्रहस्य तत्रावश्यकतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं
तद्धेतोरिति न्यायादिति भावः । कार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षया
लाघवादाह—अस्तु वेति । तत्रापि सत्यरजतगोचरप्रवृत्तावपि ।
अपिना रङ्गगोचरप्रवृत्तिपरिग्रहः । रजतभेदाग्रहः रजतभे-
दासंसर्गाग्रहाभावः । यथाश्रुते रजते नेदं रजतमिति ग्रहेऽपि
प्रवृत्त्यापत्तेः प्राभाकरमते तत्र रजते भेदाग्रहाभापस्य संत्वादन्यथा-
न्यथाख्यात्यापत्तेरिति । यद्यपि पुरोवर्तिविशेष्यकस्य रजतभेदासंसर्ग-
ग्रहस्य समवायेनाभावो विशेषणतयात्मनिष्ठः प्रतिबन्धकस्तदभावः
कारणमिति फलितम् । तथाच रङ्गे इदं न रजतमिति ग्रहेऽपि
प्रवृत्त्यापत्तिः रङ्गविशेष्यकरजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यनङ्गी-
कर्तृमतेऽप्रसिद्धत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकत्वासंभवात् तथापि
विषयतासंबन्धेन प्रवृत्तिं प्रति रजतभेदासंसर्गग्रहस्य विशेष्यता-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावः स विशेषणतासंबन्धेन
प्रतिबन्धक इति विषयनिष्ठतया प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पना-
ज्ज्ञोक्तदोषः । एवं च तत्पुरुषीयत्वं प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकत्वयोरव-
च्छेदककोटौ निवेशनीयमतो न पुरुषभेदाभादाय दोषः । नचैवं
रङ्गे इदं रजतमिति भ्रमानन्वरं तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् रजतभेदा-

रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतेन्द्रियसंनिकर्षस्याभावात् रङ्गे रजत-
बुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न । सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्ट-
ज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् । नच
संवादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादिप्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारण-
मिति वाच्यम् । लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् ।
दिनकरी ।

संसर्गाग्रहस्यान्यथाख्यात्यापत्त्या तत्रानङ्गीकारेण तदभावरूपस्य
प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । रजतभेदोपस्थितिविशिष्टस्यैव
रजतभेदासंसर्गाग्रहाभावरूपस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । नचैवमपि
रङ्गे इदं रजतं घटो न रजतमिति ज्ञानानन्तरमप्रवृत्त्यापत्तिरिति
वाच्यम् । रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोपस्योत्तेजकत्वकल्पनात् तत्र
रङ्गे रजतभेदग्रहानुत्पत्त्या तत्प्रतिबन्धकदोपस्य स्वीकरणीयत्वात् ।
नच रङ्गे रजतभ्रमजनकदोप एनोत्तेजकोऽस्तु किं रजतभेदग्रह-
प्रतिबन्धकदोपस्योत्तेजकत्वस्वीकारेण । एवं च रजतभेदोपस्थिति-
वेशिष्टमपि प्रतिबन्धके विशेषणं न देयं रजतभेदानुपस्थितिकाले
रङ्गे इदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गाभावात् । तत्र रजतभे-
दासंसर्गाग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गे रजतभ्रमजनकदोपरूपोत्तेजक-
विशिष्टत्वादिति वाच्यम् । रङ्गे इदं रजतमिति भ्रमस्य न्यायमत-
सिद्धस्य तन्मतेऽभावेन तत्र चादृशदोषस्यानङ्गीकारात् । सम्भवती-
त्यनन्तरं येन विसंवादिप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वं स्यादिति पूरणीयम् ।
संनिकर्षस्याभावादिति । ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासरत्यन्तरस्य
कल्पनं तु गौरवदोषदुष्टमित्यभिमानः । हेतुताया इत्यस्यान्वयव्य-
तिरेकाभ्यामिति शेषः । अन्यत्रापि रङ्गगोचररजतार्थिप्रवृ-
त्तावपि । तत्कल्पनात् विशिष्टज्ञानहेतुत्वकल्पनात् । नचात्र माना-
भाव इति वाच्यम् । रङ्गे रजतार्थिप्रवृत्तिरिति विशिष्टप्रवृत्तिविष-
यविशिष्टज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वाद्भ्रजते रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिवदित्यनु-
मानस्यैव तत्र मानत्वात् । अत्राप्रयोजकत्वमाशङ्कते—नचेति ।
लाघवेनेति । संवादिप्रवृत्तौ च भेदेन कार्यकारणभाष्यमपेक्ष्य
प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पनालाघवेनेत्यर्थः । तथा च

इत्थंच रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्धनुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्ति-
कल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुत्पत्तौ गौरवस्यादोपत्त्यात् । किंच यत्र
रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानं जातं तत्र न कारणभा-
वोऽपि । अपिच यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं

दिनकरी ।

लाघवज्ञानरूपानुभूतवर्कस्य सत्त्वात्प्रयोजकत्वमिति भावः ।
रजताशेऽपि सन्निकर्षाभावात्प्रान्यथाख्यातिः संभवतीति प्रामाण्य-
रोक्तं दूषणमुद्धरति—इत्थंचेति । प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टबुद्धेर्हेतु-
त्वसिद्धौ चेत्यर्थः । फलमुत्पत्तेति । कार्यकारणभावप्रहात्मकफलाग-
पूरं गौरवस्यानिर्णयाद् गौरवसन्देहस्य चाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।
नन्वस्तु संज्ञादिविसंवादिप्रवृत्तिसाधारणप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रत्ये-
भेदाग्रहः कारणमिति न कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवम् ।
नच विशिष्टज्ञानत्वापेक्षयेष्टभेदप्रहाभावत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे
गौरवमिति धाच्यन् । रजतत्वविशिष्टानुमित्यादौ रजतभेदाग्रहत्वेन
कारणत्वे तत्रैव प्रवृत्तिसाधारणरजतत्वविशिष्टविषयकत्वस्यैव कार्य-
त्वावच्छेदकत्वकल्पनेनैव निर्वाहात् । न्यायनये तु प्रवृत्तित्वाव-
च्छिन्नं प्रति विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवमिति
न तदनुरोधेन कल्पनीयध्रमात्मकरजतज्ञानार्थं ज्ञानलक्षणाप्रत्या-
सत्त्यादर इति कारणवाधाद्वाधितमेव मिथ्याज्ञानमित्याशङ्कां मनसि
निवाय स्थलविशेषे कारणवाधाभावादनिवार्यमेव मिथ्याज्ञान-
मित्याह—किंचेत्यादिना । यत्र रजते न रजतभेदग्रहो न वा
रङ्गे रजतभेदग्रहस्तत्र सति युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे रजतरङ्गयोरिमे
रजते इति ज्ञाने न भिन्नपि द्वाघक्रमं रजतरङ्गेत एतं संयुक्तसम-
यस्य सत्त्वात् तादृशं च ज्ञानं रङ्गांशे न प्रमात्मकं विशेषणवद्विशेष्य-
सन्निकर्षरूपप्रमासामग्र्यभावात् किंनन्यथाख्यातिरेवेति भावः । ननु
तत्तद्विशेष्ये तत्तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्तद्विशेष्येण तत्तद्विशेष्यघटितस-
न्निकर्षो हेतुरन्यथाख्यातिप्रसङ्गात् तथाच कथं रजतघटितसंयुक्तस-
मवायेन रङ्गे रजतत्वग्रह इत्यत आह—अपिचेति । अन्यथाख्याति-

तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् । रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे चान्यथाख्यातिभयात् त्वन्मते दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् । किञ्चानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलहृदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमितिर्निरावाधा । यदिच विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितं सेयमुभयतःपाशारब्धुः ।

दिनक्री ।

भयादित्यनन्तर रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्येति पूरितस्य सत्त्वादित्यनेनान्वयः । अनेन रङ्गेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री रजते इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता । रङ्गे रजतभेदाग्रहस्येत्यादिना च रङ्गे इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री रजतेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता । दोषादेवेति । त्वन्मते न्यायाभिमतध्रनस्थलाभिपिक्तभेदाग्रह प्रति दोषस्य हेतुत्वादिति भावः । इदं चेष्टभेदाग्रहः प्रवृत्तिकारणमनिष्टभेदाग्रहो निवृत्तिकारणमिति यथाधुताभिप्रायेण इष्टभेदोपस्थितिविशिष्टेष्टभेदाससर्गाग्रहः प्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमिति दर्शितनिष्कर्षे तु रजतभेदोपस्थितिविशिष्टरजतभेदाससर्गाग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गेऽभावादिति रीत्या सामग्री बोध्या । ननु रङ्गे रजतभेदाग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वात् रङ्गे निवृत्तिरेव रजते रङ्गभेदाससर्गाग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वात् रजते प्रवृत्तिरिति कथं युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्तयोऽपादनमित्यत आह—किञ्चेति । भेदाग्रहस्य व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य । अनुमितिर्निरावाधेति । सति चाभाभावेऽन्यथाख्यातिरूपानुमितिर्निरावाधेत्यर्थः । आपतितमिति । अन्यथाख्यातिरूपमापतितमित्यर्थः । ननु हृदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहात् हृदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिः परं त्वगृहीताससर्गाग्रहानुभवमेवात्रोत्पद्यते । नच तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावः । व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य हृदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिकारणस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । अन्यथाख्यातौ प्रमाणाभावेन तादृशकार्य-

व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथा ।

हेतुव्याप्तिग्रहे।तर्कः कचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥ १३७ ॥

इत्थं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रङ्गं रजततयाऽवेदि-
पमित्यनुभवादिति संक्षेपः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ पूर्वं व्याप्ति-
रुक्ता तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तं दर्शयति—व्यभि-
चारेति । व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणम् ।
व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणमि-
त्यर्थः । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता । भूयो-

दिनकरी ।

कारणभायस्याकल्पनादतस्तत्र प्रमाणं प्रदर्शयति—इत्थंचेति । यद्वा
नन्वनुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वं यत्र च न तादृशविशि-
ष्टबोधस्य सामग्री तत्र लिङ्गासंसर्गाग्रहाद्विज्ञानसंसर्गाग्रहस्यैव परैरुप-
गमात्प्रायःपिण्डे बह्वपनुमित्यनुरोधादन्यथाख्यातिरित्यत आह—
इत्थंचेति । षकारोऽप्यर्थः । ननु तादृशानुव्यवसायो नेदंनिशे-
प्यकज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वविशिष्टबुद्धिरूपः परं तु रजतत्वप्रकार-
कत्वासंसर्गाग्रहरूप एवेत्यत आह—संक्षेप इति । विद्यमानेऽपि
भेदग्रहे आहार्यप्रत्यक्षोत्पादादिच्छाया उत्तेजकत्वं वाच्यम्,
इच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन चानुमितित्वादीनामेव कार्यतावच्छे-
दकत्वात् प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति भेदग्रहाभावत्वेन पृथकारणत्वे
गौरवापत्त्या विशिष्टज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुता कल्पनीयेति विसंवादि-
प्रवृत्त्यनुरोधेनान्यथाख्यातिर्दुर्वारैवेति भावः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥
ननु प्रामाण्यमनुमानगम्यं तदा भवेद्यद्यनुमानं प्रमाणं भवेत्तदेव न
संगच्छति व्याप्तेर्माहकाभावेनाज्ञानादित्यतः प्रामाण्यानुमितिप्रयो-
लकृतया व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथेति मूलेन व्याप्ति-
ग्रहोपायो दर्शयते स चायुक्तः स्वकारणीभूतव्याप्तिस्वरूपज्ञाना-
भावादित्यत आह—पूर्वं व्याप्तिरुक्तेति । व्यभिचाराग्रहस्य
व्याप्तिमाहकतामुपपादयति—व्यभिचारग्रहस्येति । सहचार-
ग्रहस्य तामुपपादयति—एवमिति । भूयोदर्शनस्य कारणत्वं

दर्शनं तु न कारणं व्यभिचारास्फूर्तौ सकृदर्शनेऽपि क्वचिद्व्याप्ति-
ग्रहात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते ।
यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विपक्षे बाधकत्वकौंसे-
क्षितः । तथाहि वह्निविरहिण्यपि धूमः स्यादिति यद्यशङ्का भवति
तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्तते
यद्ययं वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात् कारणं विना कार्यानु-
त्पत्तेः । यदि हि क्वचित्कारणं विना कार्यं भविष्यति तदाऽहेतुक
एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत् तदा सा व्याघातादपसार-
णीया । यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं बहेस्तृ-
प्त्यर्थं भोजनस्य वा नियमत उपादानं तवैव न स्यादिति । यत्र
स्यत एव शङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तं
दिनकरी ।

खण्डयति—भूयोदर्शनं स्थिति । व्यतिरेकव्यभिचारमाह—
सकृदर्शनेऽपीति । भूयोदर्शनस्याहेतुत्वेऽपि क्वचित्प्रयोजकत्वात्
तदादर इत्याह—क्वचिदिति । तर्कोऽपेक्षित इति । शङ्कापन-
यनार्थं तर्कोऽपेक्षित इत्यर्थः । तदशेषति—तथा हीत्यादिना ।
यद्ययमिति । अयं धूमवान् पर्वतः । कारणं विनेति । यथाय
धूमो वह्निव्यभिचारी स्वाह्वहिजन्यो न स्यादिति तर्काकारो बोध्यः ।
यथापुत्रे वह्निमान्न स्याद् धूमवान्न स्यादिति तर्कस्य विषयपरि-
शोधकस्य व्याप्तिमहानौपयिकतयासङ्गतेः । तत्रापि वाटशतर्कका-
रणीमूतकार्यकारणभावमहेऽपि । आशङ्का भवेत् आशङ्का प्रति-
बन्धिका भवेत् । व्याघातमेव दर्शयति—यदि हीत्यादिना ।
ननु तर्कं प्रत्यापाद्यव्याप्यापादकवच्छादानं कारणं तत्र व्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धकव्यभिचारसद्धानिप्रतर्कस्यकौंसेक्षित एवममेऽपीत्यन-
वस्थानं आह—यत्रेति । स्यत एव शङ्कासामग्रीविरहादेव ।
न तर्कापेक्षेत्यनन्तरगतो नानवस्थेति शेषः । ननु तर्कस्य न
व्यभिचारसद्धानिबर्तकत्वं तर्ककारणीमूतव्याप्तिज्ञानेदेव तन्निवृत्तेः

तर्कः काचिच्छङ्कानिवर्तक इति ॥ १३७ ॥ इदानीं परकीय-

दिनकरी ।

संभवादिति चेत् । अत्र केचित् । अनाहार्यशङ्कायास्तर्ककारणी-
भूतव्याप्तिज्ञानेन निराससंभवेऽप्याहार्यशङ्कायास्ततो निवृत्तिर्न
संभवति आहार्यज्ञानस्य तदप्रतिबन्धत्वात् किंतु तर्केणैव । तथा
हि अनिष्टप्रसंजनात्मकेन तर्केणापादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्ट-
सायनत्वज्ञानजननद्वारा आपादकज्ञाने द्वेषो जन्यते तेन चापाद-
कज्ञाने इच्छाप्रतिबन्धः क्रियते एवं चेच्छारूपकारणविरहादेव
आहार्यशङ्कोत्पत्तिरित्यर्थवशसंपन्नमेव तर्के तन्निवर्तकत्वमिति ।
केचित्तु तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वं व्याप्तिज्ञानकारणीभूतो यो
व्यभिचारशङ्काविरहसत्संपादकत्वम् । एवंच व्यभिचारशङ्काप्रति-
बन्धकतायां तर्कस्योचेजकतयोत्तेजकाभावविशिष्टव्यभिचारशङ्का-
विरहसंपादकत्वमक्षुण्णमेव तर्कस्येत्याहुः । परेतु तदापादकापत्ति-
त्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्ध-
कतया तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वमित्याहुः । तर्कआहार्यारो-
पविशेषः । तत्त्वं च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्क्यामीत्यनु-
सवाज्जिज्ञासाविशेषनिवर्तकतया वा सिद्ध इति । तर्कश्च द्विविधो
विषयपरिशोधको व्याप्तिप्राहकश्चेति । तत्र विषयपरिशोधको
निर्वह्निः स्याज्निर्धूमः स्यादित्यादिः । धूमो यदि यद्विषयविचारी
स्याद्वद्विजन्यो न स्यादित्यादिश्च व्याप्तिप्राहकः । विस्तरस्त्वन्यत्रा-
नुसन्धेयः ॥ १३७ ॥ इदानीं व्याप्तिप्रहोपायनिरूपणोत्तरं
व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजकव्यभिचारशङ्काकारणज्ञानविषयत्वेनोपावेः
स्मरणे सति । तथाच प्रसङ्गसङ्गतोपाधिनिरूपणमिति भावः ।
सिद्धिविषयत्वरूपसाध्यत्वस्य सिद्धिजनकत्वरूपसाधनत्वस्य च सोपा-
धावभावादनिमित्तेति । यो यदवच्छिन्नव्यापकत्वे सति यदवच्छिन्ना-
व्यापकः स तदवच्छिन्नसाध्यकतदवच्छिन्नहेतवुपाधिरित्यर्थः ।
यथाश्रुतेऽभिमतस्य विशेषणत्वे यत्र न तदभिमानस्तत्राव्याप्तिः
स्यात् यदवच्छिन्नविवक्षणाद्रुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावाजातिमत्त्वा-

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥

व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति—साध्यस्येति ॥
साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापक उपा-
धिरित्यर्थः ॥ १३८ ॥ ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र
शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात् तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात्
श्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् । एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्ष-
स्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्व-
सात्मादिषु सत्त्वात् तत्र च रूपाभावात् । एवं ध्वंसो विनाशी
जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्राग्भावे-
ऽपि सत्त्वात् तत्र भावत्वाभावादिति चेन्न । यद्धर्मावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्प-

दिनकरी ।

दित्वाद्यौ संयोगी गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ च नाव्याप्य-
तिव्याप्ती । व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकप्रकारेणैकसंबन्धेन च विवक्षिते
तेन द्रव्यत्वत्वेन समवायसंबन्धेन च चर्हिप्रति व्यापकस्य द्वित्वा-
दिना संयोगादिसंबन्धेन च धूमं प्रत्यव्यापकत्वेऽपि यद्धिमान्
धूमादित्यत्र द्रव्यत्वाद्यौ नास्तिव्याप्तिः ॥ १३८ ॥ स श्याम इति ।
काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादावित्यर्थः । तेन बह्यमाणेन
ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यनेन न पीनरुक्त्यम् । अस्य साधनावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकत्वाद्भिन्नस्य साधनरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कत्वात् । साध्याव्यापकत्वमुपपादयति—श्यामत्वस्येति । ननु
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमतो नोक्तव्याप्तिवः
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावव्याप्तिमाह—एवं वायुरिति ।
अत्र प्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपस्याव्यापकत्वे रूपत्वस्य सुतरामव्यापक-
त्वमित्युद्भूतपदं व्यर्थं तथाप्युपाधेः साध्यव्यापकत्वे कार्यकारणमा-
यलक्षणानुकूलवर्कदर्शनार्थं तदिति ध्येयम् । पक्षधर्मावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वोक्तौ . तु पूर्वोक्तशाकपाकत्वाव्याप्तिरिति भावः ।

यत् । मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं
 तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकं च । एवं पक्षधर्मवह्निद्रव्यत्वावच्छि-
 न्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं एवं वह्निद्रव्यत्वावच्छिन्न-
 साधनस्याव्यापकं च । एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र
 जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वम् । सद्धेतावेतादृशो धर्मो
 नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साध-
 नस्य चाव्यापकं किञ्चित् स्यात् । व्यभिचारिणि तु उपाध्य-
धिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिश्चून्यं साध्यव्यभिचारा-
धिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साध-^(१)
नस्य चाव्यापकत्वमुपाधेरन्ततः संभवतीति । अत एव लक्ष्य-

दिनकरी ।

अव्याप्तीः परिहरति—मित्रातनयत्वेत्यादिना । व्यभिचारिणि
 त्वित्यादि वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादिसाधो प्रत्यक्षत्वरूपसाध्याधि-
 करणमात्मा उद्भूतरूपात्मकोपाधिश्चून्यं, साध्यव्यभिचाराधिकरणं
 गगनं तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावाद्दुक्तमु-
 पाध्यधिकरणमिति । उद्भूतरूपाधिकरणपरमाण्वाकाशान्यतरत्वा-
 वच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या तदोपतादवस्थानतः साध्याधिकरणमिति ।
 उद्भूतरूपाधिकरणं यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटादिसाद्धृत्तिद्रव्यत्वात्म-
 कधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावाद्दुक्तं यद्येत्यादि । तत्रापि साध्य-
 व्यभिचाराधिकरणपरमाण्वाकाशान्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वात्मकसाधन-
 व्यापकत्वाद्दुपाधिश्चून्यमिति । तत्रैवोपाध्यधिकरणसाध्याधिकरणं
 घट उपाधिश्चून्यमधिकरणमात्मा तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्याप-
 कत्वाभावात् साध्यव्यभिचाराधिकरणमिति । उद्भूतरूपाधिकरणं
 यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटः, यच्चोद्भूतरूपश्चून्यं प्रत्यक्षत्वाभावाधिकर-
 णमतीन्द्रियरूपादि तदन्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वरूपसाधनाव्यापक-
 त्वस्योद्भूतरूपेऽभावात् साध्याभावाधिकरणमिति परित्यज्य साध्य-
 व्यभिचाराधिकरणमित्युक्तं तदर्थश्च साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारनि-
 रूपकाधिकरणत्वम् । अन्तत इति । तादृशधर्मान्तरस्यास्त्ववि-
 सि० मु० ४२

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ।

हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥१३९॥

व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् ।

मप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति—सर्वं इत्यादिना ॥
स्वसाध्येति । स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः
॥ १३८ ॥ १३९ ॥ उपाधेर्दूषकताधीजमाह—व्यभिचार-
स्येति । उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमु-
पाधेः प्रयोजनमित्यर्थः । तथा हि यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपा-
धिस्तत्र शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम्
यथा धूमवान् बह्वेरित्यादौ बह्विधूमव्यभिचारी तद्व्यापकार्द्रे-
न्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्य-
व्यभिचारावश्यकत्वात् । यत्र तु किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य
व्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति ^{नोऽप्युपाधेः} उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्य-
दिनकरी ।

त्यर्थः । नच साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं तथा च
शुद्धसाध्यव्यापके धूमादिनिष्ठव्याप्तेः केवलधूमत्वावच्छिन्नत्वात्
कथं तादृशधर्मान्तरावच्छिन्नधूमादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमार्द्रेन्धना-
दीनामिति वाच्यम् । तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठाभावा-
प्रतियोगित्वरूपस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य लक्षणे प्रवेशो
नतु यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्येत्याशयात् । धूम-
वान् बह्वेरित्यादावयःपिण्डनदानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं
व्यजनवत्त्वादिकं सङ्गाहमेवेति ध्येयम् । अतएव यद्धर्मावच्छिन्न-
त्वघटितनिरुक्तलक्षणस्य तात्पर्यविषयत्वादेव । एतदनुसारेण
निरुक्तलक्षणानुसारेण । स्वस्य साध्यमिति पृष्ठीतत्पुरुषभ्रमं व्याप-
संयितुमाह—स्वं चेति । नभ्यास्तु यदभावेन यद्धदन्यत्वेन वा
साधनवति साध्याभाव उन्नीयते .स उपाधिर्लापवात् । अतएव
जलत्वतेजस्त्वयोस्तदुभयत्वेन रूपेण न कचिदप्युपाधित्वमित्याहुः
॥ १३८ ॥ १३९ ॥ तद्धर्मवत्युपाधिव्यभिचारेण तद्धर्माधि-

भिचारानुमानम् यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रा-
तनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये ^{मित्रातनयत्वं} शाकपाकजत्वव्याभि-
चारित्वादिति । वाधानुनीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताप्राहक-
प्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः । वाधोनीतस्तु
उपाधिर्भवत्येव यथा बहिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण
बह्वावुष्णत्वग्रहे बह्नीतरत्वमुपाधिः । यस्य तूपाधेः साध्यव्याप-
कता संदिह्यते स संदिग्धोपाधिः । पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि
नोद्भावनीयः कथकसंप्रदायानुरोधात् । केचित्तु सत्प्रतिपक्षो-

दिनकरी ।

करणीभूतं यदुपाध्यभावाधिकरणं तद्भूतित्वेन । वायुः प्रत्यक्षः
प्रमेयत्वादित्यादौ तु प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि बहिर्द्रव्ये उद्भूत-
रूपव्यभिचारित्वादित्यादि द्रष्टव्यम् । ननु पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिः ।
नच तस्य लक्ष्यत्वमेव एकाग्रये येषामित्यादिमूलेन प्रदर्शितस्य
लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्राभावात् तत्र हेतौ पक्षेतरत्वव्यभिचारस्य
पक्षमादायैव संभवात् साध्यव्यभिचारस्य तमादायासंभवादत्
आह—वाधानुनीतेति । स्वव्याघातकत्वादिति । उपाधि-
मात्रस्य दूषकत्वव्याप्राप्तकत्वादित्यर्थः । पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे सर्व-
त्रानुमाने पक्षेतरत्वस्योपाधेः संभवादनुमानमात्रोच्छेदापत्त्या
व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेर्दूषकत्वस्यासंभवादिति भावः । ननु
तथापि यत्र साध्यव्यापकताप्राहकं प्रमाणमस्ति तत्र पक्षेतरत्वे
लक्षणातिव्याप्तिर्दुर्बारेत्यत आह—वाधोनीतस्त्विति । वाधेन
पक्षे साध्याभाववत्तया उनीतः साध्यव्यापकत्वेन निश्चित इत्यर्थः ।
संदिग्धोपाधिरपीति । पक्षे साध्यसंदेहेन साध्यव्यापकतासंदे-
हस्य. पक्षेतरत्वे. संप्रदायित्ति. भावः. १. नच. स्वव्याघातकत्वेनातुप-
धित्वादेवानुद्भावनसंभवे संप्रदायमात्रे तद्धेतुत्वकथनमसंगतमिति
वाच्यम् । यत्र साध्यव्यापकताप्राहकतर्कावतारस्तत्र व्यापकव्यभि-
चारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यंभावेन व्यभिचारानुमापकत्वरूपस्य
दूषकत्वस्य व्याघातासंभवात् । सत्प्रतिपक्षोप्रायकत्वेनोपाधेर्दूषकता-
वादिनां मतमाह—केचिच्चिति । इत्येवेति । सत्प्रतिपक्षोप्रा-

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥१४०॥

स्थापनमुपाधेः फलम् । तथा हि अयोगोलकं धूमाभावगद् आर्द्र-
न्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात् । इत्थंच साधनव्याप-
कोऽपि क्वचिदुपाधिः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्या-
दित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् । नचात्र स्वरूपासिद्धिरेव
दूषणमिति वाच्यम् । सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसांकर्यात् । अत्र च
साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः । शब्दोपमानयो-
रिति । वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम् । शब्दो-
पमानयोस्तु अनुमानविधयैव प्रामाण्यम् । तथा हि दण्डेन
गामानयेत्यादिलौकिकपदानि यजेतेत्यादिवैदिकपदानि वा ता-
त्पर्यविषयसारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पद-
कदम्बकत्वात् घटमानयेति पदकदम्बकवत् । यद्वा एते पदार्था-
मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशप-

दिनकरी ।

पकतया दूषकत्वे चेत्यर्थः । अत्र च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वपक्षे च ।
पक्षावृत्तिरिति । पक्षावृत्तित्वे तु पक्षे तदभावेन साध्याभावासाधना-
दिति भावः । गुरुमते लौकिकः शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव
प्रमाण तन्मतनिराकरणायाह—वैदिकेति । अत्र स्वर्गकामो यजे-
तेत्यादिपदत्वेन पक्षता तेन विशेषतः संसर्गसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।
तात्पर्यविषयेति । अत्र ब्राह्मणे विशेष्यादौ यदाधिकरणवससर्गो
तात्पर्यं तदा विषयत्वादिससर्गेणार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं
ससर्गे विशेषणम् । तात्पर्यज्ञाने इतरपदार्थत्वेनेतरपदार्थस्य प्रवेशाद्
घटत्वादिना स्मृतस्य संसर्गो न सिद्ध्येदतः स्मारितेति । स्मारितत्वं
च वृत्त्या घोष्यम् । तेन वस्तुपदात् समवायेनाकाशत्वादिनोप-
स्थापितेन रूपेण संसर्गसिद्धयभावेपि न क्षतिः । हेतौ चायमेति
पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राज्ञः पुरुष इत्यादिभागे राज-
पुरुषयोर्योग्यार्थयोः संसर्गे सात्पर्याभावेन साध्याभावाद् व्यभिचार-
इत्याकाङ्क्षाविशेषणम् । तथेदं पदमनेन सद्वापुससंसर्गेणैतदर्थान्वित-

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

तन्न सम्यग्बिनाव्याप्तियोधं शाब्दादियोधतः १४१

दार्थवद् दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति । एवं गवय-
व्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं असति
वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र
यत्प्रयुज्यते तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनि-
मित्तकम् । यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादि-
त्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्भवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति ।
तन्मतं दूषयति—तन्न सम्यगिति । व्याप्तिज्ञानं विनापि
शाब्दबोधस्वानुभवसिद्धत्वात् न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं
व्याप्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति । किं च सर्वत्र शाब्दस्थले यदि

दिनकरी ।

स्वार्थबोधं जनयत्विति पदवात्पर्यार्थकम् । तेन नाकाङ्क्षाया इतरांश-
वैयर्थ्यप्रसङ्गः । वह्निना सिंचतीत्यादिवाक्ये संसर्गप्रमापूर्वकत्व-
साध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ योग्यतापदम् । नीलो घटो
द्रव्यं पट इत्यादौ नीलः पट इत्यादिभागे नीलपटथोराकाङ्क्षायोग्यता-
सत्त्वेन हेतुसत्त्वाद्भ्यभिचारवारणायासत्तिपदम् । कदम्बपदं चाका-
ङ्क्षादीनां परस्परप्रतियोगित्वलाभाय । अन्यथा साध्यस्य परस्परार्थ-
घटितत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्ति-
विषयविशेष्यकज्ञानस्य प्रवर्तकतया संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमितेरता-
दृशतया कथं प्रवर्तकत्वम् । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्व-
नियमेन प्रमापूर्वकत्वत्वेन प्रमापूर्वकत्वसिद्धावपि पुरोवर्तिविशेष्य-
कारजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तस्मादनुत्पत्तेस्तदर्थं शब्दप्रामाण्यस्वीकार
इत्यत आह—यद्वेति । मिथःसंसर्गेति । तात्पर्यविषयपरस्परसं-
सर्गवन्त इत्यर्थः । तेन नातात्पर्यविषयसंसर्गमादायार्थान्तरम् । ननु
दृष्टान्ते साध्यसिध्यभावात् कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह—दृष्टान्तेऽ-
पीति । ननु सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरमनुमितिरूपकार्यान्यथानुप-
पत्त्या व्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमित्यत आह—किंचेति ।

त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः ।

द्वैविध्यं तु भवेद्भासेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥

व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्यले पदज्ञानं कल्प-
यित्वा शाब्दबोध एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् ॥१४०॥
॥ १४१ ॥ त्रैविध्यमिति । अनुमानं हि त्रिविधं केवला-
न्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षः केव-
दिनकरी ।

कल्पयित्सेति । पदस्मरणं कल्पयित्सेत्यर्थः । बहुधादिशब्देनार्थ-
स्येव बहुधादिरूपेणार्थेनापि बहुधादिपदस्मरणसंभवाद् वाच्यत्वादिव-
द्वापकत्वादिसंबन्धस्यापि स्मारकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् ।
आकाङ्क्षादिज्ञानं कल्पयित्सेत्यपि बोध्यम् । मणिकृतस्त्वेते पदार्थाः
परस्परसंसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वादित्यनुमाने योग्यता
न लिङ्गविशेषणम् लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायकतया योग्यतायाश्च
संशयेऽपि शाब्दबोधदर्शनादतः पृथगेव शब्दो मानमिति वदन्ति ।
मिथास्त्वनुमानमुद्रया शब्दस्य बोधकत्वे घटमानयेति स्वरूपयोग्यम्
घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति स्वरूपायोग्यमिति न स्यात् अनुमा-
नस्योभयत्रापि संभवात् । नचाकाङ्क्षाघटितहेत्वभावान्नानुमितिसत्प्रेति
वाच्यम् । आकाङ्क्षाधमेणानुमितिसंभवात् विषयावाधाघ तस्याः
प्रमात्यान् शब्दप्रामाण्ये च स्वभावान्न तादृशशब्दस्य बोधकत्वनि-
त्याहुः । परे तु घटात् पृथगित्यादौ घटावधिकपृथक्त्वप्रकारेण निर-
वच्छिन्नविशेष्यताकः पृथक्त्वाधयस्य शाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्धः
स चास्माकं तादृशानुपूर्विकपदज्ञानत्वेन तादृशशब्दबोधं प्रति हेतु-
त्वाद्दुपपद्यते । वैशेषिकाणां तु पृथक्त्वं घटावधिकं घटपदसाक्षात्-
पृथक्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन न तन्निर्वाहः । पञ्चविधया पृथ-
क्त्वस्य भानेऽपि तदाश्रयस्वामानात् । नच पटं पक्षीकृत्य पटो
पटावधिकपृथक्त्ववानित्यनुमित्या तन्निर्वाह इति वाच्यम् । पटादि-
निष्ठविशेष्यतायास्तत्र पक्षतावच्छेदकीभूतपटत्वावच्छिन्नतया निरव-
च्छिन्नविशेष्यताकतादृशशब्दबोधसमानाकारकत्वस्य तथाप्यनिर्वा-
हादित्यादिरिति दिङ् ॥ १४० ॥ १४१ ॥ तत्र तेषु मध्ये । अस्-

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादिहोच्यते ।

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥१४३॥

लान्वयी यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ तत्रहि सर्वस्यै-
वाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्त्वम् । असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी यथा
पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ तत्रहि जलादित्रयो-
दशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् ।
सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा बद्धिमान् धूमादित्यादौ
तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलदादेश्च सत्त्वादिति । तत्रहि
व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं
निर्वक्ति—साध्याभावेति । साध्याभावव्यापकीभूताभावाप्र-
तियोगित्वमित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । यत्संबन्धेन यदवच्छिन्नं
प्रति येन संबन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्संबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात् तत्संबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति । इत्थं
च यत्र विशेषणतासंबन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धात्यन्ताभावे
गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावाः सिद्ध्यति । यत्र

दिनकरी ।

द्विपक्ष इति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यक इत्यर्थः । यथाश्रुते
सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् । अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य च प्रमेयत्वाद्दौ
सत्त्वाहक्षणसमन्वयः । नचैतन्न संभवति प्रमाविषयत्वरूपस्य तस्य
नानात्वेनाननुगमादिति वाच्यम् । प्रमात्यस्यैव परम्परासंबन्धेनानु-
गतत्वात् । इत्थंच प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वभ्रमेऽपि केवलान्वयित्व-
मेवेति मन्तव्यम् । असत्सपक्ष इति । सिद्धसिद्धिव्याघाताद्-
त्राप्यगृहीतहेतुसहचारं यद्व्यतिरेकिसाध्यं तत्कत्वमर्थो बोध्यः ।
सत्सपक्षेति । गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः । यत्संबन्धेन
यदवच्छिन्नं प्रतीति । यत्संबन्धावच्छिन्नयद्भावावच्छिन्नव्याप्यता-
निरूपितव्यापकता गृह्यते इत्यर्थः । इतरव्याप्यतेति । इतरस्य
व्याप्यतेत्यर्थः । तादात्म्येनेतरव्यापकतेति पाठे तादात्म्यसंबन्धा-

तादात्म्यसंबन्धेनेतरव्यापकता गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तु तादा-
त्म्यसंबन्धेनेतरस्याभावः सिध्यति स एवान्योन्याभावः। एवं यत्र
संयोगसंबन्धेन धूमं प्रति संयोगसंबन्धेन वह्नेर्व्यापकता गृह्यते
तत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नयभावेन जलहृदे सं-
योगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति । अत्र च

विगकरी ।

वच्छिन्ना या इतरनिष्ठव्यापकतेत्यर्थः । तादात्म्यसंबन्धेनेति ।
तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः सिध्यतीत्यर्थः । येन
संबन्धेन व्याप्यता गृह्यते इत्यनुक्तौ तु तादात्म्येनेतरस्य व्यापकता
यत्र गृहीता तत्रेतरात्यन्ताभावस्य सिद्धिः स्यादिति भावः । संयोग-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नयभावेनेति सावधारणम् । तेन
संबन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन न तत्सिद्धिरित्यर्थः । अनेन च
येन संबन्धेन व्यापकता गृह्यते इत्यस्य फलं सूचितम् । प्रदर्शितरीत्यैव
येन रूपेण यद्वच्छिन्नेत्यनयोरपि प्रयोजनमूह्यम् । ननु साध्यसाधन-
सहचारक्षानाभावात् कथं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यत आह—अत्र
चेति । तथा च व्यतिरेकसहचारेणैव व्यतिरेकव्याप्तिप्रहात्रान्वय-
सहचारप्रहापेक्षेति भावः । ननु साध्यप्रसिद्धिं विना तदभावाहाने
व्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्भेदत्वं स्यात् । साध्यसिद्धौ च सिद्धसाधनमिति
चेन्न । साध्यस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्य-
प्रतीतेरसिद्धत्वान्न सिद्धसाधनम् पक्षतावच्छेदकनानात्व एवांशतः
सिद्धसाधनस्य दोषत्वात् । अत एयानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र वागिति-
बुद्धेरुद्देश्याया अनित्यत्वस्य सिद्धत्वेनांशतः सिद्धसाधनमिति ।
ननु तथापि घटः कथं पक्षः साध्यस्य निश्चयेन तत्संदेहसिपाधयिप-
थोरभावादिति चेन्न । यतः सर्वा पृथिवीतरभिन्ना न वेति संशयस्य
वत्प्रकारसिपाधविपायाश्च घटविषयत्वाद्घटत्वेन विशेषदर्शने सिद्धौ
वा तेन रूपेण संशयसिपाधयिपे न भवतः पृथिवीत्वेन तु भवत
एवेति । ननु पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतर-
भेदसिद्धौ व्यतिरेकवैयर्थ्यमिति चेन्न । अन्यव्याप्तेरमहे व्यतिरेक-

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ।

व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् । केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम् । यत्र व्यतिरेकसहचाराव्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता पश्चात् पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ अर्थापत्तिरिति । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरं केचन मन्यन्ते । तथा दिनकरी ।

व्याप्तिस्फूर्तिदशायां व्यतिरेक्यनुमितिजननसंभवेन व्यतिरेक्यनुमानप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । आचार्यमतमाह—केचिरित्यति । व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचारनिरपेक्षव्यतिरेकसहचारेण । अन्वयव्याप्तिरेवेत्येवकारेण व्यतिरेकव्याप्तेर्व्युदासः । नन्वेवं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपकारणभावान् कथं व्यतिरेक्यनुमितिरत आह—नत्विति । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यस्यानुमितावित्यादिः । नन्वान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे कथं व्यतिरेकीति व्यवहार इत्यत आह—यत्रेति । ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वमित्यादौ साध्यस्वतरेभेदादेरप्रसिद्धत्वात् कथं व्यतिरेकसहचारग्रह इत्यत आह—साध्यप्रसिद्धिस्तित्यति । ननु घटादौ साध्ये निर्णयते कथं तत्रेतरभेदानुमितिरत आह—पश्चादिति । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमिती सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अत्र चान्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानादेशान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्वैतुल्ये मानाभावः । नच व्यतिरेकसहचारेणेत्यत्र प्रयोजकत्वं तृतीयार्थः, तद्य नानुपपन्नम् । अन्वयव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारज्ञानिरासद्वारा व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तत्र प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । व्यतिरेकसहचारग्रहेऽप्यधिकरणान्तरे व्यभिचारज्ञानादाववर्ध्यान् । तदधिकरणीयव्यभिचारज्ञानिरासद्वारा तत्र तस्मिन्प्रयोगित्वमित्यपि न, तदधिकरणे साधनाभावग्रहमात्रेणैव तदधिकरणीयव्यभिचारज्ञानिपृच्छेरित्यक्षरमो वदन्तीत्यनेन सूचितः ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ केचन. नीमांसकाः । तदपि

व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चारितार्था हि सा यतः ॥१४४॥

सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते ।

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥१४५॥

हि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति । तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते । तथा हि यत्र जीवित्वस्य बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते, इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद् भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति । अभावप्रत्यक्षस्वानुभविकत्वादनुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम् । किं चानुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात् प्रत्यक्षत्वम् ज्ञानस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था । एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेतग्राहकशब्दसारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्तर्भावात् । यत्रच व्याप्त्यादिग्रहस्तज्ञानुभितिरेवेति ॥ १४४ ॥

सुखं निरूपयति—सुखं त्विति । काम्यमभिलाषविषयः धर्मणेति । धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । दुःखं निरूपयति—अधर्मेति । अधर्मत्वेन दुःखत्वेन

दिनकरी ।

अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमपि । दिवा न भुङ्क्ते इत्यादावित्यादिना मयूरः पर्वतेतरस्मिन् न नृत्यति नृत्यति चेत्यस्य संग्रहः । नन्वेतद्वाक्यान्मयूरः पर्वते नृत्यतीति ज्ञानमुत्पद्यते न त्वेतद्व्यतिरेकिणः संभवति पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणादिति क्यनार्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति चेन्न । मयूरनृत्यं पर्वताधिकरणकं पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वतत्ववदित्यन्यव्यतिरेकिणैव पर्वताधिकरणकमयूरनृत्यज्ञानसंभवात् ॥ १४४ ॥ अधर्मत्वेनेति । इदं च प्राचां मतेनोक्तम् । नवीनमते तु निर्दि-

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥ १४६ ॥
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ।
तद्देतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥

कार्यकारणभाव इत्यर्थः । प्रतिकूलमिति । दुःखत्व-
ज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ इच्छां
निरूपयति—निर्दुःखत्व इति । इच्छा द्विविधा फल-
विषयिणी उपायविषयिणी च । फलं तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र
फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएव पुरुषार्थः संभवति
यद् ज्ञातं सत्स्ववृत्तितयेष्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् ।
इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्ट-
साधनताज्ञानं कारणम् ॥ १४६ ॥ चिकीर्षेति । कृतिसाध्य-
त्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषयिणीच्छा चिकीर्षा । प्राक् कृत्या
साधयामीति तदनुभवात् । चिकीर्षा प्रति कृतिसाध्यताज्ञान-
विनक्ती ।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या भगवति नित्यसुखसिद्धौ धर्मस्य कार्य-
तावच्छेदकं जन्यसुखत्वं सुखत्वावान्तरजातिर्ब्रह्मेति बोध्यम् ॥ १४५ ॥
तत्र तयोर्मध्ये । अतएव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव ।
पुरुषार्थः संभवतीति । सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः संभव-
तीत्यर्थः । ननु यज्ज्ञातमित्यादेः स्याद्विषयकज्ञानजन्येच्छाविषय-
त्वमर्थः । तथाचोपायेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञान-
जन्येच्छाविषयत्वादेव आह—इतरेच्छेति ॥ १४६ ॥ कृति-
साध्यताज्ञानमिति । ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्यात्तद्व्येष्टे चिकीर्षां
प्रति हेतुत्वे मानाभावः । यद्दुर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्दुर्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः कृत्तत्वात् कृतिसाध्यताकत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः संभवामिति चेन्न ।
यत्र कृतिसाध्यताकत्वेनेष्टसाधनत्वं न गृहीतमपि तु शुद्धताकत्वेन
कृतिसाध्यत्वं शुद्धताकत्वेन चैष्टसाधनत्वं गृहीतं तत्रापि प्राक्प्रकार-

बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका ।

मिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् । तद्वेतुरिति । अत एव
वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावात्तच्चिकीर्षा ॥ १४७ ॥ बल-
वद्विष्टेति । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकमतो मधुवि-
दिनकरी ।

प्रवृत्तेरानुभविकतया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्नि-
र्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वान् ।
अथ कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ चिकीर्षानु-
त्पादान् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानामात्र इति
चेन्न । कृतिसाध्यत्वाभावात्तद्व्याप्यतद्वच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्ध-
कत्वकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लापवान् । इष्टसा-
धनताज्ञानमिति । अन्यथा निष्कलत्वज्ञानेऽपि चैववन्दनादौ
चिकीर्षापत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—पाकविशेष्यकेष्टसाध-
नताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न पाकादिगोचरचिकीर्षात्वं कृतिसा-
ध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनविरहान् पाको जायतामितीच्छाया
असंप्रहापत्तेश्च किंतुपाकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकेच्छात्वं पाकसाध्यं
सुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारधारणाय मुख्येति । इष्टसाधन-
तेत्यत्रेच्छा स्वरूपसती विशेषणम् । तेनेच्छाज्ञानशून्यकालेऽपि
चिकीर्षानिर्वाहः । अतएव कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव ॥ १४७ ॥
बलवद्विष्टेति । द्विष्टं द्वेषविषयीभूतम् । द्वेषश्च दुःखे तादृश्येण
ज्ञानात् । सर्पादौ तत्साधनताज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं जातिविशेषः ।
प्रतिबन्धकमिति । ननु बलवद्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वे चैत्रस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा
मैत्रस्य तादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञानवत्
इच्छाप्रवृत्त्योरेणुपपत्तिः । एवं चैत्रस्यैव कालान्तरे तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि ।
नच तत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छां प्रति प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषी-
यबलवद्विष्टजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते यत्पुरुषस्य यदा
न कापि द्वेषस्तत्कालतत्पुरुषान्तर्भावेन तादृशज्ञानप्रतिबन्धकत्वसा-
कल्पनात् तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्धया वदमावरूपकारणस्या-

तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं^{निरूपकप्रति} कस्यचिन्मते ॥ १४८ ॥

पसंपृक्तात्रमोजने न चिकीर्षा । बलवद्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये ।
तदहेतुत्वेति । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः ।
दिनकरी ।

भावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्पुरुषस्य यदागम्यागमन-
जन्यनरके बलवद्वेषस्तदा तत्पुरुषस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमन-
गोचरवत्पुरुषीयवत्कालीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषवत्कालान्त-
र्भावेण तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तत्र वत्पुरुषीयागम्यागमन-
गोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति चेन्न । तद्धर्मप्रकारक-
द्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वरूप-
नेनोच्चापत्यभावात् । तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृश-
द्वेषाभावस्तादृशद्वेषोत्तरवद्गोचरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञाना-
भावः कारणम् । बलवद्वेष इति । पाकादिगोचरेच्छायां बलवद्वेष-
विषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरो द्वेषः प्रतिबन्धकः । पूर्वोक्त-
प्रतिबन्धकद्वयकरुणापेक्षया लाघवादिति भावः । यत्र चोत्कट-
मुखोत्कटदुःखजनकत्वमेकस्मिन् कर्मणि गृहीतं तत्र सत्प्रतिपक्षस्यल-
इवेच्छाद्वेषयोरनुत्पत्तेस्तन्मते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेने-
च्छोत्पादापत्तिः । नच यत्र बलवद्विष्टसाधनत्वज्ञानेन तृतीय-
क्षणे द्वेषो जनितस्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तवापीति वाच्यम् ।
तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् । क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णयत्वादित्यन्ये
इत्यनेनाखरसः सूचितः । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति ।
अद्यापि तद्धर्मप्रकारकद्वेषोत्तरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानं
कारणम् तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायां तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारण-
मिति निष्कर्षो बोध्यः । मूले कस्यचिन्मते इत्यनेनाखरसः सूचितः ।
नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वं, बलवद-
निष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशेष्यताशालित्वादेस्तादृशनिरू-
प्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौरवात्तदपटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाना-
माद्यत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम् । नचामाप्पज्ञानानारकन्दिबलव-
दनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यनिश्चयानारकन्दिबलवदनुब-

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्वेषस्य कारणम् ।

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥

॥ १४८ ॥ द्वेषं निरूपयति—द्विष्टेति । दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयकदुःखजनकेपाकादौ न द्वेषः । प्रयत्नं निरूपयति—प्रवृत्तिरिति । प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात् प्रयत्नस्त्रिविध इत्यर्थः ॥ १४९ ॥

दिनकरी ।

न्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् । बुद्ध्यादौ बलवद्विष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरुदयाद्बलवद्विष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्तदनुबन्धित्वसंशयस्यापि च कारणतायाश्च वाच्यतया च विपरीतगौरवादिति । नच बलवद्विष्टानुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् न कलत्रं भक्षयेदित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलवद्विष्टसाधनविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । अत्र यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाशाद् भवत्येव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा, यत्र फलेच्छादिक्रमेणैषामुत्पत्तिस्तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा, एवमन्यत्रापि, आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति बलवद्विष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न युक्तम् । न युक्तं च बलवद्विष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं तथापि द्वित्रिक्षणान्तरितेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरुदयस्यानुभविष्यतया ज्ञानयोरेव न यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य चावश्यकत्वमिति ध्येयम् ॥ १४८ ॥ तेन द्वेषे बलवत्त्वविशेषणेन । प्रवृत्तिरित्यादि । प्रवृत्तित्वं च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । निवृत्तित्वं च द्वेषजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । जीवनयोनियत्नत्वं च साहजिकप्राणसंचारविषयकयत्नत्वम् ॥ १४९ ॥ ननु बलवद्वि-

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ।

चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥ १५० ॥

चिकीर्षेति । मधुविपसंपृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावात् प्रवृत्तिरिति भावः । कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्वलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति । कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः । तथाहि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति, सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या, इच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् । चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा । तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं चिकीर्षायां तद्वारा च प्रवृत्तौ हेतुः, न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः, कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः । ननु कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न । तदभावापेक्षया कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य लघुत्वात् । नच द्वयोरेव हेतुत्वं, गौरवात् । ननु त्वन्मतेऽपि मधुविपसंपृक्तान्नभोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न । स्वविशेषणवत्ता-

दिनकरी ।

ष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वे मधुविपसंपृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—मध्विति । चिकीर्षाभावादिति । चिकीर्षा प्रति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वादिति भावः । कृतिसाध्यताज्ञानादिवदिति । अन्यथा कृतिसाध्यताज्ञानादेरपि चिकीर्षाचामेव हेतुत्वं स्यात् तत्र तु प्रवृत्तौ, व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति तु प्रकृतेऽपि समानमिति भावः । प्रभाकर-मवमाह—कार्यताज्ञानमिति । सा च चिकीर्षा च । तद्वारा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाद्वारा । द्वयोरेवेति । एवकारोऽप्यर्थे । स्वविशेषणेति । स्वं प्रवर्तमानः पुरुषस्तद्विशेषणं काम्ये कामता नित्ये कालशौचादि, तद्वत्ता पक्षे तत्संबन्धः, तस्य प्रतिबन्धानं ज्ञानमित्यर्थः । तस्य कार्यताज्ञानहेतुता लिङ्गज्ञानविधया । तथाहि पाप्मो मत्कृतिसाध्यः मत्कृतौ विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनरत्ना-

दिनकरी ।

दित्यनुमानम् । अत्र मदिष्टसाधनत्वमात्रोपादाने वृष्ट्यादौ व्यभिचार इति सत्यन्तम् । मदिष्टसाधने परकृतपाकादौ व्यभिचारवारणाय मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदम् । श्रमे व्यभिचारवारणाय मदिष्टसाधनत्वादिति । मदीयश्रमस्य मच्छत्रोरिष्टसाधनत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतस्तत्रापि मदिति । नच स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमन्वया नान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तेस्तद्योक्तानुमानान्न सिद्धमिति वाच्यम् । स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव साध्यत्वात् । एवंच हेत्वापि मत्कृतिं विनेत्यत्र स्वेच्छाधीनत्वं मत्कृतिविशेषणं देयम् । अन्यथाऽन्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यमदिष्टसाधने नान्तरीयकजलसंयोगाद् व्यभिचारपत्तेः । एवं सति स्वेच्छाधीनमत्कृतिघटितहेत्वभावाद्देव श्रमे व्यभिचारवारणसंभवाद् विशेष्यदलप्रयोजनं यद्यपि न संभवति तथापि नीलधूमादिवद्वैतन्तरत्वाद्दोषः । एवमहमिदानीं तनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचादिमत्त्वादित्यनुमानम् । यो द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचादिमान् स तत्कालीनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दन इति सामान्यतो व्याप्तिरिति । नचैवंरीत्येष्टसाधनत्वहेतुकानुमानसंभवेऽपि पक्षे स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं न संभवति इष्टसाधनत्वस्य यागनिष्ठत्वेन पुरुषविशेषणत्वाभावान् इच्छायाश्च पुरुषविशेषणत्वेऽपि तस्यालिङ्गत्वासंभवात् लिङ्गघटकत्वेऽपि पक्षे तद्वत्ताज्ञानानिर्नाहकत्वादिति वाच्यम् । काम्यसाधनताज्ञानस्यापि पक्षे यागादौ स्वविषयसाधनत्वरूपकामनासन्ध्याज्ञानात्मकत्वात् । वस्तुतस्तद्वत्ताज्ञानं तत्सन्ध्याज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न तु पक्षोऽपि तत्रान्तर्भूत इति काम्यसाधनताज्ञानस्यापि कामनासन्ध्याज्ञानात्मकत्वात् कामनाज्ञानात्मकतया वानुपपत्त्यभावान् । ननु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं इष्टसाधनताज्ञानस्य कालेऽपि पाके स्वविशेषणकृत्वादिघटितहेत्वन्तराद्यत्र कार्यताशुभितिर्यथा पाकः स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यः श्रमादिभिन्नत्वे सति मत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात्, यद्वा स्वेच्छाधीनम-

प्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । काम्ये हि पाक-
यागादौ कामनास्वविशेषणं ततश्च बलवदनिष्ठाननुबन्धिकात्म्य-
साधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानं ततश्च प्रवृत्तिः । तृप्तश्च भोजने न
प्रवर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् । नित्ये च
शौचादिकं पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्य-
ताज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिः । ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनि-
दिनकरी ।

कृतिं विनाऽसत्त्वादिति तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—काम्ये
हीति । कामना यागपाकादिगोचरकामना । क्वचित्तथैव पाठः ।
तथाच स्वविशेषणेत्यत्र विशिष्य तादृशकामनारूपमेव स्वविशेषणं
वाच्यम् । एवं विशेषणवत्त्वमपि स्वविषयसाधनत्वरूपं वाच्यम् ।
तेन न स्वेच्छाधीनेत्यादिद्वितीयाद्यैतुज्ञानजन्यकार्यतानुमितिस्यले प्रवृ-
त्त्यापत्तिरिति भावः । ननु काम्यसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्य
प्रवर्तकत्वे मधुविषसंगृह्णान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह—
ततश्च बलवदनिष्ठेति । तथा च स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने
बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविषयकत्वं विशेषणं देयमिति भावः । ननु
तृप्तस्यापि भोजने प्रवृत्त्यापत्तिस्तस्याप्यतीतभोजनकामनापटितलि-
ङ्गजन्यकार्यताज्ञानसत्त्वादत आह—तृप्त्येति । कामनायास्त-
दानीं पुरुषविशेषणत्वाभावादित्यर्थः । तथाच स्वविशेषणेत्यत्र तदा-
नीतनतरं विशेषणं देयमिति भावः । ननु स्वेच्छाधीनमत्कृतिव्य-
तिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादिलिङ्गज्ञानजन्यकार्यताज्ञानात् स-
न्ध्यानन्दने प्रवृत्त्यापत्तिः कृतेरपि स्वविशेषणत्वाद्त आह—नित्ये
शौचादिकमिति । आदिना विहिततरुर्मन्त्रादिस्य परिग्रहः । नच
फालस्य कथं पुरुषविशेषणत्वमिति वाच्यम् । स्ववृत्तिजीवनतत्त्व-
संग्रन्धेन सम्य पुरुषविशेषणत्वात् विहितकालजीवित्वादेर्वाऽऽदिप-
देन महयान् । तथाच नित्यगोचरप्रवृत्तिस्यले स्वविशेषणपदेन
विशिष्यतत्कालीनशुचिन्त्यादिरूपविशेषणमेव ग्राह्यमिति न पूर्वोक्त-
विप्रसङ्ग इति भावः । नैयायिकः शङ्कते—नन्यति । तदपेक्षया
बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञा-

प्राननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु,
बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखा-
जनकत्वं बलवद्विषयविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न । इष्टसाधनत्व-
कृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्जातुमशक्यत्वात् साध्यत्वसाधनत्वयो-
र्विरोधित्वात् । असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य च साधनत्वम् ।

दिनकरी ।

नापेक्षया । लाघवेनेति । नियमादिघटितजन्यत्वापेक्षया विषय-
त्वस्य लघुत्वादिति भावः । ननु बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं न हेतुः
कचिद्ब्रह्मायाससाध्ये बहुतरस्यापि दुःखस्याबलवत्त्वात् क्विदल्पस्य
बलवत्त्वादानुगतस्याबलवत्त्वस्य बलवत्त्वस्य च दुर्वचत्वादित्यत
आह—बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं वेति । इष्टोत्पत्तीति । इष्टो-
त्पत्तिनान्तरीयकं यदुःखं तदपेक्षयातिरिक्तं यदुःखं तदजनकत्व-
मित्यर्थः । एतेन मधुविषसंपृच्छान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरपास्त्या ।
इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तस्य मरणदुःखस्य तेन जननान् ।
अत्र केचित्—मुखमात्रजनके कर्मणीष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखम-
प्रसिद्धमिति तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इति । तदयुक्तम् । कष्टं कर्म-
तिन्यायेन सुखजनके कर्मणि दुःखजनकत्वनियमेनाप्रसिद्ध्यभावात् ।
मिश्रास्त्विष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखाजनकत्वमुक्तस्यार्थ इति
नाप्रसिद्धिरित्याहुः । नन्वेवं सति नरकसाधनत्वेन प्रमिते परदारधि-
गमनादौ रागीत्कट्यान्न प्रवर्तेत इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखज-
नकत्वेन तस्य निश्चयादित्यत आह—बलवद्वेपेति । द्वेपे च
बलवत्त्वं जातिविशेषः । अतएव रागान्धस्य यदागम्यागमनादिजन्य-
दुःखे न वादृशो द्वेपस्तदा तद्वेतावपि प्रवृत्तिः । साध्यत्वसाधनत्वयो-
र्विरोधमुपपादयति—असिद्धस्य हीति । आद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य
पाकादेरित्यर्थः । सिद्धस्य अनाद्यक्षणविशिष्टस्य । कृत्यव्यवहितो-
त्तरक्षणसंबन्धित्वपदितस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकोत्पत्तिक्षण एव
पाकवृत्तित्वात् कालान्तरभाव्योदनादिकलसाधनत्वस्योदनाव्यवहि-
तपूर्वक्षणसंबन्धित्वघटितस्य चोत्पत्तिक्षणे पाकावृत्तित्वात् तयोरे-
कक्षणावच्छेदेनैकत्रावृत्तित्वरूपविरोधादिति भावः । यद्यपि काला-

नचैकमेकैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते तस्मात्कालमेदादुभयं ज्ञायत इति । मैवम् । लाघवेन बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् । नच साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः, यदा कदाचित् साध्यत्वसाधनत्वयो-
दिनकरी ।

न्तरभाव्योद्दनाप्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिघातच्छेदकधर्मवत्स्वरूपमोद्दनासाधनत्वमाद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टेऽपि पाके संभवतीति कथं विरोधस्तथापि स्वरूपयोग्यमिदं न फलोपघायकमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्यनुदयेन फलोपघायकत्वरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैव संशयसाधारणस्य प्रवृत्तिकारणत्वं वाच्यम् । पूर्वोक्तं फलोपघायकत्वं चानक्षणविशिष्टे यागादौ न संभवतीति भावः । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधं व्युत्पाद्यतयोरैकज्ञानविषयत्वं न संभवतीत्याह—नचैकमेकैकदेति । अथान्यवृत्तिपदार्थस्य स्वस्वावच्छेदकानवगाहिज्ञानं न संभवति । मूले वृक्षः संयोगीत्येव प्रतीतेः । तथाच साध्यत्वसाधनत्वयोरपि स्वस्वावच्छेदकसिद्धत्वासिद्धत्वविषयकमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः सिद्धश्च पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानं समूहालम्बनरूपं वाच्यम् । तद्य न संभवति सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं विरोधित्वादि-
त्यभिमानः । तस्मात् कालमेदादिति । नचेदानीमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः अग्रे च सिद्धः पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । इदानीन्तनाप्रेतनकालयोरननुगमान् । प्राणित्वस्यापि पुरुषविशेषणत्वेनाहमिदानींतनकृतिसाध्यविषयमक्षणः प्राणित्वादित्याद्यनुमिधिसंभवाद्धिपमक्षणसाधारणं स्वविशेषणयत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानमिति घटवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनता-
शौचाद्यन्यतरलिङ्गप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं प्रवर्तकं वाच्यम् । तदपेक्षया बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताविषयकार्यतामानम-
त्तिच्छिविति तदेव काम्यनित्यसाधारणकारणत्वेन फलस्यैव इत्यभि-
प्रायेण प्रामाण्यमवतं दूषयति—मैवमिति । साध्यत्वसाधनत्व-
योर्विरोधं दूषयति—नचेति । न हीत्यर्थः । यदा कदाचि-
दिति । यत्किंचित्कालीनस्य साध्यत्वस्य यत्किंचित्कालीनेन

रविरोधादेकदा साध्यत्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात् । नव्यास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकमनागते तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसंधाय तत्र प्रवर्तते तेनैदनकामस्य तत्साधनत्वाज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः तादृशश्चाहमिति प्रतिसन्धाय पाके प्रवर्तते इत्याहुः । तन्न । स्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवने कामोद्भेदादिना संभोगादौ च तदभावात् । इदं तु बोध्यम्—इदानींतनेष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्तकम् । तेन भावियौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिः तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् । एवं वृषथ भोजने न प्रवर्तते तदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात् । प्रवर्तते च रोपदूषितचित्तो विपादिमक्षणे तदानीं बलदिनकरी ।

साधनत्वेन विरोधाभावादित्यर्थः । तथाचैककालीनकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधेऽपि न क्षतिस्तथाज्ञानस्यास्याभिः कारणत्वानङ्गीकारात् किंतु निर्विशेषितयोः सामान्यतः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्ज्ञानस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारादिति भावः । तादृशं च ज्ञानं संभवतीत्याह—एकदेति । इदं च ज्ञानान्वयि । ज्ञानाग्ज्ञानसंभवात् । मूलाद्यनवगाहिनोऽपि वृक्षः संयोगीति ज्ञानस्यानुभविक्तया अव्याप्यवृत्तेर्ज्ञानं स्वावच्छेदकविषयकमेवेति नियमे मानाभावात् पूर्वोक्तदोष इति ध्येयम् । प्रामाकरानुयायिनवीनमतमाह—नव्यास्त्विति । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे प्रत्यक्षस्य पक्षज्ञानाभावेनानुमितेश्चासंभवादिति भावः । तदभावात् यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदृष्टं तादृशत्वज्ञानाभावात् । नन्विष्टसाधनत्वाज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वे भावियौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—इदं तु बोध्यमिति । इष्टसाधनत्वादीत्यत्रादिपदोपगृहीतस्येदानींतनकृतिसाध्यत्वपटकृताविदानींतनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—तेन भावीति । इष्टसाधनत्वपटकेच्छायां तद्विशेषणस्य प्रयोजनमाह—एवं वृष इति । षडषदनिष्टेत्यत्र षडवहोपे तद्विशेषणप्रयोजनमाह—प्रवर्तते चेति ।

वदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानात् । नचास्तिकस्यागम्यागमनशुश्रुषधा-
दिप्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वधुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञाना-
दिति वाच्यम् । उत्कटरागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात् ।
शृङ्खादौ तु कृतिसाध्यताज्ञानाभावात् चिकीर्षाप्रवृत्तौ किंत्व-
ष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् । कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या ।
दिनकरी ।

प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः पूर्वम् । नरकसाधनत्वज्ञानादिति । नरकरूपबलवद-
निष्टसाधनत्वज्ञानादित्यर्थः । उत्कटरागादिनेति । अगम्याग-
मनादिसुप्ते उत्कटरागादिनेत्यर्थः । नरकेति । बलवदनिष्टेत्यर्थः ।
तिरोधानात् । अनुत्पादनात् । वादशसुप्ते उत्कटरागसत्त्वेऽगम्या-
गमनजन्यनरके बलवद्वेषानुदयादिति भावः । प्रवृत्तिरूपेति ।
कृतिसाध्यताज्ञानमित्यत्र प्रवृत्तित्वेन कृतेः प्रवेश इत्यर्थः । स्वेच्छा-
धीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्ववादिमणिकृन्मतेऽपि स्वेच्छाधीनत्वं
कृतिविशेषणं प्रवृत्तिरूपकृतिलाभायैवेति भावः । इत्थंच तद्व्यापा-
रीभूतेच्छापि प्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारिका बोध्या ज्ञानेच्छायोः समानप्र-
कारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावादिति । तेन प्रवृत्तिप्रवेशेन । प्राणपञ्चक-
संचारे न प्रवृत्तिरिति । नच प्राणानामतीन्द्रियतयोपादानप्रत्यक्षा-
भावादेव न प्राणोपादानकसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
प्राणयदनाद्युपादानकप्राणसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणायैव प्रवृ-
त्तिसाध्यताज्ञानहेतुत्वानीकारात् । यद्यपि प्राणसंचारावृत्तिविशे-
ष्यतासंयन्धेन कृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वानीकारादेव तथाप्रवृत्तिवारणं
संभवति तथापि घटादौ जीवनयोनिधनसाध्यत्वधनात्प्रवृत्त्यापत्ति-
वारणाय प्रवृत्तिसाध्यत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वमात्रदयकमिति ध्येयम् ।
एतेन प्राणसंचारे प्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि
प्रवृत्तिसाध्यत्वधमान् प्राणसंचारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्बलित्यपास्तम् । नच
प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि भोजननान्तरीयके धमे साध्यतया
प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्बारेति वाच्यम् । वादशधमे चिकीर्षाविरहादेव
प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः । तत्र चिकीर्षाविरहश्च धमस्य दुःखरूपतया दुःख-
त्वज्ञानस्वेच्छाप्रतिबन्धकत्वमेच्छासामान्यसामग्रीविरहादेव । एतेन

तेन जीवनयोनियत्तसाध्ये प्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः । इत्थंच
दिनक्री ।

नान्तरीयकग्रमे प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य
हेतुत्वं वाच्यमिति मण्डिच्छन्मवमपास्तम् । नच मुखे प्रवृत्तिसाध्यता-
ज्ञानेच्छयोः सत्त्वात् तत्र साध्यताख्यविषयतासंयन्धेन प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति वाच्यम् । साध्यतया प्रवृत्तिं प्रति फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वात् । वस्तुतस्तु तत्तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंयन्धेन ज्ञानं प्रति तत्त-
द्धर्मभेदस्य हेतुतायास्तत्र व्ययस्थापितत्वात् तत्र च कार्यतावच्छे-
दकक्रोटौ ज्ञानत्वस्थाने गुणत्वमेव निवेशनीयम् । एवंच सुरत्वान्य-
वृत्तिविषयतासंयन्धेन गुणत्वस्य कृतिसाध्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकी-
भूतं यत्साध्यताख्यविषयतासंयन्धेन प्रवृत्तित्वं तद्व्यापकतया तदव-
च्छिन्नजनकसुरत्वभेदस्य सुरत्वेऽमात्रादेव न तत्र साध्यताख्यवि-
षयतावच्छेदकतया प्रवृत्त्यापत्तिः व्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या
फलजनने व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या अपेक्षितत्वात् अनयैव
च रीत्या प्राणसञ्चारत्वे श्मत्त्वे च साध्यताख्यविषयतावच्छेदकता-
संयन्धेन प्रवृत्तिवारणं बोध्यम् । एतदेव हृदि निघाय प्राणसञ्चारस्य
प्रवृत्त्ययोग्यत्वादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति मिश्रैरभिहितमिति दिक् ।
इत्थं चेति । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वादिषियो हेतुत्वे चेत्यर्थः ।
इष्टसाधनत्वादीत्यादिना बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वयोः
परिमहः । अत्र च निष्फले प्रवृत्त्यभावादिष्टसाधनत्वस्वेष्टसाधनेऽपि
मधुविषसशृङ्गाभोजनेऽप्रवृत्तेर्बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य कृत्यसाध्ये
सुमेदशृङ्गाहरणादावप्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्वस्य च ज्ञानं प्रवृत्तिहेतुं तच्च
विधित इतीष्टसाधनत्वादिकं विध्यर्थं इति भावः । ननु भावियौव-
राभ्याद्वा प्रवृत्तेर्वाारणायेदानींवनकृतिसाध्यताज्ञानादेः प्रवर्तकत्व वा-
च्यम्, तच्च न विधिवाक्यात्, ततः शक्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्व-
प्रकारकज्ञानस्वेवोत्पत्तेरिति कथं प्रवर्तकज्ञानं विधित इति । अत्र
वदन्ति—न विधिः साक्षान् प्रवर्तकं ज्ञानमुत्पादयति किंतु विधि-
वाक्यादिष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे चावगते किमिष्टमित्याद्याह्याया
स्वर्गकामादिपदसमभिव्यादायां स्वर्गसाधनमिति ज्ञानमानुमानिकं

दिनकरी ।

मानसं बोत्पद्यते, अन्यथा विशेषरूपेण फलज्ञानाभावात् प्रवृत्त्यनु-
पपत्तेः । एवमिदानींतनत्वान्तर्भावेण कृतिसाध्यत्वादिज्ञानमनुमाना-
दिति । अतएवोक्तं मणिकृतापि “एवं विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं
प्रवर्तक”मिति । अत्र भट्टपादाः—लोके प्रवृत्तिर्द्वेषा स्वेच्छाधीना
परप्रेरणान्या च । तत्राद्यायां प्रवर्तनाया अनुपयोगेऽपि द्वितीय-
प्रवृत्तौ सा प्रयोजिका आचार्यप्रेरणयेदं करोमीति व्यवहारात् ।
प्रवर्तना च प्रवर्तयितुः प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषः, स च चेतन-
स्याभिप्राय एव, अचेतनस्य तु वेदस्याभिधानामकः कश्चिच्छब्द-
समवेतः, तथाचाचार्याभिप्रायज्ञानाद्यथा शिष्यः प्रवर्तते तथाभि-
याज्ञानाद्विधिस्थले प्रवृत्तिरिति । सैव लिङ्गार्थः सैव च शब्दभावना
लिङ्गत्वांशेनोच्यते अर्थभावेना त्वाख्यातत्वांशेन । तदुक्तम् “अभिधा-
भावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या
सर्वाख्यातस्य गोचर” इति । अभिधा शब्दः तन्निष्ठा भावनाऽभि-
वाभावेना, अर्थो यागादिरत्मा वा, अर्थात्मकत्वं चार्थगोचरत्वमर्था-
श्रितत्वं वा, तथाच यागादिगोचराऽऽत्माप्रिदा प्रवृत्तिरर्थभावना ।
अत्रच शब्दभावनाया अर्थभावनैव भाव्या अर्थभावेनायाश्च फलं
स्वर्गादीति धोष्यम् । तदुक्तम् “लिङ्गोऽभिधा सैव च शब्दभावना
भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । संबन्धबोधः करणं तदीयं
प्ररोचना चाङ्गवयोपयुज्यते” इति । अस्वार्थः—लिङ्गोऽभिया
वाच्या तस्याः किं भाव्यमित्याकाङ्क्षायामुक्तं भाव्या च तस्या इति ।
केन भाव्या इत्याकाङ्क्षायां संबन्धेति । संबन्धबोधः लिङ्गादिपद-
शक्तिज्ञानम् । तत्राट्येन निवर्तमानं पुरुषं स्तुतिरुत्तेजयतीति सा
सहकारिणीत्याह प्ररोचनेतीति यदन्ति । तत्र । लोके स्वेच्छाधीन-
प्रवृत्तौ इष्टसाधनवासानस्य हेतुत्वेन कृतत्वादन्यत्रापि प्रवृत्तौ तदेव
हेतुरस्तु किमतिरिक्तप्रवर्तनाज्ञानस्यातिरिक्तहेतुत्वेन । अतएव वेदेऽपि
न प्रवर्तनाज्ञानं हेतुः शब्दशक्तिभिप्रायामभिधायां मानाभानाय ।
अतएव भट्टनभिधाः—“पुंसां नेष्टाम्युपायत्वारिक्रियास्यन्यः
प्रवर्तकः । प्रवृत्तिहेतुधर्मं च प्रयदन्ति प्रवर्तना”मिशादिना

प्रवर्तकत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः । इत्थंच विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते । नन्वहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम् । नचार्थनादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्ययायामानो वा फलमिति वाच्यम् । तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः कामनाभावे चाकरणापत्तेः । इत्थंच यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थनादमात्रमिति चेन्न । ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकरूपयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् । नच कामनाभावेऽकरणतापत्तिः प्रिकालस्त्रयपाठादाविव कामनासङ्गानस्यैव कल्पनात् । न तु वेदनोचित-
दिनकरी ।

प्रवृत्त्यनुपूर्वत्वेनेष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनेत्युक्तान्तः । नन्वेवं विश्वजिता यजेतेत्यादौ फलाश्रवणेनेष्टसाधनताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादव आह—इत्थंच चेति । इष्टसाधनत्वादेर्विध्यर्थत्वे चेत्यर्थः । ननु नित्ये सन्ध्योपासनादौ फलाभावादेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकं न वा तद्विषयो विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्विति । नचार्थ-
नादिकमिति । सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्” इत्यर्थशब्दबोधितमित्यर्थः । नित्यत्वहान्यापत्तेरिति । नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोध इत्यभिमानः । ननु तयोर्विरोधित्वे मानाभावः अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिश्रुति—सन्ध्यामुपासत इत्यर्थवादयोरेकनाक्यवाक्येण तत्कालजीविफलकामस्य सबलित्वाधिकारः कल्प्यते इत्यव आह—
कामनामात्र इति । अकरणापत्तेरिति । अकरणे प्रत्यवायानुत्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः । कामनारूपाधिकाराभावादनधिकृताकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमावादिति भावः । ननु तथापि नित्यस्थलीयफलश्रुतेर्वैयर्थ्यमित्याशङ्कनार्थवादवया स्तुतिमात्रे तात्पर्यं कल्प्यत इत्याह—इत्थंचेति । कल्पनादिति । इदमुपलक्षणम् । अर्थवादोपस्थितकामनाया अधिकाररत्वेऽपि अशुर्वन् विहितं कर्मेत्यादिना शौचे सति विहिताननुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधनान् कामनासबलित्वस्य शुभित्यादेर्नाधिकारत्वं किंतु नित्यस्थले फलकामना

कार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरिति संभवति खेष्टसाधनत्वमविज्ञाय तादृ-
शकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसंभवात् । यद्यपि पण्डापूर्वं फल-
मिति तदपि न कामनाभावेऽकरणतापचेत्सौल्यात् कामनाकल्पने
त्वार्थवादिकं फलमेव रात्रिसत्रन्यायात् कल्प्यताम् । अन्यथा
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायसान्ये मन्यन्ते । एवं

दिनकरी ।

शुचित्वाघोरधिकारयोः असंबलनं तथाच कामनाविरहेऽपि शुचि-
त्वादिरूपाधिकारस्त्वात् तदा संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्व-
मेव कामनाया अधिकारत्वेऽपि तदधिकारवतः शौचादिविरहिणः
संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वं न कल्प्यते शुचित्वाकालजी-
वित्वरूपाधिकारैकदेशवतोऽप्यकरणे प्रत्यवायजनकत्वं कल्प्यते न
संबलिताधिकारत्वेऽपि क्षतिविरहाद्येत्तपि द्रष्टव्यम् । एतेन तत्र
नियमेन फलकामनासत्त्वे मानाभावेऽपि न क्षतिरिति सूचितम् ।
ननु नित्यगोचरप्रयुक्ताविष्टसाधनताज्ञानं कारणमेव नेलनेनैवोपपत्तौ
किमर्थं नित्यस्मापि काम्यत्वं कल्पनीयमत आह—न त्विति ।
खेष्टसाधनत्वमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं
प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । अतएव कुसुमाञ्जली
संध्योपासनमफलमपि क्रियते वेदबोधितत्वादित्याशङ्क्य गुरुमतमेतन्न
गुरोर्मतमित्यभिधायैवोपेक्षितमाचार्यैः । यश्च पण्डापूर्वं स्वतः प्रयो-
जन्तं नित्यस्य कर्मण इति प्राभाकरमतं तदपि दूषयति—यदपीति ।
कामनाभावे पण्डापूर्वात्मकफलकामनाभावे । रात्रिसत्रन्याया-
दिति । यथाहि रात्रिसत्रशब्दवाच्यानां ज्योतिर्गौरित्यादिवाक्यो-
त्पन्नकर्माणां फलजिज्ञासायामत्यन्ताधुतस्वर्गादिकल्पने गौरवादिश्र-
जिज्ञासायापवादेन “प्रतिष्ठिषन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती” त्यर्थ-
वादधुतौ प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितं तथात्राप्यार्यवादिकमल्लोक
एव फलं लक्ष्यवादित्यर्थः । अन्यथा फलमावे । तेन आर्यवादि-
कफलकल्पने लक्षणेन । तत्र तत्रार्थवादिकं फलं दर्शयति—अनु-
त्पत्तिमित्यादिना । अतएव पिष्टप्रीतेः शास्त्रफलत्वादेव ।

“सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विभूत-
पापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” एवं “दद्याद्दह-
रहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्” इति प्रीत्यात्मक-
मेव फलमस्तु । नच पितृप्रीतिः कथं फलं व्यधिकरणत्वादिति
वाच्यम् । गयाश्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसंबन्धेनैव फलजनकत्वस्य
कचित्कल्पनात् । अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितं फलमनुष्ठा-
नकर्तरीत्युत्सर्ग इति । पितृणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गा-
दिफलं यावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनक-
त्वात् । पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न संभवति । नहि तत्सुखदुःखा-
भाववत्स्वतः पुरुषार्थः न वा तत्साधनम् । प्रत्यवायानुत्पत्तौ
कथं प्रवृत्तिरिति चेदित्यम्—यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवाया-
भावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः । एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वे
दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारण-

दिनकी ।

उत्सर्ग इति । श्राद्धादिफलस्य कर्तृमात्रगतत्वे तु व्यभिचारभावा-
न्नियमएव स्यादिति भावः । पण्डापूर्वस्वीकारेऽपि तत्साधनता-
ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं न संभवतीत्याह—पण्डापूर्वार्थमिति । न वा
तत्साधनमिति । तथाचेच्छाविषयत्वाभावेन फलत्वाभावात्
तत्साधनताज्ञानं प्रवर्तकमिति भावः । ननु त्वन्मतेऽपि प्रत्यवाया-
नुत्पत्तेः कथं फलत्वं स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात्, न वा दुःखानुत्प-
त्तिरूपपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्रेच्छाविषयत्वं दुःखानुत्पत्तेः प्रागभाव-
रूपायास्तदजन्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—प्रत्यवायेत्यादिना ।
अनुत्पत्तावित्युद्देश्यत्वं सप्तम्यर्थः । कथं प्रवृत्तिरिति । पूर्वोक्त-
रीत्या प्रत्यवायानुत्पत्तेः फलत्वाभावेन तत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्य-
हेतुत्वात् संध्यावन्दनादौ कथं प्रवृत्तिरित्यर्थः । प्रत्यवायाभावः
प्रत्यवायप्रागभावः । तदभावे संध्यावन्दनादिनित्याभावे । तद-
भावः प्रत्यवायाभावस्याभावः । तदभावे प्रत्यवायाभावस्याभावः ।
तदभावः दुःखप्रागभावाभावो दुःखरूपः । योगक्षेमसाधार-

कारणताया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात् । एवमेव प्राय-
श्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति । ननु न कलञ्जं भक्ष-
येदित्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावस्य कृति-
साध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न । तत्र बाधा-
दिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः किंतु बलवदनिष्टा-
ननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते । अथवा बलवदनि-
ष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः
तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेष-
णामावे विश्राम्यति । ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ कथं

दिनकरी ।

येति । योगोऽप्राप्तस्य प्राप्तिः । क्षेमः सिद्धस्य संरक्षणम् । प्रवृत्तिं
प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां साधनतायाः क्षेमसाधारण्या एव
प्रविष्टत्वादिति भावः । प्रागभावस्य प्रतियोगिविकल्पप्राप्तेन फल-
त्वासंभवात् प्रत्यवायात्तन्ताभाव एव नित्यस्य फलं स्वरूपसंबन्ध-
विशेषात्मकक्षेमसाधारणजन्यताया अत्यन्ताभावे सत्त्वादिति तु
नञ्याः । एवमेव योगक्षेमसाधारणमेव । ननु न कलञ्जमित्यत्र
कलञ्जमक्षणाभाव इष्टसाधनमित्यन्वयबोधाम्युपगमे बाधकाभाव
इत्यत आह—विध्यर्थे कथं नञर्थेति । विध्यर्थनबन्धयोः कथम-
न्वयः विध्यर्थेष्टसाधनत्वात्तन्वितनत्रर्थस्याभावस्य कलञ्जमक्षणे कथ-
मन्वय इत्यर्थः । अशक्यत्वादिति । कलञ्जमक्षणे तस्य बाधा-
दिति भावः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रमिति । विधेः कृति-
साध्यत्वादिषु त्रिषु शक्तिस्वीकारेण क्वचित्कस्यचित् क्वचित्कस्यचि-
द्विष्यर्थस्य बोधस्वीकारादिति भावः । प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यत्ववि-
शिष्टेष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानत्वेनैकस्यैव हेतुत्वं
लापवान्न तु कृतिसाध्यत्वादिप्रत्येकविषयकज्ञानत्वेन गौरवादतो विधे-
रपि विशिष्टमेव शक्यं वाच्यम् । एवंच निषेधशले विशिष्टाभावो
विधिसमभिव्याहृतनञा बोध्यते इत्यभिप्रायवानाह—अथवेति ।
विशेषणामावे विश्राम्यतीति । एवंचेष्टसाधनत्वादिमिति . कलञ्ज-

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमर्थः । श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात् । नच वैधत्वान्न निषेध इति वाच्यम् । अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् । न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य कूपकर्तुश्च हिंसकत्वापत्तिर्गललग्नान्नभक्षणजन्यमरणे आत्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात् । अन्योद्देश्यकक्षिप्तनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न ।
दिनकरी ।

भक्षणादौ विशिष्टाभावो बोध्यमानो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावे पर्यवस्यतीति भावः । विशिष्टस्य विध्यर्थत्वे श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविशेषणवाधात्कथं विशिष्टस्य विध्यर्थस्य बोध इत्याशङ्कते—ननु श्येनेनेति । श्येनेति कर्मनामधेयम् । अभिचरन् वैरिमारणं कामयन् । कथमिति । श्येने तस्य बाधितत्वादिति भावः । अर्थः विधिजन्यबोधविषयः । वैधत्वान्न निषेध इतीति । यज्ञीयपञ्चालम्भनानुरोधेन मा हिंसादिति निषेधस्य वैधहिंसेतरहिंसापरत्वादिति भावः । अभिचार इति । तथा “चाभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहती”ति तत्र प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यापर्याया निषेधविधेस्तदतिरिक्तपरत्वं न संभवतीति भावः । नचैवं यज्ञीयपशुहिंसाया अपि प्रत्यवायजनकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनुपदिष्टप्रायश्चित्तहिंसेतरहिंसापरत्वान्मा हिंसादिति निषेधविधेरिति । साक्षान्मरणानुकूलव्यापार एव हिंसा स हि श्येनस्येति मा हिंसादिति निषेधाविषयत्वादस्त्वैव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमित्यभिप्रायेण साक्षान्परम्परासाधारणमरणानुकूलव्यापारमात्रस्य हिंसात्वे दोषमाह—मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा उदेति । साक्षान् परम्परासाधारणः सर्वोऽपि व्यापारो यदि हिंसा उदेत्यर्थः । ननु मरणोद्देश्यकत्वनिवेशेऽन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचेन यत्र ब्राह्मणमृत्तिलत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् तस्य हिंसात्वाभावेन मा हिंसादिति निषेधाविषयत्वादत् आह—अन्योद्देश्यकेति । वाचनिकमिति । ननु मा हिंसादिति निषेधविषयतयेति भावः ।

श्येनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् । अतएव काशीम-
रणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम् । नच साक्षान्मरणज-
नकस्यैव हि हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किंतु तन्न्यापूर्वमिति
वाच्यम् । खड्गाघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसा-
त्वानापत्तेः । केचित्तु श्येनस्य हिंसा फलं नतु मरणं तेन श्येन-
जन्यखड्गाघातादिरूपा हिंसाभिचारपदार्थस्तस्य च पापजनक-
त्वम् अतः श्येनस्य वैधत्वात् पापाजनकत्वैऽपि अग्रिमपापं
दिनकरी ।

अदृष्टाद्वारकत्वेनेति । श्येनस्यादृष्टद्वारेव वैरिमरणसाधनत्वादिति
भावः । नन्वरतु श्येनस्य हिंसात्वं किमदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनेत्यत
आह—अतएवेति । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणादेवेत्यर्थः । न
हिंसात्वमिति । तथाच तादृशशिवपूजनादेर्हिंसात्ववारणायावश्य-
केनादृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन श्येनस्यापि हिंसात्ववारणमिति भावः ।
ननु साक्षान्मरणजनकत्वविशेषणादेव तादृशशिवपूजनश्येनादेर्वारणे
किमदृष्टाद्वारकत्वेन गुरुविशेषणेनेति वदस्यः शङ्कते—नच साक्षा-
दिति । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणं विनैव श्येने बलबदनिष्ठाननुबन्धि-
त्वमुपपादयतां मतमाह—केचिच्छिति । हिंसा फलमिति ।
साक्षान्मरणफलको व्यापारः फलमित्यर्थः । तस्य खड्गामिघातादेः ।
पापजनकत्वमिति । अभिचारमहीनं चेत्यादिनाभिचारस्य पाप-
जनकत्वबोधमात् साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैवाभिचारपदार्थत्वा-
दिति भावः । नच पूर्वं नचेत्यादिना साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैव
हिंसात्वमित्याशङ्कितत्वात् तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । पूर्वं साक्षा-
न्मरणजनकस्य श्येनजन्यापूर्वस्य हिंसात्वमाशङ्कितमिह च तथाभू-
षस्य खड्गामिघातादेरिति भेदात् । नचादिपदेन श्येनजन्यापूर्वस्य
तथाभूतस्य ग्रहणात् कर्म भेद इति वाच्यम् । श्येनजन्यापूर्वस्यैत-
न्मते खड्गामिघातं प्रत्येव व्यापारतया तस्य मरणजनकत्वाभावात् ।
नच साक्षान्मरणजनकव्यापारस्य हिंसात्वे खड्गाघातेन ब्राह्मणे
व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् ।
उप्र खड्गाघाताद्युत्तरमेव सन्निपादादिदोषस्योत्पत्त्या मरणं प्रति

दिनकरी ।

तस्य व्यापारतया व्यापारेण व्यवधानासंभवात् । कुतस्तद्गोत्रिकानां
 श्येने न प्रवृत्तिरव आह—अग्रिमेति । तथाच पातकप्रयोजक-
 त्वात् तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र नव्याः—मास्तु श्येनस्य
 मा हिंस्यादिति निषेधविषयत्वं तथाप्यभिचारतया पापजनकत्वं
 सर्वसंमतम् अभिचारस्योपपातकमध्ये मनुना परिगणितत्वादिति
 कथं तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम् । यद्योक्तं श्येनजन्यस-
 द्धाभिघातादेरेवाभिचारतया पापजनकत्वं न श्येनस्येति तदपि न ।
 अभिचारमहीनं चेत्त्रामिचारपदेन तल्लनकश्येनादेर्महणादन्यथा
 प्रत्यभिचारेण यत्र न खड्गघाताद्युत्पत्तिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् ।
 एवमपि श्येने पापप्रयोजकतया बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वोपपाद-
 नस्याशक्यत्वाच्च । प्रवृत्तिं प्रति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव
 जनकतया तद्विषयस्यैव विषयर्थत्वात् । तथाच श्येनस्य बलव-
 दनिष्टाननुबन्धित्वमुपपाद्य विधेर्वलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसा-
 धनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे शक्तिरयुक्ता किंतु त्रिषु शक्तित्रयं
 स्वीकृत्य क्वचित् कस्यचित्क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोध इत्यङ्गी-
 करणीयम् । श्येनेनेत्यादौ तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बोधो न
 भवत्येव परं त्विष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेवेति । किंच विशेष्य-
 विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणापि विशिष्टे शक्तिर्न युक्ता । नच
 प्रत्येकं शक्तिं स्वीकृत्य क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोधोपगमे नियाम-
 काभाव इति वाच्यम् । वात्पर्यस्यैव नियामकत्वात् प्रत्येकशक्तिप-
 क्षेऽगभ्यां गच्छेदित्यादिवाक्यानामिष्टसाधनत्वादिप्रमाजनकतया प्रा-
 माण्यापत्तिरित्यपि न । इष्टापत्तेः । तत्राप्राप्ताप्यव्यवहारस्तु कदाचि-
 द्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रगजनकत्वनिबन्धनः । नच बलवदनिष्टान-
 नुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वे सति कृतिषाभ्यः पाक इत्येव बोधो ननु
 कृतिसाध्यत्वे सतीत्यादिरूप इति विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि न विनिगम-
 नाविरह इति वाच्यम् । तथैव बोधो नान्यथेत्यस्य शप्यनिर्णय-
 त्वात् । तस्माद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिषु प्रत्येकं शक्तिरिति प्रथम-
 कल्प एव युक्तः । तत्रापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं नार्थः । यागा-

प्रतिसन्धाय सन्तो न प्रवर्तन्ते इत्याहुः । आचार्यास्तु प्राप्ता-
भिप्रायो विष्यर्थः पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्व-
वत् लिङ्मात्रसेच्छावाचित्वं लाघवात् । एवं च-स्वर्गकामो
यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः-

दिनकरी ।

दिनन्यनान्तरीयकदुःखस्यापि यदा कदाचित् यस्य कस्यचिद्बलवद्द्वेष-
विषयतया यजेतेत्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः । न कलत्रमित्यादिनिषे-
धविधिवदश्वमेधेन न यजेतेत्यादीनामपि प्रामाण्यापत्तेश्च । अश्व-
मेधादौ यद्वा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषया-
जनकत्वमर्थ इति तु न सत् । कालभेदेन पुरुषभेदेन च विधिश-
क्तिरूपेण गौरवात् कालविशेषपुरुषविशेषाणां विशिष्य ज्ञातुमश-
क्यतया कालविशेषपुरुषविशेषान्तर्भावेण शक्तेर्दुर्मदत्वाच्च । नाश्वमे-
धेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवन्न कलत्रं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधी-
नामप्रामाण्यापत्तेश्च । तत्र यदा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीनतत्पु-
रुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । किंतु वैदिक-
विधेः पापजनकत्वमर्थः तदभाव एव न कलत्रं भक्षयेदित्यादौ
नन्वा बोध्यते । शार्कं न भुञ्जीतेत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहाय
रोगाजनकत्वमप्यर्थः । एवं पुष्ये नोद्वहेन्नैकः पर्वतमारोहेदित्यादा-
वपि तत्तदनिष्टाजनकत्वमर्थो बोध्यः । न च शक्त्यानन्त्या नरकत्व-
रोगत्वादीन् द्वेषविषयतावच्छेदकरत्वेनोपलक्षणीभूतेनानुगमप्य तत्त-
दवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे एकशक्त्यभ्युपगमात् रोगाद्यजन-
कत्वाद्दौ लौकिकलिङ्गो लक्षणाभ्युपगमाद्वेति वदन्ति । विष्यर्थश्चा-
स्माभिप्रायः स च खेष्टसाधनतानुमापक इष्टसाधनताज्ञानं च प्रवर्त-
कमित्युदयनाचार्यमतमाह—आचार्यास्त्विति । इत्यादावित्यादिना
पाकं कुर्यामित्युत्तमपुरुषपरिमहः । आह्लादीत्यादिनाप्येवणादिपरि-
ग्रहः । तथाच पाकं कुर्याः पाकं कुर्यामितिमध्यमोत्तमपुरुषयोरज्ञाप्ये-
षणरूपेच्छावाचित्वं कृतं तदृष्टान्तेन प्रथमपुरुषेऽपीच्छावाचित्वमनु-
मेयमिति भावः । लाघवादिति । बलवदनिष्टातनुमन्वीष्टसाधनत्वा-
द्यपेक्षयेच्छात्वेन विधिशक्तौ लाघवादित्यर्थः । इत्यर्थः इति बोधः ।

तत्रथाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्तते । कलञ्जमक्षणे
 तदभावात् प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाम्युपैति तं प्रति
 विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम् । नच कर्त्त-
 र्णं बाधकं कपिलकणादादिभिरद्यपर्यन्तं कर्त्तृस्मरणस्यैव प्रती-
 यमानत्वात् । अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्त्तृकत्वापत्तेः । तत्रैव कर्त्तृ-
 स्मरणमस्तीति चेद्देदेऽपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिकर्त्तृस्म-
 रणमस्त्येव । एवं “प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या
 विधीयते” इत्यपि द्रष्टव्यम् । “स्वयंभूरेष भगवान्वेदो
 गीतस्त्वया पुरा । शिवादिऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य
 न कारकाः” इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् । नच पौरुषेयत्वे
 दिनकरी ।

अनुमायेति । अत्रच यागो मम स्वर्गकामस्य ब्रह्मनिष्ठाननुव-
 न्धीष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात् मन्मात्रकृतिसाप्यत-
 येष्यमाणमद्भोजनवदित्यनुमानमवधेयम् । तदभावात् आप्तेष्टत्वा-
 भावेन तद्धेतुकेष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् । ननु वेदे वक्तुरभावात्
 कस्येच्छा लिङ्गा बोधनीयेत्यत आह—यस्त्विति । विधिरेवेति ।
 वक्तृभिरेच्छाया बोधने विधेः सामर्थ्याभावाद्धिधिरेव वेदवक्त्री-
 श्वरे मानमिति भावः । नच कर्त्तृस्मरणमिति । कर्त्तुः वेदकर्त्तुः ।
 अस्मरणं स्मृतिभिरबोधनम् । तथाच वेदोऽपौरुषेयः अस्मर्यमाण-
 कर्त्तृकत्वादित्यनुमानं बाधकमित्यर्थः । कपिलकणादेति । कपिल-
 कणाद्गौतमादिभिस्तच्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तमित्यर्थः । कर्त्तृस्मरणस्य सक-
 र्तृकत्वप्रबोधकस्मृतेरित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य वेदवक्त्रः सर्गादौ केनचि-
 त्साक्षाददृष्टत्वादननुमचेऽस्मरणं तदभावे ऋषीणां स्मृतिप्रणयनं च
 न संभवतीति चेन्न । पौरुषेयत्वानुमानेन वेदवक्त्रमनुभूय तन्मूलक-
 श्रुतिस्मृतिप्रणयनयोः संभवात् । अन्यथा वेदे सकर्त्तृकत्वात्तद्गी-
 कारे । तत्रैव स्मृतिष्वेव । वेदस्य सकर्त्तृकत्वे श्रुतिं प्रदर्श्य स्मृति-
 मपि प्रदर्शयति—एवमिति । ननु वेदस्य नित्यत्वबोधकं भारता-
 येव तस्मात्कर्त्तृकत्वे प्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्कते—स्वयंभूरिति ।
 नित्य इत्यर्थः । एष भगवानित्यपि वेदविशेषणम् । स्तुतिमात्र-

भ्रमादिसंभवादप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् । नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात् । अतएव पुरुषान्तरस्य भ्रमादिसंभवाच्च कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य । किंच वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सुतरां तत्सन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति संक्षेपः ॥ १५० ॥

दिनकरी ।

मिति । तथाच पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योर्विरोधेनास्य भारतस्य न स्वार्थे तात्पर्यमपि तु स्तुतिपरत्वमिति भावः । भ्रमादिसंभवात् पुरुषस्य भ्रमप्रमादादिदोषसंभवादित्यर्थः । नित्यसर्वज्ञत्वेनेति । नित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्वेनेत्यर्थः । निर्दोषत्वात् भ्रमादिशून्यत्वात् । अतएव नित्यसर्वज्ञत्वाभावादेव । ननु नित्यसर्वज्ञपुरुषप्रणीतत्वापेक्षया नित्यनिर्दोषत्वं वेदे स्वीकृत्य तदेव वेदप्रामाण्ये प्रयोजकमस्तु । तथाच सकर्तृत्वानुमाने बाध इत्यतो वेदस्य नित्यत्वे बाधकमाह— किंचेति । तत्संदर्भस्येति । तन्निष्ठानुपूर्वोविशेषस्येत्यर्थः । आनुपूर्व्यां नित्यत्वे त्वनित्यसमवेतनित्यस्य जातित्वेनानुपूर्व्यां जातित्वापत्तेरिति भावः । अत्र चाप्तेच्छाविषयत्वस्यैश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयिनः कलत्रभक्षणेषुऽपि सत्त्वाद्बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपसाध्यस्य च तत्राभावेन व्यभिचारात् कथं तस्य तदनुमापकत्वम् बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाया लिङ्ग्यत्वे च लाघवाद् बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वमेव लिङ्ग्योऽस्तु कृतमाप्तेच्छयेत्यस्वरस्य आचार्यास्तिवदानेन सूचितः । नन्विष्टसाधनत्वस्य न विधितो धोषः संभवति स्वर्गत्वायच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे बाधात् गद्गास्नानादिअन्यस्वर्गे व्यभिचारात् स्वर्गनिष्ठवैजात्यावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे सत्त्वेऽपि तद्वैजात्यस्य विधिबोधितस्वर्गसाधनत्वान्यथातुपपत्त्या कल्पनीयस्य प्रागनुपस्थित्या तद्वद्वितकारणत्वे विधिशक्तिप्रहायोगादिति चेन्न । स्वरूपसंबन्धविशेषरूपाया एव कारणताया विध्यर्थत्वोपगमादित्येके । अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकनियतोत्तरपरिर्वितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वमित्यन्ये । यस्तुतस्तु स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनि-

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ।

निवृत्तिस्तु भवेद्दोषाद्विष्टसाधनताधियः ॥ १५१ ॥

उपादानस्येति । उपादानस्य समवायिकारणसाध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति । निवृत्तिरिति । द्विष्टसाधनताज्ञानस्य दिनकरी ।

यत्पूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वं तच्च यागे न धाधितं स्वर्गनिष्ठवैजात्यरूपस्वर्गत्वधर्मावच्छिन्नं प्रति यागस्य व्यभिचाराभावात् । ननु विधेरिष्टसाधनत्वे शक्तत्वेऽपि स्वर्गसाधनत्वस्य कथं ततो बोधः । स्वर्गसाधनत्वाद्दौ विभिन्नशक्तिकल्पने तु शक्त्यानन्त्यम् । नच विधिप्रत्ययोपस्थिते इष्टे स्वर्गपदोपस्थितस्वर्गस्याभेदेनान्वयात् स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनत्वस्य बोधः संभवतीति वाच्यम् । स्वर्गपदस्य समासान्तर्गततया तदर्थस्यान्यत्रान्वयासंभवादिति चेन्न । स्वर्गसाधनत्वाद्दौ विधेः शक्तिकल्पनेन तथाबोधनिर्वाहात् । नचैकैकस्य बोधे विनिगमकाभावः । स्वर्गादिपदसमभिव्याहाराधीनतत्तद्व्यभिचारात्साधनत्वे तात्पर्यग्रहस्यैव विनिगमकत्वात् । नचैवं विधिशक्त्यानन्त्यं स्वर्गत्वादिधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वेऽप्येकशक्त्युपगमात् । नच शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदः इष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीन्यनुगतीकृत्य तद्वच्छिन्ननिरूपितसाधनत्व एकशक्त्युपगमात् । नचेष्टतावच्छेदकत्वेनैव शाब्दबोधे स्वर्गत्वादीनां भानं स्यात्तु स्वरूपत इति वाच्यम् । इष्टतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिविषयत्वाद्विशेषणस्यैव शाब्दबोधे भानोपगमात् । उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधाविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वमेव च विशेषणत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥१५०॥ समवायिकारणस्येति । तत्साध्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्समवायिकारणात्मकतदुपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वम् । नच शब्दसाध्यकप्रवृत्तिर्मुदशाद्दौ न स्यात्तदुपादानस्य गगनस्यातीन्द्रियत्वान्, एवं च्छब्दसाध्यकप्रवृत्तिरपि, तत्समवायिनोऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । शब्दसाहायकारसाध्यकप्रवृत्तेरेव मृदङ्गादिगोचरतया उपगमादिति । प्राचीनमतानुसारेणेदम् । नवीनमते स्वधिष्ठानमात्रमुपादानं

यन्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
 शरीरे प्राणसंचारे कारणं तत्प्रकीर्तितम् ॥ १५२ ॥
 अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।
 अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ १५३ ॥
 तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि ।

निवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाम्यामवधारितमिति भावः
 ॥ १५१ ॥ यन्न इति । जीवनयोनिपन्नो यावज्जीवनमनुवर्तते
 स चातीन्द्रियः । तत्र प्रमाणमाह—शरीर इति । प्राणसं-
 चारो हि अधिकश्वासादिः प्रयत्नसाध्यः । इत्यंच प्राणसंचारस्य
 सर्वस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाचातीन्द्रिययत्न-
 सिद्धिः स एव जीवनयोनिर्यत्नः ॥ १५२ ॥ गुरुत्वं निरूप-
 यति—अतीन्द्रियमिति । अनित्येति अनित्ये व्यणु-
 कादौ । तद्गुरुत्वमनित्यम् । नित्ये परमाणौ नित्यम् । गुरुत्व-
 मित्यनुवर्तते । तद्गुरुत्वम् । असमवायि असमवायिकारणम् ।
 पतनाख्य इति । आद्यपतने इत्यर्थः । द्रवत्वं निरूपयति—
 दिनकरी ।

बोध्यम् । तेन यन्मादेर्देविः शब्दस्य मृदन्नादिः प्राणसंचारादेश्च
 प्राणबहनाङ्गादिरुपादानमिति बोध्यम् । मूले द्वेषादिति । फल-
 गतो द्वेषो द्विष्टसाधनताज्ञानं च निवृत्तिं प्रति करणमित्यभिप्रायेणो-
 क्तम् ॥ १५१ ॥ प्राणसंचारो हीति । अधिकश्वासादिः प्राणसं-
 चारो यत्नसाध्यः प्रत्यक्षयत्नसाध्यवशात्पृष्ठः धाववः प्रयत्नोत्कर्षेण
 श्वासक्रियोत्कर्षदर्शनादिति भावः । इत्यंचेति । दृष्टान्तसिद्धावि-
 त्थर्थः । सर्वस्येति । एकत्र यत्नसाध्यत्वस्यानुभविक्त्वेन तद्दृष्टा-
 न्तेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्तृयत्नजन्यत्वानुमानादिति
 भावः । स एव प्राणसंचारहेतुत्वेनानुमीयमान एव । नव्यास्तु
 जीवनयोनिपन्ने मानामावः प्राणक्रियाया अदृष्टविशेषप्रयोज्यात्मम-
 नोयोगरूपाजीवनात्तत्प्रयोजकादृष्टाद्वा समबाहुक्तानुमानस्य धाप्र-
 योजकत्वात् । अन्यथैकत्र यत्ने ज्ञानजन्यत्वदृष्टान्तेन जन्ययत्नत्वा-
 वच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वकल्पनापत्त्या सुषुप्तौ ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियस्य

सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥ १५४ ॥

सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ।

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते ॥ १५५ ॥

नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ।

द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥ १५६ ॥

सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति ।

द्वितीयं नैमित्तिकम् । परमाणाविति । जलपरमाणौ द्रवत्वं

नित्यमित्यर्थः । अन्यत्र पृथिवीपरमाणादौ जलद्रवणुकादौ च

द्रवत्वमनित्यम् ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ कुत्रचित्तेजसि

कुत्रचित् पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र को वा नैमित्ति-

कार्यस्तदर्शयति—नैमित्तिकमिति । बह्नीति । अपिसंयो-

गजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतज-

तुप्रभृतिपृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः । द्रवत्वमिति । हेतु-

रिति । असमवायिकारणमित्यर्थः । संग्रहे सत्तुकादिसंयोग-

विशेषे । तद्रवत्वम्, स्नेहसहितामिति बोद्धव्यम् । तेन द्रुतसुवर्णा-

दिनच्ची ।

कल्पनापत्तेरिति प्राहुः ॥ १५२ ॥ पतनसमवायिभिन्नस्वरूपं पत-

नासमवायित्वं रूपादावतिव्याप्तमतौ व्याचष्टे—असमवायिकार-

णमिति । द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणकरवादाद्—आ-

द्येति । एवेष संयोगासमवायानकालीनां क्रिया गुणासमवायिकार-

णिद्या क्रियात्वात् संयोगजन्यक्रियावदित्यनुमानेन गुरुत्वसिद्धिरिति

भावः ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ अपिसंयोगजन्यमिति ।

अपिसंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः । बह्व्यमाणातिप्रसङ्गादाद्—

स्नेहसहितामिति । तच्च सांसिद्धिकमेव । तथाच सांसिद्धिकद्रव-

त्वत्वेन हेतुत्वात् सुवर्णादिद्रवत्वस्य संग्रह इति भावः । नपाव-

श्यद्येददेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गे सांसिद्धिकद्रवत्वस्य सद्द्रवहेतुत्वे माना-

भाव इति वाच्यम् । स्नेहत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र

स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ ।
 तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥ १५७ ॥
 संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावेन ।
 मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः कश्चित् ॥ १५८ ॥
 दीनां न संग्रहः ॥ १५६ ॥ स्नेहं निरूपयति—जल इति ।
 जल एवेत्यर्थः । असौ स्नेहः । ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह
 उपलभ्यते नचासौ जलीयस्तथासति दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गादत
 आह—तैलान्तर इति । तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात् । तैले
 उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य प्रकृष्टत्वादभेरानुकू-
 ल्यम् । अपकृष्टस्नेहं हि जलं वाहं नाशयतीति भावः ॥ १५७ ॥
 संस्कारं निरूपयति—संस्कारभेद इति । वेगस्थितिस्थापक-
 भावनाभेदात् संस्कारद्विविध इत्यर्थः । मूर्तमात्र इति ।
 कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि नोदनज-
 नितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरकर्म
 एवमग्रेऽपि । विना च वेगं कर्मणः कर्मप्रतिबन्धकत्वात्
 पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मात्पत्तिश्च न स्यात् । यत्र वेगता कपा-
 लेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः ॥ १५८ ॥

दिनकरी ।

विनिगमनाविरहैर्गोमयस्यापि हेतुत्वात् ॥ १५६ ॥ असौ तैले
 प्रतीयमानः स्नेहः । जलीयः तैलान्तरेतजलभागनिष्ठः । तथा
 सति तैलान्तरेजलभागस्वीकारे । दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात् दहन-
 नाशप्रसङ्गात् । दहननाशं प्रति संयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः
 ॥ १५७ ॥ वेगो जन्यत इति । वेगत्वं तु जातिविशेषः प्रत्यक्ष-
 सिद्धः । तेनेति । कर्मनाशकस्योत्तरसंयोगस्य वदानीमभावाद्देगस्यैव
 कर्मनाशकत्वं कल्प्यत इति भावः । तत्त इति । पूर्वकर्मनाशान-
 न्तरमित्यर्थः । एवमग्रेऽपीति । उत्तरकर्मणापि पूर्ववेगनाशस्ततो
 वेगान्तरोत्पत्तिरित्येषा दिमित्यर्थः । विना च वेगमिति । वेगं
 विना कर्मनाशो न स्यादित्यन्वयः । नाशकान्तराभावादिति भावः ।
 ननु पूर्वकर्मणो नाशभावे का क्षतिरत आह—कर्मात्पत्तिश्च न
 स्यादिति । अत्र हेतुः कर्मणः प्रतिबन्धकत्वादिति । अत्र केचित्

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ध्वपि ।
 अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् १५९
 भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।
 उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १६० ॥
 स्थितिस्थापकेति । अतीन्द्रिय इति । आकृष्टशाखादीनां
 परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् । केचिदिति ।
 चतुर्षु क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति
 भावः । असौ स्थितिस्थापकः । क्वचिदाकृष्टशाखादौ ॥१५९॥
 भावनाख्य इति । तस्य संस्कारस्य । उपेक्षात्मकज्ञाना-
 त्संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तम् । तत्संशयात्तस्यानुत्प-
 त्तेर्निश्चय इत्युक्तम् । तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति
 हेतुतेति भावः । ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं
 तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणम् । इत्थंच संस्कारं प्रति ज्ञानत्वे-
 नैव हेतुतास्त्विति चेन्न । विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति
 उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । किंचोपेक्षास्थले
 दिनकरी ।

उत्तरसंयोगेनैव पूर्वकर्षणाशोत्तरकर्मणोः संभवात् तत्पूर्वकर्मनाशक-
 मोत्पत्तिस्वीकारे प्रयोजनाभावादलं वेगेन । तस्माद्वेगेन गच्छतीति
 कर्मजनकतया प्रत्यक्षमेव वेगे प्रमाणमित्याहुः ॥ १५८ ॥ पुन-
 र्गमनस्येति । यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाया इत्यर्थः । स्थितिस्थाप-
 कसाध्यत्वादिति । वेगस्य तूत्तरदेशसंयोगजनकक्रियाजनकत्वं ननु
 यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाजनकत्वमिति न वेगेन स्थितिस्थापक-
 म्यान्यथासिद्धिरिति भावः । स्थितिस्थापकत्वं जातिविशेषः क्रिया-
 विशेषजनकतावच्छेदकतया सिद्धः । स्थितिस्थापकश्च क्रियाविशेष-
 जनकः स्वजन्यक्रियानाशयोऽतीन्द्रियश्चेति मूले उक्तप्रायम् ॥१५९॥
 इत्थंच उक्तप्रकारेणोपेक्षाज्ञानात् स्मृतिवारणे च । यस्तुतः संस्कारं
 प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं एव विनिगमकमस्वीत्याह—किंचेति ।
 संस्कारकल्पनाया गुरुत्वादित्यस्य स्मृतिं प्रलेवोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन
 हेतुत्व इत्यादिः । सिद्धत्वादित्यप्रिमस्यापि पथ्यम्यन्तस्य नेत्यनेना-

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणम् ॥१६१॥

संस्कारकल्पनायाः गुरुत्वात् संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् ॥ १६० ॥ असौ संस्कारः । तत्र प्रमाणं दर्शयति—स्मरण इति । यतः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते । विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननाऽसामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवात् । नच प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम् ।

दिनकरी ।

न्वयः ॥ १६० ॥ उद्देश्यवाचकपदस्य प्रागपेक्षितत्वात् तथान्वयप्रदर्शनार्थमुदीच्यस्वाप्यसाचित्यस्य प्राक् कारणमिति बोध्यम् । तत्र संस्कारे । अतः संस्कारः कल्प्यत इति । अथानुभवस्य ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु प्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । नचानुभवस्य स्मृतिं प्रति प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताश्रयीभूताभावमतिरिगित्वस्यैव प्रतिबन्धकतापदार्थत्वादिद् ध्वंससर्गाभावरत्वेनाजनकत्वात् । नचानुभवद्वितीयक्षणोत्पन्नसंस्कारेण तृतीयक्षणे स्मरणसंभवात् ध्वंसस्य व्यापारत्वं न संभवति फलस्य प्राक्कालेऽनुभवध्वंसस्याभावादिति वाच्यम् । तत्रापि क्षणखिलम्बेनैव स्मरणाभ्युपगमादिति चेन्न । संस्कारानङ्गीकारे कदाचिदनुभूतस्य सर्वदा स्मरणापत्तेः अनुभवध्वंसात्मकव्यापारस्य सर्वदा सत्त्वात् । नचोद्बोधकाभावात्स्मरणमिति वाच्यम् । यत्र यस्तुविशेषज्ञानात्मकोद्बोधकेन दश पञ्च वा घटादेः स्मरणानि जातानि न त्वधिकानि तत्र घटादिस्मृतीं तद्वस्तुज्ञानस्यैव नियतोद्बोधकतया तत्सत्त्वे उद्बोधकाभावस्य बहुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्त्वनुपदं वक्ष्यमाणापूर्वसाधक्युक्त्या संस्कारसिद्धिर्निरावाधेति ध्येयम् । स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे स्वस्वव्यापारान्यतराभावे । कारणत्वासंभवादिति । कार्योत्पत्त्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वस्यैव कारणताप-

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ।

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः ॥१६२

अप्रयोजकत्वात् । परेत्वनुद्बुद्धसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्ध-
संस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्सरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं
कल्प्यत इत्याहुः । अदृष्टं निरूपयति—धर्मेति । स्वर्गा-
दीति । स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनां च
साधनं धर्म इत्यर्थः ॥ १६१ ॥ तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—
यागादीति । यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते । अन्यथा
यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभावि-
स्वर्गजनकत्वं न स्यात् । तदुक्तमाचार्यैः—‘चिरध्वस्तं
दिनकरी ।

दार्थत्वादिति भावः । अप्रयोजकत्वादिति । संस्कारजन्यत्वस्य
स्मृतित्वे प्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः । मणिकृन्मतं प्रदर्शयति—परे-
त्विति । त्वन्मतेऽन्तराकल्पनीयस्मृतिव्यक्ताबुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्व-
कल्पनं मन्मते तु प्रत्यभिज्ञायां तद्वेतुत्वकल्पनमिति समानमन्तरा-
स्मृतिव्यक्तिकल्पने प्रत्यभिज्ञायां तद्वेतुत्वकल्पने च तवाधिकं गौर-
वमित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः । स्वर्गादीत्यत्र स्वर्गपदेन सुखमा-
त्रस्यादिपदेन शरीरेन्द्रियादेः परिग्रह इति प्रदर्शयति—स्वर्गादिस-
कलेत्यादिना । अपे नरकादीनामित्यत्राप्येवम् ॥१६१॥ तत्र धर्मो
यागादीति । आदिना होमदानपरिग्रहः । यागत्वं च देवतोद्देश्य-
कस्वस्वत्वध्वंसवद्भव्यविशेष्यकेच्छात्वम् । देवतोद्देश्यकत्वं देवतास्व-
त्ववद्विशेष्यकत्वम् । शब्दमयी देवतेति पक्षे तु तस्या इदमित्यारोप-
ज्ञानविषयत्वमुद्देश्यत्वम् । होमत्वं चाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलपृ-
त्तादिवृत्तिनोदनादिव्यापारत्वम् । दानत्वं च मूल्यग्रहणं विना स्वस्व-
त्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागत्वमिति संप्रदायः । यागत्वहोमत्वाद्यो
मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषा इत्यन्ये । श्राद्धस्य पित्रपेश्या याग-
त्वेन प्राप्तिपेक्षया दानत्वेन तत्र सादृश्यान्नेदं युक्तमित्यपरे । अन्यथा
धर्माभावे । चिरविनष्टस्याप्यनुभवस्य स्मृतिजनकत्वादाह—निर्व्या-
पारतयेति । चिरध्वस्तमिति । चिरकाळनष्टं कर्मातिशयमूर्धं विना

फलायालं न कर्मातिशयं विना' इति । ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात् नच प्रतियोगितद्वंसयोरेकत्राजनकत्वम्, सर्वत्र तथात्वे मानाभावात् । नच त्वन्मते फलानन्त्यं मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वाच्च तथात्वमिति वाच्यम् । कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह—गङ्गास्नानेति । गङ्गास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वेऽनन्तानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिति भावः । ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारोऽस्तु । नच निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सच्चात् । अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं हि चक्षुःसंयोगादेः कारणत्वे, नतु सर्वत्र कार्यकालवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत आह—

दिनकरी ।

फलाय फलजननाय तालं न समर्थमित्यर्थः । तथात्वे ध्वंसप्रतियोगिनोरेकत्र जनकत्वाभावे । एकमेवापूर्वं कल्प्यते इति । वस्तुतस्तु यागस्यापि ध्वंसो न व्यापारः, तथात्वे कीर्तितयागात् स्वर्गोत्पादवारणाय स्वर्गजनकत्वावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदो निवेशनीयस्तत्र च कीर्तितत्वस्यैकस्याभावेन कीर्तितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशनमशक्यमतः कीर्तितव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकएव भेदो निवेशनीयः । एवंच दशकीर्तितयागस्यले परस्परं तत्तद्व्यक्तिभेदसत्त्वेन स्वर्गोत्पादवारणाय भेदकूटस्यैव कारणतावच्छेदकत्वसुपगन्तव्यम् । तत्रच विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यमपूर्वस्वीकारे तु श्रणिकतया कीर्तितयागानां मेलनासम्भवेन भेदानामेकत्र निवेशे प्रयोजनाभावः । यादृशकीर्तितयागादपूर्वमापादनीयं तद्भेदावच्छिन्नयागव्यक्तेस्तदानीमभावान् । तथापूर्वसम्बन्धेन कीर्तितयागव्यक्तीनां मेलनं संभवतीति स्वर्गजनकत्वावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदानामेकत्र निवेश आवश्यक इति वाच्यम् । अपूर्वानुत्पत्त्यैवास्वर्गसम्भवे स्वर्गजनकत्वावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदानामनिवेशात् कीर्तितयागाद्भ्रंसोत्पादेन ध्वंसजनकत्वावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदनिवेशस्यासंभवादित्यन्धैरपरिशीलितः पन्थाः । कारणत्व इति । षट्कत्वं सप्तम्यर्थः । एवमप्येऽपि । कार्यकालवृत्तित्वमि-

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ।

प्रायश्चित्ताद्दिनाशयोऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ १६३

कर्मनाशेति । यदि ह्यपूर्वं न स्यात् तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयत्वं धर्मस्य न स्यात् । नहि तेन यागादेर्नाशः प्रतिबन्धो वा कर्तुं शक्यते, तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति भावः । एतेन देवताप्रीतेरेव फलत्वमित्यपास्तम् । गङ्गास्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतेरसंभवाच्च देवतायाश्चेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् प्रीतेः सुखरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् जन्यसुखस्य तत्रामावात् तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते ॥ १६१ ॥ अधर्म इति । नरका-
दिनकरी ।

वेति । यथा समवायिकारणस्य कारणत्वे कार्यकालवृत्तित्वं पटकं न त्वसमवायिकारणस्य कारणत्वे तथेत्यर्थः । तेन कर्मनाशाजलस्पर्शादिना । तस्य यागादेः । पूर्वं कर्मनाशाजलस्पर्शादितः पूर्वम् । वृत्तत्वादिति । उत्पन्नत्वाद्दिनष्टत्वाच्चेत्यर्थः । योग्यविशुद्धिशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाशयत्वादिच्छात्मकयागस्य तृतीयक्षणएव नष्टत्वादिति भावः । एवमग्रेऽपि । धर्मः क्षरतीत्यस्य धर्मो यागादिः क्षरति फलमाह न भवतीत्यर्थकृतया कर्मनाशाजलस्पर्शादेः स्वध्वंससंबन्धेन स्वर्गादिफलं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तमिति न सत् । एकाश्वमेधानन्तरमश्वमेधः कृत इति कीर्तिते तदुत्तरं पुनरश्वमेधकरणेऽपि स्वर्गानुदयापत्तेः । नच तदश्वमेधजन्यस्वर्गात्वावच्छिन्नं प्रति तत्कीर्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्प्राश्वमेधान्तरात्स्वर्गानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यदश्वमेधस्य कीर्तनं कृतं तदश्वमेधजन्यस्वर्गाप्रसिद्ध्या तादृशप्रतिपक्षप्रतिबन्धकभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तथापूर्वं दर्शपूर्णमासयोर्द्विविधं परमापूर्वं कलिकापूर्वं चेति । तथाहि यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति त्रयांशुयागमन्तरा यजति साभ्यामेतमग्नीपोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत ऐन्द्रं दृष्यमावास्यायां ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति पञ्चभिर्षांश्चेर्विहितेभ्यः पङ्कप आग्नेयादिभ्यः षडुत्पत्त्यपूर्वाणि तान्देव

दिनकरी ।

कलिकापूर्वाण्युच्यन्ते तेभ्यश्च परमापूर्वमिति । ननु पङ्कपूर्वाण्या-
वश्यकानि साक्षादेव स्वर्गहेतवः सन्तु किं परमापूर्वेणेति चेन्न ।
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेनोभयत्वावच्छिन्नस्य स्वर्गसाधनत्वाय-
गमाहुभयत्वावच्छिन्नस्यैकव्यापारकल्पनाहुत्वच्यपूर्वाणां चोभयत्वा-
वच्छिन्नावन्यत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति विधिप्रवृत्तिसमये चिर-
विनष्टस्य दर्शपूर्णमासस्य व्यापारतथैकस्यैवापूर्वस्य कल्पनाच्च ।
नचैवमनन्तरं पण्णां यागानां क्रमिकत्वज्ञाने पङ्कपूर्वकल्पनागौरवम् ।
तस्य फलमुसत्वात् । नच पञ्चभिः पञ्चापूर्वद्वारा पष्टेन च साक्षादेव
परमापूर्वं जन्यतामिति किं पष्टेन कलिकापूर्वेणेति वाच्यम् । पष्टेना-
प्युत्तराङ्गदक्षिणासहकारेणैव परमापूर्वजननात् वाचत्कालं पष्टस्य
यागस्यानवस्थित्या तज्जन्यापूर्वस्यावश्यकत्वात् । अत्र परमापूर्वं प्रति
स्वर्गं प्रति च दर्शत्वपूर्णमासत्वव्यापकेन दर्शपूर्णमासोभयसाधारण-
वैजात्येन कारणत्वमित्येके । दर्शत्वेन पूर्णमासत्वेन च कारणत्वं
दृग्दचक्रवन्मिलितानां फलोपघानमित्यपरे । अत्र त्रयात्मकदर्शज-
न्यमपूर्वमेकं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकम्, एवं त्रयात्मकपूर्णमासज-
न्यमेकमपूर्वं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकं, ताभ्यां स्वर्गजनकापूर्वोत्पत्ति-
स्तत्र परमापूर्वं फलशिरस्कापूर्वमित्युच्यत इति नवापूर्वापक्ष इत्येके ।
तत्रैव फलशिरस्कापूर्वं मानाभावावष्टापूर्वात्यन्ये । कलिकापूर्वपदकेनैव
परमापूर्वसंभवाद्यापारीभूतापूर्वद्वये मानाभावात् पूर्वोक्ता सप्तापूर्वैव
युक्तेति नव्याः । इदं चापूर्वं जातेष्टिपितृयज्ञादौ कर्तृनिष्ठमुत्पद्यत
इत्येके । भोक्तृनिष्ठमिति तु संप्रदायः । ग्रामाकरास्तु यागक्रिया
सर्वात्मना नैव नश्यति किंतु सूक्ष्मरूपेण स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसंब-
न्धिद्रव्यारम्भकेषु यागकर्तृर्यात्मनि वावस्थाय फलमारमत इत्याहुः ।
तत्र । ज्ञानेच्छादिरूपस्य यागस्यात्मनो योग्यविशेषगुणतया क्षणच-
तुष्टयानवस्थायित्वनियमात् ज्ञानेच्छादीनां सदाननुभवेन समाना-
धिकरणस्वोत्तरवर्तिगुणनाशत्वस्वीकारात् । अन्यथैवंरीत्या जगत
एव सूक्ष्मरूपतया सर्वदावस्थानप्रसङ्गादित्यलं विस्तरेण ॥ १६२ ॥
॥ १६३ ॥ ननु गङ्गादिदर्शनादिना ईश्वरे कृतो न घर्मादेरुत्पत्ति-

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिर्भवो ध्वनिः १६४

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।

सर्वः शब्दो न भोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते १६५

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥१६६॥

दिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनां च साधनमधर्म इत्यर्थः ।

तत्र प्रमाणमाह—प्रायश्चित्तेति । यदि ह्यधर्मो न स्यात्तदा

प्रायश्चित्तादिना नाशयत्वं न स्यात् । नहि तेन ब्रह्महननादीनां

नाशः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वा-

दिति भावः । जीवेति । ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः

॥ १६३ ॥ इमौ धर्माधर्मौ । वासनेति । अतो ज्ञानिना

कृते अपि सुकृतदुष्कृतकर्मणी न फलायालमिति भावः ।

ज्ञानादपीति । अपिना भोगपरिग्रहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य

कथं धर्माधर्मनाशकत्वं “नाशुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतै-

रपी”ति वचनविरोधात् । इत्थंच तत्त्वज्ञानिनां श्रुति काय-

व्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न । तत्र भोगस्य

वेदबोधितनाशकोपलक्षकत्वात् । कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना

कर्मणां नाशः । तदुक्तं—“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्म-

सात् कुरुतेऽर्जुन ।” “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्

दिनकरी ।

रत आह—मूले इमौ तु वासनाजन्याविति । ईश्वरे निध्या-

ज्ञानजन्यवासनाविरहात्तत्र धर्मादेरुत्पत्तिरिति भावः । ननु धर्माधर्मौ

प्रति वासनायादेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह—मुक्तावल्यामत

इति । ज्ञानिना तत्त्वज्ञानवता । वचनविरोधादिति । तेना-

दृष्टनाशमात्रे भोगस्य हेतुत्वप्रतिपादनादिति भावः । इत्थं चेति ।

कर्मणां भोगैकनाशयत्वे चेत्यर्थः । अन्यथा उपलक्षकत्वाभावे ।

सर्वकर्माणीति । सर्वकर्मजन्यादृष्टानीत्यर्थः । भस्मसात्कुरुते

नाशयति । स्पृष्टिं दर्शयित्वा श्रुतिं दर्शयति—क्षीयन्ते चेति

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।

सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥१६७॥

दृष्टे पराचरे” इति । ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं न स्यात् । ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न । प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् । तच्चररीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाशुक्तमिति वचनमिति । शब्दं निरूपयति—शब्द इति । नभोवृत्तिः आकाशसम-
वेतः । दूरस्थशब्दस्वाग्रहणादाह—श्रोत्रेति ॥ १६४॥१६५॥
ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह—
वीचीति । आद्यशब्देन बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्ते-
नैव शब्देन जन्यते । तेन चापरस्तद्व्यापकः । एवं क्रमेण श्रोत्रो-
त्पन्नो गृह्यत इति । कदम्बेति । आद्यशब्दाद् दशदिक्षु
दशशब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये दशशब्दा उत्पद्यन्त इति भावः ।
असिन् मते कल्पनागौरवादुक्तं—कस्यचिन्मत इति ॥१६६॥
ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसङ्गतमत आह उत्पन्नेति ।
शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः । ननु
स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् ।
इत्थंचोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपेवेत्यत आह—सोऽयमिति ।
साजात्यमिति । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयो
न तु तद्व्यक्त्यमेदो विषयः । उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थंच द्वयो-
रपि प्रतीत्योरभ्रमत्वमिति ॥१६७॥ ननु सजातीये सोऽयमिति
दिनकरी ।

तदभिप्रायमेव प्रारब्धकर्माभिप्रायमेव । गौरवादिति । दश-
शब्दानां तत्प्रागभावानां तद्वेतुहेतुमद्भावानां च कल्पने गौर-
वादित्यर्थः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ । उक्तप्रतीतिविरो-
धादिति । उत्पादविनाशशालिप्रत्ययविरोधादित्यर्थः । इत्थंचेति ।
प्रत्यभिज्ञानस्य सजातीयविषयत्वे चेत्यर्थः । द्वयोरपीति ।
उत्पादप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोरित्यर्थः । अत्र मीमांसकाः । स एवायं
गकार इति प्रत्यभिज्ञया गकारादेस्त्वावकाशावस्थानस्य विषयीकृतत्वे-

दिनकरी ।

नान्तरामृतशब्दादिनाऽनाशेन नाशकामावाद्दर्शनेनित्यत्वसिद्धिः । ननु
 प्रत्यभिज्ञा तज्जातीयत्वविषयिणी । वाचकामावात् । अन्यथा सर्वत्रा
 तथाभावेऽभेदोच्छेदापत्तिः । नच तारत्वमन्दत्वरूपविद्वद्धर्मप्याशे
 वाचकः प्रत्यभिज्ञानबलेन तस्य नित्यत्वसिद्धौ तारत्वादेर्व्यञ्जकवायु-
 धर्मत्वस्य कल्पनात् श्रोत्रेण वायुधर्मस्य तारत्वादेरपि महणसंभवात् ।
 य एव तारः स एवान्यापेक्षया मन्द इति प्रतीतेस्तारत्वमन्दत्वयो-
 रविरोधाच्चेत्याहुः । तत्र । तथा सति कत्वगत्वादेरपि व्यञ्जकवायु-
 धर्मत्वापत्त्या ककारगकारयोरपि भेदो न सिद्ध्येदिति वर्णकथापत्तेः ।
 वस्तुवस्तु वर्णानित्यत्वपक्षे कण्ठतात्वाद्यभिधातानां कत्वादिकं कार्य-
 तावच्छेदकं वर्णनित्यतापक्षे तु कसाक्षात्कारत्वमिति गौरवात् ।
 नच नित्यत्वमतेऽपि लौकिकविषयितया कत्वमेव तज्जन्यतात्रच्छेद-
 कमिति न गौरवावकाश इति वाच्यम् । कोलाहलप्रत्यक्षस्यासंप्र-
 प्रसङ्गात् । नहि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकम् अन्यथा तुल्य-
 युक्त्या घटाद्युत्पादकस्यापि घटप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति
 तदपि नित्यमेव स्यादिति । नचानित्यत्वमते प्रत्यभिज्ञायास्तज्जाती-
 यत्वविषयकत्वेन तज्जातीयोऽयमितीति स्यान्नतु सोऽयमितीति
 वाच्यम् । यत्र प्रत्यभिज्ञायां जातित्वेन गत्वादेर्मानं तत्रैव तज्जाती-
 योऽयमित्याकारः यत्र तु स्वरूपतो मानं तत्र सोऽयमित्याकार इत्य-
 म्युपगमादिति । अत्रेदं बोध्यम्—शब्दो द्विविधः ध्वन्यात्मको
 वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मकसंयोगजन्याद्यशब्दं प्रति गर्जनं
 समवायिकारणं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणं भेरीदण्डसंयोग-
 दिर्निमित्तकारणम् । विभागजन्यध्वन्यात्मकाद्यशब्दं प्रति तु वंश-
 काकाशविभागोऽसमवायिकारणं वंशदलद्वयविभागो निमित्तकारणम् ।
 वर्णात्मकाद्यशब्दं प्रति तु कण्ठतात्वादिनाकाशसंयोगोऽसमवायि-
 कारणं कण्ठतात्वादिना वाय्वादिसंयोगो निमित्तकारणम् । द्वितीया-
 दिशब्दं प्रति तु आद्यशब्दोऽसमवायिकारणम् । नच भेर्याकाशसंयो-
 गकण्ठाद्याकाशसंयोगादीनां शब्दं प्रति कारणत्वे मानामाव इति
 वाच्यम् । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन तत्कारणत्वे-

तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।

तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः ॥ १६८ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता ॥

प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह—तदेवेति । यदीषधं मया कृतं

तदीषधमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ १६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्र

श्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां

सिद्धान्तमुक्तावल्यां गुणनिरूपणम् ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

दिनकरी ।

स्वीकारात् । तादृशनियमे मानाभावे तु भास्तु तेषां कारणत्वं भेदी-

दण्डसंयोगादिनिमित्तकारणसदृशतेनाकाशेनैव शब्दोत्पत्तिरिति मवादि-

ति । प्रयमादिशब्दानां च स्वकार्यशब्देनैव नाशः चरमस्य तूपान्त्य-

शब्देनोपान्त्यशब्दनाशेन वा नाश इति ॥ १६७ ॥ मूले तदेवौष-

धमित्यादिना सैवेयं दीपकलिकेत्यादेः परिग्रहः । ननु तत्रापि

व्यक्त्यभेद एव विषयोऽस्त्वतो भावार्थं प्रकाशयति—यदीषधं

पया कृतमित्यादिना । अत्रच स्वकर्तृकत्वस्वभिन्नकर्तृकत्वरूपवि-

रुद्धधर्माभ्यासाहितभेदप्रत्ययस्य प्रतिबन्धकस्य सस्वाप्त्र व्यक्त्यभेदो

विषयः किंतु तत्सजातीयाभेदो विषय इति भावः ॥ १६८ ॥

भानुं प्रणम्य परिभाष्य च शास्त्रसारे

मुक्तावलीकिरणेषु पितृप्रदिष्टः ।

सद्युक्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं

नीतः प्रकाशपदवीं सुधियां मुदेऽस्तु ॥

मुक्तावलीप्रकाशो यः स्वाज्ञानतिमिरापहः ।

तेन सन्तोषमायातु नीलकण्ठा सतीप्रियः ॥

इति श्रीमारद्वाजकुलाम्युधिपूर्णचन्द्रपालकृष्णमह्नात्मज-

महादेवमहृतनृजश्रीमदिनकरमहृविरचिते न्याय-

सिद्धान्तमुक्तावलीप्रकाशे गुणनिरूपणम् ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

